

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 27238

CALL No. Sa 5J/Ram/Pan.

D.G.A. 79

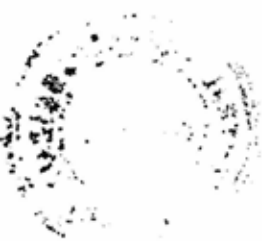
~~D 3023a~~

६० गंगाधर लक्ष्मी नारायण
अध्यक्ष संस्कृत पुस्तकालय
बड़ा बरीया देहली

THE
MUHŪRTCHINTĀMAṆI.

श्रीमद्रामदैवज्ञविरचितः

मुहूर्तचिन्तामणिः ।

पीयूषधाराख्यव्याख्यासनाथीकृतः ।

with a Sanskrit commentary

इयं व्याख्या

(दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्द-

ज्योतिर्विद्विरचितास्ति)

Vasudeva Lakshman Panthikar

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

तृतीयं संस्करणम् ।

स च

D3022 (2)

मुम्बय्यां

24/1/32

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यनेन निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना स्वीयेऽङ्कनालये

संमुद्र्य प्राकाश्यं नीतः ।

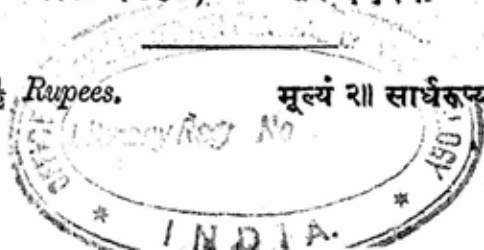
Nirmaya Sagar Press,
Bombay

शाकः १८४७,

सन १९२५.

Price 2½ Rupees.

मूल्यं २॥ सार्धरुप्यकद्वयम् ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

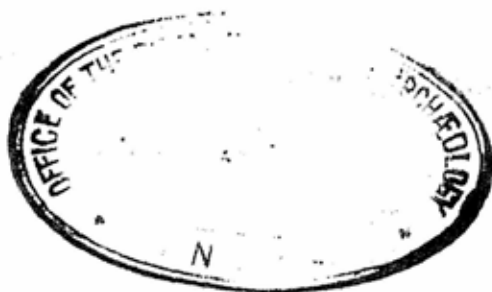
Acc. No. 27238

Date.....18.7.57

Call No. 5257

Ram/Pan

पब्लिशर:-पाण्डुरङ्ग जावजी. } निर्णयसागर प्रेस, मुंबई.
प्रिन्टर:-रामचंद्र येसु शेडगे. } नं. २६-२८ कोलमाट लेन.

प्रस्तावना ।

विदितमस्येतत्तत्रभवतां यत्संसारपाराकूपारप्रवाहपतितैरखिलैश्चैवर्णिकैरहर्दिवम-
नवरतमनुभूयमानानेकविधकेशपरंपरापरिजिहीर्षुभिः सर्वतः श्रेयसाभिलाषुकैरखिल-
श्रेयोनिदानभूतमनुसवनं ज्योतिषमेवाध्येयमध्यापनीयं परिचिन्तनीयं चेति ।
उक्तं च नारदेन—

‘सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् ॥

विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिद्ध्यति ।

तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

अत एव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥’ इति ॥

ज्योतिःशास्त्रस्य श्रौतस्मार्तकर्मौपयिकत्वं कालस्यापि श्रुतौ कर्मशेषत्वबोधनात् ।
तथादि—

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत’ इति ।

तथा ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति ।

वर्षशानमप्यादित्यादिग्रहचारपरिच्छेदसाध्यम् । श्रीमद्भागवते सूर्यस्तुतौ—

‘नमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विध-
भूतलिकायानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवो-
पाधिनाव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवन्तिमेषावयवोपचितसंबत्सर-
गणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुबहति । यदु ह वाव विबु-
धर्षम सवितरदस्तपथनुसवनमहरहराभ्यायविधिनोपतिष्ठमानानामखिल-
दुरितवृजिनबीजावभर्जनभगवतः समभिधीमहि तपनमण्डलम्’ इति ।

वसन्ताश्रतूनां च दर्शपौर्णमासयोश्च शानं ज्योतिषंविना सर्वथैव न निर्वहतीत्यवश्यम-
ध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रम् । उक्तं च वेदाङ्गज्योतिषे—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् । इति ।

अस्य चक्षुश्चक्षुः शिक्षायाम्—

‘छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा ज्ञानं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।’ इति ।

तथा— 'यथा शिक्षा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥' इति ।

वसिष्ठसिद्धान्ते—

वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत्प्रधानतांगेषु ततोऽथ जाता ।

अंगैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चित् ॥ इति ।

तस्मात्कर्मापयिकत्वादवश्यमध्येयं ज्योतिःशास्त्रम् । त्रिस्कन्धात्मकेषु शास्त्रेऽत्र मुहूर्तार्धतामणौ केवलं मुहूर्तानां तद्बोधोपयोगिनामन्येषामपि विषयाणां ज्ञापनं यथावत् ललिततरैर्विविधछन्दोलंकारैः सांगोपाङ्गं निबद्धमस्तीति मुहूर्तग्रन्थेष्वयं ग्रन्थो मूर्धन्यत्वेन वरीवर्ति । एतदुपरि ग्रन्थार्थप्रकाशिका पीयूषधाराव्याख्याप्यतीव विस्तृता तत्रतत्र संदिग्धेषु प्रयोगविशेषेषु व्याकरणशुद्धिं प्रदर्शयन्ती चकास्ति । तेनाप्यत्यन्तादरेणोरी-
करणीयोऽयं निबन्ध इत्यलमतिलेखनचापलेनेति शिवम् ।

मुहूर्तचिंतामणिविषयक्रमः ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुभाशुभप्रकरणम् १		आनंदादिषु कियतां दुष्टयोगाना-	
टीकाकारकृत उपोद्घातः ...	१	भावश्यककृत्ये परिहारः ...	२२
मंगलाचरणम्... ..	२	दोषापवादभूता रवियोगाः ...	२२
ग्रंथप्रयोजनम्... ..	५	सूर्यादिवारेषु नक्षत्रविशेषैः सिद्धि-	
ज्योतिःशास्त्राध्ययनफलम् ...	६	योगाः	२२
नक्षत्रसूचकस्य आदे निषेधः ...	७	उत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगाः ...	२३
मुहूर्तप्रयोजनम्	८	दुष्टयोगानां देशभेदेन परिहारः	२४
तिथीशाः	९	समस्तशुभकृत्ये वर्ज्यपदार्थाः ...	२४
तिथीनां संज्ञा फलं च ...	११	आसभेदेन कियत्संख्याकेषु मासेषु	
सिद्धियोगाः	११	ग्रहणीयनक्षत्रनिषेधः ...	२७
रव्यादिवारेषु यथाक्रमं निषिद्धतिथयः १२		सामान्यतोऽवश्यवर्ज्यानि पंचांग-	
निषिद्धनक्षत्राणि	१३	दूषणादीनि	२८
क्रकचादिनिष्ययोगाः	१३	पक्षरंध्रतिथीनां वर्ज्यघटिकाः ...	३१
कृत्यविशेषेषु निषिद्धतिथयः ...	१३	कुलिकादिदोषाः	३२
दग्धादियोगचतुष्टयम्	१५	सूर्यादिवारं दुर्मुहूर्ताः	३२
चैत्रादिमासेषु शून्यतिथयः ...	१६	विवाहादिशुभकृत्ये होलिकाप्राग्दि-	
तिथिनक्षत्रसंबन्धितोषाः ...	१७	नाष्टकनिषेधः	३३
चैत्रादिमासेषु शून्यनक्षत्राणि ...	१८	मृत्युक्रकचादीनामपवादः ...	३४
चैत्रादिषु शून्यराशयः	१८	तेषां पुनरपवादः	३४
विषमतिथिषु दग्धलग्नानि ...	१९	भद्रानिषेधः	३५
दुष्टयोगानां शुभकृत्यावश्यकृत्ये		भद्राया मुखपुच्छविभागाः ...	३५
परिहारः	१९	भद्रापरिहारः	३६
शुभकार्येषु सिद्धिदानामपि हस्ता-		भद्रानिवासस्तत्फलं च ...	३८
कादियोगानां निष्यत्वम् ...	१९	कालाशुद्धौ गुरुशुक्रास्तादौ निषे-	
भौमाश्विनीत्यादिकानां सिद्धियो-		ध्यवस्तुनि	३८
गानां कार्यविशेषेऽतिनिष्यत्वम्	२०	सिंहस्वगुर्वादिदोषः	४०
आनंदाष्टाविंशतियोगाः ...	२१	त्रयोदशदिनात्मकपक्षनिर्णयः ...	४२
योगज्ञानोपायः	२१	सिंहस्वगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारः	४५
		सिंहराक्षिगतगुरुनिषेधवाक्यानां	
		प्रतिप्रसववाक्यानां च निर्गलि-	
		तार्थः	४६

मुहूर्तचिन्तामणौ ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मकरस्थितगुरोः प्रकारद्वयेन परिहारः	४६	सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्तः	६९
उत्तसंबत्सरदोषापवादः	४७	द्रव्यप्रयोगश्रृङ्गणग्रहणमुहूर्तः	७०
वारप्रवृत्तिः	४८	हलप्रवहणमुहूर्तः	७१
वारप्रवृत्तियोजनपुरस्तरा होरा	४९	बीजोत्तिमुहूर्तः	७२
कालहोराप्रयोजनमन्यथा	५०	शिरामोक्षविरेकादिधर्मक्रियामुहूर्तः	७४
मन्वादिद्युगादीनां निर्णयस्तत्रियेषध्व	५१	धान्यच्छेदमुहूर्तः	७५

नक्षत्रप्रकरणम् २

नक्षत्रस्वामिनः	५२	शक्तिपौष्टिकादिकल्पमुहूर्तः	७७
ध्रुवनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५४	होमाहुतिमुहूर्तः	७७
चरनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५४	वह्निनिवासस्तत्फलं च	७८
उग्रनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५	नवाग्रभक्षणमुहूर्तः	७९
मिश्रनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५	नौकाघटनमुहूर्तः	७९
लघुनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५	वीरसाधनादिमुहूर्तः	७९
मृदुनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५६	रोगनिर्मुक्तज्ञानमुहूर्तः	८०
तीक्ष्णनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५६	शिल्पविषयामुहूर्तः	८०
अधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यङ्मुखनक्षत्राणि	५६	संधानमुहूर्तः	८१
प्रवालदंतशंखमुवर्णवस्त्रपरिधान-		परीक्षामुहूर्तः	८१
मुहूर्तः	५७	सामान्यतो लग्नशुद्धिः	८२
नवधाविभक्तस्य वस्त्रस्य दग्धादि-		नक्षत्रेषु ज्वरोत्पत्तौ तत्रिवृत्तिदि-	
दोषे शुभाशुभफलम्	५८	न संख्या	८२
कलिहुष्टादिदिनेषु वस्त्रपरिधानम्	५९	शीघ्ररोगिमरणे विक्षिप्तयोगाः	८४
कृतापादपारोपणराजदसैनसमन्तो-		प्रेतदाहमुहूर्तः	८४
क्रयमुहूर्ताः	६०	त्रिपुष्करयोगस्तत्फलं च	८६
पशूनां रक्षामुहूर्तः	६१	शवप्रतिकृतिदाहे निषिद्धकालः	८७
औषधसूच्योर्मुहूर्तः	६१	त्रिपादनक्षत्राणि द्विपादनक्षत्राणि च	८८
क्रयविक्रयनक्षत्राणि	६२	अमुक्तमूलस्वरूपम्	९२
विक्रयविपण्यमुहूर्तः	६३	मूलाशेषानक्षत्रोत्पन्नस्य चरण-	
अग्निहस्तिहस्तमुहूर्तः	६४	वशेन शुभाशुभफलम्	९३
मूषाघटनादिमुहूर्तः	६४	मूलवृक्षविचारः	९५
मुद्रापातनवस्त्रक्षालनमुहूर्तः	६५	मूलनिवासस्तत्फलं च	९६
खड्गादिधारणम्	६६	मूलप्रसंगाद् दुष्टगंडादीनां	
अंधकादिनक्षत्राणि	६७	परिहारः	९७
अंधकादिनक्षत्राणां फलम्	६७	मूलशान्तिः	९७
धनप्रयोगे निषिद्धनक्षत्राणि	६७	आश्लेषाशान्तिविधिः	१००
जलाशयस्नाननृत्यारंभमुहूर्तः	६८	नक्षत्रगंडांतशान्तिविधिः	१०२

विषयः	पृष्ठं.
तिथिलग्नंघातशान्तिविधिः ...	१०२
ज्येष्ठाशान्तिविधिः ...	१०२
शुक्रयोगादिशान्तिः ...	१०४
सूर्यसंक्रातिव्यतीपातवैभूतियोगानां शान्तिः ...	१०४
कुहसिनीबालीदर्शनिर्णयः ...	१०५
सिनीबालीकुहशान्तिः ...	१०९
दशैशान्तिः ...	११०
कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः ...	१११
एकनक्षत्रजननशान्तिः ...	११२
सूर्यचंद्रग्रहणजननशान्तिः ...	११३
त्रितयशान्तिः ...	११४
अभिन्त्यादिनक्षत्राणां तारका- मानम् ...	११४
अभिन्त्यादिनक्षत्राणां स्वरूपम् ...	११५
जलाशयारामदेवप्रतिष्ठासुहृत्तः	११६
देवप्रतिष्ठायां सामान्यतो लभ- शुद्धिः ...	११८

संक्रांतिप्रकरणम् ३

नक्षत्रवारभेदेन संक्रांतिफलम् ...	१२०
दिनरात्रिविभागोऽन संक्रांतिफलम् ...	१२२
तारावर्णदक्षिणायनसंज्ञा च	१२२
अवशिष्टसंक्रांतीनां षडशीति- मुखाः संज्ञाः ...	१२३
संक्रांतेः पुण्यकालः ...	१२४
अर्धरात्रिसमये मकरकर्कटयोश्च विशेषः ...	१२५
अर्धोदयास्तादिवचनस्यापवादः	१२५
विष्णुपदादिषु पुण्यकालः ...	१२७
सायनांशसंक्रांतिषु पुण्यकालः	१३१
जघन्यबृहत्समनक्षत्राणि ...	१३३
संज्ञाप्रयोजनम् ...	१३३
कर्कसंक्रांतौ विशेषपकाः ...	१३४
कीदृशस्य रवेः संक्रमो जातल- फलम् ...	१३४
संक्रांतेः करणपरत्वेन सफलवाह- नादि ...	१३५

विषयः	पृष्ठं.
संक्रांतिवशेन शुभाशुभफलम् ...	१३७
कार्यविशेषे ग्रहफलम् ...	१३७
अधिमासक्षयमासनिर्णयः ...	१३८

गोचरप्रकरणम् ४

रह्यादिग्रहाणां गोचरफलम् ...	१४०
वामवेधश्चंद्रबलं च ...	१४३
द्विविधवेधे मतद्वयम् ...	१४३
राहुगोचरफलम् ...	१४४
जन्मराशेः सकाशात् ग्रहफलम्	१४४
तत्प्रतीकारः ...	१४५
दुष्टग्रहणम् ...	१४६
निषिद्धग्रहणप्रतीकारः ...	१४८
चंद्रबले विशेषः ...	१५०
चंद्रबलस्य विधानांतरम् ...	१५०
ग्रहाणां नवरत्नसमुदायधारणम्	१५१
असति द्रव्यसामर्थ्ये तत्तद्ग्रहोक्त- रत्नधारणम् ...	१५१
अल्पमूल्यरत्नानि ताराबलं च ...	१५२
शेषक्रमेण सफलास्ताराः ...	१५२
अवश्यकृते दुष्टताराणां परिहारः	१५३
चंद्रावस्थागणनोपायः ...	१५४
द्वादशावस्थानामानि ...	१५४
ग्रहाणां वैकृतपरिहारार्थं औषधि- जलस्नानं दक्षिणाश्च ...	१५५
सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेः किय- न्निर्दिनैः फलं दधुरित्वाह ...	१५६
प्रसंगादावश्यकृते सति तिथ्या- दिदोषे दानम् ...	१५७
सूर्यादिग्रहाणां राश्यंतरागमे फलम्	१५७

संस्कारप्रकरणम् ५

शुभफलसूचकप्रथमरजोदर्शने मा- सादि ...	१५८
प्रथमरजोदर्शने शुभमध्याशुभ- नक्षत्राणि ...	१६०

मुहूर्तचिन्तामणौ ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठ.
निर्धरजोदर्शनम्	१६१	व्रतबंधे नक्षत्राणि	२००
प्रथमरजस्वलायाः स्नानमुहूर्तः	१६२	व्रतबंधे सामान्यतो लग्नमंगयोगः	२०४
गर्भाधानमुहूर्तः :	१६३	व्रतबंधे लग्नशुद्धिः	२०४
गर्भाधाने लग्नबलम्	१६५	वर्णाधीशाः शाखेशाश्च	२०५
मीमंतोन्नयनमुहूर्तः	१६८	वर्णेशशाखेशप्रयोजनम्	२०६
मासेश्वराः स्त्रीणां चंद्रबलं च ...	१६९	सामान्यतो निषिद्धजन्ममासादेर-	
पुंसवनमुहूर्तः विष्णुबलिमुहूर्तश्च	१७०	पवादः	२०८
जातकमीनामकरणयोर्मुहूर्तः ...	१७१	गुरुबलम्	२०९
सूतिकास्नानमुहूर्तः	१७४	गुरुदौष्ट्यापवादः :	२१०
प्रथममासोत्पन्नदंतफलम्	१७५	व्रतबंधे वर्ज्यपदार्थाः	२११
दोलाचक्रं दोलारोहणमुहूर्तः निष्क-		व्रतबंधे रम्याद्यंशफलम्	२१३
मणमुहूर्तश्च	१७६	चंद्रनवांशफलं सापवादम्	२१३
प्रसूतिकाजलपूजामुहूर्तः दुग्धपा-		कैटवस्यसूर्यादिग्रहाणां फलम् ...	२१४
नमुहूर्तश्च	१७७	चंद्रगुरुशुक्राणां ग्रहयुतौ फलम्	२१४
अन्नप्राशनमुहूर्तः	१७८	चंद्रवशेन शुभाशुभयोगी	२१५
ग्रहाणां स्नानवशात्फलानि	१८१	व्रतेऽनभ्यायाः... ..	२१६
भूम्युपवेशनमुहूर्तः	१८२	प्रदोषलक्षणम्	२१७
जीविकापरीक्षा... ..	१८२	बह्वर्चा मक्षोदनसंस्कारः	२१८
शिशोस्तांबूलभक्षणमुहूर्तः	१८३	वेदपरत्वेन नक्षत्रविशेषः	२१९
कर्णवैधमुहूर्तः... ..	१८४	धर्मशास्त्रीयविशेषः	२१९
कर्णवैधे लग्नशुद्धिः	१८५	छुरिकाबंधनमुहूर्तः	२२०
चूडाकर्मनिषेधकालः	१८६	केशांतसमावर्तनमुहूर्तः	२२१
तत्प्रसंगतोऽन्यकर्मनिषेधकालश्च			
गुरुशुक्रयोर्बाह्यवार्धक्यदिन-			
संख्या	१८८		
परमते बाह्यवार्धक्यदिनसंख्या	१८८		
चौलमुहूर्तः	१८९		
मातरि सगर्भायां चौले विशेषः	१९१		
चौले दुष्टतारापवादः	१९२		
चौलादिकृत्ये कालविशेषनिषेधः	१९२		
सामान्यक्षौरादिमुहूर्तस्तन्निषेधका-			
लश्च	१९३		
क्षौरस्य विधिनियमौ	१९५		
राशां क्षौरे विशेषः वर्ज्यनक्षत्राणि च	१९५		
अक्षरारंभमुहूर्तः	१९७		
विद्यारंभमुहूर्तः	१९७		
व्रतबंधनिर्णयः... ..	१९९		
तस्य कालत्रयं नित्यकाम्यगौणभेदेन	२००		

विवाहप्रकरणम् ६

प्रश्नलग्नादिवाहयोगद्वयम्	२२२
अन्यद्विवाहयोगद्वयम्	२२४
प्रश्नलग्नाद्वैधव्ययोगत्रयम्	२२५
प्रश्नलग्नात्कुलटानृतवत्सायोग-	
विकल्पः... ..	२२५
विवाहमंगयोगः	२२६
बालवैधव्ययोगे तत्परिहारः	२२६
अस्याः कन्यायाः कीदृशं प्रथमा-	
पत्यं भवितेति प्रश्ने उत्तरम्	२२९
सामान्यतो निमित्तवशेन शुभा-	
शुभप्रश्नः	२२९
कन्यावरणमुहूर्तः	२३०
वरवरणमुहूर्तः	२३२
कन्याविवाहकालो ग्रहशुद्धिश्च ...	२३२

विषयक्रमः ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठ.
विहितमासाः	२३४	अष्टमलम्नदोषः सापवादः ...	२७१
मासप्रसंगाब्जन्ममासादिप्रयुक्त-		उत्तरार्थोक्तस्पष्टार्थः	२७२
विधिनिषेधाः	२३५	अन्यदपि	२७२
ज्येष्ठमासप्रयुक्तविशेषः ...	२३६	विषधटीदोषः	२७२
अन्यविशेषः	२३८	दिवासुहृताः	२७४
प्रतिकूलनिर्णयः	२४२	रात्रिसुहृताः	२७४
विवाहानन्तरं पुरुषत्रये चूडादिनि-		वारमेदेन सुहृताः	२७५
निषेधः	२४३	विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानं च	२७५
मूलादिदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूवरयोः		वेधदोषः	२७६
शशुरादिपीडकत्वम्	२४३	पंचशलाकाचक्रम्	२७६
तदपवादः	२४४	सप्तशलाकावेधः	२७७
राशिकूटानां नामानि	२४५	कूराकांतादिनक्षत्रदोषः सापवादः	२७८
वर्णकूटम्	२४५	लक्षादोषः	२७९
वश्यकूटम्	२४५	पातदोषः	२७९
ताराकूटम्	२४६	सूर्यचंद्रक्रांतिसाम्यापरपर्यायो म-	
योनि कूटम्	२४७	हापातदोषः	२८०
ग्रहमैत्री	२४८	खार्जूरदोषः	२८२
गणकूटं तत्फलं च	२४९	उपग्रहदोषः	२८३
राशिकूटं तत्फलं च	२५१	पातोपग्रहलक्षापवादादि ...	२८३
दुष्टभकूटस्य परिहारः	२५१	वारदोषमेदकुलिकः	२८४
दुष्टानां गणकूटभकूटग्रहकूटानां		दग्धतिथ्यादिदोषः	२८५
परिहारः	२५७	जामिन्नदोषः	२८५
नाडीकूटं तदपवादश्च	२५७	एकार्गलादिदोषाणामपवादः ...	२८६
प्राच्यसमर्तं वर्गकूटम्	२६०	केषांच्छिदोषाणां देशमेदेन	
नक्षत्रराश्यैक्ये विशेषः	२६१	परिहारः	२८७
षड्वर्गदोषः	२६१	दशदोषाः	२८७
राशिस्वामिनः	२६२	दशयोगानां फलं तदपवादश्च ...	२८७
होराप्रकारः	२६३	बाणदोषः पंचकाख्यः	२८८
त्रिंशांशाः	२६३	प्राच्यमतैर्न बाणः सापवादः ...	२८८
द्रेष्काणकांशाः	२६३	समयमेदेन त्रिविधो बाणपरिहारः	२८९
द्वादशांशाः	२६४	ग्रहाणां दृष्टिः	२९०
त्रिंशांशकाः	२६५	उदयास्ताशुद्धिः	२९०
गंडांतदोषः	२६५	सर्वसंक्रमणाख्यदोषः	२९२
नक्षत्रगंडांतः	२६६	सर्वग्रहाणां संक्रांतिघट्यः ...	२९३
लग्नीगंडांतः	२६६	पंग्वंधकाणवधिराख्यलग्नदोषः ...	२९३
तिथिगंडांतः	२६७	परमते पंग्वंधलग्नदोषाः	२९४
कर्तरीदोषः	२६८	एषां प्रयोजनं सापवादम्	२९४
समग्रदोषः	२७०	विहितनवांशः	२९४

विषयः	पृष्ठं.
विहितनवांशे कञ्चिन्निषेधः ...	२९५
सर्वथा लग्नमंगयोगः ...	२९६
रेखाप्रदग्रहाः ...	२९७
कर्तर्यादिमहादोषापवादः ...	२९८
विवाहे अशुभदोषापवादः ...	२९९
उक्तानुक्तदोषपरिहारः ...	३००
सामान्यतो दोषसमूहपरिहारः	३०१
लग्नविशेषाः ...	३०१
ग्रहवशेन शशुरादिविभागज्ञानम्	३०२
संकीर्णजातीनां विवाहे विशेषः	३०२
गर्भावादिविवाहे विशेषः ...	३०३
विवाहात्प्राकर्तव्यानामावश्यककृ- त्यानां दिनशुद्धिः ...	३०३
वेदीलक्षणं मंडपोदासनादिनियमश्च	३०४
मंडपादौ स्तंभनिवेशनम् ...	३०५
गोधूलिप्रशंसा ...	३०५
गोधूलिभेदः ...	३०६
गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषाः ...	३०७
सूर्यस्पष्टगतिः ...	३०८
सूर्यस्य तात्कालिकीकरणम् ...	३०८
इष्टकालिकलग्नानयनम् ...	३०९
रविलग्नभ्यामिष्टघटिकानयनम्	३०९
घटिकानयनविशेषः ...	३१०
विवाहादौ आवश्यकवर्ज्यदोषाः	३११

वधूप्रवेशप्रकरणम् ७

वधूप्रवेशमुहूर्तः ...	३१४
वधूप्रवेशे नक्षत्रशुद्धिः ...	३१५
निवाहप्रथमान्दे वध्याः पितृपति- गृहवासे मासदोषः ...	३१५

द्विरागमनप्रकरणम् ८

द्विरागमनमुहूर्तः ...	३१६
संमुखशुक्रदोषः ...	३१७
गोत्रपरत्वे प्रतिशुक्रापवादांतरम्	३१८

अग्न्याधानप्रकरणम् ९

अग्न्याधानसोमयागादिमुहूर्तः ...	३२१
---------------------------------	-----

विषयः	पृष्ठं.
अग्न्याधाने लग्नशुद्धिः ...	३२१
यागकर्तृत्वयोगाः ...	३२२

राजामिषेकप्रकरणम् १०

राजामिषेकमुहूर्तः ...	३२३
राजामिषेकनक्षत्राणि लग्नशुद्धिश्च	३२५
स्नानविशेषपापग्रहैरशुभफलम्	३२६
राष्ट्रः संपत्स्यैककर्तृयोगद्वयम् ...	३२७

यात्राप्रकरणम् ११

यात्राधिकारिणः ...	३२८
शुभफलयात्रावेदकप्रश्नः ...	३२९
अन्यप्रश्नः ...	३२९
ज्ञातजन्मनां शुभफलदप्रश्नः ...	३३०
ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसामशुभफल- दप्रश्नः ...	३३०
याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति प्रश्ने लग्ननिर्णयः ...	३३१
योगांतरम् ...	३३१
यात्राकालादि ...	३३२
तिथ्यादिशुद्धिः ...	३३३
प्रत्येकतिथिफलानि ...	३३४
वारशुद्धं नक्षत्रशुद्धं च ...	३३५
कालशुद्धे यात्रानिषेधः ...	३३६
मध्यमानां निषिद्धानां च कियतां भानां वर्ज्यघटिकाः ...	३३८
मतांतरेण वर्ज्यघटिकाः ...	३३८
भानां जीवपक्षादिकाः संज्ञाः ...	३३८
जीवपक्षादीनां विशेषफलम् ...	३३९
सफलमकुलकुलाकुलकुलचक्रम्	३४०
पथि राहुचक्रम् ...	३४१
पथि राहुचक्रफलम् ...	३४२
तिथिचक्रं सफलम् ...	३४३
सर्वांकज्ञानम् ...	३४५
आढलभ्रमणदोषौ ...	३४६
द्विवराख्ययोगः ...	३४६
घवाहं टेलकं च ...	३४७
घातचंद्रस्तत्परिहारश्च ...	३४७

विषयः	पृष्ठं.
घाततिथयः	३४७
घातवाराः	३४८
घातनक्षत्राणि	३४८
योगिनीदोषाः	३४९
कालपाशाख्ययोगौ	३५०
कालपाशप्रसंगात्खंडराहुः	३५१
अर्धयामकालः	३५१
अर्धयामराहुः	३५२
मुहूर्तराहुः	३५३
पारिषदद्वंद्वदोषः	३५३
विदिष्टु गमने नक्षत्राणि पारिष-	
द्वंद्वपवादश्च	३५४
अन्यदपि	३५५
अयनशुद्धिः	३५५
संमुखशुक्रदोषस्तत्परिहारदानं	
शान्तिश्च	३५९
शुक्रस्य वक्रात्तादिदोषः सापवादः	३६१
प्रतिशुक्रापवादः अनिष्टलग्नं च ...	३६२
अन्यदनिष्टलग्नं शुभलग्नं च ...	३६३
अनिष्टलग्नम्	३६३
अन्यदनिष्टलग्नम्	३६३
अन्यच्छुभलग्नम्	३६४
अनुलोमप्रतिलोमराशीनां लग्नाव-	
स्थितौ फलम्	३६४
शुभलग्नानि	३६५
दिवस्वामिनः	३६६
दिगधीशकथनप्रयोजनम्	३६६
लाटिकयोगाः	३६६
पर्युषितयात्रायोगचतुष्टयम् ...	३६७
समयबलम्	३६८
लग्नादिभावानां संज्ञा	३६८
रेषाप्रदमहाः	३६९
यात्रालभे लग्नादिदादशभावस्थि-	
तत्रहफल्गुनि	३७०
योगयात्रा तदारम्भप्रयोजनं च	३७२
योगयात्रा	३७५
अन्ययोगयात्रालभम्	३७६

विषयः	पृष्ठं.
षट्पञ्चाशत्तमपथमारभ्य त्रिसप्ता-	
तितमपथपर्यंतं योगयात्रा-	
लग्नानि	३७९-३८४
विजयादशमीमुहूर्तः	३८५
अन्यदपि प्रबलदुर्बलभावः	३८५
यात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्तानि	३८६
एकदिनसाध्यगमनप्रवेशविशेषः	३८७
प्रयाणे त्रिनवमीदोषः	३८८
यात्रादिनविधिः	३८९
नक्षत्रदोहदाः	३८९
दिग्दोहदाः	३९१
वारदोहदाः	३९२
तिथिदोहदाः	३९२
गमनसमयभवविधिः	३९३
दिश्यमानानि	३९४
निर्गमस्थानानि	३९४
गमनविलंबे वर्णक्रमेण प्रस्थान-	
वस्तूनि	३९४
प्रस्थानपरिमाणम्	३९५
मुनिमतेन प्रस्थानपरिमाणम् ...	३९५
प्रस्थानदिनसंख्यामैशुननिषेधश्च	३९८
प्रस्थानकर्तुं नियमाः	३९८
अकालवृष्टिदोषः	३९९
दुष्टशकुनशान्तिदानं च	४०१
शुभसूचकशकुनानि	४०२
अशुभसूचकशकुनानि	४०४
अन्यशकुनम्	४०५
कोकिलादीनां वामांगभागेन	
शकुनम्	४०६
दक्षिणभागावस्थितशकुनम्	४०६
उक्तव्यतिरिक्तानां सामान्यतः	
प्रादक्षिण्येन शकुनम्	४०७
विरुद्धशकुने किं कार्यम्	४०७
यात्रानिवृत्तौ गृहप्रवेशमुहूर्तः ...	४०९
विवाहप्रकरणोक्तदोषा यात्रायां	
वर्ज्याः	४११
अन्ये दोषाः	४११

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वास्तुप्रकरणम् १२		गृहकूपनिर्माणे दिगवस्थित्या फलम् ४३२	
ग्रामपुरादिषु गृहनिर्माणे स्वस्य शुभाशुभम् ... ४१३		कूपे कृते गृहमध्ये करिष्यमाणा- नामुपकरणगृहाणां दिक्पर- त्वेन करणम् ... ४३२	
राशिपरत्वेन ग्रामनिवासनिषिद्ध- स्नानानि ... ४१५		गृहस्य आयुर्दाययोगद्वयम् ... ४३३	
इष्टनक्षत्रेष्टायाभ्यामिष्टभूम्या वि- स्तारायामी ... ४१६		अन्ययोगद्वयम् ... ४३३	
आयाः वर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनं च ... ४१७		लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयम् ... ४३४	
गृहारंभे विशिष्टकालनिषेधः ... ४१८		गृहस्य परहस्तागामित्वे योगः ... ४३४	
व्ययकथनपुरःसरमंशकज्ञानं सफ- लम् ... ४१९		फलविशेषाच्चुभसूचकं योगद्वयम् ४३४	
विवक्षितशालाश्रुवांकानयनम् ... ४२०		अन्ययोगद्वयमशुभम् ... ४३५	
हुवादीनां नामाक्षरसंख्या ... ४२१		अशुभफलयोगः ... ४३५	
घोषश्रवणाणां नामानि ... ४२१		द्वारचक्रं सफलम् ... ४३६	
गृहस्यायादिनवकम् ... ४२२			
शुभाशुभसूचकं नामसदृशफलम् ४२३		गृहप्रवेशप्रकरणम् १३	
गृहारंभे वृषवास्तुचक्रम् ... ४२४		कालशुष्मादिकम् ... ४३७	
सौरचांद्रमासैक्येन प्राच्यादिदिक्षु द्वाराणि गृहनिर्माणनक्षत्राणि सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशमुहूर्तौ च ... ४२५		जीर्णगृहप्रवेशविशेषः ... ४४०	
प्रागभिहितसौरचांद्रमासानां प्र- कारांतरैकैकवाक्यता ... ४२७		गृहप्रवेशदिनात्प्राग्वास्तुपूजाविधिः ४४१	
तिथिपरत्वेन द्वारनिषेधः ... ४२८		लभ्यशुद्धिस्तियिवारशुद्धिश्च ... ४४२	
गृहारंभे पंचांगशुद्धिः ... ४२९		वामरविः ... ४४४	
देवालये गृहारंभे जलाशये च वि- दिगवस्थितराहुमुखं सफलम् ४३०		गृहप्रवेशे कलशवास्तुचक्रम् ... ४४६	
इति मुहूर्तचिंतामणौ विषयानुक्रमः संपूर्णः ।		प्रवेशोत्तरकालीनकार्तव्यविधिः ... ४४७	
		वंशवर्णनम् १४	
		ग्रंथसमाप्तौ पितामहवर्णनम् ... ४४८	
		क्रमप्राप्तं स्वपितृवर्णनम् ... ४५०	
		स्वनामकथनपूर्वकं ग्रंथसमाप्तिः ४५१	

श्रीः ।

मुहूर्तचिंतामणिः ।

पीयूषधाराख्यव्याख्यया समलंकृतः ।

शुभाशुभप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ दधानं शृंगालीमनिशममले गंडयुगले दधानं सर्वा-
धांश्चिचरणसेवासुकृतिने । दयाधारं सारं निखिलनिगमानामनुदिनं गजार्खं
स्फोराखं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ १ ॥ निपीतष्वांताय प्रसृमरकरायोग्रमहसे
निकामं कामानां वितरणविनोदव्यसनिने । समस्तप्रत्यूहप्रशमनकृते श्रीदिन-
कृते नमस्तस्मै यस्यै स्पृहयति समस्तांजुजननी ॥ २ ॥ लसल्लक्ष्मीलीलावस-
तिरनिशं वेदविहितस्फुरद्भार्माधारः श्रितसुखपयोदः प्रतिदिनम् । अतीव
प्रख्यातः स जयति गुणानां जननभूर्विदुर्भाख्यो देशो हरिरिव सदानन्दजनकः
॥ ३ ॥ तस्मिन्निवदभविषये विषये वितृष्णाश्चिंतामणिर्गुणनिरेव बभूव भूतैः ।
जाग्रच्चतुर्मुखचतुर्मुखशायिविद्यामाद्यां प्रवर्तयितुमत्र पवित्रकीर्तिः ॥ ४ ॥
वादैर्विजित्य धरणीतलमासमुद्रमुन्निद्रतर्कशतकर्कशबुद्धिसिद्धैः । चत्वार ऊर्जि-
तसमर्जितकीर्तिर्दंभस्तंभा दिशासु रचिताः सकलासु येन ॥ ५ ॥ ज्योतिर्वि-
दुज्ज्वलयशोहरणाय किंवा चंद्रांशुनिर्मलकलाभरणाय किंवा । विद्यासरोरुह-
वृक्षाः शरणाय किंवा श्रीमाननंत इति तत्तनयोऽजनिष्ट ॥ ६ ॥ तस्मात्पद्मा-
ख्यपद्यामतिविमलमतीवाक्पतीदिक्पतीनामाशाः कासारजाभस्फुरदधिक्य-
शोरदिममिष्याप्य भातौ । प्राभूतां तौ तनूजौ श्रुतिगणगदिताचारधाराप-
वित्रौ ज्येष्ठः श्रीनीलकण्ठस्तदनु गुणगणालंकृतो रामनामा ॥ ७ ॥ सीमा मी-
मांसकानां कृतसुकृतचयः कर्कशस्तर्कशास्त्रे ज्योतिःशास्त्रे च गर्गः फणिपति-
मणितिब्याकृतौ शेषनागः । पृथ्वीशाकम्बरस्य स्फुरदतुलसभामंडनं पंडितैर्द्वः
साक्षाच्छ्रीनीलकण्ठः समजनि जगतीमंडले नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ रामो हेरंबभक्ते-
रधिगतविशदानेकविद्योऽनवद्यो बुद्धिप्रद्योतमानो गणितगुणवतां मानवानां
सुखाय । ग्रंथैर्नानाप्रकारैरतिकठिनतरग्रंथनक्रै विशाले ज्योतिःशास्त्राण्ये-
द्रागद्वतरमनुलं सेतुबंधं चकार ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिप्रोक्तसमस्तकर्म्मोपप्लुक्त-
मानंदितशिष्टलोकम् । मुहूर्तचिंतामणिनामकं स ग्रंथं व्यधाच्छब्दपुरे स्वपद्मैः
॥ १० ॥ श्रीनीलकण्ठस्य बभूव पत्नी सा चंद्रिकाख्योभयवंशभूषा । नाराय-
णस्यैव समुद्रकन्या शर्वस्य गौरीव विराजते या ॥ ११ ॥ तस्माद्वैवविदुर्भग-

प्यतिलकाच्छ्रीनीलकण्ठाक्षया गोविंदाख्यमुतोऽजनि स्वगुरुतः संप्राप्तविद्यागणः ।
यः शास्त्रासृतसिञ्जुबधुरवचोवीचीषु नित्योदितां सानन्दं समवाप्य भूरि कृत-
वान् ग्रंथे श्रमं ज्यौतिषे ॥ १२ ॥ अनेकबुधमंडलीविरचितां हि टीकाकृतौ
निधाय हृदयेऽर्धनामिह मुहूर्तचिंतामणेः । निगूढतरतद्रुतप्रचुरभावमात्मोकि-
मिर्बुधा विवरणे करामलकमाशु कर्तुं यते ॥ १३ ॥ मुहूर्तचिंतामणिदुग्धसि-
धुमामध्य युक्तिव्रजमंदरेण । गोविंदसंज्ञस्तनुते सुखाय पीयूषधारां शुवि
भूसुराणाम् ॥ १४ ॥ तत्रादितो गाणपतं प्रणम्य पादाब्जयुग्मं विदुषां सुतु-
ष्टये । शुभाशुभाध्यायभवां हि टीकां गोविंददेवज्ञ इमां करोति ॥ १५ ॥

अथ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथान्ते च मंगलमाचरणीयमवश्यमिति शिष्टाचारः ।
उक्तं च महाभाष्ये—‘मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्र-
भन्ते वीरपुरुषाणि भवंत्यायुष्मत्पुरुषाणि च’ इति । तच्च मंगलं त्रिविधम्—
‘आशीरूपं नमस्काररूपं वस्तुनिर्देशरूपं च’ इति । उक्तं च दंडिना काव्या-
दर्शने—‘आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इति । वस्तुनिर्देशो
नलादेर्महाराजराजस्य सिद्धादिशब्दानां वा ग्रंथादौ कथनम् । तत्र तावद्वा-
र्यमुनिवरवंशतिलकमैत्रावरुणालंकारदिर्गतर्गतमातृपुरनिवासी सकलज्योति-
र्विष्णुकुटरक्षचिंतामणिज्योतिर्विष्णुन्नानंतज्योतिर्विष्णुप्रो नीलकण्ठज्योतिर्विद-
नुजो रामज्योतिर्विभिस्कंधज्योतिःशास्त्रसरोजनिचयभास्करो ग्रंथकृन्मुहूर्तचिं-
तामणिनामकं श्रौतस्मार्ताद्यनेककर्मौपयिकं संहितास्कंधांतर्गतनानामुहूर्तसंग्र-
हरूपं ज्योतिषग्रंथं चिकीर्षुरनेकजन्मोपार्जितदुरितसंभूतविप्रध्वंसकामो नि-
र्विघ्नग्रंथसमाप्तिप्रचयगमनार्थं विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यता-
ककर्माभिमतगणेशदेवताशीर्वादरूपं मंगलमिन्द्रवज्राछंदसोपनिब्रूयाति—

गौरीश्रवःकेतकपत्रमंगमाकृष्य हस्तेन दधन्मुखाग्रे ।

विघ्नं मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहो हस्तु द्विपास्यः ॥ १ ॥

गौरीत्यादिना ॥ द्विपास्यो विघ्नं हरत्वित्यन्वयः । युष्माकमित्यध्याहारः ।
द्विपस्य हस्तिन आस्यमिवास्यं मुखं यस्य स द्विपास्यो गणेशो युष्माकं विघ्नं ह-
स्तु निराकरोतु । ‘आशिषि लिङ्छोटौ’ इति लोट् । कीदृशो द्विपास्यः । गौरी-
श्रवःकेतकपत्रमंगं गौरी पार्वती तस्याः श्रवसी कर्णौ तयोः स्थितं यस्केतकपत्रं
केतकीवृक्षस्य पुष्पं केतकं तस्य पत्रस्य मंगोऽशस्तं हस्तेन शुद्धादंडेन कृत्वा
आकृष्य हठाद् गृहीत्वा मुखाग्रे स्वमुखोष्ठे दधाति भक्षणार्थं स्थापयतीति द-
धत् । अनेन बाललीला गणेशस्य सूचिता । बालो हि मातृसमीपवर्ति यत्कि-
चिस्त्वेष्टं वस्तुं बलात्कारेण गृहीत्वा मुखे निक्षिपति । अतएव कीदृशो ग-
णेशः । मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहः । मुहूर्तेन क्षणेनाकलितः धातुनामने-
कार्यत्वात् अनुद्धतो हस्तिद्वितीयदंतसादृश्यं प्रापितो द्वितीयदंतस्य प्ररोह
उद्गमो येन सः । अनेनात्याश्रयं सूचितं भवति । तथाहि हस्तिनो दृश्यमाना
द्विदंता एव गणेशस्त्वेकदंत एवेति पुराणप्रसिद्धम् । केतकपत्रस्य मुखस्थाप-

नसमये यावन्निगरणं करोति तावद्गणेशोपि द्विदंत एवालोकि लोकैः । अनु-
तोपमाख्योऽलंकारः । उक्तं च दंडिना काव्यादर्शे—‘यथाकथंन्वितादृश्यं
यत्रोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं प्रदृश्यते ॥ यदि किं-
न्निद्रवेरपथ सुभ्रु विभ्रांतलोचनम् । तत्ते मुखश्रियं घन्तामित्यसावद्भुतोपमां ॥’
इति । श्लोकार्थो व्याख्यातः । अत्र गणेशस्य नमनादिरूपा पूजा ब्रह्मचैव-
र्तेऽमिहिता—‘हुंठिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च । तस्य पूजन-
मात्रेण त्रयोपि वरदाः सदा ॥’ त्रयो ब्रह्मविष्णुशिवाः । ‘गणेशः सर्वदेवा-
नामादौ पूज्यः सदैव हि । सर्वैरपि महाविघ्ननाशकोऽन्यो न विद्यते ॥’ इति ।
शिष्टाचारोपेततन्मूलक एव । यथा—‘सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो राजकर्णकः ।
लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो ग-
जाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विचारंभे विवाहे च
प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥’ इति । गौ-
रीति । ‘षिट्ठौरादिभ्यश्च’ इति लीप् । केतकं केतक्याः पूष्पम् । संशेयमवय-
वार्ये । ‘अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः’ इत्यण् । ‘पूष्पमूलेषु बहुलम्’ इति
तस्य लुक् । दधत् । दधतीति दधत् । शतृप्रत्यये जौहोत्यादिकत्वाद्विकरणस्य
शपः श्लौ सति ‘श्लौ’ इति द्विवचने ‘उभे अभ्यस्तम्’ इत्यभ्यस्तसंज्ञायां ‘आ-
भ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । ततः ‘उगिदृचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ इति
प्राप्तस्य ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमोऽभावः । आकलितेति ‘निष्ठा’ इति बहु-
मीहौ निष्ठांतस्य पूर्वनिपातः । द्विपात्य इति द्वाभ्यां शृङ्गादंबमुखाभ्यां पाति
जलं पिबतीति द्विपः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कः । ‘आतो लोप इटि च’
इत्याकारलोपः । द्विपस्यास्यमिवासं यस्यासौ द्विपात्यः । ‘सप्तन्युपमानपूर्वस्य
प्राच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहिः समास उत्तरपदलोपश्च । ‘हस्तौ
तु पाणिनक्षत्रे’ इति हस्तशब्दः पाणिनक्षत्रवाचकस्तथाप्युपचाराद्वस्तिशृङ्गाया-
मपि वर्तते । अतएव ‘हस्ताज्जातौ’ इतिवदन्पाणिनिरनुकूलः । क्षीरस्वाम्यपि
‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यस्य व्याख्याने हस्तिशृङ्गापि कर उपचारादिति व्या-
ख्यौ । तद्वत्प्रस्तुतेपि ‘हस्तो नक्षत्रमेवे स्यात्करेभकरयोरपि’ इति विश्वप्र-
काशे हस्तिशृङ्गावाचकत्वमप्युक्तं हस्तशब्दस्य । अथात्र कवित्वे भंगशब्दो-
ऽनुचितस्तथाहि ‘लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यम्’ इति काव्यलक्षण-
स्यात्र कवित्वे सत्त्वात् यस्मिन्कस्मिंश्चित्पद्ये भंगशब्दोपादानमप्युक्तम् । वि-
शेषतो ग्रंथारंभभूते । कुतः—‘तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि’
इति काव्यप्रकाशकारोक्तदोषरहितयोः शब्दार्थयोः काव्यता विधीयते । तत्र
शब्ददोषप्रस्तावे काव्यप्रकाशकारेण दोषोद्धासे—‘दुष्टं पदं धृतिकटु च्युतसं-
स्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् । निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लिलम् ॥
संदिग्धमप्रतीतं प्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किष्टम् । अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धम-
तिकृत्समासगतमेव ॥’ इति शब्ददोषा उक्ताः । तत्र भंगशब्देनासभ्यार्थात्
इत्स्वादश्लिलाख्यो दोषोऽमिहितो भवति । तल्लक्षणं वामनेनोक्तम्—‘असभ्या-

‘आवरमसम्भ्यस्मृतिहेतुश्चास्तीलम्’ । अन्वयः—यस्य पदस्थानेकार्थसौकोऽर्थोऽसम्भ्यः स्यात्तदसम्भ्यार्थांतरम् । यथा वर्ष इति पदं तेजसि पुरीषे च । यत्तु पदमेकदेशद्वारेणासम्भ्यमर्थं स्मारयति तदसम्भ्यस्मृतिहेतु यथा कृष्णादिकेति । एवं भंगशब्दोऽपि नानार्थः । तरंगश्च वा शकलपराजयनाशादीनामर्थानां प्रकरणं विना स्फुरणादसम्भ्यार्थांतरस्य नाशस्य प्रतीतेरस्तीलत्वम् । काव्यप्रकाशेऽप्यस्तीलोदाहरणम्—‘पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे । भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशस्यकम् ॥’ अत्र पितृवसतिशब्देन पितुर्गृहमिति विवक्षितम् । तत्र इमशानार्थस्यापि प्रतीतेरस्तीलत्वादभंगलार्थत्वम् । कथं तर्हि—‘भंगं जयं चापतुरव्यवस्थम्’ इति कालिदासः । अत्र भंगशब्देन पराजयो विवक्षित इत्यस्तीलत्वमिति चेत्सत्यम् । तत्र हि युद्धप्रस्तावे स्वरूपान्वाख्यानोदादोषः । प्रस्तुते ग्रंथारंभे प्रकरणमपि नास्त्यतो भंगशब्दपाठोऽनुचितः । तस्माद्गौरीश्रवःकेतकपत्रभागमिति पठन्ति । तदेतत्सर्वं मत्सररहितैः सुरभिर्विवेचनीयम् । अथ काव्यत्वादेव प्रसंगतो वर्णगणशुद्धिर्विचार्यते । तत्र श्लोकादावसंयुक्तशुभाशुभफलद्वगकारप्रसेपावस्थिर्गणशुद्धिः । तदुक्तं भामह्येन—‘कः सो गो वश लक्ष्मीं वितरति च यशो वस्तथा चः सुखं लः प्रीतिं जो मित्रलामं भयमरणकरौ क्षौं ठौ खेददुःखे । वः शोभां दो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तः सुखं यश्च युद्धं दो धः सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणकेशदुःखं पवर्गः ॥ यो लक्ष्मी रश्च दाहं व्यसनमथ लवौ शः सुखं पश्च खेदं सः सौख्यं हश्च खेदं व्यसनमथ च लः क्षः समृद्धिं करोति । संयुक्तं चेह न स्यात्सुखमरणपदुर्वर्णविन्यासयोगः पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥’ इति । तेन नायकादेः सुखं भवति । ‘अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति’ इति वचनात्प्रस्तुते ग्रंथकर्तुरप्येतुरध्यापकस्य वा सुखं वाच्यम् । अथ गणशुद्धिः । तत्राश्विन्पद्ये द्ववज्राखण्डः । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तम्—‘स्याद्विवज्रा यदि तौ जगौ गा’ इति । तत्र गणलक्षणमपि तेनैवोक्तम्—‘सर्वगुणो मुखान्तर्लो य एवं तगलौ सतौ । गम्यौ धोवभौ त्रिलो नोष्टौ भवंसत्र गणाश्रिकाः ॥’ इति । एषां गणानां फलमन्यैरभ्यधायि—‘मकारः त्रियं योऽतिवृद्धिं ररोगं सकारश्च देशाटनं द्रव्यहानिम् । तकारो जकारो रुजं भक्ष कीर्तिं न आयुः प्रयच्छत्यजस्रं जनानाम् ॥’ इति वचनादिवं फलमध्यापकाप्येतुप्रभृतीनां ज्ञेयम् । एवं सति द्रव्यहानिरूपफलदस्य तगणस्यादौ प्रयोगाद्बुद्धिमदं काव्यमिति चेत्सत्यम् । ‘उमा कास्यायनी गौरी’ इति वचनाद्गौरीशब्दो देवतावाचकस्तस्यादौ प्रयोगाद्बुद्धिफलत्वं नास्तीति समाधिः । यथोक्तम्—‘देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निद्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वा ॥’ इति । नन्वेवमपीन्द्रवज्राखण्डासंगतिः । पादांतस्थाक्षरस्य ‘ह्रस्वं लघु’ इति लघुसंज्ञकत्वात् ‘संयोगे गुरु’ ‘दीर्घं च’ इति विशेषलक्षणानाक्रांतत्वेन गुरुत्वायोगाच्च । उच्यते । पादांतस्थलस्य गोरपि वैकल्पिकगुरुवादोषः । यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे—‘सालुखारो

विसर्गौतो दीर्घो युक्तः परश्च यः । वा पादांते त्वसौ वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मातृक-
लुङ्गः ॥' इत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ १ ॥

एवमादिपद्येनेष्टदेवताशीर्वादरूपमंगलमभिधायैदानीं ज्योतिषग्रन्थमारभ-
माणो रामज्योतिर्विद्विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः सूचयन् कर्तव्यमुपजाति-
कया प्रतिजानीते—

क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुं संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भम् ।

अनंतदैवज्ञसुतः स रामो मुहूर्तचिंतामणिमातनोति ॥ २ ॥

क्रियाकलापेति ॥ सः प्रसिद्धो जगतीतलेऽनन्ताख्यो दैवज्ञो ज्योतिर्वि-
त्तस्य सुतः पुत्रो रामो रामज्योतिर्वित् मुहूर्तचिंतामणिं मुहूर्तानां दिनशु-
द्धिविशेषाणाम् । अथवा मुहूर्तशब्देन दिनस्य रात्रेर्वा पंचदशो विभाग उच्यते ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—'दिनस्य यः पंचदशो विभागो रात्रेस्तथा तद्वि मु-
हूर्तमानम्' इति । तत्र लक्षणया मुहूर्तोपलक्षितः कालो मुहूर्तशब्देन विव-
क्ष्यते । तस्य चिंता शुभाशुभरूपो विचारस्तस्य मणिरिव मुहूर्तचिंतामणिः ।
यथा मणिर्हीरकादिः समस्तकांतीनामाधारस्तथायमपि ग्रन्थो निखिलमुहूर्त-
नामाधार इत्यन्वर्थनामानं लक्षणया मुहूर्तचिंतामणिज्योतिषग्रन्थमातनोति ।
निषेधविध्यादिसंनिवेशविशेषेण निरूपयतीत्यर्थः । ननु जीर्णो अपि मुहूर्त-
ग्रन्थः संति तैरेव निखिलमुहूर्तविचारनिर्वाहे सिद्धे किमनेन जीर्णमुहूर्तग्रन्थ-
नुवादभूतेनेत्यत आह—कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिम् । क्रियाकलापप्रतिपत्ति-
हेतुं क्रिया जातकर्मनामकर्मादिकास्तासां कलापः समूहस्तस्य अमुकस्मिन् शु-
भदिने कार्यमेतस्मिन्शुभदिने न कार्यमित्येवंरूपा प्रतिपत्तिः । सम्यक् ज्ञान-
भूतस्य हेतुं कारणम् । अयमर्थः अन्येषु मुहूर्तग्रन्थेषु तिथिप्रकरणे कर्मविशे-
षेषु शुभाशुभतिथयो निरूपिताः । एवं वारप्रकरणे वारा एव । तथा नक्षत्र-
प्रकरणे नक्षत्राण्येव । योगप्रकरणे योगा एव । लग्नप्रकरणे लग्नान्येवाभिहि-
तानि । एवं सत्यखिलप्रकरणानां पुनः पुनरांदोलनेन मुहूर्तविचारः प्रसिध्ये-
दिति गौरवमस्ति । अत्र त्वेकस्मिन्नेव पद्ये यो यो मुहूर्तो विचार्यते तस्य तस्य
तत्रैव निर्वाह इति लाघवं । यथा—'नवाक्षं स्याच्चरक्षिप्रमृदुमे सत्तनौ शुभम् ।
विना नंदाविषघटीमधुपौषाकिंभूमिजान् ॥' इत्यादि । केचित्तु क्रियाकलापप्र-
तिपत्तिहेतोरिति पंचम्यंतपाठमाहुः । ननु मुहूर्ततत्त्वादावपि क्वचिदेवंविधमु-
हूर्तेनिरूपणाद्यर्थोयं श्रम इत्यत आह—कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिं । संक्षिप्तसा-
रार्थविलासगर्भम् संक्षिप्तशब्दैः सारार्थो निष्कृष्टार्थस्तस्य विलासः प्रकाशः स
गर्भो यस्यासौ । संक्षिप्तश्चासौ सारार्थविलासगर्भश्च संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भ-
स्तमिति कर्मधारयः । यद्यपीदानींतनग्रन्थेषु शब्दलाघवेनार्थबाहुल्यमस्ति त-
थापि शब्दानां दुरवबोधार्थत्वाद्गुरुमुखादप्यध्ययने सति श्रद्धेति मनस्यर्थो-
स्फुरणाद्येत्यनुपादेयत्वम् । अत्र तुशब्दोपि लाघवं तत्रापि निष्कृष्टस्याप्यर्थस्य
सादृशशब्दैर्निरूपणाद्यगुरुमुखं विनैवार्थज्ञानं सद्यो मनसि जागर्तितरामित्य-

रूपमुपादेयत्वमस्य ग्रन्थस्य । ननु किमभिधेयार्थकमिदं शास्त्रं । प्रयोजनमपि किम् । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तते' इति न्यायात् । उक्तं च—'सर्व-
स्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन
गृह्यते ॥' अन्यच्च 'ज्ञातार्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रंथादौ तेन वक्तव्यः
संबन्धः सप्रयोजनः ॥' इति । उच्यते । मुहूर्तचिंतामणिमित्यनेनैव पदेन सर्वं सूचि-
तम् । तथाहि शुभाशुभप्रकरणनक्षत्रप्रकरणसंक्रांतिगोचरप्रकरणसंस्कारविवाह-
प्रकरणवधूपवेशाग्न्याधानराजाभिषेकयात्राप्रकरणगृहारंभगृहप्रवेशमुहूर्तसमु-
दायाः संहितापदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयभूताः । यद्यपि वसिष्ठादिभिः सूर्यचा-
राद्युत्पातादिकमपि संहितापदार्थेष्वभ्यधासि तथाप्यत्र तेषां मुहूर्तविचारेऽनुप-
योगाद्व्यङ्ग्यता नोक्तमिति तात्पर्यम् । मुहूर्तानां प्रतिलक्षणं लौकिकविचारा-
हत्वेन तदभिधानात् । अत्राभिधेयपदार्थानां मुहूर्तचिंतामणिनामकग्रन्थस्य च
प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावः संबन्धः । प्रयोजनं शुभाशुभकथनं विवाहादिकाल-
निर्णयश्च । यदाह नारदः—'प्रयोजनं तु जगतः शुभाशुभनिरूपणम्' । क-
श्यपोऽपि—'ग्रहणग्रहसंक्रांतियज्ञाध्ययनकर्मणाम् । प्रयोजनं व्रतोद्वाहक्रियाणां
कालनिर्णयः ॥' एतज्जिज्ञासुरधिकारी । स च द्विज एव नाम्न्यः । तदुक्तं नारदे-
नैव—'सिद्धांतसंहिताहोरावरूपस्कंधत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः-
शास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति । तस्माज्जग-
दितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥' इति ।
अत्रैवकारस्य पाठक्रमेण योजने प्रयोजनं विनैव ज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्य-
कत्वं प्रतीयते । द्विजैरेवेति व्याख्याने द्विजव्यतिरिक्तैः शूद्रैर्नाध्येयमिति प्र-
तीयते । व्याख्याद्वयमपि युक्तमेव । द्विजाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । उक्तं च
काशीखण्डे—'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजाः स्मृताः । प्रथमं
मातृतो जन्म द्वितीयं चोपनायनात् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठवचने—'अध्ये-
तव्यं ब्राह्मणैरेव तस्माज्ज्योतिःशास्त्रं पुण्यमेतद्ब्रह्मम् । एतद्ब्रह्म सम्भवा-
मोति नूनं धर्मं धार्थ्यं मोक्षमर्थं यशश्च ॥' इति । श्रुतावपि—'ब्राह्मणेन निष्का-
रणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति । ब्राह्मणग्रहणमध्यापनेऽप्यवश्य-
कत्वसूचनार्थम् । अतएव महाभारते—'यजनं याजनं चैव तथा दानप्रति-
ग्रहौ । अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ॥' इति । क्षत्रियविश्वो-
त्सवध्ययने एवाधिकारो नाध्यापने । तदुक्तं मनुना—'प्रजानां रक्षणं दानमि-
ज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशेत् ॥ पशूनां र-
क्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वाणिज्यं च कुसीदं च वैश्यस्य कृषिरेव च ॥'
इति । अत्र प्रजारक्षणाद्युक्तेर्नाध्यापनाधिकारः । ननु कथं ज्योतिषं श्रौत-
स्मार्तकर्मौपयिकमिति चेदुच्यते—'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत'
तथा 'वसंते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादिश्रुतयः
संति । तत्र चर्पज्ञानमादित्यादिग्रहचारपरिच्छेदसाध्यं तस्य वसन्ताद्युत्तरां च
दर्शपूर्णमासयोश्च ज्ञानं ज्योतिषं विना सर्वथैव न निर्वहतीत्यवश्यमभ्येतव्यं

ज्योतिःशास्त्रम् । उक्तं च वेदांगज्योतिषे—‘वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं
वेद स वेद यज्ञान् ॥’ अतएव वेदस्य मुख्यमिदमंगं चक्षुरूपत्वात् । तद-
प्युक्तं तत्रैव शिक्षायाम्—‘छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्या-
करणं स्मृतम् ॥’ तथा—‘यथा शिक्षा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्व-
द्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥’ इति । एवं मुख्यतायां सत्यां इ-
ष्टांती वसिष्ठसिद्धांते—‘वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत्प्रधानतांगेषु ततोऽर्थ-
जाता । अंगैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चित् ॥’ तस्मा-
त्कर्मोपयिकत्वादवश्यमध्येयं ज्योतिःशास्त्रम् । तत्राध्ययने समीचीनशिष्या
एवाध्याप्या न कृतव्रादयः । तदुक्तं श्रुतौ—‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मां शेवविष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवे शठाय न मां ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥’ इति । समरसारेऽपि—‘नैतदेयं दुर्विनीताय जातु ज्ञानं
गुप्तं तद्धि सम्यक् फलाय । अस्थाने हि स्थाप्यमानैव वाचां देवी कोपाग्नि-
र्दहेन्नो चिराय ॥ विनयावनताय दीयमाना प्रभवेत्कल्पलतेव सत्फलाय । उ-
पकृत्यनुचितकानि शास्त्राण्युपकारस्य पदं हि साधुरेव ॥’ इति । सिद्धां-
तशिरोमणावपि—‘दिव्यं ज्ञानमतीन्द्रियं यदपिभिर्बाह्यं वसिष्ठादिभिः पारं-
प्रयवशाद्रहस्यमवनौ नीतं प्रकाश्यं ततः । नैतद्वैपिकृतमनुर्जनदुराचाराचिरा-
वासिनां स्यादायुःसुकृतक्षयो मुनिकृतां सीमामिमांमुञ्जतः ॥’ इति । एवं
सत्यस्मिन्ज्योतिःशास्त्रे सर्वथा शूद्राणामनधिकारः । उक्तं च मनुना—‘एकमेव
तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शूश्रूषामनसूयया ॥’
इति । नारदवाक्यं तु प्रागेवाभिहितम् । तत्र यदि ब्राह्मणः शूद्रं लोभा-
दिना पाठयति तस्माच्च पठति तदा महान् दोषः । यदाह गर्गः—‘खेहाल्लो-
भाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा । शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात्स नरकं
व्रजेत् ॥ अग्रं ददाति यः शूद्रः सकृत्पोडशकर्मणाम् । अधो युगसहस्रांते जायते
ज्ञानयोगिषु ॥ सम्यगाचारयुक्तोऽपि यः शूद्रः सर्वशास्त्रवित् । वर्जयेद्ब्रह्मचरं तस्य क-
पालस्योदकं यथा ॥’ इति । कपालं मनुष्यशिरोमध्यवर्त्यस्थि । ‘भृतकाध्यापको
यश्च भृतकाध्यापितश्च यः । तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् ॥’ इति
सामान्यतो हेमाद्रौ देवलस्मरणाच्च । अथैवंविधस्य ज्योतिःशास्त्राध्येतुर्मा-
हात्म्यमाह मांडव्यः—‘एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं
वै । निहंत्यशेषं कलुषं जनानां षडब्दजं धर्मसुखास्पदं स्यात् ॥’ इति । अत्र
ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतात्तरतम्यं जीर्णैरभ्यधायि—‘दशदिनकृत-
पापं हन्ति सिद्धांतवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तंत्रविज्ञः स एव । करणभगणवेत्ता
हंसहोरात्रदोषं जनयति घनमंहश्चात्र नक्षत्रसूची ॥’ नक्षत्रसूची देवज्ञो घनं
बहु अहः पापं जनयति । तल्लक्षणं वाराहसंहितायाम्—‘अविदित्वैव यः
शास्त्रं देवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पंक्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥’ अन्यथा

‘तित्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् । परवाक्येन वर्तते ते वै नक्ष-
त्रसूचकाः ॥’ इति । व्युत्पत्तिस्तु गृहेगृहे गत्वाऽपृष्ट एव नक्षत्राण्यधिष्ठा-
दीनि शुभाशुभफलसूचकानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः—‘नक्षत्रसूच-
कोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स ब्रजत्वंघतामिस्रं सार्वभृक्षविडंविना ॥ नक्ष-
त्रसूचकं पापं भिषजं शुल्कजीविनम् । तादृक्पौराणिकादींश्च चाध्यात्रेणापि
नार्चयेत् ॥’ अतएव वसिष्ठः—‘त्रिस्कंधपारंगम एव पूज्यः श्राद्धे सदा मृत्यु-
रवृंदमध्ये । नक्षत्रसूचीं खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये ॥’ वराहोपि—
‘ग्रंथतश्चार्थतश्चैव कृत्स्नं जानाति यो द्विजः । अभ्युक्तं स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पंक्ति-
पावनः ॥ नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं
तत्र न विद्यते ॥ मुहूर्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च । सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न
स्थात्सांवत्सरो यदि ॥’ अतएव यक्षर्मशास्त्रे सुमंतुः—‘तस्करकितवेत्यादिना मह-
ता गयेन सांवत्सरिकोऽपांक्तेय इत्याह । महाभारतेपि—‘कितवो भ्रूणहा
यक्ष्मी’ इत्यादिपद्यष्टमध्ये—‘कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पुता-
निह विजानीयाद् ब्राह्मणान् पंक्तिदूषकान् ॥’ इत्युक्तं तन्नक्षत्रसूचकज्योति-
र्विद्विषयम् । यदाह कश्यपः—‘दारत्विक्भ्रूणहंतृश्च व्यंगाक्षक्षत्रसूचकान् ।
वर्जयेद्ब्राह्मणानेतान्सर्वकर्मसु यत्नतः ॥’ इति । ‘नक्षत्रसूचकश्चैव पर्यकारश्च
गर्हितः’ इति । ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् । अपृष्ट इति वाक्यशेषोऽत्राध्याहार्यः ।
अतएव मनुः—‘तिथिं पक्षस्य न ब्रूयाच्च नक्षत्राणि निर्दिशेत्’ इत्याहम् ।
यमोऽपि—‘नक्षत्रतिथिपुण्याहान्मुहूर्तान्मंगलानि च । न निर्दिशन्ति ये
विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेत् ॥’ इति वसिष्ठवाक्यं तु प्रागभिहितम् । महाभ-
योजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मसायुज्यमिति । तदुक्तं गर्गेण—‘ज्यो-
तिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो वेद स
याति परमां गतिम् ॥’ सूर्यसिद्धान्तेऽपि—‘दिव्यं चक्षुर्ग्रहणां दर्शितं
ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायाकोदिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥’ वरा-
हसंहितायामपि—‘न सांवत्सरपाठी च नरके परिपच्यते । ब्रह्मलोकं प्र-
तिष्ठां च लभते दैवचित्तकः ॥’ इति । संवत्सरं वर्षमधिकृत्य कृतो ग्रंथः सांव-
त्सरः । ‘अधिकृत्य कृते ग्रंथे’ इत्यण् । आदिवृद्धिः । तं पठितुं शीलमस्य स
सांवत्सरपाठी ज्योतिर्विदुच्यते । वसिष्ठेन त्वेहिकामुष्मिकरूपं फलद्वयम-
प्युक्तं प्राह—‘एतद्ब्रह्म सम्यगामोति नूनं धर्मं चार्थं सौख्यमयं यथाश्च ॥’
इति । तस्माज्ज्योतिःशास्त्रमवश्यमप्येतद्व्यमिति स्थितं । ननु ज्योतिः-
शास्त्राध्ययनं न्यायशास्त्रादिवर्तिकं वादमात्रफलं उक्तं चिकित्साशास्त्रवत्प्र-
त्यक्षदृश्यफलम् । उच्यते । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति दृष्टार्थ-
ताप्यस्य शास्त्रस्य । वादरूपं तु फलं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु तुल्यम् ।
उक्तं च—‘अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रं न किंचिदेषां तु विशिष्टमस्ति ।
चिकित्सितं ज्योतिषमंत्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥’ प्रत्ययं विश्वासं
संवादरूपम् । नन्वस्मिन् शास्त्रे के वा प्रत्यया इति चेत्पृच्छसि तर्हि शृणु ।

सूर्यचंद्रयोर्ग्रहणं जगतीतले आबालवृद्धेभ्यो महान् प्रत्ययः । उक्तं च—‘अग्न-
लक्ष्मिणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम् । प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चंद्राकौ
यत्र साक्षिणौ ॥’ अथान्येपि प्रत्ययाः चंद्रशृंगोच्चतिर्ग्रहयुतिश्च सूर्यादीनां ग्र-
हाणां छायागणितागता । यद्यपि भौमादीनां छाया इगोचरा नास्ति तथापि
बलिकादियंत्रवेधेन यस्मिन्समये सुचिरमध्ये ग्रहा गच्छन्ति तत्समयसंवादाव-
र्थापत्तिप्रमाणसिद्धा छायापि प्रत्ययः । शुक्रस्य तु महामंडलत्वे छाया इगो-
चरापि भवति । ग्रहाणां चंद्रादीनां द्विविधा अण्यस्तोदयाः । एके सूर्यासन्न-
वशेन अपरे प्रत्यहं क्षितिजसंबंधवशात् । ततोऽपि सूर्यासन्नवशतो भौमगुरु-
शनीनां प्राच्यामेवोदयः प्रतीच्यामेवास्तः । बुधशुक्रयोस्त्वनियतः । क्षितिज-
संबंधवशेन तु सर्वेषामपि सूर्यादीनां प्राच्यामेवोदयः प्रतीच्यामेवास्तः । अ-
थायुर्दायस्येयत्ता । यात्रायां शुभशकुने शुभफलमशुभशकुनेऽशुभफलम् ।
सञ्ज्ञोपवीतविवाहादिसंगलकृत्येषु शुभलभानुष्ठितेषूक्तफलावाप्तिः । यत्र कश्चि-
द्व्यभिचारः स जन्मकालीनसदसद्ग्रहवशेन । एवमादयोऽन्येऽपि प्रत्यया उज्जाः ।
सर्वेषामपि शास्त्राणामध्ययने मोक्षाद्यदृष्टरूपं फलं तु वाचान्तिकमेव तदस्ति-
न्नपि शास्त्रे तुल्यमित्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेनेति शिवम् ॥ २ ॥

अथ मुहूर्तचिंतामणिनामकग्रंथप्रकरणप्रतिज्ञामभिधायेदानीं सामान्यतो मु-
हूर्तविचारार्थमुत्सर्गापवादरूपा गुणा दोषाश्च तावद्वक्तव्यास्तेषां च तिथ्याद्यधी-
नत्वादादौ तिथयो वक्तव्यास्तासां तु लोकप्रसिद्धत्वादेवावक्तव्यतायां सिद्धा-
यां तत्त्वामिन पवानुष्टुपछंदसाभिधाति—

तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः ।

शिवो दुर्गातको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी ॥ ३ ॥

तिथीशा इति ॥ एते पंचदशतिथीनां क्रमेणेशाः स्वामिनस्तानाह—वह्नि-
कावित्यादि । वह्निश्च कश्च वह्निकौ वह्निः अग्निः को ब्रह्मा अत्र ‘देवताद्वंद्वे च’
इत्यानङ्ग न भवति । एकहविर्भाक्त्वेन प्रसिद्धसाहचर्याभावात् । नन्वेवं ‘अ-
ख्याप्यतरं पूर्वम्’ इति द्वंद्वे कशब्दस्य पूर्वनिपातप्राप्तिः । ‘ऊसिङ्गयोः स्मारि-
नौ’ इति ज्ञापकेन पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमित्यनित्यत्वात्कमस्य विवक्षित-
त्वाच्च न भवति । एवं सति प्रतिपदो वह्निर्द्वितीयाया ब्रह्मा स्वामीत्ययमर्थः
सिद्धो भवति । अथवा ‘तिथीशोऽग्निर्विधिगौरी’ इत्यसंदेहार्थमेव पठितव्यं ।
‘ईश ऐश्वर्ये’ इति धातुः कर्त्रर्थकिंवन्तस्साद्बहुवचनं जस् । ईशते इतीशा-
क्षितीनामीशाक्षितीशाः तिथिस्वामिन इत्यर्थः । अथवा ‘तिथीशा रो विधि-
गौरी’ इति व्यक्तं पठनीयम् । ईशशब्दोऽकारांतः । रशब्देनाग्निरुच्यते । ‘र-
पावके च तीक्ष्णांशौ’ इति विश्वः । ‘रश्च कालेऽनले सूर्ये’ इत्येकाक्षरनि-
घंटः । रोऽग्निः, विधिर्ब्रह्मा, गौरी पार्वती, गणेशः प्रसिद्धः, अहिः सर्पः,
गुहः स्वामिकार्तिकेयः, रविः सूर्यः, शिवो महादेवः, दुर्गा जगदंबा, अंतकी
असः, विश्वे विश्वेदेवाः, हरिर्विष्णुः, कामो मदनः, शिवः स एव, शशी चंद्रः ।

तदाह वसिष्ठः—‘वह्निर्विधाताद्रिसुता गणेशः सप्तो विशाखो
दितिजो महेशः । दुर्गा यमो विश्वहरी च कामः शर्वो विशेषश्च
पुराणहृष्टः ॥’ इति । स्वामिन इति शेषः । प्रयोजनं तु तत्र देवताप्र-
तिष्ठापूजादि । तथाच धाराहसंहितायामुक्तम्—‘यत्कार्यं नक्षत्रे तदैव-
स्यासु तिथिषु तत्कार्यम् । करणमुहूर्तेष्वपि तस्मिन्नधिकरं देवतानां च ॥’ इति ।
नारदोऽप्याह—‘यदिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।’ अग्निपुराणेऽपि
‘प्रतिपद्यमिपूजा स्याद्वितीयायां च वेधसः । दशम्यामंतकस्यापि षष्ठ्यां पूजा
गृहस्य च ॥ चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्यास्तत्पूर्ववासरे । सरस्वत्या नवम्यां च
सप्तम्यां भास्करस्य च ॥ अष्टम्यां च चतुर्विंश्यामेकादश्यां शिवस्य च । द्वाद-
श्यां च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य च ॥ शेषादीनां फणीशानां पंचम्यां पूजनं
भवेत् । पर्वणीदोस्तिथिष्वासु पक्षद्वयगतास्वपि ॥’ इति । रत्नमालायामपि—
‘अभामरस्थापनमुत्तरायणे स्वदेववारक्षंतिथिक्षणादिषु’ इति । अथ प्रत्येकं
तिथिकृत्यानि ग्रंथकृदनुक्तान्यप्यस्माभिर्लिख्यन्ते लोकोपयोगित्वात् । तान्याह
वसिष्ठः—‘नोद्वाहयात्रोपनयप्रतिष्ठां सीमन्तचौलाखिलवास्तुकर्म । गृहप्रवे-
शाखिलमंगलाद्यं कार्यं हि मासाद्यतिथौ कदाचित् १ ॥’ मासाद्यतिथौ शुक्ल-
पक्षप्रतिपदि । अतएव कृष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कर्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः ।
यद्येषोऽभिप्रायोऽसंमतः स्यात्तदा पक्षाद्यतिथाविति ब्रूयात् । ‘सप्तांगविद्वांसि
नृपस्य वास्तुमतप्रतिष्ठाखिलमंगलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्वि-
तीयादिवसे सदैव २ ॥ संगीतविद्याखिलशिल्पकर्मसीमन्तचौलाश्चगृहप्रवेशम् ।
कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा तृतीयादिवसेपि कार्यम् ३ ॥ रिक्तासु विद्युद्बन्ध-
न्धशस्त्रविषाग्निधातादिचयाति सिद्धिम् । यन्मंगलं तासु कृतं विमूर्खैर्विनाशमा-
याति तदाशु नूनम् ४ ॥’ रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्विंशीषु । ‘शुभानि कार्याणि
चरस्थिराणि चोक्तान्यनुक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयात्माशु कृष्णप्रदार्थं
विनाशदं नागतिथौ विधेयम् ५ ॥ अभ्यंगयात्रा पितृकर्म दन्तकाष्ठं विना
पौष्टिकमंगलानि । षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वास्त्वंबरभूषणा-
नि ६ ॥ द्वितीयायां तृतीयायां पंचम्यां कथितान्यपि । तानि सिध्यन्ति का-
र्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि ७ ॥ संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रमोदा-
खिललेखनानि । स्त्रीरत्नकार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेशतिथ्या-
म् ८ ॥ द्वितीयायां तृतीयायां पंचम्यां सप्तमीतिथौ । उक्तानि यानि सिध्यन्ति
दशम्यां तानि सर्वदा ९ ॥ व्रतोपवासाखिलधर्मकृत्यं सुरोत्सवाद्याखिलवास्तु-
कर्म । संग्रामयोग्याखिलवस्तुकर्म विधेतिथौ सिध्यति शिल्पकर्म १० ॥ पृ-
थिव्यां यानि कर्माणि धर्मपुष्टिशुभानि च । चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां न-
वगृहं विना ११ ॥ विधातुर्गौरीभुजगभान्वन्तकदिनेषु च । उक्तानि तानि
सिध्यन्ति त्रयोदश्यां विशेषतः १२ ॥ यज्ञक्रियापौष्टिकमंगलानि संग्रामयो-
ग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहशिल्पाखिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमा-
स्याम् १३ ॥ सदैव दर्शे पितृकर्म कृत्वा नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।

मूढैः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिराद्भुशं तत् ॥ १४ ॥ इति ।
ननु रत्नमालादिग्रन्थेष्वदौ संवत्सरप्रकरणमुक्तम् । तदत्र किमुपेक्षितमिति
चेत् । उच्यते । मुहूर्तचिंतामणिरिति नामधेयान्मुहूर्ता एवात्रोच्यन्ते । ते तु
प्रतिक्षणविचाराहोस्तत्र संवत्सराणां वर्षव्यापित्वात्सदसत्फलोक्तावपि विवा-
हादिकृत्यानि भवन्त्येव । कुतः । सिंहराशिस्थितगुरुशुक्रास्तादिष्विव विवाहा-
दिविशेषकृत्यानां प्रतिषेधसत्त्वात् । तथा संवत्सरसदसत्फलेषु नेति । किंच
सिंहगतगुरौ शुक्रास्तादावपि नित्यानां वस्त्रपरिधानादीनां नैमित्तिकानां च
पुंसवनजातकर्मनामकर्माक्षप्राशनादिकर्मणां विहितत्वान्मुहूर्तविचारोऽस्त्ये-
वेत्यतोऽकथनं संवत्सरप्रकरणस्य । अमुमेवाशयं मनस्यभिसंधाय मुहूर्तग्रंथं
परित्यज्य स्थलांतरे गुरुचारे वसिष्ठेन फलमुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ तिथीनां नंदादिसंज्ञाः सफला उपजातिकयाह—

नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः ।
सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमाकिंगुरौ च सिद्धाः ४

नंदा चेति ॥ नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णासंज्ञाः प्रतिपदादिपंच तिथयः स्व-
नामसदृशफलदाः स्युरित्येवंप्रकारेण सर्वाः षष्ठ्यादय एकादश्यादयश्च तिथयो
ज्ञेयाः । ताः सिते शुक्लपक्षे अशुभमध्यशुभफलदाः स्युः । असिते कृष्णपक्षे
शुभमध्यमाधमफलदाः स्युः । यदाह नारदः—‘नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णाः
स्युस्तिथयः पुनः । पर्यायत्वेन विज्ञेया नेष्टमध्येष्टदाः सिते ॥ कृष्णपक्षेपी-
ष्टमध्यनेष्टदाः क्रमशः स्मृताः’ इति । अनिष्टमिति वक्तव्ये नेष्ट इति प्रयोगो
निषेधवाचकं न शब्दमाश्रित्य नैकधेयादिवत्साध्यः । अथ मूले अशुभमध्य-
शस्ता इति कथं प्रयोगः । यावता ‘तिथयो द्वयोः’ इत्यभिधानास्त्रीपुंसयो-
रस्ति तिथिशब्दस्तथापि तिथ्य इति ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति कृतलीष-
स्तिथिशब्दस्य स्त्रीलिंग एव वृत्तिः । ततस्तिथ्य इति बहुवचनान्तस्याशुभ-
मध्यशस्ता इति विशेषणे अशुभाश्च मध्याश्च शस्ताश्चेति द्वंद्वे ‘स्त्रियाः पुंवत्’
इति वा ‘पुंवत् कर्मधारयजातीय-’ इति वा समानाधिकरणोत्तरपदाभा-
वात्पुंवद्भावाभावे चित्यताप्रसङ्गे । एवं चेत्कथं तर्हि रत्नमालायाम्—‘क-
निष्टमध्येष्टफलश्च शुक्लः’ इति । यावता कनिष्ठाश्च मध्याश्चेष्टफलाश्चेति द्वं-
द्वोपि । ‘नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति सर्वास्तिथयः क्रमात्स्युः’
इति सर्वापदविशेषणसामर्थ्यात्स्त्रीलिंग एवेत्युक्ते दोषप्रसंगः । मैवं वोचः ।
नात्र द्वंद्वः । किं तर्हि कनिष्ठं च मध्यं चेष्टं च कनिष्टमध्येष्टानि तादृशानि
फलानि यासां ता इति द्वंद्वगर्भबहुव्रीह्याश्रयणादुक्तदोषाप्रसंगः । ननु यद्य-
प्येवमत्र समाहितं तथापि—‘कृष्णे भवत्युत्तममध्यहीनाः’ इति चतुर्थचरणे
कथं समाधिः । यतः फलपदाश्रवणाद्वंद्वगर्भबहुव्रीह्यभावाच्छुद्धो द्वंद्व एव
समासः । सर्वापदसममिध्याहृतस्तिथिशब्दोऽपि स्त्रीलिंग एवेत्युक्तो दोषो
वज्रायितः । उच्यते । तथा ‘व्येकयोर्द्विवचनैकवचने’ इति पाणिनिस्मृत्ये

यदाह

श्रेयस्योरिति पदे संख्यावाचिनो श्रेयशब्दयोर्द्वे बहुवचनप्रसंगोतो भाव-
प्रधानो निर्देश इत्यभियुक्तसरणात् । बहुधा काव्येषु दृष्टत्वाद्याशुभमभ्य-
स्तत्वा इत्येवमादीनां शब्दानां भावप्रधानत्वादशुभमभ्यत्वशस्तत्वाभिधाना-
नासादृशानां शब्दानां द्वंद्वं विधायाशुभमभ्यशक्तानि विद्यन्ते यासां ता
इति बहुव्रीहिणा सिद्धमिष्टम् । बहुव्रीहिणा गतार्थत्वान्मतुस्त भवति 'उ-
क्ताद्योनामप्रयोगः' इत्युक्तेः । अथवा 'तुष्यतु दुर्जनः' इतिन्यायमाश्रित्य
मतुषो वाचकः 'अशंभादिभ्योऽच' इत्यशंभादेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थे चका-
रार्थः । एतच्च समाधानं शस्तसमाधमा इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एवंच सति
'कृष्णे भवन्त्युत्तममभ्यहीनाः' इत्यपि सिद्धम् । अतएव नैषधीये सप्तमसर्गे-
'भेयं भवन्नाविपुरंभिसृष्टिः' इति प्रयुक्तम् । 'हुतमभ्यविलंबितास्तु वृत्तिषु'
इति महाभाष्यकारो जगाद । अतोऽनेनैवाशयेन—'उभयेऽधममभ्यमप-
जिता द्वेष्काणैश्चरभेषु चोक्तमात् । अशुमेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्वोरायाः परि-
कल्पिता दश ॥' इति घराहमिहिरोऽपि प्रायुक्त । तथा—'सूर्यसुतुदिवसे
स्थिरप्रदम्' इति वसिष्ठोऽपि प्रायुक्त । स्थिरप्रदमित्यत्र स्थैर्यप्रदमित्यर्थो
विश्वसित इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ अथ चतुर्थचरणेन सिद्धियोगानाह—सि-
त्तेति । ताः कृतसंज्ञा नन्दादितिष्यः शुक्रबुधमंगलशनिगुरुवारेषु सिद्धाः
सिद्धिकराः स्युः । यथा । नन्दा शुके सिद्धियोगः, एवं भद्रा बुधे, जया भौमे
रिक्ता शनौ, पूर्णा गुरौ । यदाह कश्यपः—'नन्दा तिथिः शुक्रवारे सौम्ये
भद्रा बुधे जया । रिक्ता भन्दे गुरोर्वारे पूर्णा सिद्धाद्वया तिथिः ॥' इति ।
वसिष्ठोऽपि—'शुक्रजगुरुमंदोज्या वारा नन्दादिषु क्रमात् । सिद्धा तिथिः
सिद्धिदा स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा' ॥ इति । अस्याः फलस्तुतिमाह वसिष्ठ
एव—'सिद्धा तिथिर्हति समस्तदोषान्यान्मासशून्यानपि मासदग्धान् । दिन-
प्रदग्धानपि चान्यदोषानेकादशी यद्वदशेषपापान् ॥' इति ॥ ४ ॥

अथ रव्यादिवारेषु यथाक्रमं तिथिद्वितीयात्रिपिद्वनक्षत्राणि च शा-
लिन्याह—

नन्दा भद्रा नन्दिकाख्या जया च रिक्ता भद्रा चैव पूर्णा मृताकात् ।
याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्यम्णं ज्येष्ठांत्यं रवेर्दग्धमं स्यात् ॥५॥

नन्देति ॥ यथाक्रममकात् 'त्यब्लोपे पंचमी' इति । अर्कमारभ्य वारेषु
नन्दातिथिर्मृताधमफला स्यात् । यथा सूर्ये नन्दा मृता, तथा सोमे भद्रा,
भौमे नन्दा, बुधे जया, गुरौ रिक्ता, शुके भद्रा, शनौ पूर्णा मृतेत्यर्थः ॥ उ-
क्तं च नारदेन—'आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशोकयोः । जया सौम्ये
गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा मृतिप्रदा ॥' इति । अत्र बहुषु नारदसंहितापुस्तकेषु
मृतिप्रद इति पाठमाश्रित्य मृतेति पदं प्राप्नोति ग्रंथकृता । तथैवाध्यामि-
न्याहुतं च सकलदेशीयशिष्टसंमतत्वादापामरं तथैव व्यवहारदर्शनात् ।
वस्तुतस्तु पूर्णामृताकादित्यत्र अकारं प्रक्षिप्यामृतेति पदं विधेयम् । तत्रा-

मृता अमृतफलदा स्यात् । यथा नन्दा रवावमृता एवं सोमवारादिष्वपि व्याख्येयं पूर्ववत् । अत्र संमतिरूपे जीर्णपुस्तकस्थनारदवाक्ये—‘शनौ पूर्णामृताह्वया’ इत्यकारादिराकारांतः पाठः साधीयान् । अमृतेत्याह्वयं नाम यस्याः सा अमृताह्वयेत्यर्थः । इममर्थं सफलमाह वसिष्ठः—‘नन्दा भौमा-
कंयोर्भद्रा शुक्लेश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णामृताह्वया ॥’
इति । इदं वचनं वसिष्ठेन गुणनिरूपणाध्याये निरूपितमित्यतोपि शुभ-
त्वप्रतिपादकम् । कश्यपोऽपि तथैवाह—‘आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शु-
क्रशशांकयोः । जया सौम्ये गुरौ रिक्ता पूर्णाकावमृता शुभा ॥’ इति । आकौ
शनौ । एवं सत्यपि शुभत्वे शिष्टाचारेण व्यवस्था ज्ञेया । अथोत्तरार्धेन नि-
श्चयनक्षत्राण्युच्यन्ते—याम्यमिति । रविवारादिषु याम्यं भरणी तदादीति
नक्षत्राणि यथाक्रमं दग्धनक्षत्राणि स्युः । यथा रवौ भरणी दग्धा, सोमे
चित्रा, भौमे उत्तराषाढा, बुधे धनिष्ठा, गुरावुत्तराफल्गुनी, शुके ज्येष्ठा, शनौ
रेवती । यदाह नारदः—‘यमर्क्षमर्कवारेऽङ्गे चित्रा भौमे तु विश्वभम् । बुधे
श्रविष्ठार्यम्णक्षं गुरौ ज्येष्ठा भृगोर्दिने ॥ रेवती शनिवारे तु दग्धयोगा भवं-
त्यमी ॥’ इति । लल्लुः—‘याम्यं चित्रोत्तराषाढा धनिष्ठोत्तराफल्गुनी । ज्येष्ठा
च रेवती चैव जन्मर्क्षं भानुतः क्रमात् ॥ जन्मर्क्षग्रहसंयोगे न कुर्याच्छोभनं
नरः । पाणिग्रहणयात्रादि विनाशमुपयात्यतः ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ क्रकचादि निश्चयोगाननुष्टुभाह—

षष्ठ्यादितिथयो मंदाद्विलोमं प्रतिपद् बुधे ।

सप्तम्यर्केऽधमाः षष्ठ्याद्यामाश्च रदधावने ॥ ६ ॥

षष्ठ्यादीति ॥ षष्ठीसप्तम्यष्टमीदशम्येकादशीद्वादश्यस्तिथयो मंदाच्छमे-
श्वराद्विलोमं विपरीतवारगणनयाधमाः स्युः । यथा शनौ षष्ठ्यधमा, शुके
सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी
एते योगाः क्रकचाख्या ज्ञेयाः । यदाह नारदः—‘त्रयोदश स्युर्मिलने संख्या-
यास्तिथिवारयोः । क्रकचो नाम योगोऽयं मंगलेष्वतिगर्हितः ॥’ इति । अथ
बुधे प्रतिपत्तिथिस्तथा सूर्यवारे सप्तमी संवर्तयोगाख्याधमा । उक्तं च नार-
देन—‘सप्तम्यामर्कवारश्चेत्प्रतिपत्तौसौम्यवासरे । संवर्तयोगो विज्ञेयः शुभकर्मवि-
नाशकृत् ॥’ इति । अथ षष्ठी आद्या प्रतिपत् अमा अमावास्या एतास्तिथयो
रदधावने निंबकाष्टादिभिर्दंतमलनिराकरणेऽधमा निषिद्धाः स्युः । उक्तं च
रत्नमालायाम्—‘नष्टेदुषष्ठीप्रतिपत्सु धीमात्र जातु दंतोत्कषणं विदध्यात् ।
कुर्वन्नवाप्नोति तदाशु नूनं लक्ष्मीकुलजातिजनोपघातम् ॥’ इति । कचिन्नवमी
रविवासरेऽपि निषिद्धा । उक्तं च काशीखंडे पंचत्रिंशाध्याये—‘प्रतिपदशषष्ठीषु
नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलम् ॥’ इति ॥ ६ ॥

अथ कृत्यविशेषेषु निषिद्धतिथीनिर्द्वांशाष्टदसाह—

षष्ठ्यष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो सेवेत ना तैलपले क्षुरं रतम् ।

नाभ्यंजनं विश्वदशद्विके त्रिथौ धात्रीफलैः स्नानममाद्रिगोष्वसत्
 षष्ठ्यष्टमीत्यादि ॥ षष्ठी अष्टमी च प्रसिद्धा, भूतशत्रुर्वशी, विभुक्षयो-
 ऽमावास्या, एतासु तिथिषु क्रमेण ना पुरुषः तैलं पलं मांसं क्षुरं रतं मैथुनं
 यथाक्रमं न सेवेत । यथा षष्ठ्यां तैलं, अष्टम्यां मांसं, चतुर्दश्यां क्षौरं, अमा-
 वास्यायां मैथुनं नो सेवेतेत्यर्थः । 'वेदु सेवने' आत्मनेपदी । नृशब्दो मनुष्य-
 जात्युपलक्षकस्तेन स्त्रीणामप्ययं निषेधः । उक्तं च नारदेन—'षष्ठ्यां तैलं त-
 ष्ठाष्टम्यां मांसं क्षौरं त्रिथौ कलेः । पूर्णिमादशयोर्नारीसेवनं परिवर्जयेत् ॥'
 इति । कलेस्त्रिथौ चतुर्दश्याम् । रत्नमालायां च—'षष्ठीषु तैलं पलमष्टमीषु
 क्षौरक्रिया चैव चतुर्दशीषु । स्त्रीसेवनं नष्टकलासु पुंसामायुःक्षयार्थं मुनयो
 वदन्ति ॥' अत्र वचने नष्टकलास्त्विति वचनमाश्रित्य विभुक्षयेष्वित्युक्तं । वयंतु
 विभुक्षयशब्दः पक्षसर्वपर्वोपलक्षक इति व्याकुर्मः । तथासति पंचपर्वसु मै-
 थुनं न कार्यमित्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—'स्त्रीसेवनं पर्वसु प-
 क्षमध्ये पलं च षष्ठीषु च सर्वतैलम् । नृणां विनाशाय चतुर्दशीषु क्षुरक्रिया
 स्यादसकृत्तदाशु ॥' इति । पक्षमध्येऽष्टम्यां कवित्संक्रांत्यादावपि तैलसंगो
 निषिद्धः । यदाह नारदः—'व्यतीपाते च संक्रांतावेकादश्यां च पर्वसु ।
 अर्कभौमदिने विष्ट्यां नाभ्यंगं न च वैष्टतौ ॥' इति । पर्वानि तु वसिष्ठेनो-
 क्तानि—'चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा त्वमावास्या च पूर्णिमा । पुण्यानि पञ्च प-
 र्वाणि संक्रांतिर्दिनपस्य च ॥' इति । अत्र निषिद्धकर्मसु तात्कालिक्यस्तिथयो
 ग्राह्याः । तथा च स्मृतिः—'ज्ञाने चाभ्यंजने चैव दन्तधावनमैथुने । ति-
 थिस्तात्कालिकी ग्राह्या तथा मरणजन्मनोः ॥' इति । अथ विश्वदशद्विके
 त्रिथौ त्रयोदशीदशमीद्वितीयास्वभ्यंजनं न तैलाभ्यंगो न कार्य इत्यर्थः । तदुक्तं
 रत्नमालायाम्—'आतुर्जनस्य दशमी तनयांस्त्रयोदश्यर्थं निहंत्युभयमेत-
 दपि द्वितीया' इति । अयंच शरीरमलनिराकरणार्थं निषेधो नित्यनैमित्ति-
 ककाम्यव्यतिरिक्तविषयः । निर्णयामृते द्वितीयातिथिनिर्णये भट्टभास्कर
 इत्युक्त्वा पठितम्—'आतुस्तनूजान् दशमी त्रयोदश्यर्थं द्वितीया द्वित्वं
 निहंति । मलापहस्नाननिषेध एव न नित्यनैमित्तिककाम्यबाधः ॥' एतादृशोपि
 मलापहस्नाननिषेधो ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयस्यैव । उक्तं च भट्टभास्करेण—
 'त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां च विशेषतः । शूद्रविदक्षत्रियाः स्नानं नाच-
 रेयुः कथंचन ॥' इति । अर्थात् ब्राह्मणस्य नायं निषेध इत्यर्थः । अथ धात्री-
 फलैरिति । धात्रीफलैरामलकैः स्नानममाद्रिगोष्वसत् । अमावास्यासप्तमी-
 नवमीष्वसन्निषिद्धमित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—'सप्तम्यर्निन्दुनवमीषु
 च संपदिच्छुः स्नायात्कदाचिदपि नामलकैर्मनुष्यः' । अत्र केचिदामलकैः स्ना-
 तुर्दशमी तनयाभिहंति एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । एवं सति दशमीद्वितीयात्र-
 योदशीसप्तम्यर्निन्दुनवमीष्वामलकस्नाननिषेधोऽस्ति तत्कथं भिन्नवाक्यता-
 मावाय स्वपथे स्पष्टैव भिन्नवाक्यता कृता । अत्राहुः—आतुस्तनूजान् दश-
 मीति वचनांतरानुरोधान्निष्ठावाक्यता स्पष्टैव । तथाच—आमलकस्नाननि-

वेधो दीपकाटीकायां स एव भट्टभास्करः—‘सप्तम्यचन्द्रानवमीषु देह-
श्रीसंततीरामलकैर्नरस्य । स्नानं निहंत्यन्यदिने तु धत्ते तिलैः श्रियं पुण्यकरं
सदैव ॥’ इत्याहस्य । अपरे पुनराहुः सर्वास्वपि तिथिष्वामलकस्नानस्यैव नि-
वेधो नाभ्यंगस्य । यदाह वसिष्ठः—‘कामदुर्गांतकविधिर्नष्टेर्द्वर्कदिनेषु च ।
सकृदामलकस्नानं संपत्पुत्रविनाशनम् ॥’ कामस्ययोदशी, दुर्गा नवमी,
अन्तको दशमी, विधिर्द्वितीया, नष्टेदुरमावास्या, अर्कदिनं सप्तमी । क-
श्यपोऽपि—‘षष्ठां दर्शप्रतिपदि द्वादश्यां च दिनक्षये । कुर्यादामलकस्नानं
दशम्यां मूढधीर्नरः ॥ पुत्रनाशो भवेत्तस्य त्रयोदश्यां धनक्षयः । संपत्पुत्रक्ष-
यस्तस्य द्वितीयायामसंशयम् ॥ सप्तम्यां च नवम्यां च अमायां कुलनाशनम्’
इति । दर्शनान्तरं प्रतिपददर्शप्रतिपच्छुक्लप्रतिपदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ सूर्यादिवारेषु दग्धादियोगचतुष्टयमिन्द्रवज्रोपजातिकाभ्यामाह—

सूर्येशंपचाग्रिसाष्टनंदा वेदांगसप्ताश्विगजांकशैलाः ।

सूर्यांगसप्तोरगगोदिगीशा दग्धा विषाख्याश्च हुताशनाश्च ॥८॥

सूर्यादीवारे तिथयो भवन्ति मघाविशाखाशिवमूलवह्निः ।

ब्राह्मं करोऽर्काद्यमघंटकाश्च शुभे विवर्ज्या गमने त्ववश्यम् ॥ ९ ॥

सूर्येति ॥ सूर्या द्वादश । लक्षणया यावत्संख्या द्वादश्युच्यते । एवमी-
शादिशब्देष्वपि व्याख्येयम् । तत्र सूर्या द्वादशी, ईशा एकादशी, पञ्च प-
ञ्चमी, अग्रयस्तृतीया, रसाः षष्ठी, अष्ट अष्टमी, नन्दा नवमी, सूर्यादिवारे-
ष्वेतास्तिथयो दग्धा भवन्ति । यथा रवौ द्वादशी दग्धा, सोमे एकादशी
दग्धा, भौमे पञ्चमी, बुधे तृतीया, गुरौ षष्ठी, शुके अष्टमी, नवमी शनौ,
शनिरिक्तासिद्धियोगश्चतुर्थीचतुर्दश्योश्चरितार्थः । उक्तंच नारदेनोपग्रहाध्याये—
‘एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवा-
सरे ॥ अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्ध-
योगाः प्रकीर्तिताः ॥’ वसिष्ठोपि—‘द्वादश्येकादशीनागगौरीस्कन्दवसुष्वपि ।
नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात् ॥’ अथ विषयोगाः । वेदा
इति । वेदाश्चतुर्थी, अंगानि षष्ठी, सप्त सप्तमी, अश्विनौ द्वितीया, गजा अ-
ष्टमी, अंका नवमी, शैलाः सप्तमी, एतास्तिथयः सूर्यादिवारेषु विषाख्या भ-
वन्ति । यथा रवौ चतुर्थी विषाख्या, चन्द्रे षष्ठी, भौमे सप्तमी, बुधे द्वितीया ।
बुधे भद्रारूपः सिद्धियोगस्तु सप्तमीद्वादश्योश्चरितार्थः । गुरावष्टाष्टमी, शुके
नवमी, शनौ सप्तमी । यदाह बृहस्पतिः—‘षष्ठी शशकिं नवमी च शुके बुधे
द्वितीया तपने चतुर्थी । जीवेऽष्टमी सौरिकुजेऽह्नि सप्तमी योगा विषाख्याः
कुलनाशनाः स्युः ॥’ वसिष्ठोपि—‘कुजाक्योः सप्तमी षष्ठी चन्द्रे भानौ चतु-
र्थिका । द्वितीया जेऽष्टमी जीवे नवमी शुक्रवासरे ॥ अचिकित्स्या गदायोगा
मंगलेष्वेव निर्दिताः ॥’ अथ हुताशनयोगाः । सूर्येति । सूर्या द्वादशी, अ-

गान्ति षष्ठी, सप्तमी, अरगा अष्टमी, गावो नवमी, दिशो दशमी, ईशा एका-
दशी । एतास्तिथयो रविवारादिषु हुताशनाख्या ज्ञेयाः । यथा रवौ द्वादशी,
सोमे षष्ठी, भौमे सप्तमी, बुधेऽष्टमी, गुरौ नवमी, शुके दशमी, शनौ एका-
दशी हुताशना । यथा हुताशनो निक्षिप्तं वस्तु दहति तयायमुक्तो वारतिथि-
योगोऽपीत्यर्थः । यदाह गुरुः—‘षष्ठादितिथयः सप्त चंद्रवारादिभिर्युताः ।
क्रमापक्षद्वयेऽपि स्युः सप्तयोगा हुताशनाः ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘सप्त ष-
ष्ठादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः । अभिजिह्वाः सप्त योगा मंगले कुलना-
शनाः ॥’ इति । अथ यमघंटः—मघा, विशाखा, शिव आर्द्रा, मूलं, बहिः
कृत्तिका । समाहारद्वंद्वः । ब्राह्मं रोहिणी, करो हस्तः, एतास्ति नक्षत्राण्यर्का-
त्सूर्यादिवारेषु यमघंटाः स्युः । यथा रवौ मघा यमघंटः, सोमे विशाखा,
भौमे अर्द्रा, बुधे मूलं, गुरौ कृत्तिका, शुके रोहिणी, शनौ हस्तः । उक्तं च
दैवज्ञमनोहरे गर्गेण—‘मघाविशाखाख्यार्द्रा च मूलमृक्षं च कृत्तिका । रो-
हिणी हस्त इत्येवं यमघंटाः क्रमाद्रवेः ॥’ इति । अत्र पाठांतरम् । ‘सूर्यादि-
वारे तिथयो हि पित्र्यद्वीशेशमूलाभिर्विरिंचिहस्ताः । भवंति सूर्याद्यमघंटकाश्च
शुभे विवर्ज्या गमने त्ववश्यम् ॥’ इति । अयं पाठः साचीयान् । प्राक्पाठे
हि कतिचिन्नक्षत्राणि पूर्वार्धे द्वे उत्तरार्धे इत्यसामंजस्यात् । एते दग्धादियोगाः
शुभे शुभकार्ये विवर्ज्यास्त्याज्याः । तुर्विदोषे । गमने यात्रायां त्ववश्यं वर्ज्याः ।
यदाह मार्तण्डः—‘नात्र यात्रा प्रकृतव्या कार्यांतरमथापि वा । यमघंटादि-
योगोऽयमनर्हः सर्वकर्मसु ॥’ इति । आवश्यकत्वेन यमघंटपरिहारमाह गर्गः—
‘विष्यस्योत्तरभागे तु यावदातुहिनाचलम् । यमघंटकदोषोऽस्ति नान्यदेशे क-
दाचन ॥’ इति । अन्यच्च—‘लघ्नाच्छुभग्रहः केंद्रे त्रिकोणेऽवस्थितो यदि । चंद्रो
वापि न दोषः स्याद्यमघंटकसंभवः ॥’ इति । कैश्विदष्टौ घटिकास्त्याज्या इत्यु-
क्तम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘यमघंटे लजेदष्टौ सृष्टौ द्वादश नाटिकाः’
इति । अत्रैषां पापयोगानामपवादो वसिष्ठेनोक्तः—‘दिवास्त्युग्रवाः पापा
दोषास्त्वेते न रात्रिषु । शुभकार्यप्रसूतौ च सर्वदा परिवर्जयेत् ॥’ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ चैत्रादिमासे शुन्यास्तिथीः शार्दूलविक्रीडितेनानुष्टुप्पूर्वार्धेन चाह—

भाद्रे चंद्रदशौ नभस्यनलनेत्रे माधवे द्वादशी

पौषे वेदशरा इषे दशशिवा मार्गेऽद्रिनागा मघौ ।

गोष्ठौ चोभयपक्षगाश्च तिथयः शुन्या बुधैः कीर्तिता

ऊर्जाषाढतपस्यशुक्रतपसां कृष्णे शरांगाव्धयः ॥ १० ॥

शक्राः पंच सिते शक्राश्चित्रिचिश्चरसाः क्रमात् ।

भाद्र इति ॥ भाद्रशब्देन भाद्रपद उच्यते । ‘स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्र-
भाद्रपदाः समाः’ इत्यमरः । भाद्रे भाद्रपदे मास्युभयपक्षयोः शुक्रकृष्णसाधा-
रणे चंद्रदशौ प्रतिपद्वितीये तिथी शुन्ये । तथा वनसि आवणे भासि अमल-

नेत्रे तृतीयाद्वितीये उभयपक्षगे शून्ये । माघवे वैशाखे द्वादशी तिथिः शून्या । पौषे वेदशराः चतुर्थीपंचम्यौ शून्ये । हवे आश्विने दशशिवाः दशम्येकादश्यौ शून्ये । मार्गे मार्गशीर्षेऽद्रिनागाः सप्तम्यष्टम्यौ शून्ये । मघौ चैत्रे गोष्टौ नवम्यष्टम्यौ शून्ये । एषु मासेषु एतास्तिथयः पक्षद्वयगाः शून्याः बुधैः कीर्तिताः । अथानुक्तमासानामूर्जाषाढतपस्यशुक्रतपसां कार्तिकाषाढफाल्गुनज्येष्ठमासानां कृष्णपक्षे क्रमेण शरांगान्धयः शक्राः पंच तिथयः शून्याख्याः । यथा कार्तिककृष्णपक्षे पंचमी शून्या, आषाढकृष्णपक्षे षष्ठी शून्या, फाल्गुनकृष्णपक्षे चतुर्थी शून्या, ज्येष्ठकृष्णपक्षे चतुर्दशी शून्या, माघकृष्णपक्षे पंचमी शून्या । अथैषामेव मासानां सिते शुक्लपक्षे शक्राश्चित्रिविधरसाः क्रमाच्छून्याः । यथा कार्तिकशुक्लपक्षे चतुर्दशी शून्या, आषाढशुक्ले सप्तमी शून्या, फाल्गुनशुक्ले तृतीया शून्या, ज्येष्ठशुक्ले त्रयोदशी शून्या, माघशुक्ले षष्ठी शून्येत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘अष्टमी नवमी चैत्रे पक्षयोरुभयोरपि । माघवे द्वादशी स्वाज्या पक्षयोरुभयोरपि ॥ ज्येष्ठे त्रयोदशी निष्ठा सिते कृष्णे चतुर्दशी । आषाढे कृष्णपक्षस्य षष्ठी शुक्ले तु सप्तमी ॥ द्वितीया च तृतीया च श्रावणे सितकृष्णयोः । प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि निंदिते ॥ दशम्येकादशी निष्ठा मासीषे शुक्लकृष्णयोः । ऊर्जे चतुर्दशी शुक्ले कृष्णपक्षे तु पंचमी ॥ सप्तमी चाष्टमी सौम्ये पक्षयोरुभयोरपि । पौषे पक्षद्वये चैव चतुर्थी पंचमी तथा ॥ माघे तु पंचमी षष्ठी कृष्णे शुक्ले यथाक्रमम् । तृतीया च चतुर्थी च फाल्गुने सितकृष्णयोः ॥ तिथयो मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः । आसु श्राद्धं प्रकुर्वीत नैव मंगलमाचरेत् ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ तिथिचक्षत्रसंबन्धिविधान्स्वार्धानुष्टुब्धयेनाह—

तथा निधं शुभे सार्पं द्वादश्यां वैश्वमादिमे ॥ ११ ॥

अनुराधा द्वितीयायां पंचम्यां पितृभं तथा ।

ज्युत्तराश्च तृतीयायामेकादश्यां च रोहिणी ॥ १२ ॥

स्वातीचित्रे त्रयोश्यां सप्तम्यां हस्तराक्षसे ।

नवम्यां कृत्तिकाष्टम्यां पूमा षष्ठ्यां च रोहिणी ॥ १३ ॥

तथा निधमिति ॥ शुभे कृत्ये द्वादश्यां सार्पमाश्लेषा निधं, आदिमे तिथौ प्रतिपदि वैश्वमुत्तराषाढा निष्ठा, द्वितीयायामनुराधा, पंचम्यां पितृभं मघा, तृतीयायां ज्युतराः उत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदा निष्ठाः, एकादश्यां रोहिणी, त्रयोदश्यां स्वातीचित्रे, सप्तम्यां हस्तराक्षसे हस्तमूले, नवम्यां कृत्तिका, अष्टम्यां पूमा पूर्वाभाद्रपदेत्यर्थः ॥ यदाह चतुर्भुजमिश्रनिबन्धे लल्लुः—‘द्वितीया अनुराधा ज्युत्तराश्च तृतीया । पंचमी च मघाशुक्ला चित्रा स्वात्या त्रयोदशी ॥ एषु कार्यं कृतं चेत्स्यात्पणमासान्मरणं शुभम् । प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यां कृत्तिका यदि ॥ पूर्वाभाद्रपदाष्टम्यामे-

कादश्यां च रोहिणी । द्वादश्यां च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां मघा यदि ॥
इति ॥' ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चैत्रादिमासेषु क्रमाच्छून्यनक्षत्राण्यनुष्टुब्धयेनाह—

कदास्तमे त्वाष्ट्रवायू विश्वेज्यौ भगवासवौ ।

वैश्वश्रुती पाशिपौष्णे अजपादग्निपित्र्यमे ॥ १४ ॥

चित्राद्वीशौ शिवाश्व्यर्काः श्रुतिमूले यमेन्द्रमे ।

चैत्रादिमासे शून्याख्यास्तारा वित्तविनाशदाः ॥ १५ ॥

कदास्तम इति ॥ चैत्रमासे कदास्तमे रोहिण्यश्विन्यौ, वैशाखे त्वाष्ट्रवायू चित्रास्वात्यौ, ज्येष्ठमासि विश्वेज्यौ उत्तराषाढापुष्यौ, आषाढमासे भगवासवौ पूर्वाफल्गुनीधनिष्ठे, श्रावणे विश्वश्रुती उत्तराषाढाश्रवणौ, भाद्रपदे पाशिपौष्णे पाशी वरुणः शततारकरेवत्यौ, आश्विने अजपापूर्वाभाद्रपदा, कार्तिके अग्निपित्र्यमे कृत्तिकामघे । अत्र पाशिपौष्णे अजपादित्यत्र 'ईवूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यत्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति प्रकृतिभावेन संध्यभावः । मार्गशीर्षे चित्राद्वीशौ चित्राविशाखे, पौषे शिवाश्व्यर्काः आर्द्राश्विनीहस्ताः, माघे श्रुतिमूले श्रवणमूलं, फाल्गुनमासे यमेन्द्रमं भरणीज्येष्ठे, एतास्ताराः क्रमाच्चैत्रादिमासेषु शून्यसंज्ञा ज्ञेयाः । कीदृश्यस्ताराः वित्तविनाशदाः धननाशकरा इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—'अश्विनी रोहिणी चैत्रे शून्यमे परिकीर्तिते । चित्रा स्वाती च वैशाखे ज्येष्ठे विश्वेज्यतारके ॥ भगवासवमाषाढे श्रावणे हरिविष्वमे । नभस्ये वारुणां त्यर्क्षमजपादश्वयुज्यपि ॥ कार्तिके पितृवङ्मृक्षे सौम्ये चित्राद्विदैवते । पौषे दक्षकरार्द्राः स्युर्मौघे मूलं च विष्णुभम् ॥ तपस्ये शक्रभरणी शून्यभान्याहुरमजाः । एषु यत्तु कृतं कर्म धनैः सह विनश्यति ॥' इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ चैत्रादिमासेषु शून्यराशीननुष्टुभाह—

घटो झषो गौर्मिथुनं मेषकन्यालितौलिनः ।

धनुः कर्को मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः ॥ १६ ॥

घट इति ॥ चैत्रे घटः कुम्भः, वैशाखे झषो मीनः, ज्येष्ठे गौर्मृषः, आषाढे मिथुनं, श्रावणे मेषः, भाद्रपदे कन्या, आश्विनेऽलिवृश्चिकः, कार्तिके तौलिस्तुला, मार्गशीर्षे भनुः, पौषे कर्कः, माघे मृगो मकरः, फाल्गुने सिंहः, एते राशयः क्रमेण चैत्रमासादिषु शून्यसंज्ञका इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन 'घटमस्त्यवृषा युग्ममेषकन्याः सवृश्चिकाः । तुलाचापकुलीराख्यमृगसिंहाश्च राशयः ॥ चैत्रादौ मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः । तस्मात्तान्संपरित्यज्य शोभनं कारयेत्सुभीः ॥' इति ॥ १६ ॥

अथ विषमतिथिषु दग्धलग्नानीन्द्रवज्रयाह—

पक्षादितस्त्वोजतिथौ धटैणौ मृगेंद्रनक्रौ मिथुनांगने च ।

चापेन्दुमे कर्कहरी हयांत्यौ गोंत्यौ च नेष्टे तिथिशून्यलग्ने ॥१७॥

पक्षादित इति ॥ शुक्लकृष्णसाधारण्येन पक्षमंगीकृत्य ओजतिथौ विषमतिथिषु प्रतिपत्तृतीयादिषु धटस्तुला एणो मकर इत्यादीनि लग्नानि क्रमेण दिनदग्धानि ज्ञेयानि । यथा प्रतिपदि तुलामकरौ, पंचम्यां मिथुनकन्ये, सप्तम्यां धनुःकर्कौ, नवम्यां कर्कसिंहौ, एकादश्यां धनुर्मीनौ, त्रयोदश्यां वृषमीनौ, तस्यां तस्यां तिथौ एते एते लग्ने नेष्टे । अनिष्टे इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—‘मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलामृगौ । पंचम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापचंद्रभे ॥ नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोगृहे । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी गृहाः ॥ दग्धसप्तमि यत्कर्म कृतं सर्वं विनश्यति । तस्माद्दग्धगृहास्त्याज्याः शोभनेष्वखिलेष्वपि ॥’ इति ॥ १७ ॥

अथैषां दुष्टयोगानां शुभकृत्यावश्यकत्वे सति परिहारं नारदवचनेनैवाह नारदः—

तिथयो मासशून्याश्च शून्यलग्नानि यान्यपि ।

मध्यदेशे विवर्ज्यानि न दूष्याणीतरेषु तु ॥ १८ ॥

पंग्वंधकाणलग्नानि मासशून्याश्च राशयः ।

गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः ॥ १९ ॥

तिथय इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यद्वयम् ॥ पंग्वंधकाणाख्यानि लग्नानि वि-
प्राहप्रकरणे वक्ष्यन्ते । मध्यदेशो वराहसंहितायामुक्तः—‘मद्गारिमेदमाड्य-
शास्वनीपोजिहानसंख्यानाः । मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाभ्यमिकाः ॥
माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च । गौरग्रीवौ दैहिकपंचगुडाश्चत्थपां-
चालाः ॥ साकेतकुकुरकालकोटिकुराश्च पारियात्रनगः । औदुंबरकापिष्ठ-
हगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ॥’ इति । जगन्मोहनेऽपि—‘केन्द्रे चैव त्रि-
कोणे च शुभो ध्रुपचयेपि वा । एकोऽपि बलवांश्चापि शून्यतिथ्युद्भुताश्लकः ॥’
इति । अयं देशाचारमनुसृत्य व्यवहारः कर्तव्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ समस्तशुभकार्येषु सिद्धिदानपि हस्तार्कादियोगांस्तिथिविशेषेणाति-
निघाननुष्ठब्धयेनाह—

वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्कं पंचमीतिथौ ।

भौमाश्विनीं च सप्तम्यां षष्ठ्यां चंद्रैदवं तथा ॥ २० ॥

बुधानुराधामष्टम्यां दशम्यां भृगुरेवतीम् ।

नवम्यां गुरुपुष्यं चैकादश्यां शनिरोहिणीम् ॥ २१ ॥

वर्जयेदिति ॥ सर्वशुभकृत्येषु पंचम्यां हस्तनक्षत्रं सूर्यवारं च युगपद्वर्जयेत् । एवं सप्तम्यां भौमाश्विनीमपि, षष्ठ्यां सोममृगनक्षत्रे, अष्टम्यां बुधानुराधां, दशम्यां भृगुरेवतीं, नवम्यां गुरुपुष्यं, एकादश्यां शनिरोहिणीं वर्जयेदित्यर्थः । हस्तार्कादीन् सिद्धियोगानाह नारदः—‘हस्तार्कं सूर्यवारं दार्विदुभं प्रथमं कुजे । सौम्ये मित्रभमाचार्ये पुष्यं पौष्णं भृगोः सुते ॥ रोहिणी मंदवारे तु सिद्धियोगाहुया भमी ॥’ इति । तत्र त्रितयनिषेधो देवज्ञमनोहरे—‘आदित्ये पंचमीहस्तौ सोमे षष्ठी च चंद्रभम् । भौमाश्विन्यौ च सप्तम्यामनुराधां बुधाष्टमीम् ॥ गुरुपुष्यं नवम्यां च दशम्यां भृगुरेवतीम् । एकादश्यां शनिब्राह्मे विषयोगाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । अन्यत्रापि—‘अर्के हस्तं पंचमीं च सोमे षष्ठीं च चंद्रभम् । अश्विनीं सप्तमीं सोमे बुधे मैत्रं तथाष्टमीम् ॥ गुरौ पुष्यं च नवमीं रेवतीं दशमीं भृगौ । एकादशीं शनौ ब्राह्मं वर्जयेत्सर्वदा बुधः ॥’ इति । वसिष्ठेन त्वन्यदेव त्रितयं निषिद्धमुक्तम्—‘अर्कवारेऽग्निपंचम्यौ सोमे चित्रा द्वितीयया । कुजे पूर्णदुरोहिण्योः सप्तमीयाम्ययोर्बुधे ॥ गुरौ मित्रत्रयोदशयोः षष्ठीश्रवणयोः सिते । पौष्णाष्टम्योः शनावेते योगा हालाहलाहुयाः ॥ एषु योगेषु कर्तव्यं शत्रूच्चाटनमारणम् । विवाहादिषु कार्येषु निषतं निधनप्रदम् ॥’ इति । अग्निः कृत्तिका । पूर्णदुः पूर्णिमा ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ भौमाश्विनीत्यादिकान् सिद्धियोगान् कार्यविशेषेऽतिनिर्णयाननुष्ठुमाह—

गृहप्रवेशे यात्रायां विवाहे च यथाक्रमम् ।

भौमाश्विनीं शनौ ब्राह्मं गुरौ पुष्यं विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

गृहेति ॥ नूतनगृहप्रवेशेऽतिसिद्धिदामपि भौमाश्विनीं वर्जयेत् । यात्रायां शनौ रोहिणीं वर्जयेत् । विवाहे गुरुपुष्यं विवर्जयेत् । राजमार्तण्डः—‘भौमाश्विनीं प्रवेशे च प्रयाणे शनिरोहिणीम् । गुरुपुष्यं विवाहे च सर्वथा परिवर्जयेत् ॥’ इति । ननु भौमाश्विनी तु प्रवेशे निषिद्धास्ति । कथम् । ‘व्यकारवारे तिथिषु रिक्ताभावजितासु च । दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रवेशो मंगलप्रदः ॥’ इति नारदोक्तमौमो निषिद्धः । अश्विनी क्षिप्रसंज्ञनक्षत्रं तेन ‘क्षिप्रैश्चरैः स्यात्पुनरेव यात्रा’ इति फलम् । ततः सापि निषिद्धा । एवं रोहिणी यात्रायामविहिता पश्चिमायां जातिशयेन निषिद्धैव । एवं शनिवारोऽपि सामान्यतो नवम्यादियोगे सुतरां निषिद्ध एव । एवं पुष्योपि विवाहे निषिद्धः । गुरुवारस्तूत्तम एव । अनयोर्योगस्तु वायव्यवत्सुतरां निषिद्धस्तत्कथमिदमपवादवचनं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति । उच्यते ‘हस्तार्कमर्कवारे’ इत्यादिवचनाभौमाश्विनीत्यादेर्वा नक्षत्रयुतेः कार्यमात्रे प्रशस्ततत्त्व-

मस्ति । दाह यराजमार्तडः—‘यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥ हंत्यमृताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नियतम् । न भवति पुनरिह शकौ वैष्टतिविष्टिव्यतीपाते ॥’ इति । सामान्यतः कार्यमात्रप्राशस्त्यप्राप्तावपवादवचनं युक्तमेव । अत्र पितृचरणाः—इयं च प्रशंसामृतयोगकारकनक्षत्रवासोक्तकर्मविशेषगतविशिष्टफलाभिधायिकावगंतव्या नतु निषिद्धकर्मानुविधायिनी । अतएव पठन्ति—‘भौमाश्विनीं प्रवेशे च प्रयागे शनिरोहिणीम् । गुरुपुण्यं विवाहे च सर्वथा परिवर्जयेत् ॥’ इत्याहुः । अत्र समाधिः अन्यशुभदिवसासंभवे कृत्यस्य चावश्यकत्वे भौमाश्विन्यादौ निषिद्धेऽपि कार्यं कार्यमन्यथा नेति ॥ २२ ॥

अथानंदादीनष्टाविंशतियोगान् शालिन्युपजातिभ्यामाह—

आनंदाख्यः कालदंडश्च धूम्रो धाता सौम्यो ध्वांक्षकेतू क्रमेण ।
श्रीवत्साख्यो वज्रकं मुद्गरश्च छत्रं मित्रं मानसं पद्मलुंघौ ॥२३॥
उत्पातमृत्यू किल काणसिद्धी शुभोऽमृताख्यो मुसलो गदश्च ।
मातंगरक्षश्चरसुस्थिराख्याः प्रवर्धमानाः फलदाः खनाम्ना ॥२४॥

आनंदेति ॥ स्पष्टार्थं पद्यद्वयम् । यदाह नारदः—आनंदः कालदंडोऽथ धूम्रो धाता शुभाह्वयः । ध्वांक्षो ध्वजाख्यश्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्रमानसपद्माख्यलुंघकोत्पातमृत्यवः । काणः सिद्धिः शुभामृतमुसलांतभकुंजराः । राक्षसाख्यश्चरस्यैववर्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्त्वष्टाविंशतिसंख्यकाः ॥’ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथैते योगाः कथं ज्ञेया इत्यनुष्टुभाह—

दास्तादर्के मृगादिदौ सार्पाङ्गौ मे कराद्बुधे ।

मैत्रादुरौ भृगौ वैश्वाङ्गण्या मंदे च वारुणात् ॥ २५ ॥

दास्तादिति ॥ अत्र नक्षत्राणां सामिजितां गणना कार्या । यतोऽष्टाविंशतिरेते योगाः संभवन्ति । तथासत्यर्कवारे दास्तादश्विनीनक्षत्रात्सामिजिद्दिननक्षत्रं गणनीयं । तद्यत्संख्याकं स्यात्तत्संख्याको योग आनन्दादिर्भवति । यथा दिननक्षत्रं श्रवणः तदश्विनीतः सामिजिद्वर्णनया त्रयोविंशतिसंख्यमस्ति तथासत्यानन्दादियोगेषु त्रयोविंशतिसंख्यो गद्ययोगो जातः । एवमिदौ सोमवारे मृगशीर्षात्पूर्ववर्णनया आनन्दादियोगा ज्ञेया इत्यर्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । सार्पमांशेषां करो हस्तनक्षत्रं, मैत्रमनुराधा, वैश्वमुत्तराषाढा, वारुणं शततारका । यदाह नारदः—‘रविवारक्रमादेते दास्ताभादिदुभादिदौ । सार्पाङ्गौ मे बुधे हस्तान्मैत्रमादेवमंत्रिणि ॥ वैश्वदेवाङ्गुसुते वारुणाङ्गास्करात्मजे’ इति ॥ २५ ॥

अथानन्दादिषु ये दुष्टयोगास्तेषां कियतां सत्यावश्यकत्वे परिहारं
शालिन्याह—

ध्वांक्षे वज्रे मुद्गरे चेषुनाड्यो वर्ज्या वेदाः पंच लुंवे गदेऽश्वाः ।
धूमे काणे मौसले भूर्द्वयं द्वे रक्षोमृत्युत्पातकालाश्च सर्वे ॥ २६ ॥

ध्वांक्ष इति ॥ ध्वांक्षवज्रमुद्गरयोगेषु आद्या इषुनाड्यः पंच घट्यो व-
र्ज्याः । पञ्चलुंबयोर्वेदाश्चतस्रो घटिका वर्ज्याः । एवं गदे अश्वाः सप्त-
घटिकाः, धूमे भूरेकैव घटिका, काणे घटिकाद्वयं, मुसलयोगे घटिके द्वे,
राक्षसमृत्युत्पातकालाः षष्टिघटिकात्मकाः सर्वेऽपि वर्ज्याः । अत्र श्लोके अनु-
क्तेऽपि चरयोगे घटिकात्रयं वर्ज्यम् । उक्तं च ज्योतिःसारसागरे—‘ध्वां-
क्षेद्रायुधमुद्गरेषु घटिकास्त्याज्यास्तु पंचादितः पञ्चालुंबकयोश्चतस्र उदिता
धूमे सदैका पुनः । द्वे काणे मुसलाद्वयेऽपि च गदे सप्तैव तिस्रश्चरे मृत्यु-
त्पातकरक्षासां दिनगतास्ताः कालदंडे तथा’ ॥ अत्र दिनशब्देनाहोरात्र-
मुच्यते । पञ्चालुंबकयोरित्यत्राह्मप्रश्नेषदंडोऽनुरोधार्थः ॥ २६ ॥

अथ दोषापवादभूतान् रवियोगाननुष्टुभाह—

सूर्यभाद्वेदगोतर्कदिग्विश्वनखसंमिते ।

चंद्रक्षे रवियोगाः स्युर्दोषसंघविनाशकाः ॥ २७ ॥

सूर्यभादिति ॥ सूर्यो यस्मिन्नक्षत्रेऽस्ति ततश्चंद्रक्षे दिननक्षत्रमित्यर्थः ।
तस्मिन् चतुर्नवषट्दशत्रयोदशविंशतिसंख्याके सति रवियोगाः स्युः । की-
दृशाः । दोषाणां संघः समूहस्तस्य विनाशका इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘सू-
र्याश्चतुर्थे दशमे च षष्ठे विश्वर्क्षके विंशतिमे नवर्क्षे । भवंति षड् भानुमहर्क्ष-
योगाः कुयोगविध्वंसकराः शुभेषु ॥’ इति ॥ २७ ॥

अथ सूर्यादिचारेषु नक्षत्रविशेषैः सिद्धियोगानिद्रवप्रोपजातिभ्यामाह—

सूर्येऽर्कमूलोत्तरपुष्यदासं चंद्रे श्रुतिब्राह्मशशीज्यमैत्रम् ।

भौमेष्वहिर्बुध्न्यकृशानुसार्पं ज्ञे ब्राह्ममैत्रार्ककृशानुचान्द्रम् ॥ २८ ॥

जीवेत्यमैत्राश्वदितीज्यधिष्ण्यं शुक्रेत्यमैत्राश्वदिति श्रवोभम् ।

शनौ श्रुतिब्राह्मसमीरभानि सर्वार्थसिद्धयै कथितानि पूर्वैः ॥ २९ ॥

सूर्येति ॥ रविवारे हस्तमूलज्युत्तरपुष्याश्विन्यो नक्षत्राणि सिद्धियोगाः
स्युः । एवं चंद्रे श्रवणरोहिणीमृगशिरपुष्यानुराधाः सिद्धियोगाः । एवं भौ-
मेऽश्विन्युत्तराभाद्रपदाकृत्तिकाश्लेषाः । ज्ञे बुधेऽनुराधाहस्तकृत्तिकाश्लेषाः ।
गुरौ रेवत्यनुराधाश्विनीपुनर्वसुपुष्याः । शुके रेवतिपूर्वाफल्गुन्यश्विनीपुनर्वसुश्र-
वणाः । शनौ श्रवणरोहिणीस्वात्यो नक्षत्राणि सर्वार्थसिद्धयै पूर्वैराचार्यैः कथि-
तान्युक्तानि । अत्रैते सिद्धियोगाः ‘दास्तादर्के मृगादिदौ’ इत्यादिप्रकारेणान-

न्दादिसमीचीनयोगसंबन्धिनक्षत्रैरुपनिबद्धाः । अतएवानयोः पद्ययोरार्षमूला-
भावः । अमुमेवाशयं मनस्यभिसंधाय जगन्मोहनज्योतिःसारसागरादिनिब-
न्धेषु स्वेच्छया न्यूनाधिकनक्षत्रैः सिद्धियोगा उक्ताः । तत्र भीमपराक्रमः—
'मूलं रवौ पुण्यकरोत्तराणि वेधा मृगांकः श्रवणं च सोमे । कृशानुपुण्योत्तर-
भानि भौमे बुधेऽनुराधा वरुणः कृशानुः ॥ बृहस्पतौ पुण्यपुनर्वसु च भगोऽ-
श्विनी च श्रवणं च शुक्रे । शनैश्चरे स्वातिपितामहौ च योगाः किलैते शुभदा-
यिनः स्युः ॥' इति । दीपिकायां च 'ध्रुवगुरुकरमूलपौष्णभान्यर्कवारे' इ-
त्यादिभिर्नक्षत्रैः सिद्धियोगाभिधानं युक्तमेव । 'हस्तर्क्षमर्कवारंदाविंदुभं प्र-
थमं कुजे । सौम्ये मित्रभमाचार्ये पुष्यं पौष्णं भृगोः सुते ॥ रोहिणीमन्दवारे
तु सिद्धियोगाह्वया अमी' इति नारदोक्तवचनार्थेऽस्मिन्पद्ये उक्तएवेति स्वयं
पुनर्नोक्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथोत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगान् शालिन्याह—

द्वीशातोयाद्वासवात्पौष्णभाच्च ब्राह्मात्पुष्यादर्यमर्क्षाद्युगर्क्षैः ।
स्यादुत्पातो मृत्युकाणौ च सिद्धिर्वारेऽर्काद्ये तत्फलं नामतुल्यम् ॥

द्वीशादिति ॥ आदित्यवारादिषु क्रमाद्वीशाद्विशखातः, तोयभात्पूर्वाषा-
ढातः, वासवाद्धनिष्ठातः, पौष्णभाद्वेवतीतः, ब्राह्माद्रोहिणीतः, पुष्यादर्यमर्क्षा-
दुत्तराफल्गुनीत आरभ्य युगर्क्षैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः क्रमादुत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगाः
स्युः । यथा रवौ विशाखा उत्पातः, मैत्रं मृत्युः, ज्येष्ठा काणः, मूलं सिद्धिः ।
एवं सोमे पूर्वाषाढा उत्पातः, उत्तराषाढा मृत्युः, अभिजित्काणः, श्रवणं
सिद्धिः । भौमे धनिष्ठोत्पातः, शततारका मृत्युः, पूर्वाभाद्रपदा काणः, उत्त-
राभाद्रपदा सिद्धिः । बुधे रेवत्युत्पातः, अश्विनी मृत्युः, भरणी काणः, कृत्ति-
का सिद्धिः । गुरौ रोहिण्युत्पातः, मृगो मृत्युः, आर्द्रा काणः, पुनर्वसुः सिद्धिः ।
शुक्रे पुष्य उत्पातः, आश्लेषा मृत्युः, मघा काणः, पूर्वाफल्गुनी सिद्धिः । श-
नानुत्तराफल्गुन्युत्पातः, हस्तो मृत्युः, चित्रा काणः, स्वाती सिद्धियोग इत्यर्थः ।
तदुक्तं नारदेन 'विशाखादिचतुर्वर्गमर्कवारादिषु क्रमात् । उत्पातमृत्युकाणाख्या
योगाश्चास्मृतसंयुताः ॥' अस्मृतं सिद्धिः । ननु चायं पुनरुक्तः श्लोकार्थः । आ-
दित्यवारादिषु हि—'दास्त्रादर्के मृगादिंदौ' इत्यादि क्रमेणानंदादियोगगणनया
उत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगा एव संभवन्ति नान्ये । किंच—'सूर्येऽर्कमूलोत्तरपु-
ष्यदास्त्रम्' इति मूलादीनामेव सिद्धियोगाभिधानात्पुक्तिश्च । उच्यते । बालानां
शीघ्रबोधनार्थं तथोक्तिः । अथवावश्यवज्या एते उत्पातमृत्युकाणाः सिद्धियो-
गोऽप्यतिप्रशस्त इत्येतदर्थं तथोक्तिः । ननु तर्हि देशमेदेन परिहारो वक्ष्यमा-
णोऽनुपपन्नः । सत्यम् । कार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वे समीचीनदिनांतराप्राप्तावपवा-
दप्रवृत्तिरिति युक्तमुपश्यामः । तत्फलमिति तेषामुत्पातमृत्युकाणसिद्धियो-
गानां फलं नामतुल्यम् । यस्य योगस्य यादृशं नाम तद्योगसत्त्वे प्रारब्धकार्य-

फलमपि तादृशमेवेत्यर्थः । उक्तंच नारदेन—‘योगाद्यसंज्ञा फलदास्त्वष्टा-
विंशतिसंज्ञकाः’ इति ॥ ३० ॥

अथ दुष्टयोगानां देशमेदेन परिहारमनुष्टुभाह—

कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजाः ।

हूणवंगखशेष्वेव वर्ज्यास्त्रितयजास्तथा ॥ ३१ ॥

कुयोगा इति ॥ तिथिवारोत्थाः कुयोगाः दुष्टयोगाः क्रकचादयः, तिथि-
भोत्थाः ‘अनुराधा द्वितीयायाम्’ इत्यादयः । भवारजाः ‘याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदे-
वम्’ इत्यादयः, तथा त्रितयजास्तिथिवारनक्षत्रजाः ‘वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्कं
पंचमीतिथौ’ इत्येवमादयस्ते सर्वे दुष्टयोगा हूणवंगखशेष्वेव । हूणवंगौ प्रा-
च्यदेशौ । खशो देश उत्तरस्यां दिशि प्रसिद्धस्तत्रैते वर्ज्याः । अन्यदेशेषु नि-
षिद्धा न भवन्तीत्यर्थसिद्धमेव । उक्तंच नारदेन—‘तिथिवारोद्भवा नेष्टा योगा
वारक्षसंभवाः । हूणवंगखशेष्योऽन्यदेशेष्वेते शुभप्रदाः ॥’ अथ तिथिवार-
योर्वारक्षयोश्च युतेरुपलक्षणत्वादप्ययुतावपि परिहारो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

अथ समस्तशुभकृत्ये वर्ज्यपदार्थान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सर्वस्मिन्विधुपापयुक्तनुलवावर्धे निशाहोर्धटी-

त्र्यंशं वै कुनवांशकं ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयम् ।

उत्पातग्रहतोऽयहांश्च शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनं

षण्मासं ग्रहमिन्नमं त्यज शुभे यौद्धं तथोत्पातमम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्मिन्निति ॥ हे पंडित, सर्वस्मिन् शुभे कार्ये एतानि वस्तूनि वै
निश्चयेन सज्ज परिहरेत्यर्थः । कानीत्यत्राह—विध्विति । विधुश्चंद्रः, पापाः
क्षीणचंद्रसूर्यमौमशनयः । ‘क्षीणेद्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः’
इति वराहोक्तेः । राहुकेत्वोरपि पापत्वं दीपिकायामुक्तम्—‘अधोर्नेद्वर्क-
सौराराः पापा ज्ञस्तैर्युतोपरे । शुभाः पापौ तमःकेतू विष्णुधर्मोत्तरोदितौ ॥’
इति । वसिष्ठेनापि—‘सूर्यमौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञस्वचराः क्षयीचंद्रः ।
पूर्णचंद्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वकर्मसु हि सौम्यखेचराः ॥’ इति । तत्र विधुना
पापेन वा पापैर्वा युक्तौ तनुलवौ लग्ननवांशौ त्यज । ‘पूर्णः क्षीणोपि वा
चंद्रो लग्ने सर्वत्र गहितः’ इति कश्यपोक्तेः । श्रीपतिश्च—‘सर्वार्थसिद्धिषु
शशी न शुभो विलम्बे’ इति । दैवज्ञमनोहरे गुरुः—‘पापैर्दुर्लभगौ त्याज्यौ
सर्वेण शुभकर्मसु । अक्षीणं कर्कगोजस्थं केप्याहुर्लग्नं शुभम् ॥’ इति ।
अथ निशाहोर्ध्वं रात्र्यर्धे दिनार्धे च घटीत्र्यंशं विंशतिपलानि दश पूर्व दश
पश्चाच्च पलानि त्यज । उक्तंच शार्दूलीये—‘मृतैः कालो निवसति महानि-
शायां दिने दले यस्मात् । दश पूर्व दश परतस्तस्माद्वर्ज्यानि च पलानि ॥’
इति । अथो कुनवांशकं पादग्रहनवांशं त्यज । यदाह नारदः—‘कूरोग्रांश

न च ग्राह्या न शस्तास्ते नवांशकाः । कुनवांशकलभं यस्याज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥^१
इति । क्रूरैः क्रूरग्रहेस्मा भयजनका अंशा नवांशा न ग्राह्या इत्यर्थः । अथ ग्र-
हणतः पूर्वं दिनानां त्रयं त्यज । ग्रहणतः सूर्यचंद्रग्रहणदिनाप्रथमं दिवसत्रयं
त्याज्यम् । यदाह गर्गः—‘चंद्रसूर्योपरागेषु ग्रहं प्रागशुभं भवेत् । सप्ताहमशुभं
पश्चात्स्मृतं ग्रहणशूलकम् ॥’ इति । उपरागो ग्रहणम् । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रहे
त्विदौ च पूणि च’ इत्यमरोक्तेः । अथ उत्पातग्रहतोऽग्रहांश्च । उत्पातो नाम
स्वभावतो वैपरीत्यम् । यदाह चराहः—‘तेषां संक्षेपोयं प्रकृतेरन्यथात्वमुत्पातः’
इति । ते चोत्पातास्त्रिविधाः दिव्या आंतरिक्षा भौमाश्च । तत्र दिव्यः के-
त्वादिः आंतरिक्षो गंधर्वनगरादिः भौमो भूमिकंपादिः । एतदप्याह वराहः—
‘अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसंचयाद्भवति । संसूचयंति दिव्यांतरिक्षभौ-
मास्त उत्पाताः ॥ दिव्यं ग्रहर्क्षवैकुंतमुल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः । गंधर्वपुर-
पुरंदरचापादि यदांतरिक्षं तत् ॥ भौमं चरस्थिरभवं तच्छांतिभिराहतं शम-
मुपैति ॥’ इति । ते चोत्पाता यस्मिन् दिने स्युस्तद्दिनमारभ्याग्रहान् सप्त दि-
नानि त्यज । यदाह नारदः—‘उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहं निखिलग्रहे’ इति ।
दीपिकायां च—‘अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने । सप्तरात्रं न
कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमंगलम् ॥’ इति । अनिष्टे अकालवृष्ट्यादिदूषिते काले
इति तटीकाकारोऽव्याख्यत् । अग्रहानीति अद्रयश्च तान्यहानि चेति कर्म-
धारयसमासे ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इति समासांते टचि कृते ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपे च ‘रात्राद्वाहाः पुंसि’ इति पुंलिङ्गत्वम् । अतएव ‘काहाः प्र-
देया अविशुद्धशुद्धौ’ इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । तथा ग्रहणतो ग्रहणत उर्ध्वं
सप्त दिनानि त्यज । अथ ग्रहणशब्देन सर्वग्रहणं विवक्षितम् । ततो न्यूनत्वे त्रैरा-
शिकम् । यदाह वसिष्ठः—‘सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । षट् दिनानि
त्रिभागोने अर्धग्रासे चतुर्दिनम् ॥ चतुर्थीशे त्रिरात्रं स्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥’
इति । नारदोऽपि—‘निःशेषे सप्त सप्त च’ इत्याह । एतच्च यद्यप्यविशेषे-
णोक्तं तथापि ग्रहणानंतरमेव ज्ञेयम् । ‘उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहं निखिल-
ग्रहे’ इति तस्यैवोक्तेः । अंगिरा अपि—‘सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्धग्रासे दिनत्र-
यम् । त्रिष्टोकांगुलतो ग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत् ॥’ इति । अनयोर्वाक्ययो-
र्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदादवगंतव्या । क्वचित्सामान्यतो दिनसप्त-
कमुक्तम् । यदाह गर्गः—‘सूर्यचन्द्रोपरागौ द्वौ महादोषाद्व्याधुभौ । सप्तरात्रं
तयोरूर्ध्वं सर्वशोभननाशनम् ॥’ इति । एतदपि सर्वग्रासपरतया योज्यम् ।
शार्ङ्गस्य विवाहपटले चन्द्रस्य सर्वग्रासे वभयतो दिनसप्तकं त्याज्यमित्यु-
क्तम्—‘कृत्वा चन्द्रग्रहे त्याज्यं प्राक् पश्चाद्दिनसप्तकम्’ इति । उत्पातविशेषे
ग्रहणे च बहूनि दिनानि वर्ज्यान्याहुः । यदाह चंडेश्वरः—‘ग्रहे रवींद्रोरव-
निप्रकंपे केतुद्रमोल्कापतनादिदोषे । ग्रहे दशाहानि वदंति तज्ज्ञास्त्रयोदशा-
हानि वदंति केचित् ॥’ इति । ग्रहे तु कार्यस्यावश्यकत्वविशेषे परिहार उक्तो
ज्योतिर्निबन्धे—‘पञ्च दिनानि वसिष्ठस्त्रिविनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम् ॥

यवनाचार्यस्य मतं पंच मुहूर्तांश्च दूषयति राहुः ॥' इति । अयं च ग्रहणयो-
नियेषो नित्यनैमित्तिकादिकृत्यत्यतिरिक्तविषयः । यदाह गुरुः—'नित्ये
नैमित्तिके काम्ये जपहोमक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न वि-
द्यते ॥' इति । ग्रहो ग्रहणम् । अथ शुभदोषात्पातैश्च दुष्टं दिनं त्यज । शुभं कल्याणं
वृद्धति लोकेभ्य इति शुभदा पृतादशा ये उत्पाता वसंताद्युत्पुस्कारेणोत्पा-
तविशेषाः शुभा इत्युक्तम् । तादृशरूपातैर्दुष्टं दूषितं दिनं द्वित्वातिरिक्त-
संख्याविशेषानवगमादेकत्वस्य च प्रतीतेरेकं दिनं त्याज्यमित्यर्थः । अत्र हेतुः
शुभद्वयमुत्पातानाम् । शुभदोषात्पातानाह ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्वराहः—
'वज्राशनिमहीकंपाः संभ्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोभूमरकाकांस्तमनो-
दयाः ॥ द्रुमेभ्योऽतरसंज्ञेहमधुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमधुबृद्धिश्च शिवाय
मधुमाधवे ॥ तारोल्कापातकलुषं कपिलाकैंदुमंडलम् । अनग्निज्वलनास्फो-
टधूमरेखानिलाकुलम् ॥ रक्तपद्मारुणं सांध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् । सरितां
चांबुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं भवेत् ॥ शक्रायुधपरीवेषविशुच्छुष्कविरोह-
णम् । कपोद्वर्तनवैकुण्ठं रसनं दारुणं क्षितेः ॥ नद्युदपानसरसां वृष्यूर्ध्वतर-
णप्लवाः । शीरणं चाद्रिगोहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ दिव्यस्त्रीभूतगंधर्व-
विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवांबरे ॥ गीतवादित्र-
निर्घोषो वनपर्वतसानुषु । सत्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ।
शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसंघानां दर्शनं वागमा-
नुषी ॥ दिशो भूमांधकाराश्च सनभोवनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयेऽस्ते च
हैमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् । कृष्णां-
जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिंजरम् ॥ चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोजाश्चमृगप-
क्षिषु । पत्रांकुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते
दृष्टाः स्वर्तो शुभप्रदाः । ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते मृशदाहणाः ॥' इति ॥ अथ
ग्रहसिद्धिं ग्रहभौमादिभिः पंचभिर्मिथं सिद्धांतोक्तरीत्या भेदयोगं प्राप्तमेतादृशं
अं नक्षत्रं त्यज । तथा यौद्धं यज्ञक्षत्रं भौमादिपंचग्रहयुद्धमध्यपतितं सह-
इयते तस्यज । तत्र क्रूरयोगादेव दोषसत्त्वे युद्धोपघातस्तु दोषाधिक्यसूच-
नार्थः । सौम्यग्रहयुद्धे तु स एव दोषः । अत्र केचित् यस्मिन् दिननक्षत्रे भौ-
मादीनां युद्धं जातं तत्रक्षत्रं त्याज्यमित्याहुस्तत्र प्रमाणाभावात् । तथोत्पातम-
नुत्पातैर्दिव्यातिरिक्तभौमैर्दूषितं अं त्यज । अयमर्थः—भौमातिरिक्तयोत्पातयो-
ग्रहयुद्धं चेत्प्रत्यक्षदृश्यनक्षत्राभावाद्दिननक्षत्रमेव त्याज्यम् । दिव्योत्पाते तु
केत्वादिना प्रत्यक्षतो यज्ञक्षत्रमाक्रांतं तस्याज्यम् । भौमातिरिक्तोत्पातसाहच-
र्याद्दिननक्षत्रमपि त्याज्यम् । एवं नक्षत्रचतुष्टयं षण्मासम् । 'कालाध्वनोरत्यंतसं-
योगे' इति द्वितीयाः षण्मासमभिव्याप्येत्यर्थः । यदुक्तं शाङ्गीयविवाहपटले-
'क्रूरैर्भुक्तं युक्तं भोग्यं च तथैव खेटयुद्धगतम् । ग्रहभिन्नकेतुहतमं लजेन्महोत्पात-
दुष्टं यत् ॥ यद्वाहुसंदर्शनदुष्टमृक्षं शीतांशुयुक्तं च विवाहलभे । आ मासपदकं
विदधीत तस्मिन्विवाहयात्रादि शुभं न चैव ॥' इति । नारदोपि—'ग्रह-

पोत्पातमं त्याज्यं मंगलेषु ऋतुत्रयम्' इति । मंगलेषु ऋतुत्रयमित्यत्र 'ऋ-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । गुरुरपि—'उत्पातैः पीडितास्ताराः षण्मासं प्रकृतिं
ययुः । राहुकेतुविभुक्तं यदक्षचक्रं निपीडितम् ॥ वत्सराधेन शुभ्येत ग्रहयुद्ध-
ग्रतं च भम् । नक्षत्रग्रहयोगेन यदुक्तं दोषसंचयम् ॥ तदिदं सर्वकार्येषु शु-
भेषु परिवर्जयेत् ॥' इति । ग्रहयुद्धमेदाश्चत्वारः भेदः उल्लेखः अंशुविमर्दनं
अपसव्यं चेति । यथा वराहः—'आसन्नक्रमयोगाग्नेदोलेखांशुमर्दनासव्यैः ।
युद्धं चतुःप्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् ॥' इति । तल्लक्षणानि सूर्यसि-
द्धांति—'उल्लेखस्तारकास्पृशाग्नेदे भेदः प्रकीर्त्यते । युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशु-
योगे परस्परम् ॥ अंशादूनेऽपसव्यं स्याद्युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥' इति । ननु ग्रह-
युद्धादिकं सिद्धांतविरुद्धम् । यतः—'कक्षाः सर्वा अपि दिविपदां चकलि-
सांकितान्ता वृत्ते लब्धयो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मादेते श-
शिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रांता इव शशधराङ्गांति यातः क्रमेण ॥'
इति भास्कराचार्योक्तैर्महाजरोर्ध्वाधोभावेनावस्थितानां ग्रहाणां युद्धा-
संभव एव । लोके हि समीपवर्तिनोः पुंसोर्युद्धादि इत्यते तत्कथमियमत्र
शास्त्रे ग्रहयुद्धोक्तिः । सत्यम् । अत्र युक्तिपुरःसरं वराह एव समादधाति स्म
'वियतिचरग्रहाणामुपर्युपर्यात्ममार्गसंस्थानाम् । अतिदूरादृग्विषये समता-
मिव संप्रयातानाम् ॥ आसन्नक्रमयोगाग्नेदोलेखांश्च मर्दनासव्यैः । युद्धं चतुः-
प्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् ॥' इति । तेन भूवर्तिनां राज्ञामन्येषां वा
शुभाशुभफलसूचनार्थं युद्धसमागमाद्युक्तिः । उक्तं च सूर्यसिद्धांति—'भावा-
भावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वमार्गतः प्रयात्येते दूरमन्योन्यमा-
र्गतः ॥' इति । ननु यथा ग्रहणं तिथिसंघौ भवति तथा नक्षत्रद्वयसंघौ जाय-
मानं किं नक्षत्रं दूषयति किं परं किं पूर्वं किमुभयमिति । अविशेषादुभयमिति
वयं ब्रूमः । यदुक्तं शाङ्गीयविवाहपटले—'यस्मिन् विधुं राहुरिनं च
धिष्ण्ये गृह्णाति तस्याज्यमृतुत्रयं स्यात् । पाणिग्रहे पुंमरणं विधत्ते द्वयोर्भयो-
श्चिद्वयमेव जह्यात् ॥' इति । अथासन्नपक्षद्वयग्रहणे किद्वयोस्त्यागः षण्मासमुक्त
कस्यचित्कश्चिद्विशेषः । अयमपि निर्णयस्तत्रैवाभ्यधासि 'पक्षांतरेण ग्रहणद्वयं
च यदा तदादिग्रहणोपगर्भम् । पक्षाद्विशुद्धं भवति द्वितीयं पाणिग्रहे
शुद्ध्यति भोगपदकात् ॥' इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ३२ ॥

अथ आसमेदेन कियत्संख्याकेषु ग्रहणीयनक्षत्रनिषेधं तथा प्रागादिदिव-
सांश्च निषिद्धानिद्रवज्जालन्दसाह—

नेष्टं ग्रहर्क्षं सकलार्धपादग्रासे क्रमात्तर्कगुणेंदुमासान् ।

पूर्वं परस्तादुभयोस्त्रिघस्ता ग्रस्तेऽस्तमे वाप्युदितेऽर्धखंडे ॥ ३३ ॥

नेष्टमिति ॥ ग्रहर्क्षं ग्रहणनक्षत्रं क्रमात्संपूर्णार्धचतुर्थांशग्रासे सति षट्त्र्ये-
कमासान् नेष्टम् । तथा ग्रहणमं सर्वग्रासे मासषट्कं अर्धग्रासे मासत्रयं चतु-
र्थांशग्रासे मासमेकं त्यजेदित्यर्थः । यदाह गुरुः—'सर्वग्रासे तु षण्मासांस्त्रीन्मा-

सांश्च दलग्रहे । आपादग्रहणे धिण्यं मासमेकं विवर्जयेत् ॥' इति । अथ पूर्वमिति । क्रमादित्यनुवर्तत एव । अत्रापि अस्तेऽस्तगे प्रस्तास्ते पूर्वं त्रिषस्तास्त्रिदिनं नेष्टम् । पूर्वं न सम्यक् त्रिदिनमित्यर्थः । अर्थादग्रेतनानि दिनानि समीचीनानि । तथा अस्तेऽभ्युदिते अस्तोदये परस्तात्पश्चात्त्रिदिनं नेष्टं पूर्वं सम्यक् त्रिदिनमित्यर्थः । तथा अर्धखंडे अस्तोदयप्रस्तास्तयोरभावेपि अर्धग्रासे विंशमानादर्धग्रासे उभयोः कालयोः प्राक्पश्चात्त्रिदिनं नेष्टम् । यदाह गुरुः—'प्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्दस्तोदये तथा । खंडग्रासे त्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त च ॥' इति । कश्यपोऽपि—'प्रस्तोदये परो दोषो प्रस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । धुलिशार्धे तूभयं स्यात्खंडिखंडव्यवस्थयोः ॥' इति । वसिष्ठोऽपि—'प्रस्तोदये चोर्ध्वमलिष्टमादौ प्रस्तास्तमानेऽप्युदुमासषट्कम् ॥' इति । अतः खण्डग्रहणादिसद्भावेऽपि प्रस्तोदयप्रस्तास्तत्वाभावात्पूर्वं पश्चाच्चोक्तदिनानि वर्ज्यानीति सर्वत्र विषयविवेकः ॥ ३३ ॥

अथ सामान्यतोऽवश्यवर्ज्यानि पंचांगदूषणादीनि वसंततिलकयानुष्टुभाच्चाह । जन्मर्क्षमासतिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । तान् पदार्थानाह—

जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रा-

वैधृत्यमापितृदीनानि तिथिक्षयर्द्धी ।

न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपात-

विष्कंभवजघटीकात्रयमेव वर्ज्यम् ॥ ३४ ॥

परिघार्धं पंच शूले षट् च गंडातिगंडयोः ।

व्याघाते नव नाड्यश्च वर्ज्याः सर्वेषु कर्मसु ॥ ३५ ॥

जन्मर्क्षेति ॥ यस्मिन्नक्षत्रे जन्म भवेत्तज्जन्मर्क्षं, यस्मिन् मासे जन्म भवेत्तज्जन्ममासः, यस्यां तिथौ जन्म भवेत्ता जन्मतिथिः पुते वर्ज्याः । तदाह वसिष्ठः—'स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशकाद्यक्षरणेषु भेषु । नोद्वाहमात्मान्युदयामिकाधी नैवाद्यगर्भद्वितयं कदाचित् ॥' अयं च जन्मनक्षत्रमासतिथिनिषेध आद्यगर्भस्यैव । यदाह नारदः—'जन्ममासे न जन्मर्क्षं न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुतस्यापि दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति । अनेनाद्यगर्भेभ्यतिरिक्तकन्यायास्तादृशवरस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभफलत्वमुक्तं भवति । अतएवाह च्यवनः—'जन्मर्क्षं जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलभे भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवह्नुभा ॥' इति । अथ जन्ममासलक्षणम् । जगन्मोहने वृद्धगर्गः—'आरभ्य जन्मदिवसं यावद्विशद्विहिनं भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गार्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति । अस्यापि विशेषस्तत्रैव—'जातं दिनं वृषयते वसिष्ठः पंचैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल मासुरिश्च अते विवाहे गमने क्षुरे च' इति । वस्तुतस्तु यस्मिन्मासमासे चैत्रादौ

जन्माभूत्स चांद्रमासो जन्ममासतया त्याज्य इति युक्तमुत्पश्यामः । 'इंद्राग्नी
यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समासौ पितृ-
सोमकौ ॥' इति हारीतवचनात् । 'उपवासव्रतोद्वाहयान्नाक्षौरोपनायनम् ।
तिथिवर्षादि निखिलं चांद्रमानेन गृह्यते ॥' इति कश्यपोक्तम् । अथात्र ति-
थिशब्दो वसिष्ठवाक्यस्वरसादुक्तः । अतएव नारदसंहितायां रत्नमालादि-
ग्रंथेषु च दिवसपदं तिथिपरं व्याख्येयम् । अन्यथा जन्मवारेऽप्यतिप्रसंगः
स्यात् । अथ व्यतीपातो वर्ज्यः । सप्तविंशतियोगेषु व्यतीपातो नाम योगः
स्पष्टसूर्यचंद्रयोगजन्मा सप्तदशसंख्याको निघः । उक्तं च वसिष्ठेन—'सवै-
ष्टतो यो व्यतिपातयोगः सर्वोऽप्यतिष्ठः परिधार्धमाद्यम् ।' इति । तथा भद्रा
वर्ज्या भद्रा सप्तमं करणं वर्ज्यम् । यदाह वसिष्ठः—'न कुर्यान्मंगलं विष्टयां
जीवितार्थी कदाचन । कुर्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत्सर्वं नाशतां व्रजेत् ॥' इति ।
भद्राप्रवृत्तिरंगविभागकल्पनं च विशेषतोऽग्रे वक्ष्यते । तथा वैष्टतिः पूर्वलक्ष-
णलक्षितः सप्तविंशतिसंख्याको योगो निघः । अत्र संमतिः पूर्वमुक्ता । अथ
'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति न्यायमनुसृत्य भीमो भीमसेन इत्यादिवदमा
भमावास्या निघा । 'सदैव दर्शे पितृकर्म चैव नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।
मूढैः कृतं यच्च शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिराद्भृशं तत् ॥' इति वसिष्ठोक्तेः ।
अथ पितृदिनं माता च पिता च पितरौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । पित्रोर्दिनं
मातापित्रोर्मरणदिनं । आद्यदिनमिति यावत् । तदपि निषिद्धम् । यदाह शार्ङ्ग-
धरः—'भद्रार्धयामकुलिकं व्यतिपातं वैष्टतिं च परिधार्धम् । क्रांतिसमत्वं जज्ञा-
त्संक्रांतिं क्षयदिनं पित्रोः ॥' इति । अथ तिथिक्षयर्द्धी वर्ज्ये । क्षयश्च ऋद्धिश्च
क्षयर्द्धी तिथेः क्षयर्द्धी तिथिक्षयर्द्धी तिथिक्षयस्तिथिवृद्धिश्चैते वर्ज्ये । अनयोः प्र-
सिद्धत्वाल्लक्षणं नोक्तम् । तत्र तिथिक्षयलक्षणं यत्र यो वारस्तिष्विद्वयांतं स्पृष्ट्वा
तृतीयतिथेः कंचिदादिमभागमपि स्पृशति तत्र वारे मध्यमा तिथिः क्षयसंज्ञा ।
यथा नवमी रवौ घटिकाद्वयं पुनर्दशमी रवौ षट्पंचाशदटिकाः ५६ एकाद-
श्याश्च घटिकाचतुष्टयं रविवारेण सह संबद्धमिति दशमीतिथिः क्षयसंज्ञिता
अवमसंज्ञितेत्यपि चाहुः ॥ अथ तिथिवृद्धिलक्षणं । यत्र या तिथिर्वारद्वयांतं स्पृष्ट्वा
तृतीयवारस्यादिमं कंचिद्भागं स्पृशति तत्र सा तिथिवृद्धिसंज्ञा त्रिषुस्पृगित्यपि
चेत्याहुः । यथा तृतीया रवौ अष्टपंचाशदटिकाः ५८, ततश्चतुर्थी सोमे षष्टि-
घटिकाः ६०, ततो भौमवासरे चतुर्थी घटिकात्रयं ३, अतश्चतुर्थी वारत्रयसं-
बन्धा तिथिवृद्धिसंज्ञा । यदाह वसिष्ठः—'स्युस्तिष्ठतिथयो वारे एकस्मि-
न्नावमा तिथिः । तिथिर्वारत्रयं चैका त्रिषुस्पृक् द्वेऽतिनिन्दिते ॥ कृतं यन्मं-
गलं तत्र त्रिषुस्पृगवमे दिने । भस्मीभवति तत्क्षिप्रमग्नौ सम्यग्ययैधनम् ॥'
इति । अथ शुभकृत्वावश्यकत्वे तिथिक्षयतिथिवृद्ध्योः परिहारमाह दोषाप-
चादोध्याये वसिष्ठः—'अवमाल्यं तिथेर्दोषं केंद्रगो देवपूजितः । इति यद्व-
त्पापचयं व्रतं द्वैवार्धिकं यथा ॥ त्रिषुस्पृगाद्वयं दोषं सौम्यः केंद्रगतः सदा ।
इति यद्वत्पापचयमशून्यशयनव्रतम् ॥' इति । अथ न्यूनाभिमासौ क्षयमा-

साधिकमासौ वज्यौ । 'असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्' इति । द्वयोरपि लक्षणं सिद्धांतशिरोमणावभिहितम् । ग्रंथकृदपि संक्रांतिप्रकरणे—'स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु । द्विसंक्रमः' इति वक्ष्यति । एतच्च तत्रैव सम्यग्व्याख्यास्यते । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—'यस्मिन्दशस्यांतादवांगेवापरं दर्शम् । उ-
ल्लंघ्य भवति भानोः संक्रांतिः सोऽधिमासः स्यात् ॥ आद्यंतदर्शयोर्मध्ये भानोरेवांतयोर्थदा । संक्रांतिद्वितयं स्याच्चेन्न्यूनमासः स उच्यते ॥ मास-
प्रधानाखिलमेव कर्म सुक्त्वाखिलं कर्म न कार्यमत्र । यज्ञोपवासव्रततीर्थ-
यात्राविवाहकर्मादि विनाशमेति ॥' इति । अथ कुलिकः चारसंबंधी सुहृ-
त्तदोषो वज्यैः । तथा प्रहरार्धवारसंबंधेनार्धयामा वज्याः । यदाह वसिष्ठः—
'लिधनं प्रहरार्धं तु निःस्वत्वं यमघंटके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्वात्रावेति
न दोषदाः ॥' इति । कुलिकादीन् दोषान् ग्रंथकृदग्रे वक्ष्यति । अथ पातो
महापातो महागणितसाध्यो व्यतीपातनामको वैधृतिनामकश्च वज्यः । यदाह
नारदः—'यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे । अपि सर्वगुणोपेतं
वृषभ्योर्मरणप्रदम् ॥' इति । कश्यपोऽपि—'महावैधृतिपाताभ्यां वृषितं
लभ्यमुत्तमम् । राजावधूतं पुरुषं यद्वत्तत्संपरित्यजेत् ॥' इति । पातो व्यती-
पातः । महाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । महावैधृतिर्महाव्यतीपातश्च ताभ्या-
मित्यर्थः । महापातो नाम रवीन्दुक्रांतिसाम्यम् । तदानयनं तु गणितग्रंथेभ्यः
सूर्यसिद्धांतादिभ्यो ज्ञेयम् । ततो महापातकालं निर्णय यत्तत्कालस्याति-
सूक्ष्मत्वात्कस्मिन्काले मंगलकृत्यं निषिद्धमित्याशंक्य महापातस्थितिकालान-
यनमप्युक्तं तत्रैव । तत्प्रयोजनं सूर्यसिद्धांते—'आद्यंतकालयोर्मध्ये कालो
ज्ञेयोऽतिदारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ आनदानजपश्रा-
द्धव्रतहोमादिकर्मसु । प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तत्कालज्ञानतस्तथा ॥' इति ।
आद्यंतकालौ स्पृशामोक्षस्थितिरूपौ । सिद्धांतशिरोमणावप्युक्तम् 'पात-
स्थितिकालांतमंगलकृत्यं न शस्यते तज्ज्ञैः । आनजपहोमदानादिकमत्रोपैति
खलु वृद्धिम् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'महापातो वैधृतिश्च उपरा-
गसमस्तदा । तस्माद्दिनत्रयं त्याज्यं मध्यपूर्वापरमिधम् ॥' इति । वराहे-
णापि बृहद्यात्रायामुक्तम्—'एष्यो धनं क्षपयति व्यतीपातयोगो मृत्युं
ददाति नचिरादपि वर्तमानः । संतापशोकगदविभ्रमभयान्वतीतस्तस्माद्दिनत्रय-
मपि प्रजहीत विद्वान् ॥' इति । तदेतद्वचनद्वयमपि महापातोपयोगिगणिताशक्त्या
कदा महापातः स्यादिति सूक्ष्ममहापातस्थितिकालज्ञानाद्विवाहप्रकरणे 'पंचा-
स्याजौ' इति वक्ष्यमाणरीत्या महापातसंभावनापरया पातदिवसं निर्णय पूर्वाप-
रवर्तमानदिनानां त्यागपरमिति प्रतिभाति । 'यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्ज-
येच्छुभे' इति नारदवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् । यदा तु महापातस्य स्थि-
तिरूपसूक्ष्मकालज्ञानं स्यात्तदा 'स्थूलासूक्ष्मं ज्ञायः' इति न्यायेन सपुत्र
पातमध्यकालो विवाहादिमंगलकृत्येषु त्याज्योऽन्यथा गणितग्रंथेषु पातस्थि-

तिकालानयनस्य वैयर्थ्यप्रसंग इति विष्कटोऽर्थः । विष्कंमेति । विष्कंभव-
ज्रयोगयोः प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिमं घटिकात्रयमेव वर्ज्यम् । तथा परि-
घस्य परिघाख्ययोगस्य घटिकानामाद्यमर्थं त्रिंशद्घटिकात्मकं त्याज्यम् । शूले
पंचादिमा घट्यो वर्ज्याः । गंडातिगंडयोगयोरादिमाः षड् नाढ्यो वर्ज्याः ।
व्याघातयोगे नवादिमा नाढ्यो वर्ज्याः । यदाह श्रीपतिः—‘परिघस्य चा-
र्थम् । तिस्रस्तु योगे प्रथमे सबज्रे व्याघातसंज्ञे नव पंच शूले । गंडेऽतिगंडे
च षडेव नाढ्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥’ इति । ननु सबज्रे इवं कस्य
विशेषणं प्रथमयोगस्य वा व्याघातयोगस्य वा । मिश्रमिश्रघटिकानिर्देशादुभ-
योस्तद्विशेषणमयुक्तम् । अत्र ब्रूमः । प्रथमस्यैव विशेषणं वज्रयोगसहिते प्र-
थमयोगे विष्कंभयोगे तिस्रो नाढ्यो वर्ज्या इत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमिति चे-
च्छृणु । कश्यपादिवाक्यस्वरसात् । यदाह कश्यपः—‘विष्कंभवज्रयो-
स्तिस्रः षट् च गंडातिगंडयोः । व्याघाते नव शूले तु पंच नाढ्यस्तु गर्हिताः ॥’
इति । नारदोऽप्येवमेव । अनेन—‘विष्कंभादिघटीत्रयं च नवकं व्याघात-
वज्रोद्भवम्’ इति वदन्महेश्वरः प्रत्याख्यातो भवति । एवंच—‘विष्कंभाद्य-
त्रिनाडीः शुभकृतिषु च षट् गंडयोः पंच शूले व्याघाते वज्रकेंऽकाः’ इति
गणेशज्योतिर्विदुक्तिरपि चित्वा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ पक्षरंभ्रतिथीरावश्यकत्वे सति तन्निष्ठवर्ज्यघटीश्चानुष्ठुभाह—

वेदांगाष्टनवाकेंद्रपक्षरन्भ्रतिथौ त्यजेत् ।

वस्वकमनुतत्त्वाशाशरा नाडीः पराः शुभाः ॥ ३६ ॥

वेदांगेति ॥ चतुर्थी षष्ठी अष्टमी नवमी द्वादशी चतुर्दशी एताः पक्षर-
न्भ्रसंज्ञास्थित्यो ज्ञेयाः । आसु शुभकृत्यावश्यकत्वे सति क्रमादादिमाः वस्व-
कमनुतत्त्वाशाशरा नाडीस्त्यजेत् । यथा चतुर्थ्यामादिमा अष्ट घटिकास्त्याज्या
इत्यर्थः । अथ परा उर्वरिता नाढ्यः शुभकृत्ये शुभा ज्ञेयाः । यदाह दोषलि-
रूपणाध्याये वसिष्ठः—‘चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । षष्ठी च
द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राह्वया इमाः ॥ क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयाश्च ना-
डिकाः । भूताष्टमनुतत्त्वांकदश शेषास्तु शोभनाः ॥ दोषनाडीषु यत्कर्म शुभं
सर्वं विनश्यति । विवाहे विधवा नारी ब्राह्म्यः स्याच्चोपनायने ॥ सीमंते ग-
र्भनाशः स्यात्प्राशने मरणं ध्रुवम् । अग्निना दह्यते क्षिप्रं गृहारंभे विशेषतः ॥
राजराष्ट्रविनाशः स्यात्प्रतिष्ठायां विशेषतः । किमत्र बहुनोक्तेन कृतं कर्म
विनश्यति ॥’ इति । कश्यपस्तु सर्वसाधारण्येन दशैव घटिकास्त्याज्या
इत्याह—‘अष्टमी द्वादशी षष्ठी पक्षरंभ्रास्तु तासु च । मंगले सर्वदा त्याज्या
नूनं हि दश नाडिकाः ॥’ इत्यनेन एतस्यैव तिथिवारनक्षत्रयोगलक्षणात्मकस्य
पंचांगस्य शुद्धिः पंचांगशुद्धिरित्युक्तं नारदेन—‘तिथिवारक्षयोगानां कर-
णस्य च मेलनम् । पंचांगमस्य शुद्धिः पंचांगशुद्धिरुदाहृता ॥ यस्मिन्पं-
चांगदोषोऽस्ति तस्मिन्नुपनिर्णयः ॥’ इति ॥ ३६ ॥

अथ कुलिककालवेलायमघंटकंटकदोषाननुष्टमाह—

कुलिकः कालवेला च यमघंटश्च कंटकः ।

वाराद्विघ्ने क्रमान्मंदे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥ ३७ ॥

कुलिक इति ॥ वारात् वर्तमानवारात् मंदे शनैश्चरे गणिते सति योऽको भवेत्तस्मिन् द्विगुणे योऽकस्तत्संख्यः क्षणो मुहूर्तः कुलिको भवति । एवं वर्तमानवारात् बुधे जीवे कुजे गणिते ततो द्विगुणिते सति योऽकः स क्रमात्कालवेला-यमघंट-कंटक-संज्ञका दुष्टमुहूर्ताः स्युः । यथा रवितः शनिः सप्तसंख्याकः स द्विगुणश्चतुर्विंश जाताः अतस्तत्संख्याको मुहूर्तः कुलिकसंज्ञो रविवारे भवति । एवं रवावष्टमो मुहूर्तः कालवेला, तथा रवौ दशमो मुहूर्तो यमघंटः, तथा रवौ षष्ठो मुहूर्तः कंटकसंज्ञ इत्यर्थः । एवं सोमवारादावपि कुलिककालवेलायमघंटकंटकाः स्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः—‘शैलाक्षवेदा ७-५-४ स्तर्काब्धिगनाः ६-४-७ पंचाभिवाहवः ५-३-२ । वेदाक्षिबाणा ४-२-५ लोकैकेभा ३-१-८ स्वक्षिगिरिवह्वयः २-७-३ ॥ चन्द्रर्तुतर्काः १-६-६ कुलियमघंटार्धयामकाः । प्रहरार्धप्रमाणास्ते भानुवारादितः क्रमात् ॥’ इति । अत्रार्धयामः संपूर्णस्याज्योऽन्वर्थत्वात् । कुलिकयमघंटयोस्तुत्तरार्धे त्याज्यम् । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे—‘अहनि निशि गजांशः स्वे दिनेशादिकानां भवति तु गुरुभौमशार्किकालक्रमेण । प्रभवति यमघंटः कंटकः कालवेला कुलिक इति विरुद्धस्तपराधं निषिद्धम् ॥’ इति । गजांशोऽर्धप्रहरः । एते मुहूर्तदोषा दिनषोडशांशत्वेन ज्ञेयाः । गजांश इत्युक्त्वा तत्पराधं निषिद्धमित्युक्तेः । दोषफलमाह वसिष्ठः—‘निधनं प्रहरार्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥’ इति । कंटककालवेलायोरन्वर्थत्वादत्र फलं नोक्तम् । ‘रात्रावेते न दोषदाः’ इत्यस्यार्थेवादो रत्नकोशे—‘तमस्विनीगंधमुपेत्य चारदोषास्तथा शक्तिमनामुवन्तः । अर्धं समासाद्य विलासिनीनां कटाक्षबाणा इव निष्फलाः स्युः ॥’ इति । तथाच ‘न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् । दिवा शशांकार्कजभूसुतानां सर्वत्र निंघो बुधवारदोषः ॥’ इति ज्योतिर्निबंधरुद्रुक्तिः संगच्छते । अथ शुभकृत्यावश्यकत्वे देशभेदेन यमघंटकंटकादिदोषपरिहारमाह गर्गः—‘विध्यस्योत्तरकूले तु यावदातुहिनाचलम् । यमघंटकंटकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते ॥ मत्स्यांगमगंधाग्नेषु यमघंटस्तु दोषकृत् । काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्धयामस्तु सर्वतः ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ सूर्यादिवारेषु शिष्याणां सद्यएव दोषज्ञानार्थं दुर्मुहूर्तादिनामकान्मुहूर्तान् शार्दूलविक्रीडितवसंततिलकाभ्यामाह—

सूर्ये षट्स्वरनागदिभ्यनुमिताश्चंद्रेऽब्धिषट्कुंजरा-

कार्का विश्वपुरंदराः क्षितिसुते ब्यब्ध्यभितर्कादिशः ।

सौम्ये द्व्यब्धिगजांकदिभ्रानुमिता जीवे द्विषट्भास्कराः

शक्राख्यास्तिथयः कलाश्च भृगुजे वेदेषुतर्कग्रहाः- ॥ ३८ ॥

दिग्भास्करामनुमिताश्च शनौ शशिद्वि-

नागादिशोभवदिवाकरसंमिताश्च ।

दुष्टः क्षणः कुलिककंटककालवेलाः

स्युश्चार्धयामयमघंटगताः कलांशाः ॥ ३९ ॥

सूर्ये इति ॥ दिगिति ॥ रविवारे षष्ठसप्तमाष्टमदशमचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निष्ठाः । सोमवारे चतुर्थषष्ठाष्टमनवमद्वादशत्रयोदशचतुर्दशमुहूर्ता निष्ठाः । भौमे द्वित्रिचतुःषट्दशसंख्या मुहूर्ता निष्ठाः । बुधे द्विचतुरष्टनवदशचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निष्ठाः । गुरौ द्विषट्द्वादशचतुर्दशपंचदशषोडशसंख्या मुहूर्ता निष्ठाः । शुके चतुःपंचषट्नवदशद्वादशचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निष्ठाः । शनौ एकद्विचतुर्दशैकादशद्वादशसंख्याका मुहूर्ता निष्ठाः । एषु मुहूर्तेषु केषुचित् दुष्टक्षणे दुर्मुहूर्तो ज्ञेयः । केषुचित्कुलिककंटककालवेलाः स्युः । केषुचिदर्थयामयमघंटाः स्युः । तत्प्रमाणमाह-कलांशा इति । कलांशाः षोडशांशाः । दिनस्येति शेषः । यस्मिन्दिने कुलिकादिजिज्ञासा तद्दिने यद्दिनमानं तत्षोडशभिर्भाज्यं यल्लब्धं घटीपलात्मकं तन्मुहूर्तपरिमाणं तेषु मुहूर्तेषु यथासंभवं दुर्मुहूर्तादयो दोषा ज्ञातव्याः । तथाहि रवौ चतुर्दशसंख्यो मुहूर्तो दुर्मुहूर्तः कुलिकश्च षष्ठः कंटकसंज्ञः सप्तमाष्टमावर्धयामाख्यौ । तत्राष्टमः कालवेलाख्यश्च दशमो यमघण्टाख्यः । एवं सोमवारादिष्वपि बोद्धव्यम् । तत्र कुलिककंटककालवेलायमघंटज्ञानं पूर्वश्लोकेऽभ्यध्यायि । दुर्मुहूर्तार्धयामान्विवाहप्रकरणे 'रवावर्धयामा' इत्यादिना वक्ष्यति । ननु दुर्मुहूर्तकुलिकादेर्वाचनिकस्यार्थस्य 'सूर्ये षट्स्वर' इत्यादिलघुप्रकारेणामिधानात्पूर्वं परस्ताच्च पुनर्ग्रन्थोक्तप्रकारामिधानमुक्तं प्रतिभाति । केचिद्दृष्टान्तार्थमिदमभिधानम् । तथाहि ग्रन्थेषु दुर्मुहूर्तकुलिककंटककालवेलावर्धयामयमघंटानां श्लोकषट्केनाभिधानात् व्याख्यानगम्यार्थत्वाच्चेति गौरवम् । अत्र तु सर्वमप्यर्थं शब्दतः संक्षिप्य श्लोकद्वयेन व्याख्यानानपेक्षमभिधानमिति लाघवमिति दृष्टान्तदर्शनद्वारा सर्वत्र लाघवप्रकरणसूचनार्थं शिष्याणामत्र ग्रन्थपठनादरातिशयार्थं च पुनरुक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथ विवाहादिशुभकृत्ये होलिकाष्टकनिषेधमनुष्ठेमाह—

विपाशेरावतीतीरे शुतुद्र्याश्च त्रिपुष्करे ।

विवाहादिशुभे नेष्टं होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् ॥ ४० ॥

विपाशेति ॥ विपाशानदी इरावती चैते नद्यौ पश्चिमदेशे प्रसिद्धे । पुत्रयोर्नेष्टोस्तीरवर्तिदेशेषु, तथा शुतुद्रिर्नदी सापि तत्रैव प्रसिद्धा तस्या अपि

तीरवर्तिदेशेषु, तथा त्रिपुष्कराख्ये देशे च होलिका फाल्गुनपूर्णिमास्यामग्नि-
दाहः ततः प्राक् दिनाष्टकं विवाहादिशुभकृत्ये नेष्टं निषिद्धमित्यर्थः । अत्र ता-
वद्धोलिकाष्टकनिषेधः शीघ्रबोधे—‘शुक्लाष्टमीं समारभ्य फाल्गुनस्य दिनाष्ट-
कम् । पूर्णिमावधिकं त्याज्यं होलाष्टकमिदं शुभे ॥’ इति । अस्यापवादोपि
तत्रैव—‘शुतुष्ट्यां च विपाशायामैरावत्यां त्रिपुष्करे । होलाष्टकं विवाहादौ
त्याज्यमन्यत्र शोभनम् ॥’ इति ॥ ४० ॥

मृत्युक्रकचदग्धादीनिदौ शस्ते शुभाञ्जगुः ।

केचिद्यामोत्तरं चान्ये यात्रायामेव निंदितान् ॥ ४१ ॥

मृत्पिबति ॥ मृत्यवो मृत्युयोगा आनंदादिष्वष्टाविंशतियोगेषु ‘दास्त्रादकै’
इत्यादिना प्रागुक्ताः । क्रकचः ‘षष्ठ्यादितिथयो मंदाद्विलोमम्’ इत्युक्तः । दग्ध-
योगः ‘सूर्येभपंचाभिरसाष्टनंदा’ इत्युक्तः । आदिशब्देन विषयोगा हुताशनयो-
गाश्च गृह्यन्ते । चंद्रे शस्ते समीचीने सति । समीचीनत्वं गोचरप्रकरणे वक्ष्यते ।
मृत्युक्रकचदग्धादीन् शुभाननिष्टफलमपास्य शुभफलदान् जगुरुचुः । यदाह
राजमार्तण्डः—‘क्रकचो मृत्युयोगाख्यो दिनं दग्धं तथैव च । चंद्रे शुभे
क्षयं यांति वृक्षा वज्रहता इव ॥’ इति । अथ केचिदाचार्या यामोत्तरं मृत्यु-
क्रकचदग्धादीन् शुभाञ्जगुः । तथा च दीपिकायां राजमार्तण्डः—‘उत्पाते
यमघंटे च काणे च क्रकचे तथा । तिथौ दग्धे च काले च प्राग्यामापरतः
शुभम् ॥’ इति । अथान्ये आचार्या मृत्युक्रकचदग्धादीन् यात्रायामेव निंदि-
तान् । विवाहादीनि तु प्रतिषेधाभावादवश्यं कार्याणि । यदाह लल्लुः—‘वा-
रक्षंतिथियोगेषु यात्रायामेव विवर्जयेत् । विवाहादीनि कुर्वीत गर्गादीनामिदं
वचः ॥’ इति । वारक्षंतिथियोगेषु निषेधवति शेषः ॥ ४१ ॥

अथ पुनरप्यपवादं भुजंगप्रयातेनाह—

अयोगे सुयोगोऽपि चेत्स्यात्तदानी-

मयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति ।

परे लग्नशुद्धा कुयोगादिनाशं

दिनार्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम् ॥ ४२ ॥

अयोग इति ॥ अयोगे क्रकचादौ सति सुयोगः सिद्धियोगोऽपि चेत्स्या-
त्तदा एष सिद्धियोगः अयोगं अयोगफलं निहत्य सिद्धिं कार्यसिद्धिं तनोति नि-
ष्पादयति । यदाह राजमार्तण्डः—‘अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो
यदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्तते ॥’ इति । अन्यच्च—‘इत्यमृ-
ताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नियतम् । न भवति पुनरिह शक्तो
वैष्णविषिष्टिथीपाते ॥’ इति । यत्तु दीपिकाकारवचनम्—‘यदि विष्टि-
मर्थतीपातो दिनं चाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥’

इति, तदमृतयोगस्यातिप्राशस्त्यसूचनार्थं न तु भद्राव्यतीपातादिदोषापवादकम् 'हृत्यमृताख्ययोगे' इत्येकवाक्यताबलात् । अथ परे आचार्या लभ्यशुद्ध्या समीचीनलभ्यबलेन कुयोगानां मृत्युककचादीनां नाशं वदंतीति शेषः । यदाह स एव—'यत्र लभं विना कर्म क्रियते शुभसंज्ञकम् । तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम् ॥' अथावश्यकशुभकृत्ये कालान्तरप्रतीक्षाऽयोग्यतायां परिहारमाह—विष्टिपूर्वं विष्टिर्भद्रा तत्पूर्वं तदादिव्यतीपातादिकं दिनार्थोत्तरं मध्याह्नादनन्तरं शस्तं प्राहुः । अर्थान्मध्याह्नं यावत्कालो निषिद्धः । 'विष्टिरंगारकश्चैव व्यतीपातश्च वैष्टितिः । प्रत्यरं जन्मनक्षत्रं मध्याह्नात्परतः शुभम् ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

अथ भद्रा निषिद्धेति पूर्वमुक्तं तदधुना प्रस्तावात्तन्निषिद्धकालं शालिनी-छन्दसाह—

शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्धे ।

कृष्णेऽत्यार्धे स्यात्तृतीयादशम्योः पूर्वं भागे सप्तमीशंभुतिथ्योः ॥

शुक्ल इति ॥ शुक्लपक्षेऽष्टम्यां पूर्णिमायां च पूर्वार्धे भद्रा भवति । एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्धे भद्रा । अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चोत्तरार्धे उत्तरार्धे भद्रा स्यात् । सप्तम्यां शंभुतिथौ चतुर्दश्यां च पूर्वभागे पूर्वार्धे भद्रा स्यात् । पूर्वं इति । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इत्यस्मिन्भावपक्षे रूपं अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्थं भद्राप्रमाणमिति यावत् । 'तिथेर्गतेष्वैक्यदलं तन्मानं करणं भवेत्' इति बोपदेवोक्तेः । 'तिथ्यर्धभागं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्' इति सूर्यसिद्धांतोक्तेः । उक्तं च दीपिकायाम्—'तृतीयादशमीशेषे तत्पंचम्योस्तु पूर्वतः । कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत्तासां परतिथिष्वपि ॥' इति । बृहस्पतिना तु स्पष्टमुक्तम्—'सिते चतुर्थ्यामंत्यार्धमष्टम्याद्यार्धमेव च । एकादश्यां परार्धे तु पूर्वार्धे पूर्णशीतगौ ॥ कृष्णे तृतीयांत्यार्धं हि सप्तम्याद्यार्धमेव च । दशम्यामुत्तरार्धं तु चतुर्दश्यर्धमादितः ॥ विष्ट्याख्योऽयं महादोषः कथितोऽत्र समस्तगः । तदानीं कृतसत्कर्म कर्त्रा सह विनश्यति ॥' इति । पूर्णशीतगौ पूर्णिमायाम् । रत्नकोशे प्रत्येकं भद्रानामानि—'हंसी नंदिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी करालिकाश्चैव । वैकृतिरौद्रमुखी च चतुर्मुखी विष्टयः क्रमशः ॥' चतुर्थ्यादितिथिसंबन्धिभद्रानामाभिधानं नामसादृश्येन फलतारस्तम्यसूचनार्थम् । भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम्—'उद्बद्धोद्भटतरपीठितातिकृष्णा दंष्ट्रोग्रा पृथुहनुगंडदीर्घनासा । कार्यघ्नी हुतवहनं समुद्रिरंती विश्वांतः पतति समंततोऽत्र विष्टिः ॥' इति ॥ ४३ ॥

अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्राया मुखपुच्छविभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पंचवद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा

विष्टेरास्यमसद्गर्जेदुरसरामाश्चिवाणाब्धिषु ।

यामेष्वंत्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे

विष्टिस्तिथ्यपरार्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्धजा ॥४४॥

पंचेति ॥ चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमतः पंचादिप्रहरेषु शराः पंच नाट्यः
आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं । यथा चतुर्थ्याः पंचमप्रहरादिभूताः
पंच घट्यो भद्रामुखम् । एवमष्टम्या द्वितीयप्रहरे, एकादश्याः सप्तमप्रहरे,
पौर्णमास्याश्चतुर्थप्रहरे, तृतीयाया अष्टमप्रहरे, सप्तम्यास्तृतीयप्रहरे, चतुर्दश्याः
प्रथमप्रहरे भद्रामुखमित्यर्थः । तद्भद्राया मुखमसदशुभमित्यर्थः । अथ पुन-
श्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अंत्यं अंते भवमंत्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' इति । यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छसंज्ञं तच्छुभकरं समस्तकार्येष्वित्यर्थः ।
यथा चतुर्थ्या अष्टमप्रहरस्यांत्यघटीत्रयं भद्रापुच्छं, एवमष्टम्याः प्रथमप्रहरस्य,
एकादश्याः षष्ठप्रहरस्य, पूर्णिमायास्तृतीयप्रहरस्य, तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य,
सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य, दशम्याः पंचमप्रहरस्य, चतुर्दश्याश्चतुर्थप्रहरस्यां-
त्यघटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः । यदाह गुरुः—'भूतदक्षस्वरांभोषिवसुबह्वं-
गरूपकाः । यामेष्वेषु क्रमादास्यं भवेत्तिथ्यर्धविष्टिषु ॥' इति । व्यचहा-
रसमुच्चये—'दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापंचकपरं हरिषुः सप्तम्यां द्विदश-
१२ घटिकति त्रिघटिकम् । तृतीया राकायां खयम २० घटिकाम्यः परभवं
शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥' इति । हरिषुरेकादशी ।
राका पूर्णिमा । ननु भद्रा देवतेत्यभिधीयते तस्याः पुच्छकथनान्तु पशु-
त्वसिद्धिर्दृश्यते । देवता च कथं पशुर्भवितुमर्हति । सत्यम् । दैत्येन्द्रैर्देवेषु
पराजितेषु रुद्रस्य ज्वालामालाकुलनेत्रालोकितशरीराद्देवी भद्रासंज्ञा मुखपु-
च्छादिमत्युत्पन्ना सती दैत्याजघान । यदुक्तं श्रीपतिना—'दैत्येन्द्रैः समरे-
ऽमरेषु विजितेष्वीशः क्रुधा दृष्टवान्स्वं कार्यं किल निर्गता खरमुखी लोंगू-
लिनी च त्रिपात् । विष्टिः सप्तभुजा सृग्द्रगलका क्षामोदरी प्रेतगा दैत्यप्री
मुदितैः सुरैस्तु करणप्रति नियुक्ता सदा ॥' इति । करणान्याह गर्गः—
'बवं च बालवं चैव कौलवं तैतिलं गरम् । वणिजं विष्टिमित्याहुः करणानि
चराणि तु ॥' इति । विष्टिर्भद्रा । अंते कृष्णचतुर्दश्याः शकुनिर्दर्शभागयोः ।
भवेच्चतुष्पदं नागं किंस्तुन्नं प्रतिपहले ॥' इति । अतस्तिथ्यर्धभागः करण-
मित्युक्तेः प्रतिपत्पूर्वार्धे स्थिरकरणं किंस्तुन्नं ततो बवकरणं प्रतिपद्वितीयार्धे ।
बालवकौलवकरणे द्वितीयायाः पूर्वोत्तरार्धयोः । तैतिलगरकरणे तृतीया-
पूर्वोत्तरार्धयोः । चतुर्थीपूर्वार्धे वणिक् उत्तरार्धे तु भद्रा । एवं पंचमीषष्ठीस-
प्तमीषु ब्रवबालवकौलवतैतिलगरवणिक्करणानि भवन्ति । ततोऽष्टम्या अर्धे
भद्रा भवति ॥ एवं पुनः पुनरावृत्तावुक्ततियेषु भद्रा ज्ञेया । अतएवोक्तम्
'शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदशयोः' इत्यादि । एवं चतुर्दश्याः पूर्वार्धे भद्रा ।
उत्तरार्धादारभ्य शकुन्यादीनि स्थिरकरणानि चत्वारि । भद्राकृत्यमाह
वसिष्ठः—'बध्वं बध्विषारन्यस्त्रच्छेदनोच्चाटनादि यत् । तुरंगमहिषोद्गादि-

कर्म विष्ट्यां तु सिद्ध्यति ॥ न कुर्यान्मंगलं विष्ट्यां जीवितार्थी कदाचन । कु-
र्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत्सर्वं नाशतां व्रजेत् ॥' इति । तत्रांगविभागः फलं च
कश्यपसंहितायाम्—'मुखे पंच गले त्वेका वक्षस्वेकादश स्मृताः । नाभौ
चतस्रः षट् कठ्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः ॥ कार्यहानिमुखे मृत्युगले व-
क्षसि निःस्वता । कठ्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः ॥' इति ।
अयं च भद्रांगविभागो नाडीनां त्रिंशतोक्तः । त्रिंशतो न्यूनाधिकत्वे तु त्रै-
राशिकेन मुखादीनामंगानां विभागज्ञानम् । यथा । यदि नाडी त्रिंशता इद-
मुक्तमंगपरिमाणं तदेष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकम् । एवं सति उक्तांगप-
रिमाणं भद्राभोगमितघटीभिः संगुण्यं त्रिंशता भाज्यं लब्धं समोऽंगवि-
भागः । त्रैराशिकस्वरूपं लीलावत्यामुक्तम्—'प्रमाणमिच्छा च समानजाती
आद्यंतयोस्तत्फलमन्यजाति । मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहस्तादिच्छाफलं व्यस्त-
विधिविलोमे ॥' इति । तत्र मुखादिकालो रत्नमालायाम्—'जलशिखि-
शशिरक्षःशर्वकीनाशवायुत्रिवदशपतिककुप्सु प्रोक्तमाख्यं हि विष्टेः । नियतमृषि-
भिराशासंख्ययामक्रमेण स्फुटमिह परिहार्यं मंगलेष्वेतदेव ॥' इति । जलं वरुणः
कीनाशो यमः । शुक्रचतुर्थ्यां उत्तरार्धे पश्चिमदिशि भद्रामुखं तच्चाशासंख्यया
क्रमेण पंचमे प्रहरे भवति । अर्थादेव भद्रायाः प्रहरचतुष्टयाधिकस्थितिभा-
वादन्ते एव घटिकात्रयं पुच्छम् । ततोऽष्टम्यां द्वितीयप्रहरे तेन प्रकारेण आ-
ग्नेय्यां दिशि मुखम् । मुखान्न प्राक् पुच्छमिति प्रथमप्रहरांत एव पुच्छघटि-
कासित्येवं सर्वास्वपि भद्रातिथिष्ववगंतव्यम् । प्रयोजनमपि तत्रैव—'मनु-
वसुमुनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्वस्थाः । आयाति विष्टिरेषा
पृष्ठे शुभदा पुरस्त्वशुभा ॥' इति । तदेतदात्ययिककार्यसंभवे सति मुखदि-
क्संमुखयात्रानिवेधकमवधेयम् । ग्रंथांतरे अन्यदप्युक्तम् । 'असिते सर्पिणी
ज्ञेया सिते विष्टिस्तु वृश्चिकी । सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव
च ॥' इति । अथ परिहारमाह—तथेति । विष्टिस्थित्यपराधंजा तिथ्युत्त-
रार्धे संभूता वासरे दिवसे यदि स्याद्भद्रा तदा शुभकरी । तेनैव प्रकारेण
तिथिपूर्वार्धजा रात्रौ भद्रा चेत्स्यात्तदा शुभा शुभकरी स्यात् । उक्तं च—
'रात्रिभद्रा यदाह्नि स्याद्दिवाभद्रा यदा निशि । न तत्र भद्रादोषः स्यात्सा
भद्रा भद्रदायिनी ॥' इति । रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्धोद्भवा । दिवाभद्रा तिथि-
पूर्वार्धोद्भवा । अमुमर्थं स्पष्टमाह गुरुः—'निशि पूर्वार्धजा विष्टिर्दिवा चा-
परतः शुभा । क्रमागता तु या विष्टिः सैव हालाहलोपमा ॥' इति । लङ्घो-
ऽपि—'दिवा परार्धजा विष्टिः पूर्वार्धोत्था यदा निशि । तदा विष्टिः शुभा-
येति कमलासन्नभाषितम् ॥' ब्रह्मसिद्धांतेऽपि—'दिवा परार्धजा विष्टि-
र्विष्टिरेव दिवानिशोः । सा त्याज्या खन्यथा विष्टिः सर्वकर्मशुभप्रदा ॥'
इति । ननु यत्तु नारदकश्यपादिमिरुक्तम्—'कर्णानि बवादीनि शुभसंज्ञा-
नि षट् क्रमात् । क्रमायाताऽक्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मंगले ॥' इति । अत्र क्रमा-
याता दिवारात्रिक्रमायाता दिवाभद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा च दिवेत्यर्थः । एवं सति

द्विविधाया अपि भद्राया दोषवत्त्वोक्तेः पूर्वोक्तपरिहारामिधानमयुक्तम् । उ-
च्यते । इदमेव क्रमायातेति वचनं ज्ञापकमुक्तार्थस्य । अन्यथा सामान्यतो
भद्रा दुष्टेत्युक्ते द्विविधभद्राया दोषवत्त्वसिद्धेरनर्थकमिदं स्यात् । तस्माच्छु-
भकार्याणां भद्रारूपदुष्टदिनव्यतिरिक्तकालप्रतीक्षायोग्यत्वे तदैव कार्यं न
दुष्टदिने । 'अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः' इति न्यायाद्वचनस्य निषेध
एव तात्पर्याच्च । अवश्यकर्तव्यस्य तु शुभकर्मणः कालांतरप्रतीक्षामसहमा-
नस्य वैमादि(?)परिहारमाश्रित्य दुष्टदिने कृतिरुचितैव । 'विष्टिरंगारकश्चैव'
इत्यपि परिहार एतत्पर एवेत्यलं पल्लवितेन ॥ ४४ ॥

अथ भद्रानिवासं तत्फलं चानुष्टुभाह—

कुंभकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्रयेऽलिगे ।

स्त्रीधनुर्जकनकेऽधो भद्रा तत्रैव तत्फलम् ॥ ४५ ॥

कुंमेति ॥ अब्जे चंद्रमसि कुंभद्वये कुंभमीनस्थे कर्कद्वये कर्कसिंहरा-
शिस्थिते सति भद्रा मर्त्ये मनुष्यलोके तिष्ठति । अथ मेषादित्रये मेषवृषमि-
थुनस्थितेऽलिगे वृश्चिकस्थिते चंद्रे स्वर्गे भद्रा तिष्ठति । कन्याधनुस्तुलामक-
रराशिस्थितेऽधः पाताललोके भद्रा तिष्ठति । अथ यत्र भद्रा तत्रैव मर्त्यस्वर्ग-
पातालेषु फलं स्वोक्तशुभाशुभफलं ददातीत्यपवादद्वारा प्रयोजनमुक्तं भ-
वति । उक्तं च—'मेषोक्षकौर्ष्यमिथुने घटसिंहमीनकर्केषु चापमृगतौलिसु-
तासु चंद्रे । स्वर्मर्त्यनागनगरीः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि
तत्र देशे ॥' इति । भूपालवल्लभे—'कन्यातुलामकरधन्विषु नागलोके
मेषालिवैणिकवृषेषु सुरालये स्यात् । पाठीनसिंहघटकर्कटकेषु मर्त्ये चंद्रे व-
द्वंति मुनयस्त्रिविधां हि विष्टिम् ॥' इति । पाठीनो मीनः ॥ ४५ ॥

एवं महता ग्रंथसंदर्भेण पंचांगदूषणान्युक्तानि । अधुना कालाशुद्धौ
निषेध्यवस्तूनि शार्दूलविक्रीबिताभ्यामाह—

वाप्यारामतडागकूपभवनारंभप्रतिष्ठे व्रता-

रंभोत्सर्गवधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके ।

गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रतं

नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारानुरस्थापनम् ॥ ४६ ॥

दीक्षामौजिविवाहमुंडनमपूर्वं देवतीर्थेक्षणं

संन्यासाग्निपरिग्रहौ नृपतिसंदर्शाभिषेकौ गमम् ।

चातुर्मास्यसमावृत्ती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजे-

द्ब्रह्मत्वास्तशिशुत्व ईज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥ ४७ ॥

वाप्यारामेति ॥ दीक्षेति ॥ वापी दीर्घिका, आराम उपवनं, तडागः

पुष्करिणी, कूपः प्रसिद्धः, भवनं गृहं, एतेषामारं प्रतिष्ठे आरंभो निर्माणं, प्रतिष्ठा उत्सर्गः । तत्र गृहप्रतिष्ठा गृहप्रवेशो ज्ञेयः । व्रतारंभोत्सर्गौ व्रतानामनन्तशिवरात्रिव्रतादीनामारंभः, उत्सर्गोऽनन्तव्रतादीनामुद्यापनं, महादानानि षोडशमहादानानि, सोमः सोमयागः, अष्टका अष्टकाश्राद्धं, गोदानं केशांतसंज्ञं कर्म, आग्रयणं नवाग्नेष्टिः, प्रपा जलशाला, 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यभिधानात् । महाराष्ट्राः पाणपोई इति वदन्ति । पहुआ इति कान्यकुब्जाः । प्रथमकोपाकर्म प्रथमारभ्यमाणं श्रावणीकर्म, वेदव्रतं महानाम्न्यादित्रयं उपनिषद्व्रतं महानाम्नीव्रतं वेदव्रतं च, नीलोद्वाहः नीलशब्दावाच्यः काम्यो बृधोत्सर्गः, नत्वेकादशाहे क्रियमाणस्तस्य तदैव विहितवान्मुहूर्तविचारानुन्मेषः । अतिपञ्चशिशुसंस्काराः अतिपञ्चा अतिक्रान्ता जातकर्मानामकर्मादयः शिशूनां संस्काराः, दीक्षा मन्त्रग्रहणादिका, मुण्डनं चौलं, अपूर्वं देवेक्षणं तीर्थेक्षणं च, अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रमग्न्याधानं, चातुर्मास्यं चातुर्मास्याख्यो यागः, समावृत्तिः समावर्तनं मौजीमोक्षः, श्रवणयोर्वेधः कर्णवेधः, परीक्षा तप्तमाषादिरूपा, दिव्यमिति यावत् । अन्यानि कर्माणि नामतः स्पष्टानि । एतानि सर्वाणि कर्माणि त्यजेन्न कुर्यात् । ईज्यसितयोर्वृहस्पतिशुक्रयोर्वृद्धत्वे शिशुत्वे बाल्ये च तथा न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिकमासे च न कुर्यात् । अयं च निषेधः प्रथमोपक्रांतकृत्येषु ननु नित्यवदारब्धवार्षिकयात्रादौ । अत्र मूलवचनानि लिख्यन्ते । तत्र शुक्रास्तादिषु ज्योतिःसारसागरे कक्षोच्चयः—'वापीकूपतडागपानगमनं क्षीरं प्रतिष्ठा व्रतं विद्या मंदिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादि देवेक्षणं तूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदक्षंगते भार्गवे ॥ बाले शुके वृद्धे जीवे वृद्धे शुके जीवे बाले । जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये नष्टे जीवे ॥ तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्ये तथास्तगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥' इति । वनमारामादि । सेवनं राजादीनाम् । नष्टे जीवे नष्टबले नीचस्थिते गुरावित्यर्थः । लल्लः—'उपनयनं गोदानं परिणयनगृहप्रवेशगमनानि । भस्ममितेषु न कुर्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रचंद्रेषु ॥' इति । शातातपः—'भस्मंगते गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव कारयेत् ॥' अस्तमयादिफलमाह बादरायणः—'गुरोरस्ते पतिं हन्याच्छुक्रास्ते चैव कन्यकाम् । चंद्रे नष्टे उभौ हन्यात्तस्मादस्तं विवर्जयेत् ॥' इति । विवाह इति शेषः । 'बालभावे स्त्रियं हन्यादृद्धभावे नरं तथा । तस्माद्बाले च वृद्धे च विवाहं नैव कारयेत् ॥' उपलक्षणमेतत् । एवं व्रतबंधादिष्वपि कर्तुर्मरणं ज्ञेयम् । 'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यते' इति न्यायात् । उक्तं च शास्त्रीयविवाहपटले—'विवाहो व्रतबंधो वा यात्रा वा गृहकर्म च । गुरावस्तमिते शुके ध्रुवं मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥' इति । अथाधिमासक्षयमासवर्ज्यानि गृह्यपरिशिष्टे—'सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मोद्यपि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्यविहितं वर्जयेन्मले ॥' इति । गर्ग-

बृहस्पती अपि 'अन्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । वेदव्रतवृषोत्सर्ग-
चूडाकरणमेखलाः ॥ मांगल्यमामिवेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥' मरीचिः—
'गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवम् । न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पेऽहस्पतौ
तथा ॥' इति । यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिसासौ भवतः ।
तत्र पूर्वः संसर्पः । द्वितीयोऽहस्पतिः । एतान्यधिकमासक्षयमासवज्र्याणि
गुरुशुक्रयोरस्तादावपि वर्ज्यानि । यदाह वृद्धगार्ग्यः—'बाले वा यदि वा
वृद्धे शुके वास्तंगते गुरौ । मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥' इति ।
अत्र देवदर्शनमपूर्वं विवक्षितम् । यदाह गर्गः—'अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः
स्युर्नष्टमार्गवे । मलमासेष्वनावृत्ततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥' इति । अनावृत्तती-
र्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्राम् । दीपिका—'नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ
जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलस्थे कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहीने सुरगुरुरजनीनायताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनु-
चरगृहांशोदये शस्तलमे ॥' इति । गुरुसहितरवौ गुर्वादित्ये इत्यर्थः । इदं
सिंहस्थितमकरस्थितास्तमितगुरुणामुपलक्षणम् । उक्तं च व्यवहारोच्चये—
'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । मलमासे न कर्तव्या परीक्षा
जयकांक्षिणा ॥' इति । मलमासग्रहणं क्षयमासस्याप्युपलक्षणम् । नाडीन-
क्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि । परीक्षा दिव्यम् । अयमत्र तात्पर्यार्थः । अति-
यतकालविहितानि चूडाकरणवाप्यारामादिशुभकृत्यानि गुर्वादेरस्तादिषु स-
र्वथा न कार्याणि । यानि तु नियतकालानि सीमंतनामकरणादीनि तानि
गुर्वादेरस्तादिसत्त्वेपि स्वीकृतकाल एव भवन्ति । 'चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमं-
तोन्नयनक्रिया । षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रांतरविधानतः ॥' इति शौनका-
दिमुनिवचनेभ्यः कालस्यापि नियामकत्वावगतेः । अतएवाह बृहस्पतिः—
'मासप्रयुक्तकार्येषु मूलत्वं गुरुशुक्रयोः । न दोषकृन्मलो मासो गुर्वादित्यादिकं
तथा ॥' इति । यमोपि—'चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् । कार्याणि
मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥' इति । अन्यत्रापि 'सीमंतजातकादीनि
प्राशनांतानि यानि वै । न दोषो मलमासस्य मौढ्यस्य गुरुशुक्रयोः ॥' इति ।
एवंसति प्रतिबन्धवशादतिक्रांतकालेषु जातकर्मादिषु ससु गौणकालस्य
तुल्यत्वात् । उक्तं च वसिष्ठेन—'अतीतकालान्यखिलानि तानि कार्याणि
सौम्यायनगे दिनेशे । सिते गुरौ चाप्यथ इत्यमाने तदुक्तपंचांगदिनेऽप्य-
खण्डे ॥' इति । अतएवोक्तं अतिपञ्चदिशुसंस्कारानिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अथ सिंहस्थगुर्वादिदोषान् शालिन्याह—

अस्ते वर्ज्यं सिंहनक्रस्थजीवे वर्ज्यं केचिद्वक्रगे चातिचारे ।

गुर्वादित्ये विश्वघस्त्रेपि पक्षे प्रोचुस्तद्वदंतरत्नादिभूषाम् ॥४८॥

अस्ते वर्ज्यमिति ॥ यदस्ते गुर्वादेरस्ते वर्ज्यमुक्तं तत् सिंहनक्रस्थजीवे सिं-
स्थगुरौ मकरस्थगुरौ च वर्ज्यं निषिद्धम् । यदाह चराहः—'उद्यानचूडाव्रतबंधदी-

क्षाविवाहयात्रादिवधूपवेशः । तदागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा बृहस्पतौ सिंहगते न
 कुर्यात् ॥' इति । देवीपुराणेऽपि—'सिंहसंस्थे गुरौ यत्नात्सर्वारंभान्विवर्ज-
 येत् । प्रारब्धं च न सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥ पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्या-
 ष्ठीघ्नं न संशयः । कारको व्रजते नाशं संतानं त्रियतेऽधिरात् ॥ देवारामत-
 डागाश्च प्रपोषानगृहाणि च । विवाहयज्ञोपनयचूडादि च न सिध्यति ॥
 यथा सिंहस्थितो जीवस्तथैव मकरस्थितः ॥' इति । त्रिस्थलीसेतौ—'गुर्वा-
 दिष्टगुरौ सिंहे शुके वास्तमुपागते । त्वजेष्ठानं महादानं व्रतं देवबिलोक-
 नम् ॥' इति । लल्लोऽपि—'नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालबुद्धे-
 ऽस्मगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । मौजीबंधो
 गणानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वज्र्याः सन्निः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ
 सिंहराशिस्थिते वा ॥' इति । अयमपि निषेधो नियतकालविहितानां न
 भवति । उक्तं च शाङ्गीये—'सीमंतजातकादीनि प्राशनांतानि यानि वै ।
 कर्तव्यानि न दोषोऽस्ति पंचाननगते गुरौ ॥' इति । उपलक्षणमेतत् । एवं
 मकरस्थेऽपि कार्याणि शुभानि । क्वचिदपूर्वतीर्थयात्रायां मौज्यादिदोषाभावो
 विहितः । त्रिस्थलीसेतौ—'गोदावरीयां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये । सुरासुरगु-
 रूणां च मौज्यदोषो न विद्यते ॥' वायुपुराणे—'गयायां सर्वकालेषु पिंडं दद्याद्वि-
 धानतः । अधिमासे जन्मदिने द्यास्ते च गुरुशुक्रयोः ॥ न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
 सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ॥' इति । अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्गयायात्रापि न
 निषिद्धेति ज्योतिर्निबंधे व्याख्यातम् । गुर्वाद्यस्तस्योपलक्षणत्वात्सिंहस्थगुरा-
 वपि गोदावरीयात्रा न निषिद्धेत्याहुः । अन्यच्च—'अधिमासे सिंहगुरावस्ते च
 गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना ॥' इति । अत्रा-
 धिमासे च जन्मर्क्ष इति पठंति तत्र यात्रायां जन्मनक्षत्रस्यातिनिषिद्धत्वाद्गो-
 दावरीगयायात्रयोरपवादो युक्त एव । तथा ग्रहणाधोदयकपिलाषष्ठीसंक्रांत्यु-
 द्देशेनापूर्वतीर्थयात्रायां कर्तव्यायां शुक्रास्तादिमहादोषो नास्तीत्युक्तं त्रिस्थ-
 लीसेतौ लल्लेन—'उपप्लवे शीतलभानुभान्वोरर्धोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
 सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थयात्राविधिः संक्रमणेऽपि क्षस्तः ॥' इत्यलमियता ।
 अथ गुर्वाद्यस्ते यद्वर्ज्यमुक्तं तद्वक्तुं गुरावधवातिचारगे गुरौ वर्ज्यम् । यदाह
 चात्स्यः—'यात्रोद्वाहौ प्रतिष्ठां च गृहचूडाव्रतादिकम् । वर्जयेद्यत्तत्रैव जीवे
 वक्रातिचारगे ॥ कीर्तिभंगः प्रतिष्ठायां चौरभीतिस्तथाध्वनि । तथोद्वाहे भवे-
 न्मृत्युर्वते हानिर्भयं गृहे ॥' इति । क्वचिदस्यापवादोऽभिहितः । राजमा-
 र्तेडे—'वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्तदनंतरम् । व्रतोद्वाहादिचूडायामष्टाविंशति-
 वासरान् ॥' इति । मुक्तावल्यां त्वतिचारस्यैवापवादः—'अतिचारे सुरपूज्यो
 भवनाद्भवनांतरं यदा याति । अष्टाविंशतिदिवसान्विवर्जयेत्परिणयं प्रयत्नेन ॥'
 इति । परिणय इत्युपलक्षणम् । अस्यापवादो दीपिकायां—'त्रिकोणजायाधन-
 लाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा प्राह शुभं बिलग्नं हिताय
 पाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥' इति । अतएव लल्लुः—'प्रतिषिद्धो नोद्वाहो वक्रिणि

जीवे तथातिचारगते । गोचरबलं प्रधानं लभं च पराशरः प्राह ॥' इति । विवाहे एव कर्तव्येऽयमपवाद इति केचित् । न तु यज्ञोपवीतादौ । लभं च पराशरः प्राहेति सामान्योक्तेः । सर्वस्यापि कर्मणोऽपवाद इत्यन्ये । विशेषमाह लल्लुः—'यद्यप्यनुपचयस्थो जीवः कन्यातिकालमावहति । गुणवद्गुरोपलब्धौ तथापि पाणिग्रहः कार्यः ॥' इति । अथ केचिदुर्वादित्ये गुरुसहिते आदित्ये सूर्ये । एकराशिगतौ गुरुसूर्याविति यावत् । स गुर्वादित्यस्तस्मिन्नपि सर्वमस्तोक्तं शुभकर्म वर्ज्यम् । यदाह शौनकः—'एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा पुनः । व्रतबंधविवाहादि शुभकर्माखिलं त्यजेत् ॥' इति । यत्तु गुरुवचनम्—'गुरुक्षेत्रगतो भानुर्भानुक्षेत्रगतो गुरुः । गुर्वादित्यः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति । तदविचारितरमणीयम् । तथाहि गुरुक्षेत्रे धनुर्मीनौ तत्र भानुः सूर्यो गुर्वादित्यस्तदसत् । धनुरर्कस्य दक्षिणायनत्वादेव निषेधसिद्धेः । मीनार्कस्य तु यज्ञोपवीतव्यतिरिक्तकार्यमात्रनिषेधसिद्धेः । तथा भानुक्षेत्रं सिंहस्तत्र गतो गुरुर्गुर्वादित्य इति चेन्न । तत्र सिंहस्यगुरुत्वादेव निषेधसिद्धेः । अथ गणितवशेन यस्मिन्नेव गुरुः क्षेत्रे भानुस्तस्मिन्नेव राशौ गुरुः स गुर्वादित्य इति । तच्च । संभवत्येकवाक्यताकरणे भिन्नवाक्यताकरणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ननु गुरोर्बाह्यवृद्धत्वास्तमयानां पृथक्निषेधोऽनर्थकः गुर्वादित्यनिषेधेनैव सिद्धत्वादिति चेन्मैव बोधः । राश्यादौ सूर्यः तत्राशेरेवांतेऽष्टाविंशत्यंशे गुरुः तत्राष्टाविंशत्यंशानां व्यवधानात्तावद्गुरोरस्ताभावः । कालांशाश्च गुरोरेकादश ११ तदंतरे ह्यस्तमयत्वोक्तेः सप्तदशांशांतरितत्वाच्च वार्धकमपि नास्ति । यतो बाल्यं वार्धकं च परमं पक्ष १५ मात्रं नारदादिभिरुक्तं तत्र दिनद्वयमधिकमवशिष्यते । येषां तु दश वा सप्त वा दिनानि बाल्यं वार्धकं चेति पक्षस्तेषामपि सप्त वा दश वा दिनानि बाल्यवार्धकरहितान्यवशिष्यते । तत्र गुर्वादित्यप्रमुक्तोपि दोषो यथा सादिति वचनारंभः । एवं बाल्येऽपि ब्रह्मण्यम् । नन्वेवं गुर्वादित्य एव तर्हि वक्तव्यो गुरोर्बाह्यवार्धकास्तानां पार्थक्येन दोषाभिधानमनर्थकमिति चेन्न । यदा यत्र राशौ सूर्यस्ततः प्राग्राशौ गुरोरुदयस्तत्र बाल्यदोषः सावकाशः । यदोत्तरराशौ गुरुस्तदा वार्धकदोषः सावकाशः । बह्वंशांतरत्वादस्तमयसंभावनापि नास्ति । तत्र गुर्वादित्यदोषेण बाल्यवार्धकास्तमयदोषाणां कथं निरासः कर्तुं शक्यः । नहि भिन्नराशिस्थयोऽपि गुर्वादित्योर्गुर्वादित्यदोषाभिधानं कैश्चिदुक्तम् । तस्मात्प्रागुक्तविषय एव गुर्वादित्यदोषः । यदा त्वेकराशिस्थितत्वं तदा यदि बाल्यवार्धकास्तमयदोषाणां संभवस्तदा दोषस्याविक्रयन्यूनतातरतमभावो ध्येयः । तथाहि बृहस्पतेः जलपंचावस्थाः संभवन्ति । पूर्वं गुर्वादित्यसंज्ञा साल्पदोषा । ततो यथायथा रविसामीप्यं तथातथा क्षीणताधिक्याद्वार्धकव्यपदेशो गुर्वादित्यव्यपदेशादुदुष्टफलः । ततः सूर्यातिसान्निध्येनास्तंगतत्वेऽस्तमयाख्यो व्यपदेशः सोऽयं तं दुष्टफलः । ततः पुनरपि कालांशातिक्रमेण रविविप्रकर्षादुदये सति बाल्यव्यपदेशः प्राक्फलात् किंचिद्व्यूनदोषकरः । ततः पुनरपि राश्यंते गुर्वादित्य-

व्यपदेशः सोऽपदोष इति । एवं गुरोर्बाह्यवार्धकदिनानामपि बहुत्वान्नपक्षयो-
रपि व्यवस्था ध्येया । तथाहि । यदास्त्रोदयाम्नां प्राक् पक्षाच्च वार्धकं बाल्यं
च पक्षमभिहितं तदा पक्षातिमदिनपंचकमल्पदोषवत् । यदा तु दशदिना-
नीति पक्षस्तदा तदतिमं दिनत्रयं मध्यमदोषम् । यदा तु सप्तदिनानीति प-
क्षस्तदा तु महादोष एव । एवं भीमज्जिरन्यत्रापि व्यवस्थाविरोधे सति महादो-
षाल्पदोषजनिकावश्यकानावश्यकविषयिणी ध्येयेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ॥ अथ
केचिद्विशेषज्ञेऽपि पक्षे त्रयोदशदिने पक्षे यस्मिन् पक्षे तिथिद्वयद्वाः स त्रयो-
दशदिनात्मकः पक्षोऽतिनिष्ठः । तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे—‘पक्षस्य मध्ये द्वितीया
पतेतां तदा भवेद्गौरवकालयोगः । पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहुराचार्य-
वराः समस्ताः ॥’ इति । तथा ‘त्रयोदशदिने पक्षे तदा संहरते जगत् । अपि
वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तितः ॥’ इति । एवंविधे काले सर्वं गुणांशस्तोत्रं
शुभकर्म वज्रं प्रोचुः । तदुक्तं व्यवहारचंडेश्वरे—‘त्रयोदशदिने पक्षे विवा-
हादि न कारयेत् । गर्गादिमुनयः प्राहुः कृते मृत्युस्तदा भवेत् ॥’ इति ।
विवाहे दंपत्योश्चौलोपनयनादौ च शिशोर्मृत्युरित्यवधातव्यम् । संस्कार्यतया
प्राधान्यात् ज्योतिर्निबंधेऽपि—‘उपनयनं परिणयनं वेदमारंभादिकर्माणि ।
यात्रां द्विक्षयपक्षे कुर्यान्न जिजीविषुः पुरुषः ॥’ इति । अथ प्रसंगात्त्रयोदश-
दिनात्मकपक्षः कथं संभवति कथं च न संभवतीति विचारः प्रस्तूयते । क-
स्मिंश्चिच्छककाले कस्मिंश्चित्पक्षे प्रतिपत्सोमवारे घटिकैका दशपलाधिका ३ ।
१०, ततो द्वितीया क्षयोन्मुखत्वात्पक्षस्य सोमवार एवांतर्हितात् एवावमाख्या
जाता घट्यः ५७ पलानि ६, ततः पुनरपचयक्रमेण तिथीनां चतुर्दश्यपि क्षयं
गतावमाख्या शुक्रवार एव । ततः शनिवारे पूर्णिमा क्षयोन्मुखी चतुर्दशी-
तुल्या वा एतादृशः पक्षस्तयोदशदिनात्मकः संभवति । यद्यपि ‘पक्ष परि-
ग्रहे’ इत्यस्माद्धातोः पचाद्यचि पक्षशब्दो निष्पन्नो नानार्थश्चास्ति तथापि
ज्योतिःशास्त्रे प्रतिपदाद्यलक्षणमारभ्य पंचदश्यतिमक्षणपर्यंतं पंचदशतिथ्या-
त्मके काले रूढः शिष्टपरिगृहीतत्वाद्गृह्यते । दिनशब्दोऽप्यत्र त्रयोदशपदसमभि-
न्याहारादहोरात्रवाचकः ‘दशाहं शावमाशौचं सर्पिण्डेषु विधीयते’ इत्यादावह-
शब्दवत् । तत्र विवक्षस्तु ‘यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासरायं तत्सावनाच्च घटि-
कादिकमार्क्षमानात्’ इति भास्करोक्तेः सावन एवात्र ग्राह्यः । स च सूर्योदय-
मारभ्यापरसूर्योदयं यावत् तावत्कालो रविवाराद्यपरपर्यायः सकललोकाप्रसि-
द्धो गृह्यते । तत्र ‘त्रयोदशदिने पक्षे नूनं संहरते जगत्’ इति वचनादेतादृशस्य त्र-
योदशदिनात्मकस्य पक्षस्य दोषवत्ता स्मर्यते कथमस्य पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मक-
त्वम् । उच्यते । त्रयोदशसंख्याकानि दिनानि यस्मिन्स त्रयोदशदिनस्तादृशो
पक्ष इति व्युत्पत्त्या पक्षस्यान्यपदार्थकत्वात्तस्य पंचदशतिथ्यात्मकस्य त्रयो-
दशाहोरात्रसंबंधोऽभिहितो भवति । प्रस्तुतोदाहरणे तावत्प्रातिपदंतिमघटी-
संबंधः प्रातःकाले सोमवारस्य जातः । ततो द्वितीयादितिथिसंबंधः सोमवा-
रमारभ्यैव जातः । ततः क्रमेण पंचदश्याः शनिवारसंबंधोऽभूदिति पक्षस्य

त्रयोदशदिनात्मकत्वमजनिष्ट । यदि प्राग्लक्षणलक्षितस्य पक्षस्य त्रयोदशाहो-
रात्रसंबन्धो विवक्ष्यते तदा पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मकता स्वपुष्पतुल्यैव
भवेत् । यतोपचयाभिमुखत्वात्तिथीनां मध्ये एकस्या एव तिथेः क्षयः स्यान्न
द्वयोस्तिथ्योस्तदा पक्षस्य चतुर्दशदिनात्मकता संभवति । 'पक्षस्य मध्ये द्वि-
तिथी पतेतां तदा भवेद्गौरवकालयोगः । पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहु-
राचार्यवराः समस्ताः ॥' इति वाक्याद्वयोस्तिथ्योरेव क्षयपक्षस्य त्रयोदशदि-
नात्मकता संभवेत् । सा चाल्पावशिष्टप्रतिपत्संभवेदिति निष्कृष्टोऽर्थः । अ-
त्रैवंविधमन्यदप्युदाहरणम् । 'विंशत्युत्तरपञ्चदशशती १५२० मिते शककाले
कार्तिकशुक्लपक्षे जातमक्षि तदेवं विवेच्यम् । एवंच यदाकदाचिच्छककाले
पञ्चदशीतिथिर्गुरुवारे घटिकैका १ पुनस्तस्मिन्नेव वारे प्रतिपत् ५९ क्षयगता
ततस्तस्मिन्नेव वारे पुनर्द्वितीया संलभ्या पुनः प्रातरारभ्य शुक्रवारसंबन्धेन द्वि-
तीया संपूर्णाभूत्, पुनः क्षयाभिमुखत्वात्तिथीनां चतुर्दश्याः पंचदश्या वा
क्षयः संवृत्तस्तदा पञ्चदशी तिथिर्गुरुवार एव समभूत्तदा चतुर्दशदिनात्मक
एव पक्षो भवति । यतः प्रतिपत्संबन्धः शुक्रवारे एकपलात्मकोपि नाभूत्किंतु
गुरुवारेणैव । ननु 'पक्षस्य मध्ये द्वितिथी पतेताम्' इति लक्षणात्रयोदशदि-
नात्मकः पक्षो भविष्यतीति चेन्न । यतोऽत्र मध्यशब्दः पठ्यते स यद्यष्टमी-
तिथिमुत्त पञ्चादितिथिपञ्चकात्मकविभागमाक्षिपति तथापि द्वितिथी पते-
तामिति वाक्यार्थोसंभव एव स्यात् । संभवस्तु वाक्यार्थे लक्षणयोपयुज्यते ।
अतो यदा हि पक्षे इति सप्तम्यंतपदे वक्तव्ये मध्यपदोच्चारणसामर्थ्यादाक्षि-
प्तयोराश्रयंतयोस्तिथ्योर्निवृत्तिमाह स इति वाक्यार्थोऽवगम्यते । एवं सति प्रति-
पत्पंचदश्योर्युगपत्क्षये दोषवत्ता नैव भवति किंतु द्वितीयामारभ्य चतुर्दश्यंतं
तिथिद्वयग्रासे त्रयोदशदिनात्मकः पक्षोऽतिदोषावहो भवति । यद्येवं द्विती-
यापंचदश्योः क्षयेतिदोषवत्ता न स्याद्विष्यते च तत्रापि । सत्यम् । नहीदमेव
वचोऽतिनिर्णायकं किंतु त्रयोदशदिने पक्ष इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नं सत्
'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणम्' इत्युक्तेः कथं तिथिद्वयक्षयवान् त्र-
योदशाहोरात्रसंबन्धवान्पक्षः त्रयोदशदिनः पक्ष इत्यनुगतं लक्षणं क्रियते । अतो
नात्र व्याप्तिरित्यस्यतिदोषवत्ता । यत्र चतुर्दशदिनात्मकः पक्ष इति प्रसिद्धिस्तत्र
पंचदशतिथीनां त्रयोदशाहोरात्रसंबन्धात्पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मकता स्यात्ता-
माभूदिति तिथिक्षयद्वयवानित्युक्तम् । अतः प्रतिपत्तिथेश्चतुर्दशीपंचदश्योर-
न्यतरतिथेश्च युगपत्क्षये त्रयोदशदिनात्मकपक्षत्वं नास्त्येवेति सिद्धांतः । अ-
तएव भीष्मपर्वणि कुरुपांडवसैन्यक्षयनिमित्तभूतमुत्पातमाह दुर्योधनंप्रति
भीष्मः—'चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वीं च षोडशीम् । इमां त्वमभिजानेऽह-
ममावास्यां त्रयोदशीम् ॥' इति । अस्यार्थः । पूर्वं हि पंचांगगणनया प्रति-
पदमारभ्यामावास्यां तिथिं चतुर्दशीं चतुर्दशाहोरात्रे निष्पन्नां भूतपूर्वी पूर्वं-
भूतामहमभिजाने पक्षस्यैकतिथिक्षयसम्भावात् । तदामावास्यां पंचदशीं पं-
चदशाहोरात्रे पूर्वं जातामहमभिजाने पक्षस्य तिथिक्षयवृद्धिराहित्यात् । त-

थामावास्यां षोडशीं षोडशाहोरात्रे पूर्वं जातामहममिजाने । पक्षस्यैकतिथि-
क्षयवृद्धिसद्भावात् । पक्षमध्ये तिथिद्वयवृद्धिस्तु खपुष्पतुल्यैव । भूतपूर्वामि-
त्यनेन गणितसाध्यपंचांगेष्वनेकशो दृष्टत्वादाश्चर्याभावोऽमिहितः । अतः फ-
लमप्यस्य चराहेण सामान्यत उक्तम्—‘शुक्ले पक्षे संप्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं याति
वृद्धिं प्रजाश्च । ह्रीने हानिस्तुल्यता तुल्यतायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यत्ययेन ॥’
इति । व्यत्ययस्तु शुक्लपक्षापेक्षया । अत्रातिदुष्टफलाश्रवणाच्चोत्पातरूपत्वमस्य
पक्षस्य परमस्मिन्नवसरे त्विमां पंचांगे मया दृष्टाममावास्यां त्रयोदशीं प्रति-
पत्तिधिसारभ्य त्रयोदशाहोरात्रे तिथिद्वयद्वासाज्जातां कदाप्यननुभूतां ना-
हममिजाने इति महानुत्पातो मया दृष्टोऽतो युद्धाश्रितत्वेति वाक्यतात्प-
र्यार्थः ॥ ननु प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात इत्युत्पातलक्षणानाक्रान्तत्वमत्रास्ति गणि-
तज्ञानसाध्यत्वाच्चक्रास्तादिरुत्पातः केनाप्यंगीक्रियते । सत्यम् । यद्यपि पक्ष-
द्वयमध्ये तिथीनां क्षयगामित्वात्तिथिद्वयद्वासो दृश्यते बहुधा गणितसाध्य-
त्वात्तथाप्यस्मिन्कालेऽप्यस्मिन्नेवैकस्मिन्पक्षे प्रतिपदमारभ्य तिथिद्वयद्वास-
सद्भावादुभिवर्षैरमावास्या त्रयोदशी जाता दृष्टा तादृशी च मया कदापि
नानुभूतेति महोत्पातरूपत्वमस्य युक्तमेव संपन्नमिति । ‘ज्योतिर्विन्नीलकण्ठस्य
गोविंदेन तनुभुवा । त्रयोदशाहपक्षस्य तत्त्वं सम्यक् प्रकाशितम् ॥’ इति ।
अथ तद्वत्तेन प्रकारेण दन्तरत्नादिभूषां दन्ता इस्तिदन्तास्तत्संबन्धिनीं भूषां रत्न-
सम्बन्धिनीं भूषां तथादिशब्दासुर्वणमणिसंबन्धिनीं भूषामपि वज्र्यां प्रोक्तुः । सर्व-
स्मिन्निषिद्धे काले इत्यर्थः । यदाह राजमार्तंडः—‘यात्रां चूडां विवाहं श्रुति-
विवरविधिं शंखसम्रप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यं सुरनरभवनारंभविद्याविधानम् ।
मौजीबन्धं प्रतिष्ठां मणिकनकरदाधारणं कुर्वतो ये मृत्युः सिंहस्थितेज्ये गुरु-
दिनकरयोरिकरास्थियोश्च ॥’ इति । सिंहस्थगुरोरुपलक्षणाद्बुधस्तादावपि
प्रथमकर्तव्यसुवर्णादिधारणं वज्र्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ सिंहस्थगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारमिद्वज्रयाह—

सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत् ।

भागीरथीयाम्यतटे हि दोषो नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेघे ॥४९॥

सिंह इति ॥ अथ प्रथममंशमेदेन परिहार उच्यते । गुरौ सिंहस्थिते स-
त्यपि सिंहांशे तृतीयांशसहितत्रयोदशांशकेभ्योऽनन्तरं १३।२० तृतीयांशसहि-
तांशत्रयं ३।२० पंचमो नवांशः सिंहांशस्तत्र गुरौ सति विवाहो नेष्टो निषिद्धः ।
उक्तं ज्योतिर्निबंधे राजमार्तंडेन—‘सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति
वाक्यमिति । सर्वदेशेष्वप्यं त्याज्यो दंपत्योर्निधनप्रदः ॥’ इति । विशेषमाह व-
सिष्ठः—‘सिंहे सिंहांशके जीवे कलिंगे गौडगुर्जरे । कालमृत्युरस्यं योगो दंप-
त्योर्निधनप्रदः ॥’ इति । अतोऽवशिष्टेष्वंशेषु विवाहादि शुभं भवतीत्यर्थः ।
‘सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् । अत्यंतसुभगा साध्वी धनधान्यसमं-
न्विता ॥’ इति राजमार्तंडोक्तेः । अथ देशमेदेन द्वितीयः परिहार उ-

च्यते । अथ गोदोत्तरतः गोदावरी नदी तस्या उत्तरदिशि भागीरथी गंगा तस्या याम्यतटं दक्षिणकूलं यावन्मर्यादीकृत्य गोदावरीगंगांतरालवर्ती यो देशः सत्र सिंहस्थगुरुर्वर्ज्यो नान्यत्र देशे । अन्येषु देशेषु न सिंहस्थगुरुदोषः । तदाह लल्लुः—‘गोदावर्युत्तरतो यावन्भागीरथीतटं याम्यम् । तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये ॥’ इति । अर्थाद्गोदावरीदक्षिणे देशे भागीरथ्युत्तरे देशे च सिंहस्थगुरुदोषो नास्ति । यदाह घसिष्ठः—‘भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तटे । विवाहो व्रतबंधो वा सिंहस्थेऽप्ये न दुष्यति ॥ मृगेंद्रसंस्थिते जीवे मध्यदेशे करग्रहः । मृत्युयोगो मृत्युदः स्यादंपत्योः पंचवर्षतः ॥’ इति । अत्र विवाहव्रतबंधावेव निषिद्धौ । आभ्यामन्यानि शुभकर्माण्यनिषिद्धान्येव । अपवादस्य संकोचाश्रयत्वादुपलक्षणत्वायोगात् । अथ सूर्यराशिवशेन तृतीयः परिहार उच्यते । तपनेपि मेघे सूर्ये मेघराशौ विद्यमाने सति वा सिंहस्थगुरोर्दोषो नास्ति । ‘मंगलानीह कुर्वीत सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा । भानौ मेघगते सम्यगित्याहुः शौनकादयः ॥’ इति ज्योतिर्निबंधोक्तेः । अन्यच्च तत्रैव—‘सिंहगते सुरमंत्रिणि कन्या मेघगते तपने परिणीता । भूषणरत्नयुता च सुशीला सत्यवती सुतकीर्तिसमेता ॥’ इति ॥४९॥

सिंहराशिगतगुरुनिषेधवाक्यानां प्रतिप्रवसववाक्यानां च निर्गलिताभ्यमनुष्टुब्धयेनाह—

मघादिपंचपादेषु गुरुः सर्वत्र निंदितः ।

गंगागोदांतरं हिक्ता शेषांध्रिषु न दोषकृत् ॥ ५० ॥

मेघेऽर्के सन् व्रतोद्वाहौ गंगागोदांतरेऽपि च ।

सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिं गौडगुर्जरे ॥ ५१ ॥

मघादिपंचेति ॥ मेघेर्के इत्यादि च ॥ श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥५०॥५१॥

अथ मकरस्थितगुरोः प्रकारद्वयेन परिहारं शालिन्याह—

रेवापूर्वे गंडकीपश्चिमे च शोणस्योदग्दक्षिणे नीच ईज्यः ।

वर्ज्यो नार्य कौंकणे मागधे च गौडे सिंधौ वर्जनीयः शुभेषु ॥५२॥

रेवापूर्वे इति ॥ रेवा नर्मदा नदी तस्याः पूर्वे भागे गंडकी नदी तस्याः पश्चिमे च विभागे शोणनदस्योत्तरे दक्षिणे च विभागे नीच ईज्यः मकरस्थगुरुर्न वर्ज्यः । एषु देशेषु मकरस्थितगुरोर्दोषो नास्ति । तदुक्तं लल्लेन—‘नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे । गंडक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभाक् ॥’ अर्थादन्येषु देशेषु निषिद्ध एव । तद्देशज्ञानार्थं द्वितीयः परिहारः । अयं मकरस्थितगुरुः कौंकणे देशे मागधे देशे च गौडदेशे सिंधुदेशे अटकाख्यनगराधस्तात् सिंधुनाम नदोस्ति तत्पारे शुभेषु शुभकृत्येषु वर्ज्यो निषिद्धः । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे—‘मागधे गौडदेशे च सिंधुदेशे च कौंकणे । व्रतं

चूडां विवाहं च वज्रयेन्मकरे गुरौ ॥' इति । अतोऽन्येषु देशेषु मंगलं कार्य-
मेवेत्यर्थतः सिद्धम् । व्यवहारचण्डेश्वरे तु विशेषः—'नीचराशिगतो जीवः
प्रशस्तः सर्वकर्मसु । नीचांशगतस्त्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता ॥' इति ।
अतएव वामनपुराणे—'वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगो गुरौ । मक-
रस्थेऽपि तत्कार्यं न दोषः काललोपतः ॥' इति । काललोपो नाम कालनि-
षेधः स इह नास्ति । निषेधवाक्यस्य देशपरत्वादंशपरत्वाच्चेति भावः ।
गरुडपुराणेपि—'यदा सिंहगतो जीवो नैव कल्याणमाचरेत् । मकरस्थेऽपि
कर्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥' इति । अत्रापि पूर्वोक्त एवाशयः ॥ ५२ ॥

अथ लुप्तसंवत्सरदोषापवादं वंशस्थवृत्तेनाह—

गोजांत्यकुंभेतरगेऽतिचारगो नो पूर्वराशिं गुरुरेति वक्तिः ।
तदा विलुप्तान्द इहातिनिन्दितः शुभेषु रेवासुरनिम्नगांतरे ॥५३॥

गोजांत्येति ॥ गौर्वृषः अजो मेषः अंत्यो मीनः कुंभः यस्मिन् कस्मि-
श्चिद्राशौ स्थितो गुरुराक्रांतराशेः सकाशादग्रिमराशौ महातिचारेण समागतः
सन् पश्चात्क्रियद्भिर्दिनैर्वक्तितो यदा पूर्वराशिं भुक्तराशिं नो एति तदा विलु-
प्तान्दः लुप्तसंवत्सर उच्यते । स विलुप्तान्दः इह शुभकृत्येष्वतिनिन्दितः । नि-
षिद्ध इत्यर्थः । तदुक्तं व्यवहारोद्यमे—'अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति
चेत्पुनः । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति । यदा तु गोजांत्य-
कुंभेषु पूर्वराशेः सकाशान्महातिचारेणायाति पूर्वराशिं च नैति तदा न लुप्त-
संवत्सरदोषः । यदाह गुरुः—'मेघे वृषे मेषे कुंभे यद्यतीचारगे गुरौ । न तत्र
कालदोषः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥' इति कालदौष्ट्यं । यदि तु दशैका-
दश वा मासान्भुक्त्वा यस्मिन्कस्मिश्चिद्राशावतिचारेण गुरुः समायाति पूर्व
राशिं च न गच्छति तदा लुप्तसंवत्सर एव नास्ति । यदाह च्यवनः—'मासान्द-
शैकादश वा प्रयुज्य राशेर्यदा राशिमुपैति जीवः । भुंक्ते न पूर्वं च पुनस्तथापि
न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः ॥' इति । अथ पूर्वराशिमेवेन परिहारमुक्त्वेदानीं
देशमेवेन परिहारमाह—लुप्तसंवत्सरो रेवा नर्मदा सुरनिम्नगा तयोर्नद्योर्-
तरे मध्ये निषिद्धः । उक्तंच—'लुप्तान्ददोषोऽत्रिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः
सुरनिम्नगायाः ।' इति । केषुचिद्राशिषु लुप्तसंवत्सरदोषातिशयोऽस्तीत्युक्तं
सारसागरे—'अतिचारगते जीवे धनुःकर्कटमीनगे । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो वि-
वर्ज्यः सर्वकर्मसु ॥' अन्यैर्विवाहादिनिषेधकं समरसप्तकाख्यं दोषांतरमप्यु-
क्तम् । यदाह नारदः—'समदष्टिर्गुरुः शुक्रस्तन्मासे तु प्रयत्नतः । विवाहादि
न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे ॥' इति । गुरुरपि—'यदा जीवसितौ चक्रे परस्पर-
रनिरीक्षितौ । सप्तमस्थौ तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥' इति । वसिष्ठो-
पि—'सप्तमसप्तयोर्जीविशुक्रयोश्च परस्परम् । तदा मूढसमो दोषः शुभकार्य-
विनाशदः ॥' इति ॥ ५३ ॥

अथ ग्रहाणां होरां वक्ष्यति सा च वारप्रवृत्त्यधीना तदर्थं वारप्रवृत्तिमुप-
जात्याह—

पादोनरेखापरपूर्वयोजनैः पलैर्युतोनास्तिथयो दिनार्धतः ।

ऊनाधिकास्तद्विवरोद्भवैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनप्रवेशनम् ॥५४॥

पादोनेति ॥ रेखा भूमध्यरेखा । 'पुरी रक्षसां देवकन्याथ कांची सितः
पर्वतः पर्यलीवत्सगुह्यम् । पुरी चोजयिन्याह्वया गर्गराटं कुरुक्षेत्रमेरु भुवो
मध्यरेखा ॥' इति भास्करोक्तम् । उपलक्षणं चैतत् । लंकात भारभ्य सुमे-
रुपर्यन्तं यद्वत्तं सूत्रं तदधोवर्तिनो ये देशास्ते मध्यरेखा उच्यन्ते । तदुक्तं
तेनैव—'यल्लंकोजयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशन्सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निग-
दिता सा मध्यरेखा भुवः ।' इति । यस्मिन्देशे वारप्रवृत्तिश्चिकीर्षिता स
देशो यदि मध्यरेखातः प्राक्पश्चाद्वा यावन्ति योजनानि भवन्ति तानि स्वदेश-
चतुर्थांशानानि कृत्वा तावज्जिः पलैस्तिथयः पंचदशयुतोनाः कार्याः । यदि
मध्यरेखातः प्रत्यग्योजनानि तदा युताः । यदा तु प्राग्योजनानि तदोनाः
कार्या इत्यर्थः । अथ यद्दिने वारप्रवृत्तिरिष्टा तद्दिने 'वरपलयुतहीना नाडिका
पंच चंद्राद्दशममथ निशाचैः यास्यगोले विलोभे' इति भास्करोक्तरीत्या
दिनार्धं साध्यं । तस्मादिनार्धात्संस्कारविशिष्टाः पंचदश ऊनाधिकाश्चेद्भवन्ति
तद्विवरोद्भवैः पलैर्दिनार्धस्य संस्कारविशिष्टपंचदशानां च यद्विवरमंतरं तत्सं-
बंधनोत्थैरुपपन्नैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनस्य वारस्य प्रवेशनं वारप्रवृत्तिः स्यात् ।
तदा दिनार्धात्संस्कारविशिष्टाः पंचदश चेदूनाः स्युस्तदा सूर्योदयादूर्ध्वं वार-
प्रवेशनम् । यदा ह्यधिकास्तदा सूर्योदयात्प्राग्वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । यथा वारा-
णसीप्राक्मध्ये रेखामिधात् कुरुक्षेत्राभिषष्टियोजनानि ६३ पादोनानि ४७
१५ प्राग्योजनत्वादेतैः ४७ ऊनाः पंचदश जाताः १४१३ दिनार्धं १४१२
अस्मात् न्यूना इति विवरं २१४९ सूर्योदयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः । अयमर्थो ग्रंथ-
कृता लाघवायोपनिबद्धः । राजमार्गस्तु घसिष्टसंहितायाम्—'प्रभाकरखो-
द्रमनात्पुरे स्याद्वारप्रवृत्तिर्दशकंधरस्य । चरार्धदेशांतरनाडिकाभिरूर्ध्वं तथा-
धोऽथ परत्र तस्मात् ॥' इति । श्रीपतिरपि—'चरार्धदेशांतरयोर्वियोगयो-
गोत्पत्तानीय पलैश्च सम्यक् । सूर्योदयादूर्ध्वमृणे धनेऽधो वारप्रवृत्तिं मुनयो
चदन्ति ॥' इति । तत्र चरमुत्तरदक्षिणगोलवशाद्वर्णं धनं च 'अथ सचर-
गोलयोः स्यात्' इति भास्करोक्तेः । देशांतरमपि पूर्वापरयोजनवशाद्वर्णं
धनं च । तत्र—'योगे युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोर्दंतरमेव योगः'
इत्युक्तेः । ऋणयोर्देशांतरचरयोर्योगे तूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः । धनर्णयोर्योगे सूर्यो-
दयादधः धनर्णयोर्योगेऽंतरं कार्यम् । तद्यद्वर्णं धनं च सदा सूर्योदयादूर्ध्वमथवा
वारप्रवृत्तिः । ग्रंथकृता तु चरसंस्कारो मध्याह्नस्य तद्विशिष्टत्वाच्च कृतः ।
देशांतरसंस्कारोऽवशिष्यते स लंकादिनार्धे पंचदशघटीमिते कार्यस्तथा कृते
सति यदुभयोरंतरं तावत्सूर्योदयादूर्ध्वमथवा वारप्रवृत्तिः ॥ ५४ ॥

अथ वारप्रवृत्तिप्रयोजनपुरःसरां होरामनुष्टुभाह—

वारादेर्घटिका द्विधाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः ।

सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेषा दिनपात्क्रमात् ॥ ५५ ॥

वारादेरिति ॥ वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत् इष्टघट्यो द्विगुणाः कार्याः । ता द्विस्थाने स्थाप्याः । तत्र पंचभिर्भक्ते यल्लब्धं तत् स्याज्यं । यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवंविधा घट्याः सैका एकयुक्ताः कार्याः । ततो नगैः सप्तमिस्तष्टा भक्ता अवशिष्टाः कालहोराः स्युस्तद्दिनपाद्वारात्क्रमाद्वर्णनीयाः । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्ष्माशेष २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवारे क्रमगणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा । अत्र वासना । तत्र वसिष्ठः—‘वारप्रवृत्तेर्गदिता दिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण । सार्धेन नाडीद्वितयेन तष्टः षष्ठश्च षष्ठश्च पुनः पुनः स्यात् ॥’ इति । तत्र कृतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति । अत्रानुपातः । यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति । अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतेः छेदः षष्टिर्जातः । उभयोर्द्वादशापवर्ते इष्टघटिका द्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति । तथा चोक्तं रत्नमालायाम्—‘वारप्रवृत्तेर्घटिका द्विनिष्ठाः कालाख्यहोरापतयः शरासाः । दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशांकसौरेर्यजुजाः क्रमेण ॥’ अथ ग्रंथकृदुक्ता वासना । सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्धद्विघट्याः पंच भवन्ति । अतएवोक्तं ‘वारादेर्घटिका द्विधाः’ इति । एकयोगे षट् जाताः । एवं रविवारे क्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता । अत उक्तं ‘सैका’ इति । भवन्मतेऽपि सूर्यात्षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा । इयं च शुक्रहोरा पंचघटीपर्यंतं स्वमते इष्टघटिका ४ द्विगुणाः ८ अत्र पंचम्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पंचभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पंच जाताः । अत उक्तं ‘स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः’ इति । एकयोगे षट् । एवं सति पुनः सैव होरा । एवमिष्टघटीभिः कालहोरानयनं सुगमं वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति ‘नगैस्तष्टा’ इत्युक्तम् । क्रमगणनायां त्वयं युक्तिः । द्वयोर्होरास्वामिनोरंतरं पंच संभवन्ति । एकयोगस्तु वर्तमानकालहोराज्ञानार्थमतः षष्टिक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति ॥ विधाहवृन्दावने तु उदयमारभ्योक्ताः कालहोराः । यथा—‘तत्कालार्कन्यूनलम्बांशपिंडो भक्ताः पंच क्षोणिभिर्भुक्तहोराः । भास्वच्छुक्रशंभुसौरेर्यजुभौमाः संख्यापेरन्वारतस्ते तवीशाः ॥’ इति । अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम्—‘वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं क्षणवाराथमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनाविरुद्धाज्ज्ञेत् ॥’ इति । क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः । अन्यकार्येषु तिथिवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा प्राप्याः ॥ ५५ ॥

अथ कालहोराप्रयोजनमन्त्रं शास्त्रिन्याह—

वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य

धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य ।

कुर्यादिकशूलादि चित्यं क्षणेषु

नैवोल्लंघ्यः पारिधत्वापि दंडः ॥ ५६ ॥

वारे प्रोक्तमिति ॥ यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोपत्वादत्वा-
वश्यककृत्ये तस्य कालहोरायां कर्तव्यम् । यदाह नारदः—‘यस्य खेटस्य य-
त्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेपि तस्य तत्कर्म सर्वदा ॥’ इति ।
अत्र केचित् । यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चे-
त्तिष्ठत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः । उक्तं च—‘यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किंचिदस्मि-
धीयते । तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चंद्रे वा तद्विधीयते ॥’ इति । कैश्वरप्रत्येकं
होराफलान्युक्तानि—‘भानुहोरा मृतिं कुर्याच्चंद्रहोरा स्थिरासनम् । कारा-
बंधं मौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा ॥ वज्रालंकारदा जीवहोरा शौकी विवा-
हदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफलं त्विदं ॥ प्रभकाले यदा होरा तदा
फलमवाप्नुयात् ॥’ इति । उदयादारभ्य होरानयनप्रयोजनं तु—‘पादः स्वर्वे
च दलं स्वमासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम् । रूपं स्वहोरास्विति कालवी-
र्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैः ॥’ इति । युक्तं चैतत् वर्षेशादीनामुदयादितः
प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेणा अभ्युदयादेव गणनीयाः ॥ अथ प्रसंगाच्चक्षत्रप्रत्यु-
क्तानां कर्मणामनुष्ठाने प्राप्तेऽपवादमाह—धिष्ण्य इति । यस्मिन्धिष्ण्ये
अक्षत्रे यत्कर्म वस्त्रपरिधानादिकमुक्तं तत्सत्यावश्यकत्वेऽस्य धिष्ण्यस्य स्वा-
मितिथ्यंशके स्वाभिमुहूर्ते कुर्यात् । उक्तं च नारदेन—‘यस्मिन्मृक्षे तु य-
त्कर्म निखिलं कथितं च यत् । तदैवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्रादिकं
तथा ॥’ इति । मुहूर्तस्वामिनो विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अथात्रापि स्वाभि-
तिथ्यंशे इदमवश्यं चित्यं विचारणीयम् । किं । दिक्शूलाद्यं वारशूलं नक्षत्र-
शूलं च । आदिशब्देन लालाटिकयोगोपि । क्षणेषु मुहूर्तेषु इदमवश्यं चित्यं
विचारणीयम् । एवं पारिधो दंडः क्षणेषु नैवोल्लंघ्यः । यदाह वसिष्ठः—
‘यत्कर्म कथितमृक्षे यस्मिन्तत्कर्म तत्क्षणे कार्यम् । दिक्शूलादिकनिखिलं
पारिधदंडादिविशेषम् ॥’ इति । विशेषमवश्यं विचारणीयम् । दिक्शूला-
दिकं तु यात्राप्रकरणे वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

अथ कार्यमात्रनिषिद्धान्मन्वादीन् युगादींश्च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मन्वाद्यास्त्रितिथी मधौ तिथिरवी ऊर्जे शुचौ दिक्षिति

ज्येष्ठेऽत्ये च तिथिस्त्वपे नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवा ।

भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाष्ट नभसः कृष्णे युगाद्याः सिते
गोऽग्नी बाहुलराघयोर्मदनदशौ भाद्रमाघासिते ॥ ५७ ॥

मन्वाद्या इति ॥ एते चतुर्दश मन्वाद्या ज्ञेयाः । सिते इति वक्ष्यमाणं
पदमनुकूप्य चैत्रादिमासेष्वपि संबध्यते । मघौ चैत्रमासे सिते शुक्लपक्षे त्रि-
तिथी तृतीयापूर्णिमे । ऊर्जे कार्तिके शुक्लपक्षे तिथिरवी पूर्णिमाद्वादश्या । शु-
चावाषाढमासे शुक्लपक्षे द्वितीया दशमीपूर्णिमे । ज्येष्ठे अर्धे फाल्गुने च
तिथिः पूर्णिमा । इषे आश्विने शुक्लपक्षे नव नवमी । तपसि मासे माघे
मासि शुक्लपक्षे अश्वः सप्तमी । सहस्रे पौषे शुक्लपक्षे शिवा एकादशी ।
भाद्रपदमासे शुक्लपक्षेऽग्निस्तृतीया । नभसः श्रावणस्य कृष्णे कृष्णपक्षे अमा
अमावास्या अष्ट अष्टमी । अत्राष्टमी जन्माष्टमी तदनंतरभाविनी अमावास्या
च गृह्यते । यदाह नारदः—‘द्वादश्यूर्जे शुक्लपक्षे नवम्याश्वयुजे सिते । चैत्रे
भाद्रपदे चैव तृतीया शुक्लसंज्ञिता ॥ एकादशी सिता पौषेऽप्याषाढे दशमी
सिता । माघे च सप्तमी शुक्ला नभस्येऽप्यसिताष्टमी ॥ श्रावणे मास्यमावास्या
फाल्गुने मासि पूर्णिमा । आषाढे कार्तिके मासि चैत्री ज्येष्ठस्य पूर्णिमा ॥
मन्वादयः ज्ञानदानश्राद्धेष्वानंत्यपुण्यदाः ॥’ इति । मत्स्यपुराणेपि—‘आ-
श्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रप-
दस्य च ॥ श्रावणस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आषाढस्यापि द-
शमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी सिता ॥ मन्वंतरादयश्चैता दत्तस्या-
क्षयकारिकाः ॥’ इति । अत्र नारदवाक्ये—‘नभस्येऽप्यसिताष्टमी’ इति तत्
कृष्णादिमासाभिप्रायेण । मत्स्यपुराणवचनं तु—‘श्रावणस्याष्टमी कृष्णा’ इति
तच्छुक्लादिमासाभिप्रायेण । एवं सति जन्माष्टमी सिद्धा उभयमते । अमा-
वास्या शुक्लमासाभिप्रायेण जन्माष्टम्यनंतरभाविनी गृह्यते ॥ अथ युगाद्याः
युगादयश्चत्वार उच्यन्ते । बाहुलः कार्तिकः, राघो वैशाखः, गोऽग्नी नवमीतृ-
तीये यथासंख्यं ज्ञेये, सिते शुक्लपक्षे कार्तिके शुक्लपक्षे नवमी, वैशाखे शु-
क्लपक्षे तृतीया, भाद्रमाघासिते यथासंख्यं मदनदशौ भाद्रपदकृष्णपक्षत्रयो-
दशी माघकृष्णामावास्या एते युगादयश्चत्वारः । यदाह नारदः—‘कार्तिके
शुक्लनवमी चादिः कृतयुगस्य सा । त्रेतादिर्माघवे शुक्ला तृतीया पुण्यसं-
मिता ॥ कृष्णा पंचदशी माघे द्वापरादिस्वीरिता । कल्पादिः स्यात्कृष्णपक्षे
नभस्ये च त्रयोदशी ॥’ शुक्लादिमासाभिप्रायेण श्रावणपक्षत्रयोदशीप्रसिद्धशि-
वरात्र्यनंतरभाविन्यमावास्या च गृह्यते । उशना—‘अयने विषुवे चैव शयने
बोधने हरेः । अवध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥’ इति । याज्ञव-
ल्क्यस्त्वष्ट्रिशत्तात्कालिकाननध्यायानाह—‘संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्का-
निपातने । समाप्य वेदं धुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्याम-
ष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसंधिषु भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ पशुमंज्र

कनकुलश्चादिभार्जारमूपकैः । कृतंस्तरे त्वहोरात्रं शुक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ सरो-
द्रगर्दभोल्लूकसामवाणातेनिःस्वने । अमेध्यशवशृङ्गोत्पश्मशानपतितांतके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युस्तनितसंस्तुवे । भुक्त्वाद्वर्पाणिर्भोभिरर्धरात्रेति-
माहते ॥ पांसुवर्षे दिशां दाहे संभ्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगंधे च
क्षिष्टे च गृहमागते ॥ सरोद्रयानहस्त्यश्चनौवृक्षेरिणिरोहणे । अष्टत्रिंशद्वन-
ध्यायानेतांस्तात्कालिकान् जगुः ॥' इति । अन्यच्च—'अहन्येते ह्यनध्यायाः
क्षिप्यर्धगुरुबंधुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राधोत्रिये मृते ॥' एवमाद-
योऽन्येभ्यनध्याया धर्मशास्त्रोक्ता अनुसंभेयाः । ते च व्रतबंधे विधारंभे व्रत-
विसर्गादौ नित्याध्ययने च यथायोग्यं वर्जनीयाः । सोपपदादीननध्यायान्
ग्रंथकृतवन्धप्रकरणे वक्ष्यतीति शिवम् ॥ ५७ ॥

अथ शुभाशुभप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । श्रीशब्दो वाक्यालंकारे ।
शुभं सिद्धियोगादि अशुभं सिंहस्थादि तयोः प्रकरणनिरूपणम् । अन्यत्स-
ष्टम् । 'ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारि-
तधिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने हि शुभाशुभप्रकरणं पूर्णत्वमध्यागमत् ॥' इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञ-
मुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विपुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंताम-
णिटीकायां पीयूषधाराभिधायां शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

नक्षत्रप्रकरणं द्वितीयम् ।

शर्वाणीतनयमधाब्धिदावमीशं नत्वा श्रीगुरुपदभक्तिलब्धविद्यः ।

गोविंदो विबुधवरप्रहर्षिणीं तां नक्षत्रप्रकरणटिप्पणीं तनोति ॥ १ ॥

अथ नक्षत्रप्रकरणं व्याख्यायते । तत्रादौ नक्षत्राणां प्रसिद्धत्वादेवावक्तव्य-
तायां सिद्धायां तत्त्वामिनः शार्दूलविक्रीडितेनाह—

नासत्यान्तकवह्निधातृशशभृद्रादितीज्योरगा

ऋक्षेशाः पितरो भगोऽर्यमरवित्वष्ट्राशुगाश्च क्रमात् ।

शक्राग्नी खलु मित्रं इंद्रनिर्ऋतिक्षीराणि विश्वे विधि-

गोविंदो वसुतोयपाजचरणाहिर्बुभ्यपूषामिधाः ॥ १ ॥

नासत्यांतकेति ॥ एते क्रमादृक्षेशा नक्षत्राधीशा ज्ञेयाः । यथा अधिन्या

नासत्यावश्विनीकुमारौ । भरण्या अन्तको यमः । कृत्तिकाया वह्निरग्निः । रो-
हिण्या धाता ब्रह्मा । मृगस्य शशभृच्चन्द्रः । आर्द्राया रुद्रो महादेवः । पुन-
र्वसोरदितिर्देवमाता । पुष्यस्येज्यो बृहस्पतिः । आश्लेषाया उरगः सर्पः । म-
घायाः पितरः । पूर्वाफल्गुन्या भगः सूर्यविशेषः । उत्तराफल्गुन्या अर्यमा सूर्य-
विशेषः । हस्तस्य रविः सूर्यः । चित्रायास्त्वष्टा विश्वकर्मा । स्वात्या आशुगो-
वायुः । विशाखायाः शक्राग्नी इन्द्राग्नी । अत्र समुदितयोर्देवतात्वं । अनुरा-
धाया मित्रः सूर्यविशेषः । ज्येष्ठायाः शक्र इन्द्रः । मूलस्य तिर्कसी राक्षसः ।
पूर्वाषाढायाः क्षीरमुदकं । उत्तराषाढाया विश्वे विश्वेदेवाः । अमिजितो
विधिः । श्रवणस्य गोविंदो विष्णुः । धनिष्ठाया वसवोऽष्टौ देवताविशेषाः ।
शततारकायास्तोयपो वरुणः । पूर्वाभाद्रपदाया अजचरणः सूर्यविशेषः । उत्त-
राभाद्रपदाया अहिर्बुध्नयः सूर्यविशेषः । रेवत्याः पूषा सूर्यविशेषः । यदाह
नारदः—‘नक्षत्रेशाः क्रमादस्त्रयमवह्निपितामहाः । चन्द्रेणादितिजीवाहि-
पितरो भगसंज्ञिताः ॥ अर्यमार्कस्त्वष्टृमरुच्छक्राग्निमित्रवासवाः । तिर्कस्युद-
कविश्वेजगोविंदो वसवोऽष्टौ ॥ ततोऽजपादहिर्बुध्नयः पूषा चेति प्रकीर्तिताः ॥’
इति । प्रयोजनं तु तिथिप्रकरणे प्रोक्तमस्माभिः । अत्र वसव इति बहुवच-
नांतत्वाद्ब्रह्मनामेव व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वं प्रतीयते । ‘धनिष्ठानक्षत्रं वसवो
देवता’ इति श्रुत्युक्तेश्च । एवं सति केचिद्दीपिकाकारादयो बहुस्वमविवक्षित-
सिति मत्वा वसुशब्दं च द्रव्यवाचकं मत्वा स्वं धनं द्रव्यमिष्ट्यादिशब्दं ध-
निष्ठानक्षत्रवाचकं मन्यन्ते ते चिन्त्योक्तयो वेदितव्याः । अथ प्रसंगात्प्रत्येकं
नक्षत्रकृत्यानि ग्रन्थकृदनुक्तान्यप्युच्यन्ते । तान्याह नारदः—‘वस्त्रोपनयन-
क्षौरसीमन्ताभरणक्रिया । स्थापनाश्रेभयानस्त्रीकृषिविद्याद्योऽग्निमे ॥ वापी-
कूपतडागादिविषशस्त्रोग्रदारुणाः । विलप्रवेशगणितनिक्षेपा धाम्यमे शुभाः ॥
अद्रयाधानास्त्रशस्त्रोग्रसंधिविग्रहदारुणाः । संग्रामौषधवादित्रक्रियाः शस्ताश्च
वह्निमे ॥ सीमंतोन्नयनोद्वाहवस्त्रभूषास्थिरक्रिया । हयहस्त्यभिषेकाश्च प्रतिष्ठा
ब्रह्ममे शुभाः ॥ प्रतिष्ठाभूषणोद्वाहसीमंतोन्नयनक्रियाः । क्षौरवास्तुगजोद्वा-
श्रयात्राः शस्ताश्च चन्द्रमे ॥ ध्वजतोरणसंग्रामप्रकारास्त्रक्रियाः शुभाः । संधि-
विग्रहवैराणि रसाद्याः शर्वमे शुभाः ॥ प्रतिष्ठायानसीमन्तवस्त्रवास्तूपनाय-
नम् । क्षौराश्वकर्मादितिमे विधेयं धान्यभूषणम् ॥ यात्राप्रतिष्ठासीमन्तव्रत-
बन्धप्रवेशनम् । करग्रहं विना सर्वं कर्म देवेज्यमे शुभम् ॥ अनृतं व्यसनं
भूतं धातुवादौषधाहवम् । विवादरसवाणिज्यं कर्म कद्रुजमे शुभम् ॥ क-
द्रुजः सर्पः । कृषिवाणिज्यगोधान्यरणोपकरणादिकम् । विवाहनृत्यगीताद्यं
निखिलं कर्म पैत्रमे ॥ विवादविषशस्त्राग्निदारुणोग्राहवादिकम् । पूर्वाग्रये-
ऽखिलं कर्म कर्तव्यं मांसविक्रयः ॥ प्रतिष्ठोद्वाहसीमन्ताभिषेकव्रतबन्धनम् ।
प्रवेशस्थापनाश्रेभवास्तुकर्मोत्तराग्रये ॥ प्रतिष्ठोद्वाहसीमंतयानवस्त्रोपनायनम् ।
क्षौरवास्त्वभिषेकाश्च भूषणं कर्म भानुमे ॥ प्रवेशवस्त्रसीमन्तप्रतिष्ठान्नवध-
नम् । स्वाहमे वास्तुविद्याश्च क्षौरभूषणकर्म यत् ॥ प्रतिष्ठोपनयनोद्वाहवस्त्रसी-

मंतभूषणम् । विवादश्रेभकृप्यादिक्षौरकर्म समीरमे ॥ वस्त्रभूषणवाणिज्यर-
सधान्यादिसंग्रहम् । इन्द्राग्निमे नृत्यगीतशिल्पलेखनकर्म यत् ॥ प्रवेशस्था-
पनोद्वाहव्रतबन्धाष्टमंगलम् । वस्त्रभूषणवास्तुश्च मैत्रमे संधिविग्रहम् ॥ क्रूरो-
ग्रशस्त्रवाणिज्यगोमहिष्यंजुकर्म च । इन्द्रमे नृत्यवादित्रशिल्पलोहाश्मलेख-
नम् ॥ विवाहकृषिवाणिज्यदारुणाहवमेषजम् । निर्ऋतिमे नृत्यशिल्पसंधिवि-
ग्रहलेखनम् ॥' इति । पूर्वाषाढोत्तराषाढयोः कृत्यमुक्तम्—'प्रतिष्ठाक्षौरसीमंत-
यानोपनयनौषधम् । पुरग्रामगृहारंभा विष्णुमे पटबंधनम् ॥ वस्त्रोपनयनक्षौ-
रप्रतिष्ठापानभूषणम् । वसुमे वास्तुसीमंतप्रवेशास्त्रविभूषणम् ॥ प्रवेशस्था-
पनक्षौरमौजीबन्धनमेषजम् । अश्वारोहणसीमंतवास्तुकर्म जलेशमे ॥' इति ।
पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः कृत्यमुक्तं पूर्वम् । 'विवाहव्रतबन्धाश्च प्रतिष्ठा
यानभूषणम् । प्रवेशवस्त्रसीमंतक्षौरमेषजमंत्यमे ॥' इति ॥ १ ॥

अथ ध्रुवगणं तत्कृत्यं चानुष्टुभाह—

उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् ।

तत्र स्थिरं बीजगेहशांत्यारामादिसिद्धये ॥ २ ॥

उत्तरात्रयेति ॥ उत्तरा उत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्ति उत्तरा-
त्रयः । रोहिणी च एतानि नक्षत्राणि ध्रुवसंज्ञकानि स्थिरसंज्ञानि चेति संज्ञा-
द्वयम् । तत्र ध्रुवनक्षत्रेषु स्थिरं कर्म कार्यम् । तथा बीजं यवादि, गोहं गृहं,
शांत्यादि विनायकशांत्यादि, आरामो नगरपकंठवर्ति वनम् । आदिशब्दान्ध-
तुनक्षत्रोक्तमपि कर्म सिद्धये भवति । तदुक्तं वसिष्ठेन—'स्थिरसंज्ञं भवतु-
ष्टयमंजुजस्य ऋक्षमुत्तरात्रितयम् । नरपतिपत्तनसदनप्रवेशव्रीजादि सि-
ध्यते तत्र ॥ मृदुबृंदे कथितान्यपि स्थिरबृंदे ताति कार्याणि ॥' इति । अथ
संज्ञाद्वयप्रमाणमुच्यते—'ध्रुवमचलं क्षिप्रं लघु चरं चलं मैत्रमृदुसंज्ञे । सा-
धारणमिश्राख्यं क्रूरोग्रं तीक्ष्णदारुणं तुल्यम् ॥' इति वसिष्ठोक्तेः । एवं भा-
स्करो रविरपि स्थिरः । यदाह वसिष्ठः—'सूर्यः स्थिरः शीतकरश्चरामा ध-
राज उग्रः शशिजो विमिश्रः । देवेंद्रपूज्यो लघुरिंद्रशत्रुः पूज्यो मृदुस्तीक्ष्णत-
नुश्च सौरिः ॥' इति । अत्रापि सामान्यतः स्थिरकृत्यं कार्यं मूलश्लोकोक्तम् ।
अन्यदपि वारोक्तकर्म कार्यसमिधानात् । यदाह नारदः—'नृपाभिषेकमार्-
गात्यसेवायानास्त्रकर्म यत् । औषधाहवधात्वादि विधेयं मानुवासेरे ॥' इति ॥ २ ॥

अथ चरगणं तत्कृत्यं चानुष्टुभाह—

स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि चंद्रश्चापि चरं चलम् ।

तस्मिन्गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् ॥ ३ ॥

स्वात्यादित्य इति ॥ स्वाती आवित्यं अदितिर्देवतास्यादित्यम् 'दित्यादि-
त्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ण्यः । आवितृद्धिः । 'यस्येति च' इतीकार-

लोपः । आदित्यं पुनर्वसुः । श्रुतेः श्रवणमारभ्य त्रीणि श्रवणधनिष्ठाशततारकाः
सोमवारश्च चरसंज्ञाश्चलसंज्ञाश्चैते ज्ञेयाः । तस्मिन्श्रवणक्षेत्रे गजो हस्ती तदाह-
योऽश्वादयस्तेषामारोहः, वाटिका आरामस्तत्र गमनं, यात्रा । आदिशब्दाल्लघु-
नक्षत्रोक्तमपि कर्म सिध्यतीति शेषः । तदाह वसिष्ठः—‘अदितिः श्रुति-
भाषितयं चरसंज्ञं पंचकं मरुतं च । वाहनकर्मविभूषणचरकार्योद्यानमंत्र-
सिद्धये तत् ॥ कथितान्यपि लघुबुधे चरसंज्ञे तानि कार्याणि । मणिमुक्ताफ-
लहेमसद्गजतत्रपुसीसकर्मणि ॥’ इति । नारदः—‘शंखमुक्तांबुरजतवृक्षेक्षु-
स्त्रीविभूषणम् । पुष्पगीतक्रतुक्षीरकृषिकर्मैदुवासरे ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथोग्रगणमनुष्टुभाह—

पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा ।

तस्मिन्धाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादि सिध्यति ॥ ४ ॥

पूर्वात्रयमिति ॥ पूर्वात्रयं पूर्वाफलगुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदारूपं नक्षत्र-
त्रयं याम्यं भरणी मघा च तथा कुजो भौमश्च उग्रसंज्ञः क्रूरसंज्ञश्च । तस्मि-
न्नुग्रनक्षत्रे धातो हननं, अग्निरग्निदाहः, शाठ्यं खलत्वं, विषं विषभक्षणादि,
शस्त्रं शस्त्रमारणादि, आदिशब्दादन्यदपि अरिष्टकृत्यं दारुणनक्षत्रोक्तं सिध्य-
तीति निष्पद्यते । उक्तं च वसिष्ठेन—‘पूर्वात्रितयं पित्र्यभमुग्राख्यमिदं च
पंचकं याम्यम् । मारणभेदनबंधनविषहननं पंचमे कार्यम् ॥ यद्दारुणभोक्तं
तत्कर्म त्वथोग्रमे कार्यम् ॥’ इति । नारदः—‘विषाग्निबंधनस्तेयसंविधिग्र-
हमासवम् । धात्वाकरप्रवालस्त्रीकर्मभूमिजवासरे ॥’ इति ॥ ४ ॥

अथ मिश्रगणमनुष्टुभाह—

विशाखाग्नेयमे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम् ।

तत्राग्निकार्यं मिश्रं च वृषोत्सर्गादि सिध्यति ॥ ५ ॥

विशाखेति ॥ विशाखा आग्नेयं कृत्तिका सौम्यो बुधश्च एतद्वयं मिश्र-
संज्ञं साधारणसंज्ञं च । तत्र मिश्रसंज्ञेषु नक्षत्रेषु अग्निकार्यमग्निहोत्रं, मिश्रं
नक्षत्रांतरोक्तं कर्म, वृषोत्सर्गः काम्यः । आदिशब्दादुग्रमपि कर्म सिद्धये
भवति । तदाह वसिष्ठः—‘भद्रितयं श्वसनसखं सेंद्राग्निभक्तं च मिश्रसंज्ञं
हि । निखिलानि च साधारणकार्याण्युग्राणि तत्र कार्याणि ॥’ इति । ना-
रदः—‘नृत्यशिल्पकलागीतलिपिभूरससंग्रहम् । विवाहधान्यसंग्राहकर्मसौम्यस्थ-
वासरे ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ लघुगणमनुष्टुभाह—

हस्ताश्विपुष्यामिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा ।

तस्मिन्पण्यरतिज्ञानभूषाशिल्पकलादिकम् ॥ ६ ॥

हस्ताश्वीति ॥ पूर्वार्धे स्पष्टम् । तस्मिन् लघुनक्षत्रे पण्यं विक्रेयवस्तु,

रतिः स्त्रीभोगः, ज्ञानं शास्त्रादेः, भूपाऽऽभरणं, शिल्पं चित्रादि, कलाश्चतुः-
षष्टिकला नृत्यादिकाः । आदिशब्दाच्च नक्षत्रोक्तमपि कार्यम् । तदाह
वसिष्ठः—‘सुरसचिवाभिनहस्तास्ताराः स्युः क्षिप्रसंज्ञकास्तासु । औषधपण्य-
विभूषणशिल्पकलाज्ञानकर्मसिद्धिः स्यात् ॥ चरधिष्ये कथितान्यपि कार्या-
ण्यखिलानि लघुगणे नूनम् ॥’ इति । नारदोऽपि—‘क्षिप्रं सूर्याग्निपुण्यमम्’
इत्याह । अत्रामिजिज्ञोक्तो दैवज्ञमनोहरे ‘आर्ष्टियेण’ इत्युक्त्वा पठितम्
‘लघुक्षिप्रं करस्तिष्योऽमिजिज्ञास्त्वं बृहस्पतिः’ इति । अतएवोक्तं श्रीप-
तिना—‘अग्निनीगुरुभमर्कदैवतं सामिजिज्ञलघुचतुष्टयं स्मृतम्’ इति । वसि-
ष्ठादिमिस्तु प्रत्येकं नक्षत्रकृत्येषु अमिजितोऽनुक्तेरित्यत्राप्यनुक्तिः । वारकृत्ये
नारदः—‘यज्ञपौष्टिकमांगस्यस्वर्णवस्त्रादिभूषणम् । वृक्षगुल्मलतायानकर्म दे-
वेज्यवासरे ॥’ इति ॥ ६ ॥

मृदुगणमनुष्टुभाह—

मृगांत्यचित्रामित्रर्क्षं मृदु मैत्रं भृगुस्तथा ।

तत्र गीतांबरक्रीडामित्रकार्यविभूषणम् ॥ ७ ॥

मृगांत्येति ॥ मृगः अंत्यं रेवती चित्रा मित्रर्क्षमनुराधा भृगुः शुक्रः मृदु-
संज्ञं मैत्रसंज्ञं च तत्र गीतं, अंबरं वस्त्रं, क्रीडा स्त्रियासह क्रीडा, मित्रस्येष्टस्य
कार्यं विभूषणमलंकारः एतत्सिध्यति । यदाह वसिष्ठः—‘मृदुबुद्धं भचतुष्टयमंत्य-
त्वाद्भारुपसौम्यमित्रर्क्षम् । मंगलवनिताभूषणमंदिरगीतानि सिध्यन्ति ॥’ इति ।
तत्र नारदः—‘नृत्यवादित्रगीतादिस्वर्णस्त्रीरत्नभूषणम् । भूषण्योत्सवगोधान्य-
कर्म भार्गववासरे ॥’ इति ॥ ७ ॥

अथ तीक्ष्णगणमनुष्टुभाह—

मूलेन्द्रार्द्राहिमं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् ।

तत्रामिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् ॥ ८ ॥

मूलेन्द्रेति ॥ मूलं ऐंद्रं ज्येष्ठा आर्द्रा अहिभमाश्लेषा सौरिः शनैश्चरः ती-
क्ष्णसंज्ञं दारुणसंज्ञं च । तत्र तीक्ष्णनक्षत्रे अभिचारकर्माणि, उग्रं भयंकरकृत्यं
मारणादि, भेदः अत्यंतमित्रयोः कलहोत्पादनादि, पशूनां हस्त्यादीनां दमः
शिक्षा, आदिशब्दाद्वंधनादीति । यदाह वसिष्ठः—‘दारुणभानि पुरन्दरको-
णपक्षिवसर्पदैवानि । दारुणबंधनदहनप्रहरणकर्माणि सिद्धिमायाति ॥’ इति ।
नारदः—‘त्रपुसीसायसाश्मास्त्रविषपानासवानृतम् । स्थिरकर्माश्लिषं वास्तुसं-
ग्रहं सौरिवासरे ॥’ इति ॥ ८ ॥

अथाधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यग्मुखनक्षत्राणि द्वंद्ववंशेनाह—

मूलाहिमिभ्रोग्रमधोमुखं भवे-

दूर्ध्वासमाद्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम् ।

तिर्यङ्मुखं मैत्रकरानिलादिति-

ज्येष्ठाश्विभानीदृशकृत्यमेषु सत् ॥ ९ ॥

मूलेति ॥ मूलं अहिराश्लेषा मिश्रं कृत्तिकाविशाखे उग्रं पूर्वाश्रयमघाम-
रण्यः एतानि नव नक्षत्राण्यधोमुखाणि ज्ञेयानि । एण्वीदृशकृत्यमधोमुखकृत्यं
वापीकृपादि तत्समीचीनमुक्तम् । तदुक्तं गरुडपुराणे-‘भरणीकृत्तिकाश्लेषा-
मघामूलविशाखिकाः । तिस्रः पूर्वास्तथा चैव अधोवक्राः प्रकीर्तिताः ॥’ पृष्ठ ।
‘वापीकृपतडागादिखननं च तृणादिकम् । देवतागारखननं निधानखननं
तथा ॥ गणितं ज्योतिषारंभं खनीबिलप्रवेशनम् । कुर्यादधोगतान्येव कार्याणि
वृषभध्वज ॥’ इति । अथाद्रा ईज्यः पुण्यः हरित्रयं श्रवणधनिष्ठाशततारकाः
ध्रुवमुत्तराश्रयरोहिण्यः एतन्नक्षत्रनवकमूर्ध्वासमूर्ध्वमुखं भवेत् । अत्राप्येतादृ-
शकृत्यं प्रासादादि सत्स्यात् । तदुक्तं गरुडपुराणे-‘रोहिण्याद्रा तथा पुण्यो
धनिष्ठा चोत्तराश्रयम् । वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्ध्वमुखाः स्मृताः ॥ पृष्ठ
राज्याभिषेकं च पट्टबंधं च कारयेत् ॥’ इति । ऊर्ध्वमुखानि उच्छिद्रूतानि सर्वाणि
पृष्ठ च कारयेत् । अथ मैत्रं मृदुनक्षत्रं मृगरेवतीचित्रानुराधाः करो हस्तः अ-
निलः स्वाती अदितिः पुनर्ध्वसुः ज्येष्ठा आश्विनं अश्विनी एतन्नक्षत्रनवकं तिर्य-
ङ्मुखं पार्श्वमुखं भवेत् । अत्रापि तादृशमेव कृत्यं चक्ररथहलादिकं भवेत् ।
तदुक्तं गरुडपुराणे-‘रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्ध्वसुः । अनुरा-
धामृगज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः ॥ गजोद्गाश्वबलीवर्दमनं महिषस्य च ।
बीजानां वपनं कुर्याद्भ्रमनागमनादिकम् ॥ चक्रयंत्ररथादीनां नावादीनां प्रवाह-
णम् । पार्श्वेषु यानि कर्माणि कुर्यादेतेषु तानि च ॥’ इति । ननु सर्वेषामेव कर्मणां
पार्थक्येन नक्षत्राभिधानादिदं पुनरुक्तं किमर्थमुक्तमिति चेन्न । विशेषनक्षत्र-
विहितानां कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वे सति कतिपयदिनमध्यमुद्गृह्णतुल्यं सत्यां
कर्मण आकारमधोमुखादिकं विदित्वा तत्तन्नक्षत्रेषु तानि तानि कर्माणि का-
र्याणि । यानि सर्वथा विशेषतोऽनुक्तान्येव बिलप्रवेशनिधिखननचक्रयंत्रहल-
परिखाद्युतक्रीडामेषगर्दभगतादीनि तेषामेष्वेव नक्षत्रेषु कृतिरुचिता । एव-
मन्येषामप्यप्रसिद्धानां कर्मणां तिर्यङ्मुखायाकारज्ञाने सत्येषु नक्षत्रेषु कर्तव्य-
तौचित्यात् । सामान्येन विशेषभावेन च सुदिनलब्धिः ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भव-
ति’ इतिन्यायादत्युत्तमैव । सद्यस्कालपक्षे तु ‘धिषण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंश-
केऽस्य’ इति वचनात्तन्मुद्गृह्णतं कार्यमित्यलमियता ॥ ९ ॥

अथ प्रवालदंतशंखसुवर्णवस्त्रपरिधानमुद्गृह्णतं वसंततिलकेनाह—

पौष्णाध्रुवाश्विकरपंचकवासवेज्या-

दित्ये प्रवालरदशंखसुवर्णवस्त्रम् ।

धार्यं विरिक्तशनिचन्द्रकुजेऽङ्घ्रि रक्तं

भौमे ध्रुवादितियुगे सुभगा न दध्यात् ॥ १० ॥

पौष्णेति ॥ पौष्णं रेवती ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरास्त्रिंशः अश्विनी
करपंचकं हस्तचित्रास्वातीविशाखानुराधाः वासवं धनिष्ठा ईज्यः पुष्यः
आदित्यं पुनर्वसुः अयं समाहारद्वंद्वः । तत्र प्रवालं विद्रुमं 'पोवळें'
इति महाराष्ट्रभाषायां, 'मूगा' इति कान्यकुब्जाः । रदा हस्तिदंताः
अर्थाद्वलयादि, शंखः शंखवल्यं सुवर्णं वस्त्रं श्वेतं एतानि वस्तूनि
घायाणि तानि रिक्तातिथिनिचंद्रभौमरहितेऽह्नि दिने घायाणि । यदाह
श्रीपतिः—'रोहिणीषु करपंचकेऽश्विमे श्रुत्तरेपि च पुनर्वसुद्वये । रेवतीषु
वसुदेवते शुभे मध्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥' इति । प्रवाकादीनां तु विशेष-
पक्षेनैवोक्तः—'करादिपंचकेऽश्विमे सपौष्णवासरे स्मृता । एतिश्च शंखकां-
चनप्रवालरक्तवाससाम् ॥' इति । वासानप्याह स एव—'जीर्णं रवौ सतत-
मंभुभिराद्रिमिदौ भौमे शुभे बुधदिने च भवेद्धनाय । ज्ञानाय मंत्रिणि भृगौ
प्रियसंगमाय मंदे मलाय च नवांबरधारणं स्यात् ॥' इति । अतः परिशेषा-
त्सूर्यभौमशनयो निषिद्धाः । अथ रक्तं कौसुंभादिरंगेण रक्तं वस्त्रं भौमे धा-
र्यम् । 'मांजिष्ठकौसुंभकरागयोश्च महीसुतः कांचनभूषणेषु' इति तेनैवोक्त-
त्वात् । 'नासत्यपौष्णवसुमैः करपंचकेन मार्तंडभौमगुरुद्वानवमंशिवारैः ।
मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरकांबरानि विधृतानि भवंति सिद्धौ ॥' इति
दैवज्ञवल्लभोक्तेश्च । अथ स्त्रीणां विशेषः । ध्रुवादितियुगे उत्तरात्रयरोहि-
णीपुनर्वसुपुष्येषु सुभगा सभर्तृका स्त्री मुक्तादिकं न दध्यात् । उक्तं च
दीपिकायाम्—'पुष्टंदौ समये शुभे ध्रुवसुराचार्यादितीर्थगता नो रत्नं बिभृ-
यात्प्रवालकमणिं शंखेभदंतौ तथा' इति । कश्चित्तु शततारानक्षत्रे स्त्रीणां
ज्ञानमपि निषिद्धम् । उक्तं च—'रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरे या विभर्ति नववस्त्र-
भूषणम् । सा न योषिद्वलंबते पतिं ज्ञानमाचरति वारुणेऽपि या ॥' इति ।
चंडेभ्वरोऽपि—'ज्ञानं कुर्वति या नार्यश्चंद्रे शतमिथान्विते । ससजन्म
भवेद्वंध्या विधवा दुर्भंगा भृशम् ॥ प्रमादाच्छतमे ज्ञानं नारीणां यदि जा-
यते । पूजयेत्स्वामिनं तत्र आत्मना च धनेन च ॥' इति । विशेषो राज-
मार्तंडे—'असंगते भृगुसुते शयने च विष्णोर्जन्माद्यचापक्षयगे दिनपे न
दध्यात् । रक्तेदुभानुदिवसेऽशकवर्जिते च शंखं च रक्तपटकं युवतिः कथं-
चित् ॥' इति । दिनपः सूर्यः । रक्तो भौमः ॥ १० ॥

अथ वस्त्रस्य नवधाविभक्तस्य दग्धाविदोषशुभाशुभफलं शार्दूलवि-
क्रीडितेनाह—

वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा

मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदशे पाशे च मध्यांशयोः ।

दग्धे वा स्फुटितेऽवरे नवतरे पंकादिलिप्ते न स-

द्रक्ष्यंशे नृसुरांशयोः शुभमसत्सर्वांशके प्रांततः ॥ ११ ॥

वस्त्राणामिति ॥ वस्त्राणां नव भागाः कार्याः । कोणचतुष्टये अमरा देवाः
स्थाप्याः । राक्षसा मध्यभूतांश्च त्रयगता ज्ञेयाः । नराः सवशे दशाल-
हितपाशे च पुनर्मध्ययोरंशयोः स्थाप्याः । एतदुपलक्षणम् । शयनासनपा-
दुकास्वप्ययं विचारः । तत्र चेद्रक्षोऽंशे नवतरे अतिनूतने अंबरे वस्त्रे देवाह-
ग्ये स्फुटिते पाषाणधात्वादिमिर्निहिते पंकेन कर्दमेन आदिशब्दाद्गोमयादिमि-
लिसे उपहृते सति तद्वस्त्रं न सत् शुभफलजनकं न भवतीत्यर्थः । किंतु म-
रणं विदधाति । अथ नृसुरांशयोरेवं वस्त्रस्य दाहादिके सति शुभं कस्यापि
स्यात् । मनुष्यांशे पुत्रप्राप्तिरित्यर्थः । अथ सर्वांशके राक्षसमनुष्यदेवांशेषु
प्रांततः प्रांतभागेऽनिष्टमशुभफलजनकम् । एतत्फलं शय्यासनपादुकास्वपि
ध्येयम् । तदुक्तं श्रीपतिना—‘कर्दमकजलगोमयलिसे वाससि दग्धवति
स्फुटिते वा । चित्तमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलं च सुधीभिः ॥
निवसंत्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पाशदशांतमध्ययोश्च । अपरेपि च रक्षसां
त्रयोऽंशाः शयने चासनपादुकासु चैवम् ॥ भोगप्राप्तिर्देवतांशे नरांशे पुत्राप्तिः
स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रांते सर्वांशेष्वनिष्टं फलं स्यात्स्फुट्ये वस्त्रे नूतने
साध्वसाधु ॥’ अथ राक्षसांशे छत्रध्वजादिसदृशी छेदाकृतिः शुभफलेति
विशेषो ध्येयः । देवांशेऽपि काकोल्लकसदृशी छेदाकृतिः शुभफलदेस्यपि वि-
शेषो ज्ञेयः । तदुक्तं तेनैव—‘छत्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवत्सकुंभांबुजतो-
रणानाम् । छेदाकृतिर्नैऋतभागगापि पुंसां विघ्नत्ते न चिरेण लक्ष्मीम् ॥
कंकणबोल्लकपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोद्गसर्पाः । शुष्कद्रुमप्रेतसमानशस्त्रा
छेदाकृतिर्देवतभागगापि ॥’ इति । अतएव कथ्यते—‘नवांशुकं समं कृत्वा
चित्तये च शुभाशुभम् । वसंति देवताः कोणे चांस्त्यमध्यद्वये नराः ॥ मध्यांश-
त्रितये दैत्याश्चैवं शय्यासनादिषु । अर्धप्राप्तिर्देवतांशे पुत्रवृद्धिर्नरांशके ॥
हानिः पीडा पिशाचांशे सर्वप्रांतेष्वशोभनम् । शंखचक्रांबुजच्छत्रध्वजतोरण-
सन्निभाः ॥ श्रीवत्ससर्वतोभद्रनंथावर्तगृहोपमाः । वर्धमानः स्वस्तिकेन मृग-
कूर्मशवाकृतिः ॥ छेदाकृतिर्दैत्यभागेऽप्यायुरर्थप्रदा नृणाम् । खरोद्गोल्लकका-
काहिजंबूकध्वजोपमाः ॥ त्रिकोणसूर्याकृतयो देवभागेऽप्यशोभनाः । नि-
दितं वसनं दद्याद्विजेभ्यः स्वर्णसंयुतम् ॥ आशिषो वाचनं कृत्वा त्वन्यद्वस्त्रं
च धारयेत् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ कचिदुष्टदिनेऽपि वस्त्रपरिधानमनुष्ठेमाह—

विप्राज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा प्रीत्यार्पितं च यत् ।

निधेऽपि धिष्ण्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं जगुर्बुधाः ॥ १२ ॥

विप्रेति ॥ धिष्ण्ये नक्षत्रे वारादौ वारतियोगादौ व्यतीपातभद्रादौ
दुष्टयोगैर्निधेऽपि दुष्टेऽपि यद्वस्त्रं ब्राह्मणानुज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा संतोषेणा-
र्पितं दत्तं तद्वस्त्रं धार्यमिति बुधा जगुः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘विप्रा-
वेशात्तथोद्वाहे क्षमापालेन समर्पितम् । निधेऽपि धिष्ण्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं

जगुर्बुधाः ॥' कश्यपेनापि—'प्रीत्या वमापाळदत्तं यद्विप्रावेशात्करग्रहे ।
मिमेऽपि धिष्ये वारादौ धारयेच्च नवांबरम् ॥' इति । इदं चोपलक्षणं मुख्य-
न्यायस्वाद्राज्ञा तथा द्राक्षणादिभिस्तथा विवाहादिशुभकृत्ये इत्यथद्रव्या-
धिकं तन्नद्रादिवुष्टदिनेऽपि ग्राह्यम् ॥ १२ ॥

अथ लतापादपारोपणराजदर्शनमद्यगोक्रयविक्रयमुहूर्तान् शाश्वलवि-
श्रीषितेनाह—

राधामूलमृदुधुवर्क्षवरुणक्षिप्रैर्लतापादपा-

रोपोऽथो नृपदर्शनं ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवोवासवैः ।

तीक्ष्णोग्रांम्बुपमेषु मद्यमुदितं क्षिप्रांस्त्यवद्दीन्दुमा-

दित्येंद्रांम्बुपवासवेषु हि गवां शस्तः क्रयो विक्रयः ॥१३॥

राधामूलेति ॥ राधा विशाखा मूलं मृदु चित्राश्रु राधामृगरेवत्यः ध्रुवर्क्ष
रोहिण्युत्तरास्तिष्ठः वरुणः शततारका क्षिप्रमश्विनीपुष्याभिजितः । अत्राभि-
जित उत्तराषाढायासंतर्भावात् पृथगुक्तिर्न भवतीति शेषम् । कुतः । अश्वि-
नीपुष्यहस्तामां लाघवात् मृदुत्वेनाभिधानादभिजिदुक्तिरप्यर्थाक्षिता ।
एवं चतुर्दशभानि । एतैर्नक्षत्रैर्लतानां पादपानां वृक्षाणां चारोपो वापनं
कार्यम् । उक्तं च वराहेण—'ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणं तथा-
श्विनं हस्तम् । शस्तानि दिव्यदग्निः पादपसंरोपणे भानि ॥' इति । यत्तु
वसिष्ठवचनम्—'द्विदैववारीशशशांकमूलध्रुवेषु तिष्यार्कमपौष्णमेषु ॥
वनौषधीगुल्मलतादिकानामारोपणं तूत्तममत्र शस्तम् ॥' इति ।
तत्पादपव्यतिरिक्तवनाद्यारोपणविषयम् । यतः पादपारोपणे चतुर्दश
नक्षत्राणि तत्र्यतिरिक्तलताद्यारोपणे एकादश भानि । ननु—'सावित्रितिष्याश्वि-
नवारुणानि मूलं विशाखा च मृदुध्रुवाणि । लतौषधीपादपरोपणेषु शुभानि
भानि प्रतिपादितानि ॥' इति श्रीपतिवचनं कथं संगच्छेत । उच्यते ।
वराहपद्यस्यपादपग्रहणं लतादीनामुपलक्षणमिति मत्वा तदुक्तिः । अनेनैवा-
शयेन ग्रंथकृदुक्तिरपि । अथो राजदर्शनमुहूर्तः । तत्र ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवो-
वासवैरुत्तराश्रयरोहिणीश्रयानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तश्रवणधनिष्ठाभि-
योदशनक्षत्रैर्नृपदर्शनं राजदर्शनं कुर्यात् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'सौम्याश्वि-
पुष्यश्रवणश्रविष्ठाहस्तध्रुवत्वाद्भूमपूषभानि । मैत्रेययुक्तानि नरेश्वराणां विलो-
कने भानि शुभप्रदानि ॥' अथ मद्यारंभमुहूर्तः । तत्र तीक्ष्णोग्रांम्बुपमेषु
मूलज्येष्ठाद्राक्षेपापूर्वाश्रयमघाभरणीशततारकासु मद्यं मद्यप्रारंभ उचितः ।
तदाह श्रीपतिः—'रौद्रे पित्र्ये वारुणे पौरुहूते याग्ये सार्वे नैर्ऋते वैव-
धिष्ये । पूर्वाख्येषु त्रिष्वपि श्रेष्ठ उक्तो मद्यारंभः कालविधिः पुराणैः ॥'
इति । अथ गोक्रयविक्रयमुहूर्तः । तत्र क्षिप्रांस्त्यवद्दीन्द्रमादित्येंद्रांम्बुपवा-
सवेषु अश्विनीपुष्यहस्तेरेवतीविशाखापुनर्वसुज्येष्ठाशततारकाधनिष्ठासु गवां

क्रयो मूल्येन परस्माद्ग्रहणं विक्रयो मूल्यग्रहणपूर्वकं दानं स शस्तः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘शाक्रवासवकरेषु विशाखापुण्यवारुणपुनर्वसुभेषु । अश्वि-
पूषभयुतेषु विधेयो विक्रयः क्रयविधिः सुरभीणाम् ॥’ इति । एतानि नव
भानि । भीमपराक्रमेण तु पंचदशभान्यभिहितानि—‘हस्तेऽनुराधाव्रितये
सपौष्णे मृगे च पूर्वोऽश्विविशाखभेषु । पुण्ये धनिष्ठाव्रितये द्वितीये गवां क्रयं
विक्रयमामनन्ति ॥’ इति । अत्र श्रीपतिवाक्याद्यान्यधिकानि नक्षत्राणि ता-
न्यात्ययिकविषयाणि ॥ १३ ॥

अथ पशूनां रक्षामुद्धर्तस्थितिनिवेशयानमुद्धर्त इन्द्रवंशयाह—

लग्ने शुभे चाष्टमशुद्धिसंयुते रक्षा पशूनां निजयोनिमे चरे ।

रिक्ताष्टमीदर्शकुजश्रवोऽधुवत्वाष्ट्रेषु यानं स्थितिवेशनं न सत् १४

लग्ने इति ॥ शुभे शुभस्वामिके लग्नेऽष्टमशुद्धिसंयुते शुभपापाक्रांताष्टम-
भावरहिते सति स्वीययोनिनक्षत्रे पशूनां रक्षा शस्ता । यदाह श्रीपतिः—
शुभग्रहोदये शुद्धे नैधने स्वर्क्षयोनिषु । रक्षाविधिक्रिया शस्ता पशूनां मुनिभिः
स्मृता ॥’ इति । स्वीययोनिनक्षत्राणि विवाहप्रकरणे ‘अश्विन्यंबुपयोर्हयः’ इत्या-
दिना वक्ष्यति । चरे चरनक्षत्रेष्वपि रक्षा पशूनां विधेया । ‘तीक्ष्णे पशूनां दमनं
चरे स्वात्पशुपोषणम्’ इति भीमपराक्रमोक्तेः । अथ रिक्ताश्चतुर्थीनवमी-
चतुर्दश्यः अष्टमी दशोऽमावास्या कुजो मंगलः श्रवणः ध्रुवाणि उत्तराश्रयरो-
हिण्यः त्वाष्ट्रं चित्रा एषु भेषु पशूनां यानं गृहाहर्हिर्निसारणं स्थितिर्गोष्ठादौ
वेशनं प्रवेशनं च न सत् । सफलजनकं न भवतीत्यर्थः । उक्तं च वसि-
ष्ठेन—‘त्वाष्ट्रध्रुवश्रीपतिभेषु रिक्तादशाष्टमीभौमदिने पशूनाम् । यात्रां
प्रवेशं न कदाचिदेव कुर्याच्च तेषामभिवृद्धिकांक्षी ॥’ इति । चशब्दात्स्थि-
तिमपि न कुर्यात् । व्यवहारतत्त्वे तु वाराधिक्यमुक्तम्—‘स्वयोनिधिष्ये
विकुजे पशूनां कर्माथ कुर्यादधुवैन्दुमंदे । प्रयाणवेशं च तिथावशैवे चित्रो-
त्तरावैष्णवभान्यभेषु ॥’ अशैवे चतुर्दशीरहिते । उपलक्षणत्वादमावास्यादि-
रहिते । व्यवहारोच्यते—‘पूर्वाग्रये धनिष्ठैद्रपौष्णे सौम्यविशाखयोः ।
आश्लेषायामथाश्विन्यां यात्रासिद्धिश्चतुष्पदाम् ॥’ इति ॥ १४ ॥

अथौषधसूच्योमुद्धर्त मंदाक्रांताछंदसाह—

भैषज्यं सलघुमृदुचरे मूलभे व्यंगलग्रे

शुक्रेद्वीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्व ।

शुद्धे रिःफद्युनमृतिगृहे सत्तिथौ नो जनेर्भे

सूचीकर्माप्यदिति वसुभत्वाष्ट्रमित्राश्विधिष्ये ॥ १५ ॥

भैषज्यमिति ॥ सलघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्राश्रमाश्रुनुराधारेवतीश्रव-
णधनिष्ठाशतताराकाखातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यसौषधं प्रारब्धं भक्षितं

वा सत् । शुभफलदं भवतीत्यर्थः । तथा चाह श्रीपतिः—‘पौष्णद्वये चादितिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च । मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं मैषज्यकर्म प्रवदन्ति संतः ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च विष्णुत्रये चाश्विनिपौष्णमेषु । मित्रेदुमूलेषु च सूर्यवारे मैषज्यमुक्तं शुभवासरेपि ॥’ इति । अथ अंगलग्ने द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु सत्सु शुक्लेद्वीज्ये विदि च शुक्रचन्द्रबृहस्पतिबुधेषु द्विस्वभावलग्नस्थेषु सत्सु च पुनस्तेषां शुक्लेद्वीज्यबुधानां रवेश्च दिवसे वारे सत्तिथौ रिक्तामारहिते दिने मैषज्यं सत् । उक्तं च दीपिकायाम्—‘अंगोदये गुरुबुधेदुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे’ इति । अथ रिःफद्युनमृतिगृहे लग्नाद्वादशसप्तमाष्टमगृहेषु बुधेषु शुभपापरहितेषु सत्सु मैषज्यं सत् । तत्र वर्षफलप्रज्ञादिना सत्यायुर्दाययोगे औषधसेवनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः । तदुक्तं श्रीपतिना—‘धूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्गृहेषु नितरां बलवत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्तिता नियतमौषधसेवा ॥’ इति । काश्यपोऽपि—‘षडसप्ताष्टांशशुद्धौ च बलिनः शुभखेचराः । आयुर्दायकरे योगे कर्तव्या औषधक्रिया ॥’ इति । अथ जनेर्मे जन्मनक्षत्रे नो मैषज्यं सत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरमेषजवादाध्वकर्तनेषु च वर्जयेत् ॥’ इति । अथ सूचीकर्ममुहूर्तः । अदितिबसुभवाग्रमित्राश्विधिष्ण्ये पुनर्वसुधनिष्ठाचित्रानुराधाश्विनीषु सूचीकर्म सूच्याः संबंधि घटनसीवनादि सकलं कर्म अपिशब्दार्कवचमपि कुर्यात् । उक्तं च व्यवहारोद्ध्ये—‘अदितिर्वासवं त्वाग्रमैत्रमैदववाजिनः । सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्गणैः प्रशस्यते ॥’ इति । तनुत्राणं कवचम् ॥ १५ ॥

अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं वदन् क्रयविक्रयनक्षत्राप्यनुष्टुभाह—

क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न ।

पौष्णांबुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः ॥ १६ ॥

क्रयर्क्षे इति ॥ वक्ष्यमाणक्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः । तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्यः । नन्विदमयुक्तं विक्रयो नाम मूल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयो नाम मूल्यं दत्त्वा वस्तुग्रहणं यदा येन क्रयः कर्तव्यः तदान्येन विक्रयोऽपि कर्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां महाभेदादुभयविधमुहूर्तानुपपत्तिः । उच्यते—विक्रेत्रा यदा मुहूर्तो विक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुज्ञां लब्ध्वा यावदिष्टं वस्तु स्वगृहात्पृथक् क्रियते तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यं, यदा तु क्रयिणां क्रयमुहूर्तः प्राप्यते तदा विक्रेत्रे मूल्यं द्रव्यं दत्त्वा पृथक्कृतं विक्रीतं वस्तु गृह्यते तत्कर्म क्रयशब्दवाच्यमिति मत्वात्र समाधिः । अथवा क्रयविक्रेत्रोरन्यतरस्य क्रयिणः कदाचिन्मुहूर्तासंभवे ज्ञेयोऽनावश्यकत्वात् । आवश्यकत्वे तु मुहूर्तगवेषणायां कालविलम्बनिष्पत्तावन्येन तृतीयमुहूर्तविचारमनंगीकृत्य समवस्तुप्राप्त्या वस्तुग्रहणसिद्धिसंभवात् । तदा विक्रेतुरेव मुहूर्तः

तंविचारः । एवंच केतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा ग्रहीता संभवेत्त-
दैव मुहूर्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् । मुहूर्तविचारतः कालविलम्बे
तावद् द्रव्यानुपपत्तेः तदा तु क्रयण एव मुहूर्तविचारः । नन्वेवमपि क्रय-
विक्रयनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते ।
तथा राजदर्शनविहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धमित्यर्थाद्भ्रम्यते ।
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायात् । उच्यते । क्रयनक्षत्रे क्रयः कार्यं
इत्युक्ते विक्रयस्य स्वतंत्रकर्मत्वात्तत्र क्रयर्क्षे निषेधाभावः । एवं विक्रयर्क्षेऽपि
क्रयनिषेधाभावः । तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यमत्वावगतेः । कदाचित्
क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमंगीकृत्य विक्रयस्य विहितमुहूर्तानुपलब्धौ तत्र मु-
हूर्तो मध्यमोऽपि ग्राह्यस्तदर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेधः । अतः क्रयविक्रयनक्ष-
त्रेभ्यो मिश्रनक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमिमीमः । निषेधस्य वाचसि-
कत्वमुक्तं दीपिकायाम्—‘यमादिशक्रादिहृताशपूर्वां नेष्टाः क्रये विक्रयणे-
ऽतिशस्ताः । पौष्णाश्विचित्राश्विनविष्णुवाताः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः॥’
इति ॥ अथ क्रयमुहूर्त उच्यते । तत्र पौष्णं रेवती अर्जुनः शततारका अ-
श्विनी वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रयणे नि-
षिद्धानि च । संमतिरत्रोक्तैव ॥ १६ ॥

अथ विक्रयविषयोऽमुहूर्तो शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पूर्वाद्दीशकृशानुसार्पयममे केंद्रत्रिकोणे शुभैः

षट्त्रयायेष्वशुभैर्विना घटतनुं सन्विक्रयः सत्तिथौ ।

रिक्ताभौमघटान्विना च विपणिर्मेत्रध्रुवक्षिप्रभै-

र्लगे चंद्रसिते व्ययाष्टरहितैः पापैः शुभैर्द्व्यायखे ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वास्तिष्ठः द्वीशं विशाखा कृशानुः कृत्तिका सार्पमाश्लेषा य-
ममं भरणी । समाहारद्वंद्वः । एषु नक्षत्रेषु विक्रयः सन् शुभो ज्ञेयः । क्रयो
निषिद्धश्च । उक्तैवान्नापि संमतिः । अथ केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु
च शुभैः शुभग्रहस्थितैः षट्त्रयायेषु षष्टृतृतीयैकादशस्थानेषु अशुभैः पापग्रहैः
स्थितैः कृत्वा घटतनुं कुंभलभं विहाय त्यक्त्वा सत्तिथौ शुभतिथौ विक्रयः
सन् ज्ञेयः । तदुक्तं श्रीपतिना—‘दशमेकादशे लगे वित्तकेंद्रत्रिकोणगैः ।
शुभं पुण्यस्य कर्मोक्तं वर्जयित्वा घटोदयम् ॥’ इति । केंद्रसंज्ञा बृहज्जा-
तके—‘कंटककेंद्रचतुष्टयसंज्ञाः सप्तमलभचतुर्थखभानाम्’ इति । अथ वि-
पणिः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः भौमो मंगलवारः घटः कुंभलभं एता-
न्विना वर्जयित्वेत्यर्थः । अन्येषु तिथिवारलग्नेषु विपणिः हृष्टे स्थित्वा क्रयवि-
क्रयाख्यं कर्म तच्छुभम् । तथा मित्रध्रुवक्षिप्रभैश्चित्रानुराधामृगरेवतीरोहि-
ष्युत्तरात्रयाश्विनीपुष्यहस्तैर्विपणिः । लगे चंद्रसिते सूर्यो चंद्रे शुके च सती-
त्यर्थः । व्ययाष्टरहितैः पापैः क्रूरग्रहैर्द्व्यायखे द्वितीयैकादशदशमे शुभैः शुभ-

ग्रहैः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘कुंभराशिमपहाय साधुषु द्रव्यकर्म भव-
मूर्तिवर्तिषु । अव्ययेष्वशुभदायिषूद्गमे भार्गवे विपणिरिन्दुसंयुते ॥’ इति ॥ १० ॥

अथाश्वहस्तिमुहूर्तानि द्रवज्जयाह—

क्षिप्रांत्यवस्त्रिदुमरुजलेशादित्येष्वरिक्तारदिने प्रशस्तम् ।

स्याद्वाजिकृत्यं त्वथ हस्तिकार्यं कुर्यान्मृदुक्षिप्रचरेषु विद्वान् ॥ १८ ॥

क्षिप्रांत्येति ॥ क्षिप्रमश्विनीपुष्यहस्ताः अंत्यं रेवती वसुधेनिष्ठा इन्दुमृगः
मरुत्प्राती जलेशः शततारका आदित्यं पुनर्वसुः पृषु मेघे वाजिकृत्यमश्वसं-
न्धिं क्रयविक्रयादिकृत्यं कार्यम् । तदुक्तं रत्नमालायाम्—‘पुष्यश्रविष्ठाश्वि-
तिसौम्यमेषु पौष्णानिष्ठादित्यकराव्ययेषु । सवासवर्क्षेषु बुधैः स्मृतास्ति स-
र्वाणि कार्याणि तुरंगमाणाम् ॥’ इति ॥ अश्वचक्रं देवज्ञमनोहरे—‘अश्व-
कारं लिखेच्चक्रं सामिजिज्ञानि विन्यसेत् । स्कंधे च सूर्यभास्पर्च पृष्ठे च दश
भानि च ॥ पुच्छे द्वे स्थापयेत्प्राज्ञश्चतुःपादे चतुष्टयम् । उदरे विन्यसेत्पर्च
मुखे द्वे तुरगस्य च ॥ अर्थलाभो मुखे सम्प्रवाजी नश्यति चोदरे । चरणस्थे
रणे भंगः पुच्छे पत्नी विनश्यति ॥ अर्थसिद्धिर्भवेत्पृष्ठे स्कंधे लक्ष्मीपतिर्भ-
वेत् ॥’ इति । इदमश्वारोहणे विचार्य न ग्रहणे । तथाऽरिक्तारदिने रिक्ताश्व-
तुर्यां नवमीचतुर्दश्यः आरो भौमः । ‘आरो वक्रः क्रूरदह् चावनेयः’ इति व-
राहोक्तेश्च । रिक्ताभौमान् वर्जयित्वा न्यदिने वाजिकृत्यं प्रशस्तम् । अत्र सा-
मान्य एव निषेध उपनिबद्धो न विशेषतः ॥ अथेति । अथ विद्वान् ज्ञाता
मूढानि चित्रानुराधासृगरेवत्यः क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः चराणि श्रवणध-
निष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वात्यः पृषु द्वादशनक्षत्रेषु हस्तिकार्यं कुर्यात् । तदाह
वसिष्ठः—‘हस्तत्रये सौम्यहरित्रये च पौष्णद्वये पुष्यपुनर्वसौ च । मैत्रेपि
सर्वाण्यपि कुंजराणां कर्माणि शस्तान्यस्त्रिहस्तानि यानि ॥’ इति ॥ अथ ह-
स्तिध्वंकुशार्पणमुहूर्तो व्यवहारोच्यते—‘शुभतारे शुभे लभे शुभांशे
शोभने तिर्यौ । अंकुशाः करिणां योज्याः शनिलभे शनेर्दिने ॥’ इति । अ-
थाश्वगजघारोहणमुहूर्तोऽपि तत्रैव—‘पौष्णाश्विनीवरुणमारुतशीतरश्मि-
चित्रादिति श्रवणपाणि सुरेज्यवित्तैः । वारेषु जीवशशिसूर्यसितेन्दुजानामारोहणं
गजेतुरंगरथेषु शस्तम् ॥’ इति । पाणिर्हस्तः । वित्तं धनिष्ठा ॥ १८ ॥

अथ भूषाघटनादिमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

स्याद्भूषाघटनं त्रिपुष्करचरक्षिप्रध्रुवे रत्नयुक्-

तत्तीक्ष्णोऽग्रविहीनमे रविकुजे मेषालिसिंहे तनौ ।

तन्मुक्तासहितं चरध्रुवमृदुक्षिप्रे शुभे सत्तनौ

तीक्ष्णोग्राश्विमृगे द्विदैक्दहने शस्त्रं शुभं घटितम् ॥ १९ ॥

स्याद्भूषेति ॥ त्रिपुष्करलक्षणं ‘भद्रातिथी रविजे’त्यादिना वक्ष्यति । एवं-
विधे त्रिपुष्करदिक्से चरक्षिप्रध्रुवे श्रवणधनिष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वातिपुष्या-

श्विनीहस्तरोहिण्युत्तराश्रितयेषु भेषु मूषाघटनं आभरणघटनं शुभं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘क्षिप्रचलाचलरक्षे रिक्तामावर्जितेषु दिवसेषु । निखिलेषु वासरेष्वपि त्रिपुष्करे भूषणं कार्यम् ॥’ इति । अथ तद्मूषाघटनं रजयुतं माणिक्यहीरकादिरजयुतं चेच्चिकीर्षितं तदा तीक्ष्णोप्रविहीनमे मूलज्येष्ठाद्रा-
श्लेषापूर्वात्रयभरणीमघास्त्यक्तवान्येष्वष्टादशनक्षत्रेषु कार्यम् । तथा रविभौम-
वारे कार्यं । तथा मेषालिसिंहे मेषवृश्चिकसिंहलग्ने कार्यं । तदुक्तं वसिष्ठेन—
‘स्थिरसाधारणचरमे लग्नमैत्रेष्वाककुजवारे । तेषामेव विलम्बे माणिक्यमयं
विभूषणं कार्यम् ॥’ इति ॥ माणिक्यग्रहणमुपलक्षणं रत्नादेः । अथ चरध्रु-
वमृदुक्षिप्रसंज्ञकेषु नक्षत्रेषु तद्भूषणघटनं मुक्तासहितं शुभं भवति । मुक्ताफ-
लग्नग्रहणं रजतादेरुपलक्षणम् । अत्र चन्द्रशुक्रयोर्वारे कर्कवृषतुलालग्न्येषु कार्य-
मित्यपि विशेषो ध्येयः । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘क्षिप्रमृदुध्रुवचरमे शशिसित-
योर्वासरेषु तल्लम्बे । मुक्ताफलरजतमयं भूषणमखिलं सबज्रकं कार्यम् ॥’
इति । केचिदिदं निष्पन्नमेवाभरणमस्मिन्नेव मुहूर्ते धार्यमित्याहुः । अथ ती-
क्ष्णानि चत्वारि भानि उग्राणि पंच भानि अश्विनी मृगः द्विदिवं विशाखा
दहनः कृत्तिका एषु नक्षत्रेषु घटितं शस्त्रं शुभं स्यात् । ‘घट्ट चलने’ संयोगा-
तश्चुरादिर्धातुस्ततः स्वार्थप्यन्ताश्लिष्टाक्तः । ‘आर्धधातुकस्येड्गलादेः’ इतीद ।
‘निष्ठायां सेटि’ इति णिलोपः । उक्तं च ज्योतिःसागरे—‘कृत्तिकासु वि-
शाखासु भौमार्कशनिवासरे । तद्दिने घटितं शस्त्रं नृपाणां जयदायकम् ॥’
इति । दीपिकायाम्—‘मूलेदुपूर्वात्रययाम्यपित्र्यशक्राश्विसर्पानलशूलिनश्च ।
खड्गादिसाधारणकर्म कुर्यात्तियौ विलम्बे च शुभे शुभाहे ॥’ इति । साधारणं
घट्टनोज्ज्वलीकरणादिकम् । अथ सुवर्णरूप्यादिभाजने भोजनमुहूर्तोऽपि
प्रसंगादुच्यते । तत्र वसिष्ठः—‘लग्नमैत्रध्रुवमृदुमे सितेदुबुधजीववारेषु ।
हेमरजतादिभाजनभोजनमारोग्यममृतयोगेषु ॥’ इति । आरोग्यं नीरोगत्वं
भोजनकर्तुः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ मुद्रापातनवस्त्रक्षालनमुहूर्तं स्रग्धराछंदसाह—

मुद्राणां पातनं सद्भुवमृदुचरभक्षिप्रभैर्वीन्दुसौरे

घसे पूर्णाजयाख्ये न च गुरुभृगुजास्ते विलम्बे शुभैः स्यात् ।
वस्त्राणां क्षालनं सद्रसुहयदिनकृतपंचकादित्यपुष्ये

नो रिक्तापर्वषष्ठीपितृदिनरविजज्ञेषु कार्यं कदापि ॥ २० ॥

मुद्राणामिति ॥ ध्रुवमृदुचरक्षिप्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैः कृत्वा राजमुद्रांकितसुवर्ण-
रूप्यादिनिष्पादनं मुद्रापातनमित्युच्यते । ‘टंकसाळ’ इति यवनभाषयाहुः ।
तत् सत् शुभमित्यर्थः । तथा वीन्दुसौरे सोमशनिरहिते दिवसे तथा पूर्णा-
जयाख्ये पंचमीदशमीपूर्णिमातृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः एतत्संज्ञके घसे दिवसे
एतत्संज्ञितासु तिथिषु शुभम् । तथा गुरुशुक्रास्तयोर्मुद्रापातनं न कार्यम् ।
तथा विलम्बे शुभैः लग्ने शुभग्रहैः । सन्निरित्यर्थः । उक्तं च सारसमुच्यते—

‘मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मेषु योगे प्रशस्ते शनिचंद्रवर्ज्ये । वारे तिथौ पूर्णजयाख्य-
योश्च मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा नराणाम् ॥ गुर्वस्ते वा सितास्ते वा मुद्राया घट्टनं
कचित् । क्रूरग्रहर्क्षाशलमे न कार्यं भूतिमिच्छता ॥’ इति । अथ वसुधैविष्ठा
हयोऽश्विनी दिनकृत्यंचकादि हस्तचित्रास्वातीविशाखानुराधाः आदित्यं पुन-
र्वसुः पुष्यः एषु नक्षत्रेषु वस्त्राणां क्षालनं स्वतः शक्तौ स्वयं क्षालनं कार्यं
नोचेद्रजकाय धावनार्थं देयमित्यर्थः । रिक्तेति । रिक्ताः प्रसिद्धाः पर्वाणि प्रा-
च्योक्तानि षष्ठी पितृदिनममावास्या रविजशेषु शनैश्चरुधदिवसेषु कदापि
वस्त्रधावनं नो कार्यं । उक्तं च गणेशदैवज्ञैः—‘पौष्णादित्यादिपंचाग्निवसुषु
च भवेद्वाससां क्षालनाद्यं हित्वा षष्ठी च पर्वाङ्गमुत्तशनिदिनं ब्राह्मणं शुभं
स्यात् ॥’ इति । अदितिः पुनर्वसुः आदिरादित्यः । ऋषिर्ज्ञानशनिवारी सं-
क्रांत्यादिकं निघ्नम् । यदाह चंडेश्वरः—‘शनौ भूमिसुते श्राद्धे षष्ठ्यमावा-
स्ययोस्तथा । वस्त्रक्षालनजो दोषो दहत्याससमं कुलम् ॥ संक्रांत्यां पंचदश्यां
च द्वादश्यां च रवेर्दिने । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव क्षारेणापि न योजयेत् ॥’
इति ॥ २० ॥

अथ खड्गादिधारणं शय्याद्युपभोगं च स्त्रगधरयाह—

संधार्याः कुंतवर्मेष्वसनशरकृपाणासिपुत्र्यो विरिक्ते

शुक्रेज्यार्केद्भि मैत्रध्रुवलघुसहितादित्यशाक्रद्विदैवे ।

स्युर्लभे हि स्थिराख्ये शशिनि च शुभदृष्टे शुभैः केंद्रगैः स्या-

ज्ञोगः शय्यासनादेर्ध्रुवमृदुलघुहर्षतकादित्य इष्टः ॥ २१ ॥

संधार्या इति ॥ विरिक्ते रिक्तावर्जिते शुक्रबृहस्पतिरविवारे तथा मैत्रध्रु-
वलघुसंज्ञभसहिते पुनर्वसुज्येष्ठाविशाखानक्षत्रेषु कुंतादयो धार्याः । कुंतः
प्रासः । ‘प्रासस्तु कुंतः स्यात्’ इत्यमरः । वर्मं कवचं इषवः बाणा अस्यंते क्षि-
प्यन्तेऽनेनेतीष्वसनं धनुः कृपाणः खड्गः असिपुत्री छुरिका । सन्नाहोपीति
केचित् । तथा स्थिराख्ये वृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमे राशौ लभे स्थिते
सति शशिति च समीचीनस्थानस्थिते शुभग्रहदृष्टे शुभग्रहैः केंद्रगैः सद्भिः
कुंतादयो धार्याः स्युः । तदुक्तं व्यवहारोच्चये—‘पुष्ये चादितिचित्रपशत-
नये शक्रोत्तरारेवतीवाजीहस्तविशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे । कुंभे
कीटमृहे वृषे मृगपतौ चंद्रे शुभैर्वीक्षिते सन्नाहः शरखड्गकुंतछुरिका धार्या
नृपाणां हिताः ॥’ इति ॥ अथ ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रेषु हरौ श्रवणे अंतकं भरणी
आदित्ये पुनर्वसावेषु शय्यासनादेः शय्या खट्वादिरूपा आसनमौर्णपीठमृगस्व-
गादि आदिशब्दात्पादुकाः एषामुपभोग इष्टो हितः । उक्तं च दीपिकाया-
म्—‘मैत्रेदुपुष्ययमभादितिवाजिचित्राहस्तोत्तरात्रयहरीज्यविधातृमानि । ए-
तेष्वतीव शयनासनपादुकानां संभोगकार्यमुदितं मुनिभिः शुभाहे ॥’ इति ।
शुभाहे शुभग्रहवारे ॥ २१ ॥

अथांधकादिनक्षत्राणि शार्दूलविश्रीडितेमाह—

अंधाक्षं वसुपुण्यधातुजलभद्रीशार्यमांत्यामिधं

मंदाक्षं रविविश्वमैत्रजलपाश्लेषाश्विचांद्रं भवेत् ।

मध्याक्षं शिवपित्रजैकचरणत्वाष्ट्रं विध्यंतकं

स्वक्षं स्वात्यदितिश्रवोदहनमाहिर्बुध्न्यरक्षोभगम् ॥ २२ ॥

अंधाक्षमिति ॥ अंधाक्षमिति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । एवं मंदाक्षमि-
त्यादावपि । वसुर्धनिष्ठा पुण्यः धाता रोहिणी जलभं पूर्वाषाढा द्वीशं वि-
शाखा अर्यम्णमुत्तराफल्गुनी अंत्यं रेवती एतान्यंधनक्षत्राणि । अथ रवि-
र्हस्तः विश्वे उत्तराषाढा मैत्रमनुराधा जलपं शततारका आश्लेषा अभिनी
चांद्रं मृगः एतानि मंदाक्षनक्षत्राणि । अथ शिव आर्द्रा पितरो मघा भजैक-
चरणः पूर्वाभाद्रपदा स्वाष्ट्रं चित्रा ऐंद्रं ज्येष्ठा विधिरभिजित् अंतकं भरणी
एतानि मध्याक्षनक्षत्राणि । अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा रक्षो मूलं भगं पूर्वाफ-
ल्गुनी एतानि सुलोचननक्षत्राणि । यदाह वसिष्ठः—‘अंधकमथ मंदाक्षं
मध्यमसंज्ञं सुलोचनं पश्चात् । पर्यायेण च गणयेच्चतुर्विधं ब्रह्मधिष्ण्यातः ॥’
इति । धिष्ण्याशब्दः स्त्रीलिंगे आर्षः । ब्रह्मधिष्ण्या रोहिणी । ततश्चतुर्धा
पुनः पुनः उक्तान्येव नक्षत्राणि भवन्ति । ननु लाघवाय ग्रंथकृत्प्रवृत्तो तो व-
सिष्ठवचनबलधुपद्येनैव तदर्थसिद्धेः प्रत्येकं नक्षत्रगणनारूपं गौरवं व्यर्थं कृ-
तमिति चेत् । यद्यपि तत्र शब्दलाघवमस्ति तथापि पुनः पुनर्गणनया प्रमा-
दादन्यथापि गणनया मंदाक्षादिनक्षत्राणां विपर्ययसिद्धौ गौरवमर्थतो-
ऽस्त्येव । प्रस्तुते पद्येऽपि शब्दबाहुल्यं तथाप्यर्थस्य निःसंदेहोपनिबन्धादतीव
लाघवमस्तीत्यस्मिन्पाठे महारुणः ॥ २२ ॥

अथांधादिनक्षत्राणां फलान्यनुष्टुप्छंदसाह—

विनष्टार्थस्य लाभोऽधे शीघ्रं मंदे प्रयत्नतः ।

स्यादूरे श्रवणं मध्ये श्रुत्याप्ती न सुलोचने ॥ २३ ॥

विनष्टार्थस्येति ॥ अंधनक्षत्रेषु विनष्टस्यापहृतस्यार्थस्य शीघ्रं लाभः प्रा-
प्तिर्भवति । मंदाक्षनक्षत्रेषु विनष्टार्थस्य प्रयत्नतो लाभो भवति । मध्ये म-
ध्याक्षनक्षत्रेषु विनष्टार्थस्य दूरे स्वनगरादतीव दूरे भूभागे श्रवणं त्वदीयं
द्रव्यममुकेन हृतममुकस्मिन् स्थले तिष्ठति इति लोकश्रुतिर्भवति लब्धिस्तु
नास्त्येव । सुलोचननक्षत्रेषु श्रुत्याप्ती न श्रवणमपि न लब्धिरपि नेत्यर्थः ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लाभोऽधके निकट एव हृतस्य चौरैर्द्रव्यस्य ल-
ब्धिरिह केकरमे प्रयत्नात् । दूरश्रुतिविपिटभेषु कथंचिदेव न प्राप्तिरुत्तम-
बिलोचनमे कदाचित् ॥’ इति । केकरमे मंदाक्षनक्षत्रे । विपिटमे मध्य-
नक्षत्रे ॥ २३ ॥

अथ धनप्रयोगे निषिद्धनक्षत्राण्यनुष्ठुभाह—

तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद्रव्यं दत्तं निवेशितम् ।

प्रयुक्तं च विनष्टं च विष्टयां पाते न चाप्यते ॥ २४ ॥

तीक्ष्णेति ॥ तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्यद्रव्यं सुवर्णादि दत्तं कालांतरं विनैव दत्तं न तु स्वसत्तापरित्यागेन तद्वत्तमित्युच्यते । निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कालांतररीतिपुरःसरोत्तमर्णाधमर्णव्यवहारेण कस्मैचिद्वत् विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा क्वचित्प्रयुक्तं तद् द्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते । तथा विष्टयां भद्रायां पाते व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं न प्राप्यते । चकाराद्ग्रहणेपि न देयमिति व्याख्येयम् । वसिष्ठवाक्यस्वरसात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘ध्रुवोग्रसाधारणदारुणक्षेत्रे निक्षिप्तमर्थं च तथा ग्रनष्टम् । चौरैर्हृतं दत्तमुपप्लवे वा विष्टयां च पाते न च लभ्यते तत् ॥’ इति । उपप्लवे ग्रहणे । यत्तु केचिद्वशाकुर्वते । निश्चयेन चौरहृतस्य द्रव्यस्य प्राप्यप्राप्तिविचारोऽधकादिनक्षत्रैरेव वा ‘लभोऽधके निकट एव हृतस्य चौरैः’ इत्युक्तत्वात् । चौरानिर्णये त्वनेनैव विचारः । तर्हिष्यम् । वसिष्ठवाक्येपि चौरैर्हृतमिति साक्षाच्चौरपदोपादानाद्येनकेनापि विचारः कर्तव्य इति युक्तमुत्पश्यामः । एवं चौरानिर्णयेपि स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्यप्राप्तिनिश्चय एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति ॥ २४ ॥

अथ जलाशयखनननृत्पारंभयोर्मुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मित्रार्कध्रुववासवांबुपमघातोयांत्यपुण्येदुमिः

पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ ।

आप्ये सर्वजलाशयस्य खननं व्यंभोमधैः सैद्रभै-

स्तैर्नृत्यं द्विबुके शुभैस्तनुग्रहे ज्ञेज्जे ज्ञराशौ शुभम् ॥२५॥

मित्रार्केति ॥ मित्रोऽनुराधा अर्को हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तराश्रयं वासवं धनिष्ठा अंबुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा अंत्यं रेवती पुण्यः इंद्रमृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतडागनाम्नां तोयाधाराणां खननं शुभमुक्तम् । उक्तं च व्यवहारतत्त्वे—‘आप्यांबुपांत्यपिदुमित्रवसुत्तार्ककेंद्रीज्यमेधु खननं सलिलाश्रयाणाम्’ इति ॥ अथ जलाशयखनने लग्नविचारः । पापैः पापगृहगैर्बलरहितैः सद्भिः तनौ लग्ने सुरगुरौ बृहस्पती ज्ञे बुधे स्थिते सतीत्यर्थः । लग्नात्स्वे दशमस्थाने आप्ये जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लग्ने जीवे ज्ञेऽथवा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्ले चापि मेघूरणस्ये । आप्ये चंद्रे सर्वतोयाश्रयाणामारंभाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम् ॥’ इति । कश्यपेनाप्युक्तम्—‘गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुके कर्मगते विधौ । आप्यमे जलकार्याणामारंभाः सिद्धिदः स्मृतः ॥’ इति । दीपिकायां तु विशेषः—‘पुण्ये मित्रकरोत्तरस्वरुणमङ्गा-

धुपिर्ज्येदुमिः शस्तेऽर्के शुभवारयोगतिथिषु कूरेष्ववीर्येषु च । पुष्टेदौ जलराशिगे
दशमगे शुके शुभांशोदये प्रारंभः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेदुपुत्रोदये ॥
इति । स्वं धनिष्ठा । ग्रंथे तु वापीकूपतडागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं भिन्नानि
नक्षत्राण्युक्तानि ॥ तत्र वापीखननमाह ऋक्षोच्चयः—‘स्वात्यश्विपुष्यह-
स्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ । रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते ॥’ इति ॥
कूपारंभमाह श्रीपतिः—‘हस्तः पुष्यो वासवं वारुणं च मैत्रं पित्र्यं त्रीणि
चैवोत्तराणि । प्राजापत्यं चापि नक्षत्रमाहुः कूपारंभे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्राः ॥’
इति ॥ तडागारंभमाह वसिष्ठः—‘मैत्रेदुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवा-
रीश्वरवारिमेषु । प्रारंभणं सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन्द्रशकवारलभे ॥’ इति ।
अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानान् तडागारम्भार्थमिदं वचनमवसी-
यते । बहुवचनमाश्रयाभिप्रायेण । सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूर्णार्थम् ।
तत्र कूपतडागनक्षत्रेषु सदृशनक्षत्रत्यागावशिष्टानां मेलने त्रयोदशनक्षत्राणि
भवन्ति । तत्र संक्षेप्तकामेन व्यवहारतत्त्वकर्त्रा सर्वजलाशयानामारंभे सा-
मान्यतो जलाश्रयस्वसाधर्म्यादेतानि त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च ग्रंथक-
र्त्रोक्तानि । तत्र वापीकूपतडागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव । यत्तु पुनर्वसि-
ष्टेनोक्तम्—‘शशांकतोयांशकरार्यमित्रध्रुवांबुपित्र्ये वसुरेवतीषु । उद्यानवाप्या-
दितडागकूपकार्याणि सिध्यन्ति जलं ध्रुवं स्यात् ॥’ इति । तज्जीर्णोद्धारविष-
यम् । प्रागुक्तवाक्यं प्रारंभणपदोपादानाश्चूतनखननविषयमिति पुनरुक्तिपरि-
हारः ॥ अथ नृत्यारंभः । तैः प्रागुक्तैर्नक्षत्रैर्भौमधैः पूर्वाषाढामघारहितैः
सैन्द्रमैर्ज्येष्ठासहितैः मित्रार्कध्रुववासवांबुपात्यपुष्येदुज्येष्ठानक्षत्रे नृत्यं शुभम् ।
नृत्यारंभः शुभ इत्यर्थः । नृत्यं नर्तनम् । यदाह वसिष्ठः—‘तिष्ठोत्तरामित्र-
गुरुश्रविष्ठाहस्तेन्द्रवारीश्वरपौष्णेषु । संगीतनृत्यादिसमस्तकर्म कार्यं विभौ-
मार्कजवासरेषु ॥’ इति । श्रीपतिरपि—‘हस्तः पुष्यो वासवं चानुराधा ज्येष्ठा
पौष्णं वारुणं चोत्तराश्र । पूर्वाचार्यैः कीर्तितश्रृंगवर्ती नृत्यारंभे शोभनोऽयं भ-
वर्गः ॥’ इति । अथ लग्नशुद्धिः । तत्र हिबुके लग्नाच्चतुर्थस्थाने स्थितैः शुभग्र-
हैर्वीक्षिते इत्यध्याहारः । कश्यपवाक्यानुरोधात् । तलुगृहे लग्ने बुधसहिते
सति अजे चन्द्रे जराशौ मिथुनकन्यास्ये चतुर्थस्थैः शुभग्रहैर्वीक्षिते सति नृ-
त्यारंभः । यदाह कश्यपः—‘लग्नसंस्थे बुधे चन्द्रे बुधराशौ तु वीक्षिते ।
शुभग्रहैश्चतुर्थस्थैर्नाट्यारंभः प्रशस्यते ॥’ इति । अतएव रत्नमालायामपि—
‘बुधे विलग्ने शशिनि जराशौ शुभवीक्षिते । हिबुकस्थैः शुभैर्नाट्यप्रारंभः स-
ञ्जिरिष्यते ॥’ इति । अत्र पद्य एवमेव व्याख्येयम् ॥ २५ ॥

अथ सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्तं शालिन्याह—

क्षिप्रे मैत्रे वित्सितार्केज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलामे ।
योनेर्मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्या स्वामिनः सेवकेन २६
क्षिप्रे मैत्रे इति ॥ क्षिप्रे मैत्रे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रानुराधामृगरेवतीन-
क्षत्रेषु वित्सितार्केज्यवारे बुधशुक्रसूर्यगुरुवारे तथा सौम्यग्रहे लग्नसंस्थे सति

अर्के सूर्ये वा अथवा कुजे भौमे वा खलामे दशमैकादशस्थे सति सेवकेन भृत्येन स्वामिनो राजादेः सेवा कार्या । राजादिदर्शनं प्रागुक्तं । वेतनग्रहण-कार्याद्यंगीकाररूपा सेवास्मिन्मुहूर्ते कार्या । तत्रापि स्वामिसेवकयोर्यौ-मैत्र्यां सत्याम् । च पुनः राशिपोः स्वामिसेवकयोर्यौ जन्मराशी तयोर्यावधि-पती तयोरपि मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां कार्या । उक्तं च श्रीपतिना—‘शुभे विलम्बे दशमायगे च रवौ कुजे वाथ वशेन योनेः । विद्यायुधाभ्यासरतेन कार्यः समाश्रयः स्वामिनि सेवकेन ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘दशमैकादशे सूर्ये कुजे वा शुभलभगे । विद्यायुधाभ्यासयुक्तसेवाकर्मापि सिद्ध्यति ॥’ इति । राशिमैत्रीसाहित्यं तु ‘बभ्रुरां श्वेणमिभैद्रसिंहमोत्वास्तुसंज्ञं त्वजवानरं च । गोव्याघ्रमश्वोत्तममाहिपं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥’ इति वसिष्ठोक्ति-मंगीकृत्य तुल्यन्यायत्वाद्वाप्युक्तं ग्रंथकृता । योनिमैत्री च विवाहप्रकरणे ‘अश्विन्यंबुपयोरिति’, ‘मित्राणि शुभगे’रिति च वक्ष्यति ॥ २६ ॥

अथ द्रव्यप्रयोगऋणग्रहणमुहूर्ते शार्दूलविक्रीडितेनाह—

स्वात्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुमे कर्णत्रयाश्चे चरे

लभे धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः ।

नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेकेऽह्नि यत्

तदंशेषु भवेदृणं न च बुधे देयं कदाचिद्वनम् ॥ २७ ॥

स्वात्यादित्येति ॥ स्वातिपुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवतीविशाखापुष्यश्रवणधनिष्ठाशततारकाश्विनीष्वेकादशनक्षत्रेषु द्रव्यप्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयम् । यदाह भीमपराक्रमः—‘मृदुपुष्याश्विनी चैव विशाखा श्रवणत्रयम् । पुनर्वसौ च शंसति धनादिनिषिवर्तनम् ॥’ इति । वर्तनमृणा-दिरूपेण दानं मिश्रतक्षत्रत्वाद्विशाखानिषेधे प्राप्ते ऋणदाने एव निषेध इति विशेषः । हस्तनष्टादौ तु निषिद्धैव । अथ लभे चरे मेघकर्कतुलामकराणामन्य-तमे धर्मो नवमं सुतः पंचमं अष्टशब्देन लक्षणयाष्टमस्थानमुच्यते तेषां शुद्धिः नवमपंचमस्थानयोः शुभग्रहसत्त्वं पापग्रहराहित्यं च अष्टमे तृभयरा-हित्यमित्यर्थः । एवंरूपया शुद्ध्या सहिते लभे ऋणं देयम् । उक्तं च रत्नमा-लायाम्—‘शुद्धेषु धर्मात्मजनैधनेषु चरे विलम्बे द्रविणप्रयोगः ।’ इति । अथारे संगलवारे ऋणं न ग्राह्यम् । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—‘ऋणं भौमे न गृह्णीयात्त देयं बुधवासरे । ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात्संचयं सोमनन्दने ॥’ इति । अथर्वविशेषे संक्रमः संक्रांतिः तद्विसे वृद्धौ वृद्धियोगे करेकेऽह्नि हस्तनक्षत्रसहिते रविवारे हस्तार्के इति यावत् । तत्रापि ऋणं न ग्राह्यमिति प्रत्येकं संबंधः । ननु कुतो न ग्राह्यमित्यत आह—यदिति । यथासादेतोस्त-दृणं तदंशेषु ऋणग्रहीतुकुलेषु भवेत् । तदृणं तत्पुत्रपौत्रादिमिरपि परिहर्तु-मशक्यमित्यर्थः । अर्थादेषु भौमसंक्रांत्यादिदिनेषु ऋणमवश्यं परिहर्तव्य-

मिति निष्कृष्टोऽर्थः । 'हस्तेऽर्कवारे संक्रांतौ यदणं स्यात्कुलेषु तत् । वृद्धि-
योगे तथा ज्ञेयमृणच्छेदं तु कारयेत् ॥' इति ज्योतिःप्रकाशकारोक्तेश्च ।
अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्युणं न देयम् । 'न देयं बुधवासरे' इत्यधुनै-
वोक्तत्वात् ॥ २७ ॥

अथ हलप्रवहणमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनाकं शनिं

पापैर्हीनबलैर्विधौ जललवे शुक्रे विधौ मांसले ।

लग्ने देवगुरौ हलप्रवहणं शस्तं न सिंहे घटे

कर्काजैणधटे तनौ क्षयकरं रिक्तासु षष्ठ्यां तथा ॥२८॥

मूलेति ॥ मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवमृदुक्षिप्रैश्च एकोनविंशतिनक्षत्रै-
र्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् । यदाह नारदः—'मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखा-
पितृभेषु च । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलमे वृषैः ॥' इति । विशेषमाह
श्रीपतिः—'मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु भेषु । हलप्रवाहं
प्रथमं विदध्यानीरोगमुष्कान्वितसौरभेयैः ॥' इति । नीरोगाः पीडारहिता
ये मुष्का वृषणासैरन्विता ये सौरभेया वृषासैर्विदध्यादित्यर्थः । उक्तं चैतत् ।
वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा अतस्तादृशैर्वृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् । चू-
र्णितवृषणैर्वृषैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथार्कं सूर्यवारं शनिवारं
विना त्यक्त्वाऽन्यवारेषु चंद्रमंगलबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् ।
'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति विनायोगे द्वितीया । उक्तं च
व्यवहारतत्त्वे—'पूर्वाद्वीशयमाभिमेऽर्कयमयो रिक्तासु नेष्टा कृषिः' इति ॥
अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिः । तत्र पापग्रहैर्हीनबलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने
विधौ चंद्रे शुभे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र विधौ चंद्रे जलगृहे
जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्नस्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तं च रत्न-
मालायाम्—'शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसितभौमभास्कैः ।
आश्रिते शशिनि वारिजोदये लग्नवर्तिनि गुरौ कृषिक्रिया ॥' इति । कश्य-
पोऽपि—'गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शस्ता कृषिक्रिया तत्र
दुर्बलैः क्रूरखेचरैः ॥' इति । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः । तत्र सिंहे घटे कुंभे
कर्के अजे मेघे पुणे मकरे धटे तुलायां एषु लग्नेषु कृषिकर्म न शस्तं । यतस्त-
त्क्षयकरं पीडाकरम् । तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्यां च क्षय-
करम् । तथाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनाष्टम्यामपि न शस्तं कृषिकर्म । उक्तं च
ज्योतिःसारसागरे—'मेषलग्ने पशून् हन्ति कर्कटे जलजं भयम् । सिंहे
सस्यभयं ज्ञेयं तुलायां हलसंक्षयः ॥ मकरे सस्यनाशः स्यात्कुंभे चौरभयं
तथा । हंसष्टमी बलीवर्दाश्रवमी सस्यघातिनी ॥ षष्ठी च कीटजननी पशू-
न्हन्ति चतुर्दशी ॥' इति । चतुर्थ्यामपीदं फलं ध्येयम् ॥ २८ ॥

अथ बीजोसिमुहूर्तफणिचक्रहलचक्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह—

एतेषु श्रुतिवारुणादिति विशाखोद्भिनि भौमं विना

बीजोसिर्गदिता शुभा त्रगुभतोऽष्टाग्नीदुरामेदवः ।

रामेद्विप्रियुगान्यसच्छुभकराण्युप्तौ हलेऽर्कोज्जिता-

द्वादामाष्टनवाष्टमानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत्सन्ति च ॥२९॥

एतेष्विति ॥ श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अवितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुद्भिर्नक्षत्रैर्विनेतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पंचवक्षनक्षत्रेषु बीजोसिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘हस्ताभिपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु । स्वाती धनिष्ठासु मघासु मूले बीजोसिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा ॥’ इति । वसिष्ठेनाप्येतावंत्येव नक्षत्राण्युक्तानि—‘धातृद्वये कौणपपिष्यपुष्ये हस्तत्रये श्रुत्तरमैत्रमेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीषु बीजोसिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यात् ॥’ इति । कौणपो मूलम् । नारदेनाप्युक्तानि—‘मृदुध्रुवक्षिप्रमेषु पितृवायुवसूद्वेषु । समूलमेषु बीजोसिरुत्कृष्टफलप्रदा ॥’ इति । कश्यपेनापि—‘वसुवायुजनैर्नक्षत्रक्षिप्रध्रुवसूद्वेषु । सीतां स्मृत्वाथ बीजोसिरुत्कृष्टफलप्रदा ॥’ इति । अत्र सधा नोक्ता । अथ भौमो मंगलवारो निषिद्धः । अर्थात् सूर्यचंद्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोसिः शुभा । अत्र विनायोगे द्वितीया । एवं दश्रुतिवारुणेषु च कुजे बीजोसिर्व्यवहारतत्त्वे उक्तत्वात् । नेष्टा कृषिः इत्यतो नकारोऽत्रानुवर्तते तेन बीजोसिर्नष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषतिषेधो राजमार्तडे—‘रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः । तस्माद्द्वित्रयं तत्तु बीजवापे परित्यजेत् ॥’ इति ॥ अथ बीजोसौ फणिचक्रमुच्यते । अगुभतो न विधत्ते गावः किरणा यस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावाः तस्य कुतस्तरी किरणाः तादृशोऽगू राहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राहुषिष्ठितनक्षत्राद्वष्टौ भानि असदसमीचीनानि । ततस्त्रीणि शुभानि । तत एकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततोप्येकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततोप्येकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोसौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तम् । उक्तं च नारदेन—‘भवेद्भ्रजितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्जलाय वृक्षे द्वादश चोदरे ॥ निस्तंदुलत्वकं लांगूले भचतुष्टयमीरितम् । नाशो बहिःपंचके स्याद्बीजोसाविति चिंतयेत् ॥’ इति । राहुयस्मिन्नृक्षेऽस्ति तस्माद्भक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय इयामिकासंपादकं स्यात् । ततो द्वादशभानि बहिर्नक्षत्ररहितास्ति उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः । ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तंदुलत्वकरं स्यात् । ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपंचकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्नमालायामपि—‘मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे विष्णयानि च द्वादश स्यापुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भानां स्थितं पंचकम् । श्वेदं

कज्जलमन्त्रवृद्धिरधिका निस्तुलत्वं क्रमात्स्यादीतिप्रभवं भयं च फणिभाद्री-
जोप्तिकाले स्फुटम् ॥' इति । अत्र केचित्फणिभात्सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्षुः ।
तत्र युक्तिः 'सूर्यभादुरगः स्थाप्यः' इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात् ।
तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्वाहुभादित्युक्तत्वात् । 'राहुधिष्ण्यात्समारम्य धिष्ण्ये-
ष्वष्टसु निष्फलम्' इति कश्यपोक्तेश्च । 'सूर्यभादुरगः स्थाप्यः' इति तु
स्वरोदयवचनम् ॥ बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः—'भवरिपुसहजे पा-
पैस्त्रिकोणकैर्द्रव्यैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं
कार्यम् ॥' इति । अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते । हले इति । हले हलचक्रे-
ऽर्कोज्जितात्सूर्यमुक्ताक्षत्राक्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि ।
ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलभानि । ततो नव भान्यसन्ति । ततोऽष्टौ भानि
सन्ति । यथा सूर्य आर्द्रायां भुक्तं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगाद्वापुनर्वसु-
भान्यशुभानि । ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वाफलान्युत्तराफल्गुनीहस्तचित्रास्वा-
तीनक्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखानुराधाज्येष्ठापूर्वाषाढोत्तराषाढाभि-
जिच्छ्रवणघनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि । ततः शततारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभा-
द्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि । एवमष्टाविंशति-
भानि भवन्ति । यदाह वसिष्ठः—'अर्कगतागतसंस्थं भद्रितयं नेष्टुभयत-
स्त्वष्टम् । षोडशधिष्ण्यं नवकं शिष्टमनिष्टं च लांगले चक्रे ॥' इति । अ-
र्केण गतं भुक्तं आगतं भोग्यसंस्थमाक्रांतं पृथग्भद्रितयं नेष्टम् । तत उभयतः
षोडशधिष्ण्यं इष्टम् । यथा सूर्यभुक्तमात्माकनान्यष्टौ शुभानि, सूर्यभोग्यभा-
द्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः । शिष्टमुर्वरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टमे-
वमन्त्राप्यष्टाविंशतिभानि । नारदोपि—'हलादौ वृषनाशाय भद्रयं सूर्यभु-
क्तभात् । अग्रे ऋक्षत्रयं लक्ष्म्यै सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चके ॥ शूलत्रयेऽपि नषकं
मरणायान्यपंचकम् । श्रियै पुच्छत्रयं श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लांगले शुभे ॥' इति ।
अस्यार्थः— हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्यात् । त-
दग्रे नक्षत्रत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् । तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपंचकं सौख्याय स्यात् । त-
दग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् । तदग्रेऽन्यत्पार्श्वपंचकं श्रियै
स्यात् । तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलदमिति । अनेनापि प्रकारेण
मृगादीनि तान्येव शुभाशुभानि संभवन्ति । तत्र हलचक्राकृतिलिख्यते ।
कश्यपोऽपि—'त्रिष्वष्टसु नवक्षेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात् । हानिर्वृद्धिः कर्तृ-
मृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रमम् ॥' इति हलनक्षत्रोक्त्यनन्तरमुक्तवान् । अस्यार्थः—
अर्कविमुक्तभाद्रिषु मेषु हानिः । ततो नवसु मेषु कर्तृनाशः । ततः
सप्तसु मेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रो-
क्तेरभिजिज्ञासना नास्ति । एवं बहुमुनिसंवादे सति 'इनप्रोज्जितात्त्रिविद्धित्री-
पुत्रीषुत्रिरामण्य ३।३।३।५।३।५।३।३ शुभदशुभभानि क्रमाह्लांगलाख्ये' इति
यत्तु केशवदैवज्ञैर्मुहूर्ततत्त्वे तर्चित्यम् । ऋषिवाक्यमूलाभावात् । ननु
'अर्कक्रांतगतागतान्यनदुर्हा नाशाय भाष्यमतो वृष्ये भद्रितयं ततश्च ह-

पिकृदाताय शूलत्रये । विष्ण्यानां नवकं तदंतरगते स्यातां श्रियै पंचके य-
च्चान्यभितयं तदत्र कथितं चक्रे शुभं लांगले ॥' इति श्रीपतिवाक्यालोचने-
नोक्तम् । तथाहि अर्काक्रांतगतागतानि भान्यनडुहां नाशाय स्युः । तदग्रतो
भत्रयं वृष्यै । ततः शूलत्रये विष्ण्यानां नवकं लेख्यं कृशतायै स्यात् । शू-
लत्रयमध्यगते पंचके नक्षत्रदशकमित्यर्थः । श्रियै स्याताम् । यच्चान्यभितयं
नक्षत्रत्रयं शुभं स्यात् । एवं सति चक्रन्यासः । अनेन प्रकारेण प्रोज्झितक्षी-
णीतीत्यादीनि शुभाशुभानि भानि संभवन्तीति चेत् । तदेतद्विचारितरम-
णीयम् । न स्वयं श्रीपतिवाक्ये शब्दार्थ उच्यते—किंतु मूलवाक्यादर्शनाबो-
धपुरःसरस्वाज्ञानप्रकाशकः शब्दार्थस्वयम्—अर्काक्रांतगतागतानि त्रीणि
भानि वृषनाशकराणि स्युः । हलमध्यमभागमांते । ततस्त्रीणि वृष्यै हलदंढा-
धोभागे । ततः पंचनक्षत्राण्यपास्याग्रिमाणि नवभानि शूलत्रये त्रिकंश्रिकं कृ-
षिकृदाताय स्थाप्यानि । नन्वत्र पंचनक्षत्रत्यागे को हेतुरित्यत आह—तदं-
तरगत इति । तच्छब्देन हलोर्ध्वदंडशूलोर्ध्वदंडाबुध्यते । तयोरंतरगते मध्ये
विद्यमाने पंचकं च पंचकं पञ्चके श्रियै स्थाप्ये । नक्षत्रदशकमिति यावत् ।
तच्चान्यभितयं हलदंडोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम् । एवं सति ऋषिवाक्यैः
सहास्यैकार्थता संपद्यते । यत्तु महेश्वरः—'सूर्याभिहितभाभिवेदविषयांकां-
शैशविश्वार्कैकैस्तुल्यान्येष्यगतानि भानि मुनिभिः प्रोक्तानि शस्तानि च ।
आद्ये लांगलयोजने' इत्युवाच—तदपि चित्तमेव । यस्वेवमेव टोडरानंदे
'अर्काक्रान्ते' इत्यादिपद्यव्याख्यानं पितृचरणकृतं तदपि स्पष्टार्थवसिष्ठाष्टृषि-
वाक्यविशेषादर्शनकृतं प्रतिभाति । विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य
नानाविधोऽर्थो व्याकर्तुं शक्यते । विशेषदर्शने तु सामान्यवाक्यस्य विशेष
एव पर्यवसानमित्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेन । अत्र हलचक्रे बीजोसिचक्रे वा
विहितनक्षत्राणामिष्टफलवस्थानपातसत्त्वे च परिग्रहो न्याय्यः अन्यथात्वे
त्यागः । निषिद्धानां तु सर्वथैव त्याग इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

अथ शिरोमोक्षविरेकादिक्रियामुहूर्तान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

त्वाष्ट्रान्मित्रकभाद्वयैऽबुपलघुश्रोत्रे शिरामोक्षणं

भौमार्केज्यदिने विरेकवमनाद्यं स्यादुधार्की विना ।

मित्रक्षिप्रचरध्रुवे रविशुभाहे लग्नवर्गे विदो

जीवस्यापि तनौ गुरौ निगदिता धर्मक्रिया तद्वले ॥३०॥

त्वाष्ट्रादिति ॥ त्वाष्ट्राद्वयं चित्रास्वाती मित्राद्वयं अनुराधाज्येष्ठा कभा-
द्वयं रोहिणीमृगौ अंबुपः शततारका लघूनि अश्विनीपुष्यहस्तामित्रितः श्रोत्रं
श्रवणः पशु नक्षत्रेषु तथा भौमार्केज्यदिने मंगलगुरुरविवासरेषु शिरामोक्षणं
रुचिरवाहिनी नाडी शिरा तस्या मोक्षणं सूक्ष्मशस्त्रघातेन शिरातो रक्तमो-
क्षणं कुर्यादित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिःसारसागरे—'चित्रायुगे विधियुगे

मित्रयुगे लघुषु वारुणे विष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचंद्रलघ्नेषु ॥
इति । वारे संमत्यभावः । अथ बुधार्का बुधशनैश्चरावपास्यान्यवारेषु पूर्वो-
क्तनक्षत्रेषु च विरेकं वमनाद्यम् । औषधेन सुखप्रवृत्तिर्विरेकः वमनं प्रसिद्ध-
मेव तदाद्यं कर्म कार्यं उक्तम् । अथ मित्रक्षिप्रचरध्रुवेषु त्रयोदशनक्षत्रेषु
तथा रवौ रविवारे शुभाहे चंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषु धर्मक्रिया कोटिहोमरुद्राबु-
धानादिका कार्या । उक्तं च दीपिकायाम्—‘शुभमहाकंवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुव-
बोद्धुषु । शुभराशिविलघ्नेषु शुभं शांतिकपौष्टिकम् ॥’ इति । शांतिकं धर्म-
कृत्यं कोटिहोमादि यत् । अथ विदो बुधस्य जीवस्य गुरोर्लघ्वर्गे यस्मिन्
कस्मिंश्चिद्धमे गुरुबुधयोः पद्वर्गे सति तनौ लघ्ने च गुरौ सति कर्तुंश्च
गुरुबले सति धर्मक्रिया हिता निगदिता । उक्तं च रत्नमालायाम्—
‘हिबुकेऽर्के गुरौ लघ्ने धर्मारंभो रवेर्दिने’ इति । अन्यच्च—‘श्रुतिस्मृतिपुराणा-
विप्रोक्तानां धर्मकर्मणाम् । गुरुजलघ्वर्गेषु प्रारंभस्तद्वले सति ॥’ इति । प-
द्मशानं विवाहप्रकरणे ग्रंथकतैव वक्ष्यति ॥ ३० ॥

अथ धान्यच्छेदमुद्दृतं वसंततिलकेनाह—

तीक्ष्णाजपादकरवद्विवसुश्रुतींदु-
स्वातीमघोत्तरजलान्तकतक्षपुष्ये ।

मंदाररिक्तरहिते दिवसेऽतिशस्ता

धान्यच्छिदा निगदिता स्थिरमे विलग्रे ॥ ३१ ॥

तीक्ष्णाजपादेति ॥ तीक्ष्णसंज्ञानि मूलज्येष्ठाद्राश्लेषाः अजपादः पूर्वाभा-
द्रपदा अन्यानि प्रसिद्धानि तथा चित्रा पुष्यश्च एतेष्वेकोनविंशतिनक्षत्रेषु
तथा मंदः शनिः आरो मंगलः रिक्तातिथयः प्रसिद्धाः एतेषां समाहारः मं-
दाररिक्तं तेन रहिते विहीने दिवसे तथा स्थिरमे स्थिरराशौ लघ्ने सति धा-
न्यच्छिदा धान्यच्छेदनम् । ‘पिङ्गिदादिभ्योऽङ्’ इत्यङ् । स्त्रियां टाप् । धन्यानां
यवादीनां छिदा निगदितोक्ता । निष्पन्नधान्यानां छेदनं कार्यमित्यर्थः । य-
दाह राजमार्तंडः—‘रौद्रे पिष्ये तथा सौम्ये हस्ते पुष्येऽनिले तथा । स-
खच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणवासवे ॥’ इति । दीपिकायां तु—‘याम्याजपा-
दहिधनानलतोयशक्रचित्रोत्तरोद्धुषु कुजार्कजवारवर्ज्यम् । शस्तेन्दुयोगकरणेषु
तिथावरिक्ते धान्यच्छिदा स्थिरनरस्वगृहोदयेषु ॥’ इति । अहिराश्लेषा । अत्र
पूर्ववाक्ये नव नक्षत्राण्युक्तानि । द्वितीयवाक्ये एकादश भानि । वाक्यद्वये
धनिष्ठोपादानात्तस्याग्रे एकोनविंशतिभान्येव संपद्यन्ते । तानि वचनद्वयमा-
माण्याहंयकत्रोपनिबद्धानि । व्यवहारतत्त्वे तु वारावुक्तौ ‘धान्यानां लवनं
कुर्याद्गुरौ शुके च सर्वदा’ इति ॥ ३१ ॥

अथ कणमर्दनस्यरोपणमुद्दृतं वसंततिलकेनाह—

भाग्यार्यमश्रुतिमर्धेद्रविधातृमूल-

मैत्रांत्यभेषु कथितं कणमर्दनं सत् ।

द्वीशाजपाभिर्ऋतिधातृशतार्थमर्क्षे

सस्यस्य रोपणमिहार्किकुजौ विना सत् ॥ ३२ ॥

भाग्येति ॥ भाग्यं पूर्वाफलगुनी विधाता रोहिणी अन्यान्यतिप्रसिद्धानि एषु नव नक्षत्रेषु कणाक्षणकादयस्तेषां मर्दनं यथ्याद्याधातादिना वितुषीकरणं सत् । समीचीनमित्यर्थः । तदुक्तं व्यवहारोच्चये—‘फलगुन्यौ श्रवणश्चैव मन्वा मूलं तथा मता । अनुराधा तथा ज्येष्ठा रेवती धान्यमर्दने ॥ केवले सिंहलग्ने वा गुरुशुक्रोदयेऽथवा ॥’ इति । एवमत्राष्टौ भान्युक्तानि ‘रोहिण्यां मर्दनं कुर्यात्’ इति राजमार्तडोक्तेः । रोहिण्युपादानं च तद्वाक्यविदाम् । इत्थे च वापयेद्वीजं संग्रहं वैश्वदैवते । रोहिण्यां मर्दनं कुर्यादुत्तरासु प्रवेशयेत् ॥’ इति । अत्र कर्मविशेषेणैकस्यैव नक्षत्रस्योपादानमतिमुख्यतासूचनार्थं न स्वितरनिवेधानर्थम् । कुतः । वाक्यांतराणां वैयर्थ्यापत्तेरिति । अथ द्वीशं विशाखा अजपात्पूर्वाभाद्रपदा निर्ऋतिर्मूलं धाता रोहिणी शतं शततारका अर्थमर्क्षे उत्तराफलगुनी एषु षट्सु भेषु सस्यस्य धान्यस्य रोपणं पूर्ववापितस्थानात्स्थलांतर आरोपणं सच्छुभम् । इह सस्यरोपणे आर्किकुजौ शनिभौमौ विना त्यक्त्वान्यवारेषु सूर्यचंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषु कार्यं सस्यस्य रोपणम् । उक्तं च राजमार्तडे—‘पूर्वाभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफलगुनी । विशाखा वारुणं चैव धान्यानां रोपणे वराः ॥’ इति ॥ ३२ ॥

अथ धान्यस्थितिधान्यवृद्धिसुहृत्तौ वसंततिलकेनाह—

मिश्रोग्ररौद्रभुजगेंद्रविभिन्नभेषु

कर्काजतौलिरहिते च तनौ शुभाहे ।

धान्यस्थितिः शुभकरी गदिता ध्रुवेज्य-

द्वीशेंद्रदस्रचरभेषु च धान्यवृद्धिः ॥ ३३ ॥

मिश्रोमेति ॥ मिश्रं विशाखाकृत्तिके उग्रं पूर्वात्रयभरणीमघाः रौद्रमार्द्रा भुजग आश्लेषा इंद्रो ज्येष्ठा एभ्यो दशभ्यो विभिन्नेष्वन्येषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु तथा कर्कः अजो मेषः तौलिस्तुला एतैर्विहीततनौ मकरस्थिरद्विस्त्रभावराशौ लग्नेषु तथा शुभाहे शुभग्रहाणां वारे धान्यस्थितिरैकत्र राशीकरणं नाम सा निगदिता । उक्तं च दीपिकायाम्—‘याम्यामिरुद्राहिविशाखापूर्वामर्हेंद्रपिण्येत्तरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनभेषु शस्तं मृगस्थिरमृगगृहोदयेषु ॥’ इति । अथ ध्रुवाणि प्रसिद्धानि इज्यः पुण्यः द्वीशं विशाखा इंद्रो ज्येष्ठा दक्षावश्विनी चराणि प्रसिद्धानि एषु धान्यवृद्धिः त्वं मघं सावत् धान्यं देहि ततोऽहं मासद्वयेन तुम्यं सपादं सार्धं वा दास्यामीत्येवंरूपा सा निगदिता । उक्तं च दीपिकायाम्—‘श्रवणत्रयं विशाखाध्रुवपुण्यपुनर्वसूनि वायुश्च । अभिन्यथ च ज्येष्ठा धनधान्यविवर्धने शस्ताः ॥’ इति ॥ ३३ ॥

अथ शांतिकपौष्टिकादिकृत्येषु सुहृते वसंततिलकेनाह—

क्षिप्रध्रुवांत्यचरमैत्रमघासु शस्तं

स्याच्छांतिकं च सह पौष्टिकमंगलाभ्याम् ।

खेऽर्के विधौ मुखगते तनुगे गुरौ नो

मौढ्यादिदुष्टसमये शुभदं निमित्ते ॥ ३४ ॥

क्षिप्रेति ॥ क्षिप्रादीनि मघांतानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं पुष्टिकामकं मंगलं विनायकशांत्यादि शांतिकं दुष्टफलदमूलनक्षत्राद्युत्पन्नशांत्यादि पुतानि कर्माणि कार्याणि । उक्तं च दीपिकायाम्—‘मित्रादित्यमघोत्तराशतमिष-
वस्वातीविरंच्याच्युतस्वर्गाधीश्वरपूज्यपौष्णरविषु स्फीते तुषारत्विषि । रिक्तां
पर्वं विहाय सौम्यदिवसे शस्ते नृणां भूतये सर्वैः शांतिकपौष्टिकं निगदितं
गगादिभिर्निश्चयात् ॥’ इति । अथ लग्नशुद्धिः । तत्रार्के सूर्ये खे दशमे सति
विधौ चंद्रे मुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शांत्यादिकं कर्म कार्य ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—‘पूर्णे चंद्रे वेश्मगेऽर्केऽम्बरस्थे लग्ने जीवे वाक्पते-
वौसरे च । श्रीमत्यायुष्याणि कार्याणि कार्याणि’ इति । तच्छांतिकादि मौढ्ये
गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्धकसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि शुभदम् ।
तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदम् । उक्तं च दीपिकायाम्—
‘शांतिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा । गुरुभार्गवमौढ्येपि दोषस्तत्र न
विद्यते ॥’ इति । उक्तं चैतत् यतोस्तीदं शांतिकं नैमित्तिकम् । ‘अनिमित्त-
कृता शांतिर्निमित्तायोपजायते ।’ इति स्मरणात् । तत्र निमित्ते रोगरूपे के-
त्वाद्युत्पातांतरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं, तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रा-
स्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयम् । ततो जन्मांतरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमु-
त्पन्नं तस्य शान्त्या निरासादशुभादृष्टस्यापि निरासः । बहुदिनप्राप्ये निर्दूषणे
काले क्रियमाणं शांतिकं किंचिदुरदृष्टशामकं यद्यपि भवति तथापि तावन्नि-
र्दिनेर्दुरदृष्टस्य प्राबल्यादुःखप्राप्तिः । यथालग्नोऽप्यग्निरूपेनैव जलेन शांतो भ-
वति । तथा सकलनगरदाहको मनुष्यैर्बहुभिर्युगपदगृहीतजलपूर्णघटैरेकदे-
शलिर्बापितोऽपि सकलोऽग्निर्न निर्वाप्यते इत्यर्थः । सर्वथा मौढ्यादिदोषं वि-
नैव यथाकथंचित्कथितप्रकारेण दिनशुद्धिमंगीकृत्य शांतिकाद्यवश्यं वि-
धेयम् ॥ ३४ ॥

अथ होमाहुतिशुद्धेर्मुहूर्तमनुष्टुप्छंदसाह—

सूर्यभात्रिभिरे चाद्रे सूर्यविच्छुक्रपंगवः ।

चंद्रारेज्यागुशिखिनो नेष्टा होमाहुतिः खले ॥ ३५ ॥

सूर्यभादिति ॥ सूर्यः स्पष्टमानेन यज्ञक्षत्रेस्ति तस्माद्विके आदितो भद्र-
यमेकत्रिकमेवं सप्तविंशतिभेषु नवत्रिकानि भवन्ति । तत्र सूर्यनक्षत्रादारभ्य

प्रथमद्वितीयादित्रिकस्थे चन्द्रे सति क्रमादेवमुखे आहुतिः पतति । यथा प्रथमत्रिके सूर्यस्य ततो बुधस्य ततः शुक्रस्य ततः पंगोः शनैस्ततश्चन्द्रस्य तत आरभ्य भौमस्य तत इज्यस्य गुरोस्ततोऽगो राहोः ततः शिखिनः केतोः । एवं सति यद्दिने पापग्रहमुखे होमाहुतिः पतति सा नेष्टा न शुभदा । अर्थादेव शुभग्रहमुखे आहुतिपातः शुभफलदः । उक्तं च कश्यपेन—‘नक्षत्रे यत्र भानुः स्यात्तदाद्यं भत्रिकं त्रिकम् । सूर्यश्शुक्रसौरीणामिन्दुसोमबृहस्पतेः ॥ राहोः केतोश्च निर्दिष्टं वदनादौ शुभाशुभम् । सौख्यार्थनाशः सूर्ये स्याद्विदौ जलमयी कृषिः ॥ भौमेऽग्निदाहो राष्ट्रस्य शुभे बुद्धिविवर्धनम् । गुरौ लब्धिरभीष्टस्य राज्यं सौभाग्यनन्दितम् ॥ भार्गवे कार्यसंपत्तिरैहिकामुष्मिकी भवेत् । शनैर्मुखाहुतौ ज्ञेयो राज्यभंगो धनक्षयः ॥ राहोर्मुखाहुतौ हालिः सर्वस्य परिकीर्तिता । केतोर्मुखाहुतौ ज्ञेयं दुर्भिक्षं देशविप्लवम् ॥ मरणं प्राणिनां चैव राज्यभंगं तथैव च । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ग्रहनक्षत्रसंगमे ॥ दुष्टे न कुर्याद्भवनमित्याहुर्भार्गवादयः ॥’ इति । तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः—सूर्याक्रांतनक्षत्राच्चन्द्रनक्षत्रस्यत्रिकत्रिकगणनया पापमुखे आहुतिर्निष्ठा । शुभग्रहमुखे समीचीना । असएव पितृचरणैरप्युक्तम्—‘विवस्वदक्षाभिकमेकमेवं विधौ स्थितेऽर्कश्चितार्कजानाम् । चंद्रारजीवागुशिखावदास्ये होमाहुतिः पापमुखे निषिद्धा ॥’ इति । गुर्जरदेशे प्रसिद्धमिदम् । अथ देवास्कृतस्य पापग्रहमुखे हवनस्य शान्तिरुक्ता विष्णुधर्मोत्तरे—‘कूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे । शान्तिं विधाय गां दद्याद्वाक्पणाय कुटुंबिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामघोमुखीम् । गोमूत्रमधुगंधाचैरर्चितां प्रतिमां ततः । कुंडे निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥’ इति ॥ ३५ ॥

अथ यद्दिने होमश्रिकीर्षितस्तद्दिने वह्निवासवशेन शुभाशुभफलमिद्वयप्रयाह—

सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता शेषे गुणेऽग्रे भुवि वह्निवासः ।

सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशौ दिवि भूतले च ३६

सैकेति ॥ शुक्लादिमासगणनया वर्तमानतिथिर्गण्यैकयुता वर्तमानवारयुता चतुर्भक्ता यष्ट्येषं तद्वृणमितं शून्यमितं चेत्तदा वहेर्बासो वसतिस्थानं भुवि वर्तते । तत्फलमाह । सौख्यायेति । होमदिवसे भुवि वह्निवासः सौख्यजनको भवतीत्यर्थः । अथ शशियुग्मशेषे क्रमेणैकद्विमिते शेषेऽग्निवासो दिवि स्वर्गे तत्फलं कर्तुः प्राणनाशो मरणं भवेत् । द्विमितशेषेऽग्निवासो भूतले पातालेऽस्ति तत्फलं कर्तुं रथनाशो द्रव्यनाशः । उक्तं च—‘तिथिवारयुतिः सैका वेदभक्तावशेषकात् । निवासोऽग्रेष्व्योऽग्नि रूपे वित्तप्राणविनाशकः । पाताले द्विकशेषेण धनसंचयनाशकः । गुणवेदावशेषेण भूमौ विपुलसौख्यदः ॥ संस्कारेषु विचारोऽस्य न कार्यो नापि वैष्णवे । नित्ये नैमित्तिके कार्ये न चाग्ने सुनिमिः स्मृतः ॥’ इति ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिवर्षोत्पन्ननवाक्षभक्षणमुहूर्तमनुष्ठुभाह—

नवाक्षं स्याच्चरक्षिप्रमृदुमे सत्तनौ शुभम् ।

विना नंदाविषघटीमधुपौषार्किभूमिजान् ॥ ३७ ॥

नवाक्षमिति ॥ चरक्षिप्रमृदुसंज्ञकद्वादशमेषु तथा सत्तनौ समीचीनलभे शुभप्रदैर्युते दृष्टे चेत्पर्यः । परंतु नंदाः प्रतिपत्षष्ठयेकादशः विषघटीर्विषाह-
प्रकरणे वक्ष्यमाणाः मधुं चैत्रमासं पौषं च आर्किं शनिं भूमिजं मंगलवारं
एतान्बिना वर्जयित्वा नवाक्षभक्षणं शुभं स्यात् । यदाह भुजबलः—‘नवाक्ष-
भोजनं नृणां मृदुक्षिप्रचरैः शुभम् । शुभे क्षितयुते लभे विषनाडीं विवर्ज-
येत् ॥ नवाक्षं न च नंदायां मासे पौषे मधौ तथा ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ नौकाघटनमुहूर्तमनुष्ठुभाह—

याम्यत्रयविशाखेन्द्रसार्पपित्र्येशभिन्नमे ।

भृग्वीज्यार्कदिने नौकाघटनं सत्तनौ शुभम् ॥ ३८ ॥

याम्येति ॥ याम्यत्रयं भरणीकृत्तिकारोहिण्यः विशाखा इन्द्रो ज्येष्ठा सा-
पमाश्लेषा पित्र्यं मघा ईश आर्द्रा एतैर्वर्जिते रहिते अवशिष्टेष्वष्टादशनक्षत्रेषु
तथा शुक्रगुरुसूर्यवारे सत्तनौ प्राग्ब्याख्यातगुणविशिष्टे लभे नौकाघटनं नि-
र्माणं शुभम् । उक्तं च दीपिकायाम्—‘जम्भहरिघटलभे शक्रपित्र्यद्विदेवे
त्रिनयनविधियाम्यद्वंद्वसार्पत्यभेषु । सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवार्कवारे तर-
णिघटनमिष्टं चंद्रताराविशुद्धौ ॥’ इति । जम्भे मिथुनकन्ये । हरिः सिंहः ।
तरणिर्नौः । अथ घटनस्थानाग्नौचालनमुहूर्तो मयोच्यते । दीपिकायाम्—
‘शुभाहे विष्णुयुग्मेदुभगमैत्राश्विपाणिषु । चालनं घटनस्थानाच्चावः शुभति-
थीदुषु ॥’ इति । अथ दीपिकायां नौकायात्रामुहूर्तोपि—‘अश्विकरेज्यसु-
धानिधिपूर्वाभिन्नधनाच्युतमे शुभलभे । तारकयोगतिथीदुविशुद्धौ नौगमनं
शुभदं शुभवारे ॥’ इति ॥ ३८ ॥

अथ वीरसाधनाभिचारयोर्मुहूर्तमनुष्ठुभाह—

मूलार्द्राभरणीपित्र्यमृगे सौम्ये घटे तनौ ।

सुखे शुक्रेऽष्टमे शुद्धे सिद्धिर्वीराभिचारयोः ॥ ३९ ॥

मूलेति ॥ मूलार्द्रादिनक्षत्रपंचके तथा घटे तनौ कुंभलभे तत्र स्थिते सौम्ये
शुभे सति तथा शुक्रे सुखे चतुर्थस्थे अष्टमे शुद्धे । शुद्धत्वं प्राग्ब्याख्यातम् ।
तादृशे लभे वीरस्य वीरसाधनाय अभिचारकर्मणः सिद्धिर्निष्पत्तिः । उक्तं च
वसिष्ठेन—‘शशिनैर्ऋतयमपितृभेष्वष्टमशुद्धौ भृगौ च पाताले । घटलभगते
शशिजे निखिला वेतालसिद्धिः स्यात् ॥’ इति । आर्द्राग्रहणं रत्नमाला-
याम्—‘पित्र्येशयाम्यमूलदुषु शुद्धेऽष्टमेपि च । वेतालसिद्धिः पाताले भृगौ
त्रे घटलभगे ॥’ इति । वेतालो नाम वीरसाधनम् ॥ ३९ ॥

अथ रोगनिर्मुक्तस्नानमुहूर्तं वसंततिलकेनाह—

व्यंत्यादितिध्रुवमघानिलसार्पधिष्ण्ये

रिक्ते तिथौ चरतनौ विकर्षीदुवारे ।

स्नानं रुजा विरहितस्य जनस्य शस्तं

हीने विधौ खलखगैर्भवकेंद्रकोणे ॥ ४० ॥

व्यंत्येति ॥ अंशं रेवती अदित्यादीनि भानि प्रसिद्धानि पृतानि नव
धिष्ण्यानि विगतानि चेषु तान्यवशिष्टान्यष्टादश भानि तेषु तथा रिक्तासं-
ज्ञासु तिथिषु तथा कविः शुक्रः इंदुश्रद्धः आभ्यां रहितेषु वारेषु तथा विधौ
चंद्रे हीने निषिद्धस्थानस्थिते । निषिद्धस्थानानि गोचरप्रकरणे वक्ष्यति । तथा
भवे एकादशे केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने कोणे नवपंचमे एषु स्थानेषु
स्थितैः पापग्रहरूपलक्षिते लग्ने सति रुजा रोगेण विरहितस्य निर्मुक्तस्य जनस्य
स्नानं आरोग्यस्नानं शस्तं शुभम् । उक्तं च कश्यपेन—‘पितृमारुतसर्पात्य-
स्थिरक्षौंष्विदुशुक्रयोः । न कुर्याद्धारयो रोगमुक्तः स्नानं कदाचन ॥’ इति ।
पुनर्वसोरपि निषेधो रत्नमालायाम्—‘इंदोर्वारि भार्गवे च ध्रुवेषु सार्पादि-
त्यस्वातियुक्तेषु मेषु । पित्र्ये चान्ये चैव कुर्यात्कदाचिन्नैव स्नानं रोगमुक्तस्य
जंतोः ॥’ इति । पुण्यशततारकयोर्निषेधो नारदसंहितायाम्—‘स्थिरेज्या-
दितिसार्पात्यपितृवारुणमेषु च । न कुर्याद्रोगमुक्तस्य स्नानं वारेज्यशुक्रयोः ॥’
इति । अथादन्यनक्षत्रेषु कार्यमित्यर्थः । अथ लग्नाविदुश्चिमाह श्रीपतिः—
‘लग्ने चरे सूर्यकुजेज्यवारे रिक्ते तिथौ चंद्रबले च हीने । त्रिकोणकेंद्रोपगतैश्च
पापैः स्नानं हितं रोगविमुक्तकानाम् ॥’ इति । दीपिकायां तु विशेषः—
‘ध्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृत्पुष्योम्रचंद्रेषु च क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिबले-
ष्विदावशस्ते तिथौ । केंद्रस्वेष्वशुमेष्वकामतिथिषु स्नानं गवान्मुक्तिदं शस्तं
नात्र सुशोभना विधिभुजंगक्षैर्दुसद्वासराः ॥’ इति । अकामतिथिषु त्रयोदशी-
रहितासु तिथिषु ॥ ४० ॥

अथ शिल्पविद्यामुहूर्तमनुष्टुभाह—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा खलग्रगे ।

विधौ ज्ञजीववर्गस्य शिल्पविद्या प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

मृदुध्रुवेति ॥ मृदुगणध्रुवगणक्षिप्रगणचरगणेषु शिल्पं काष्ठतक्षणपाषाणा-
दिघटननानावर्णनिर्मितमूलादिकं तद्विद्यायाः प्रारंभः प्रशस्यते । अथ लग्नशुद्धिः ।
तत्र ज्ञे बुधे खलग्रगे दशमस्थे लग्नस्थे च वा अथवा गुरौ बृहस्पतौ खलग्रगे
दशमस्थे च सति तथा विधौ चंद्रे ज्ञजीववर्गस्य बुधगुरुपङ्गवस्थे च सति
शिल्पविद्या प्रशस्यते । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लग्नकर्मगते सौम्ये जीवे
चामृतदीधितौ । तयोर्वर्गस्थिते शिल्पविद्यारंभः प्रशस्यते ॥’ इति । वसिष्ठेन

खन्यथैवोक्तम्—‘शशितनये जीवे वा चंद्रे वा लग्नबलिनि धर्मे वा । तद्गो-
लग्नगते शिल्पारंभः प्रशस्यते सततम् ॥’ इति ॥ ४१ ॥

अथ संधानमुद्धर्तमनुष्टुभाह—

सुरेज्यमित्रभाग्येषु चाष्टम्यां तैतिले हरौ ।

शुक्रदृष्टे तनौ सौम्यवारे संधानमिष्यते ॥ ४२ ॥

सुरेज्येति ॥ सुरेज्यमित्राः प्रसिद्धाः भाग्यं पूर्वाफलुनी एषु भेषु तथा-
ष्टम्यां हरौ द्वादश्यां वा तैतिले करणे वा तथा शुक्रदृष्टे शुक्रयुत इत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । तादृशे तनौ लग्ने तथा सौम्यग्रहाणां वारे संधानं प्रीतिरिष्यते ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—‘भाग्ये मैत्रे शीतरश्मौ सपुण्ये द्वादश्यां वा शुक्र-
दृष्टे च लग्ने । अष्टम्यां वा तैतिलाख्ये प्रदिष्टा पूर्वाचार्यैस्तत्र संधानसिद्धिः ॥’
अत्र केचिदेवं व्याकुर्वते । पुण्येण सहिते सपुण्ये भाग्ये मैत्रे च एतन्नक्षत्रत्रय-
संस्थे शीतरश्मौ चंद्रे सति संधानं कार्यम् । अनेन भाग्यमैत्रपुण्यात्मकं नक्ष-
त्रत्रयमुक्तं भवति । यदाह वसिष्ठः—‘सुरगुरुमैत्रे भाग्ये द्वादश्यां वाथ पक्ष-
मध्यतिथौ । सितयुतवीक्षितलग्ने तैतिलकरणे च संधिः स्यात् ॥’ इति ।
कश्यपोऽपि—‘भाग्ये पुण्ये समैत्रे च लग्ने शुक्रेक्षिते युते । करणे तैतिलेऽ-
ष्टम्यां द्वादश्यां संधिरिष्यते ॥’ इति । एतदेव रत्नमालापद्यव्याख्यानं
ज्यायः । संमतवाक्ययोरार्षत्वात् । ‘भाग्ये मैत्रे शीतरश्मौ’ इति वक्रोक्तावा-
शार्थं न विशः । एवं च मूलपद्ये देवेज्यमित्रभाग्येष्वाख्येव पठनीयम् ॥ ४२ ॥

अथ परीक्षामुद्धर्त वसंततिलकेनाह—

त्यक्त्वाष्टभूतशनिविष्टिकुजाञ्जनुर्भ-

मासौ मृतौ रविविधू अपि भानि नाढ्याः ।

व्यंगे चरे तनुलवे शशिजीवतारा-

शुद्धौ करादितिहरीन्द्रकपे परीक्षा ॥ ४३ ॥

त्यक्त्वेति ॥ अष्ट अष्टमी भूतशत्रुर्दशी शनिकुजौ वारौ प्रसिद्धौ विष्टि-
भद्रा जनुर्भमासौ जननकालीननक्षत्रं जन्ममासं च मृतावष्टमस्थाने रवि-
विधू जन्मराशेः सकाशादष्टमं सूर्यं चंद्रं च तथा नाढ्याः भान्यपि नाडीन-
क्षत्राण्यपि । रविविधू अपीत्यत्र ‘ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा-
याम्—‘भुतप्रगृह्या अचि नित्यम्’ इति प्रकृतिभावः । एतावत्पदार्थकदंबकं
त्यक्त्वा परीक्षा कार्या । परीक्षानाम सुवर्णस्तेयादिमहापातकाभिशास्तशुद्ध-
शुद्धिविचारात्मिका तत्समाधादिरूपा । दिव्यमिति यावत् । सामान्यतो भद्रानि-
षेधेपि पुनर्भद्रानिषेधो ‘रात्रिभद्रा यदाह्नि स्यात्’ इत्यादिपरिहाराणामप्यन-
वकाशतां सूचयितुमुपात्तः । जन्मभस्म नाडीनक्षत्रत्वादेव निषेधे पुनरुपादा-
नमावश्यकत्वं द्योतयितुम् । जन्ममासस्य तु पुनर्निषेधो नाद्यगर्भविषये यथा

स्यादित्येवमर्थं सामान्यवाक्यमाश्रयार्थविषयमेव । एतच्चाग्रे निर्णेष्यते । एवं परीक्षायां निषिद्धनिमित्तान्यभिधाय विहितनिमित्तान्याह—अंग इति ॥ तनुलव इति प्रत्येकं संबंधः । अंगे द्विस्वभावे मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपे तनौ लग्ने अंशे नवांशे च द्विस्वभावे तथा चरे मेघकर्कतुलामकररूपे लग्ने नवांशे तथा शशिजीवताराशुद्धौ चंद्रशुद्धौ गुरुशुद्धौ च सत्यां । एषां शुद्धिश्च गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते । तथा करादितिहरींद्रकपे करो हस्तः अदितिः पुनर्वसुः हरिः श्रवणः इंद्रो ज्येष्ठा कपो वरुणः तद्वं शततारका एषु च मेघ परीक्षा स्यादित्यर्थः । अत्रानुक्तोपि प्रातःकालोऽतिशस्तः । उक्तं च दीपिकायाम्—‘नो शुक्रास्तेऽष्टमार्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमैवौ विष्टौ मासे मलास्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडीनक्षत्राग्ने सुरगुरुरजनीनायताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरगृहांशोदये शस्तलग्ने ॥’ इति । व्यवहारोच्चयः—‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षाविवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥ ज्येष्ठाश्रवणहस्ताश्च तथा ज्ञेयः पुनर्वसुः । तद्वच्छतभिषा प्रोक्ता त्वमियुक्तविचारणे ॥’ इति । अभियुक्तः सुवर्णसेयादिपातकसंभावनावान्तास्तस्य विचारणे शुक्लशुद्धिनिर्णये । नाडीनक्षत्राणि दीपिकायामुक्तानि—‘जन्माग्रं कर्म ततो दशमं सांघातिकं च षोडशकं । समुदायमष्टादशमं विनासंजं त्रयोविंशम् ॥ आद्यात्तु पंचविंशं मानसमेवं नरः षष्ठः स्यात् । नव नक्षत्राभृपतिः स्वजातिदेवाभिषेकक्षैः ॥’ इति । एतां नाडीनक्षत्राणीति वाक्यशेषो दीपिकाकृताभिहितः । जातिब्राह्मणादिका तन्नाक्षत्राणि ‘पूर्वाग्र्यं सानिलमग्रजानां’ इति वराहोक्तानि । तद्वाक्यं च मया यात्राप्रकरणे लिखिष्यते । देशोऽर्गलापुरादिकस्तन्नाक्षत्राणि शतपदचक्रानुसारेण ज्ञेयानि । तद्वाक्यं च नामकर्मप्रकरणे यथा लिखिष्यते । यस्मिन्पद्यादिके नक्षत्रेऽभिषिक्तो राजा तदभिषेकक्षम् ॥ ४३ ॥

अथ सामान्यतः समस्तशुभकार्येषु लग्नशुद्धिमनुष्ठेमाह—

व्ययाष्टशुद्धोपचये लग्ने शुभद्वयुते ।

चंद्रे त्रिषड्दशायस्ये सर्वारंभः प्रसिद्ध्यति ॥ ४४ ॥

व्ययेति ॥ व्ययो द्वादशस्थानं अष्ट अष्टमस्थानं एतत्स्थानद्वयं शुद्धं शुभपापग्रहसाहित्यदोषरहितं यस्मिन् तादृशे स्वजन्मराशेः स्वजन्मलग्नादोपचयमयने त्रिषडेकादशदशमस्थाने लग्नगते शुभग्रहैर्युते तथा चंद्रे त्रिषड्दशमायस्थानस्थिते सति सर्वेषां शुभकार्याणामारंभः प्रसिद्ध्यति । यदाह वसिष्ठः—‘उपचयमे लग्नगते व्ययनैघनशुद्धिसंयुते लग्ने । उपचयगे शीतकरे मंगलकर्माणि कार्याणि ॥’ इति ॥ ४४ ॥

अथ नक्षत्रेषु ज्वरोत्पत्तौ सत्यां तद्वृत्तौ दिनसंख्यादिकं द्वितीयोपजातिकयोपैववज्रया चाह—

स्वार्तीद्रपूर्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरैत्यमैत्रे स्थिरता भवेद्वजः ।

याम्यश्रवोवारुणतक्षमे शिवा घस्ता हि पक्षो व्यधिपार्कवासवे ४५

मूलाग्निदास्ते नव पित्र्यमे नखा बुध्न्यार्थमेज्यादितिधातृमे नगाः ।
मासोऽब्जवैश्वेऽथ यमाहिमूलमे मिश्रेशपित्र्ये फणिदंशने मृतिः ॥

स्वातीति ॥ मूलाग्नीति ॥ स्वाती इन्द्रो ज्येष्ठा पूर्वास्तिष्ठः शिव आर्द्रा
सार्पभं आश्लेषा एषु मेषु ज्वरे पुंसः क्षियो वा ज्वरोत्पत्तौ मृतिरेव स्यात् ।
उक्तं च वसिष्ठेन—‘पूर्वाग्रयस्वातिभुजंगरौद्रसुरेश्वरक्षेपु च यस्य रोगः । स्वा-
द्रक्षितुं देवचिकित्सकोपि क्षितावशक्तः खलु रोगिणं च ॥’ इति । देवचि-
कित्सको देववैद्यो धन्वंतरिः । अथात्यमैत्रे रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ रुजो
रोगस्य स्थिरता भवेत् । बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्या-
दिनक्षत्रचतुष्के शिवा एकादश घन्ता दिवसाः रोगस्थैर्यं स्यात्तदनन्तरं रोग-
मुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । ‘घन्तो दिनाहनी वा तु’ इत्यमरः । अविषं
विशाखा अर्को हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु मेषु पक्षः पंचदश दिवसा रोगस्थै-
र्यस्य । मूलाग्निदास्ते मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः । पित्र्यमे मघायां
नखा विंशतिर्दिवसाः । ‘नामैकदेशे नामग्रहणम्’ इति न्यायेन बुध्न्योऽहि-
र्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा अर्यमोत्तराफलगुनी इज्यादितिधातृभानि प्रसिद्धानि
एषु पंचमेषु नगाः सप्तदिवसाः । अश्लेषा मृगोत्तराषाढयोर्द्वयोर्मासक्षि-
प्तानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः । यदाह वसिष्ठः—‘कृच्छ्रात्स्फुटं प्रा-
णिति मित्रपौष्णधिष्ण्ये च मासाच्छशिविष्वधिष्ण्ये । रोगस्य मुक्तिः पितृदेव-
धिष्ण्ये वारैर्भवेद्विंशतिभिश्च नूनम् ॥’ इति । प्राणिति जीवतीत्यर्थः । ‘पक्षा-
द्बुध्न्योद्गीशकरेषु मेषु मूलाश्विनाभिचितये नवाहात् । तोयेशचित्रांतकविष्णुमेषु
नैरुज्यमेकादशभिर्दिनैश्च ॥ पुण्ये त्वहिर्बुध्न्यपुनर्वसौ च ब्रह्मार्थमर्क्षेषु च सप्त-
रात्रात् ॥’ इति अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शांतिरप्यभिहिता
वसिष्ठेन—‘ऋक्षेशरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिङ्गमंत्रैश्च सुगंधिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गु-
ग्गुलधूपदीपनैवेद्यतांबूलफलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्वाऽऽमयनाशनाय द्वि-
जाय दद्यादतुलं शिवाय ॥’ इति । आमयो रोगः । अतुलमपरिमितद्रव्यम् ।
प्रत्येकनक्षत्रशांतिर्विशदा नक्षत्रशांत्यध्याये वसिष्ठेनोक्ता सा ततएव सम्य-
गवधार्या । अथ सर्पदंशे नक्षत्राण्याह—अथेति ॥ अथानन्तरं यमाहिमूलमे
भरण्याश्लेषामूलेषु तथा मिश्रेशपित्र्ये कृत्तिकाविशाखार्द्रामवासु एवं सप्तसु
मेषु यस्य कस्यचित्फणिदंशने सर्पदंशे मृतिर्मरणमेव भवेदित्यर्थः । यदाह
वसिष्ठः—‘मघाविशाखानलसार्पयाम्यनैर्ऋत्यरौद्रेषु च सर्पवष्टः । सुरक्षितो
विष्णुरथेन सोऽपि प्राप्नोति कालस्य मुखं मनुष्यः ॥’ इति । विष्णुरथेन
गरुडेन । अत्र सर्पदंशे यस्येषु नक्षत्रेषु गोचरवशेन चंद्रबलं न भवति तस्यैव
सर्पदंशेऽवश्यं मरणं स्यात् । उक्तं च दीपिकाटीकाकृताच्युतभट्टेन—
‘यद्यत्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंसिक्त-
देहिनः ॥’ इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अथ शीघ्रं रोगिमरणे विशिष्टं योगं द्वितीयोपजातिक्याह—

रौद्राहिशाक्रांबुपयाम्यपूर्वाद्विदैववस्त्राग्निषु पापवारे ।

रिक्ताहरिस्कंददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः ४७

रौद्राहीति ॥ रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कंददिनं षष्ठी एतास्त्रिधयः एवंविधे विशिष्ट-योगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् । उक्तं च दैव-ज्ञमनोहरे—‘उरगवरुणरुद्रा वासवैर्द्रात्रिपूर्वा यमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषष्ठीद्वादशी वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥’ इति । चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं मत्वा मूले रिक्ताग्रहणं कृतम् । अतएवाह वसिष्ठः—‘आश्लेषाद्रात्रिपूर्वायमवरुणमरुच्छक्रतारानलाः स्युर्द्वादश्यां स्कंदरिक्तातिथिषु च रविजार्कारवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुरमचिरात्प्राप्नुवन्त्येव चंद्रे जन्मन्यष्टाख्यबंधुव्ययभवनगते मृत्युलभे च राशौ ॥’ इति ॥ ४७ ॥

अथ प्रेतदाहमुहूर्तं प्रेतदाहादिनिषिद्धदिनं चैद्रवंशाच्छंदसाह—

क्षिप्राहिमूलैर्द्रहरीशवायुभे प्रेतक्रिया स्याज्जपकुंभगे विधौ ।

प्रेतस्य दाहं यमदिग्गमं त्यजेच्छय्यावितानं गृहगोपनादिच ४८

क्षिप्रेति ॥ अश्विनीपुष्यहस्ताश्लेषामूलज्येष्ठाश्रवणाद्रास्वातीनक्षत्रेषु प्रेत-क्रिया प्रेतानां प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकोत्तमलोकप्राप्तिकारकं श्राद्धादिकर्म क्रिया-शब्देनोच्यते सा यदि कारणवशाच्छवदाहसमये अकृता सत्येषु भेषु कार्या स्यात् । उक्तं च हेमाद्रौ ज्योतिःपराशरेण—‘साधारणध्रुवोर्ग्रैर्मैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणाम् । प्रेतक्रिया न शक्ता त्रिपुष्करे यमलविष्ण्ये च ॥’ इति । अत्रैतानि निषिद्धानि कृत्तिकाविशाखारोहिण्युत्तराश्रयं पूर्वाश्रयं मघा-भरणीमृगशित्रानुराधारेवतीत्येवं पंचदश भानि तथा त्रिपुष्करे त्रिपादनक्षत्रे तत्रान्येषु त्रिपादनक्षत्राणां उक्तमेष्वंतर्भूतत्वात्पुनर्वसुरवशिष्टः तथा यमल-विष्ण्ये द्विपादनक्षत्रे इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । तत्र मृगशित्रयोर्मैत्रन-क्षत्रेष्वंतर्भावाद्धनिष्ठायमलविष्ण्ये अत्र गृह्यते । धनिष्ठापंचकनिषेधश्चाधु-नैव वक्ष्यते । एवमष्टादश भानि प्रेतक्रियायां निषिद्धानि । अवशिष्टानि भानि अश्विनीपुष्यहस्ताश्लेषाज्येष्ठामूलश्रवणाद्रास्वातीषु नवग्रहेषु प्रेतक्रिया कार्य-स्यार्थादुक्तं भवतीति । अतएव तान्येव ग्रंथकर्त्रोपनिबद्धानि क्षिप्राहीत्यादिना । अतएव कराश्चाहिरुद्रपुष्यस्वातीर्द्रमूलहरिभेषु मृतक्रियेष्टेति व्यवहारतत्त्व-कर्त्रोक्तम् । अथ षषकुंभराशिस्थिते चंद्रे सति धनिष्ठोत्तराश्वीवारम्य शत-सारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदारेवतीषु प्रेतस्य मृतस्य दाहं ज्वलनं त्यजेन्न कु-र्यात् । च पुनर्यमदिग्गमं दक्षिणदिशि गमनं यात्रां त्यजेत् । तथा शय्यायाः खट्वा-या वितानं वपनं तथा गृहगोपनं गृहाच्छादनं आविशब्देन दृणकाद्यसंग्रहं च

त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः—‘वस्वपराधार्पापंचकचिष्णये कार्यं गोहस्य गोपनं नैव । दक्षिणदिक्षुखगमनं दाहं प्रेतस्य काष्ठसंग्रहणम् ॥’ इति । नारदः—‘वस्वत्याधार्पापंचक्षे संग्रहं तृणकाष्ठयोः । याम्यदिग्गमनं शय्या न कार्यं गृह-गोपनम् ॥’ इति । श्रीपतिरपि—‘वासवोत्तरदलादिपंचके याम्यदिग्गमनगो-हगोपनम् । प्रेतदाहतृणकाष्ठसंग्रहं शय्यकावितननं च वर्जयेत् ॥’ इति । त्रिविक्रमोपि—‘शय्यावितानं प्रेतादिक्रियां काष्ठतृणार्जनम् । याम्यदिग्गमनं कुर्याच्च चंद्रे कुंभमीनगे ॥’ इति । प्रेतदाहे किं नक्षत्रांतरे मृतस्य धनि-ष्ठोत्तरार्धादिके दाहो न कार्य इति उक्तं पंचक एव मृतस्य पंचके दाहो न, कार्य इति, आहोस्विद्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पंचकातिरिक्ते पंचके वा मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति त्रयः पक्षाः संभवन्ति । तत्र यदि विज्ञायते नक्ष-त्रांतरे मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तत्र पंचके मरणस्य दोषवत्ता न प्राप्नोति । तच्चायुक्तम् । यस्मादुक्तं ब्रह्मपुराणे—‘कुंभमीनस्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥’ इति । अथ विज्ञायते पंचक एव मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तदादि न श्रवणे धनिष्ठापूर्वार्धे च मृतस्य पंचके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किंतु दाहः कर्तव्य इत्येव प्राप्नोति । अस्वेवमिति चेन्न । प्राप्तस्य दाहं त्यजेदिति दाहस्यैव क्रि-याकारकसंबन्धेन प्राधान्यतो निषेधात् । किंच ‘त्रिगुणफलदो बृद्धौ नष्टे हते च मृतेपि वा’ इति त्रिगुणयोगफलवत्पंचकमरणनिषेध एव वक्तव्ये दाहनि-षेधस्य पृथगुपादानात्कर्तव्यतापत्तिः । तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तृतीयः पक्षः साधीयान् । प्राधान्यादाहस्यैव निषेध इत्युक्तं प्राक् । अतः पंचकात्प्राञ्चरणदोषो नास्ति तथा तत्रैव दाहोपि न दोषात् । यदि क्रियाकरणवशात्कालातिक्रमे सति पंचकप्रवृत्तिस्तदा शांतिं विधाय दाहः कार्यः । पंचके तु द्वयमपि निषिद्धं मरणं दाहश्चेति । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘कुंभमीनस्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥ न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जंतुषु । पंचका-नंतरं कार्यं सर्वं दाहादिकं खलु ॥ अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्व-कम् ॥’ रेवतीप्रांते मृतस्य रेवतीमपहाय दाहः कार्य इत्यर्थः । धनिष्ठोत्तरा-र्धादिमृतस्य दाहस्तु सद्य एव । पंचकस्य बहुकालव्यापित्वात्पर्युपितदाहनि-षेधाच्च । स च दाहः शांतिविधिपूर्वकः कार्यः । स विधिरुक्तो ब्रह्मपुराणे—‘दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पंचोर्णासु-त्रवेष्टिताः । यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् । प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ॥ प्रेतहर्ता पंचमश्च नामान्येतानि च क्रमात् ॥’ इति । विशेषस्त्व-त्येष्टिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः । नन्वत्र—‘त्रिगुणफलदो बृद्धौ नष्टे हते च मृतेपि वा’ इति मरणनिषेध एव वक्तव्ये किं पुनर्दाहनिषेधेन । उच्यते । दोषाधि-क्यसूचनार्थं हि पुनर्दाहनिषेधः । अतएव पंचके मृतस्य पुत्तलकविधानं कृत्वा दाहः कार्यः । ततः सूतकांते पुत्रादिभिः शांतिकं च विधेयम् । उक्तं च

गरुडपुराणे—‘ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह । सूतकांते तदा पुत्रैः कार्यं शांतिकपौष्टिकम् ॥ पंचके तु मृतो योऽसौ न गतिं लभते नरः । तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं दहेत् ॥’ इति । अतो नक्षत्रांतरे मृतस्य पंचके दाहप्राप्तौ पुत्तलकविबिरेव भवति । ततः सूतकांते शांतिकं च । एवं पंचकांते मृतस्याश्विन्यां दाहप्राप्तौ पुत्तलकविभिर्न किंतु सूतकांते शांतिकमेव विधेयमित्यलमतिप्रसंगेन । अथात्र दीपिकायाम्—‘छेदनं संग्रहं चैव काष्ठादीनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः पक्षे न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥’ इति यदुक्तं तर्हित्यम् । आर्यमूलवाक्यानुपलब्धेर्वसिष्ठादिमुनिवाक्यविरोधाच्च । अतएव संहिकाकृतान्युतमहेनाप्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानंति कदाचिच्छ्रवणधनिष्ठापूर्वार्धयोरेतानि समाचरेत् ननु जातु धनिष्ठोत्तरार्धादिपंचके । तथाच रत्नमालायाम्—‘वासवोत्तरदलादिपंचके’ इत्यादिसंमतिवाक्यमुक्तम् । काष्ठादीनामित्यत्रादिशब्देन गृहगोपनं प्रेतदाहं खट्वाया वयनं च न कुर्यादिति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसंततिलकयाह—

भद्रातिथी रविजभूतनयार्कवारे

द्वीशार्यमाजचरणादितिवद्विवैश्वे ।

त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ

त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्भुतक्षचांद्रे ॥ ४९ ॥

भद्रेति ॥ भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीयासप्तमीद्वादशी । अत्र ‘रोरि’ इति रेफलोपे ‘दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति पूर्वस्याणो दीर्घः । तथा शनिभौमे सूर्यवारे तथा द्वीशं विशाखा अर्यभौत्तराफल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वद्विः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढा पशु पणनक्षत्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः । ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थेऽण् । त्रिपुष्करयोगो भवतीत्यर्थः । कीदृशः । मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन्निश्रयेत तदा तदीयास्तत्सहितास्त्रयो त्रियेरन् । यदि किञ्चिद्भस्तु विनष्टं तदा तस्य वस्तुत्रयनाशः । तथा किञ्चिद्भस्तुलब्धं तदा त्रिगुणतद्भस्तुलाभ इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘रविरविजभौमवारे भद्रायां विषमपादमृक्षं चेत् । त्रैपुष्कराख्ययोगस्त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः ॥’ इति । नारदोऽपि ‘अर्काकिंभौमवारे चेद्भद्रायां विषमांश्रिभम् । त्रिपुष्करस्त्रिगुणदो द्विगुणो यमलांश्रिभे ॥’ इति । अत्र यस्मिन्नक्षत्रे प्रथमपादांते तृतीयपादांते वा राशिसमासिस्तद्विषमपादमृक्षमुच्यते । तदेव स्पष्टम् ‘द्वीशार्यमा’ इत्यादिनोपनिबद्धम् । अथ वासवो धनिष्ठा तक्षा चित्रा चांद्रं मृगः पुतालि भालि भद्रास्तिथयः रविभूतनयार्कवाराश्च । अत्रापि विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्करनामा योगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्वि-

गुणतां करोतीत्यर्थः । द्विगुणो 'यमलांघ्रिमे' इत्युक्तेः यन्नक्षत्रे द्वितीयचर-
णांते राशिसमासिस्तृतीयमलांघ्रिभं तच्च मृगशिराधनिष्ठारूपमेव । अथ देवा-
न्निपुष्करादिके तिथिवारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसंभव-
स्तदा तद्दोषशांत्यर्थं दानं विधेयं । यदाह वसिष्ठः—'त्रितयं गवां हि दद्याद्दोष-
त्रितयापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं द्विपुष्करेपि च तिलपिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः ॥' इति ।
द्वितयं गवामिति शेषः । अत्र तिथिवाच्यो रभावे केवलं विषमांघ्रिमे यमलांघ्रिमे
वा मरणसंभवे दोषो नास्तीत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः—'दद्यात्तद्दोष-
नाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वर्क्षमात्रतः ॥'
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे कचिद्बृहस्पतिवारोऽप्युक्तः । यदाह कश्यपः—
'भद्रातिथिज्ञानीज्यारवारे चेद्विषमांघ्रिभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं यं-
घ्रिमे मृतौ ॥' इति । इदमेव इष्ट्वा श्रीपतिनाभ्युक्तम्—'विषमचरणं विषमं
भद्रातिथिर्यदि जायते सुरसुरुशानिष्मापुत्राणां कथंचन वासरे । मुनिभिरुदितः
सोयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितस्त्रिगुणफलदो बृद्धौ नष्टे हस्ते च मृतेपि वा ॥' इति ।
अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतायां देवाः कर्तुमर्हति । कश्यपवाक्ये मृता-
विति पदोपादानान्मरण एवायं विचारो न तु नष्टे बृद्धौ च । यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेपि—'धनिष्ठापंचके जीवो मृतो यदि कथंचन । त्रिपुष्करे याम्यमे च
कुलजान्मारयेद् ध्रुवम् ॥ तदनिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेद् ॥' इति ।
ग्रंथकर्त्रा तु श्रीपत्युक्तिमंगीकृत्य मृत्युविनाशबुद्ध्यावित्युक्तम् । वसिष्ठनार-
दवाक्ययोः सामान्यतोऽभिधानं दानं च मृतावेवेति विषयविवेकः ॥ ४९ ॥

अथ शवप्रतिकृतिदाहे निषिद्धकालं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

शुक्रारार्किषु दर्शभूतमदने नंदासु तीक्ष्णोग्रमे

पौष्णे वारुणमे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमासेऽयने ।

याम्येऽब्दात्परतश्च पातपरिधे देवेज्यशुक्रास्तके

भद्रावैधृतयोः शवप्रतिकृतेर्दाहो न पक्षे सिते ॥ ५० ॥

जन्मप्रत्यरितारयोर्मृतिसुखात्येऽब्जे च कर्तुर्न स-

न्मध्यो मैत्रभगादितिध्रुवविशाखाद्यंघ्रिमे ज्ञेऽपि च ।

श्रेष्ठोऽर्केज्यविधोर्दिने श्रुतिकरखात्यश्चिपुष्ये तथा

त्वाशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासंभवम् ॥ ५१ ॥

शुक्रारेति ॥ जन्मेति ॥ एवंविधे दिने शवस्य मृतस्य प्रतिकृतिः पर्ण-
शरादिना सावयवत्वकल्पनं तस्य दाहो न कार्यः । कुतः । यतो द्विविधः प्रेत-
संस्कारः प्रत्यक्षशरीरस्यैकः प्रतिकृतेरन्यः तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कृतौ शुभाशुभ-
दिनविचाराभावः । यदाह शार्ङ्ग्यः—'प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोभयेद्'

इति । प्रतिकृतिसंस्कारस्य हि कालत्रयं आशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानंतरं चेति । अत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षितस्तदा यथासंभवं दिनशुद्धिर्विचार्या । वर्षमध्ये वर्षानंतरं वा प्रतिकृतिसंस्कारे अवश्यं कालशुद्धिर्विचार्या । एतदप्याह गार्ग्य एव—‘आशौचमध्ये क्रियते पुनःसंस्कारकर्म चेत् । शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु ॥ आशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनःसंस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ब्राह्ममूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणि कुर्वीत’ इति । अतएवोक्तम् ‘आशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासंभवम्’ इति । एतद्वाक्यमत्रैव स्पष्टं व्याख्यास्यते । तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रारेत्यादिना । शुक्रः प्रसिद्धः आरो मंगलः आर्किः शनिः पूर्वा वारे प्रतिकृतेर्दाहो नेति प्रत्येकं संबंधः तथा दशोऽमावास्या भूतश्चतुर्दशी मदनस्त्रयोदशी नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः आसु तिथिषु दाहो न कार्यः । यदाह मरीचिः—नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करेऽपितृश्राद्धं न कुर्वीतगृही पुत्रधनक्षयात् । एकादश्यां नन्दायां तु सिनीवाल्यां भृगोर्विने । नभस्ये च चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥’ इति । द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं । सिनीवाल्याममावास्यायां भृगोर्विने शुक्रवारे इति संबंधो व्याख्येयः । अत्र श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुषंगः । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । तथा तीक्ष्णोऽग्ने मूलज्येष्ठाद्रोक्षेपास्तीक्ष्णानि उग्राणि पूर्वात्रयभरणीमघाः पौष्णे रेवत्यां वारुणे शांतमे त्रिपुष्करदिने भद्रातिथयः सूर्यभौमशनिवाराः कृत्तिकापुनर्वसूत्तराफाल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्वाभाद्रपदाः एतच्चित्तयसंहतिरूपे दिने प्रतिकृतेर्दाहो न कार्य इति केचिद्व्याकुर्वते । तत्र पूर्वपद्येनैव निषेधसत्त्वात् । ननु प्रत्यक्षमृतौ स निषेधो नतु प्रतिकृतिदाहे । एवंतर्हि संमतिवाक्याभावाच्चायमर्थ इति ब्रूमः । यदुक्तं ज्योतिःपराशरेण—‘साधारणे ध्रुवोऽग्रे मैत्रे नो शस्यते मनुष्याणाम् । प्रेतक्रिया कथंविधिपुष्करे यमलधिष्ये वा ॥’ इति । अत्र त्रिपुष्करशब्देन विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेत् । अत्र ब्रूमः त्रिचरणनक्षत्राण्येव त्रिपुष्करपदेनोच्यन्तेऽतो हेमाद्रिणापि कृत्तिकादीन्येव त्रिचरणानि भानि त्रिपुष्करशब्देन व्याख्यातानि । अतएवाह कश्यपः—‘भरण्याद्रा मघाश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च । प्रेतक्रियासु दुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकम् ॥’ इति । पराशरवाक्ये बहूनि प्रेतकृत्ये सामान्यतो निषिद्धानि । कश्यपवाक्येऽन्यान्यतिदुष्टान्युक्तानि । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रंथकृतोक्तानि । तत्र धनिष्ठाया अग्रहणं मध्यमेषु मेषु प्रवक्ष्यमाणात्वात् । अथ न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिमासे च शवप्रतिकृतिदाहो न कार्यः । उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे गरुडपुराणे—‘न कुर्याद्गुरुशुक्रास्ते पौषे स्वापे मलिम्लुचे । विलंबितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । मेधातिथिः—‘असं गते गुरौ शुके पौषाषाढाधिमासके । प्रेतकार्यं न कुर्वीत गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । अधिमासस्योपलक्षणत्वात्क्षयमासेऽपि न कार्यं प्रेतकार्यमित्यर्थः ॥ अतएव मूले न्यूनमासनिषेधः । अथाब्दादेकस्माद्वर्षात्परतः ऊर्ध्वं याम्येऽयने दक्षिणायने कर्का-

दिपद्वाशिस्थिते सूर्ये न दाहः कार्यः । अर्थादुत्तरायणं सम्यक् । उपलक्ष-
णत्वादवमदिनमपि निषिद्धम् । उक्तं च गार्ग्येण—‘ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि ।
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् । कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु
दिनक्षयम् ॥’ इति । गरुडपुराणेपि—‘न कुर्याद्गुरुशुक्रास्ते पौषे स्वापे
मलिङ्गुचे । विलम्बितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । अत्र वाक्ये
पौषस्वापयोर्निषिद्धत्वान्मार्गशीर्षस्य मध्यमत्वं प्रतीयते तदावश्यकविषयम् ।
प्रथमवर्षे तु दक्षिणायनमपि शुभमेव । अथ पातपरिषे व्यतीपाताख्ये योगे
गणितागते व्यतीपाताख्ये महापात इत्यपि केचित् । परिषाख्ये योगे
तथा देवेज्यशुक्रास्ते गुरुशुक्रयोरस्ते । अत्र स्वार्थे कः । तथा भद्रावैष्टयोः
भद्रावैष्टौ प्रसिद्धौ । गणितसाध्ये वैष्टताख्ये महापाते इत्यपि केचित् ।
तथा सिते पक्षे शुक्रपक्षे शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्यः । यदुक्तं नारदेन श्राद्ध-
लक्षणाध्याये—‘चतुर्वर्षीं तिर्यि नन्दां शुक्रारारार्किं वासरम् । सितेज्ययोरस्तमयं
व्यंघ्रिभं विषमांघ्रिभं ॥ शुक्रपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुच्यते ॥’ इति । अन्यत्रापि
नन्दामदनभूतायां पातवैष्टविष्टिषु । शुक्रार्किभौमपरिषधुवमिश्रोप्रमैत्रमे ॥
कर्तुं श्रेष्ठेष्टवेदांस्ये जन्मप्रत्यरितारके । त्रिपादमे सिते पक्षेऽयने याम्येऽब्दतः
परम् ॥ शवप्रतिकृतेर्दाहः शुकेऽस्ताधिकमासके । नेष्टो मध्यो द्विपान्मैत्रद्वी-
शादिति भगध्रुवे ॥’ इति । तथा कर्तुः प्रेतश्राद्धाद्यधिकारिणो जन्मप्रत्यरि-
तारयोः जन्मतारा उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति । प्रत्यरितारा जन्म-
भात्पंचमं चतुर्दशं त्रयोविंशं चेति । तथा कर्तुं कृत्तिसुखात्येब्जे स्वजन्मराशे-
रष्टमचतुर्थद्वादशस्ये चंद्रे सति दाहो न सत् न प्रशस्तः । तदुक्तं वाराह-
पुराणे—‘चतुर्थाष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वै-
ष्टतौ परिषे तथा । करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा ॥’ इति । विष्टि-
संज्ञं करणं भद्रा । महाभारते—‘नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेच्चरः ।
न प्रोष्टपदयोः कार्यं तथाग्नेयेपि भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रसरे च विवर्जयेत् ॥’
इति । प्रौष्टपदयोः पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः आग्नेये कृत्तिकायां । कालवि-
शेषादिकं नारदेनोक्तम्—‘दिनोत्तरार्धे तत्कर्तुं श्रेष्ठताराबलान्विते । प्रागग्रहे
बलयुते शुक्रलभांशवर्जिते ॥ तत्पुनर्दहनं प्रोक्तम्’ इति । अथ शवप्रतिकृतिदाहे
मध्यनक्षत्राण्युच्यन्ते । मैत्रमनुराधा भगः पूर्वाफलगुनी अदितिध्रुवविशाखाः
प्रसिद्धाः व्यंघ्रिभं मृगचित्राचनिष्ठाः ज्ञेयि बुधवारपि शवप्रतिकृतिदाहो मध्यमः
न शुभफलदो नाप्यनिष्टफलद इत्यर्थः । उक्तं च कश्यपेन—‘फलगुनीद्वितयं
रोहिण्यनुराधापुनर्वसुः । द्वे अपाठे विशाखा च भानि द्विचरणानि च । पु-
तानि किंचिद्दुष्टानि वर्जयेत्सति संभवे ॥’ इति । ‘नेष्टो मध्यो द्विपान्मैत्रद्वी-
शादिति भगध्रुवे’ इति चेत्पुक्तेर्बुधे संमत्यभावः । अथाकैज्यविष्टोरकैज्याभ्यां
सहितो विधुरिति मध्यमपदलोपी समासः । सूर्यगुरुचंद्राणां दिने वारे दाहः
श्रेष्ठस्तथा तेन करणेन श्रुतिकरस्वात्यश्वपुष्ये एषु निषिद्धनक्षत्रगणादुर्वरितेषु
पंचसु मेषु शवप्रतिकृतेर्दाहः श्रेष्ठोऽनुष्ठीयमानः शुभफलद इत्यर्थः । आशौचा-

स्परत इत्यादि व्याख्यातार्थम् । ननु प्रतिकृतिसंस्कारः किंनिमित्तः । उच्यते ।
 देवान्मानुषाद्व्यापराधान्मृतस्य विधिवद्वाहो नाभूत्किंतु काष्ठवद्वाहो जातोऽथवा
 परदेशगतस्य चौरदंष्ट्रयादिहतस्य तन्नीतेरेव केनचित्काष्ठवद्वाहोपि न कृतोऽ-
 थवैकाकिस्वाज्ज जातस्तदा प्रतिकृतिदाहो विधेयः । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—
 ‘अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो गृह्णाग्निना द्विजैः’ । तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः
 कार्यः पुमानपि ॥ सुपिटैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय
 लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सर्वाधवैः ॥ एवं पर्णशवं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’
 इति । तदभावे देहभावे तथाग्निना गृह्णाग्निना अपिशब्दात्स्त्रीमरणे तद्देहा-
 भावे खपि पलाशोत्थैः पत्रैः कार्येत्यर्थः । आहिताग्नेस्तु श्रौतसूत्रे विधिमा-
 ह्यापस्तम्बः—‘यथाहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत स यां दिशमग्नि-
 प्रस्थितस्तां दिशमस्याग्निभिः कक्षं दहेयुरपि वाजसनेयकमिति त्रीणि षष्टि-
 शतानि पलाशवृंतानि तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निमिर्दहेयु-
 रिति वा’ । अत्र पक्षद्वयं यथा प्रवासगतो यदि न प्रज्ञायेत प्रमीत इति
 यतो मृत इत्येव निर्णये स यां दिशं प्रति प्रस्थितो भवेत्तां दिशं प्रति यः
 कक्षो कृष्टो भूमिप्रदेशस्तृणवांस्तं देशमस्य मृतस्य श्रौताग्निमिस्तृष्णीं दहेयु-
 र्वाचवाः पितृमेधविधिना । अयमेकः पक्षः । अपि वा अथवा त्रीणि पञ्चुत्त-
 राणि शतानि ३६० पलाशवृंतानि पालाशानि पर्णानि यत्र तिष्ठन्ति तादृशानि
 वृंतानि संपाद्य तैर्वृंतैः पलाशवृक्षीयैस्त्रिपत्रैर्वृंतैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
 तामाकृतिमस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहेयुरिति वाजसनेयिनां मतमिति
 द्वितीयः पक्षः ॥ पराशरेण तु ‘कुशैः प्रतिकृतिः कार्ये’त्युक्तम्—‘कृष्णाजिने
 समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम्’ इति । कुर्यादिति शेषः । अत्र पलाशवृंत-
 कुशविध्योरन्यतरेणानुष्ठानं ग्रीहियववत्तुल्यबलत्वात् । शवप्रतिकृतिदाहानु-
 स्धानविधिस्तु शौनकाद्युक्तविशा श्रेयः । नात्राप्रस्तुतत्वाद्धिरूपते । अयं च
 पलाशवृंतादिभिः प्रतिकृतिविधिरस्थ्यलाम्भे । यदा तु मृतास्मां लामस्तदा
 तैरेव प्रतिकृतिः कार्या । तदुक्तं छंदोगसूत्रे—‘अथातः पुनर्वाहविधिं व्या-
 ख्यास्यामो यदि शरीरं नश्येदस्थीन्यादायास्थीनि क्षीरोदकेन प्रक्षाल्यास्थिभिः
 कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्देहेत्तेषामलाम्भे पलाशवृंतैः कृष्णाजिने
 पुरुषाकृतिं कृत्वा चत्वारिंशता शिरो दशभिर्प्रांवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पं-
 चाशता पंचाशता बाहु तयोरेव पंचभिः पंचभिर्गुलीन्सप्तत्या सप्तत्या पादौ
 तथेवांगुलीरष्टाभिः शिखं द्वादशभिर्वृषणं तां कुशैर्वैष्टयित्वा तस्मिन्नेव पूर्व-
 द्देहेत्’ इति । अस्यार्थः । चत्वारिंशत्पलाशवृंतैः शिरः संपाद्य दशभिर्प्रांवां
 विंशत्योरस्त्रिंशता जठरं पंचाशतैकबाहुं तथैव पंचाशतापरबाहुं पंचभिः पंच-
 भिर्गुलीस्तथा सप्तत्यासप्तत्या पादद्वयं ततएव पंचभिः पंचभिर्गुलीनेवं स-
 सप्तैकः पादः संपन्नः अष्टाभिः शिखं द्वादशभिर्वृषणद्वयं एवं च षष्ठ्यधिक-
 त्रिंशत्या पलाशवृंतैरवयवकल्पना भवति तां प्रतिकृतिं यस्मिन्नेव कृष्णाजिने
 च पूर्ववदिति पितृमेधविधिना दहेदित्यर्थः । पुतादौ त्रिषये कालनियमः ।

शुक्रारिकिंश्वित्यादिनोक्तः । यतः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि यत्पुनर्दहनं नृणाम्’
इत्यादिना पद्यसमुदायेन कालशुद्धिमुक्त्वा ‘अतीतविषये काम्ये न्यूने आद्ये
महालये । एतत्सर्वं विधित्याशु कुर्याच्छ्राद्धमतंत्रितः ॥’ इति कश्यपेन का-
लातीतविषयत्वेनाभिधानात् । तत्राधिकारी पुत्रादिर्यस्मिन्नेव क्षणे पित्रादि-
मरणं शृणुयात्तद्दिनमारभ्यैव यथोक्ताशौचाधिकारी भवति ॥ तदाह पैठी-
नसिः—‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमा-
रभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥’ इति । अन्येषां तु देशांतरमरणे विशेषमाह
वृद्धवसिष्ठः—‘मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्त्वणमासात्पक्षिणी तथा । अहस्तु न-
वमादर्वागूर्ध्वं ज्ञानेन शुध्यति ॥’ इति । पक्षिणी सार्धं दिनम् । ‘आगामिव-
र्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यमरोक्तेः । अत्र श्रुत्वेत्युक्तेर्मरणश्रवणमे-
वाशौचनिमित्तम् । ‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा’ इति मनूक्तेः । दशाहेभ्यो
निर्गतं निर्दशम् । दशाहेभ्यो बहिरित्यर्थः । दशाहपदं स्वस्ववर्णाशौचोपल-
क्षणम् । षट्त्रिंशन्मतेपि—‘उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । ए-
केनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥’ इति । यदि तु दशाहमध्ये शृणु-
यात्तदा शेषाहोभिरेवाशौचं तस्य स्यात् । उक्तं च मिताक्षरायाम्—‘वि-
गतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचि-
र्भवेत् ॥’ इति । दशरात्रस्येत्युपलक्षणम् । वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा
यस्य यावानाशौचकाल उक्तस्तन्मध्ये एव विदेशगतमरणश्रवणे सत्याशौचा-
वशिष्टैरेवाहोभिर्विशुध्यतीत्यर्थः । अतएव—‘जनने मरणे नित्यमाशौचमनुधा-
वति । सर्पिडांश्चैव बंधूंश्च यत्र कचन गच्छति ॥’ इत्याद्येवंविधानि देवळा-
दिमुनिवाक्यानि श्रवणनिमित्ताशौचपराणि व्याख्येयानि । तत्र वर्णाशौचदि-
नसंख्यामाह दक्षः—‘शुष्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पं-
चदशाहेन शूद्रो मासेन शुल्लति ॥’ इति । तत्र यदा मरणदिनादारभ्य य-
थोक्ताशौचदिनमध्ये एव चेन्मरणं शृणुयात्तदावशिष्टाशौचदिनमध्ये अथवा
स्वस्ववर्णाशौचदिवसातिक्रमानंतरं चेन्मरणं शृणुयात्तदा तद्दिनादारभ्य
यथोक्ताशौचदिनमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षितः तदा यथासंभवं दिनशु-
द्धिर्विचार्या । अतएवोक्तं गर्गोण—‘आशौचमध्ये क्रियते’ इत्यादि । भद्रा-
भरणीधनिष्ठापंचकादिदोषराहित्यमपेक्षितम् । नैव बहुकालव्यापिशुक्रास्तादि-
दोषापेक्षा कार्यति गर्गवाक्ये यथासंभवपदस्यार्थः । सर्वथा त्वाशौचदिनेषु
दुष्टेषु दोषतारतम्येन महादोषत्यागोत्पदोषांगीकारो यथालोकप्रसिद्धिः ता-
दृशे दिने शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः । सर्वथा दोषरहिते दिने तूत्तम एव
सः । अथ यदि मरणश्रवणानंतराशौचदिनानां राजिकदैविकब्राह्मणाद्यलाभ-
रूपप्रतिबंधादतिक्रमणमभूत्तदाशौचमस्ति नवेति विचारः । राजिकदैविकसं-
भावनायां सत्यां सद्यएव शौचं स्यान्नत्वाशौचम् । यदाह पराशरः—‘दु-
र्मिक्षे राष्ट्रसंतापे आपदां च समुद्भवे । उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधी-
यते ॥’ इति यमवृहस्पती—‘दैवे भये समुत्पन्ने प्रधानांशे विनाशिते ।

सद्यः शौचं समाख्यातं कांतारापदि संयति ॥' इति । पैठीनसिरपि—
'विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि
कारयेत् ॥' इति । कालांतरालभ्यायां गयादियात्रायां तादृशे एव तीर्थक-
र्मणि तीर्थस्नानदानादिकर्मणि तादृशे विषये आशौचप्रहाभावादेव शवप्रति-
कृतिदाहाभावः । यदा तु ब्राह्मणाच्छलाभस्तदाशौचपरिग्रहः स्यादेव । परं
त्वाशौचदिनानंतरं वर्षमध्ये दिनशुद्धिमपेक्ष्यैव शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः ।
आशौचस्य सिद्धौ चेत्पुनःसंस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ब्राह्मम्' इति
गर्गोपैवकारसहितदिनपदोक्तेः । अयमर्थः—'अत्रापि भद्राभरणीपंचकाविदोषः
कतिपयदिनव्यापी स्याज्य एव न तु शुक्रास्तादिकबहुकालव्यापिदोषप्रतीक्षा ।
तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे पितृखंडे—'शुक्रस्यास्तमने चैव देवेज्यस्य तथैव च ।
प्रेतकार्यं प्रदुष्येत प्रथमं वत्सरं विना ॥' इति । अथ यदि वर्षमध्ये राजिक-
दैविकाद्युपद्रवः संपन्नस्तदा वर्षोत्तरं तिषिद्धके दक्षिणायनशुक्रास्तादिमहादो-
षरहिते भद्राभरणीपंचकादिदोषरहिते च काले शवप्रतिकृतिदाहः कार्यः ।
उक्तं च गार्ग्येण—'ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि । प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्त-
रायणम्' इत्यादीनि मूलवाक्यानि प्रागभिहितानि । अतएव मूलपद्येऽप्युदा-
त्परतो याम्येयने तथा देवेज्यशुक्रास्तके शवप्रतिकृतिदाहो न कार्य इति
व्याख्येयम् । प्रथमे वर्षे तु नायं दोषः । सर्वत्रापि गयागोदावर्योस्तीर्थयोः
प्राप्तयोः सतोरयं शुकेज्यास्तदक्षिणायनादिमहादोषविचारः कोपि नास्ति ।
तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे प्रेतमंजर्याम्—'प्रेतकार्याणि सर्वाणि व्रतस्नानजपादि-
कम् । वर्ज्यं शुकेज्ययोरस्ते गयां गोदारीं विना ॥' इति । अन्यानि तु ग-
यागोदावरीविषयाणि वचांसि प्रागुक्तानीत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथ नक्षत्रसंबन्धेन मुहूर्तानुक्त्वा नक्षत्रप्रसंगाच्चक्षत्रविशेषोत्पन्नस्याभुक्त-
मूलदोषमनेकविधं सफलमुपजातिकाभ्यामाह—

अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठांत्यमूलादिभवं हि नारदः ।

वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् ॥५२॥

अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्यो मूलस्य शाक्रान्तिमपंचनाढ्यः ।

जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत् ॥५३॥

अभुक्तमूलमिति ॥ अथोचुरिति च ॥ अत्राभुक्तमूलस्यानेके भेदास्त-
त्रैकस्तावदयं भेदः । ज्येष्ठानक्षत्रांते भवं ज्येष्ठांत्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं
ज्येष्ठांत्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर
इति यावत्तावान्कालोऽभुक्तमूलाख्यमिति नारद आह—उपलक्षणत्वादा-
त्त्रेषांतिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं चाभुक्तमूलाख्यः कालः । यदाह
नारदः—'यो ज्येष्ठामूलयोरंतरालप्रहरजः शिशुः । अभुक्तमूलजः सार्पम-
घानक्षत्रयोरपि ॥' इति । तथापरो भेदः । एकेति । ज्येष्ठांते एकघटीमितं

मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठो
मुनिर्जगौ । यदाह वसिष्ठः—‘ज्येष्ठांल्यपादघटिकामितमेव केचिन्मूलं ह्यभु-
क्तमपरे पुनरामनंति । मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्धमष्टौ समाः परिहरे-
दिह जन्मभाजाम् ॥’ इति । समा वर्षाणि । अत्रान्यो भेदः । एकेति । ज्ये-
ष्ठांल्यार्धघटिकां मिलित्वा एकघटीप्रमाणमस्य तदेकघटीप्रमाणकम् । ‘शेषा-
द्विभाषा’ इति कपु । तादृशमभुक्तमूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ । तदाह
शुक्रः—‘ज्येष्ठांल्यघटिकार्धं च मूलादौ घटिकार्धकम् । तयोरंतरगतता नास्ती ह्य-
भुक्तं मूलमुच्यते ॥’ इति । अथेतरो भेदः । अथेति । अथशब्दः पादपूरणे ।
मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्टघटिकाः शाक्रस्य ज्येष्ठाया अंतिमाः पंच
नाल्लघो घटिकाः एवमुभयोर्ज्येष्ठांल्यमूलयोरंतरालवर्तिन्यस्त्रयोदश घटिका अभु-
क्तमूलमिति लोका उचुः ‘ज्येष्ठांल्यघटिकाः पंच मूलाद्या वसुनादिकाः । अ-
भुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजेत् ॥’ इति स्मरणात् । एवमभुक्तमू-
लस्यानेकभेदसंभवे कः साधीयान् पक्ष इति चेत् । उच्यते । नारदोक्तः पक्ष-
एव साधीयान् । किमत्र प्रमाणमिति चेच्छृणु । बहुमुनिसंवाद एवात्र प्र-
माणम् । तदाह कश्यपः—‘ज्येष्ठांल्यमूलयोरंतरालयामोद्भवः शिशुः । अ-
भुक्तमूलजः सोऽप्याश्लेषापितृभयोरपि ॥’ इति । वसिष्ठोऽपि—‘भुजंगपौरं-
द्रपौष्णभानां तदप्रभानां च यदंतरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत्सुतं
तत्र भवां सुतां च ॥’ इति । अतएव पूर्वमुक्तं वसिष्ठवाक्यं केचिन्मताभि-
प्रायेण । यतस्तद्वाक्ये केचिदिति अपर इति चेत्पुक्तिरस्ति । यथेवं घटीन्यू-
नाधिकभावामिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का गतिरिति चेदुच्यते । दोषस्या-
धिक्याल्पत्वसूचनमेव गतिः । अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह—
जातमिति । तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकं उपलक्षणत्वात्तत्र
जातां कन्यां वा पिता परित्यजेन्निकासयेत् । ‘त्यजेत्सुतं तत्र भवां सुतां च’
इति वसिष्ठोक्तेः । यद्यशक्यनिष्कासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह—
वेति । वा अथवा पूर्वपक्षकर्तव्यताशक्तौ पितास्य शिशोः कन्याया वा मुख-
मष्टसमाः अष्टौ वर्षाणि । ‘संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ।’
इत्यमरः । तावत्कालं न पश्येत् । यदाह नारदः—‘अभुक्तमूलजं पुत्रं पु-
त्रीमपि परित्यजेत् । अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत् ॥’ इति ।
उच्यते—‘अभुक्तमूलमे भवं परित्यजेच्च बालकम् । समाष्टकं पिता-
थवा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥’ इति । गंडांतदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत
इतिहृत्वात्र नोक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ प्रसंगान्मूलाश्लेषाजातस्य बालस्य चरणवशेन शुभाशुभफलमुपजात्याह-
आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये ।
धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शांत्या सर्वत्र सत्स्यादहिमे विलोमम् ॥
आद्ये इति ॥ मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमे चरणे चतुर्थांशे इति यावत् ।

तत्र जातस्य शिशोः कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति । तथा मूलद्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति । तथा तृतीयमूलपादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति । चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘मूलाद्यंशे पितुर्नाशो द्वितीये मातुरेव च । तृतीये धनधान्यादिनाशस्तुर्ये धनागमः ॥’ इति । तुर्ये चतुर्थे । रत्नमालायाम्—‘तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः ॥’ इति । अत्र पितुर्बहुस्त्रीत्वेऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापन्नमातुः । यदाह कश्यपः—‘मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । भ्रातरं स्त्री तृतीयोऽर्थान्मुहदश्च तुरीयजः ॥’ इति । यतो मातृशब्दः सापन्नमातुरपि वाचकः । यदाह गौतमः—‘पितृपत्न्यः सर्वामातरस्तद्भातरो मातुलास्तदपत्यानि मातुलेयानि’ इति । अथ स्पष्टार्थमेव कश्यपवाक्ये स्वामितिपदोपादनम् ॥ अत्र विशेषो वसिष्ठसंहितायाम्—‘मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः पितुर्नाशनकारणं स्यात् । द्वितीयपादो यदि रात्रिभागे तदुद्भवो मातृविनाशकः स्यात् ॥ मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्विनाशः । द्वितीयपादो दिनगो यदि स्यान्न मातुरूपोऽपि तदास्ति दोषः ॥’ इति । नारदसंहितायां च—‘दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा । आत्मानं संध्योर्हन्ति नास्ति गंडं विवर्जयेत् ॥’ इति । एतदेव मातापितृगंडमिति जीर्णं व्यवहरन्ति ॥ अथ दोषसर्वे किं कार्यमत आह—अथेति । अधानन्तरं शांत्या मूलाश्लेषाशांत्या स्वनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेपि शुभमनिष्टफलनाशकं कल्याणं स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘नैर्ऋत्यभौजंगमगंडदोषनिवारणायाभ्युदयाय नूनम् । पितामहोक्तां रुचिरां च शांतिं प्रवक्षि लोकस्य हिताय सम्यक् ॥ शास्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकांते मासे तृतीयेऽप्यथ वत्सरान्ते ॥’ इति । नैर्ऋत्यं मूलं तद्दोषः भौजंगममाश्लेषा तद्दोषः गंडो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च ‘इन्द्राति श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते’ इति न्यायात् । अतस्तद्दोषाणां निवारणं तदर्थं । अतएव कश्यपेन—‘तद्दोषशमनार्थं हि शांतिं कुर्यात्प्रयत्नतः’ इति सामान्यत उक्तम् । अत्र वसिष्ठवाक्ये कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयम् । तथाहि यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात्तदा सूतकान्त एव शान्तिस्तत्राप्यशक्तौ तृतीये मासि शांतिः दीर्घरोगादिना तदाप्यशक्तिश्रेष्ठार्द्धं वर्षसमासिदिवसे शांतिः । मातृगंडे तु विशेषस्तेनैवोक्तः—‘मातृगंडे सुते जाते सूतकांते विचक्षणः । कुर्याच्छान्तिं तद्दोषे वा तद्दोषस्यापनुत्तये ॥’ इति । शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तन्नक्षत्र एव शांतिरिति व्यवहरन्ति । ननु मूलपादचतुष्टयेपि शांतिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वाच्छान्तिरियुक्तेति प्रतिभाति ‘अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्ताभ्योपजायते’ इति स्मरणात् । उच्यते । यद्यपि चतुर्थचरणे धनागमरूपं शुभफलमसिद्धितं तथापि कश्यपेन—‘सुहृदश्च तुरीयजः’ इति सुहृन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टसोकेस्तद्वाकरणार्थमवश्यं कर्तव्या शांतिः । नहि कस्यचिद्वैरिना-

शवन्मातुलाद्यनेकसुहृन्नाश इष्टः । किंच मूलवृक्षविचारेपि चतुर्थपादे पुरुष-
कन्ययोरशुभफलकथनाच्च । मूलवृक्षस्तु समनंतरमेव मया वक्ष्यते । यदि
मूलाश्लेषादिदोषसंभवे शांतिर्न क्रियते तदातिष्ठं भवत्येवेत्याह नारदः—
'वत्सरात्पितरं हन्ति मातरं तु त्रिवर्षतः । शुभ्रं वर्षद्वयेनैव शत्रुरं नववर्षतः ॥
जातं बालं वत्सरेण वर्षैः पंचभिरग्रजम् । शालकं चाष्टभिर्वर्षैरनुक्तात् हन्ति
सप्तभिः ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकम् ॥' इति । शुभ्रं धनम् ।
तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेपि शांतिर्विधेयेति । अहिमे विलोममिति । अहिमे
आश्लेषायामुक्तं फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयम् । तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे
पितृनाश इति फलमुक्तं तत्फलमाश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य स्यात् । मूलस्य
द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तदाश्लेषातृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् । मू-
लस्य तृतीयचरणे धननाश इत्युक्तं तदाश्लेषाद्वितीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् । मू-
लस्य चतुर्थपादः शुभ इत्युक्तं तदाश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः । त-
दाह कश्यपः—'फलं तदेव सार्षपं प्रतीपं स्वल्पपादतः' इति । वसिष्ठोपि—
'मूलाद्यपादजनितः पितरं निहन्ति द्वैतीयजः स्वजननीं त्रिपादेऽर्थद्वन्द्वम् । तौ-
रीयजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगविष्यभवास्य सर्वम् ॥' इति ।
द्वितीय एव द्वैतीयः । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेऽण् । एवं तौरीयवैलोम-
शब्दौ साध्यौ । अयमर्थः स्पष्टमुक्तो भास्करव्यवहारे—'सार्पंशे प्रथमे
राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः । तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुः ॥' इति ।
अश्वत्थरणाः । अत्र लग्नदौष्ट्ये सति दुष्टं फलमविकलं भवतीत्याह बादरा-
यणः—'मूलसार्पादिजं दौष्ट्यं स्यात्संपूर्णं तु लग्नपे । सकूरेऽङ्गे च विबले शुभ-
इष्टिविवर्जिते ॥' इति । अत आश्लेषादौष्ट्येपि शांतिकं विधेयम् । तथाश्ले-
षांस्ममघादिस्थांतरालप्रहरात्मकोऽमुक्तमूलाख्यकालो विहितस्तत्रोत्पन्नस्यापि
शांतिकं विधेयम् । अत्र संमतिवाक्यं प्रागभिहितम् । तत्र मूलशांतिराश्ले-
षाशांतिश्च 'गंडातेंद्रभ' इति पद्यव्याख्यानानंतरं लिख्यते ॥

अथात्र प्रसंगान्मूलवृक्षविचारोऽभिधीयते । जयार्णवे—'मूलसं-
मस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । मुनयोऽष्टौ विशो रुद्राः सूर्याः पंचा-
ग्रयोऽग्नयः ॥ मूले तु मूलनाशः स्यात्संभवे वंशविनाशनम् । त्वचि १० मा-
तुर्भवेत्केशः शाखायां ११ मातुलस्य च ॥ पत्रे १२ राज्यं विजानीयात्पुष्पे
५ मंत्रिपदं स्मृतम् । फले ४ च विपुला लक्ष्मीः शिखाया ३ मत्पजीवि-
तम् ॥' इति । अस्य मूलाख्यस्य पुरुषस्यांगेषु घटीविन्यासस्तत्रैव—'मूलस्य
घटिकान्यासो मूर्ध्नि पंच ५ नृपो भवेत् । मुखे सप्त ७ मृतिः पित्रोः स्कंधे
वेदा ४ महाबलः ॥ बाह्वोरष्टौ ८ बली पाण्योस्त्रिस्तो ३ हस्तान्वितो भवेत् ।
हृदि खेटा ९ भूपमंती नामौ द्वौ २ ब्रह्मविद्भवेत् ॥ गुह्ये दशा १० तिकामी
स्याजानुनोः षण् ६ महामतिः । पादयोः षण् ६ मतिस्तत्स्येत्युक्तवान्कमला-
सनः ॥' इति । अथ मूलोद्भूतायाः कन्यायाः फलार्थं मूलांगविभाग-
स्तत्रैव—'घतस्तो ४ नाडिकाः शीर्षे कुर्वीत पशुनाशनम् । मुखे षड् ६

धनहानिश्च कंठे पंच धनागमः ॥ कौटिल्यं हृदये पंच बाह्योर्विन्तागमं च तत् । वेदाः ४ पाण्योर्दयाधर्मं वेदा ४ गुह्येतिकामिनी ॥ ज्येष्ठमातुलनाशश्च जंघयोर्धुग ४ नाडिकाः । ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके ॥ पादयोर्दश १० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत् । इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशम् ॥' इति । अस्यार्थः । शीर्षे चतस्रो ४ घटिकाः मुखे षट् ६ कंठे ५ बाह्योर्बाहुद्वये पंचपंचेति ५।५ वीप्सा । पाण्योर्मणिबंधादधोभागयोश्चतस्रश्चतस्रः ४।४ इत्यत्रापि वीप्सा । गुह्ये चतस्रः ४ जंघयोर्जंघाद्वये द्वेद्वे २।२ एवं चतस्रः जानुद्वये द्वेद्वे एवं चतस्रः । पादयोः पादद्वये पंचपंचेत्येवं दश १० एवं मिलित्वा षष्टि ६० घटिकाः भवन्ति ॥ अथाश्लेषाजातयोः पुत्रकन्ययोरंगविभागो न फलं तत्रैवोक्तम्—'भूमिं पंच सुपुत्रासिमुखे सप्त ७ पितृक्षयः । नेत्रे द्वे २ जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लंपटः ॥ स्कंधे वेदा ४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ ८ च बली भवेत् । हृद्येकादश ११ मिश्रात्मघाती संजायते नरः ॥ स्त्री वा नाभौ अमः षड्मिर्गुदे नंदे ९ स्तपोधनः । पादे पंच ५ धनं हन्ति सार्पादेतत्फलं क्रमात् ॥' इति । अथाश्लेषावृक्षोपि तत्रैवोक्तः—'फलं पुष्पं दलं शाखा खगलताकंद एव च । सर्पवल्लीयां दशा १० क्षां ५ क २ स्वर ७ विश्वा-१३ कं १२ सागराः ४ । नाडिकासप्तद्वे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम् । श्रीः श्रीराजभयं हानिमातृपित्रात्मसंक्षयः ॥' इति । अयं च विभागो नक्षत्रस्य षष्टि ६० घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः । न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकमूहम् । वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तम्—'चित्राद्यर्धे पुण्यमप्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्यपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं चात्मनाशम् ॥ द्विमासस्योत्तरादोषः पुण्ये चैव त्रिमासकः । पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा पाण्मासिकं फलम् ॥' इति । अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते । पूर्वाषाढासाहचर्यात् । अत एवपि नक्षत्रेषु यथाशक्ति मूलवच्छांतिकं दोषपरिहारार्थं विधेयम् । परं त्वन्न देवतामेव एव केवलं ध्येयः । स च तत्स्वामिकृतः तत्तन्मंत्राश्च वेदादेवावगंतव्यास्तच्छांतिकं च तिथिगंडांतशांतावस्थाभिर्विधयत इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५४ ॥

अथ मूलनिवासं सफलमिद्वज्राच्छन्दसाह—

स्वर्गे शुचिप्रौष्ठपदेषमाधे भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ।

मूलं ह्यधस्तात् तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र ॥ ५५ ॥

स्वर्गे इति ॥ शुचिराषाढः प्रौष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभाः श्रावणः अन्ये प्रसिद्धाः श्रावणकार्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठेष्वधस्तात्पाताले मूलं तिष्ठति । एषः मूलनिवास उक्तः । एतत्फलं च मूलनक्षत्रं यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेव स्वीकृतशुभाशुभफलं

ददाति । अयमत्र तात्पर्यार्थः । द्रव्याद्यभावेन शान्तिकं कर्तुमशक्नुवतः पुंसः स्वर्गपातालनिवासित्वेन मूलस्थारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् । यदा तु भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यशक्तेनापि शान्तिकं विधेयम् । नैतावता प्रागुक्ते विषये शान्त्यभाव एव किंतु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयम् । शक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् । तदुक्तं ज्योतिषार्णवे—‘मार्गफाल्गुनवैशाखज्येष्ठे मूलं रसातले । माघाश्विननभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये ॥ पौषश्रावणचैत्रेषु कार्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिस्थं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संश्रितम् ॥’ इति । कश्चित्संक्रांतिपरत्वेन मूलनिवासोऽभिहितः—‘वृषालिंसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलांगनांत्ये । पातालंगं मेघधनुःकुलीरनक्रेषु मृत्याविति संस्मरन्ति । स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले तु धनागमः । मृत्युलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत् ॥ इति ज्योतिषरत्नेऽभिहितत्वात् ॥ ५५ ॥

अथ मूलप्रसंगादुष्टेषु गंडांतादिनिमित्तेषु सत्सु जातस्थारिष्टं सपरिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गंडांतेंद्रभशूलपातपरिघव्याघातगंडावमे

संक्रांतिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदशके ।

वज्रे कृष्णचतुर्दशीषु यमघंटे दग्धयोगे मृतौ

विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तिः ५६

गंडांतिति ॥ एतेषु पदार्थेषु सत्सु जनिः शिशोरूपत्तिर्न शस्ता दुष्टफलदा । गंडांतः संघिविशेषः । स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलभमेदेन । तल्लक्षणं ‘ज्येष्ठापौष्णभ’ इत्यादिना वक्ष्यति । इंद्रं ज्येष्ठानक्षत्रं । शूलः शूलाख्यो दुष्टयोगः । पातो महापातो गणितसाध्यो व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यश्च । परिघव्याघातगंडा अपि दुष्टयोगाः । अवमस्तिथिक्षयः । संक्रांतिः सूर्यस्य राश्यंतरसंक्रमणकालः । व्यतीपातवैधृती सप्तदशसप्तविंशतितमौ दुष्टयोगौ । सिनीवाली दृष्टेदुरमावास्या । कुहूर्नष्टेदुरमावास्या । ‘सा दृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहूः’ इत्यभिधानात् । दर्शश्चंद्रदर्शनरहितामावास्या । एतच्चाग्रे सम्यक् प्रतिपादयिष्यते । वज्रे दुष्टयोगे । कृष्णे कृष्णपक्षे चतुर्दशी । बहुवचनमावृत्तिभिप्रायम् । यमघंटे ‘मघाविशाखा’ इत्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे ‘सूर्येशपंचाभिरसाष्टनंदा’ इत्युक्ते दुष्टयोगे । केचित्तु—‘चापांत्यगे गोघटगे पतंगे’ इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इति व्याचक्ष्युः । ‘मृतौ द्वीशात्तोयात्’ इत्यादिनोक्ते मृत्युयोगे । विष्टौ भद्रायां । सोदरस्य भ्रातृभंगिन्या वा भे नक्षत्रे । पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च । एषु निमित्तेषु सुतस्य सुताया जन्म चेत्स्यात्तदनिष्टकृत्स्यादित्यर्थः । दुष्टनिमित्तस्योपलक्षणत्वात्सूर्यचंद्रग्रहणजन्मप्रीतिरजन्माप्यनिष्टम् । सजातीयापत्यवध-

प्रसवानंतरं विजातीयापत्यप्रसवस्त्रीतरः । यथा पुत्रत्रयप्रसवानंतरं कन्याया
जननं कन्यात्रयप्रसवानंतरं पुत्रस्य जननम् । अतएव त्रिम्यः सजातीयेभ्यः
इतरो विजातीयस्त्रीतरः स्त्री च त्रीतरेति । व्युत्पत्तिश्च त्रीतरश्च त्रीतरश्च
त्रीतरौ 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । अथ परिहारोऽप्युच्यते । सा जनिः शान्ति-
तो वसिष्ठापृषिप्रोक्तायाः शात्याः स्वनुष्ठितायाः शुभा परिणामे सुखदा-
यिनी । शरीररुक्तेभ्यः अनुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्टं शिशोः स्यादित्यर्थः ।

अत्र मूलवाक्यानि सशान्तिकानि लिख्यन्ते । तत्र प्राक्पथप्रतिज्ञातसकल-
शान्तिसामान्यकर्मोपयिकी च मूलशान्तिस्त्वावदुच्यते ॥ शौनक उवाच-
'अथातः संप्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्यापि कुले शान्ति
हिताय च ॥ ह्यागो वा मूलजातस्य स्वादद्याद्वात्प्रदर्शनम् । अशुक्लमूलजातां
परित्यागो विधीयते ॥ अवर्धने वापि पितुः स तु तिष्ठेत्समाष्टकम् । पूर्वं च
दुहितुर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः ॥ मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः ।
जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने ॥ समाष्टके वा मतिमान्कुर्याद्वै
शान्तिमादरात् । यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥ सुसमे पुण्यदेशे
तु मंडपं कारयेद्बुधः ॥' इति । मंडपपरिमाणं च वसिष्ठेनोक्तम्- 'ईशान्या-
मथवा प्राच्यामुदीच्यां दिशि कल्पयेत् । मंडपं त्वष्टमिहंस्तैश्चतुर्भिर्बां समं-
ततः ॥ चतुर्द्वारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलंकृतम् । कदलीस्तंभसंयुक्तमात्रपल्लव-
राजितम् ॥ पुष्पमालायुतं सम्यक्त्यंघ्रोपनिनादितम् । पिष्टेन कल्पयेत्सर्वं
तथा गोमयमंडले ॥ कुंडं च तदहिः कुर्याद्ब्रह्मशोक्तमार्गतः ॥' इति । पुनः
शौनकः- 'पुण्यर्गिभर्मन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः । तत्रोदकुंभं
सुशुद्धं रक्तं घृणविबर्जितम् ॥ अकृष्णमूलानिर्गिकं पूरयेन्निर्मलांभसा ।
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥ कूर्चहेमसमायुक्तं नूतनपल्लवसंयुतम् ।
स्वस्तिकोपरि विन्यस्य क्षीरिद्रुमसपल्लवैः ॥ द्रोणम्रीहींश्च निक्षिप्य देशाने च
निधापयेत् । पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ॥ अर्धितं गंधपुष्पाद्यैः
श्रीरुद्रं स्थापयेत्ततः । तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ॥ रक्षामंत्रं तथा
पुण्यं रक्षोघ्नं च स्पृशञ्जयेत् । त्रिंशद्वकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ एकैक-
वारं जापी च पादमानीः स्पृशञ्जयेत् । जपस्य पंचकुंभांश्च द्वयं वा तदुच्चा-
भतः ॥ श्रीरुद्रस्यैककुंभश्च सर्वसूक्तानि तत्र तु । अथान्यं पंचमं कुंभं पूर्वोक्तै-
र्लक्ष्मणैर्युतम् ॥ चतुःप्रवर्णं कुर्यात्पंचवक्त्रं च तद्वदेत् । वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पू-
रयेत्तीर्थवारिणा ॥ पंचरत्नसमायुक्तमात्रपल्लवसंयुतं । गजाश्वरथ्यावस्त्रीकसं-
गमाद्भृगुकुलात् ॥ राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् । कुंभस्य नैर्ऋते
देशे होमदेशं प्रकल्पयेत् ॥ गोमयालेपिते देशे कुर्यात्स्थंडिलमुत्तमम् । कृत्वा-
भिमुखपर्यंतमुल्लेखादि स्वशास्त्रतः ॥ पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा पूजां समाह-
रेत् । नक्षत्रदेवतारूपं सुवर्णेन प्रयत्नतः ॥ निष्कमानेन चार्धेन पादेनापि
स्वशक्तिः । प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विषक्षणः ॥ यद्वा मूढ्यं सुवर्णस्य
स्थापयित्वा प्रपूजयेत् । सुवर्णं सर्वदेवत्वं सर्वदेवात्मकोऽनलः ॥ सर्वदेवात्मको

विप्रः सर्वदेवमयो हरिः । संसरेन्निरंति इयामं सुमुखं नरवाहनम् ॥ रक्षोऽविपं
 खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् । प्रतिमापूजनायाय वक्ष्युम्यं प्रकल्पयेत् ॥
 पंकजं कारयेद्भूमौ रक्तमैत्रीहितंहुलैः । चतुर्विंशदलोपेतं शुद्धैर्वा कर्णिकान्वि-
 तम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रौप्यमृन्मयम् । शुद्धवस्त्रेण संछाद्य
 तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥ (मूलानीति शतमूलानि । तदलामे—) विष्णुक्रांता
 सहदेवी तुलसी तु शतावरी । मूलानीमानि गृहीयाच्छतालामे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वक्ष्यगंधाघलंकृतम् । कूर्चहेमजलोपेतं कुंकुमौषधिसंयु-
 तम् ॥ कुंभोपरि न्यसेद्विद्वान्मूलनक्षत्रदेवतम् । अविप्रस्यधिदेवौ च दक्षिणो-
 त्तरदेशयोः ॥ अविदेवं जपेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवतम् । (पूर्वाषाढायां जलं
 उत्तराषाढाश्ले विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजेकपात् अहिर्बुध्न्यः पूषा
 अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पोः पितरः
 भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इंद्राग्नी मित्रः इत्याद्यनुराधांतमर्चयेत् ।)
 पंचादीशानप्रयत्नं पूजयेत्स्वस्वनामतः । स्वर्णिगोक्तैश्च मंत्रैश्च अघ्राणादीन्प्रपू-
 जयेत् ॥ पंचाभूतेन संस्त्राप्य आवाक्षय समर्चयेत् । उपचारैः षोडशमिर्यद्वा
 पंचोपधारकैः । रक्तचंदनगंधाढ्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः । मेघशृंगादिभूपैश्च
 घृतदीपैस्तथैव च ॥ सुरापौलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः । मत्स्यमांससुरा-
 दीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥ सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैधवमिश्रितम् ।
 पायसं खवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥ उत्तमगंधाघलासे तु यमालासं
 समर्पयेत् । पुष्पांतं तु समभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ निवीपप्रोक्षणा-
 दीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि । हविर्गृहीत्वा विधिवन्नैर्ऋत्यां च ऋचा हुनेत् ॥
 मोषुणः परापरैरिति यत्ते देवेति वा पुनः । पायसं घृतसंमिश्रं हुनेदष्टोत्तरे
 शतम् ॥ (हुनेत् होमयेत्) समिदाज्यचरुन्मश्राच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ।
 अविदेवतयोश्चैव जुहुयात्स्वस्वमंत्रतः ॥ चतुर्थ्यंतैर्नर्मैतिश्च स्वाहातैः स्वस्वमं-
 त्रकैः । नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ॥ कृणुष्वेति पंचदशमिर्जुहु-
 यात्कृसरं ततः । गायत्र्या जातयेदेति त्रिंशद्वकमिति क्रमात् ॥ सीरायुंजंति
 तामग्निं वास्तोष्पत्यग्निमेव च । तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्म-
 फलेषु जुहो ॥ दुर्गां देवीं वारणमहं प्रपद्ये सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे
 नमः ॥ क्षेत्रस्य पतिना गृणानाग्निं दूतं तथैव च । श्रीसूक्तेन तथा विद्वान्
 समिदाज्यचरुन्क्रमात् ॥ अष्टोत्तरशतैर्वापि अष्टाविंशतिभिः क्रमात् । अष्टा-
 दशसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥ त्वं नः सोमेन पायसं जुहुयात्तु
 त्रयोदश । चतुर्गृहीतमाज्यं च याते रुद्रेति मंत्रतः ॥ सुवेण जुहुमादाज्यं
 महान्याहृतिभिः क्रमात् ॥ हुत्वा स्थिरकृतं पश्चात्पायश्चित्ताहुतीहुनेत् ॥ आ-
 चायौ यजमानो वा अग्नी पूर्णोहुतिं हुनेत् । होमशेषं समाप्याथ बह्निमारो-
 पयेद्बुधः ॥ कुंभामिमंत्रणं कुर्यादक्षिणेनामिमंत्रयेत् ॥ मृत्युप्रशमनायाय जपे-
 न्नैधवंकं शतम् । रुद्रकुंभोक्तमार्गेण रुद्रमंत्रं स्पृशजपेत् । धूपं दीपं च नैवेद्यं
 कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥ प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्यमादरात् । तस्मिन्काले

प्रहातिभ्यं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ पृथक् प्रशस्तं तच्चैव नक्षत्रेष्ट्या सहैव च ।
 अमिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥ भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य
 ऋत्विजः । दारपुत्रसमेतस्य कुर्युस्तस्यामिषेचनम् ॥ अक्षीभ्यामिति सूकेन
 पावमानीभिरेव च । आपोहिष्ठेति नवमिरापहद्वाद्वयेन च ॥ सहस्राक्षतृचे-
 नापि देवस्यत्वेति मंत्रकैः । शिवसंकल्पमंत्रेण वक्ष्यमाणैश्च मंत्रकैः ॥ योसौ
 वज्रधरो देवो महद्गो गजवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोभ्यंपोहतु ॥
 योसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक् मेघवाहनः । ससजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं
 व्यपोहतु ॥ योसौ दंडधरो देवो धर्मो महिषवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं
 व्यपोहतु यमो मम ॥ योसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः । प्रशाम-
 यतु मूलोत्थदोषं गंडांतसंभवम् ॥ योसौ पाशधरो देवो यरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेताहो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥ योसौ देवो जगत्पाणो मारुतो
 मृगवाहनः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालकशांतिदः ॥ योसौ निधिपति-
 र्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषमपोहतु ॥ योसौ
 पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विमेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपालो नवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु
 शांतिदाः ॥ तच्छब्दयोरमिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिवम् । सर्वकामप्रदं दिव्यं
 मंगलानां च मंगलम् ॥ वस्त्रांतरितकुंभाभ्यां पश्चात्तु आपयेत्ततः ॥ ततः
 शुक्लांबरधरः शुक्लमास्यानुलेपनः । यजमानो दक्षिणामिस्तोषयेद्विगादि-
 कान् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् । निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं
 कुंभं हेम च दापयेत् ॥ श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनङ्गान्प्रयत्नतः । तत्कु-
 म्भवस्त्रप्रतिमास्तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥ इतरेभ्योपि विप्रेभ्यो दद्याच्छक्त्या च
 दक्षिणाम् । उक्तलामे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् ॥ तन्मूल्यं च प्रदा-
 तव्यं शक्त्या वापि प्रदापयेत् । आचार्याय च यद्वत् तदर्थं ब्रह्मणे भवेत् ॥
 सवत्साय ब्रह्मणोऽर्धमृत्विगभ्यश्च तदर्धकम् । आशीश्च तेभ्यो गृहीयात्प्रण-
 म्याथ क्षमापयेत् ॥ दद्याद्वत् पायसादि ब्राह्मणान्भोजयेच्छतम् । अलामे
 सति पंचाशदंशकं तदभावतः ॥ सर्वशान्तिश्च पठनं ब्राह्मणैराशिषस्तथा । गृही-
 क्षमापयेद्विद्वाभिर्रक्तिः प्रीयतामिति ॥ विधाने चरितेऽस्मिस्तु ततः शान्तिर्भवेद्
 ध्रुवम् । गंडांतेऽप्येवं कर्तव्यं पुण्यार्थे तद्वदेव तु । समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा
 शान्तिमादरात् ॥ इत्युक्तं मनुना सम्यग्मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्वन-
 स्यापि बंधोः शोकोपशान्तये ॥ इति श्रीशौनकाप्रोक्तो मूलशान्तिविधिः ॥

अथाश्लेषाशान्तिविधिरुच्यते—‘आश्लेषायां तु जातानां शान्तिं वक्ष्या-
 म्यतः परम् । जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् । असंभवे तु ज-
 न्मक्षे अन्यस्मिन्वा शुभे दिने ॥ ज्ञातोऽभ्यंगादिमिस्तस्मिन्वरयेत् द्विजोत्त-
 मान् । विभवे पंच कुंभास्तु द्वयं वा तदलामतः ॥ देवतास्थापने चैकमेकं
 रुद्राभिर्मंत्रणे ॥ मूलक्षोक्तप्रकारेण कुंभे निक्षिप्य पूजयेत् ॥ गोमयालेपिते
 देशे आस्थाद्यैः परिशोभिते । पंकजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ॥

तद्बुद्धैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः । कर्णिकायां न्यसेद्वीहीन्स्थापयेत्तेषु कुं-
भकम् ॥ आकलशेष्वित्यनया कलशस्थापनं शुभम् । इमं मेइति मंत्रेण पूर-
येत्तीर्थवारिणा ॥ कुंभं च वस्त्रगंधाद्यैस्तत्तन्मंत्रैश्च पूजयेत् । याः फलिनीरित्य-
नया क्षिपेद्ब्रह्मौषधादिकान् ॥ कुंभोपरिस्थपात्रे तु आश्लेषाप्रतिमां यजेत् ।
निष्कलिष्कार्घ्यशार्दूवा कारयित्वा स्वशक्तिः ॥ तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तर-
योर्यजेत् । ऐन्द्रादीशानपर्यंतमितरर्क्षाणि पूजयेत् ॥ मूलोक्तेन विधानेन कुं-
भयोरभिमंत्रणम् । रुद्रार्चा रुद्रकुंभे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥ नमोस्तु सर्पेभ्य
इति पूजामंत्र इतीरितः । सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ॥ फल-
कासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः । एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म
समाचरेत् ॥ कर्तुः शाखोक्तमार्गेण आचार्यस्याथवा चरेत् ॥ मुखांतं कर्म
निर्माय हविरादाय शास्त्रतः । इदं सर्पेभ्यो जुहुयात्साधिप्रत्यधिदैवतम् ॥
अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव च । मूलनक्षत्रवच्छेषं होमशेषं समाप-
येत् ॥ पूर्णाहुत्यंतकर्मणि कृत्वा संपादकं तथा । कुंभाजलं तु प्रक्षिप्य अ-
भिषेकमयाचरेत् ॥ दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् ॥ अभिषिचेत्तदा-
चार्यऋत्विग्भिः सहितस्ततः ॥ अभिमंत्रितकुम्भाद्विरभिषेचनमाचरेत् । तथा
पौराणमंत्रैश्च पल्लवैरभिषेचयेत् ॥ आश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
आतृजातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥ योसौ वागीश्वरो नाम अभिदेवो
बृहस्पतिः । मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं च व्यपोहतु ॥ पितरः सर्वभू-
तानां रक्षंतु पितरः सदा । सर्पनक्षत्रजातस्य विस्रं च ज्ञातिबांधवान् ॥ एवं
कृतेऽभिषेके तु सर्पशान्तिर्भवेद्भुवम् ॥ ततः शुक्लांबरधरो यजमानः सुभूषितः ॥
दक्षिणाभिस्ततो विप्रान्मूलवच्च प्रतोषयेत् । भुक्तवन्नश्च विप्रेभ्यः स्वीकुर्या-
द्वाशिषं गृही ॥ इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहति । सर्वे कामाश्च सि-
ध्यन्ति वेदोक्तयुर्भविष्यति ॥ इत्युक्तं सर्पशान्त्यर्थं सारमागमनोदितम् । मा-
नवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥ सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानां च
गणाधिप । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्पारिष्टप्रशान्तये ॥ इत्यर्घमंत्रः । 'मूलन-
क्षत्रवत्कुर्यात्सर्पगंडे स्वनामतः' । इति श्रीमानचसंहितायामाश्लेषाशान्ति-
विधिः ॥ एतच्च मूलाश्लेषाशान्तिकद्वयं विवाहे उपस्थिते श्वशुरस्य श्वश्वरश्च
सखे मूलाश्लेषोत्पन्नयोरपि बधूवरयोस्तत्तदनिष्टनिवृत्त्यर्थं विधेयम् । उपलक्षण-
त्वाच्च ज्येष्ठाविशाखोत्पन्नाया वध्वा वरस्य ज्येष्ठबंधुकनिष्ठबंधुपीडाशान्तये च
यदाह वसिष्ठः—'नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा क्षिप्रादवश्यं श्वशुरं नि-
हति । तदंशपादे जनिता निहति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रम् ॥' इति ।
अहिराश्लेषा । अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । 'सुरेशताराजनिता धवा-
ग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरम्' इति । नारदोऽपि—'मूलजा श्वशुरं इति
व्यालजा च तदंगनाम् । ऐंद्री पत्यग्रजं इति देवरं तु द्विदैवजा ॥ शान्तिर्वा
पुष्कला चेत्स्यात्तर्हि दोषो न कश्चन ॥' इति । अथान्याः शान्तयः श्लोकक्रमे-
णोच्यन्ते ।

तत्र तावन्नक्षत्रगंडांतशांतिविधिरुच्यते—‘गंडशांतिं प्रवक्ष्यामि सोम-
मंत्रेण भक्तिमान् । कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् ॥ अष्टभिश्च च-
तुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा । तन्मध्ये पायसं शंखे नवनीतेन पूरिते ॥
राजतं चंद्रवर्मेति सितपुष्पसहस्रकैः । दैवज्ञः क्षौमवासाश्च शुक्लमास्यांबरा-
र्चितः ॥ सोमोऽहमिति संक्षिप्य पूजां कुर्यादतंद्रितः । जपेत्साहस्रकं मंत्रं
श्रद्धयानः समाहितः ॥ आप्ययस्वेति मंत्रेण पूजां कुर्यात्समाहितः । दद्याद्दे-
दक्षिणामिष्टां गंडदोषप्रशांतये ॥ शुक्लं वागीश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम् ।
गंडदोषोपशान्त्यर्थं दद्याद्देवदेवि दे शुचिः ॥’ इति श्रीमानवसंहितायां नक्ष-
त्रगंडांतशांतिविधिः ॥ अथ नक्षत्रगंडांतलक्षणमन्यैर्मुनिभिरेवमुक्तम्—
‘अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः । रेवतीसार्पशाक्रांते मासाश्च ऋतु-
सायकाः ॥ अश्विनीमघमूलादौ नाडिकाद्वितयं तथा । रेवतीसार्पशाक्रांते ना-
डिकाद्वितयं तथा ॥ अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्धे बाध्यते पिता । पूषाहिष-
ऋषश्चार्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥ पितृहा तु दिवाजातो रात्रिजातस्तु मा-
तृहा । आत्मभृक् संध्ययोजातो नास्ति गंडो निरामयः ॥ सर्वेषां गंडजातानां
परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं तावत्तच्च पापमासिकं भवेत् ॥’ इति ॥

अथ तिथिलग्नगंडांतशांतिविधिरुच्यते—‘अमुकेतरव्यातस्य सूतकां-
दिने पिता । शांतिं शुभेहि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत् ॥ तिथिगंडे त्वन-
द्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते । कांचनं लग्नगंडे तु गंडदोषो विनश्यति ॥ आद्यभागे
पितृगंडं त्रयाणामभिषेचनम् । इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकं च कारयेत् ॥ उत्तरे
तिलपात्रं स्यात्तिथ्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च कां-
चनम् ॥ उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च । कुर्याच्छांतिं प्रयत्नेन नक्ष-
त्राकारजां बुधः ॥ सुवर्णेन तदर्धेन यथाचित्तानुसारतः । नक्षत्राधिपते रूपं
कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥ वस्त्रस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । शतौष-
धानि रक्षति सूस्वकूपलवसंयुतान् ॥ पूजति समिद्वन्नाज्यैर्होमं तिलपदे-
स्तथा । ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा वेदाभ्यामिकुटुंबिने ॥ उत्तराप्रथमे पादे तिल-
पात्रं तथैव च । तिथ्ये तु गां सवत्सां च सुशीलां च पयस्विनीं ॥ अजां
चित्रासु वै दद्यात्पूर्वाषाढे तु कांचनम् । यवांश्च ग्रीहिमाषांश्च तिलमुद्रांश्च
द्यापयेत् ॥ यथा चित्तानुसारेण कुर्याद्वाह्यगमोजनम् । पितुरायुष्यवृद्धार्थं
शांतिरत्र विधीयते ॥ एवं यः कुरुते सम्यक् शांतिकर्म सप्तहितः । न दोषे-
र्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवांभसा ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं संप्राप्नोति दिने दिने ।
धनधान्यसमृद्धिं च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥’ इत्युत्तराचार्योक्तित्थ्यादिगंडां-
तशांतिविधिः ॥

अथ ज्येष्ठाशांतिविधिरुच्यते । तत्र प्रत्येकं चटिकावद्भस्म फलान्याह
भरद्वाजः—‘ज्येष्ठादौ मातृजननीं मातामहं द्वितीप्रके । तृतीये मातुलं
हन्ति स्वसं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पंचमे हन्ति षष्ठे गोत्रहृणो षष्ठे ।
सप्तमे कुलनाशः स्यादष्टमे ज्येष्ठसोदरम् । नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वस्वं दशमे

तथा ॥' इति । 'सुखासीनमृषिष्वेष्टं गर्गं मुनिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो
भूत्वा पप्रच्छ किल शौनकः ॥' शौनक उवाच—'ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोष-
विनिर्णयम् । तस्य शांतिविधानं च वद मे मुनिसत्तम ॥ शौनकस्य वचः
श्रुत्वा प्रायुवाच महामुनिः । शृणु शौनक यत्नेन गंडदोषविनिर्णयम् ॥ तस्य
शांतिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् । घटिकैका च मंत्रांते ज्येष्ठादौ घटि-
काद्वयम् ॥ तयोः संधिरिति ज्येष्ठं शिशुगंडं समीरितम् । प्रथमे च द्वितीये
च ज्येष्ठर्षे च तृतीयके ॥ पादत्रये जातनरः श्रेष्ठोऽप्यत्र प्रजायते । ज्येष्ठान्-
पादजातस्तु पित्रुः स्वस्र विनाशनः । जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यंतरे
तथा । ज्येष्ठर्षे कन्यका जाता हंति शीघ्रं धवाग्रजम् ॥ तच्छांतिं तस्य व-
क्ष्यामि गंडदोषप्रशांतये । सुदिने शुभनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते । सूतकांते
तथा कुर्याज्येष्ठाशांतिं विधानतः । वज्रांकुशधरं देवमैरावतगजान्वितम् ॥
कुर्याच्छचीपतिं रम्भं देवेंद्रं सुरनायकम् । कर्पमात्रसुवर्णेन कर्पाधेनाथ पा-
दतः ॥ तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तप्राप्तये न कारयेत् । शालितंदुलसंपूर्णकुंभ-
स्योपरि पूजयेत् ॥ इन्द्रार्घ्यद्रोमरुवते इति मंत्रेण वाग्यतः । गंधपुष्पैर्धूपदी-
पैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ॥ पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् । पुण्यो-
दकसमायुक्तान्वस्त्रयुग्मेन वेष्टितान् ॥ कुंभेषु विन्यसेद्धीमान्पंचगव्यं समं-
त्रकम् । पंचवृक्षकपायांश्च पंचपल्लवकांस्तथा ॥ सुवर्णकुशदूर्वाश्च शतौषधि
विनिक्षिपेत् । पूजयेद्धारुणैर्मंत्रैः कुंभान्भीमाग्रयन्नतः ॥ त्वं नो भद्रो जपेदादौ
सत्त्वज्ञोपि द्वितीयकम् । समुद्रज्येष्ठा इति चेमं मे गंगे चतुर्थकम् ॥ पूजयेद्-
स्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि । जपं कुर्युः प्रथमेन मंत्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥ आ-
नोभद्राजपं चादौ भद्राभमेर्द्वितीयकम् । इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं जपं सृष्ट्युजयं
ततः ॥ इत्थं संपूज्य देवेशं वरुणं कुंभसंस्थितम् । सुसंकल्पविधानेन होम-
कर्म ततश्चरेत् ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा । सर्पिषा चरुणा
चैव मूलमंत्रेण वाग्यतः ॥ हुनेजाप्यं च तेनैव यतइंद्रभयेति च । तिलान्
व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ॥ भार्याशिशुसमोपेतं यजमानं विशेष-
यतः । अभिषेकं प्रकुर्वीत सूक्तैर्वारुणसंश्रितैः ॥ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैरिमं मे
वरुणस्तथा । यौः शांतीत्यादिभिर्मंत्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेकनिवृत्तौ
तु यजमानः समाहितः । शुक्लांबसणि धृत्वा च कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥
रूपंरूपेति मंत्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव च । देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपनिवेद-
नम् ॥ दद्यादाचमनं सम्यक् तांबूलार्घ्यं तथैव च । नमस्ते सुरनाथाय नमः-
स्तुभ्यं शचीपते ॥ गृह्णाभ्यं मया दत्तं गंडदोषप्रशांतये । कार्यं तत्पूजका-
दीनां कारितं यत्फलं शुभम् ॥ लब्ध्वा तु तत्फलं सत्रं देवैर्वाय समर्पयेत् ।
भाचार्याय च यां दद्यात्सुशीलां च पयस्विनीम् ॥ रक्तवर्णां वस्त्रयुतां सया-
लंकारभूषिताम् । वस्त्रयुग्मपिधानां च यथाग्निवत्सारतः ॥ यक्षगंधर्वसि-
दैश्च पूजितोऽसि शचीपते । दानेनाग्नेन देवेश गंडदोषं विनाशय ॥ अष्टो-
त्तरशतं संख्यां कुर्यात्प्राक्पूजभोजनम् । तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य

क्षमापयेत् ॥ ज्येष्ठाशांतिमिमां कृत्वा यथाविष्णुस्तुतः । गंडदोषं वित्ति-
र्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥ इत्युक्तं बृद्धगार्ग्येण शौनकाय विशेषतः ।
ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोषप्रशांतये ॥ अज्ञानाद्वाथवा ज्ञानाद्वैकल्याद्वा धनस्य
च । यन्न्यूनमतिरिक्तं च तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि ॥' इति श्रीबृद्धगार्ग्यसंहि-
तायां ज्येष्ठानक्षत्रप्रसूतिशांतिः ॥

अथ शूलयोगस्य महागणितसाध्योर्वैधृतिव्यतीपाताख्ययोः पातयोश्च
परिघव्याघातगंडावमानां च भद्रायाश्च वज्रस्य यमघंटस्य मृत्युयोग-
दग्धयोगयोश्च शांतिविधिरभिधीयते—'अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले
विशेषतः । गंडांतानां च नामानि महादोषकराणि च ॥ दिनक्षये व्यतीपाते
व्याघाते विष्टिवैधृतौ । शूले गंडे च परिघे वज्रे च यमघंटके ॥ कालगंडे
मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे । तस्मिन्गंडदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पादयुते सति । विचार्य तत्र दैवज्ञान् शांतिं कुर्या-
द्यथाविधि ॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनम् ॥ दीपं शिवालये भ-
क्त्या धृतेन परिदापयेत् ॥ अभिषेकं शंकराय अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् । आयु-
वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥ गुरुदैवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् ।
पुण्यायुस्तुष्टिशांत्यर्थमसीष्टफलसिद्धये ॥ सर्वारिष्टपरीहारार्थाय यज्ञं समा-
चरेत् । शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ॥ अखंडं गोघृतेनैव स
वै मृत्युं जयेन्नरः । विष्णुमूर्तिं महापुण्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा । प्रदक्षिणं नरो
भक्त्या कृत्वा मृत्युंजयं जपेत् । सर्वसंपत्समृद्ध्यर्थं नित्यं कल्याणबुद्धये ॥
असीष्टफलसिद्ध्यर्थं कुर्याद्वाह्मणभोजनम् । अभिषेकं शिवे शांतिं कृत्वा भ-
क्त्या नरोत्तमः ॥ अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः । गाणपत्यं पुरुष-
सूक्तं सौरं मृत्युंजयं शुभम् ॥ शांतिजाप्यं पुनश्चैव कृत्वा मृत्युंजयी भवेत् ।
मूले वा सर्पगंडे वा कुर्यादेतानि यत्नतः । आयुर्वृद्धिकरार्थाय गंडदोषप्रशां-
तये ॥' इति श्रीउत्तरगार्ग्यप्रोक्तशूलादिबुधयोगशांतिविधिः ॥

अथ सूर्यसंक्रांतिव्यतीपातवैधृतियोगानां शांतिरभिधीयते—'अ-
थातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः । वैधृतौ च व्यतीपाते महादोषोऽ-
भिजायते ॥ कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः । संक्रांतिश्च रवेस्तत्र
जातो वारिष्ठाकारकः ॥ दूरिद्राणां महदुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् । अभियं
मृत्युमामोति नात्र कार्या विचारणा ॥ स्त्रीणां च शोको दुःखं च सर्वनाश-
करं भवेत् । शांतिर्वा पुष्कला चेत्स्यात्तत्र दोषो न कश्चन ॥ गोमुखप्रसवं
कुर्याच्छांतिं कुर्यात्प्रयत्नतः । जपाम्भिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥ नव-
ग्रहसंख्यं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये । प्रथमं गोमुखाजन्म ततः शांतिं समा-
चरेत् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनानुलिप्य च । स्वलंकृतप्रदेशे तु व्रीहि-
राशिं प्रकल्पयेत् ॥ पंचद्रोणमितं धान्यं तदर्थं तंडुलेन च । तदर्थं तु तिलैः
कुर्यादन्योन्योपरि कल्पयेत् ॥ द्रव्यतृतीयराशौ तु चाष्टपत्रं लिखेद्दुधः । पु-
ण्याहं पाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्पुरा ॥ आचार्यं तं धर्मज्ञं कुलीनं च

दुर्बिणम् । मंत्रतत्त्वार्थतत्त्वज्ञं शांतिकर्मणि कोविदम् ॥ पंचांगभूषणं दद्या-
त्पट्टवस्त्रांगुलीयकम् । राशौ प्रतिष्ठितं कुंभमवर्णं सुमनोहरम् ॥ तीर्थोदकेन
संपूर्य समृद्धौषधिपल्लवम् । पंचगव्यं पंचरत्नं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ तस्योपरि
न्यसेत्पात्रं सूक्ष्मवस्त्रेण संयुतम् । प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदैव-
ताम् ॥ चंद्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैष्टतिमर्चयेत् । पूर्वमेव अथतीपातशांतौ
संक्रमणस्य च ॥ आनोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् । निष्कमात्रेण चा-
र्चेन पादेनापि स्वशक्तितः ॥ प्रतिमाः कारयेद्दीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः । प्र-
तिमापूजनाथाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥ अधिदैवं भवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रत्यधिदैव-
तम् । तत्तद्याहूतिपूर्वेण तत्तन्मंत्रेण पूजयेत् ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां
यजेत् । उत्सूर्य इति मंत्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सो-
मपूजां समाचरेत् । उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पंचोपचारकैः ॥ अर्चितं गोधनु-
ष्पाद्यैर्गुडनैवेद्यमर्पयेत् । मृत्युंजयेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां स्पृशन् ॥ अष्टोत्त-
रसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशति वा चाथ प्रजप्याथ स्वश-
क्तितः । सर्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममंत्रतः । आनोभद्रेतिसूक्तं च भद्रा
अग्नेश्च सूक्तकम् ॥ जपेच्च पौरुषं सूक्तं त्रैयंबकमतः परम् । कुंभं स्पृष्ट्वा चतु-
र्विंशु जपं कुर्युस्त्वथत्विजः ॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे स्थंडिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ।
स्वगृहोक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण समिदाज्यचरु-
न्हुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ अष्टाविंशति वा कुर्यात्स्व-
स्वशक्त्यनुसारतः । मृत्युंजयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् । ततः स्विष्टकृतं
हुत्वा अभिषेकं च कारयेत् । समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेन आपोहिष्ठातृचेन च ॥ अ-
क्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीमिरेव च । त्रैयंबकेण उत्सूर्यं आप्यायस्वेति
मंत्रतः ॥ सुरास्त्वामिति मंत्रेण अभिषेकं समाचरेत् । अभिषेकान्छुतं वस्त्र-
माचार्याय प्रदापयेत् ॥ श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलंकृतः । यजमानः
स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्ब्रह्मेमांगुलीयकैः ।
गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः ॥ तद्गोपशमनार्थाय आचार्याय प्र-
दापयेत् । प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शांतिर्भविष्यति ॥ जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । दीनोषकूपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाः ॥ ब्राह्मणान्
शतसंख्याकान्मिष्टान्नैर्भोजयेच्च तान् । बंधुभिः सह भुंजीत यथाविभवसां-
रतः । एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं माता-
पित्रोः शिशोरपि ॥ सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । सर्वान्कामानवा-
प्नोति शांतिं कुर्वन् हि मानवः ॥' इति श्रीउत्तरगार्ग्योक्तव्यतीपातवैष्टति-
संक्रांतिशांतिविधिः ॥

अथ कुहूसिनीवालीदर्शशांतिरुच्यते । तत्रेयमुपपत्तिः । यन्निविधो
दर्शः कुहूरूपः सिनीवालीरूप उभयलक्षणव्यतिरिक्तश्चेति । यतो द्विविधामा-
वास्या । 'अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येदुसंगमः । स्याद्दृष्टेदुः सिनीवाली
सा नष्टेदुकला कुहूः॥' इत्यमरोक्तेः । 'निशि चंद्रवती सा तु पूर्णिमानुमतिः

दिवा चंद्रवती सा राका तद्वदेव द्विधाप्यमा । सिनीवाली चंद्रवती नष्टचंद्रा-
कुहूमता' इति कश्यपोक्तेऽत्रामावास्यायां द्विविधत्वमेवावसीयते । युक्तं
चेत्तत्, दृष्टचंद्रात्वं नष्टचंद्रात्कममावास्यायाः संभवति न पुनरुभयाभावेन
द्विविधत्वमेवावसीयते । युक्तं यतो रवेर्द्वादशांशविप्रकर्षे चंद्रदर्शनं कालांश-
वशेनोक्तम् । तदाह भास्करः—'द्वेदवः शैलमुवश्च शक्रा रुद्राः सचंद्रा-
स्थितयः क्रमेण । चंद्रादितः काललया निरुक्ता शशुकयोर्वक्रगतौ द्विहीनाः ॥'
इति । द्वादशांशमितेन चांतरेणामावास्यालक्षणस्य तिथेर्निष्पत्तिः । उक्तं च
सूर्यसिद्धान्ते—'अर्काद्विभिः सूतः प्रार्ची यथात्यहरहः शशी । तच्चात्रमानमं-
शैस्तु शेषो द्वादशमिक्षिभिः ॥' इति । एवं च कथं दृष्टचंद्रा सिनीवाली-
त्युक्तं कथं च नष्टचंद्रा कुहूरिति कथं चानयोर्मेद इति विनाप्रयोजनं चैकस्य
वस्तुनोऽनेकसंज्ञाकरणं न युक्तमिति चेत् । उच्यते । नहि कालांशवशेन ग्रहा-
णामस्तोदयौ किं तर्हि क्षेत्रांशवशेन । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते—'अष्टादशशताभ्य-
स्ता दृश्यांशाः स्तोदयांशुभिः । विभज्य लब्धं क्षेत्रांशास्तेर्दृश्यादृश्यता मता ॥'
इति । तथा च—'सूर्यास्तकालिकौ पश्चात्प्राप्यामुदयकालिकौ । दिवाफरग्रहौ
कुर्पांशुसर्गार्थे ग्रहस्य तु ॥' इत्यादिना प्रकारेण द्विविधदृक्कर्मसंस्कारसंस्कृताश्च-
राशुदयवैषम्येण देशमेदेन च नियतत्वात्कदाचिदमावास्यामामपि सार्धैर्वेश-
मिरेतरितश्रद्धो दर्शनगोचसे भवति । कदाचित्पोषसांशांतरितो द्वितीयाया-
मपि चंद्रो दृग्गोचरो भवति । एवमेव कदाचिच्चतुर्वेदीशेषे च न दृश्यते ।
कदाचिद्वल्पावशिष्टायां प्रतिपद्यपि दृश्यते । अतएव गर्गोण प्रतिपदुदितस्य चं-
द्रस्य फलविशेषोऽस्मिहितः । तथा च गर्गसंहितायाम्—'यदा चंद्रः प्रतिपदि
नौस्थाय संप्रदृश्यते । उत्तरोज्ज्वलशृंगः स्यात्त्रिगंधश्चातिमनोहरः । क्षेमं
शुभिक्षमारोग्यं सर्वमृतेषु निर्विशेत् ॥' इति । अतएव भारविणापि—
'अणमम्यनपायमुत्थितं प्रतिपचंद्रमिव प्रजा नृपम्' इति किराताकुनीये प्रमु-
क्तम् । अत्रैतस्य टीकाकारः प्रतिपच्छब्देन प्रतिपत्सहचरिता द्वितीया गृह्यते ।
प्रतिपदि चंद्रदर्शनाभावादिति व्याचक्षुस्ते वित्योक्तयो ध्येयाः । ननु
प्रतिपदि चंद्रोदय उत्पातस्तद्वर्शनमशुभफलमिति चेन्न । गणितविसंवादिषु-
धादिदर्शनं गणितज्ञानादावप्यमेव केषादिदर्शनं चोत्पात इति तद्वक्षणं प्रागुक्तं
मया । चंद्रोदयस्तु कदापि गणितं न व्यभिचरति इति प्रत्यक्षदर्शनात् प्रति-
पदुदितचंद्रस्य गर्गोण प्रशस्तफलभिधानाच्च । ननुत्पातानां समीचीनं फलं
कुत्राप्युक्तं सत्तेजास्तुत्पातान्विहाय वचनात् । येन प्रतिपदि चंद्रोदय उत्पात
इत्युच्यते तेन चतुर्वेदीशेषे प्रातश्चंद्रोदयाभावे तुत्पातो वाच्य इति । तच्चायुक्तं
उक्तादेव हेतोः । तस्मात् क्षेत्रांशवशेनैव ग्रहाणामस्तोदयौ भवतः । कालांशो-
क्तिस्तु क्षेत्रांशमिद्वानभूतत्वाय सामान्यत दृश्यास्तज्ञानसिद्धौ च । तदेतत्पितृ-
चरणस्तोदरानंदे चंद्रचारविलासे सप्तम्यह प्रतिपादितं तस्मादृक्कर्मसंस्कार-
वशेन चतुर्वेदीशेषे प्रातश्चंद्रोदयो दृश्यते न दृश्यते च । एवं प्रातरमावास्या-
मपि चंद्रोदयो न दृश्यते तस्मात्सुदृक्कर्म—'स्मादृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टे-

कुहूः' इति । तद्वदेव द्विधा ह्यमा 'सिनीवाली' चंद्रवती नष्टचंद्रा
कुहूमेता ।' इति कश्यपोपि द्विधैवामावास्याहं सः । तस्मादिवं युक्तमेव ।
यद्यमावस्यायां चंद्रो दृश्यते तदामावास्यायां सिनीवाली यदा चंद्रोऽमावा-
स्यायां न दृश्यते तदा कुहूरिति । परं त्विदमयुक्तम् । यदुभयशहित्येनामावा-
स्यांतरमप्यस्तीत्यसंभवात् । अत्र समाधिं वादकास्तावदाहुः-यस्याः कस्या-
श्विदमावास्याया अष्टौ विभागान् कृत्वा प्रथमविभागे चंद्रदर्शनमस्ति
नवेति । यदा चंद्रदर्शनं तदा सिनीवाली यदा चंद्रदर्शनं तदामावास्या
सकलचंद्रक्षये कुहूरिति । तदेतदुक्तं छंदोगोपनिषिष्टे इंदुक्षयकालः श्राद्धकाल
इति प्रस्तुत्येदुल्लयकालपरिमाणमुक्तम्- 'अष्टमं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
चंद्रमाः । अमावास्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदणुः ॥' इति । 'आग्रहाय-
ण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां युक्ते चंद्रचारविदो
जनाः ॥' 'अष्टेदुस्ये प्रथमेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो मरुत्वावशिष्टः । तदंत एव
क्षयमेति कृत्वा एवं ज्योतिश्चक्रविदो वदंति ॥' इति । आभ्यामिति त्यज्योषे
पंचमी । एतेऽमावास्याये प्रकृत्येत्यर्थः । एतत्कारिकाग्रं तद्भाष्यकारेण व्या-
ख्यातम्- 'प्रहरनवारमकश्चंद्रक्षयकालः' इति । तत्रामायाः सप्तमाष्टमयामौ
कृत्स्नक्षयकालः चतुर्दशीशेषयामदर्शादियामौ चंद्रसूक्ष्मताकालः इति पुनः
किलशब्दाभ्यामयमर्थो द्योत्यते । चतुर्दश्यां क्षेप्यं सूक्ष्मं अमात्यभागे कृत्स्नक्ष-
यकाल इति अमावास्याविशेषे ज्येष्ठादावमावस्यामे चंद्रो दृश्यत इत्यर्थः । ज्यो-
तिश्चक्रविद इत्यस्यार्थः पितृचरणैरभिहितः । देशकालगणनाकुशला यथा यथा
गणयंति तद्देवांगीकार्यमिति सूच्यते । ततश्च ज्येष्ठादिकालमिष्टकालेऽप्येवंवि-
धोपलब्धः । ज्येष्ठादौ च नोपलब्धो देवकालमेवेन संभवतीति । तदयमत्र वि-
वेकः । यस्याममावास्यायां प्रथमे प्रहरे शास्त्रात्प्रत्यक्षतो वा चंद्रदर्शनं स्यात्सा
सिनीवाली सर्वत्रादिसिद्धा । तत्रोपपन्नस्य सिनीवालीजननफलमादेष्टव्यं सिनी-
वालीमयुक्ता शांतिश्च विधेया । अथ तस्याममावास्यायां यदा नष्टेदुल्लयं
स्यात्तदा कुहूरिति तत्रैकस्याश्चंद्रकलायाः किञ्चिन्नाशो वाखिलताशेवेति संदेहे
वित्तिगमनाविरहात्कृत्स्नकलाक्षय एव विवक्षितो मुख्यत्वात् । यत्किञ्चिन्नाश
स्वपक्षीप्रमानावाश्रयः 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये संप्रत्ययः' इति न्यायान्मुख्य-
स्यैव ग्रहणं युक्तं स च कृत्स्नक्षयकालोऽमावास्यांतिमक्षणएव तस्य चातिसूक्ष्म-
त्वाद्गुर्जनत्वात्संक्रांतिकालवदित्यमावास्यायाः सप्तमाष्टमप्रहरयोः कृत्स्नक्षय-
कालस्य भाष्यकारेण परिभाषितत्वात्सप्तमाष्टमप्रहरात्मकः कालः कुहूवाद्-
वाच्यः । तत्रोपपन्नस्य कुहूजननफलं तच्छांतिश्चादेष्टव्यं । पुनस्तस्यामेवामावा-
स्यायां प्रथमप्रहरादनंतरं सप्तमप्रहरादुत्तरे प्रहरमंचक्रमकः कालो दर्श-
नवाच्यः । इति तत्रोपपन्नस्य दर्शनजननफलं तच्छांतिश्चादेष्टव्यं । एवमेकस्या-
मेवामावास्यायां कालमेवेन त्रयं संभवति । अत्र केचित्सिनीवास्यां विशेष-
माहुः- 'चतुर्दशीशेषे सूर्योदयात्प्राक् चंद्रदर्शनं जाते सति परदिने याऽमावा-
स्या सा सिनीवाली । तथा च जगन्मोहने दौधायन इत्युक्त्वा पठितम्-

‘मध्याह्नसमयं यावच्चतुर्दश्यनुवर्तते । सिनीवालीति सा त्वेषा पितृकर्मणि शस्यते ॥’ इति । धर्मशास्त्रेष्वेतादृशानि भूयांसि वचनानि संति तेषामिदं आद्यकालनिर्णयोपयोगि परिभाषिकं सिनीवालीत्वं न पुनर्जननादौ । कुतः निरुक्तिविरोधात् । तथाहि ‘इष्टेदुः सिनीवाली’ इत्यादिवाक्येषु इष्टश्चंद्रो यस्यां सा सिनीवालीति बहुव्रीहिः । सच ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति विहित-स्तत्रान्यपदार्थतयोपस्थितामावास्यैव गृह्यते प्रकरणात् । नचैवं सति चतुर्दश्यां चंद्रोदये सिनीवालीत्वं स्यात् । इष्टचंद्रा सिनीवालीत्येतावतैव लक्षणेन सर्वासामपि इष्टेदुत्वासिनीवालीत्वे तच्छांतिकोक्तिरनर्थिका स्यात् । ननु च इष्टश्चंद्रो यस्यामित्यन्यपदार्थे सप्तमी सामीप्यपरेति व्याख्यायते इति चेन्न । तस्याः सामीप्यसप्तम्या गौणाधारपरत्वान्मुख्यासंबन्धे हि गौणग्रहणं युक्तम् । अत्र तु मुख्य प्रवाधारः संभवत्यमावास्यारूप इति गृह्यते । ‘गौणमुख्ययो-मुख्ये कार्ये संप्रत्ययः’ इति न्यायात् । ननु इष्टश्चंद्रो यस्या इति पठ्यतेऽन्यप-दार्थे बहुव्रीहौ संबंधमात्रं मुख्य एव पठ्यर्थ इति सामीप्यसंबंधवाचिपठ्यतेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरयं भविष्यतीति चेत् । सामीप्यादिसंबन्धे मत्वर्थीयः प्रत्ययो बहुव्रीहिर्वा न कैरपि वैयाकरणैरिष्यते । तदेतत् ‘तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप्’ इत्यत्र महाभाष्यकारेण प्रत्यपादि । नचैवमपि—‘कुहूः सिनीवास्यपि नष्ट-इष्टे चंद्रे स्मृते चासितपंचदश्यौ’ इत्यादिवाक्येषु बहुव्रीहिर्निर्देशो मतुप्-निर्देशो वा नास्ति । तत्र कृष्णचतुर्दश्यामपि चंद्रोदयस्य इष्टत्वादमावास्यायाः सिनीवालीति संज्ञा स्यादिति चेन्न । ‘संभवति ‘सामानाधिकरण्ये वैयधिकर-ण्यस्याभ्यासत्वात्’ इति न्यायाच्चंद्रोदयसमानाधिकरणामावास्याग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । किंच सिनीपदेन श्वेतचंद्रकलोच्यते । सितशब्दः श्वेतवर्णवाची तस्मादस्त्रियाम् ‘वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोः’ इति ङीप्नकारौ । सिनी तां बलते प्राप्नोतीति सिनीवालीति ण्युत्पत्तेश्चतुर्दश्युदितचंद्राश्रयायाममावा-स्यायां न युज्यते ‘कृत्तक्षितसमासानामभिधानं नियामकम्’ इति भाष्यका-रस्मरणादिति । तस्माद्वृष्टेदुः सिनीवालीत्यमावास्यैवाभिधीयते इति यत्प्रागुक्तं तदेव ज्यायः । एवमेकस्यामेवामावास्यायां सिनीवालीकुहूदर्शरूपं भेदत्रयं युक्तम् । अथ सिद्धांतविदोऽन्यथा समादधुः । तत्र ‘स्याद्वृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहू’ इत्यादिषु हि दर्शनशब्देन चाक्षुषं दर्शनं विवक्षितं तच्चोदयास्ताधिकाररीत्या दर्शनयोग्यस्ये सति पूर्वक्षितिजक्रांतिकृतसंबंधवत्त्वं ग्रहादेर्दर्शनशब्दवाच्यम् । मेघाद्यावरणे हि शास्त्रीये दर्शने इतिवर्तते । ‘आत्मा द्रष्टव्यः’ इत्यादिवत् । अत्रार्थे ‘पश्यायैश्चानालोचने’ इति पाणिनि-रप्यनुकूलः । अतो भास्करेणाप्युक्तम्—‘निजनिजोदयलग्नसमुद्रमे समुद-योऽपि भवेन्नभःसदाम्’ इति । तथैव रीत्या दर्शनायोग्यत्वे पूर्वक्षितिज-क्रांतिकृतसंबंधवत्त्वमदर्शनशब्दवाच्यम् । यत्—‘भवति चास्त्रविद्यमसमुद्रमे प्रतिदिनेऽस्तमयः प्रवहन्नमात्’ इति भास्करेणोक्तम् । तन्नभःसदाक्रांति-वृत्तपश्चिमक्षितिजसन्निविद्यशेनास्तलक्षणमुक्तं ननु पूर्वक्षितिजे दर्शनाभावल-

क्षणमिति मयोक्तं दर्शनाभावलक्षणम् । अतोऽदर्शनलक्षणवत्यमावास्या सिनी-
वालीनाम दर्शनलक्षणवत्यमावास्या कुहूनांमलक्षणद्वयानाक्रांतामावास्या दर्श-
शब्दवाच्या इति । यदा खल्वमावास्या सूर्योदयात्प्राग्घटिकात्रयवती तदा दृक्-
र्मसंस्कारवशेन चंद्रस्य दृश्यत्वमागतं चेत्तदा सा संपूर्णामावास्या सिनीवाली-
नाम तादृश्याममायां द्वितीयसूर्योदयावधिकायामुत्पन्नस्यारिष्टशांतये सिनी-
वालीशांतिस्तत्फलं चादेश्यम् । अतिवृद्धौ वा तस्य अमावास्यायां द्वितीयसू-
र्योदयानंतरमवशिष्टममावास्याघटीपूषणस्य कुहूशांतिरेव—चंद्रादर्शनलक्षण-
सत्त्वात् । यदि सैवामावास्या सूर्योदयात्प्राग्घटिकाचतुष्टयं वा प्रतिपत्संबद्धा
तदा सिनीवात्येव । अथ तादृश्यामेव न्यूनायां वाधिकायां वामावास्यायां
तु दृक्र्मसंस्कारवशेन चंद्रस्यादृश्यत्वमागतं सांमावास्या संपूर्णा कुहूनांम—
चंद्रादर्शनलक्षणसत्त्वादेव । तत्र कुहूजननफलं शांतिश्चादेश्या । यदा तु सूर्यो-
दयानंतरं कियतीषु घटीष्वतिक्रांतास्वमावास्याप्रवृत्तिस्ततः पूर्वं च चतुर्दश्ये-
वावस्थिता तस्यामुपसि दृक्र्मवशतश्चंद्रो दृष्टोऽमा वादर्शि तथाप्यमावा-
स्यायां चन्द्रदर्शनादर्शनलक्षणानाक्रांतत्वात्सामावास्या संपूर्णा दर्शो नाम । तत्र
दर्शनजननफलं शांतिश्च विधेयेति । एवममावास्याभेदेन सिनीवालीकुहूदर्श-
रूपसंज्ञात्रयं सावकाशमित्यस्मन्मतम् ॥ अथ सुगमप्रकारेण भेदत्रयं ब्रूमः ॥
तत्र सिनीवाली सर्ववादिसिद्धा सैव कुहूस्तत्प्रकारांतरेण पारिभाषिकी ।
यदाह वसिष्ठः—‘नक्षत्रे यस्य दर्शांतो विषनाढ्यां भवेद्यदि । कुहूयोग
इति ख्यातो व्याधिमृत्युभयादिकृत् ॥’ इति । अयमर्थः । यस्मिन्नक्षत्रे या
विषनाढ्य उक्तास्तस्मिन्काले यदि दर्शस्य समाप्तिर्दर्शचरमनाडी भवेत् तन्नक्षत्रं
यस्य पुरुषस्य जन्मर्क्षं जन्मकाले कालांतरे वा स्यात्तस्य पुंसो व्याधिमृत्युभय-
कृत्कुहूयोगो ध्येयः । तत्र कुहूजननफलं शांतिश्च स्यात् । कालांतरेऽपि कुहूयो-
गसंभवे शांतिर्विधेया । अत्र कुहूयोगे विशेषमाह—स एव—‘कुहूः स्याद्यदि
जन्मांशे षण्मासान्मृत्युमाप्नुयात् । जन्मलभेऽथ जन्मांशे मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥’
इति । पूर्वात्कुहूयोगकाले यदि जन्मनवांशे चंद्रस्तदा षण्मासमध्ये मृत्युः ।
यदि जन्मलभं तस्मिन्काले जन्मांशगश्चंद्रश्चेत्युभयसंभवे मासत्रयेण मृतिरिति
भावः । अतएवोक्तं जगन्मोहने वसिष्ठेन—‘यस्य जन्मर्क्षगश्चंद्रो विषनाढ्यां
कुहूर्भवेत् । अभिचारेण किं तस्य स्वयमेव मरिष्यति ॥’ इति । अतो विषघ-
टिकातः पूर्वकालो दर्शशब्दवाच्य इति । एवमस्माभिः प्रकारत्रयेण सिनीवा-
लीकुहूदर्शानां भेद उपपादितस्तत्र यथासंप्रदायं व्यवस्थेत्यलमितिप्रसंगेन ।

ज्योतिःशास्त्रमहोदन्वदवगाहनिविष्टधीः ।

नीलकण्ठाशगोविंदहनुमान्केन गीर्यताम् ॥

अथ प्राक् प्रतिज्ञाता सिनीवालीकुहूशांतिस्तत्त्वदुच्यते ॥ ‘सिनीवाल्यां
प्रसूता स्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा । गवाश्च महिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं
हरेत् ॥ ये च संति द्विजाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः । वर्जयेत्तानशेषांस्तु
पशुपक्षिमृगादिकान् ॥’ द्विजाः पक्षिणः । ‘कुहूप्रसूतिरित्यर्थं सर्वदोषकरी

नृणाम् । यस्य प्रसूतिरत्र स्यात्तस्यायुर्धननाशनम् ॥ सर्वगंडसमस्तत्र दोषस्तु प्रबलो भवेत् । नारीं विना विशेषाणां परित्यागो विधीयते ॥' गोमहिष्यादीनां सिनीवालीकुहूप्रसवे तासां त्यागो नतु नारीणामिति भावः । 'परित्यागात्तत्र शांतिं कुर्याद्दीमान् विचक्षणः । तत्फलं तत्क्षणाधेन पुनरेव विलीयते ॥ न त्यजेत्पंडितो मोहादथादज्ञानतोपि वा । तद्योगं नाशयेदाशु स्वयं वा नाशमृच्छति ॥ कल्पोक्तशांतिः कर्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥ रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् । कर्पमात्रसुवर्णेन तदर्धाधेन वा पुनः ॥ अथवा शक्तिः कुर्याद्विषयविचर्जितः । प्रतिमां कारयेच्छंभोश्चतुर्भुजसमन्विताम् ॥ त्रिशूलवज्रवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् । श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेतांबरवृषस्थिताम् ॥ त्रैयंबकेण मंत्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि । इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्रांकुशचापससायकः ॥ रक्तवर्णो गजारूढो यतइन्द्रेति मंत्रतः । पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥ यथ्यक्षसूत्रकमंडल्वभयानां च धारिणः ॥ ये सत्या इति मंत्रेण पूजां कुर्यादनंतरम् ॥ आग्नेयीं दिशमारभ्य कुंभान्कोणेषु विन्यसेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥ तेष्वेव पंचगव्यादींस्तत्तन्मंत्रैश्च निक्षिपेत् । कल्पोक्तशांतिः कर्तव्या कुर्याच्छीघ्रं प्रयत्नतः ॥ गोदानं वस्त्रदानं च सुवर्णं चौर्यकं शुभम् । दशदानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडं तथा ॥ आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मंत्रैश्च कारयेत् । समिदाज्यचरोहोमं तिलमापैश्च सर्पपैः ॥ अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः । अष्टोत्तरशतमुखं प्रत्येकं जुहुयाद्विजः ॥ त्रैयंबकेण मंत्रेण तिलान्व्याहृतिभिः पुनः । चतुर्भिः कलशैर्युक्तं बृहत्कुंभसमन्वितम् ॥ शांतिवत्कलशे कार्यमभिवेकं च कारयेत् । पितृमातृशिश्नुनां च अभिषिंचेत्तु वारुणैः ॥ शंकरस्याभिवेकं च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अन्येषां चैव सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् ॥ यथाशक्त्यनुसारेण द्विजवाचनकं तथा ॥' इत्युत्तरगागर्ग्योक्तसिनीवालीकुहूशांतिविधिः ॥

अथ दर्शशांतिरुच्यते 'अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्देरिद्रता । तद्दोषपरिहारार्थं शांतिं वक्ष्यामि नारद ॥ पुण्याहं वाचयित्वादौ ऋतुसंकल्पपूर्वकम् ॥ कुंडं वा स्थंडिलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्दटम् ॥ तत्कुंभे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ॥ न्यग्रोधोदुंबरशश्वत्थाः सचूतनिंबकास्तथा ॥ एतेषां वृक्षमूलानां स्वगादीन्पल्लवांस्तथा । पंचरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आपोहिष्ठातृचेनाथ कयानश्चित्र इत्यृचा । यत्किंचेदमृचा चैव समुद्रजयेष्ठा इत्यृचा ॥ अभिमन्योदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ।' उदकमभिमन्य पश्चाद्दर्शदेवताः स्थापयेदित्यर्थः । मंडलं कुर्यादिति यदुक्तम् । 'हारिद्रं रक्तकं चैव कृष्णं श्वेतं च नीलकम् । एतेषां तंदुलैश्चैव सर्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥ दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्यस्वरूपकाः । प्रतिमा स्वर्णजा नित्यं राजती ताम्रजा त्रया ॥ दर्शदेवतारूपसोमसूर्यस्वरूपप्रतिमाः स्थापयेदित्यभेदेनान्वयः । कुहूमपि तत्रापीदम्-

‘सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवतम् । ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं गंध-
पुष्पकम् ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सवितापश्चात्तमेव च । उपचारैः समाराध्य
ततो होमं समाचरेत् ॥ कृत्वा वह्निं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसंकल्पमीदृशम् । आयु-
रारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्वारिष्टप्रशांतये ॥ पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च । मा-
तापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशांतये ॥ तेषामायुः श्रियं चैव शांतिहोमं क-
रोम्यहम् । समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही ॥ हुनेत्सवितृमंत्रेण सोमो-
धेनुं च मंत्रतः । एतैर्मन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ दर्शस्य देवताहोम-
मष्टाविंशतिसंख्यया । होममेवं तु कृत्वाथ विध्याचाराभिषेचनम् ॥ श्रीसू-
क्तमायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठपट्टचा ॥ एतैर्मन्त्रैरभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ।
ततः स्विष्टकृदादि स्याद्धोमशेषं समापयेत् । हिरण्यं रजतं चैव कृष्णा धेनुश्च
दक्षिणा ॥ अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा । ब्राह्मणान्भो-
जयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥’ इति श्रीनारदोक्तो दर्शशांतिविधिः ॥

अथ कृष्णचतुर्दशीशांतिविधिरुच्यते—‘मंदरस्थं सुखासीनं गर्गं मु-
निवरं शुभम् । नमस्कृत्वाथ पप्रच्छ शौनको मुनिपुंगवः ॥ शांतिकर्माणि
सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा । अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥
दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसूतेः किं फलं वद ॥’ गर्ग उवाच—‘कृष्णपक्षे
चतुर्दश्यां प्रसूतेः पञ्चिधं फलम् । चतुर्दशीं च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं
स्मृतम् ॥ द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरं तथा । चतुर्थे मातुलं हन्ति पं-
चमे वंशनाशनम् ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् । तस्मात्सर्वप्र-
यत्नेन शांतिं कुर्याद्विधानतः ॥ आचार्यं वरयेद्धीमान् पुत्रदारसमन्वितम् ।
स्वकर्मनिरतं शांतं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥ सर्वालंकारसंयुक्तं सर्वल-
क्षणसंयुतम् । ब्राह्मणानृत्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ रुद्रोऽधिदेवता
तस्याः कर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्धेन च वा कुर्याद्विज्ञातशाख्येन वर्जितः ॥ प्रति-
मां कारयेच्छंभोः सर्वलक्षणसंयुताम् । वृषभे च समासीनं वरदाभयपाणि-
कम् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्यांबरान्वितम् । त्रैयंबकेण मंत्रेण पूजां
कुर्याद्विधानतः ॥ स्थापयेच्चतुरः कुंभांश्चतुर्विधं यथाक्रमम् । पुण्यतीर्थजलो-
पेतान्धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥ शतौषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
शुभानि चैव पुष्पाणि श्वेतानि परिवेदयेत् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि
जलदा नदाः । आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आवाह्य वारुणैर्म-
न्त्रेणेन च विधानतः । इममेवरुणेत्यनया तत्त्वायामीत्यृचा तथा ॥ त्वं नो अग्ने
इत्यनया सत्वज्ञ इति मंत्रतः । आग्नेयकुंभमारभ्य पूजां कुर्याद्यथाक्रमम् ।
आनोभद्राख्यसूक्तेन भद्राभग्नैश्च सूक्तकम् । जह्वा पुरुषसूक्तं च क्रदुद्रं तु क्रमा-
जपेत् ॥ ईश्वरस्याभिषेकं च ग्रहपूजां च कारयेत् । पूजाकर्मं सुनिर्वर्त्य होमं
कुर्याद्विधानतः ॥ गेहस्थेशानदिग्भागे कुंडं कुर्याद्विधानतः । विस्तारायाम-
स्तातं च अरत्निद्वयसंयुतम् ॥ कुंडकंठं परित्यज्य समंतादंगुलिक्रमात् । मेख-
लोष्णायविस्तारश्चतुस्त्रिंशंगुलिक्रमात् ॥ पश्चिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्वि-

धानतः । योनिं षडंगुलां तिर्यग्द्वादशांगुलदैर्घ्यकाम् ॥ अश्वत्थदलसंकाशां
 किंचिन्निम्नायतां शुभाम् । कुर्यादाधारपर्यंतं स्वगृहोक्तविधानतः ॥ समिदा-
 ज्यचरुंश्चैव तिलमाषांश्च सर्पपैः । अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिभेदैश्च होमं कुर्यात्पृथक्पृ-
 थक् ॥ त्रैयंबकेण मन्त्रेण तिला व्याहृतिभिः क्रमात् । ग्रहा एवं च होतव्या
 अस्मदुक्तविधानतः ॥ एवं क्रमेण होतव्यं होमशेषं समापयेत् । सर्वालंकार-
 युक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥ चतुर्भिः कलशैरद्भिर्वृहत्कुंभसमन्वितम् । धौ-
 तारबराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥ पूर्णाहुतिं च जुहुयाद्यजमानः
 समाहितः । तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ॥ सर्वालंकारसंयुक्तां
 सवत्सां गां पयस्विनीम् । प्रतिमां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥ अन्येषां
 चैव सर्वेषां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तस्मादनेन विधिना वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
 एवं यः कुरुते शांतिं सर्वपापैः प्रमुच्यते । सर्वान्कामानवाप्नोति चिरंजीवी
 सुखी भवेत् ॥' इत्युत्तरगार्ग्योक्ता कृष्णचतुर्दशीशांतिः ॥

अथैकनक्षत्रजातानां शांतिविधिरुच्यते—'एकस्मिन्नेव नक्षत्रे आ-
 त्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चयः ॥ तद्दोषनाशाय
 तदा प्रशस्तां शांतिं च कुर्यादभिषेचनं च । संपूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे दानं
 च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥ तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु । शुभर्क्षे
 शुभवारे च चंद्रताराबलान्विते ॥ रिक्ताविष्टिविवर्ज्ये तु प्रारमेदिवसे सुधीः ।
 आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥ पुण्याहं वाचयित्वा तु शांतिकर्म
 समाचरेत् । आग्नेयीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥ तन्नक्षत्रोक्तमंत्रेण अ-
 र्थयेत्कलशोपरि । रक्तवस्त्रेण संछाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ स्वशास्त्रोक्तेन मा-
 र्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः । अनेनैव तु मंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ प्रत्येकं
 समिदञ्चाज्यैः प्रायश्चित्तांतमेव च । अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ।
 वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्माषत्रय-
 सुवर्णकम् ॥ देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह । यानशय्यासनादींश्च
 दद्यात्तद्दोषशांतये ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान्सर्वान्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥' इति गार्-
 ग्योक्तैकनक्षत्रजननशांतिविधिः ॥ 'अत्रैकस्मिन्नेव नक्षत्रे आत्रोर्वा पितृपुत्रयोः'
 इति गार्गवाक्ये आत्रोरिति पदे किं आता च स्वसा च आतरौ 'आतृपुत्रौ
 स्वसदुहितृभ्याम्' इत्येकशेषः, उत आता च आता च आतरौ 'सरूपणासेक-
 शेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषः । तत्र प्रथमपक्षे सोदरयोर्आतृभगिन्योरेवैकन-
 क्षत्रजनननिषेधः स्यान्नतु पुंआत्रोः । द्वितीयपक्षे तु सोदरयोः पुंआत्रोरेव नि-
 षेधः स्यान्नतु आतृभगिन्योः । इष्यते च द्वयोरपि आत्रोर्निषेधः । नच आ-
 तरौ च आतरौ चेति द्वंद्वे सत्येकशेषेण सिद्धमिति वाच्यम् । तथासति तेषां
 चतुर्धाद्भावणमिति पाठ्यं स्यात् । एवं पितृपुत्रयोरित्यत्रापि पिता च पुत्र-
 ३ इति द्वंद्वे पितापुत्रयोरेकनक्षत्रजनननिषेधः स्यात् । तथा पुत्रश्च दुहिता च
 पुत्रौ 'आतृपुत्रौ' इत्यादिनैकशेषः । पितरौ च पुत्रौ चेति द्वंद्वे मातापित्रोः पुत्रस्य

कन्यायाश्चैकनक्षत्रजनननिषेधः स्यादिति वाच्यम् । यतः प्रथमपक्षे पितृपुत्रा-
णामिति बहुवचनांतं पदं पाठ्यं स्यादिति । द्वितीयपक्षे तु स दोषोऽस्त्येव ।
परंतु यथासंख्यमपि लगति । यथा मातापुत्रयोरेव पितादुहित्रोरेव चैकनक्ष-
त्रजनननिषेधः स्यात् । नतु मातादुहित्रोः पितापुत्रयोश्चेति । इष्यते चानयो-
रपि निषेध इत्यतो नैतद्वचनं निर्णयपदवीमवगाहते । सत्यम् । गर्गवाक्यस्य
त्वेतावानेवार्थः । परं तु वचनांतरानुरोधादिष्टविषयोपि संगृहीतो भवति ।
यदाह वसिष्ठः—‘पित्रोस्तु जन्मकर्मक्षे जातस्तु पितृमातृहा । जन्मक्षीणे च
तच्छत्रे जातः सद्यो मृतिप्रदः ॥’ इति । देवकीर्तिः—‘यद्येकस्मिन्धिष्ण्ये
जायंते दुहितरोऽथवा पुत्राः । पितुरंतकरा ह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥’
इति । अपरे अन्यनक्षत्रे । ‘पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा’ इत्यस्मिन्भावपक्षे
रूपम् । गर्गसंहितायामपि—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे जायेद्भाता सुतोपि वा ।
सजातीयः सजात्या वा सोऽस्य प्राणान्प्रसाधयेत् ॥’ इति । यस्येति पुंस्त्व-
मविवक्षितं । तेन मातुरपि निषेधो वसिष्ठवाक्यस्वरसात् । अथ मूलश्लोके
दुष्टनिमित्तस्योपलक्षणत्वेन व्याख्यानात् । सूर्यचंद्रग्रहणसमयजननशां-
तिविधिरुच्यते—‘ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा
स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ इत्थं संजायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।
व्याधिपीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥ शांतिं तेषां प्रवक्ष्यामि
नराणां हितकाम्यया । यस्मिन्नुक्षे विशेषेण ग्रहणं संप्रजायते ॥ सद्यःपि-
पते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । यथाशक्यनुसारेण वित्तशाल्यं न कारयेत् ॥
सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः । चंद्रं चंद्रग्रहे धीमान् रजतेन विशेष-
पतः ॥ राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥’ नागेन सीसकेन । ‘शुचौ
देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् । तस्योपरि न्यसेद्दीमान्नववर्धं सुशोभनम् ।
त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ॥ रक्ताक्षतारक्तगंधरक्तपुष्पांब-
राणि च । सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकरं च यत् ॥ श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं
श्वेतगंधाक्षतादिभिः । चंद्रग्रहे प्रदातव्यं चंद्रप्रीतिकरं च यत् ॥ राहवे चैव
दातव्यं कृष्णपुष्पांबराणि च । दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगंधानुलेपनम् ॥ सूर्यं
संपूजयेद्दीमानाकृष्णेति च मंत्रतः । चंद्रग्रहे च पालाशैः समिद्धिर्जुहुया-
न्नरः ॥ दूर्वाभिर्जुहुयाद्दीमान् राहोः संप्रीणनाय च । समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षोत्थैर्भे-
शाय जुहुयाद्बुधः ॥’ भेशाय नक्षत्राधिपतये । ‘आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च
जुहुयात्ततः । पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पंचपल्लवैः ॥ जलैरौषधकलैश्च
संहितैः कलशोदकैः । (औषधकलैः सर्वौषधिकलैः) । अभिषेकं प्रकुर्वीत
यजमाने प्रयत्नतः ॥ मंत्रैर्वारुणदैवतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमंमेगर्गे
पितरस्तत्त्वायामीति मंत्रकैः ॥ अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।
आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुशांतीं विजितेंद्रियः ॥ तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रति-
कृतित्रयम् । दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्यनुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयित्वा-
नु प्रणिपत्य क्षमापयेत् । तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥

अनेन विधिना शांतिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः । अकालमृत्युं शोकं च व्याधि-
पीडां न चाप्नुयात् ॥ सौख्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः । इत्थं
ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् ॥ कथितं भार्गवेणेदं शौनकाय महा-
त्मने ॥' इति श्रीशौनकविरचितः सूर्यचंद्रग्रहणसमयजननशांतिविधिः ॥

अथ त्रीतरशांतिरप्युच्यते । सा च शांतिसर्वस्वेऽभिहिता—'सुतत्रये
सुता चेत्स्यात्तत्रये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं मह-
द्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं वा सुमहद्भवेत् । तत्र शांतिं प्रकुर्वीत
वित्तशास्त्रविबर्जितः ॥ जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने । आचार्य-
मृत्विजो ब्रूत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ सह वा ग्रहयज्ञः स्याद्यथावित्तानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशैंद्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥ पूजयेद्दान्यराशिस्थकलशोपरि
शक्तितः । पंचमे कलशे रुद्रं पूजयेद्गुद्रसंख्यया ॥ रुद्रसूक्तानि चत्वारि
शांतिसूक्तानि सर्वशः ॥ द्विज एको जपेद्दोमकाले शुचिसमाहितः ॥ आचार्यो
जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिं तु
वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमंत्रैरिंद्रस्य यतइंद्रभया-
महे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः । अभिवेकं कुटुंबस्य
कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ततः ।
प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विता । कांस्याज्यवीक्षणं कृत्वा शांतिपाठं
तु कारयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् ॥ एवं शांतिवि-
धानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते ॥' इति ॥ ५६ ॥

आलोक्यार्पणैरुपांश्च ग्रंथान्मूलादिशांतयः ।

नीकलठतनुजेन गोविंदेनोदिताः क्रमात् ॥

अथ नक्षत्रप्रसंगादेवाश्विन्यादिभानां तारकामानमुपजातिकयाह—

त्रिज्यंगपंचाग्निकुवेदवह्नयः शरेषुनेत्राश्विशरैर्दुभूकृताः ।

वेदाग्निरुद्राश्वियमाश्विवह्नयोऽन्धयः शतं द्विद्विरदा भतारकाः ५७

त्रीति ॥ अश्विन्यादीनां भानां तारकाः क्रमतो ज्ञेयाः । यथा अश्विन्यास्तारका-
स्तिष्ठः ३ भरण्यास्तिष्ठः ३ कृत्तिकायाः पद ६ रोहिण्याः पंच ५ मृगस्य तिस्रः ३ आ-
र्द्राया एका १ पुनर्वसोश्चतस्रः ४ पुष्यस्य तिस्रः ३ आश्लेषायाः पंच ५ मघायाः
पंच ५ पूर्वाफल्गुन्या द्वे २ उत्तराफल्गुन्या द्वे २ इस्तस्य पंच ५ चित्राया एका १
स्वात्या एका १ विशाखायाश्चतस्रः ४ अनुराधायाश्चतस्रः ४ ज्येष्ठायास्तिष्ठः ३
मूलस्यैकादश ११ पूर्वाषाढाया द्वे २ उत्तराषाढाया द्वे २ अभिजितस्तिष्ठः ३
श्रवणस्य तिस्रः ३ धनिष्ठायाश्चतस्रः ४ शततारकायाः शतं १०० पूर्वाभाद्र-
पदाया द्वे २ उत्तराभाद्रपदाया द्वे २ रेवत्या द्वात्रिंशत्तारकाः ३२ एतावती-
मिस्तारकाभिरश्विन्यादीनां स्वरूपं ज्ञेयम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'वह्नि-
त्रिऋत्विषुगुणैर्दुःकृताभिभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाब्धिरामाः । रुद्राब्धिराम-
गुणवेदशतद्विपुरसं दंता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः ॥' इति । नन्व-

स्मिन् श्रीपतिवाक्ये सप्तविंशतिभानि प्रतीयन्ते ग्रंथकृद्वाक्येष्टाविंशतिरिति विरोधः । अत्र समाधिः । उत्तरार्धे रुद्राब्धीत्यत्र चतस्रस्ताराः पूर्वाषाढोत्तराषाढयोस्तत्र द्वे पूर्वाषाढाया द्वे उत्तराषाढाया इत्यर्थः । एवमष्टाविंशतिनक्षत्राणि । नारदेनापि द्वयोराषाढयोर्द्वितारकत्वमुक्तम् । 'रामाग्निस्तुबाणाग्निभूवेदाग्निशरेषवः । नेत्रबाहुशरद्वीन्दुयुगवेदाग्निशंकरः ॥ बाहुनेत्राग्र्यग्निशतं बाहुनेत्ररदाः क्रमात् । भानां संख्या च विज्ञेया दक्षादीनां पृथक्पृथक् ॥ इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । 'तुरगमुखसदक्षम्' इत्यादिनाष्टाविंशतिनक्षत्राणामाकृतिकथनात्सप्तविंशतिनक्षत्राणां च तारागणोक्तेरिति पूर्वापरविरोधः शङ्क्यः । तारकामानोक्तप्रयोजनं विवाहे नक्षत्रतारकातुल्यैर्वर्षैस्तु सदसत्फलावासिरित्यादि । तदुक्तं वराहेण—'नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः ॥' इति । तद्यथा शौनकेन विवाहे प्रत्येकं नक्षत्रफलान्यभिहितानि । तत्र—'प्राजापत्ये सुभगा भोगयुतातिप्रिया भर्तुः । पुत्रधनानि च लभते सा कन्या पंचमे वर्षे ॥' इति । रोहिण्यामुद्वाहफलमुक्तं तद्रोहिण्यास्ताराः पंच तावद्वर्षैर्भवति । 'अब्दात्प्राणवियोगं त्वाष्ट्रे प्राप्नोति भूतसंसर्गात् । त्यक्त्वा स्वज्ञातिकुलं कामपरायातिवासस्वम् ॥' इति । चित्राया असत्फलं तच्चित्रातारैका तर्हि एकेन वर्षेण भवति । एवं ज्वराद्युत्पत्तावपि तारकामानदिवसैर्ज्वरस्य वान्यस्य व्याधे रोगस्य वा नाशो वाच्य इत्यायूह्यम् । ननु नक्षत्रभेदेन पूर्वमपि ज्वरनाशका दिवसाः प्रोक्ताः । अत्र तु तारकामितसंख्यादिवसा उक्ता इति ग्रंथविरोधे इति चेन्न । चरणभेदान्न विरोध इति वयं ब्रूमः ॥ ५७ ॥

अथाश्विन्यादीनामाकृतिमुपजात्या रथोद्धतया चाह—

अश्व्यादिरूपं तुरगास्ययोनि क्षुरोन एणास्यमणिर्गृहं च ।

पृषत्कचक्रे भवनं च मंचः शय्याकरो मौक्तिकविद्रुमं च ५८

तोरणं बलिनिभं च कुंडलं सिंहपुच्छगजदंतमंचकाः ।

ज्यसि च त्रिचरणाभमर्दलो वृत्तमंचयमलामर्दलाः ॥५९॥

अश्व्यादिरूपमिति । तोरणमिति ॥ अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां रूपमाकृतिरुच्यते—तत्राश्विन्यास्तुरगास्यमश्वमुखसदृशं रूपं भरण्या योनिर्भगस्तद्वद्रूपं कृत्तिकाया नापितक्षुराकृतिः रोहिण्या अनः शकटरूपं मृगस्य एणास्यं हरिणमुखसदृशं आर्द्राया मणिसदृशं पुनर्वसोर्गृहतुल्यं पुष्यस्य पृषत्को बाणस्तत्सदृशं आश्लेषायाश्चक्राकारं मघाया भवनं गृहसदृशं पूर्वाफलगुन्या मंचः खट्वा तदाकारं उत्तराफलगुन्याः शय्याकारं हस्तस्य हस्ताकारं चित्राया मौक्तिकाकारं स्वात्या विद्रुमं प्रवालस्तदाकारं विशाखायास्तोरणाकारं अनुराधाया बलिर्भक्तपुंजस्तदाकारं ज्येष्ठायाः कुंडलाकृति मूलस्य सिंहपुच्छाकारं पूर्वाषाढाया गजदंतसदृशं उत्तराषाढाया मंचकसदृशं अभिजितस्त्रिकोणाकारं श्रवणस्य त्रिविक्र-

मखिचरणो वामनस्तत्स्वरूपं धनिष्ठाया मर्दलसदृशं शततारकाया वृत्तं वर्तुलं
पूर्वाभाद्रपदाया मंचसदृशं उत्तराभाद्रपदाया यमलाभं रेवत्या मर्दलाकारं स्व-
रूपमित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘तुरगमुखसदृशं योनिरूपं क्षुराभं श-
कटसममथैणस्योत्तमांगेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमाभं शय-
नसदृशमन्यचात्र पर्यंकतुल्यम् ॥ हस्ताकारमतश्च मौक्तिकसमं चान्यत्प्रवालो-
पमं धिष्ण्यं तोरणवस्थितं बलिनिभं सत्कुंडलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरिणः क्र-
मेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्वंतिविपाणवरिस्थितमतः शृंगाटकव्यक्ति च
॥ त्रिविक्रमाभं च मृदंगरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्यंकरूपं मुरजा-
नुकारि चेत्येवमभ्यादिभचक्ररूपम् ॥ इति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथ जलाशयारामदेवप्रतिष्ठामुहूर्तं सपादोपजातिकयाह—

जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे ।

दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात्पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा ॥६०॥

रिक्तावरज्ये दिवसेऽतिशस्ता—

जलाशयेति ॥ जलाशयोत्सर्गः आरामोत्सर्गश्च देवानां विष्णवादीनां प्र-
तिष्ठा वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्यते—तत्र त्रयाणामपि सामान्यतो दिनशुद्धिरियं वि-
चार्या । यथा सौम्यायने उत्तरायणे मकरादिषड्वाशिस्थिते सूर्ये सति तथा जी-
वशशांकशुक्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु तथा मृदुगणक्षिप्रगणचरगणध्रुवगणनक्षत्रेषु
तथा सिते शुक्ले पक्षे स्वर्क्षतिथिक्षणे यस्य देवस्य प्रतिष्ठा कर्तुमिष्टा तस्य तत्स्वा-
मिके नक्षत्रे तिथौ वा क्षणे मुहूर्ते वा तथा रिक्तावरज्ये रिक्ताः पूर्वमुक्तास्ति-
थयः आरो भौमः एतान्वर्जयित्वान्यतिथिषु अन्यवारेषु च पूर्वविधेषु दिनेषु
जलाशयसङ्गादि आराम उपवनं सुरा देवासेषां प्रतिष्ठा क्रमेण कर्माहंत्वोप-
सोगयोग्यत्वपूजायोग्यत्वरूपातिप्रशस्तातिविहितास्ति । अत्र दक्षिणायनगुर्व-
स्तशुक्रास्तचंद्रास्तानां सामान्यतः शुभकार्येषु निषेधात् परिशेषतो गुरुशुक्रचं-
द्रोदयोत्तरायणानि प्रशस्तानि । दक्षिणायननिषेधश्चौले वक्ष्यते । तत्र जलप्रति-
ष्ठायां दीपिका—‘मार्तण्डदूढशुद्धौ मुरजिदशयने माघपङ्क्तस्य शुक्रं मूलापाढो-
त्तराश्विध्रवणगुरुकरे पौष्णशक्राजचाद्रे । मैत्रे ब्राह्मे च पूर्णामदनरवितिथौ स-
द्वितीयातृतीये कार्या तोयप्रतिष्ठा जगुरुसितदिने कालशुद्धे सुलभे ॥’ इति ।
मुरजिद्विष्णुस्तस्याशयनं शयनाभावः । विष्णुशयनव्यतिरिक्ते काले इत्यर्थः ।
‘देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठासुत्तरायणे । माघादिपंचमासेषु कृष्णेप्यापंचमीदि-
नम् ॥ दक्षिणे त्वयने कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् ।’ इति । अथ चोत्तरायणे
जलं जलाशये स्थास्यतीत्येवं निश्चिते निषेधः । मत्स्यपुराणेपि—‘चैत्रे वा फा-
ल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवेपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भ-
वेत् ॥ प्राप्य पक्षं शुभं शुक्रमतीते चोत्तरायणे ।’ देवानामित्युपलक्षणं तेन
देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठा शुभदेत्यर्थः । मकरसंक्रम उत्तरायणपदेनोपलक्ष्यते ।

अतो मकरसंक्रमोत्तरः कालः शुभ उच्यते । अन्यथा माघादिपंचकं साक्षा-
द्विहितमुत्तरायणातिक्रमे हि दक्षिणायनसंग्रह इति सर्वकालसंग्रहे वर्ज्याभा-
वात्कालोपदेशानर्थक्यमापद्येत । उपलक्षणं च 'भविष्यत्ययने पुण्यमतीते
चोत्तरायणे' इत्यत्र दृश्यते । यदा तु दक्षिणायन एव जलस्थितिसंभवस्तदा
न कालनियमः । तत्र प्रमाणं सलिलं यदीति भविष्यत्पुराणोक्तेः । तत्रापि
कार्तिकमासे शुभफलदसंक्रांतौ वा शुभतिथौ मेघधनुःसिंहवर्जिते लग्ने वापी-
कूपतडागादिप्रतिष्ठेति ध्येयम् । उक्तं च भविष्यत्पुराणे-तस्मिन्सलिलसं-
पूर्णं कार्तिके च विशेषतः । तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥'
इति । अग्निपुराणे-संक्रांतिभेदेन फलभेदोऽभ्यधायि-'वापीकूपतडा-
गानां तस्मिन्काले विधिः स्मृतः । सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ॥
कर्कटे पुत्रलाभश्च सौख्यं तु मकरे भवेत् । मीने यशोर्थलाभश्च कुंभे च
सुबहूदकम् ॥ वृषे च सिधुने वृद्धिर्वृश्चिके च जलं भवेत् । पितृवृत्तिश्च
कन्यायां तुलायां शाश्वती गतिः ॥ सिंहे मेघे धनुर्लग्ने लक्ष्मीश्च द्विज गच्छ-
ति ॥' इति । देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वसिष्ठः-'अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सम्यक्शिवस्य विष्णोस्त्वथवा परेषाम् । सौम्यायने देवगुरौ च शुके
संदृश्यमाने परिचारकाणाम् ॥' इति । शिवविष्णुग्रहणं प्राधान्यख्यापना-
र्थम् । अत्र सौम्यप्रकृतीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनमुक्त्वा उग्रप्रकृतीनां तु
दक्षिणायनेपि कार्यम् । तदुक्तं वैखानससंहितायाम्-'मातृभैरववाराह-
नारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहंती च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥' इति ।
शैवसिद्धांतशेखरे तु-'श्रेष्ठोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने मुक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु मुमुक्षूणां मलमासे न सा द्वयोः ॥' इत्युक्तम् । अत्र दक्षिणे तु
मुमुक्षूणामित्यपि मातृभैरवेत्यादिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं मासगणना-
वशिष्टादिषु न युज्येत । यदाह वसिष्ठः-'मासे तपस्ये तपसि प्रतिष्ठा
धनायुरारोग्यकरी च कर्तुः । चैत्रे महारुग्भयदा च शुके समाधवे पुत्रधनासये
स्यात् ॥' इति । नारदोपि-'विचैत्रेष्वेव मासेषु साधादिषु च पंचसु ॥' इति ।
वसिष्ठः-'आषाढमासादिचतुष्टयेपि कलत्रसंतानविनाशदा स्यात् । ऊर्जे च
कर्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये सपौषेऽखिलदुःखदा स्यात् ॥ बलक्षपक्षः शुभदः
समस्तः सदैव तत्राद्यदिनं विहाय । अंत्यत्रिभागं परिहृत्य कृष्णपक्षोपि
शस्तः खलु पक्षयोश्च ॥ रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनिर्धयोगेषु वै नाशकवर्जितेषु ।
दिने महादोषविवर्जिते च शशांकताराबलसंयुते च ॥' इति । वैनाशकनक्ष-
त्राणि नारदेनोक्तानि-'जन्मभाद्रपदं कर्मसंघातक्षं च षोडशम् । अष्टादशं
सामुदायं त्रयोविंशं त्रिनाशभम् ॥ मानसं पंचविंशक्षं नाचरेच्छुभमेषु तु ॥'
इति । अथ तिथीनाह नारदः-'यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः
द्वितीयादिद्वयोः पंचम्यादितस्मिन्सृषु क्रमात् ॥ दशम्यादिचतसृषु पौर्णमास्यां
विशेषतः ॥' इति । मुख्यतिथ्यसंभवे उक्ततिथौ स्थापनं कार्यमित्यर्थः । अथ
वाराणाह नारदः-'कुजवर्जितवारेषु कर्तुः सूर्ये बलप्रदे । चंद्रताराबलो

पेते पूर्वाह्णे शोभने दिने ॥' इति । प्रत्येकं वारफलमाह वसिष्ठः—'कीर्ति-
प्रदं क्षेमकरं कृशानुभयप्रदं वृद्धिकरं दृढं च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं त्विना-
दिवारेषु संस्थापनमामनन्ति ॥' इति । अथ तत्र विवेकः । तत्र जलप्रतिष्ठार्थं
दीपिकायामुक्तान्यधुना नक्षत्राणि आरामप्रतिष्ठार्थं नक्षत्राणि ॥ अथ देवप्र-
तिष्ठानक्षत्राणि—'हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यमेपु । स्यादु-
त्तराधातृशशांकमेपु सर्वांमरस्थापनमुत्तमं तत् ॥' इति । अथ षोडश भानि-
ध्रुवमृदुक्षिप्रलघुरूपाण्येवोक्तानि तत्र ग्रन्थकर्त्रा जलाशयारामसुरप्रतिष्ठान-
क्षत्राणि बहुधा तुल्यत्वादेतानि उक्तानि । द्वित्रीणि तु भिन्नानि तान्युक्तवि-
शेषवचनेभ्योऽवसेयानि इति । तत्र जलाशयारामयोर्भिर्मिथ्यर्थे तन्मुहूर्तः
प्रागुक्तः । देवताघटनमुहूर्तस्तु उच्यते मया । तत्र दीपिका—'ध्रुवलघुमृदु-
वर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने वासरे च । त्रिदशमदनजन्मे-
कादशे ३ । १० । ७ । १ । ११ । शीतरश्मौ विबुधसुकृतिरिष्टा नाडिनक्ष-
त्रहीने ॥' इति । नाडिनक्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि ॥ ६० ॥

अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लग्नशुद्धिं देवताविशेषाणां लग्नविशेषं
च पादोनोपजातिकाभ्यामाह—

शशांकपापैस्त्रिभवांगसंस्थैः ।

व्यष्टांत्यगैः सत्स्वचरैर्मृगेंद्रे सूर्यो घटे को युवतौ च विष्णुः ६१
शिवो नृयुग्मे द्वितनौ च देव्यः क्षुद्राश्वरे सर्व इमे स्थिरर्क्षे ।
पुण्ये ग्रहा विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोऽत्ये श्रवणे जिनश्च ॥ ६२ ॥

शशांकेति ॥ जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च सुलग्नमात्रं विचार्यम् ।
देवप्रतिष्ठायां शशांकश्रृंगः पापाः सूर्यभौमशनिराहुकेतवस्तैस्त्रिभवांगसंस्थै-
स्त्रुतीयषष्टैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने तथा सत्स्वचरैः सोमबुधगुरुशुक्रै-
र्यष्टांत्यगैरष्टमद्वादशव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः सद्भिर्देवप्रतिष्ठातिप्रशस्ता ।
तदुक्तं रत्नमालायाम्—'केंद्रत्रिकोणभवमूर्तिषु सद्गहेषु चंद्रार्कभौमश-
निषु त्रिषदायगेषु । सांनिध्यमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः सुखार्थसुत-
संपदरोगता च ॥ सौम्या लग्नाद्याश्रिता मूर्तिपूर्वा तावान् वीर्यैरुत्कटा वर्ध-
यन्ति । षष्ठं हित्वा भावमेते हि तत्र शत्रुभक्तिं कर्तुंरूपादयन्ति ॥' इति ।
शनिग्रहणं राहुकेत्वोरप्युपलक्षणम् । यदाह वसिष्ठः—'सूर्येदुभौमाव्यह-
केतवश्च लग्नस्थिता नैधनदाश्च भर्तुः । सौम्यग्रहा लग्नगतास्तदैव ह्यायुर्वला-
रोग्यकराश्च नूनम् ॥' इति । अन्यच्च तत्रैव 'सर्वे ग्रहा नैधनदास्त्वजस्तं
सौम्या असौम्याः खलु मृत्युसंस्थाः' इति । अथ प्रसंगान्नवांशविचारः । तत्र
स्थिरद्विस्त्रिभवावनवांशा ग्राह्या न चरांशास्तत्रापि तुलांशः साधीयान् । यदाह
वसिष्ठः—'पंचेष्टके जीवशशांकसूर्यमुख्यग्रहैः सौम्यनवांशयुक्तैः । लग्ने स्थिरे
चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा ॥' उभयगे द्विस्त्रिभावे । 'चरो-

द्वये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं नैव चरांशकेपि । चरोपि मुख्यः सकलांश-
कश्च सदा मृदुत्वात्सुरसंनिवेशे ॥' इति । मृदुत्वाच्छुभस्वामित्वात् । नार-
दोपि—'शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुंस्ते निधनोदये । राशयः सकलाः सेष्टाः
शुभग्रहयुतेक्षिताः ॥' इति ॥ अथ लग्नदौष्ट्येऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः—
'एकोपि जीवो बलवांस्तनुस्थः सितोपि सौम्योप्यथवा बली चेत् । दोषान-
शेषान्विनिहन्ति सद्यः स्कंदो यथा तारकदैत्यवर्गम् ।' इति । नारदः—
'गुणाधिकतरे लग्ने दोषेऽत्यल्पतरे यदि । सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुरिष्टार्थसि-
द्धिदम् ॥' इति । मृगेंद्र इति । सूर्यो मृगेंद्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः । तथा को
ब्रह्मा घटे कुंभलग्ने विष्णुर्युवतौ कन्यालग्ने शिवो महादेवो नृयुग्मे मिथुन-
लग्ने च पुनर्द्वितनौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः
चरे मेपककर्तुलामकरलग्नेषु क्षुद्रा देव्यश्चतुःषष्टियोगिनीप्रभृतयः सर्वे इमे
उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः । उक्ता महादेवादयः अनुक्ता इंद्रादयः ते
स्थिरक्षे वृषसिंहवृश्चिककुंभलग्नेषु स्थाप्याः । यदाह श्रीपतिः—'सिंहोदये
दिनकरो मिथुने महेशो नारायणश्च युवतौ घटमे विधाता । देव्यो द्विमूर्ति-
भवने च निवेशनीयाः क्षुद्राश्चरे स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः ॥' इति । पुण्ये
ग्रहा इति । ग्रहाश्चंद्रादयोऽष्टौ पुण्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः । उपलक्षणं
चेतत् । तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं महादेवब्रह्मणोः पुण्यश्रवणामिजित्सु
स्थापनं कुबेरस्कंदयोरनुराधायां दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं सप्तर्षीणां स्वा-
धिष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासवाल्मीक्यगस्यानामपि सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे स्थाप-
नम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'पुण्यश्रुत्यमिजित्सु चेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कं-
दयोर्मैत्रे तिरमरुचेः करे निर्ऋतिमे दुर्गादिकानां शुभम्' इति । को ब्रह्मा । तथा
'सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्ये कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम् । श्रीव्यास-
वाल्मीकिघटोद्भवानां तथा स्मृता वाक्पतिमे ग्रहाणाम् ॥' इति । सप्तर्ष-
यस्तु—'कश्यपोऽत्रिभैरवाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च
सहैते ऋषयः स्मृताः ॥' इति स्मृतेः । यस्मिन्नक्षत्रे संचरंतो दृश्यन्ते तस्मि-
न्नक्षत्रे तेषां स्थापनम् । श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठित-
नक्षत्रे ग्रहाणां वाक्पतिमे पुण्ये घटोद्भवोऽगस्त्यः । विघ्नपेति । विघ्नपो गणेशः
यक्षो देवयोनिः सर्पा वासुक्यादयः भूतो देवयोनिः । 'विद्याधराप्सरोयक्षर-
क्षोगंधर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥' इत्यभि-
धानात् । आदिशब्देन राक्षसासुरमथनसरस्वतीप्रभृतयो गृह्यन्ते । ते रेवत्यां
स्थाप्याः ॥ तथा श्रवणे श्रनणनक्षत्रे जिनो बुद्धः स्थाप्यः । उपलक्षणं चेतत् ।
इंद्रकुबेरवर्जितानां लोकपालानां धनिष्ठायां स्थापनम् । इतोऽवशिष्टानां
देवानां श्युत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः । एतदप्युक्तं रत्नमालायाम्—
'गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रमथफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे । श्र-
वसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि स्थिरेषु ॥'
इति । परिवृढः स्वामी 'प्रभौ परिवृढ' इति साधुः । गणपरिवृढो गणेशः ।

प्रमथा महादेवस्य पारिषदाः । श्रवसि श्रवणनक्षत्रे । सुगतो बुद्धः । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः' इत्यमरः । स्थिरेषु रोहिणीव्युत्तरास्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अथ नक्षत्रप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
नक्षत्रप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

इदं पूर्वव्याख्येयम् । ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगभीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नय-
निधौ पीयूषधाराभिधौ व्याख्याने तिथिवारभ्रप्रकरणं संपूर्णतामव्यगात् ॥ १ ॥
इति श्रीविद्वदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचि-
तायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायाम् सविचारं तिथिवारनक्षत्र-
प्रकरणं सामप्तम् ॥ २ ॥

संक्रांतिप्रकरणं तृतीयम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं

नत्वा ज्योतिषिकाग्रयरामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।

गोविंदो बुधनीलकण्ठविधिविस्नुः सतामग्रणी-

र्वह्यं खलु संक्रमप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र ग्रहाणां प्राप्ताशितोऽपरराशौ संक्र-
मणं संक्रांतिरिति संक्रांतिलक्षणम् । सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च । पद-
कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यंतरं यदा संक्रमति सा मध्यमसंक्रातिरुच्यते ।
यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारविशिष्टो ग्रहो राश्यंतरं गच्छेत्सा स्पष्टसंक्रातिरुच्यते ।
तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंस्कारानुपयोगादत्र तस्याग्रे
स्पष्टसंक्रातिरेव गृह्यते । सापि द्विविधा । सायनांशा निरयनांशा चेति । तत्र यदा
सिद्धांतगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्यंतरगमनमुररीकुर्वते सा सायनां-
शा संक्रातिरुच्यते । यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यंतरगमनाद्वा निर-
यनांशा संक्रान्तिरुच्यते । तत्रान्यासां चंद्रादिसंक्रांतीनां तु 'देवव्यंकर्तव्योऽष्टाष्टौ
'नाड्योकाः खनृपाः क्रमात् । वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिंदिताः ॥'
इति । वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । नतु फलकथने आसां संक्रां-
तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्यसंक्रांतीनां तु नक्षत्रवारसमयभेदेन बवादिकरण-
भेदेन च शुभाशुभफलकथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रांतिविशेषे वर्ज्यघटी-
न्यूनान्नाधिकभावश्चास्तीत्यतो बहुवक्तव्यत्वात्स्वतंत्रमेव सूर्यसंक्रांतिप्रकरणमा-
रिप्सुनक्षत्रवारभेदेन फलं तावत्सार्धवसंततिलकयाह—

घोरार्कसंक्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रा-

न्धांक्षी विशो लघुविधौ च चरक्षभौमे ।

चौरान्महोदरयुता नृपतीन्द्रमैत्रे

मंदाकिनी स्थिरगुरौ सुखयेच मंदा ॥ १ ॥

विप्रांश्च मिश्रभभृगौ तु पशूश्च मिश्रा

तीक्ष्णार्कजेऽत्यजमुखा खलु राक्षसी च ।

घोरेति॥ अर्कस्य सूर्यस्य संक्रमणनिरयनांशा संक्रातिरुग्ररवानुग्रसंज्ञकनक्षत्रे रविवारे स्यात्तदा घोरेति नाम्नी सा शूद्रान्मुखयेत्सुखमुत्पादयेत्। अत्रार्कसंक्रमणमिति पदोपादानसामर्थ्यात्सूर्यसंक्रातिष्वेवायं विचारो नाखिलग्रहसंक्रातिष्विति फलितोऽर्थः । ननूग्ररवावित्यत्र सप्तम्यन्ते द्वंद्वसमासोक्तिः स किमितरेतरयोगो द्वंद्वो वा समाहारद्वंद्वः । नाथः । इतरेतरयोगद्वंद्वस्योद्भूतावयवत्वाद्विवचनांतता स्यात्तथासत्युग्ररव्योरिति भवितव्यम् । उग्रनक्षत्राणां बहुत्वादुग्ररविविविति बहुवचनांतता च स्यादिति केचिदाहुः । उभयथापि पाठे छंदोभंगदोषः प्राप्नोति । न द्वितीयः । समाहारद्वंद्वस्य 'सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति' इत्येकवद्भावविधानात् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गतायां सत्यां समाहारस्यैकत्वादेकवचनं लिख्यस्मिन्परतः 'इकोऽपि विभक्तौ' इति नुमागमे उग्ररविणीति स्यात् । तादृशपाठेपि छंदोभंगदूषणम् । अत्र समाधिः । इतरेतरयोगद्वंद्वोऽत्र नो कार्यः किंतु समाहारद्वंद्वः कार्यः । तथाहि 'स्तोः श्रुना श्रुः' इत्यत्र सूत्रे स्तोरिति ज्ञापकादायमशासनस्यावित्यत्वावगतेर्नुमभावे 'अष्ट धेः' इत्यौत्वे अत्वे च सिद्धमुग्ररवाविति । अथवोग्रैः सहितो रविरुग्ररविरिति शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वान्मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः समासस्ततः सप्तम्येकवचने पूर्ववत्सिद्धमिष्टमतश्छंदोभंगाभावोऽपि सिद्धः । एवं लघुविधावित्यादावपि समाधेयम् । अनेनैवाशयेन 'भर्यादाभिषिधौ च थः' इति काशिकाप्रयोगोपपत्तिरित्यलमतिप्रसंगेन । अथ लघुनक्षत्रे विधौ चंद्रवारे वा सूर्यसंक्रातिर्धांक्षीनाम्नी विशो वैश्यान्मुखयेत् । चरक्षे चरनक्षत्रे भौमे मंगलवारे वा संक्रातिर्महोदरयुता महोदरानाम्नी चौरान्मुखयेत् । जमैत्रे बुधे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे वा संक्रातिर्मंदाकिनीनाम्नी नृपतीन्द्राज्ञः सुखयेत् । स्थिरनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रातिर्मंदानाम्नी विप्रांन्मुखयेत् । मिश्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रातिर्मिश्रानाम्नी पशून्मुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे वा संक्रातिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अत्यजांश्चांडालान्मुखयतीत्यत्यजमुखा स्यादित्यर्थः । यदाह कश्यपः—'घोरा ध्वांक्षी महोदर्या मंदा मंदाकिनी तथा । मिश्रा राक्षसिका सूर्यसंक्रातिष्वर्कवासरात् ॥' वसिष्ठः—'घोरी-ग्रक्षे ध्वांक्षी लघुमे चरमे महोदरी मृदुमे । मंदाकिनी चरक्षे मंदा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे ॥' अत्र छंदोभंगस्त्वार्थः । देवीपुराणे—'मंदा ध्रुवेषु विज्ञेया

मृदौ मंदाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वांसी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥ चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैरुग्रैस्तु राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु संक्रमे ॥' इति । रत्नमालायाम्—'उग्रक्षिप्रचरैर्मित्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः । ऋक्षैः संक्रांतिरर्कस्य घोराया क्रमशो भवेत् ॥' नारदकश्यपौ—'शूद्रतस्करवैद्यक्ष्मादेवभूपगवां क्रमात् । अनुक्तानां च सर्वेषां घोरायाः सुखदाः स्मृताः ॥' क्ष्मादेवा ब्राह्मणाः । अनुक्तानां चांडालादीनाम् । ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांशसंक्रांतितः कुतो न विचार्येत इति चेत् । उच्यते । सायनांशसंक्रांतिः आनदानजपादावेव कार्यं न सर्वत्र । यदाह पुलस्त्यः—'आनदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु । सुकृतं चलसंक्रांतावक्ष्यं पुरुषोऽश्नुते ॥' इति । चलसंक्रमः सायनांशसंक्रांतिः । अतश्चलसंक्रांतिः परिगणितस्नानादिकविषयत्वादेव कृत्यांतरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रांतिमासांभीकारे शुभाशुभफलकथने च नास्या उपयोग इति युक्तमुत्पश्यामः । इदं चाग्रे सम्यक्तया निर्णेष्यते ॥ १ ॥

अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रांत्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञां च साधैवसंततिलक्याह—

त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन्प्रथमे निहंति

मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् ॥ २ ॥

अस्ते निशाग्रहरेके च पिशाचकादी-

नक्तंचरानपि नटान्पशुपालकांश्च ।

सूर्योदये सकललिंगिजनं च सौम्य-

याम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् ॥ ३ ॥

त्र्यंशे इति॥अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्तते । दिनप्रमाणं त्रिभिर्भक्तं ब्रह्मात्मक-स्तृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेर्कसंक्रमणं नृपतीन्हंति । मध्ये द्वितीय-त्र्यंशे द्विजान्ब्राह्मणान्हंति । अपरके तृतीयत्र्यंशे वैद्यान्हंत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रांतिफलम् । तत्र रात्रिप्रथम-ग्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन् । द्वितीयग्रहरे नक्तंचरान् राक्षसान् । तृतीयग्रहरे नटाक्षतकान् । चतुर्थग्रहरे पशुपालकानामीरान् । सूर्योदयसमये-ऽर्कसंक्रमणं सकललिंगिजनं पाखंडादिकं हंतीत्यर्थः । 'पाखंडाः सर्वलिंगिनः' इत्यभिधानात् । यदाह तु नारदकश्यपौ—'पूर्वाह्णे नृपतीन्हंति विप्रान्मध्य-दिने विशाः । अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् ॥ निशि रात्रिच-राब्राह्मकारानपररात्रके । गोचारिणश्च संध्यायां लिंगिनं रविस्क्रमे ॥' इति । संक्रांतिः क्रूरसौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वसिष्ठः—'रविरविजभौम-चारे संक्रांतौ दिनकरस्य तन्मासे । पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्त्वदु-ष्टिश्च ॥ बुधगुरुसितचंद्राहे सति संक्रांतावनामयं नृणाम् । क्षितिपतिनिकर-

क्षेमं सस्यवृद्धिर्विधर्मिणां पीडा ॥' अत्र मेषसंक्रांतौ विशेषमाह कश्यपः—
'यदा मेषगतः सूर्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तस्य वृद्धिरार्द्राचतु-
ष्टये ॥ मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तमेषु च ॥' अस्यार्थः । यस्मि-
न्दिने मेषसंक्रमस्तद्दिने चंद्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात्तदा सस्य-
वृद्धिः । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । अथ जन्मनक्षत्रे संक्रांतिफलं दीपिका-
याम्—'यस्य जन्मक्षमासाद्ये रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाद्यंतरे तस्य रोगः
क्लेशो धनक्षयः ॥' इति । तत्र शांतिकमपि दीपिकायामुक्तम्—'तगरस-
रोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः । स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रांतौ नृणां
शुभदम् ॥' इति । अथ संक्रांतिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तं वसिष्ठेन—
'अजकन्याक्षपकर्किणि संक्रांतौ यदि भवेद्वर्षम् । अनुलं क्षेम सुभिक्षं
नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् ॥ घटचापसिंहमिथुनसंक्रांतौ यदि भवेद्वर्षम् । आ-
मयढामरभूभृद्युद्धमनर्थं त्ववृष्टिश्च ॥ वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात्संक्रमे
समये । विस्फोटामयतस्करपीडा वृष्टिः कृशानुभयम् ॥' इति । अथ सौम्ये-
ति मकरकर्कटयोः संक्रातिश्चेत्तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितम् ।
मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—'सौम्य-
याम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि' इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अथावशिष्टतादृशसंक्रांतीनां षडशीतिमुखाः संज्ञा अनुष्टुभाह—

षडशीत्याननं चापनृयुकन्याक्षणे भवेत् ।

तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोधटे ॥ ४ ॥

षडशीतीति ॥ धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रांतिश्चेत्तदा षडशीतिमुखा-
नाम्नी संक्रांतिः तुलातलेमेषयोः संक्रांतिर्विषुवनाम्नी । सिंहवृश्चिकवृषकुंभेषु
संक्रांतिर्विष्णुपदाख्या । उक्तं च नारदेन—'स्थिरमेष्वर्कसंक्रांतिर्ज्ञेया विष्णु-
पदाह्वया । षडशीतिमुखं ज्ञेयं द्विस्वभावेषु राशिषु ॥ तुलाधराजयोर्ज्ञेयं
विषुवं सूर्यसंक्रमे ॥' संज्ञाप्रयोजनं च—'याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तु-
लाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाढ्योऽतिपुण्यदाः ॥' इति ग्रंथकृदग्रे
वक्ष्यति । अत्र मनुः—'संक्रांतौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि
नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥' इति । 'रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्य-
दि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्यादुःखभागी हि जायते ॥' इति शाता ।
पोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकृत्यस्य संक्रांतिकालेऽवश्यकर्तव्यता प्रतीयते । तत्र
श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । संक्रांतिका-
लस्यातिसूक्ष्मत्वात् । तदुक्तं देवीपुराणे—'सुरथे नरे सुखासीने यावत्स्पं-
दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥ तस्माच्छततमो
भागश्चुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमे ॥' इति ।
देवलोपि—'संक्रांतिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः' इति । पिशिते-
क्षणैः मनुष्यैः । अतो मुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेपि कार्यं वचनप्रामा-
ण्यात् ॥ ४ ॥

स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकाष्ठदःपूर्वार्धेनाह—

संक्रांतिकालादुभयत्र नाडिकाः

पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगोः ।

संक्रांतीति ॥ गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्यस्य संक्रांतिकाल आगत-
स्तत उभयत्रपूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यसंपादकत्वापुण्या मताः समंताः ॥
सूर्यसंक्रातिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडश घटिकाः पुण्यकाल इति
द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वसिष्ठः—‘दिनपतिसंक्रमणात्प्राक् षो-
डश नाड्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडशनाड्यः सर्वत्र ज्ञानदानकार्येषु ॥’
ब्रह्मसिद्धांते—‘संक्रांतेः प्राक् परस्ताच्च सार्धाः षोडश नाडिकाः । त्रयस्त्रि-
ंशत्संक्रमस्य पुण्याः सर्वस्य नाडिकाः ॥’ अनेन ‘संक्रांतेः पुण्यकालस्तु षोड-
शोभयतः कलाः’ इति स्मृतिवाक्ये यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्य-
काल इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपाकृतं भवति । किंचायमर्थो वासना-
सिद्धः सूर्यसिद्धांतेऽभिहितः—‘अर्कमानकलाः षष्टया गुणिता भुक्तिभा-
जिताः । तदर्धनाड्यः संक्रांतेरर्वाक् पुण्यं तथापरे ॥’ इति । सिद्धांतशि-
रोमणावपि—‘षष्टिर्बिंबं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रांतिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये ।
रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रातिगो मिश्रफलं विधत्ते ॥’ इति वासना-
चेयम् । यदि ग्रहस्पष्टगतिस्तुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिका लभ्यन्ते
तदा ग्रहबिंबकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन । ग्रहे बिंबकलानां षष्टिगुणको
ग्रहभुक्तिर्भाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्वग्रहाणामपि संक्रातिः स्यात् ।
तदुक्तं सिद्धांत एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि ।
अतएव त्रिंशदेकत्रिंशत्सार्धद्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिका-
भिधानं स्पष्टीकृत्याभेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामान्यतः संक्रातिषु द्वात्रिंशद्घ-
टिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मंदारसंज्ञाभेदापुण्यकाल-
विशेषपुनोक्तः—‘द्विचतुष्पंचसप्ताष्ट नव द्वादश एव च । क्रमेण घटिका ह्ये-
तास्तपुण्यं पारमार्थिकम् ॥’ इति । अस्यार्थः । मंदायामंतरालवर्तिघटिका-
द्वयं मंदाकिन्यां चतस्रो घटिकाः ध्वांक्ष्यां पंच घोरायां सप्त महोदर्यामष्टौ
राक्षस्यां नव मिश्रायां दश प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमंदादिसंज्ञावाक्याच्च
नक्षत्रजनितसंज्ञासु मंदादिष्वयं विचारो न वारप्रयुक्तास्ववचनात् ॥

एवं संक्रातिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रांतौ विशेषमुपजा-
त्युत्तरार्धेनाह—

निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे

पूर्वापराहांतिमपूर्वभागयोः ॥ ५ ॥

निशीथत इति ॥ निशीथमर्धरात्रं तस्मादर्वाक् पूर्वत्र अपरत्र पश्चाच्च
संक्रमे संक्रांतिकाले सति पूर्वापरयोरहोः क्रमेणांतिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां
भागकाविति स्वार्थे कः । यथर्धरात्रात्प्राक् संक्रांतिस्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्धं

पुण्यम् । यद्यर्धरात्रादुपरि संक्रांतिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्धमेव पुण्यमित्यर्थः । उक्तं च ब्रह्मसिद्धांते—‘भवनांतं विंशमध्यं रात्र्यर्धात्प्रागुदेति चेत् । ज्ञानदानादि मध्याह्नात्कुर्यादूर्ध्वं गते दिने ॥ रात्र्यर्धादुपरि क्षेत्रं याति चेदन्यथार्यमा । अन्यगामिति मध्याह्नात्पूर्वं ज्ञानादि पुण्यदम् ॥ भवन्नराशिः विंशमध्यं रवेः क्षेत्रं राशिः । वृद्धवसिष्ठोपि—‘अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृच्छ्रं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं ज्ञानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमेण चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥’ इति । ननु रात्रौ दिनसंक्रांतौ रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात्तदा ज्ञानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयमुद्यम आरब्धः । उच्यते—‘रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः’ इति सुमंतुवाक्याद्रात्रौ ज्ञानाद्यधिकारासत्त्वात् । यत्तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव । ‘नैमित्तिकं च कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ।’ इति सुमंतुवाक्यशेषात् ॥ ५ ॥

अर्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कटयोश्च विशेषमुपजातिकयाह—

पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् ।
पूर्वं परस्ताद्यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये ॥ ६ ॥

पूर्णे इति ॥ ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ’ इत्यभिधानादर्धरात्रं निशीथशब्दवाच्यम् । तस्मिन्निशीथे पूर्णे रात्रिद्वितीयप्रहरांतिमपलावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात्तदा प्रागपरं दिनद्वयं पुण्यमुक्तम् । उक्तं च वृद्धवसिष्ठेन—‘पूर्णे चेद्वर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥’ इति । ब्रह्मसिद्धांतेपि—‘यद्यर्धरात्र एव स्यात्संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं ज्ञानदानादिकर्मसु ॥’ अथ मुक्त्वा मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह—अथेति । अथानंतरमुदयास्तात्सूर्योदयास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कमकरसंक्रांती भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्ये स्याताम् । यदि सूर्योदयात्पूर्वं कर्कसंक्रमणं स्यात्तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः—‘यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः । प्रदोषे चार्धरात्रे वा ज्ञानं दानं परेहति ॥ अर्धरात्रे तदूर्ध्वं संक्रांतौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥’ इति । अस्तमयवेलाया इति पंचम्यंतं पदम् । वाशब्द इवार्थः । भविष्योत्तरपुराणेऽपि—‘कार्मुकं तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्धरात्रे वा कुर्यादहति पूर्वतः ॥’ इति । प्रदोषलक्षणं स्कंदपुराणेऽपि—‘त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सति’ इति ॥ ६ ॥

अथार्धोदयास्तादिति वचनस्यापवादमिद्वज्जाह्नदसाह—

संध्यात्रिणाडीप्रमितार्कविंबादधोदितास्तादधऊर्ध्वमत्र ।
चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वधस्तौ ॥ ७ ॥

अर्धेति ॥ अर्धोदितादर्धास्ताच्चाध ऊर्ध्वं च क्रमात् त्रिघटिकास्ताभिः प्रमिता संध्या संध्याकालः स्यात् । अर्धोदितार्कबिंबात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसंध्या तथार्धास्तादर्कबिंबादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसंध्येत्यर्थः । तदाह वराहः—‘अर्धास्तमितानुदितात्सूर्यादस्वष्टभं नभोयावत् । तावान्संध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयात् ॥’ इति । तत्प्रमाणमाह नारदः—‘अर्धास्तमनसंध्या हि घटिकात्रयसंमिता । तथैवाधोदयात्प्रातर्घटिकात्रयसंमिता ॥’ इति । स्कंदपुराणेपि—‘उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमुच्यते । सायंसंध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ॥’ इति । अत्र संध्यालक्षणे अर्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कंदपुराणीयवाक्यस्य च ग्रीहियववद्विकल्पः । अथ संध्यालक्षणप्रयोजनमाह—अथेति । अथ संध्यायां प्रातःसंध्यायां सायंसंध्यायां च क्रमाच्चेष्टाम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्वौ धनौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यत्वात् ‘प्लुतप्रगृह्या अचि—’ इति प्रकृतिभावः । यदि प्रातःसंध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्योदयादनंतरं संपूर्णमहः पुण्यम् । तथा यदि सायंसंध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्यास्तात्पूर्वं संपूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—‘सूर्यस्योदयसंध्यायां यदि याम्यायनं भवत् । तदोदयादहः पुण्यं पूर्वाहः पूर्वतो यदि ॥ सूर्यास्तमनसंध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदहः पुण्यकालः स्यात्परतश्चोत्तरेहनि ॥’ इति । अत्र यद्युदयसंध्यातः प्राक्कंसंक्रमस्तदा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्यस्तसंध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रांतिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो ननु प्राग्दिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्यादिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसंध्यापदोपादाने सामान्यविशेषभावोऽवगंतव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कंदपुराणीयं वाक्यम्—‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापरभिभागेन रात्रौ संक्रमते यदा ॥ दिनांते पंच नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पंच दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’ इति । तदपि संध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतमेवेति । अन्यदपि संध्यालक्षणप्रयोजनम्—‘प्राक्संध्यागर्जित’ इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रांतरविरुद्धत्वात् । तथाहि—‘अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाधे ज्ञानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयाग्रहरद्वयम् ॥ पूर्णं चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥’ इति । वृद्धवसिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु ‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥’ इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्याद्रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमहःसंक्रम इत्यादिनाप्येतदेवानुष्ठानं विहितं तस्यापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति । तस्मान्मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अतएवाह याज्ञवल्क्यः—

‘राहुदशनसंक्रांतिविवाहाख्ययवृद्धिषु । ज्ञानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘सुतजनने संक्रांतावुपरागे चंद्रसूर्ययोनिर्यतम् । रात्रावपि कर्तव्यं ज्ञानं दानं विशेषतो वृणाम् ॥’ इति । सुमंतुश्च—‘ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियान्त्रार्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥’ इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोपि संक्रांतिपदस्य मकरकर्कटसंक्रांतिपरत्वमवसीयते । यस्तु—‘रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।’ इति निषेधः स संक्रांत्यंतरे व्यवतिष्ठते । अतएवोक्तं कश्यपेन—‘ज्ञानं दानं ग्रहणवत्सौम्ययाम्यायनद्वये’ इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव ज्ञानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः । शास्त्रद्वयेन तुल्यबलत्वाद्विकल्पसिद्धौ तत्तद्देशप्रसिद्धस्पर्ष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गुर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसंभवे सति रात्रावेव ज्ञानदानादिकं कुर्वीतीत्यर्थः । वाक्षिणाख्यास्तु वृद्धगर्गादिवाक्यमंगीकृत्य दिवसपूव ज्ञानदानादि कुर्वन्तीत्यलमितिप्रसंगेन । यदा तु दिने कर्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्धवसिष्ठः—‘अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥’ इति । उत्तरायणमतीतं सत्पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यम् । तत्र कर्कटसंक्रांते प्राक् त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः मकरेत्तरा विंशतिघटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपरविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति । तथासति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासंभवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुशयन्ते । यदा तु प्रतिबंधस्तदा ‘यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’ इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्त्वेव श्राद्धादि विधेयम् । ‘सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्’ इति न्यायाच्च ॥ ७ ॥

अथ पूर्वपराः षोडशघटिकाः पुण्या इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्ठुभाह—

याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः ।

षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः ॥ ८ ॥

याम्येति ॥ याम्यायने कर्कसंक्रांतौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रांतिषु संक्रांतिकालाद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः ज्ञानदानादावनंतफलदा ज्ञेयाः । अग्रिमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेययोः मध्या उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः । अथवा षोडशैव घटिकाः पुण्याः । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रांतिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रांतौ संक्रांतिकालात्परा अग्रिमाः षोडश घटिका अतिपुण्यदाः । प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः—‘याम्यायने

विष्णुपदे तथादौ दानाद्यनंतं विषुवे च मध्ये । वदंशतीते षडशीतिवक्त्रे महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥' तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रांतौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्गिरणायि । विष्णुपदे तु अभिमादिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । पुण्यायां विष्णुपद्यायां च प्राक्पश्चादपि षोडश' इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् । दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह—'मेवे तुलायां च संक्रांतिकालात्पूर्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ घटिकाः पुण्यकालः' इति । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदोपादानान्मध्ये षोडश घटिकाः पुण्या इत्युच्यते । कस्मात्कालान्मध्य इत्यपेक्षायां संक्रांतिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यदुक्तं बृहस्पतिना—'वर्तमाने तुला मेवे नाढ्यस्तूभयतो दश' इति तुलामेषसंक्रांतिकालात्प्राक् पश्चाच्च पंच पंच घट्यः पुण्या इति । यदप्युक्तं आद्यंतसापेक्षत्वान्मध्यशब्दस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलदश दशघटिकात्मको भवतीति । 'यायाः सन्निहिता नाढ्यः' इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्याभिर्मघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु 'षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तुस्यास्तु नाढिकाः' इति वृद्धवसिष्ठवाक्यं तत्प्राग्घटीषु प्रतिबंधवशाच्छाब्दादेरसंभवे सत्यंतिमघटीषु श्राब्दादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिनं संक्रांतिविषयं वेदितव्यम् । 'अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम्' इति सामान्यवाक्यस्य 'सौम्यायने विष्णुपदे' इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव—'रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं ज्ञानदानयोः' इति रात्रिपरविशेषस्य सत्वाच्च । एवं निर्णति पुण्यकाले ज्ञानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र ज्ञानदानाद्यकुर्वन्तश्च प्रत्यवायमाह वसिष्ठः—'इति संचित्य विनिर्णयमादेष्टव्यं सदैव दैवज्ञैः । विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रांतौ पुण्यदिवसेपि ॥ पितृनुसिं न करोति हि दत्त्वा शपं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् ॥ ऊपरवापितविजं यद्वत्तद्वच्च निष्फलं भवति' । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये चलसंक्रमण आगतसमये निर्णति पुण्यकालातिक्रमसमये ज्ञानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रांतिषु ज्ञानदानादेः फलमाह भारद्वाजः—'षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्विषये तथा । दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो नैव दृश्यते ॥' वृद्धवसिष्ठोपि—'अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु च ॥' इत्यलमिति प्रसंगेन । इति सूर्यसंक्रांतिनिर्णयः ॥ अथ नायं केवलं सूर्यसंक्रमणएव पुण्यकालः किंतु चंद्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकः प्रसंगतः प्रोच्यते अस्माभिः । यदाह जैमिनिः—'नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेंदुनाढ्यः । पुण्यास्तयंदोस्त्रिधरापलैश्च युगेकनाडीमुनिभिः शुभोक्ता ॥ १ ॥ नाढ्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य दुधस्य तिस्रो मत्तवः पलानि ॥ अढ्यब्धिनाढ्यः पलसप्तयुक्ता गुरो च शुके सपलाश्चतस्रः ।

॥ २ ॥ दिनागनाढ्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ॥ अद्यंतमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरैर्द्रवाम ॥ ३ ॥' अस्यार्थः । सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमे च प्राक् परस्तश्च षोडशघटिकाः पुण्याः । एवं चंद्रस्यैकघटी त्रयोदशपलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकपलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दशपलानि । गुरोश्चतुश्चत्वारिंशद्घटिकाः सप्त पलानि । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकम् । शनैर्द्व्यंशीति घटिकाः सप्तपलानि चोभयतः पुण्यकाल

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	ग्रहाः
१६	१	४	३	४४	४	८२	घटी.
०	१३	१	१४	७	१	७	पला.

इत्यर्थः । यथा सू. चं. मं. बु. गु. शु. श. ग्रहाः । अत्रोपपत्तिः । 'भानो-
र्गतिः स्वदशभागयुताद्धिता वा विंबं विधोस्त्रिगुणिता युगशैलभक्ता ७४ ।
तिथ्यद्रि ७१५ हीनशशिभुक्तिरिषुद्धि २५ भक्ता नंदाक्षि २९ युग्भवति वा
विधुविंबमेवम् ॥' इति सिद्धांतशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचंद्रयोर्मानकला
आनेयाः । 'व्यंघ्रीषवः सचरणा ऋतवस्त्रिभागयुक्ताद्रयो नव च सत्रिलवे-
षवश्च । स्युर्मध्यमास्तनुकलाः क्षितिजादिकानां त्रिज्याशुक्लविंबरेण पृथग्वि-
निष्ठाः ॥' इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकलाः सू-
चं. मं. बु. गु. शु. श. तत्र 'षष्टिर्बिंबं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रांतिनाढ्योऽखिल-
धर्मैकृत्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रांतिगो मिश्रफलं विधत्ते ॥' इति
भास्करोक्तविशा संक्रांतिनाढ्यः स्युः । तत्र ग्रहभुक्तयस्तेनैवोक्ताः 'नंदाक्षा
भुजगा रवेः शशिगतिः खांकाद्रयोऽक्षाम्रयस्तुंगस्यांगकलाः कुवेदविकलाः पा-
तस्य रामाभवाः । माहेयस्य महीगुणा रसकरा ज्ञस्येषुसिद्धा रदाः पंचेज्यस्य
सितस्य षण्णवमिता अष्टौ शनेर्द्वे कले ॥' इति । बुधशुक्रयोस्तु संक्रांतिघटि-
कानयने सूर्यगतिरेव हारः कल्प्यस्तद्वतितुल्यत्वात्तयोः वासना । भाष्ये हि ।
'बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित्पृष्ठतस्तस्यानुचराविव
सदा व्रजंतौ दृश्येते ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नम्'
इति भास्करेणाभिहितत्वात् । ह्यमानानुगतिस्तच्छीघ्रफलानयनार्थे

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.
अ	अ	४	६	७	८	५
३१	१	५	८	२०	२०	२०

वासनासिद्धजीर्णैः कल्पिता । तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पु-
ण्यकालघटिकाः । सूर्यस्य यथा त्रयस्त्रिंशद्घटिका एवं चंद्रस्य द्वे घटिके षड्-
विंशतिपलानि भौमस्य नव घटिकाश्चत्वारि पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंश-
तिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिकाः एवं शुक्रस्य नवघटिका अष्टौ पलानि शनेः
षष्ठ्यधिकं शतं घटिकाः पूर्वापरकालौ मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः । यथा
अत्र वासना प्रागुक्ता । एता अधा नाढ्यः प्राक्परतश्च पुण्याः । अत्र गणिताग-
तघटीपलेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च कचिक्लिंस्त्रिपलभेदो घटिकाभेदश्च स
गतिस्पष्टकृतिवशतः । युक्तं चैतत् । आकाशे हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा
इत्यंते न मध्यमाः । 'दिनद्वयस्पष्टखगांतरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिंब-
बै'रिति स्पष्टगत्यैव बिंबसंक्रांतिघट्यानयनमुचितं । उक्तं च केशवाचार्येण—
'कुजादिकानामपि बिंबलिप्ताः षष्ठ्या गुणाः स्वस्वजवेन भक्ताः । नाढ्यादिकः
संक्रमणांतरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिंबैः ॥' इति । अपिशब्दात्सूर्याचं-
द्रमसोर्ग्रहणं । तथासति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिंबयोरुपचयापचयाभ्यां

सु.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	म.
५८	१८०	३१	५८	५	५८	२	हा.
८	३५	३६	८	०	०	८	कला.

साम्यैस्तत्तद्घटिकानामप्युपचयापचयाः साम्यातिक्रमेणापतन्ति । तेषां चानि-
यतत्वात्पथे उपनिबन्धायोगात् जीर्णैर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां ग्रहाणां पु-
ण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः । अत्र मत्कृतं पद्यम् 'नाढ्यो रामगुणा ३३
रवेरथ विधोः षट्दोः पलैर्युग्मद्वयं २६ भौमस्याब्धिपलैर्युता नव १।४ विदो
युक्ताः पलैः स्वाभिभिः । घण्टाढ्यो ६ दृगजा ८८ गुरोरथ भृगोर्नदाः ९ प-
लैरष्टभिः पुण्याः स्युः खनृपाः १६० शनेरुभयतो राश्यक्षयोः संक्रमे ॥' अतो

र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.
६	१	८	३	४४	४	८०	३३	२	९	६	८८	९	१६०
३०	१३	३२	१०	२४	३४	०	०	२६	४	२०	०	८	०

जैमिनिवाक्ये—'सार्धाश्चतस्रः पलसंप्रयुक्ता गुरोः' इति पाठो माधवादिभि-
रुपाठि । तथा हेमाद्रिणापि—'दिनागनाढ्यो' इति पदे नागा अष्टौ द्विरा-
वृत्ता नागा दिनागाः षोडश नाडिकाः शनैश्चरसंक्रांतौ पुण्यकाल इति यत्
व्याख्यातं तदुभयमपाकृतं भवति । तथाच रामचंद्राचार्या अपि काल-
निर्णयदीपिकायां हेमाद्र्यादिमूलकममुमर्थं स्वपथेनोपनिबध्नुंति । अत-

श्रित्योक्तयो ज्ञेयाः । तस्मात्सर्वग्रहाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रांतिषु पुण्यकाल-
ताप्यस्ति । भास्करोपि 'रवेस्तु ताः पुण्यतमाः' इति वदंश्चंद्रादिसंक्रांतिषु
नाढ्यः पुण्या इत्यसूचयत् । 'अतिशायने तमविष्टनौ' इति पाणिनिवच-
नात् । 'ग्रहः स्वसंक्रांतिगो मिश्रफलं विधत्ते' इति सूर्यादिसंक्रांतिसाधारणं
तत्र सकलसंक्रांतिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन सूर्यसंक्रमवन्निर्णयो ध्येयः ।
यत्तत्संक्रांतिमान्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ इति सकल-
ग्रहसंक्रांतिनिर्णयः ॥ ८ ॥

अथ रविनिरयनांशसंक्रांतिकालमभिधायेदानीं सायनांशसंक्रांतिषु पुण्य-
कालमुपजातिकयाह—

तथायनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृता दिनाद्यैः ।
मेषादितः प्रक्चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते ॥ ९ ॥

तथायनांशा इति ॥ यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा
अपीति व्यवहितस्तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ट्या गुण्याः स्पष्टसूर्यगत्या वि-
हृता लब्धैः दिनाद्यैः दिनघटीपलैः कृत्वा मेषादिद्वादशराशिसंक्रांतिकाला-
त्प्राक् चलसंक्रमाः स्युस्ते चलसंक्रमा दाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपश्राद्धहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति । तदुक्तं वसिष्ठसिद्धांते—'चलसं-
स्कृततिग्रमांशोः संक्रमो यः सुसंक्रमः । अजागलस्तन इव राशिसंक्रांतिरु-
च्यते ॥' इति । पुलस्त्यः—'अयनांशसंस्कृतो भानुर्गोले चरति सर्वदा ।
अमुख्या राशिसंक्रांतिस्तुल्यः कालविधिक्षयोः ॥ ज्ञानदानजपश्राद्धव्रतहोमा-
दिकर्मभिः । सुकृतं चलसंक्रांतावक्ष्यं पुरुषोभुते ॥' इति । जाबालि-
रपि—'संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेप्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे
विंशतिः परा' इति । अयने चलसंक्रमे । अत्र चलसंक्रमाख्ये मकरायणे पूर्वा
विंशतिघटिकाः पुण्यकालः । मकरसंक्रांतौ तु परा विंशतिघटिकाः पुण्यकालः ।
मकरव्यतिरिक्तैकादशचलसंक्रमेषु तत्तत्संक्रमवत् पुण्यकालो ज्ञेय इत्यर्थः
इति माधवो व्याख्ययत् ॥ अथायनांशानयनं तु सूर्यसिद्धांते—'त्रिंशत्कृत्वो
युगे भानां चक्रं प्राक् परिलंबते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्गुणाद्यद्वाप्यते ॥
तद्दोह्निद्वा दशासांशा विज्ञेया अयनेभिधा । तत्संस्कृताद्गुता क्रान्तिच्छायाच-
लदलादिकम् ॥ स्फुटं तत्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक्चक्रं चलितं
हीनं छायाकार्काकरणागते ॥ अंतरांशैरथावृत्त्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ॥' इति
च । सांप्रतं सार्धं षोडशायनांशाः धनंगताः संति छायाकार्काकरणागतस्य सूर्य-
स्याल्पत्वात् । अतएव प्राक् इत्युक्तं ग्रंथकर्त्रा । अत्र प्रागित्युपलक्षणम् ।
कदाचित्संक्रांतिकालात्परतोऽप्ययनांशवशेन च संक्रमसंभवात् । तथा च
पश्चाच्छेषस्तथाधिक इत्युक्तम् । वेदांगज्योतिषेऽपि—'प्रपद्येते अविष्टादौ सूर्य-
चांद्रमसाबुदक् । सार्पांश्च दक्षिणार्कस्तु मावश्रावणयोः सदा ॥' इति ।
तत्र मेषादिसंक्रांतिकालस्य सौरसावनघटिकात्मकस्य अयनांशानां च सौ-

भ्यायनतुल्यजातीयत्वाद्योगवियोगौ न स्तः । इत्ययनांशादीनां करणायानु-
पातः । यदि सूर्यस्य स्पष्टगतिर्भाजक इत्युपपन्नम् लब्धानि सौरसावनदि-
नानि घटीपलानि अतः भोगोनष्टिघटिकात्मकं दिनं तल्लभ्यते तदाय-
नांशैः किमिति । तत्रायनांशानां षष्टिगुणकः सूर्यस्पष्टगतिर्भाजक इत्युपप-
न्नम् । लब्धानि सौरसावनदिनानि घटीपलानि अतस्तुल्यजात्योयोगो वि-
योगो वा कार्यः । ननु चैकस्यैव सूर्यस्यैकस्मिन्नेव राशौ राशिसंक्रमणं चल-
संक्रमणं च कथं भवति ? कुतः स्वक्षास्थितांशभागस्य द्वादशधा विभक्तस्य
राशिरितिसंज्ञा तत्र रविमंडलस्य तत्तद्वाद्याविप्रदेशस्य स्पर्शो राशिसंक्रमण-
मित्युच्यते तस्मिन्नेव राशौ चलसंक्रमस्तु कीदृश इति चेच्छृणु । ईश्वरे-
च्छालोकादष्टवशतसद्वाद्यादिभागस्य सूर्ये तेजःसंपर्कश्चलसंक्रमो मंडलमध्य-
संपर्कश्च राशिसंक्रम इति विवेकः । तद्यथा रथ्यां प्राक् पश्चाच्च नीयमानस्य दी-
पस्याग्रे दीपप्रभा यस्मिन् प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे क्षणांतरे दीपोपि
गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां चलसंक्रमा द्रष्टव्याः । एवं चलसंक्रमस्य सु-
ख्यत्वमुक्तं शिरोमणिसिद्धांति—‘दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो नभसंक्र-
मात् । यतः सकलकर्माणि पुण्यतश्चलसंक्रमः ॥’ नन्वेवमयनसंक्रमस्य सु-
ख्यत्वे तेन मानेन पंचांगगणना स्यात् चंद्रादीनामप्ययनचलनदर्शनात् ।
नच सायनांशाभ्यां निरयनांशाभ्यां वा सूर्यचंद्रयोभ्यां तिथेस्तुल्यत्वावस्तु
पंचांगगणनेति वाच्यम् । अश्विन्यादिभानां विष्कंभादियोगानां च विसंवा-
दात् । किंच सायनसंक्रमरहितस्य चांद्रमासस्याभिमासत्वव्यवहारप्रसंगः ।
तथा तादृक्संक्रांतिद्वययुतस्य क्षयमासत्वव्यवहारप्रसंगः । विवाहादौ च
सौरमासगणनाप्यनेनापि मानेन स्यादिति चेत् । उच्यते । सायंसंक्रमस्तु पु-
ण्यकालार्थमेवोपयुज्यते न सर्वत्र ज्ञानदानजपश्चादेष्विति परिगणितविषयपुल-
स्त्यवाक्यालोचनात् । तेन पंचांगगणना न्यूनाधिमाससौरमासादिकमप्यनेन
मानेन भवति । तथा सति चात्रादिमुहूर्तेषु भरणीव्यतीप्तादिषु द्रव्ययोगानां
गुरुपुण्यादिशुभयोगानां च व्यवहारो निरयनेनैवोपपद्यते न सायनेन । साय-
नगणनया सर्वथा ग्रहणविसंवादः । तद्यथा षोडशोत्तरपंचदश १५१६ शत-
मिते शालिवाहनशककाले वैशाखपूर्णिमायां पंचत्रिंशद्वाडीमितायामिन्दूपराग
उपलब्धः । तत्र चंद्रः ६।२६।२८ राहुः १३।५८ अत्र निरयनगणनया शरां-
गुलानि १२ मानैक्यखंडं २० प्रासांगुलानि ८ यद्यत्रायनांशांशे योजयित्वा
शर आनीयेत तदा शरांगुलादिः ३० अस्य मानैक्यखंडाधिक्याद्ग्रहणं नाया-
तीति सर्वजनप्रत्यक्षविसंवादः । सायनगणनया त्वयोग्येपि काले ग्रहणोप-
लंभः स्यात् । अन्यच्च स्पष्टीकरणेन साचितो भौमादिग्रहो यक्षक्षत्रेण गणि-
तेनागतस्तक्षत्रसमीप एवोपलभ्यते प्रत्यक्षतः । सायनत्वे हि ग्रहः कदाचि-
देकनक्षत्रद्वयांतरे वापलीयते सूर्यचंद्रयोस्तु तेजोबाहुल्यान्नक्षत्रतेजःपरिभवा-
त्तक्षत्रसन्निधौ उपलंभाभावो यद्यपि तथापि कदाचित्क्षीणचंद्रस्याप्युपलंभो
दृश्यते । एवं संहितासु मीनशनैश्चरादिविषयकदुष्टफलानि चैकसाध्यवस्थित-

ग्रहयोगफलानि च निरयनेनैव । तथा बृहद्वसिष्ठसंहितायाम्—‘षट्पौ-
ष्णभाद्वादशरौद्रधिष्ण्यासुराधिसद्धानि नव क्रमेण । पूर्वार्धमध्यापरमात्त-
दूर्ध्वं भुंक्तेऽखिलव्योमचरास्तथैव ॥’ इति ग्रहाणां पूर्वार्धमध्यापरभागयो-
ग्यत्वमपि निरयनेनैवोपलभ्यते । तस्मात् निरयनगणनयैव सर्वोपि व्यवहारो
युक्तः । ननु सायनगणना दत्ततिलांजलिरिति चेत् । उच्यते । सायनगणना
हि नियतविषया । उक्तं च—‘अयनांशाः प्रदातव्या लभे क्रांतौ चरागमे ।
सत्रिमे विश्रिमे पाते तथा इक्ष्मपातयोः ॥’ इति । सूर्यसिद्धांतेपि—‘त-
त्संस्कृताद्ग्रहाक्रांतिच्छायाचरदलादिकम् । स्फुटं तत्तुल्यतां गच्छेदयने विबु-
धद्वये ॥’ इति । आदिशब्देन लभम् । अतोऽयनांशानां वासनासिद्धनियत-
विषयत्वाद्द्वयोरपि मानयोरसंकीर्णो व्यवहार इति सर्वमनाकुलम् । पुण्यका-
लस्तुभयविधसंक्रमेपि ज्ञेयः । पूर्वलिखितवसिष्ठादिवाक्यस्वरसात् । यत्तु
वसिष्ठसिद्धांते—‘पुण्यदां राशिसंक्रांतिं केचिदाहुर्मेनीषिणः । नैतन्मम
मतं यस्माच्च स्पृशेत्क्रांतिकक्षया ॥’ इति तदयनसंक्रमपुण्यकालातिस्तुतिपरं
नतु राशिसंक्रांतिपुण्यकालनिराकरणार्थम् । अन्यथा—‘दिनपतिसंक्रमणात्प्रा-
क्षोडश नाढ्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडश नाढ्यः सर्वत्र ज्ञानदान-
कार्येषु ॥’ इति स्वसंहितोक्तराशिसंक्रमपुण्यकालप्रतिपादकवचनस्यानेन सह
विरोधो दुष्परिहारः स्यादित्यलमतिप्रसंगेन ॥ ९ ॥

अथ संक्रांत्युपयोगित्वाजघन्यबृहत्समनक्षत्राण्युपजातिकयाह—

समं मृदुक्षिप्रवसुश्रवोग्निमघात्रिपूर्वासपमं बृहत्स्यात् ।

ध्रुवद्विदैवादितिभं जघन्यं सार्पांबुपार्द्रानिलशाक्रयाम्यम् ॥१०॥

सममिति ॥ मृदूनि मृगरेवत्यनुराधाचित्राः क्षिप्राणि अश्विन्यभिजित्पु-
ष्यहस्ताः वसुधनिष्ठा श्रवः श्रवणः अग्निः कृत्तिका मघा प्रसिद्धा त्रिपूर्वा पू-
र्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाः अस्त्रपो राक्षसः ‘राक्षसः कौणपः क्रव्याद्
क्रव्यादोऽस्त्रपः’ इत्यमरः । तस्य भं मूलं । अत्र समाहारद्वंद्वः । एतानि पंच-
दश भाति समसंज्ञानि । ध्रुवाणि रोहिणीयुत्तराः द्विदैवं विशाखा आदितिभं
पुनर्वसुः एतानि षड्भाति बृहत्संज्ञानि । सार्पमाश्लेषा अंबुपः शततारका
आर्द्रा प्रसिद्धा अनिलः स्वाती शाक्रं ज्येष्ठा याम्यं भरणी एतानि षड्भाति
जघन्यसंज्ञानि । उक्तं च नारदेन—‘तारा जघन्याः सार्पेन्द्रा वातार्द्रातक-
तोयपाः । ध्रुवादितिद्विदैवल्यं बृहत्ताराः पराः समाः ॥’ इति । वसिष्ठेनापि
‘जघन्यधिष्ण्यानि जलेशसर्परोद्रेन्द्रयाम्यानि लदैवतानि । अघ्यर्धधिष्ण्यान्य-
दितिद्विदैवस्थिराणि शेषाणि समाह्वयानि ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ संज्ञाप्रयोजनमुपेन्द्रवज्रयाह—

जघन्यमे संक्रमणे मुहूर्ताः शरेंदवो १५ त्राणकृता ४५ बृहत्सु ।

खराम ३० संख्याः सममे महर्घं समर्घसाम्यं विधुदर्शनेऽपि ११

जघन्यम् इति ॥ जघन्यनक्षत्रे यदि संक्रमणं तदा शरैर्दवः पंचदश मुहूर्ता ज्ञेयाः । बृहन्नक्षत्रे संक्रमणे सति बाणकृताः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः । समनक्षत्रे संक्रमणे सति खरामसंख्यास्त्रिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः । उक्तं च नारदेन—‘तासां प्रमाणं घटिकास्त्रिंशन्नवतिषष्ठयः’ इति । अतएव त्रिंशद्घटिकाः पंचदशमुहूर्ताः नवतिघटिकाः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ताः षष्टिघटिकास्त्रिंशन्मुहूर्ताः स्युरित्यर्थः । अथास्य फलमुच्यते । महर्घं समर्घसाम्यमिति । यदा पंचदशमुहूर्ता संक्रांतिस्तदा सर्वमन्नं महर्घं दुर्लभं भवति । यदा पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा समर्घं सुलभमन्नम् । यदा तु त्रिंशन्मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा साम्यं न महर्घं न समर्घमपि किंतु यथास्थितमित्यर्थः । इदं तु मुहूर्तानां न्यूनाधिकसमभावज्जायते । उक्तं च संवित्प्रकाशे—‘मुहूर्ताः पंचभूतुल्या जघन्यानां परामिधाः । बृहतां पंच वेदास्ते समानास्ते खवद्भयः ॥ पंचैदुषु मुहूर्तेषु दुर्भिक्षं रविसंक्रमे । पंचाब्धिषु समर्घं स्यात्त्रिंशत्सु समता मता ॥’ इति । अथ विभुदर्शनेपि इति चंद्रदर्शनेप्येवमेव फलं वाच्यम् । अयमर्थः—यदि जघन्यनक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा महर्घम् । बृहन्नक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा समर्घम् । समनक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा साम्यमन्नस्य । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘बृहत्सु धान्यं कुरुते समर्घं जघन्यधिष्ण्याभ्युदितो महर्घम् । समेषु धिष्ण्येषु समं हिमांशुर्वदत्यसंदिग्धमिमं ग्रहांतः ॥’ वसिष्ठोपि—‘शाखैवमेवं मणिजीवधातुमूलोर्णकपूररसादिकानाम् । अर्घं वदेज्यौतिषकः प्रजानां समर्घवस्तूत्तमसंग्रहार्थम् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ प्रसंगात्कर्कसंक्रांतावद्द्विशोपकाननुष्ठुभाह—

अर्कादिवारं संक्रांतौ कर्कस्याब्दविशोपकाः ।

दिशो नखा गजाः सूर्या धृत्योऽष्टादशसायकाः ॥१२॥

अर्कादिवारं इति ॥ कर्कसंक्रांतौ सूर्यादिवारं सत्यासेते वक्ष्यमाणा अद्द्विशोपका ज्ञेयाः । तद्यथा रविवारे दश सोमवारं विंशतिः भौमेऽष्टौ बुधे द्वादश गुरौ धृत्योऽष्टादश शुकेऽप्यष्टादश शनिवारं कर्कसंक्रांतौ सत्यामब्दविशोपकाः पंचेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ कीदृशस्य रवेः संक्रमो जातस्तत्फलमिद्वज्रयाह—

स्यात्तैतिले नागचतुष्पदे रविः सुप्तो निविष्टस्तु गरादिपंचके ।
किंस्तुन्न ऊर्ध्वं शकुनौ सकौलवेऽनिष्टः समः श्रेष्ठ इहार्धवर्षणे १३

स्यादिति ॥ करणानि व्याख्याने मयोक्तानि । तत्र रविः तैतिलनागचतुष्पदाख्यकरणेषु सुप्तः सन् संक्रमितः स्यात् । गरादिपंचके गरवणिजमग्राववबालवाख्यकरणेषु निविष्ट उपविष्टः सन्संक्रमितः स्यात् । किंस्तुन्नशकुनिकौलवाख्यकरणेषु ऊर्ध्वमूर्ध्वस्थितः सन् संक्रमितः स्यात् । इह करणाधिकरणसंक्रांतौ रविः अर्धवर्षणे अर्धं मूल्ये वर्षणे बृष्टौ अनयोरुपलक्षणत्वाद्वाग्ये-

ऽपि क्रमादनिष्टः समः श्रेष्ठः स्यात् । अयमर्थः—सुसरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येप्यनिष्टः सहर्धवृष्टिभावाद्धान्याभावकारको भवति । एवं निविष्टरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येष्वनिष्टः समो न शुभो नाप्यशुभः । तयोर्ध्वरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येषु श्रेष्ठः । ‘समर्धवृष्टिबाहुस्यधान्यबाहुस्यकारकः’ इति । उक्तं च नारदेन—‘निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे । कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुमे चोर्ध्वसंस्थितः ॥ चतुष्पात्तैतिले नागे सुप्तः क्रांतिं करोति सः । धान्यार्धवृष्टिषु समं श्रेष्ठहीनं भवेत्क्रमात् ॥’ क्रांतिं संक्रांतिं । रत्नमालायामपि—‘चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति । विष्ट्यां बवालये च गराह्वये च सबालवालये वणिजे निविष्टः ॥ किंस्तुघ्ननास्त्रिशकुनावपि कौलवालये चोर्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात् । धान्यार्धवृष्टिषु भवेत्क्रमशस्वनिष्टमभ्येष्टतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वं ॥’ इति । अस्यान्यदपि फलमग्रे वक्ष्यति ॥ १३ ॥

अथ रविसंक्रांतेः करणपरत्वेन वाहनवस्त्रायुधभक्ष्यलेपनजातिपुष्पाणि स्फलानि शार्दूलविक्रीडितत्रयेणोपजातिकया चाह—

सिंहव्याघ्रवराहरासभगजावाहद्विपट्टोटकाः

श्वाजो गौश्वरणायुधश्च बवतो वाहा रवेः संक्रमे ।

वस्त्रं श्वेतसुपीतहारितकपाङ्गारक्तकालासितं

चित्रं कंबलदिग्धनाभमथ शस्त्रं स्याद्भुशुंडी गदा ॥१४॥

खड्गो दंडशरासतोमरमथो कुंतश्च पाशोऽकुशो-

ऽस्त्रं बाणस्त्वथ भक्ष्यमन्नपरमान्नं मैक्षपकान्नकम् ।

दुग्धं दध्यपि चित्रितान्नगुडमध्वाज्यं तथा शर्करा-

ऽथो लेपो मृगनाभिकुंकुममथो पाटीरमृद्रोचनम् ॥१५॥

यावश्चोतुमदो निशांजनमथो कालागुरुश्चंद्रको

जातिदैवतभूतसर्पविहगाः पश्वेणविप्रास्ततः ।

क्षत्रावैश्यकशूद्रसंकरभवाः पुष्पं च पुन्नागकं

जातीबाकुलकेतकानि च तथा विल्वार्कदूर्वाबुजम् ॥१६॥

स्यान्मल्लिका पाटलिका जपा च संक्रांतिवस्त्राशनवाहनादेः ।

नाशश्च तद्दृष्ट्युपजीविनां च स्थितोपविष्टस्वपतां च नाशः १७

सिंहेति ॥ खड्गेति ॥ यावश्चेति ॥ स्यान्मल्लिकेति ॥ बवतः त्यन्लोपे पंचमी । बवमारभ्य सप्तचरकरणानि स्थिराणि चत्वारि शकुन्यादीनि एतेष्वेकादशसु करणेषु क्रमेण वाहनानि वस्त्राणि तथाऽऽयुधानि भक्ष्याणि ले-

पनानि जातयश्च पुष्पाणि च ज्ञेयानीत्यर्थः । तत्र बाह्नानि सिंहव्याघ्रौ प्र-
सिद्धौ वराहः शूकरः रासभो गर्दभः गजो हस्ती बाहद्विषत् महिषः 'लु-
कायो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । घोटकोऽश्वः आ कुकुरः
अजो मेषः गौर्वृषः चरणायुधः कुक्कुटः एतान्येकादशकरणेषु बाह्नानि ।
एवं वस्त्रादीन्यपि व्याख्येयानि । तदाह कश्यपः—'सिंहशार्दूलवाराहकुं-
जरा महिषस्तथा । तुरगश्चाजवृषभकुक्कुटाश्च बवादिषु ॥ तिथ्यर्धजेषु संक्रां-
तिबाह्नानि यथाक्रमात् ॥' तिथ्यर्धकरणे नारदेन तु विशेषोभिऽहितः—'ख-
शबाह्नीकवंगेषु संक्रांतेर्धिष्ण्यबाहनम् । अन्यदेशेषु तिथ्यर्धबाहनाः स्युर्ववा-
हयः ॥' इति । यदि संक्रांतिरश्विन्यां तदाऽश्विन्या योनिरश्वस्तद्बाहनं स्यात्
खशबाह्नीकवंगदेशेषु । एवं सर्वनक्षत्रेषु ध्येयम् । अमुमर्थं स्पष्टमाह कश्य-
पः—'भयोनिबाहनं वंगबाह्नीकविषये खशे ।' इति । अतोऽन्यदेशेषु कर-
णैरेव बाहननिर्णय इत्यर्थः ॥ अथ वस्त्रमुच्यते । श्वेतं शुभ्रं सुपीतं प्रसिद्धं
हारितकं नीलवर्णं पांडुरं अरुणवर्णं आरक्तमलक्तकवर्णं कालं श्यामवर्णं अ-
सितं कज्जलवर्णं चित्रमनेकवर्णं कंबलः प्रसिद्धः दिक् वस्त्राभावो नम्रत्वमि-
त्यर्थः । घनाभं मेघवर्णम् । उक्तं च—'श्वेतपीतहरितपांडुरक्तश्यामवर्णमसितं
बहुवर्णम् । कंबलो विवसनांबुदवर्णान्यंशुकानि च रवेः करणेषु ॥' ॥ अथ
शस्त्रमुच्यते ॥ तत्र भुशुंढ्यादीन्येकादशायुधानि प्रसिद्धानि । शरासो
धनुः । यदाहतुर्नारदकश्यपौ—'भुशुंढीभिदिपालासिदंडकोदंडतोमरान् ।
कुंतपाशांकुशास्त्रेषून्निभतिं करणेष्विनः ॥' भिधिपालं गदा इषुर्बाणः ॥
अथ भक्ष्यमुच्यते । तत्रान्नं मोदकादि परमान्नं पायसं भैक्षं भिक्षाणां स-
मूहो भैक्षम् 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यण् । संन्यासिवदृष्टे गृहे गत्वा यत्किंचि-
दन्नं प्राप्यते तत्रैक्षमुच्यते । पक्वान्नकं अपूपपादि दुग्धं दधि च प्रसिद्धमेव
चित्रितार्द्रं बहुभिस्तंदुलमुद्रमूरिकाहरिद्रादिभिः पक्कमन्नं गुडमध्वाज्यश-
र्कराः प्रसिद्धाः । उक्तं च नारदेन—'अन्नं च पायसं भैक्षमपूपं च पयो
दधि । चित्रान्नगुडमध्वाज्यशर्करा च बवाद्विः ॥' ॥ अथ लेपो विलेपनमु-
च्यते । तत्र मृगनाभिः कस्तूरी कुंकुमं प्रसिद्धं पाटीरं रक्तचंदनं मृत्प्रसिद्धा
रोचनं गोरोचनं यावोऽलक्तकः ओतुमदो मार्जारघर्मः दक्षिणदेशभाषया ज-
वादीत्युच्यते निशा हरिद्रा अंजनं स्रोतोऽंजनं सुरमेति भाषायां कालागुरुः
अगरुविशेषः चंद्रकः कर्पूरः । उक्तं च—'कस्तूरिकाकुंकुमचंदनं मृद्वोरोचनं
यावक ओतुघर्मः । निशांजनं चागुरुर्दिदुरेभिर्विलेपनं संक्रमणे बवात्स्यात् ॥'
अथ जातिरुच्यते । देवतादयो दश प्रसिद्धाः संकरभवाः अनुलोमजाः
प्रतिलोमजाश्च । उक्तं च—'देवभूतादिविहगाः पशवो मृग एव च । ब्राह्मण-
क्षत्रियौ वैश्याः शूद्रा मिश्रा बवादिषु ॥ तज्जातीया विनश्यन्ति षण्मासाभ्यं-
तरे भ्रुवम् ॥' इति ॥ अथ पुष्पाण्युच्यन्ते ॥ पुष्पागकं नागकेसरवृक्षस्य
गुष्पं जात्यादीन्यंबुजांतानि प्रसिद्धानि मल्लिका वेलिः पाटलिका पाटलिः
जपा ओंबूष्पम् । उक्तं च—'पुष्पागजातिबहुलाः सुकेतकीबिल्वार्कदूर्वाशतप-

ब्रमहिकाः । ततो भवेत्पाटलिकाजपा ततः पुष्पाणि सूर्यस्य बवादिषु क्रमात् ॥’
शतपत्रं कमलम् । क्वचिद्वयोप्युक्तम्—‘शिशुः कुमारश्च गतालका युवा प्रौढा
प्रगल्भा च ततश्च वृद्धा । वंध्यातिबंध्या च सुतार्थिनी च प्रव्राजिका चेति
बवादिकानाम् ॥ यद्यद्वयोनुरूपं स्यात्तस्य तस्य महद्भयम्’ इति । क्वचिद्व-
वस्था अप्युक्ताः—‘पंथाश्च भोगो रतिहास्यदुर्मुखी ज्वरान्विता भुक्तसुकंपिता
मृता । ध्यानस्थिता कर्कशवृद्धरूपा बवाद्यवस्थाः कथिता मुनीन्द्रैः ॥’ एवं च
संक्रमकाले यानि वस्त्राशनवाहनादीन्यभिहितानि । आदिशब्देनायुधलेपन-
जातिपुष्पाणि तेषां नाशो भवेत् । च पुनस्तद्वृत्त्युपजीविनां नाशो भवेत् ।
स्थितोपविष्टस्वपतां च ‘स्यात्तैतिले’ इत्यादिना सुप्तत्वादीन्युक्तानि तद्गुणवि-
शिष्टानां नाशः स्यादित्यर्थः । उक्तं च नारदेन—‘आयुधं वाहनाहारो य-
ज्जातीयं धनं च यत् । सुप्तोपविष्टतिष्ठंतस्ते लोकाः क्षयमामुषुः ॥’ इति ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ संक्रांतिवशेन प्रतिमनुष्यं शुभाशुभफलमुपजात्याह—

संक्रांतिधिष्ण्याधरधिष्ण्यतस्त्रिमे स्वमे निरुक्तं गमनं ततोऽगमे ।
सुखं त्रिमे पीडनमंगभंशुकं त्रिमेऽर्थहानी रसमे धनागमः॥१८॥

संक्रांतीति ॥ संक्रांतिर्यस्मिन्धिष्ये नक्षत्रे स्यात्ततोऽधरधिष्यं पूर्वनक्षत्रं तस्मात्स्वजन्मनक्षत्रं गण्यं तच्चेत्प्रथमे त्रिमे भवति तदा गमनं यात्रा स्यात् । ततः प्रथमत्रिकादनंतरंगमेषु षण्णक्षत्रेषु यदि स्वमं तदा सुखं स्यात् । ततस्त्रिमे स्वमे पीडनं शरीरपीडा । पुनरंगमे स्वमे अंशुकं वस्त्रादिप्राप्तिः स्यात् । ततस्त्रिमे स्वमेऽर्थहानिः द्रव्यनाशः । ततो रसमे षण्णक्षत्रे स्वमे धनागमो द्रव्यप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तं च नारदेन—‘संक्रांतौ ग्रहणक्षेत्रं वा जन्मन्युभयपार्श्वयोः । नेष्टं त्रयं पदशुभं पर्यायाच्च पुनः पुनः ॥ हानिर्बुद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात् ॥’ संक्रांत्येयं नक्षत्रं ग्रहणनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेद्यथा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्धम् । ततो नक्षत्रपदकं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः पदके बुद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिः ततः पदसु बुद्धिः पदसु स्थानप्राप्तिरिति । अतएव पठंति दाक्षिणात्याः—‘संक्रांत्यधरनक्षत्रादृणयेज्जन्मभावधि । त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात् । पंथा भोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम् ॥’ इति । त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितोऽर्थः । अत्राशुभफलदायां संक्रांतौ सत्यां दानमाह नारदः—‘तिलोपरि लिखेच्चक्रं त्रित्रिशूलं त्रिकोणकम् । तत्र हेम विनिक्षिप्य दद्याद्दोषापनुत्तये ॥’ इति । अत्र चक्राकृतिरियम् । एवं संक्रांतिसंबन्धिफलमभिहितम् ॥ १८ ॥

अथ कार्यविशेषे बलं सामान्यतः संक्रममाणग्रहबलं चोपजात्याह—

नृपेक्षणं सर्वकृतिश्च संगरः शास्त्रं विवाहो गमदीक्षणे रवेः ।
वीर्येऽथ ताराचलतः शुभोविधुर्विधोर्बलेऽर्कोऽर्कबलेकुजादयः १९

नृपेक्षणमिति ॥ रवेरिति त्यबलोपे पंचमी रविमारभ्येत्यर्थः । रवेः सूर्यस्य वीर्यं बले सति सूर्यवारे वा नृपेक्षणं राजदर्शनं विधेयम् । एवं चंद्रादावपि व्याख्येयम् । ततश्चंद्रे सर्वकृतिः सर्वकृत्यानि भौमे संगरो युद्धं बुधे शास्त्रमध्येतव्यमध्याप्यं वा गुरौ विवाहः शुके गमो गमनं शनौ दीक्षणं यागादिदीक्षाविधेयेत्यर्थः । उक्तं च श्रीपतिना—‘रविर्नृपविलोकने सुरगुरुर्विबाहोत्सवे रणे धरणिर्नंदनो भृगुसुतः प्रयाणे बली । शनिश्च मखदीक्षणे सकलशास्त्रबोधे बुधः शशी सकलकर्मसु भुवमुदाहृतः सूरिभिः ॥’ वसिष्ठेनापि—‘राजालोकनसमये रविरार्यः करतलग्रहे सुबली । रणसमये धरणि-सुतः प्रयाणसमये सितोऽतिबली ॥ दीक्षणसमयेऽर्कसुतः शशितनयो ज्ञान-शिल्पविधौ । निखिलेष्वपि कार्येषु च चंद्रबलं मुख्यमखिलनृणाम् ॥’ इति । एतान्यपि कार्याणि सबलग्रहवारे क्रियमाणानि सिध्यंतीत्याह वसिष्ठः—‘बलप्रदस्य ग्रहवासरे यद्यन्नोपदिष्टं समुपैति सिद्धिम् । सुदुर्बलस्य ग्रहवासरे तत्प्रयत्नपूर्वं त्वपि नैव साध्यम् ॥’ इति । ग्रहेति लुप्तपट्टीकं पृथक्पदं ग्रहस्येत्यर्थः । बलप्रदत्वदुर्बलत्वे गोचरप्रकरणोक्तविहितायुक्तस्थानवशेन ज्ञेये । तदाह श्रीपतिः—‘वारे ग्रहस्योपचयावहस्य कार्यं यथोद्दिष्टमुपैति सिद्धिम् । भवेत्तदेवापचयावहस्य प्रयत्नतो निर्मितमप्यसाध्यम् ॥’ इति ॥ अथेति ताराबलतो विधुः शुभो ज्ञेयः । यदा चंद्रसंक्रमणं स्यात्तत्र ताराबलं चेत्स्यात्तदा सपाददिनद्वयं चंद्रोऽशुभोपि शुभः । तारादौष्ट्ये तु शुभोऽप्यशुभ इत्यर्थः । एवं विधोर्बलाद्रविः संक्रमणेऽशुभोऽपि मासपर्यंतं शुभः शुभस्तु सुतरां समीचीन एव । चंद्रदौष्ट्ये तु शुभोऽप्यशुभ इत्यर्थः । परे भौमादयः संक्रांतिचिकीर्षवस्तत्तद्वलतः सूर्यबलादशुभा अपि शुभा ज्ञेयाः । स्वराशिभोगकालावधिरविदौष्ट्ये तु शुभा अप्यशुभा इत्यर्थः । यदाह कश्यपः—‘ताराबलेन शीतांशुर्बलवांस्तद्गशाद्रविः । बली संक्रममाणस्य वशात्खेदा बलाधिकाः ॥ यादृशेर्नंदुना भानोः संक्रांतिस्तादृशं फलम् । नरः प्राप्नोति तद्राशेः शीतांशोः साध्वसाधुतः ॥’ इति । संक्रममाणस्य रवेरित्यध्याहारः । यत्तु दीपिकायाम्—‘यादृशेन शशांकेन ग्रहः संचरते नृणाम् । तादृशं फलमाप्नोति शुभं वा यदि वा शुभम् ॥’ इति चंद्रवशेनैवाखिलग्रहसंबन्धिशुभाशुभावमुक्तम् । तत्र ग्रह इत्येकवचननिर्देशाद्विहितकश्यपवाक्यस्वरसाच्च सूर्य एव आहो नान्य इति तद्दीपिकाकारो व्याख्यत । अन्यथा ‘संचरेयुर्ग्रहा नृणाम्’ इत्यवश्यम् ॥ १९ ॥

अथाधिमासक्षयमासयोः संक्रांत्यधीनत्वात्तयोर्निर्णयः प्रस्तूयते तत्र तल्लक्षणमुपजात्याह—

स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु ।
द्विसंक्रमस्तत्र विभागयोस्तस्तिथेर्हि मासौ प्रथमांत्यसंज्ञौ ॥२०॥
स्पष्टार्केति ॥ शुक्लपक्षप्रतिपदादिदशांशवर्त्तमानो मासः स चेत्स्पष्टसूर्य-

संक्रांत्या विहीनो रहितो भवेत्तदाधिकमास उक्तः । उक्तं च ब्रह्मसिद्धांते—
 ‘चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तितः ।’ इति तु विशेषे कदाचि-
 च्छब्दापरपर्यायः । कदाचित्स चांद्रो मासो द्विसंक्रमः द्वौ संक्रमौ सूर्यसंक्रमौ
 यस्मिन्नसौ द्विसंक्रमः स्पष्टसूर्यसंक्रांतिद्वययुतः क्षयमास उक्तः यदाह च-
 सिष्ठः—‘यस्मिन्दशैखान्तादवांगेषापरं दर्शम् । उल्लंघ्य भवति भानोः सं-
 क्रान्तिः सोऽधिमासः स्यात् ॥ आद्यंतदर्शयोर्मध्ये भानोरेव तयोर्यदि । संक्रां-
 त्तिद्वितयं स्याच्चेन्न्यूनमासः स उच्यते ॥’ एतौ चाधिमासक्षयमासौ स्पष्टमा-
 नेनैव ज्ञेयौ । तदाह कश्यपः—‘यस्मिन्मासेऽर्कसंक्रांतिर्दशान्तात्प्राक्पुर-
 सरम् । दर्शमुल्लंघ्य भवति स संसर्पोऽधिमासकः ॥ आरभ्य शुक्लप्रतिपद्म-
 वेशात्संक्रमद्वयम् । आगामीदुक्षयस्यांतात्प्राक् न्यूनाख्यस्वहर्षतिः ॥ स्फुटा-
 र्कसंक्रमाद्विधाभ्यूनमासाधिमासकौ । मासौ न्यूनाधिकौ तौ तु सर्वकर्मबहि-
 ष्कृतौ ॥’ इति । सिद्धांतशिरोमणावपि—‘असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटः
 स्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्’ इति । स्फुटः स्फुटैदुमासः । स्फुट-
 मपि तत्रैव—‘स्पष्टोऽधिमासः पतितौऽप्यलब्धो यदा यदा वा पतितोऽप्य-
 लब्धः । सैकैर्निरेकैः कमशोऽधिमासस्तदा दिनौघः सुधिया प्रसाध्यः ॥’ इति ।
 इदमग्रे स्पष्टं व्याख्यास्यते । अत्राधिमासक्षयमासलक्षणप्रयोजनं नोक्तमाद्य-
 प्रकरणे ‘बृद्धत्वास्तद्विशुत्वहज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा’ इत्यादिनोक्तत्वात् ।
 क्षयमासपरः कश्चिद्विशेषो वक्तव्योस्ति सोऽत्रैवाभिधातुमुचित इत्याह—तत्रेति ।
 तत्र क्षये मासे मासद्वयसंज्ञा शुक्लकृष्णपक्षभेदेन तस्याः सप्रयोजनविषयक-
 ल्पनोच्यते । विभागयोरिति । तत्र क्षयमासे जातानां वर्धापने, मृतानां श्राद्धे
 च तिथैर्विभागयोः पूर्वोत्तरद्वयोः संबंधेन प्रथमांत्यसंज्ञौ मासौ स्तः स्या-
 ताम् । तिथिपूर्वाधजातानां मृतानां च पूर्वमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् ।
 तिथेरुत्तरार्धे जातानां मृतानां चोत्तरमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् । त-
 दुक्तम्—‘तिथ्यर्धप्रथमे पूर्वोऽपरस्मिन्नपरस्तथा । मासाविति बुधैश्चित्यौ क्षय-
 मासस्य मध्यगौ ॥’ इति ॥ एवं यथाश्रुतोऽर्थो व्याख्यातः । अस्य विशेषवि-
 येकस्तु इह ग्रंथगौरवभयात्प्रस्तुतविचारानर्हत्वाच्च नास्माभिरुक्त इति शिवम् ॥

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-
 चिंतामणौ संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् । ‘ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिग-
 वीप्रसारितभिषा मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधा-
 राभिधे व्याख्याने खलु संक्रमप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥’ इति श्रीविद्वदै-
 वज्ञमुकुटालंकारज्योतिर्विष्णुत्रयोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणि-
 टीकायां पीयूषधाराभिधायां संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

गोचरप्रकरणं चतुर्थम् ।

विघ्नराजमभिवंध सिद्धिदं नीलकंठतनयेन भीमता ।

क्षिप्यमोहविनिवृत्तिकारणं गोचरप्रकरणं विविच्यते ॥

अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिषिद्धस्थान-
स्थितेदानींतनग्रहवशेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते । तत्र ग्रहाणां
गोचरफलं शुभाशुभरूपमुपजातिकाद्वयेनेन्द्रवज्रयोपजातिकापूर्वाधेन चाह—

सूर्यो रसांत्ये खयुगेऽग्निनंदे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च ।

रसांकयोर्लाभशरे गुणांत्ये चंद्रोऽवराब्धौ गुणनंदयोश्च ॥ १ ॥

लाभाष्टमे चाद्यशरे रसांत्ये नगद्वये ज्ञो द्विशरेऽब्धिरामे ।

रसांकयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये देवगुरुः शराब्धौ ॥ २ ॥

द्व्यंत्ये नवांशे द्विगुणे शिवाग्रौ शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे ।

वेदांबरे पंचनिधौ गजेयौ नंदेशयोर्भानुरसे शिवाग्रौ ॥ ३ ॥

क्रमाच्छुभो विद्व इति ग्रहः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः ।

सूर्य इति ॥ लाभाष्टमे इति ॥ द्व्यंत्ये इति ॥ क्रमादिति ॥ सूर्यो रसांत्ये
इत्यादौ 'सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति' इति समाहारद्वंद्व एकवचनांतः ।
शिवाक्षयोरित्यादावितरेतरयोगद्वंद्वः । अंबराब्धावित्यादिषु त्वनित्यमागमशा-
सनमिति नुमभावो ज्ञेयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थश्लोकेनान्वयः ।
स्वजन्मराशेरिति पंचमश्लोकस्य पदमत्राध्याहार्यम् । तत्र सूर्यो ग्रहः स्वजन्मरा-
शेः रसांत्ये क्रमाच्छुभो विद्वश्च स्यात् सूर्यः स्वजन्मराशेः सकाशाद्यदि षष्ठस्था-
ने तदाशुभः अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्वः ।
शुभोऽप्यशुभफलदाता । अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वात्तद्देवो नांगीकार्यः । यतः
पितुर्जनकस्य सुतसंबन्धिनं वेधं नाहुः । सुतस्यापि पितृसंबन्धिवेधं नाहुः ।
तथा खयुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्थानस्थितश्चेदन्ये ग्रहाः शनिवर्जि-
ताश्च स्युस्तदा विद्व इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयं । तथा अग्निनंदे तृतीयन-
वमयोः शिवाक्षयोरेकादशपंचमयोः सूर्यः क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः । उक्तं च
नारदेन—'शुभोर्को जन्मतक्यायदशषष्ठस्तु विध्यते । जन्मतो नवपंचांबुव्य-
यगैर्ग्याकिंभिस्तदा ॥' अथ भौमेति भौमशनी तमोराहुश्चैते ग्रहाः स्वजन्मरा-
शितः रसांकयोः षण्णवस्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्वश्चेत्यर्थः । परंतु शनेः
सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति । यदाह वसिष्ठः—'त्रिषडेकादशसहितो धरासुतो
रिणधर्मसुतसंस्थैः । दिनकरतनयोपि शुभो न विध्यते खेचरैर्विनोष्णकरम् ॥'
इति । शनिषट्पाहुर्ज्ञेय इतिवचनाद्वाहोरप्येवमेवैष विचारः । राहोरुपलक्षण-

स्वात्केतोरपि । उक्तं च शार्ङ्गधरेण—‘राहुकेतुफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः ।
 वेधोपि तद्देवोद्यो वामवेधस्तथैव च ॥ अथ चन्द्र इति । जन्मराशितः अंबरा-
 ष्ठौ दशमचतुर्थयोः गुणनन्दयोस्तृतीयनवमयोः लाभमाष्टमे एकादशाष्टमयोः
 आद्यशरे प्रथमपंचमयोः रसांख्ये षष्ठद्वादशस्थानयोः नगद्वये सप्तमद्वितीययोः
 स्थानगश्चन्द्रः क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः । चन्द्रस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तं च
 नारदेन—‘विध्यते जन्मतो नैदुर्ध्वनाद्यायारिखत्रिषु । स्वेष्टवृष्टांस्तुधर्मस्यैर्विबु-
 धैर्जन्मतः शुभः ॥’ इति श इति । जन्मराशेः द्विशरे द्विपंचमयोः अग्निरामे
 चतुर्थतृतीययोः रसांकयोः षष्ठनवमयोः नागविधौ अष्टमप्रथमयोः खनागे दश-
 माष्टमयोः लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञो बुधः क्रमाच्छुभो वि-
 द्वश्च ज्ञेयः । परं तत्र चन्द्रवेधो नास्ति । यदाह नारदः—‘ज्ञः स्वाध्ययष्ट-
 खायेषु जन्मतश्चैव विध्यते । सुतव्यंकाष्टमांस्त्यसंस्थितैरिदुजः शुभः ॥’
 इति । देवगुरुरिति । जन्मराशितः शराब्धौ पंचमचतुर्थयोः द्वयंत्ये द्वितीय-
 द्वादशस्थानयोः नवाशे नवमदशमयोः स्थानयोः द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः
 शिवाग्रौ एकादशतृतीययोः देवगुरुर्बृहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः ।
 उक्तं च नारदेन—‘जन्मतः स्वायगोब्ध्यद्विष्यत्यष्टजलत्रिभैः । जन्मराशे-
 र्गुरुः श्रेष्ठो ग्रहैर्यदि न विध्यते ॥’ इति । शुक्र इति । जन्मराशेः कुनागे प्रथ-
 माष्टमयोः द्विनगे द्विसप्तमयोः अग्निरूपे तृतीयप्रथमयोः वेदांबरे चतुर्थदश-
 मयोः पंचतिधौ पंचमनवमयोः राजेशौ अष्टमपंचमयोः नंदेशयोर्नवमदश-
 मयोः भानुरसे द्वादशषष्ठयोः शिवाग्रौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः शुक्रः
 क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः । यदाह नारदः—‘जन्मभादासुताष्टांकांस्त्यायेष्विष्टो
 न विध्यते । भार्गवो मृत्युसप्ताष्टस्यांकेशायारिपुत्रगैः ॥’ इति । आसुतेत्यभि-
 विधावाह स तेनांस्त्याभिबिधिरिति । तेन प्रथमद्वितीयतृतीयपंचमानां ग्रहा-
 णामित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । सूर्यो रसांत्य इत्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमा-
 नः स ग्रहः शुभदः । शुभस्थानव्यतिरिक्ताखिलस्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहो-
 ऽशुभफलदाता । अतएवाह श्रीपतिः—‘सर्वे लाभगृहस्थिताश्च खरिपुष्वर्कः
 कुजाकीं त्रिषदप्राप्तौ साद्यस्वमन्मथारिपुशशी स्वास्तारिवर्ग्यं मृगुः । धीधर्मा-
 स्तधनेषु वाक्पतिरिति स्वाष्टांबुधस्थो बुधः श्रेष्ठो जन्मग्रहाद्विगोचरविधौ
 विद्वो न चेत्स्याद्ग्रहैः ॥’ इति । अर्थादेवानुक्तस्थानेष्वशुभः सप्तग्रहः । अत्र
 ग्रहाणां विहितनिषिद्धस्थानफलानि विधिरत्ने—‘स्थानं जन्मनि नाशयेदि-
 नकरः कुर्याद्वितीये भयं दुश्चिक्ये त्रियमातनोति हिबुके मानक्षयं यच्छति ।
 दैन्यं पंचमगाः करोति रिपुहा षष्ठोऽर्थहा सप्तमे पीडामष्टमगाः करोति परुषां
 कांतिक्षयं धर्मेगाः ॥ कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्मगो वित्तलाभकृदथायसंस्थितः ।
 द्रव्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥’ इति रविः । ‘ज-
 न्मन्यन्नं दिशति हिमगुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्रव्यं सहजभवने कुक्षिरोगं
 चतुर्थे । कार्ये नाशं तनयगृहगो वित्तलाभं च षष्ठे धूने द्रव्यं युवतिसहितं
 मृत्युसंस्थोऽमृत्युम् ॥ नृपभयं कुरुते नवमः शशी दशमधामगतस्तु महत्सु-

खम् । विविधमायगतः कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं धनसंक्षयम् ॥' इति चंद्रः । 'प्रथमगृहगतः क्षोणीसूनुः करोत्यरिजं भयं क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः । अरिभयमतः पातालेऽर्थान्निक्षणोति हि पंचमो रिपुगृहगतः कुर्याद्वित्तं रुजं मदनस्थितः ॥ जनयति निधनस्थः शत्रुबाधां धराजो दिशति नवमसंस्थः कायपीडामतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलामं व्यग्रभवनगतोऽसौ व्याध्यनर्थार्थनाशान् ॥' इति भौमः । 'बुधः प्रथमगो भयं दिशति बंधमर्थे धने धनं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्योऽर्थदः । अनिवृत्तिकरो भवेत्तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरव्यथाम् ॥ अष्टमे शशिसुते धनवृद्धिं धर्मगस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्मगः सुखमथायगतार्थं द्वादशो भवति वित्तविनाशः ॥' इति बुधः । 'भयं जन्मन्यायो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयेऽगच्छेति दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् । सुखं पुत्रस्थाने रुजमपि च कुर्यादरिगृहे गुरुर्धने पूजां धननिचयनाशं च निधने ॥ धर्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्पत्तिहरो दशमेऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति स चाये द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥' इति गुरुः । 'जन्मन्यरिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे दुश्चिन्त्यगः सुखकरो धनदश्चतुर्थः । स्यात्पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोरिवृद्धिं शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥ जनयति विविधांबराणि धर्मे न सुखकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ॥ धननिचयकरः सलाभसंस्थो व्ययभवनेपि धनागमं करोति ॥' इति शुक्रः । 'वित्तभ्रंशं रुगासिं दिनकरतनये जन्मराशिं प्रपन्ने वित्तक्लेशं द्वितीये धनहरणकृतं वित्तलाभं तृतीये । पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवगनतः पुत्रभृत्यार्थनाशं षष्ठे स्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसंचालमार्किः ॥ शरीरपीडां निधने च धर्मे धनक्षयं कर्मणि दौर्मनस्यम् । उपात्यगो वित्तमनर्थमत्ये शनिर्ददातीत्यवद्वसिष्ठः ॥' इति शनिः । 'राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्यमानक्षयं वित्तभ्रंशमहासुखं नृपभयं चार्थक्षयं यच्छति । संतापं कलहं च वित्तमधिकं शीघ्रं विनाशं नृणां केतुस्तत्फलमेव राशिषु वदेच्छंसंति गर्गादयः ॥' इति राहुः । एतच्च शुभाशुभफलं ग्रहा ऋक्षसंधिगतास्तथा राशिसंधिगता एव्यराशेः फलं ददति वक्रिणस्तु प्राग्राशेरित्याह कमलासनः—'ऋक्षसंधिगताः खेदा राशिसंधिगता ग्रहाः । एव्यराशेः फलं दद्युर्भक्ती तद्विपरीतगम् ॥' इति । राशिग्रहणं नक्षत्रस्याप्युपलक्षणम् । वसिष्ठोपि—'भवनान्त्यगताश्चधिष्यं यदंतगताश्च गगनचराः । द्युः परमभवनफलं प्रारभवनफलं च वक्रिताश्च ॥' इति । अस्यार्थः—ऋक्षं नक्षत्रं तस्य संधिः एकस्माद्विर्गत्यापरत्र संक्रमणं संधिरेवं राशिसंधिश्च । तत्र संधिज्ञानम् 'देवश्रं कर्तव्योऽष्टाष्टौ नाढ्योकाः खनृपाः क्रमात् । वज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोर्कस्यातिनिदिताः ॥' इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति ग्रंथकृत् । संक्रमणकाल एव संधिकालः सर्वेषां ग्रहाणाम् 'षष्टिर्विंशं ग्रहभुक्तिभक्तम्' इत्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् । तदेतदस्माभिः संक्रांतिप्रकरणे सप्रपंचं निरूपितं तत्तत्प्रावधानम् । तत्र सूर्यादिग्रहाः देवद्वयकेतिपयोक्तार्थघटिकोपलक्षिते नक्षत्रांते

राश्यन्ते वा स्थिता जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति । वक्रि-
णस्तु पूर्वोक्तलक्षणोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा स्थिता शुक्रस्य नक्षत्रस्य
राशेर्वा फलं ददति । तत्र भौमाद्या ग्रहाः वक्रातिचारयोः प्राग्भाषिफलं कि-
यन्ति दिनानि प्रयच्छन्तीत्याह वसिष्ठः—‘दशदिवसं पंचदिनं त्रिपक्षमतिचा-
रवक्रयोर्दशुः । भौमाद्याः पंच दिनं प्राग्भाषिफलं च पंचमासांश्च ॥’ इति ।
भौमाद्याः स्वगत्या यावता कालेन राशिं जहति न ततोऽप्ये न्यूनाधिकभावेन
स चारः । यदाचारसमये राशिं जहति सोतिचारः वक्रं प्रसिद्धमेव ॥१॥२॥३॥
अथ वामवेधं शुक्रपक्षे चंद्रबलं चोपजात्युत्तरार्धेनाह—

दुष्टोपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जे ॥४॥

दुष्टोऽपीति ॥ दुष्टोपि स्वजन्मराशेः सकाशादनिष्टस्थानस्थितोपि खेटो
विपरीतवेधात् वामवेधाच्छुभः शुभफलदाता । अयमर्थः—तेषु षष्ठदशम-
तीयैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता । तद्विज्ञान्यष्टौ स्थानान्यशुभान्येव ।
तत्र द्वादशचतुर्थनवमपंचमालयेष्वनिष्टस्थानेषु स्थितः सूर्यस्तथैवानिष्टफलदः
स्याद्यदा प्राक् पठितैः क्रमेण षष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः ।
यदा तु विद्धस्तदा शुभफलदोपि षष्ठादिस्थाने शुभदो नैव स्यात् ॥ अन्येषु
स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ताष्टमेषु स्थितः सूर्यो निष्फलः फलदो नैव । एवं चंद्रबु-
धयोः पदेव विरुद्धस्थानानीति क्रमवेधवामवेधौ स्याताम् । भौमस्य तु त्री-
ण्येव शुभतराण्यशुभान्येव तत्र नवपंचमद्वादशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य
क्रमेण षष्ठैकादशतृतीयस्थानस्थैर्ग्रहैर्वामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्था-
नस्थितेष्वशुभ एव भौमः । एवं शनिराहुकेतवो ध्येयाः । गुरोरप्येवमेव । तत्र
तु प्रथमषष्ठस्थानस्थो गुरुः शुभपृव । शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्वस-
तिरिक्तानि त्रीणि षष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वादश-
द्वितीयचतुर्थस्थानस्थग्रहजनितवामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येषां तूत्तरपठिता-
स्थानानां शुभत्वादेव न वामवेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः । यदाह
काश्यपः—‘अपविद्धो ग्रहः कश्चिन्न ददाति शुभं फलम् । वामवेधविधानेन
त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विविधं मूलं विचार्यैव फलं वदेत् ॥’ इति ।
वसिष्ठोपि—‘वेधसमन्वितलक्षणाणां प्रदिशंत्यसत्फलं किंचित् । व्यत्ययवे-
धविधानादपि च शुभास्ते शुभप्रदाः सततम् ॥’ इति । व्यत्ययवेधो वामवेधः ।
द्विकोण इति । सिते शुक्रपक्षेऽब्जश्रद्धो द्विकोणे द्वितीयनवमपंचमस्थानेषु
स्थितः शुभदः । अत्रापि क्रमेण षष्ठाष्टमचतुर्थस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्ग्रहैर्यदि न
विद्धः इत्यपि ध्येयम् । उक्तं च नारदेन—‘शुक्रपक्षे शुभश्रद्धो द्वितीयन-
वपंचमैः । रिपुमृत्युबुंसंस्थैश्च विद्धो गगनेचरैः ॥’ इति । यदि विध्यते
तदाशुभफलद एव ॥ ४ ॥

अथ द्विविधवेधे मतद्वयमुपजात्याह—

स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः ।

हिमाद्रिविध्यांतर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः ॥५॥

स्वजन्मेति ॥ इह द्विविधवेधविधावन्ये नारदादयः स्वजन्मराशेः सका-
शाद्विविधं वेधं क्रमिकं वेधं वामवेधं चाहुः । तथा चोभयत्रापि नारदेन
जन्मत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादिमतमुच्यते । स पुनर्द्विविधोऽपि वेधो ग्र-
हाधिष्ठितराशितो ज्ञेयः । यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात्पृष्ठस्थितः शुभः
स सूर्यः स्वाक्रांतराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः तथा
सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्योऽपि नेष्टः सः सूर्यसंक्रांतराशिपृष्ठस्थितैः शनिव-
र्जितैर्ग्रहैर्विद्धश्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विविधवेधस्य देशविशे-
षविषयत्वमुच्यते । हिमाद्रिविन्ध्यनामानौ पर्वतौ प्रदेशविशेषावस्थित्या प्र-
सिद्धौ तयोर्नंतरालवर्तिन्येव देशे स द्विविधोपि वेधो ज्ञेयः न सर्वदेशेषु । हि-
माद्रिविन्ध्यांतरालबहिर्भूतसर्वदेशेषु द्विविधोपि वेधदोषो नास्तीति कश्य-
पस्य मुनेरुक्तिर्वचनमस्ति । यदाह कश्यपः—‘ज्ञातव्यं जन्मराशेस्तु नि-
खिलं यद्गलाबलम् ॥ हिमाद्रिविन्ध्ययोर्मध्ये वेधजं तद्गहालयात् ॥’ इति ।
वयं तु सूर्यो रसान्त्य इति क्रामिको वेधो जन्मराशित एव ज्ञेयः वामवेधस्तु
अधिष्ठितराशित इति ब्रूमः तदाह गुरुः—‘जन्मतः क्रमवेधः स्वाह्वामवे-
धो ग्रहालयात् ॥’ इदमपि हिमाद्रिविन्ध्यांतरविषयमेव । एतज्ज्ञानं दुर्ध्वमि-
त्याहतुर्नारदकश्यपौ—‘अज्ञात्वा द्विविधं वेधं यो ग्रहज्ञो बलं वदेत् । स
मृषावचनाभाषी हास्यं याति जनैः सदा ॥’ इति । एवंप्रकारेण गोचरबलं
ज्ञात्वा ग्रहदौष्ट्ये यात्रादिकं न कार्यम् । तदुक्तं श्रीपतिना—‘अकालचर्या
मृगयां च साहसं सुदूरयानं गजवाजिवाहनम् । गृहे परेषां गमनं विवर्जये-
द्गृहेषु राजा विषमस्थितेषु हि ॥’ अतएव तत्र ग्रहशान्तिर्विधेया । यदाह
नारदः—‘ग्रहेषु विषमस्थेषु शान्तिं यत्नात्समाचरेत् । हानिवृद्धी ग्रहाधीने
तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥’ इति । विपर्यये चानिष्टमित्याह वसिष्ठः—‘ग्रहेषु
विषमस्थेषु यः शान्तिं न करोति सः । अर्थहानिं च मरणं चाप्नुते सर्वसंक-
टम् ॥’ इति । सा च शान्तिर्बसिष्ठसंहितोक्तप्रकारेण मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण
वाऽनुष्ठेया । तत्र शान्तिकालमाह वसिष्ठः—‘मासि मास्यने चैव चन्द्र-
सूर्यग्रहेषु वा । विषुवत्रिकसंक्रांतौ व्यतीपाते दिनक्षये ॥’ इति । सौम्येक्षि-
तेऽनिष्टफलः शुभदः पापवीक्षितः । निष्फलौ तौ ग्रहौ स्वेन शत्रुणा चाबलो-
कितः ॥ नीचराशिगतः स्वस्य शत्रुक्षेत्रगतोपि वा ॥ शुभाशुभफलं नैव
दद्यादस्तंगतेषु वा ॥’ इत्येतादृशस्थले दुष्टत्वाभावादेव शान्त्यभाव इति
फलितं भवति ॥ ५ ॥

अथ गोचरप्रस्तावाद्ग्रहणनक्षत्रफलं ग्रहणीयराहुगोचरफलं ग्रहणाशुभप्रती-
कारं च दुष्टग्रहणदर्शननिषेधं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिमतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा

चिंतासौख्यकलत्रदौस्थ्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ।

लामोऽपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगो-

दानं शान्तिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥ ६ ॥

जन्मर्क्षे इति ॥ यस्य जन्मनक्षत्रे ग्रहे ग्रहणे सति निधनं मृतिः स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करो । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शांतिवर्जिताः ॥’ भार्गवीये विशेषोऽपि—‘यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरूपरज्यते । राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्विद्वेत् ॥’ इति ॥ राज्यस्य नक्षत्रे असिषेकनक्षत्रे यदा कदाचिद्राहुभुज्यमाननक्षत्रोपरागनक्षत्रमेकमेव तदा संदिग्धफलनिर्देशः । यदा तु नक्षत्रभेदस्तदीयराज्यमाननक्षत्रेष्वेव फलनिर्देशः । एवं राशिभेदेषूपरज्यमानराशितोऽस्य मते राहोर्दिग्देशकालावरणादिभेदाद्ग्रहणत्वमेव नास्ति । तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ—‘दिग्देशकालावरणादिभेदे न वेधको राहुरिति ब्रुवंति’ । एतदुपपत्तिभास्करेण स्वपथैरेव निरूपिता । पितृचरणैश्च तोडरानंदे राहुचारविलासे प्रपंचेनाभ्यधाति परंतु राहुसाहित्यं विना ग्रहणानयनस्य शरसंस्कृतिमानैक्यखंडाधानयनविशिष्टस्यासुकरत्वादिति साहित्यविवक्षयैव राहोरुपरक्तत्वमुच्यते । अतएवोक्तं वराहेण—‘तस्मिन्काले सांनिध्यमस्यते नोपचर्यते राहुः । याम्योत्तरा शशिगतिर्गणिते गुपचर्यते तेन ॥’ इति ॥ अथ राशिफलमुच्यते । जनिमत इति । पंचम्यास्तसिद्ध । जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु ग्रहणे सति क्रमादनुक्रमेण घातादिकलं भवति । यथा जन्मराशौ ग्रहणे सति घातः शरीरपीडा द्वितीयराशौ क्षतिः द्रव्यनाशः तृतीयराशौ श्रीः लक्ष्मीः चतुर्थराशौ शरीरपीडा पंचमराशौ चिंता पुत्रादीनां षष्ठराशौ सौख्यं सप्तमराशौ कलत्रदौस्थ्यं स्त्रीमरणं अष्टमराशौ मृत्युर्मरणं नवमराशौ माननाशः दशमराशौ सुखं एकादशराशौ लाभः द्वादशराशौ मृत्युः आत्मन इति केचित् द्रव्यस्येत्यपरे । इदं च फलं षण्मासपर्यंतमनुक्तमपि ध्येयम् । तदुत्तरं हि ग्रहणांतरसंभवात् । उक्तं दैवज्ञमनोहरे—‘घातं हानिमथ श्रियं जवनभाङ्गस्ति च चिंतां क्रमात्सौख्यं दारवियोजनं च कुरुते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपायमर्कशक्षिनोः षण्मासमध्ये ग्रहः’ इति । क्वचित्तु स्थानांत्य एव शुभमव्यमाधमा इत्युक्तमपि दैवज्ञमनोहरे एतदुक्तम्—‘ग्रासात्तृतीयाष्टमगश्चतुर्थस्तथायसंस्थः शुभदः स्वराशिः । नवांशधीसप्तमगश्च मध्ये पूज्यो द्विषट्को दशमाद्यसंस्थः ॥’ इति । अत्र वाक्ये ग्रासराराशेर्गणनोक्ता । क्वचित् स्वराशेरपि । तद्वाक्यम्—‘त्रिषट्दशायोपगते नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः । द्विसप्तनंदेषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं मुनयो वदन्ति ॥’ इति । अत्रावध्यपेक्षायां स्वजन्मराशेरित्यध्याहार्यमेव । अत्र ग्रहणीयराशेर्देशविशेषेण शुभफलानि वराहसंहितायामभिहितानि । तथा च ‘फलं कूर्मोपदेशाद्देवि’ति वराहोक्तग्रहणीयनक्षत्रशुभफलानि स्वरोदयाभिहितकूर्मचक्रे पराशरसंहितायां चाभिहितानि, तथा मंडलभेदेनाप्यशुभफलानि गर्गसंहितायामभिहितानि तानि सर्वाण्यपि पितृचरणकृततोडरानंदे राहुचारविलासतोऽवधार्याणि नात्राप्रस्तुतं लिख्यतेऽस्माभिः ॥ अथाशुभसूचकग्रहणप्रतीकारमाह—तदशुभेति । तत्र सूर्यचंद्रयोर्ग्रहणस्य संबंधि यदशुभं दुष्टफलं तस्य ध्वस्त्यै नाशाय जपः स्वर्ण-

गोदानं जपो गायत्र्यादीनां मंत्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गौः प्रसिद्धा भूमिर्वा उप-
लक्षणत्वादन्येषां रूप्यादीनां यथाशक्या दानं कार्यमिति शेषः । उक्तं च दैव-
ज्ञमनोहरे—‘इदौ सूर्ये यदि विधिवशात्सैहिकेयावमर्दस्तद्राश्यानां भवति
नियतं ग्रामपुंसां विनाशः । तस्माच्छांतिं मुनिभिरुदितां तत्तदालोकपूर्वां
कुर्याद्दानादिभिरिह नृणां नाशमायात्यरिष्टम् ॥’ इति । दानमपि तत्रैव—‘सु-
वर्णनिर्मितं नागं सतिलं ताम्रभाजनम् । सदक्षिणं सवस्त्रं च श्रोत्रियाय नि-
वेदयेत् ॥ सौवर्णं राजतं वापि विंशं कृत्वा स्वशक्तितः । उपरागोज्ज्वलेश-
च्छिदे विप्राय कल्पयेत् ॥’ दानमंत्रश्च—‘तमोमय महाभीम सोमसूर्यविम-
र्दन । हेमनागप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव ॥’ स्कंदपुराणे—‘गोदानं भू-
मिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्लेशनाशाय दैवज्ञाय निवेदयेत् ॥’
इति । किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषो द्रव्यविशेषश्च नापेक्षित इत्याह
व्यासः—‘सर्वं गंगासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वा भूमिः कुरुक्षेत्रं
ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥’ इति । तत्र ज्ञानदानादिकं कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह—
‘अस्त्रमाने भवेत्ज्ञानं प्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते ज्ञानं
विधीयते ॥’ इति । तस्मिन्काले जपादिकमपि विधेयम् । ‘सूर्येन्दुग्रहणं या-
चतावत्कुर्याजपादिकम्’ इति शिवरहस्योक्तेः । आदिशब्दात्सुरार्चनमपि ।
अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराश्योग्रहणशांतिमाह वसिष्ठः—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे
ग्रस्येते शशिभास्करो । तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनक्षयः ॥ द्रव्यमं-
त्रविधानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागज्ञानविधिं सम्यग्वक्ष्ये समासतः ॥
मंडलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् । ग्रहस्येशानदिग्भागे वर्णकैः समलं-
कृते । स्थापयेच्चतुरः कुंभांस्तत्र तान्सागरात्मकान् । सर्ववेदात्मकान्स्मृत्वा
सर्वतीर्थात्मकान्शुभान् ॥ पञ्चवोशीरसायुज्य(?)शतौषधिसमन्वितान् । सृत्ति-
काहेमरत्नेन दंतगुगुलचंदनैः । पञ्चगव्यामृतभ्राजत्स्फटिकैः सर्वपांवरैः । शं-
खकुंकुमतीर्थाम्बुरोचनैः पद्मकैर्द्युतान् ॥ तत्त्वारः प्राञ्चुस्ता विप्राः प्रार्थयेयुः
पृथक्पृथक् ॥ अडिलगैर्वारुणैः सूक्तैः स्वस्तिवाचनपूर्वकैः ॥ तिलहोमं चाहु-
तिभिः सहस्राष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञानकर्म समाचरेत् ॥
आमंश्य नवभिर्मंत्रैः कुंभान्संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मंत्रान्स्वर्णपट्टे च
संलिखेत् ॥ कर्तुः शिरसि तं यद्वा चाडिलगैर्वेदमंत्रकैः । सुमंत्रितैः कुंभजलैः
ज्वाप्य नीराजयेत्ततः । दध्वाज्यं प्रददेद्देभ्यः शुद्धमास्यांवरः शुचिः । अस्वि-
भ्यो दक्षिणां दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः ॥ योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां
प्रभुर्मेतः । सहस्रनयनश्चंद्रग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ मुखं यः सर्वदेवानां साप्ता-
चरमितद्युतिः । चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥ यः कर्मसाक्षी
लोकानां धर्मो महिषवाहनः । यमश्चंद्रोपरागस्य ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ रक्षो-
गणाधिपः साक्षात्प्रलयानलसंनिभः । खड्गव्यग्रोऽतिकायश्च रक्षः पीडां व्यपो-
हतु ॥ नागपद्माधरो देवः सदा च नरवाहनः । वरुणोऽनुपतिश्चंद्रग्रहपीडां
व्यपोहतु ॥ प्राणरूपो हि लोकानां वायुः कृष्णमृगप्रियः । वायुश्चंद्रोपरागस्य

पीडामग्र व्यपोहतु ॥ योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपराग-
कलुषात्पीडां चापि व्यपोहतु ॥ योऽसाविन्दुधरो रुद्रः पिताकी वृषवाहनः ।
चन्द्रोपरागपापानि नाशयत्वथ शंकरः ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि
स्थावराणि च । ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं दहंतु मे ॥ आमंत्रणे लेख-
नोक्तास्वेते पूजनमंत्रकाः । अर्चयित्वा पितृन्देवान्गोभूस्वर्णवरादिभिः ॥ अ-
नेन विधिना यस्तु ग्रहज्ञानं समाचरेत् । न तस्य ग्रहपीडा स्याद्यानबंधुधन-
क्षयः ॥ परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् । सूर्यग्रहेऽप्येवमेव सूर्य-
नाम्ना विधीयते ॥' इति वृद्धवसिष्ठप्रोक्ता ग्रहणशान्तिः ॥ अत्र यद्यपि ज-
न्मराशौ धनक्षय इत्युक्तं तत्र च दोषारूपताप्रतिपादनेन शान्तेरकर्तव्यता प्र-
तीयते, तथापि प्राग्वलिखितबहुवचस्सु विरुद्धफलाभिधानादेवास्य जन्म-
शान्तिरपि ग्रहणे शान्तिर्विधेया । उभयानुवादेन शान्त्यभिधानात् । उक्तं च
मत्स्यपुराणे—'यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः । तस्य शान्तिं प्रव-
क्ष्यामि मंत्रौषधिविधानतः ॥' इति । अतो जन्मनक्षत्रजन्मराशिव्यतिरिक्ते
विरुद्धे ग्रहणे शान्तिर्न विधेया वचनाभावात् । किंतु स्वविभवरूपं दानादि-
विधेयमिति तात्पर्यार्थः । सूर्यग्रहेऽप्येवमेवेति—'योऽसौ वज्रधरो देव आदि-
त्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रकिरणः सूर्यो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥' इत्युक्तदिशा
चन्द्रपदस्थाने सूर्यपदं पूर्वमंत्रश्लोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः ॥ अथेदं ग्रहणं स्थान-
विशेषेणानिष्टजनकमित्युक्तं तत्र किं ग्रहणं दृष्टमदृष्टमित्याह—अथो इति । उक्तं
च—'जन्मसप्ताष्टरिः फांकदशमस्ये निशाकरे । दुष्टोऽनिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षं लि-
धनेपि च ॥' इति । जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रं लिधनं वधतारा सप्तमी । अत्र दुष्ट
इति पदश्रवणादुदृष्टस्थानावस्थितो राहुः दुष्टः पुंसां दोषजनकः । यदा तु मेघा-
द्यावरणेन गृहमध्यावस्थितस्याचक्षुष्मतोपि पुंसो राहुदर्शनाभावे सत्यप्य-
रिष्टेऽरिष्टं नास्ति । एवं चांधस्य यत्र कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाद्दृष्टिर्गंतुमशक्-
वतो बृहदातुरादेश्च सर्वारिष्टज्ञानादि वा नास्ति इति तेषामाशयः ॥ अत्रेदं
कथ्यते । किमिदं ग्रहणं दृष्टमेव ज्ञानाद्यधिकारसंपादकमुत मेघाद्यावर-
णेनादृष्टमपि । कुतः । उभयथा वचनोपलब्धेः । तथाहि वृद्धवसिष्ठः—
'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचैलं तु भवेत्ज्ञानं सूतकाद्यं विव-
र्जयेत् ॥' इति । षट्त्रिंशन्मते—'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत् ॥' इति । श्रुतं पक्वं । 'श्रुतं पाके' इति
निपातनात् । यद्यपि तस्मिन् सूत्रे क्षीरहविषोरेवेति महाभाष्यकृतोक्तम्,
तथापि महामुनिप्रयोगादन्यस्मिन्नपि द्रव्यं श्रोदनादौ पाकसामान्यवृत्तिः ।
विष्णुः—'राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकम्' इति । शातातपः—'ज्ञा-
नदानतपःश्राद्धमन्नं राहुदर्शने' इति । एवमादीनि वचांसि दर्शनपदसहि-
तान्युपलभ्यन्ते । अन्यथापि वसिष्ठः—'ग्रहणे संक्रमे वापि न ज्ञायाद्यदि मा-
नवः । सप्तजन्मसु कुष्टी स्यादुःखभागी च जायते ॥' इति । लिंगपुराणेपि—
'चंद्रसूर्यग्रहे ज्ञायात्सूतके मृतकेपि च । अज्ञायी मृत्युमाप्नोति ज्ञायी पापं

न विंदति ॥' इति । एवमादीनि दर्शनपदानाक्रांतानि वचांस्युपलभ्यन्ते । तत्र दर्शनवादिन आहुः । दर्शनपदानाक्रांतेषु वचस्सु ग्रहणस्य निमित्तत्वं च प्रतिपाद्यते 'ग्रहणे संक्रमे वापि' इति निमित्तसप्तम्युपलंभात् । ज्ञातमेव च ग्रहणं ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानापेक्षायां च राहुदर्शनपदोपेतवचनालोचनेनाचाक्षुषज्ञानस्यैव निमित्तत्वम् । अतश्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनमुख्यत्वं ज्योतिःशास्त्रीयज्ञाने तु लक्षणाप्रसक्तिः । एवं सति मेघाच्छन्नग्रहणदिवसजातचंद्रग्रहणरात्रिभवसूर्यग्रहणेषु न ज्ञानदानादावधिकारः । तस्माद्ग्रहणं दृष्ट्वा ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थः संपन्नो भवति । नैतत्सहृदयहृदयंगमं । यतो वचनेषु राहुदर्शनग्रहपदयोः समानार्थकता नास्ति । कथम्—'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो गणकाश्रिताः । शीघ्रमंदोच्चपादाश्च प्राग्रहाणां गतिहेतवः ॥' इति । सूर्यसिद्धांते चंद्रादिग्रहापातानामदृश्यतोक्ता । पातो राहुश्च पर्यायः । उक्तं च तत्रैव—'दक्षिणोत्तरयोरेव पातो राहुश्च रंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपश्चंद्रादीनामपक्रमात् ॥' इति । केशवाकेंणाप्युक्तम् । 'पर्यायेण तु राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तांत्रिकाः ॥' इति । अतो राहुदर्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु ग्रहणे सूर्यचंद्रयोश्छादको राहुर्दृश्यत एव । अतएव 'राहुग्रस्ते निशाकरे' इत्यादिपुराणोक्तिः साधीयसीति चेन्न । 'भानोर्भाधे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशांकपाते ग्रहणं कियज्जागाधिकोनके ॥' इत्युपक्रम्य 'छादको भास्करस्येदुरधःस्थो घनवद्भवेत् । भूच्छायां प्राक्षुखश्चंद्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥' इति । असौ भूच्छायाऽस्य चंद्रस्य छादको भवेदित्यर्थः । इति सूर्यसिद्धांतोक्तः स्पष्ट एव छाद्यच्छादकभावोऽमिहितः । पुराणेन सह विरोधपरिहारस्तु—'दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च छादको राहुरिति ब्रुवंति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यां स्वसंहितावेदपुराणवाक्यम् ॥' इति पूर्वपक्षं विधाय ततो 'राहुः कुभामंडलाः शशांकं' इत्यादिना 'तमोमयः शंभुवरप्रदानात् सर्वांगमानामविरुद्धमेतत्' इत्यन्तेन भास्कराचार्यैरेवोक्तः । 'तस्मिन्काले साभिध्यमस्य तेनोपचर्यते राहु'रिति चराहेणोक्तम् । तस्माद्राहुदर्शनं तु नास्त्येव । भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् । एवं सति राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः । अथ तु समीपलक्षकदर्शनशब्दमंगीकृत्य तदर्थः क्रियते, तथापि यस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य सामीप्यं तु सुतरामिति बाह्यैरप्येतद्बुध्यते । तस्माद्दर्शनशब्देन नोपरागो लक्ष्यते राहुदर्शनं राहुपरागस्तस्मिन् राहुदर्शने इति । अयमर्थः । राहुर्नाम पातः तस्य संबंधेन दर्शनमुपराग इति । नच राहुरेव लक्षणयोपरागपरस्तस्य दर्शनमिति पूर्वपक्षमिममन्तार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । लक्षणा त्वर्थोत्तरासंभवे सति वक्तव्या 'अत्यन्तादर्शनं राहोस्तथा चात्यंतदर्शने । प्रजापीडा विनिर्देश्या व्याधितुर्भिक्षतत्करैः ॥' इति विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदांतरासन्निधानाद्राहुदर्शनेनोपरागो लक्ष्यते । इदं च राहोः पातनामकं ग्रहगतिरूपमर्थोत्तरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहापातयोः समा-

नार्थकतास्तीत्येवं च सिद्धमिति प्रागुक्तानां सर्ववचसां ग्रहणे आयादित्येव
वाक्यार्थः फलितो भवति । किंच ग्रहणे चाक्षुषमेव दर्शनं विवक्षितं चेत्तदा
नेष्टेदुद्यतमादित्यं नास्त्यंतं कथंचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो
गतम् ॥' इत्युक्तोपरक्तसूर्यदर्शननिषेधो नोपपद्येत । नन्वयं निषेधः सूर्यो-
परागदर्शन एव न चंद्रोपराग इति चेन्न । 'नाशुची राहुतारकम्' इत्यत्र रा-
हुमात्रग्रहणाद्विचंद्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्तत्वात् । अशुचे रजस्व-
लापतितादेर्ग्रहणं तु दोषाधिक्यसूचनार्थम् । यथा श्राद्धे कुलीनानां ब्राह्म-
णानामामंत्रणे उक्ते अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुंडगोलकब्राह्मणानामामंत्रणे-
ऽसिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । 'भास्करालोकनाश्लीलपरिवादं विवर्ज-
येत्' इति स्मृतिवाक्यस्य तूद्यदस्तगाभ्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य यु-
क्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुत्यबलत्वात्सकृद् द्विधा आ-
यादिति व्याचक्षुः । तच्चित्यम् । 'जन्मसप्ताष्टरिःफाकैः' इत्यादिना सामा-
न्यतो निषिद्धस्योपरक्तदर्शनस्य पुनर्निषेधात्प्रागुक्तदिशा राहुदर्शनपदस्य रा-
हुपरागलक्षकत्वेन तुल्यबलत्वाभावाच्च । तस्मादुपरक्तयोः सूर्याचंद्रमसोर्यस्य
कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात् । ग्रहणे च ज्ञानदानाद्युक्तेस्तज्ज्ञानं च ज्योतिः-
शास्त्रैकदेशगणितग्रंथेभ्यो बुद्ध्या तस्मिन्काले ज्ञानदानादि विधेयमिति सि-
द्धांतः । अतएव मेघाद्यावृतेष्युपरागे ज्ञानादिकं विधेयमेव । ननु गणितग्रं-
थाधीनमुपरागज्ञानमेव चेत्ज्ञानादिप्रयोजकं तदा रात्रौ सूर्यग्रहणस्य दिवा
चंद्रग्रहणस्य जायमानत्वात्तदापि ज्ञानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत् । वचना-
त्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे—'सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहो
यदि । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥' इति । अतएव ता-
दृशे ग्रहणे दृष्टेपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । नचैतदभावे प्रतिषेधादित्यधि-
करणेन पृथिव्यामग्निश्वेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्युदाहृतवाक्यवन्नित्यानुवाद
इति वाच्यम् । विधिशेषत्वाभावात् । यथा पृथिव्यामग्निर्न चेतव्य इति नि-
षेधविधिरस्ति तत्र नांतरिक्षे न दिवीति दृष्टांतो निषेधविधेः शेषस्तथात्र
सूर्यग्रहो यदा रात्रावित्येतद्वाक्यस्य विधेः शेष इति । किंचैवं भ्रुवतस्तव म-
तेऽनर्थकमेव वाक्यं स्यान्नचैतद्युक्तम् । अतएवाह जाबालिः—'संक्रांतेः पु-
ण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥'
इति । अस्तस्यास्तमनपर्यंतं दर्शनगोचरत्वात्तावान्कालः पुण्यकालो भवतीति
माधवो व्याचक्ष्यौ । तदुक्तं विश्वरूपनिर्णये—'दिवा चंद्रग्रहो रात्रौ सूर्य-
पर्व न पुण्यदम् । संविस्थं पुण्यवज्ज्ञेयं यावद्दर्शनगोचरम् ॥' इति । अन्ये
तु मेघावृते तदनावृते चोपरागगणितागतस्थितिघटिकापुण्यकाल इत्याहुः ।
दर्शने त्वेवंविधे निर्णये भुजवृत्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं । तदाह व-
सिष्ठः स्वसिद्धांते—'सूर्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् । भुजवृत्तादु-
परि च स्थितोऽर्कोऽदर्शनं स्मृतम् ॥' इति । अर्के इत्युपलक्षणं चंद्रादिग्रहन-
क्षत्राणामाकाशप्रदेशः समंताद्भ्रूसंलग्न इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजशब्द-

वाच्यः । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं सूर्यचंद्रयोः सदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा ततः परम् ॥’ इति । आस्तास्ते भृगुः—‘प्रसङ्गौ वास्तमानं तु रवीन्दू प्रामुतो यदि । तयोः परेशुरुदये ज्ञात्वाभ्यवहरेक्षरः ॥’ इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुजवृत्तौपरि स्थितत्वा-
पलक्षकौ । अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेपि दर्शनाभावे उपवासः प्रस-
ज्येत । तथा च यत्र स्पर्शकाले ग्रहणं दृष्ट्वा ज्ञानं विहितं तत्रांतरा मेघावर-
णात्सूर्यचंद्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्रयं वा स्वास्तत्राप्युपवासप्रसङ्गो न च
सर्वे शिष्टास्तथाचरन्ति तस्माददर्शनार्थमभ्युपेत्य शास्त्रीयज्ञानपरतयैव व्यवस्था
कर्तव्या । तस्यां च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानावृत्तेष्वुपराने तमद्वैव प्र-
शस्तचक्षुषा अथेन च गंतुमशक्नुवन्निवृत्तातुरैश्च ज्ञानदानादिकं विधेयमिति
फलितोऽर्थः । अतएव भागवते रविग्रहे कुरुक्षेत्रे ज्ञानार्थं मिलितानां पां-
डवीयलोकानां मध्ये छतराष्ट्रोपि परिगणित इति शिष्टाचारोप्यस्ति । एवं च
सत्यरिष्टजनकत्वाभावेपि ग्रहणदर्शननिषेधः किं पुनरनिष्टजनकत्वे । तस्मा-
ज्जन्मशशक्त्यादिपथं निर्मूलत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चोपेक्ष्यम् । किंवा प्रत्यक्षोप-
लभ्यमानवसिष्टमत्स्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदाभावाच्च । अतएव मूले
परे इति पदं प्रयुक्तम् । शांतिस्तु दर्शनाभावेपि विधातुमुचिता यत्तोरिष्टयो-
गानां स्वरूपवतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति । अन्यथा ग्रहवेषस्योत्पातादिसूचि-
तारिष्टनिवृत्तिहेतुः शांतिदर्शनाभावे न विधीयते इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रस-
क्तेन ॥ ६ ॥

अथ चंद्रबले विशेषमनुष्टुभाह—

पापांतः पापयुग्धूने पापाचन्द्रः शुभोऽप्यसत् ।

शुभांशे चाधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् ॥ ७ ॥

पापांत इति ॥ शुभोपि शुभफलदः पापांतः पापयुग्धूने पापद्वयमध्य-
वर्ती पापग्रहयुक्तः पापः धूने सप्तमस्थाने वर्तमानश्चेत्स्यात्तदा असदशुभ
एव । यदा त्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि चंद्रः शुभांशे सौम्यग्रहनवांशे स्या-
द्यवाऽधिमित्रस्य नवांशे स्यात्तथा गुरुणा बृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफल-
दाता भवेत् । यदाह राजमार्तंडः—‘पापग्रहेण संयुक्तः पापजामित्रसं-
स्थितः । पापद्वयान्तरगतः शुभोऽप्यशुभदः शशी ॥ अनिष्टस्थानसंस्थोपि
भवेच्छुभकरः शशी । सौम्यभागोऽधिमित्रांशे गुरुणा वापि वीक्षिते ॥’
इति ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रबलस्य विधानांतरमनुष्टुभाह—

सितासितादौ सदृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावुभौ ।

व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ संकटेऽब्जबलं सिद्धम् ॥ ८ ॥

सितेति ॥ सितादौ शुक्लपक्षप्रतिपदि समीचीने चन्द्रे सति संपूर्णः शुक्ल-

पक्षः शुभः । असितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि चंद्रो दुष्टे सति संपूर्णः कृष्णपक्षः शुभः । व्यत्यासे च पूर्वोक्तादर्थद्वैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ । यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि चंद्रो दुष्टश्चेत्तदा सकलः शुक्लपक्षोऽनिष्टः । यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि चंद्रः शुभश्चेत्तदा संपूर्णः कृष्णपक्षोऽनिष्ट इति । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘वलक्षपक्षादिगते हिमांशौ शुभे शुभं पक्षमुदाहरति । सितेतरादा वशुभे शुभे च पक्षावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ ॥’ कश्यपोपि—‘मासादींदुः शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभनः । कृष्णादींदौ त्वशुभदे शुभं तद्व्यत्ययेऽन्यथा ॥’ इति । इदमेतादृशमलबलं चंद्रबलं तु संकटे विवाहयात्रादाववश्यकर्तव्ये तात्कालिकचंद्रबलाभावे ग्राह्यं नान्यथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ ग्रहाणां दौष्ट्यपरिहारपूर्वकं तुष्टिसंपादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह—

वज्रं शुकेऽब्जे सुमुक्ताप्रवालं भौमेऽगौ गोमेदमाकौ सुनीलम् ।
केतौ वैदूर्यं गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः प्राच्याणिक्यमर्के तु मध्ये ॥९॥

वज्रं शुके इति ॥ अत्रैकां सुवर्णमुद्रिकां कृत्वा तत्र दशभागे वर्तुलाकारे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि दृढं निधेयानि । तत्र प्रागिति पंचम्यन्तमव्ययम् । पंचमी चेयं त्यब्लोपे । अतः प्रागादिदिक्षु इत्ययमर्थो जातः । तत्र शुक्रप्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रकं हीरकं निवेद्यम् । एवं चंद्रप्रीत्यर्थं शोभनं मुक्ताफलमाप्नेयम् । भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं दक्षिणस्याम् । अगौ राहुप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम् । आकौ शनिप्रीतये शोभनं नीलं पश्चिमायाम् । केतुप्रीतये वैदूर्यं वायव्याम् । गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परामं उत्तरस्याम् । बुधप्रीतये पाचिः ईशान्याम् । सूर्यप्रीतये माणिक्यं मध्यमकोष्ठे इति ॥ ९ ॥

अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्यत्वात्तदुक्तवेदानीमसति द्रव्यसामर्थ्ये यद्गृहकृतं दौष्ट्यं तद्गृहधारणमिदं वज्रयाह—

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मकं पुष्पकवज्रनीलम् ।

गोमेदवैदूर्यकर्मकतः स्यू रत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् ॥१०॥

माणिक्येति ॥ सूर्यप्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्य एवं चंद्रस्य मुक्ताफलं भौमस्य विद्रुमं बुधस्य गारुत्मकं गरुडपाचिः गुरोः पुष्पकं पुष्परामः शुक्रस्य वज्रं शनेर्नीलं ‘लहसुनिया’ इति कान्यकुब्जभाषयाहुः । राहोगोमेदं केतौ वैदूर्यमित्येवमर्केतोऽर्कादीनां ग्रहाणां रत्नानि धार्याणि स्युः । तत्र यद्गृहकृतं दौष्ट्यं तस्य ग्रहस्य तुष्टयै तद्रत्नं धार्यमित्यर्थः । यद्वाह कश्यपः—‘सूर्यादीनां च संतुष्टयै माणिक्यं मौक्तिकं तथा । सुविद्रुमं मरकतं पुष्परामं च वज्रकम् ॥ नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं स्वस्वदृढक्रमात् ॥’ अथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णमित्यभिमतश्लोकेन संबंधः ॥ १० ॥

अथ महामूल्यरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमल्पमूल्यानि रत्नानि ताराबलं च शालिन्याह—

धार्यं लाजावर्तकं राहुकेत्वो रौप्यं शुक्रेंद्रोश्च मुक्ता गुरोस्तु ।

लोहं मंदस्यारभान्वोः प्रवालं ताराजन्मक्षेत्रावृत्तितः स्यात् ११

धार्यमिति ॥ अथो जस्य बुधस्य मुदे संतोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धार्यं राहुकेत्वोः प्रीत्यै लाजावर्तकं मणिविशेषो धार्यः एवं शुक्रेंद्रोस्तुष्ट्यै रौप्यं गुरोस्तुष्ट्यै मुक्ता मंदस्य शनेस्तुष्ट्यै लोहं आरभान्वोर्मंगलसूर्ययोः प्रीत्यै प्रवालं धार्यम् । उक्तं च श्रीपतिना—‘धार्यं तुष्ट्यै विद्रुमं भौमभान्वो रूप्यं शुक्रेंद्रोश्च हेमैर्बुधस्य । मुक्ता सुरैर्लोहमर्कात्मजस्य लाजावर्तः कीर्तितः शेषयोश्च ॥’ इति । सुरैः सुरगुरोः । शेषयो राहुकेत्वोः । दीपिकाकारस्तु औषधीमूलानि धार्याणीत्याह—‘मूलं धार्यं त्रिशूल्याः सवितरि विगुणे क्षीरिकामूलमिदौ जिह्वाहेर्मृमिपुत्रे रजनिकरसुते वृद्धदारोश्च मूलम् । भार्गवी जीवेऽथ शुके भवति शुभकरं सिंहपुच्छस्य मूलं विच्छोलं (?) चार्कपुत्रे तमसि मलयजं केतुदोषेऽश्वगंधम् ॥’ इति । त्रिशूली बिल्वः क्षीरिका क्षीरिणी जिह्वाहिर्नागजिह्वा वृद्धदारुर्विधारः भार्गवी प्रसिद्धा सिंहपुच्छं बाघोटं ‘चरिवार’ इति मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम् मलयजं चंदनं अश्वगन्धं प्रसिद्धं एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्नधारणाशक्तौ वेदितव्यम् । तारेति । यदिने ताराबलमस्ति वा नवेति विचारश्चिकीर्षितस्तद्दिने या तारा सा जन्मक्षेत्रजन्मनक्षत्राभिरावृत्तितः पुनरावृत्तित्रयेण गणनीया स्यात् । त्रिरिति ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचू’ इति सुजंतमव्ययम् । स्वजन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिस्र आवृत्तयो भवन्त्यवशिष्टतारायाः शुभाशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ॥ ११ ॥

अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अनुष्टुभाह—

जन्माख्यसंपद्विपदक्षेमप्रत्यरिसाधकाः ।

वधमैत्रातिमैत्राः स्युस्तारा नामसद्वक्त्रफलाः ॥ १२ ॥

जन्माख्येति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह नारदः—‘जन्मसंपद्विपदक्षेमप्रत्यरिः साधको वधः । मित्रं परममित्रं तु जन्मभाष्य पुनः पुनः ॥’ इति । एवं तारा गणनीया इति शेषः । तत्र गृहीतापंचमीसप्तम्यस्तारा निमिद्धाः । अनिष्टफलश्रवणात् । अर्थादन्याः समीचीनाः । समीचीनफलश्रवणात् । उक्तं च—‘जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव चतुर्थिका । अष्टमी नवमी चैव षड्कताराः शुभावहाः ॥’ इति । जन्मनक्षत्रं तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिद्धं च तच्चाग्रे निर्णेष्यते । तदिदं ताराबलं कृष्णपक्षविषयं नतुभयपक्षसाधारणं । तदाह नारदः—‘कृष्णे बलवती तारा शुक्लपक्षे बली शशी’ इति । युक्तं चैतत् । यतोऽत्रार्थवादो रत्नमालायाम्—‘न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रभावः कथितमिह हि तारावीर्यमायैः प्रधानम् । अतिविकल-

शरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु कर्तुं सर्वकार्याणि योषा ॥ शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बलीयानप्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । शक्या युक्ते विद्यमानेपि कान्ते न स्वातंत्र्यं योषितः कापि दृष्टम् ॥' इति ॥ १२ ॥

अथावश्यककृत्ये दुष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो
दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्वो विपत्प्रत्यरिः ।

मृत्युश्चादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयैःशका

नादिप्रांत्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः १३

मृत्यौ स्वर्णतिलानिति ॥ मृत्यौ सप्तम्यां वधतारायां स्वर्णतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तांस्तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात् । विपद्यपि विपत्संज्ञायां तृतीयतारायां गुडमिश्रविकारं दद्यात् । त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकं प्रसिद्धं वृंताकादि दद्यात् । अथो प्रत्यरितारकासु पंचम्यां तारायां लवणं दद्यात् । तदाह नारदः—'जन्मत्रिपंचसप्ताख्या तारानिष्टफलप्रदा । अनिष्टपरिहाराय दद्याद्दानं द्विजातये । शाकं गुडं च लवणं सतिलं कांचनं क्रमात् ॥' इति । अत्र सतिलमिति विशेषणं कांचनपदस्य न लवणपदस्य तेन वधतारायां सतिलं कांचनं देयम् । उक्तं च दीपिकायाम्—'प्रत्यरे लवणं दद्याच्छाकं दद्यात्त्रिजन्मसु । विपत्तारे गुडं दद्यान्नधिने तिलकांचनम् ॥' इति । अथ द्वितीयः परिहार उच्यते । तत्रादिमपर्यये प्रथमावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्युश्च तृतीयपंचमीसप्तम्यस्ताराः सर्वा अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः । अथ द्वितीये पर्यये द्वितीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्युनामादिप्रांत्यतृतीयका अंशा न शुभदाः । विपत्तारायां प्रथमविंशतिर्घटिकास्त्याज्याः । इतराश्रत्वारिंशच्छुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्याज्यास्तदुभयतो विंशतिविंशतिर्घटिकाः शुभाः । वधतारायामंतिमा विंशतिर्घटिकास्त्याज्या आद्याश्रत्वारिंशच्छुभा इति नवीना व्याकुर्वते । जीर्णास्त्वंशशब्देन नक्षत्रचतुर्थीशमाहुः । तथा सति आदिप्रांत्यतृतीयकाश्रणाः क्रमेण निषिद्धा इतरे शुभाः । अथ तृतीये पर्यये तृतीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्यवश्चेते सर्वे षष्टिघटिकात्मका अपि शुभाः शोभनफलदाः स्मृताः । तथा च जगन्मोहने—गुरुरित्युक्त्वा पठितम्—'पर्याये प्रथमे वज्या विपत्प्रत्यरिनैधनाः । द्वितीये त्वंशका वज्यास्तृतीये त्वखिलाः शुभाः ॥' द्वितीये पर्यये अंशकानाह स एव—'आद्यांशो विपदि त्याज्यः प्रत्यरे चरमोऽशुभः । वधे त्याज्यस्तृतीयोऽंशः शेषा अंशास्तु शोभनाः ॥' इति । अत्रांशो नक्षत्रचतुर्थीश उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । 'जन्मक्षादृशमं कर्म संघातर्क्षं तु षोडशम् । अष्टादशं सामुदायं त्रयोविंशं विनाशनम् ॥ मानसं पंचविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु ॥' इति नारदोक्तेर्विनाशिकाख्यत्रयोविंशभस्य दुष्टत्वम् ।

तद्वपवादमाह च्यवनः—‘वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना । शेषांशाः शुभदा ज्ञेया जन्मनीदुगतांशकाः ॥’ इति । अत्र वैनाशिकं प्रत्यरिसंज्ञं तस्य चरमांशस्यानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यंशकं विनेत्यनेन बाध्यते इत्यतः ‘एकत्र इष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यते’ इति न्यायादत्रापि सैव व्याख्येयं न नवीनमतं ज्यायोऽप्रमाणकत्वात् ॥ १३ ॥

अथ चंद्रावस्था वक्ष्यति तद्गणनोपायमनुष्टुभाह—

षष्टि ६० घं गतमं भुक्तघटीयुक्तं युगा ४ हतम् ।

शराब्धि ४५ हल्लब्धतोऽर्कशेषेऽवस्थाः क्रमाद्विधोः ॥ १४ ॥

षष्टिघ्नमिति ॥ अष्टचंद्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः संति । यदाह नारदः—‘चंद्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथाक्रमात् । यात्रोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदाः ॥’ तत्राश्विनीमारभ्य गतभानि षष्ट्या ६० गुण्यानि वर्तमाननक्षत्रभुक्तघटीनि कार्याणि तानि पुनर्युगैश्चतुर्भिराहतानि शराब्धिहत् पंचचत्वारिंशता भाज्यानि यल्लब्धमागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्तमानावस्थाः तथा लब्धांशस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासाद्यवस्थाः चंद्रस्य गताः स्युः । ता अवस्था मेघराशेः पुंसः प्रवासादिसंज्ञा वृषराशिस्थे चंद्रे नष्टादिसंज्ञाः स्युः एवं मिथुनादिदशराशिषु मृतादिसंज्ञा ह्यवस्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः—‘षष्टिघ्नं चंद्रनक्षत्रं तत्कालघटिकां विहृतम् । वेदघ्नमिषुवेदासप्तमवस्था भानुभाजिताः ॥’ इति । अत्रोपपत्तिः । एकैकस्मिन् राशौ द्वादशावस्थाः संति । सामान्यतो नक्षत्रभोगः षष्टिघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोगघटिकाः पंचत्रिंशदधिकशतं भवन्ति । तत्र त्रैराशिकं यथेतामि १३५ घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यन्ते तत्रेष्टघटीभिः किमिति तत्रैकया घट्या गुणनायां विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमंको १३५ भाजको जातः तथा १२ अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवर्तने गुणकाश्चत्वारः ४ भाजकाः पंचचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघटीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोपि तदाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् । अत्रेदमवधार्यम् । यद्यपि नक्षत्राणां घटीन्यूनधिकभावः संभवति तथापि षष्टिघटिकात्मकेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमाननक्षत्रं भुक्तं तु स्वभोगं ज्ञात्वा षष्टिघटिकात्मकं कृत्वा तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षष्टिर्गुणको नक्षत्रभोगो भाजक इति ॥ १४ ॥

अथ द्वादशावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह—

प्रवासनाशौ मरणं जयश्च हास्यारतिक्रीडितसुप्तभक्ताः ।

ज्वराख्यकंपस्थिरता अवस्था मेघात्क्रमानामसद्वफलाः स्युः १५

प्रवासनाशाविति ॥ स्पष्टार्थमिदं पथम् । उक्तं च कश्यपेन—‘प्रवा-

सनष्टा च मृता जया हास्या रतिमुदा । सुप्ता मुक्ता ज्वरा कंपा सुस्थिति-
नाम सन्निभाः ॥' इति मुदा 'पिन्निदादिभ्योङ्' ततष्टाप् ॥ १५ ॥

अथ ग्रहाणां वैकृतपरिहारार्थं सौषधजलज्ञानं दक्षिणाश्च शार्दूलविक्री-
डितेनाह—

लाजाकुष्ठबलाप्रियंगुघनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः

पुंखालोध्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं ग्रहोत्थाघहृत् ।

धेनुः कंव्वरुणो वृषश्च कनकं पीतांबरं घोटकः

श्वेतो गौरसितामहासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः ॥ १६ ॥

लाजाकुष्ठमिति ॥ लाजा भृष्टशालय इति केचित् । वस्तुतस्तु ओषधी-
साहचर्याल्लाजाशब्देन लज्जावती गृह्यते । कुष्ठं प्रसिद्धं 'बलावरियाग' इति
कान्यकुब्जभाषायामाहुः । प्रियंगुः फलिनी घनो मुक्ता सिद्धार्थाः सर्षपाः
'शिरसा' इति महाराष्ट्राः 'सरिषः' इति कान्यकुब्जाः । निशे हरिद्राद्वयं दारुः
देवदारुः पुंखा शरपुंखा लोध्रं प्रसिद्धं एतैरौषधैर्युतानि गंगादिजलानि तैः
कृत्वा स्नानं दुष्टग्रहसूचितारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तं च दीपिकायाम्—
'सिद्धार्थलोध्रजनीद्वयमुक्तधान्यं लामज्जकं सफलिनी सवचा च मांसी ।
स्नानं कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभृतयः सुसुखीभवन्ति ॥' दैवज्ञ-
मनोहरेपि—'सप्रियंगुरजनीद्वयमांसीकुष्ठलाजसितसर्षपखंडैः । वारिभिः
सहवचैः सहलोध्रैः स्नानमस्ति निखिलग्रहपीडाम् ॥' इति । वारिभिस्त्रीर्यो-
दकैः । रत्नमालायां तु प्रत्येकं ग्रहाणामौषधस्नानमुक्तम् । यथा—'मनःशिलै-
लासुरदारुकुंकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः । सताम्रपुष्पैर्विषमे स्थिते रवौ
शुभावहं स्नानमुदाहृतं बुधैः ॥' सूर्यस्येदम् । 'पंचगव्यगजदानविभिन्नैः शं-
खशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च । शीतरश्मिकृतवैकृतहंतु स्नानमेतदुदितं नृपती-
नाम् ॥' चंद्रस्येदम् । 'विल्वचंपकबलारुणपुष्पैर्हिगुल्फफलिनीबकुलैश्च ।
स्नानमद्भिरिह मांसियुताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवारणमाहुः ॥' भौमस्येदम् ।
'गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः क्षौद्रशुक्तिनवमूलहेमभिः । स्नानमुक्तमिदमत्र
भृश्रुतां बोधनाशुभविनाशनं बुधैः ॥' बुधस्येदम् । 'मालतीकुसुमयुक्तस-
र्षपैः पल्लवैश्च मदयंतिकोद्भवैः । क्षिप्रमंडुमधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं वि-
निहन्ति ॥' गुरोरिदम् । 'प्लया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुं-
कुमैः । स्नानतो भृगुसुतोपपादितं दुःखमेति विलयं न संशयः ॥' शुक्रस्ये-
दम् । 'असिततिलांजनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाघनलाजयुताभिः । रवित-
नये कथितं विषमस्थे दुरितहृदाप्लवनं मुनिमुख्यैः ॥' शनेरिदम् । 'लोध्रग-
र्भतिलपत्रकमुक्ताहस्तिदानमृगनाभिपयोभिः । स्नानमार्तिमिह कृतंति राहोः
साजमूत्रमिदमेव च केतोः ॥' राहुकथितद्रव्यमजमूत्रसहितं केत्वर्थं स्यात् ॥
राहुकेत्वोरिदम् । अतएवोक्तं दीपिकायाम्—'प्रयोज्यमौषधस्नानं ग्रहवि-

प्रसुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥' तत्र ग्रहपूजाहोमौ
 वसिष्ठसंहितायां महता प्रबंधेनोक्तौ तत एवावगंतव्यौ इत्यलमतिविस्तरेण ।
 अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उच्यन्ते—तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेनुर्गौः चंद्रप्रीत्यर्थं
 कंबुः शंखः । कंबु इति नपुंसकलिङ्गं पृथक्पदम् । 'शंखः स्यात्कंबुरक्षियाम्'
 इत्यमरोक्तेः । मंगलप्रीत्यर्थमरुण आरक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णं । गु-
 रुप्रीत्यर्थं पीतांबरं तच्च यथाविभवं कार्पासं कोशजं च । शुक्रप्रीत्यर्थं श्वेतो
 घोटकः । शनिप्रीत्यर्थमसिता श्यामवर्णा गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिर्बहुमूल्यखड्गः
 केतुप्रीत्यर्थमजः छागो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'धेनुं शंखं रक्तवृषं
 हेम पीतांबरद्वयम् । श्वेताश्वं कृष्णधेनुं च कृष्णलोहमजं क्रमात् ॥ स्वर्णेन वा-
 ससीकृत्य दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्यायै जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽथ श-
 क्तितः ॥' इति । अत्र प्रत्येकं दानमंत्रास्तत्रैवोक्ताः ग्रंथभूयस्त्वभयाच्च लि-
 ख्यन्ते । 'एवं यः कुरुते सम्यग्रग्रहयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान्कामानवाप्नोति
 शुभस्थानफलं लभेत् ॥' नृपोत्तम इत्युपलक्षणम् । तेन यः कश्चिद्गृह-
 स्थोपि कुर्यात् । तत्र स्वविभवानुरूपाणि ग्रहदानानि प्रोक्तानि कैश्चित्
 यथा—'कौसुंभवखं गुडहेमताम्रं माणिक्यगोधूमसुवर्णवस्त्रम् । सवःसगोदान-
 मतिप्रणीतं दुष्टार्थमार्तिघ्नमसूरिकाश्च ॥' सूर्यायेदम् । 'घृतकलशं सितवस्त्रं
 दधिशंखौ चैव मौक्तिकसुवर्णे । रजतं च संप्रदद्याच्चंद्रारिष्टोपशमनाय ॥' चं-
 द्रायेदम् । 'प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषश्च ताम्रः करवीरपुष्पम् । आरक्त-
 वस्त्रं गुडहेमताम्रं दुष्टाय भौमाय सचंदनं हि ॥ भौमायेदम् । 'नीलं वस्त्रं
 सुव्रदानं बुधाय रत्नं पाची दासिका हेम सर्पिः । कांस्थं दंतः कुंजरश्चाथ मेघो
 रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकं च ॥' बुधायेदम् । 'अश्वः सुवर्णं शुक्रपीतवस्त्रं सा-
 पीतधान्यं लवणं सपुष्पम् । सशर्करं तद्व्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शांत्यै गुरवे प्र-
 देयम् ॥' गुरवे इदम् । रजनी हरिद्रा । 'चित्रवस्त्रमपि दानमर्धिते दुष्टो सु-
 निवरैः परिगीतम् । तंदुलं घृतसुवर्णरूप्यकं वस्त्रकं परिमलो धवलोऽश्वः ॥'
 शुक्रायेदम् । 'नीलकं महिषं कृष्णं वस्त्रं लोहं सवदक्षिणम् ॥ दद्याच्च दक्षिणा-
 युक्तं शनिदौष्ट्यप्रशांतये ॥' सूर्यजायेदम् । 'राहोर्दानं बुधैर्मेषो गोमेदं लो-
 हकंबलौ । सुवर्णं नागरूप्यं च सतिलं ताम्रभाजनम् ॥' राहवे इदम् । 'केतौ
 वैदूर्यममलं तैलं मृगमदस्तथा ॥ ऊर्णां तिलाश्च संयुक्ता दद्यात्केशापनुत्तये ॥'
 केतवे इदम् । अन्यच्च संहिताप्रदीपे—'भानुस्त्रांबुलदानादपहरति नृणां
 वैकृतं वासरोत्थं सोमः श्रीखंडदानादवनिवरसुतो भोजनास्पुष्पदानात् ॥
 सौम्यः शक्रस्य मंत्री हरिहरनमनाद्गार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्त्रैल्लानात्प्रभाते दिनक-
 रतनयो ब्रह्मनुत्पापरौ च ॥' इति । ब्रह्म ब्राह्मणः । परौ राहुकेतू ॥ १६ ॥

अथ सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेः प्राक्कियद्भिर्दिनैः फलं दधुरित्येतदुप-
 ज्ञात्याह—

सूर्यारसौम्यास्फुजितोक्षनागसप्ताद्रिघसान्विधुरभिनाडीः ।

तमोयमेज्यास्त्रिरसाश्विमासान्गंतव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् १७

सूर्यारसौम्येति ॥ सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेर्जिगमिषितराशेः पुरस्तात्पूर्वमेवैतत्संख्याकदिवसघटीमासान् । अत्र 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । ततो नैरंतर्येण तावतं कालं फलदाः स्युः । तद्यथा सूर्यो गंतव्यराशेः प्राक् अक्षघन्नान्पंचदिवसान् फलदः एवमारो भौमोऽष्टदिवसान्पूर्वं फलदः बुधः सप्तदिवसान् शुक्रोऽपि सप्तदिवसान् विधुश्चंद्रः अग्निनाडीघटिकाष्टत्रयमेव प्राक्फलदः राहुर्गंतव्यराशेः प्राक्त्रिमासं फलदः एवं शनिः षण्मासान्गुरुर्द्विमासान्पूर्वं फलद इत्यर्थः । उक्तं च—'सूर्यः पंचदिनं शशी त्रिघटिकं भौमोष्ट वै वासरान्सप्ताहानि भृगुः सप्तोमतनयो मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासात्पुरतोऽपि सूर्यतनयो राहुश्च मासत्रयं केतुश्चैव ददाति भावि सकलं गंतव्यराशेः फलम् ॥' इति । जगन्मोहने त्वेवमुक्तम्—'आदित्यादिग्रहा दधुर्लभे वा गोचरेपि वा । सप्तविंशति २७ भागोर्ध्वं परराशिफलं खलु ॥' इति ॥ १७ ॥

अथ प्रसंगादावश्यकमंगलयात्राकर्तव्येषु सस्यु तिथ्यादिविषयकदुष्टयोगसद्भावे तद्दोषनिवारणार्थं दानं शालिन्याह—

दुष्टे योगे हेम चंद्रे च शंखं धान्यं तिथ्यर्धे तिथौ तंडुलांश्च ।
वारे रत्नं मे च गां हेम नाढ्यां दद्यात्सिधूत्थं च तारासु राजा १८

दुष्ट इति ॥ दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुनश्चंद्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शंखं दद्यात् । तिथ्यर्धे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे चतुर्थ्यादिरूपे तंडुलान् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे रत्नं प्रवालमुक्तादि दद्यात् । मे राशौ दुष्टे क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वादोषसहिते सति गां दद्यात् । नाढ्यां घटिकायां दुर्मुहूर्तादिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्णं दद्यात् । च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यरिवधरूपासु सिधूत्थं लवणं दद्यात् । पूर्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं विशिष्य दानमुक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तं च दीपिकायाम्—'योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिदोः शंखं च तंडुलमणी तिथिवारयोश्च । ताराबलाय लवणान्यथ गां च राशेर्दद्याद्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥' इति ॥ १८ ॥

अथात्र गोचरप्रसंगात्सूर्यादयो ग्रहाः राश्यंतरगताः संतः कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चांद्रमासाधिकरणकरविवासरदौ स्वजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति फलविशेषं च वसंततिलकावृत्तेनाह—

राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ सितेज्यौ

मध्ये सदा शशिसुतश्चरमेऽब्जमंदौ ।

अध्वान्नवद्विभयसन्मतिवस्त्रसौख्य-

दुःखानि मासि जनिमे रविवासरादौ ॥ १९ ॥

राश्यादिगाविति ॥ रविकुजौ सूर्यमंगलौ राश्यादिगौ राशिप्रथमदशा-

क्षमध्यस्थितौ संतौ फलदौ निखिलफलदातारौ अवशिष्टांशेष्वीषदीपफल-
 लदौ । एवं सितेज्यौ शुक्रवृहस्पती मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफलदा-
 तारावन्यत्रेषत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु निखिलफलदाता । अ-
 ब्जमंदौ चंद्रशनैश्चरौ चरमदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषत् । उक्तं च व-
 सिष्ठेन—‘भवनाविगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ ॥ अंत्यगतौ
 शशिरविजौ सदैव फलदः शशांकसुतः ॥’ वराहेणापि—‘दिनकररुधिरो
 प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविमुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ
 शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम् ॥’ इति । रुधिरो भौमः । अध्वेति । य-
 क्षिन्मासे स्वीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादिबाराश्वेत्स्युक्तदा तक्षिन्मासेऽध्वा-
 दीनि फलानि वाच्यानि । तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तक्षि-
 न्मासे अध्वा मार्गोऽनमिति यावत् । फलं तस्य पुंसो भवेत् । एवं चंद्र-
 वारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अश्वं भक्ष्यं तत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे व-
 ह्निभयं भवेत् । बुधवारे सन्मतिः सती समीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।
 गुरुवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् । शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्या-
 दित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिषरत्नसंग्रहे वामनेन—‘अध्वा भोजनमग्निमी-
 सुमतिता वस्त्रं सुखं चासुखं मासे मासि फलं भवेज्जननमे सूर्यादिवारे
 स्थिते’ इति । अत्र ‘मासास्तथा च तिथयस्तुहिनां शुमानात्’ इति । मास्क-
 राचार्यवाक्याच्चांद्रः शुक्रप्रतिपदादिदशांतो मासो गृह्यत इति शिवम् ॥ १९ ॥

अथ गोचरप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतनुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-

चिंतामणौ गोचरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारित-
 धिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधारासिधौ
 व्याख्याने ग्रहगोचरप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीमदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विर-

चितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारायां ग्रहगोचर-

प्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ संस्कारप्रकरणं पंचमम् ।

शर्वाणीतनयमघाब्धिदावमीशं नत्वा श्रीगुरूपदभक्तिलब्धविधयः ।

गोविंदो विबुधजनग्रहर्षिणीं तां संस्कारप्रकरणटिप्पणीं तनोति ॥

अथ संस्कारप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र संस्क्रियतेऽनेन औतेन कर्मणा
 स्मार्तेन वा पुरुष इति संस्कारः । स्त्रीयस्त्रीयजातौ सामान्यविशेषविहितवैदि-
 कस्मार्तकर्मानुष्ठानद्वाराऽदृष्टविशेषाधायक इति यावत् । लक्षण्या तदर्थोक्त-

दिनशुद्ध्यादिकं संस्कारशब्देनोच्यते । तस्य प्रकरणमुपक्रमः । ते च संस्काराः
 अष्टचत्वारिंशत् । यदाह गौतमः—‘गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं जात-
 कर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणी-
 संयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीचैत्री
 आश्वयुजीति सप्त पाकसंस्थाः, अग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मा-
 स्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टो-
 मीऽव्यग्निष्टोम उच्यतेः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टोर्याम इति सप्त सोमय-
 ज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । अष्टावात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षां-
 तिरनसूया शौचमनायासो मांगल्यमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्येते चत्वारिंशत्
 संस्काराः अष्टावात्मगुणाश्च स ब्राह्मणः सायुज्यमाप्नोति ।’ इति । तत्रैते
 पुंसः संस्काराः समीचीनदिवसेष्वनुष्ठिताः संतोपि हितफलदातारो भवन्ति ।
 तत्र प्रथमं गर्भाधानाख्यसंस्कारोऽभिहितः । स च रजस्वलाक्यधीनः । उक्तं
 च भरद्वाजसंहितायाम्—‘रजस्वला यदा नारी योग्या स्याद्गर्भधारणे ।
 ततः कुर्वीत तत्संगं गर्भार्थं बुद्धिमान्नरः ॥’ तत्रापि पुत्रोत्पत्त्यर्थमवश्यं संगः
 कार्यः । अन्यथा परलोकाभावः । उक्तं च श्रुतौ—‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति
 तत्सर्वे पशवो विदुः’ इति । पशवो देवाः । अतएव पुत्राप्नो नरकाप्रायत
 इति पुत्र इत्यन्वयता प्रतीयते । तदुक्तं महाभारते आदिपर्वणि शाकुं-
 तले—‘यदागमवतः पुंसो यदपत्यं प्रजायते । तत्तारयति संतत्या पूर्वमेता-
 न्पितामहान् ॥ पुत्राप्नो नरकाधस्तात्पितरं प्रायते सुतः । तस्मापुत्र इति
 प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥’ इति । अनेमानुष्मिकं फलमुक्तं संततेः । पे-
 हिकमपि फलमुक्तं भारते—‘इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः । स-
 र्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ व्रतोपवासैर्वहुभिः कृतं भवति
 भीष्म यत् । सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चितम् ॥’ अतो गर्भाधान-
 मवश्यं कर्तव्यं । तच्च रजोदर्शनतः प्राङ् न विधेयम् । तदुक्तं भविष्यत्पु-
 राणे—‘रजोदर्शनतः पूर्वं न स्त्रीसंसर्गमाचरेत् । संसर्गं यदि कुर्वीत नरके
 परिपच्यते ॥’ युक्तं चैतत्—रजो हि पुष्परूपं तद्विना फलरूपसंतानानुप-
 पत्तेः । ननु क्वचिद्रजोदर्शनं विनापि गर्भसंभवो दृश्यते क्वचित्तु सत्यपि र-
 जसि गर्भानुपलम्भ इति । नैष दोषः । गर्भधारणं हि रजोविना न भवती-
 त्येषा व्याप्तिः । तच्च क्वचित्प्रकटं क्वचिदप्रकटमन्तरेव तिष्ठति तत्राप्रकटेऽपि
 रजस्यन्तर्गतरजःसत्त्वाद्गर्भधारणसंभवोऽतः प्रागुक्तदोषाभावः । उक्तं च क-
 श्यपसंहितायाम्—‘वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं बहिर्नेहि । अतःपुष्पं
 भवत्येव पनसोदुंबरादिवत् । अतस्तु तत्र कुर्वीत तत्संगं बुद्धिमान्नरः ॥’
 इति । यत्र तु सत्यपि रजसि गर्भधारणं न दृश्यते तत्र पुष्पबीजक्षेत्रादि-
 दोषा द्रष्टव्याः ॥ तस्मात्स्थितमेतद्रजोदर्शनानन्तरं स्त्रीसंगः कार्य इति ।
 तत्र—‘प्रथमरजोदर्शनतः शुभाशुभं भवति सर्ववर्णितानाम् ॥’ इति व-
 सिष्ठोक्तेः तत्र शुभफलसूचकं प्रथमरजोदर्शनमनुष्ठुभाह—

आद्यं रजः शुभं माधमार्गराधेषफाल्गुने ।

ज्येष्ठश्रावणयोः शुक्ले सद्गारे सत्तनौ दिवा ॥ १ ॥

अद्यमिति ॥ राधो वैशाखः इष आश्विनः शेषं स्पष्टम् । आद्यं प्रथमो-
 ज्ञवं रजः स्त्रीधर्मो माधमार्गशीर्षवैशाखाश्विनफाल्गुनमासेषु तथा ज्येष्ठश्राव-
 णमासयोश्चेत्तदा शुभं भविष्यच्छुभसूचकम् । अर्थाच्चैत्रापादभाद्रपदकार्ति-
 कपौषमासा अशुभाः ॥ उक्तं च स्मृतिकचंद्रिकायाम्—‘चैत्रे स्यात्प्रथमतो
 तु नारी वैधव्यभागिनी । वैशाखे धनपुत्राख्या ज्येष्ठे रोगान्विता तथा ।
 शुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यदा ॥ नभस्ये दुर्भगा छिष्टा आश्विने
 च तपस्विनी । ऊर्जेष्यायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ॥ पौषे तु पुंश्वली
 नारी माघे पुत्रसुखान्विता । फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृ-
 तम् ॥’ इति । तथा शुक्ले शुक्लपक्षे सत् अर्थात्कृष्णपक्षे रजोदर्शनं दुष्टम् ।
 तदुक्तं स्मृतिकचंद्रिकायाम्—‘शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भ-
 वेत् । कृष्णस्य दशमी यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥’ अतः कृष्णपक्षदशम्यु-
 त्तरं कुलटात्वं स्यादित्यर्थः । अथ सद्गारे सतां चंद्रबुधगुरुशुक्राणां वारे आद्यं
 रजः शुभमर्थादन्यवारेषु दुष्टफलम् । यदाह कश्यपः—‘रोगिणी रविवारे
 तु सोमवारे पतिव्रता । दुःखिता भौमवारे तु बुधे सौभाग्यसंयुता ॥ श्रीसं-
 युता गुरोर्वारे पतिभक्ता भृगोर्दिने । मलिना मन्दवारे तु रात्रावपि तथैव
 च ॥’ वसिष्ठोपि—‘सदा गदाता सुपतिव्रता सा वंध्या प्रजावत्यतुल्यार्थ-
 युक्ता । आनन्दकर्त्री त्वसती च पुष्पवती क्रमाद्भास्करवासरेषु ॥’ भास्कर-
 वासरेष्वित्यत्र ‘अर्धर्चाः पुंस्ति च’ इत्यादिना बहुवचनादाद्यर्थोऽवगम्यते ।
 तेन भास्करवासरादिवित्यर्थः फलितः । अथ सत्तनौ समीचीनलप्ते शुभ-
 स्वाभिकाराशादित्यर्थः इति केचित् । तत्र शुभफलमाद्यं रजः । यदाह ना-
 रदः—‘कुलीरवृषचापांस्तनूयुक्कन्यातुलाधराः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां
 प्रथमार्तवे ॥’ केचित्तु सत्तनौ सद्भिर्दृष्टे तनौ युते वा इति व्याख्यां कुर्वते ।
 तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे—‘मेघे सव्यभिचारा स्यादृषमे परभोगिनी । मिथुने
 धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥ पुत्राख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्री-
 मती भवेत् ॥ विचक्षणा तुलायां च वृश्चिके तु पतिव्रता ॥ दुश्चारिणी धनुः-
 पूर्वे अपरे च पतिव्रता । मकरे मानहीना च कुंभे तिर्धनबंधुता ॥ मीने वि-
 लक्षणा लप्ते ग्रहसंस्था विवाहवत् ।’ अत्र शुभफलापवादमाह वसिष्ठः—
 ‘अशुभमपि समस्तं चार्तवं संप्रभूतं सुरगुरुसितयुक्ते वीक्षिते वाथ लप्ते ।
 तिमिरमिव कठोरज्योतिरुत्पत्तिकाले क्षयमथ समुपैति प्राप्नुयादीप्सितानि ॥’
 कठोरज्योतिः सूर्यः । अथ दिवा दिवसे आद्यं रजः शुभम् । ‘मलिना मं-
 दवारे तु रात्रावपि तथैव च’ इति नारदोक्तेः दिवा रजोदर्शनं शुभमित्यर्थः ।
 स्पष्टतरेपि विशेष उक्तः ‘प्रातःकाले तु सधना सायाह्ने सर्वभोगिनी । म-
 ध्याह्ने च भवेद्देश्या निशीथे विधवा भवेत् ॥’ इति ॥ १ ॥

अथ प्रथमे रजोदर्शने शुभमध्याशुभनक्षत्राण्यनुष्टुभाह—

श्रुतित्रयमृदुक्षिप्रध्रुवस्वातौ सितांबरे ।

मध्यं च मूलादितिमे पितृमिश्रे परेष्वसत् ॥ २ ॥

श्रुतित्रयेति ॥ श्रुतित्रयं श्रवणधनिष्ठाशतमिषाः मृदुक्षिप्रध्रुवाणि चित्रानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तरोहिण्युत्तरात्रयस्वातिषु ण्डतेषु मेषु आद्यं रजः शुभमिति पूर्वेण संबंधः । अत्र समाहारद्वंद्वः आगमशासनस्यानित्यत्वा-
शुभभावः । मूलेति । मूलपुनर्वसुमघाविशाखाकृत्तिकासु मध्यं मध्यफलं ।
परेषु भरणीज्येष्ठाद्राक्षेपापूर्वात्रयेषु असदनिष्टफलम् । उक्तं च गर्गेण—‘सु-
भगा चैव दुःशीला बंध्या पुत्रसमन्विता । धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतान-
मोदिनी ॥ सुपुत्रा चैव दुःपुत्रा पितृवेदमरता सदा । दीना प्रज्ञावती चैव
पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥ साध्वी पतिव्रता नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी । स्वकर्म-
निरता हिंसा पुत्रपौत्रादिसंयुता ॥ नित्यं धनकथासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
मूर्खार्थाढ्या गुणवती दाक्षक्षोदेः क्रमात्फलम् ॥’ इति । व्यवहारनिबन्धे
श्रीपतिनापि—‘करादिपंचोत्तरमूलपूषविष्णुत्रयाश्वीज्यविधीदुमेषु । आद्यं
रजः सौख्यसुतायुरर्थसौभाग्यवृद्धिं कुरुतेऽगनानाम् ॥ मघेशयोः शोकमया-
दितेर्मे सा बंधकीद्रेप्यनले दरिद्रा । पूर्वात्रये याम्यभुजंगविष्ण्ये वैधव्यम-
स्मान्नवतीति नूनम् ॥’ अत्र यद्यपि लिखितयोर्द्वयोरपि संमतिवाक्ययोरै-
कार्थ्यं तथापि ग्रंथकृता विशाखामूलयोर्मध्यत्वाभिधानं वसिष्ठवाक्यस्यानु-
रोधात्कृतम् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘द्विदैवमे पुष्पवती प्रमत्ता कृत्स्नैव मो-
घामयवैरिसंधा । मूले प्रकामाधिकहीनसत्त्वा स्यात्सर्वभक्षोद्धतदोषचित्ता ॥’
इति । अथ सितांबरे श्वेतवस्त्रे आद्यं रजः शुभमिति पूर्वेण संबंधः । उपल-
क्षणं चैतत्क्षौमनूतनवस्त्रयोः । अर्थादन्यदुष्टेषु वस्त्रेषु रजोदर्शनं निश्चमित्यर्थः ।
तदाह वसिष्ठः—‘सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद्दृढवस्त्रा पतिव्रता । क्षौमवस्त्रा
क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवा-
ससा । नीलांबरधरा नारी विधवा पुष्पिता यदि । मलिनांबरतो नारी द-
रिद्रा स्याद्भुजस्त्रला ॥’ क्षौमवस्त्रं पट्टवस्त्रम् । कचिद्रक्तबिंदुभिः फलमुक्तम्—
‘वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिंदवः पुत्रमाप्नुयात् । समाश्लेकन्यका चेति फलं स्या-
त्प्राथमार्तवे ॥’ इति वसिष्ठोक्तेः । अन्यच्च—‘संमार्जनं काष्ठतृणाग्निशूर्पांन्हस्ते
दधाना कुलटा तदा स्यात् । तल्पोपभोगै रहसि स्थिता चेद्दृष्टं रजो भाग्य-
वती तदा स्यात् ॥’ ॥ २ ॥

अथ निररजोदर्शनं शालिन्याह—

भद्रानिद्रासंक्रमे दर्शरिक्तासंध्याषष्ठीद्वादशीवैधृतेषु ।

रोगेऽष्टम्यां चन्द्रसूर्योपरागे पाते चाद्यं नो रजोदर्शनं सत् ॥ ३ ॥

भद्रेति ॥ भद्रा प्रसिद्धैव निद्रा स्वापः संक्रमः संक्रांतिः दशोऽमावास्या

रिक्ताः प्रसिद्धाः संध्या प्रातःसंध्या मध्याह्नसंध्या सायंसंध्या च षष्ठीद्वा-
दश्यौ प्रसिद्धे वैष्टताख्यः सप्तविंशतिमो योगः रोगो ज्वरादिः प्रदरादिश्च अ-
ष्टमी चन्द्रसूर्योपरागो ग्रहणं पातः व्यतीपातः सप्तदशयोगो महापातश्च एषु
दुष्टयोगेष्वार्थं रजोदर्शनं नो सत् । अनिष्टफलदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः—
'अष्टमी षष्ठ्या रिक्ता द्वादशी संक्रमेपि वा । वैष्टतौ च व्यतीपाते ग्रहणे चंद्र-
सूर्ययोः ॥ विष्ट्यां संध्यासु निद्रायां दुर्भगा प्रथमार्तवे ।' नारदेन तु प्रति-
पत्तिभिः परिषपूर्वार्धं च निषिद्धम् । 'अमारिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि ।
परिष्वस्तु पूर्वार्धं व्यतीपाते च वैष्टतौ ॥ संध्यासूपल्लवे षष्ठ्यामशुभं प्रथमा-
र्तवम् ॥' रोगे संमतितांस्ति । वसिष्ठेन तु स्थलमेदेन फलविशेषोऽभि-
हितः—'ग्रामादहिः परग्रामे वा चेत्स्याद्भूमिचारिणी । पतिव्रता पतिस्थाने
सुशीला गृहमध्यमे ॥ ग्राममध्ये च वृद्धिश्च विधवा च दिगंबर । उपरागे
च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥ धनमध्ये तु कन्याया धनधान्यसमृ-
द्धिदा ॥' प्रथमार्तवे स्वादिति पूर्वेण संबंधः । अत्र रजस्वलायाः कन्यायाः
मात्रादिकृतप्रक्षलप्राच्छुभाशुभविशेषो भूयान्वसिष्ठेनोक्तः सोऽस्माभिर्ग्रथबा-
हुष्यभयाच्चाळेति स तत एवावधार्यः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमरजस्वलायाः स्नानमुहूर्तं वसंततिलकपाह—

हस्तानिलाश्विमृगमैत्रवसुध्रुवाख्यैः

शक्रान्वितैः शुभतिथौ शुभवासरे च ।

स्नायादथार्तववती मृगपौष्णवायु-

हस्ताश्विधातृभिरं लभते च गर्भम् ॥ ४ ॥

हस्तेति ॥ हस्तस्वात्यश्विनीमृगानुराधाधनिष्ठासेहिष्युत्तराश्रयज्येष्ठाभिः
शुभतिथौ भद्रा निद्रासंक्रमे इत्याद्यनिष्टदिनव्यतिरिक्तदिवसे शुभवासरे शु-
भानां चंद्रबुधगुरुशुक्राणां वासरे च भार्तववती ऋतुरेवार्तवम् । प्रशादित्वा-
स्वार्थेण । तद्विद्यते यस्याः सा तथोक्ता सा रजोवती स्नायात् । उक्तं च दै-
वज्ञवल्गुमे—'ब्राह्मानुराधाश्विनसोममेषु हस्तानिलाखंडलवासवेषु । विधा-
र्यमर्धोत्तरभाद्रमेषु वराङ्गनाम्नानविधिः प्रदिष्टः ॥' आखंडलो ज्येष्ठा वासवं
धनिष्ठेत्यनुनरुक्तिः । वारफलमपि तत्रैव—'सहस्रपतिव्रता दीना पुत्रिणी भोग-
भामिनी । पतिव्रता क्लेशयुक्ता ऋतुस्थानेऽर्कवारतः ॥ इति । केचित्तद्व्यथा
वारफलं वदन्ति—'काकीव वंध्या भवतीह शुके नष्टप्रजा स्नानविधौ बुधे च ।
सौरे च मयुः पयसोऽल्पतंदौ भौमार्कजीवे बहुपुत्रलाभः ॥' इति । एतत्प्र-
सूतास्नानविषयम् । तदुक्तं दैवज्ञवल्गुमे—'ज्ञाता प्रसूताप्यसुता बुधेन
ज्ञाता च वंध्या मृगुनंदनेन । सौरे मृतिः क्षीरहतिस्तु सोमे पुत्रार्थलाभो
रविजीवभौमे ॥' इति । विशेषमाह—मृगेति ॥ मृगरेवतीस्वातीहस्ताश्विनी-
रोहिणीभिर्नक्षत्रैः स्नातार्तववती अरं शीघ्रं गर्भं लभते । तदुक्तं दैवज्ञमनो-
हरे—'वायुः पूषा च सौम्यश्च करो ब्रह्मा तथाश्विनी । एभिः स्नाने तु

नारीणां गर्भः संपद्यते पुनः ॥' इति । अत्रैकादश नक्षत्राणि ज्ञानविधावु-
क्तानि । तत्रापि षट्सु भेषु शीघ्रं गर्भोत्पत्तिर्भवेत् अन्येषु किञ्चिद्विलम्बेने-
त्यर्थः । सर्वथा विहितभिन्नेषु ज्ञानं न कार्यमिति निष्कृष्टोर्थः । उक्तं च-
'कृत्तिका भरणी मूलमार्द्रा पुष्यः पुनर्वसुः । मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो
दशमस्तथा ॥ एताः प्राणहरास्तारास्तासु ज्ञानं न कारयेत् । यदि ज्ञानं प्रकु-
र्वीत पुनः सूतिर्न विद्यते ॥' इति । अथाच्छतताराश्लेषापूर्वात्रयेषु मध्यम-
मिति । इयं च देशाचारतो व्यवस्थानुसंधेया शिष्टाचारस्यापि स्मृतिवत्प्रा-
माण्यात् । दाक्षिणात्यास्तु चतुर्थे एव दिवसे ज्ञानमाहुः—'चतुर्थेहनि शुभ्यति'
इति 'भर्तुः स्पृश्या चतुर्थेहि ज्ञानेन स्त्री रजस्वला' इति स्मृतिवचनात् ॥४॥

अथ गर्भाधानमुद्भूतं शार्दूलविक्रीडितशालिनीभ्यामाह—

गंडांतं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलांतकं

दास्यं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैधृतिम् ।

पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिधाद्यार्धं स्वपत्नीगमे

भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम् ॥ ५ ॥

भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च संध्या भौमार्काकीं नाद्यरात्रीश्चतस्रः ।

गर्भाधानं त्र्युत्तरैर्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वंबुपे सत् ॥ ६ ॥

गंडांतमिति ॥ अत्र यदि दुष्टफलतिथ्यादिषु रजोदर्शनमुद्भूतं तत्र च-
तुर्थदिनानंतरं शांतिकं विधेयम् । यदाह वसिष्ठः—'प्रभूतदोषं यदि दृश्यते
तत्पुष्पं ततः शांतिककर्म कार्यम् । विवर्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्ब्रजोदर्शन-
मन्यघ्ने ॥ ईशानतो गोमयमंडलेन परिस्तृतेऽग्नौ जुहुयात्स दूर्वाम् । युग्मां
घृताक्तां च समित्प्रमाणां गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम् ॥ शतप्रमाणामथ
वाघहंत्रीं शुभैर्यवैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च । ततः सुरान्भूमिसुरान्पितृंश्च संतर्पये-
दन्नसुवर्णवस्त्रैः ॥' इति । शांतिकप्रकारस्तु शांतिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः । एवं
शांतिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम् । तत्र स्वपत्नीगमे स्वपत्नीगमने प्रतान्दो-
षान् त्यजेदिति सर्वत्र संबंधः । एतान्कान् । त्रिविधं गंडांतम् । गंडांतलक्षणं
रत्नमालायाम्—'नक्षत्रतिथिलभानां गंडांतं त्रिविधं स्मृतम् । नवपंचच-
तुर्थानां व्येकार्धवटिकामितम् ॥' इति । निधनं जन्मर्क्षात् सप्तमं वधतारां
जन्मनक्षत्रं मूलं अंतकं भरणीं दास्यमश्विनीं पौष्णं रेवतीं मघां उपरागदिवसं
ग्रहणदिनं पातं व्यतीपातं महापातं च वैधृतिं योगं पित्रोर्मातापित्रोः श्रा-
द्धदिनं दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिधयोगस्य पूर्वार्धं तथोत्पातैर्दिव्यांतरिक्ष-
भौमैश्चिविधैरुत्पातैर्हतं दूषितं जन्मर्क्षतः जन्मलभ्राजन्मराशेर्वा मृत्युभवन-
मष्टमं लग्नं पापमं पापग्रहयुक्तं नक्षत्रं लग्नं वा इति ॥ अत्रेति । भद्रा प्र-
सिद्धा षष्ठीतिथिश्च पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्यमावास्यापूर्णिमासंक्रमणानि । उक्तं
च विष्णुपुराणे—'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्ये-

तानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥' इति । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ।
 संध्यां प्रातःसंध्यां सायंसंध्यां च भौमं मंगलवारं अर्कमादित्यवारं आर्कं
 शनैश्चरवारं चतस्रः आधरात्रीः रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदि-
 त्यर्थः । तदनंतरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनतो विषमदिवसं त्यजेत् । उक्तं चा-
 धानाध्याये वसिष्ठेन निषेधजातम्—'पौष्णद्वये पित्र्यभयाम्यसार्पविष्णुद्वये
 नैधनजन्मभेषु । उत्पातपापग्रहदूषितेषु न कार्यमाधानमनिष्टलभे ॥ उपप्लवे
 वैष्टतिपातयोश्च विष्टयां दिवा पारिषपूर्वभागे । संध्यासु पर्वस्वपि मातृपित्रो-
 र्मृतेद्वि पत्नीगमनं विवर्ज्यम् ॥ दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थी
 स्वसतीमुपेयात् । दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गंडांस्त्रिखिलभ्रा-
 नाम् ॥' इति । वक्ष्यमाणयोगैः पुंयोगैः स्त्रीयोगैश्च । अत्र ग्रंथकृता अवण-
 धनिष्टयोर्न निषेधः कृतः । बार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात् ।
 तद्वचनमधुनैव वक्ष्यते । ननु षोडशिग्रहणवद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः क-
 स्माच्च भवति । सत्यम् । बहूनामनुरोधो न्याय्य इति विधिरेवोचितः । अ-
 तएवोक्तं नारदेन—'शुचिर्भूत्वा युग्मतिथावनम्रां कामयेत्प्रियाम् । पुत्रार्थी
 पुरुषस्त्यक्त्वा पौष्णमूलाहिपित्र्यभम् ॥' इति । 'त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमा-
 स्तेषां पैत्रभं त्विति ॥' इति काश्यपोक्तेः । तिथ्यादयः काश्यपेन कालवि-
 धाने उक्ताः—'षष्ठ्यष्टमीं पंचदर्शीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा । शेषाः
 शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशांकार्यसितेन्दुजानाम् ॥' इति । अत्र
 वाक्ये चंद्रबुधगुरुशुक्रवारा निषेककार्ये शुभा उक्ताः । अर्थादन्ये सूर्यभौमश-
 निवारा निषिद्धाः । उक्तं च कालनिर्णये—'रिक्तापर्वाष्टमी षष्ठी दिवा ज-
 न्मत्रयं तथा । पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवानृतौ गतिः ॥' इति । अत-
 एव बृहस्पतिसंहितायाम्—'शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणि'
 इत्युक्तम् । 'सोमज्ञगुरुशुक्राणां वारवर्गोदयाः शुभाः । तेषां च दृष्टयश्चैव
 नेतरेषां कदाचन ॥' इति । अत्र केचिन्निषेके पुंवारा उत्तमाः स्त्रीवारौ म-
 ध्यमौ नपुंसकवारौ निषिद्धौ । उक्तं च व्यासेन—'पुरुषग्रहवाराः स्युः
 शुभाः सीमंतकर्मणि । मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥' इति ।
 अत्र सीमंतग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानस्येत्याहुः । उक्तं चैतत्—'पुंस्त्रीवारेषु स्त्री-
 गमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते' इति तावदिष्टम् । नपुंसकवारगमने तु नपुं-
 सकस्योत्पत्तिः स्याद्वहि सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध ए-
 वोचितः शनिनिषेधस्तूभयवादिसिद्ध एव । दाक्षिणात्यशिष्टसमाचाराच्चातो
 बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां ग्रहणमिति प्रतीमः । प्राच्यास्तु नैतत्सहते त-
 न्मते तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः । नारदः—'रजोदर्शनतोऽस्पृश्या नार्यो
 दिनचतुष्टयम् । ततः शुद्धाः क्रियास्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' अत्रार्थ-
 वादमाह भारद्वाजः—'प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये
 रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥' धर्मशास्त्रेपि—'भर्तुः स्पृश्या चतु-
 र्येद्वि खानेन स्त्री रजस्वला । पंचमेऽहनि योग्या स्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

तस्मादेतावतो दोषांस्त्यक्त्वा स्त्रीगमने हिताः ॥' इति । ऋतुकाळावधिमाह
याज्ञवल्क्यः—'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । युग्मासु
पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥' अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं वि-
धेयं तत्रैव गर्भसंभवात् तत्र वाराः समीचीनाः प्रागुक्ता एव । अधुना नक्षत्रा-
ण्याह—गर्भाधानमिति । उत्तरात्रयमृगहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणच-
निष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभम् । उक्तं च बार्हस्पत्यसंहिता-
याम्—'हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीवारुणवासवम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं रो-
हिणी च शुभाः स्मृताः ॥ आधाने मूलसाप्रात्यमशुभं सममन्यभम् ॥' इति ।
एवं विहितनक्षत्रे सति चंद्रबले गर्भाधानार्थं सकृदेव पत्नीगमनं कार्यमित्याह
याज्ञवल्क्यः—'एवं गच्छेत्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् । सुस्थिरैर्दौ
सकृत्पुत्रं लक्ष्ण्यं जनयेत्पुमान् ॥' चकारादेवतीम् । भीमपराक्रमोऽपि—
'पिश्यं पौष्णं नैऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् । पुष्टः
क्षामां पुत्रकामोऽभिगच्छन्सल्लक्ष्ण्यं पुत्रमामोति पुण्यम् ॥' इति । तच्च ग-
मनं मंत्रपूर्वकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां
मंत्रतो द्विज' इत्युक्तेरिदं त्रैवर्णिकविषयं प्रतीयते । मंत्रास्तु 'विष्णुर्योनिं क-
ल्पयतु' इत्येवमादयः । एतैर्मंत्रैर्दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेदिति गोमि-
लोक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ गर्भाधाने लग्नबलमिदं वज्रयाह—

केंद्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्रयाचारिणैः पुंश्रहदृष्टलग्नैः ।

ओजांशगेऽब्जेपि च युग्मरात्रौ चित्रादितीज्याश्विषु मध्यमं स्यात्

केंद्रेति ॥ अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वसिष्ठोक्तानि—'वृषमिथुन-
कर्कसिंहकन्यातुलाधरचापझषाः शुभा भवन्ति । यदि शुभफलशालिनोऽनु-
कूला निधनविशुद्धियुता निपेककाले ॥' इति । तत्र केंद्रत्रिकोणेषु लग्नचतु-
र्थसप्तमदशमपंचमनवमस्थानस्थितैः शुभग्रहैस्तथा ज्याचारिणैस्तृतीयैकादश-
षष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते पुंश्रहैः सूर्यभौमगुरुमिहृष्टे लग्नैः तथा ओजां-
शगेंदौ विषमराशिर्मेषमिथुनादिः । अथ ओजादिरेव तत्र स्थिते चंद्रे सति
युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं कार्यम् । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'केंद्र-
त्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्नैः शशांके च शुभैः समेते । पापैस्त्रिजाभारिगतैश्च
यायापुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम् ॥' नारदः—'ओजराश्यंशगे चंद्रे लग्नैः
पुंश्रहवीक्षिते । शुचिर्भूत्वा युग्मतिथौ ह्यनग्रां कामयेत्स्त्रियम् ॥' इति । पुंश्र
हानाह नारदः—'पुंश्रहाः सूर्यजीवाराः स्त्रीग्रहौ शशिभार्गवौ । नपुंसकौ
सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुंतुदः ॥' इति । अत्र पुंनपुंसकयोगा वसिष्ठे-
नोक्ताः—'आधानलग्नैः विषमांशराशौ जीवेंदुजाभ्यां युतवीक्षिते वा ।
नान्यैः सपुत्रस्त्वथ पापखेटैः पापी च मिश्रैर्बलिमिश्र मिश्रः ॥ ओजक्षांशे
लग्नगे वीर्ययुक्ते जीवेंद्वैरौजराश्यंशसंस्थैः । पुंजन्म स्वाभ्यस्ये कन्यका स्या-

न्मित्रैः पंडो ब्रह्मगौर्द्वित्रिजन्म ॥' पंडो नपुंसकः । 'ओजांशकक्षांविषमक्ष-
 संस्थः पुंजन्मकारी रविसुनुरेकः । विचार्य वीर्यं पुरुषग्रहाणां वाच्योऽथ पुत्र-
 स्त्वथ पुत्रिका वा ॥ पापैश्च शेषं सुविचिंत्य वाच्यम्' इति । एवमन्येपि पुं-
 जन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः । एषु यस्मिन्कस्मिन्पुंजन्मयोगे पुत्रार्थी यु-
 गमरात्रौ पत्नीं गच्छेत् । कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थी विषमरात्रौ पत्नीं गच्छेत्
 इति फलितोर्थः । अथ गर्भाधाने विहितनक्षत्राप्राप्तौ मध्यमनक्षत्राण्याह-
 चित्रेति । चित्रापुनर्वसुपुष्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमि-
 त्यर्थः । यदाह बृहस्पतिः—'चित्रादित्ये तथा तिष्यतुरगौ चेति मध्यमाः ।
 शेषाण्युक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणि ॥' इति । अत्र केचिद्देवान्मासु-
 पाद्वा प्रतिबंधाद्भर्तुरसन्निधानेऽनेकेषु ऋतुषु व्यतीतेषु गर्भाधानाख्यः सं-
 स्कारो नाभूत्तदानीं देवान्मध्ये भर्ता समागतश्चेत्तदा दक्षिणायनशुक्रगुर्वस्त-
 न्यूनाधिमासादिमहादोषसद्भावस्तदा गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः—अतीतका-
 लत्वाद्यथा कालातीतेषु जातकर्मनामकर्माज्ञप्राशनचौलादिसंस्काराः पूर्वोक्त-
 दोषसद्भावे नैव भवन्ति । उक्तं च वसिष्ठेन—'अतीतकालान्यखिलानि याति
 कार्याणि सौम्यायनगे दिनेहो । गुरौ मृगौ वाप्यथ इक्ष्यमाने तदुक्तपंचांगदि-
 नेप्यखंडे ॥' इति । सत्यपि नृणामतिक्रमे निमित्तानंतरमेवानैमित्तिकमिति
 न्यायेन 'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युरमासु संविशेत्' इति याज्ञवल्क्य-
 बचसा षोडशदिनातिक्रमे ऋत्वंतरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं विचार्य
 कार्यमेव तदा बहुकालव्यापिनी कालशुद्धिरुपेक्ष्यैव । यतो विज्ञानेश्वरेण—
 'तस्मिन्युरमासु संविशेत्' इति व्याख्यावसरे किमयं विविर्नियमः परि-
 संख्या वेति त्रयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम ए-
 वायमिति सिद्धांतितम् । अतो 'गच्छेदेव' इति यमस्मरणात् 'ऋताशुपेया-
 त्सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्ज्यम्' इति गौतमस्मरणात् ऋत्वंगमने प्रत्यवायोऽपि
 स्मर्यते । 'ऋतुजातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणह-
 र्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥' इति शातातपोक्तेः—अतएवैतदूषणभया-
 देवाधिकारिणा पित्रादिना कन्या गुणवते वरायावश्यं देवेत्याह याज्ञव-
 ल्क्यः—'पिता पितामहो आता कुल्यो वा जननी तथा । कन्याप्रदः पू-
 र्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अग्रयच्छन्नवामोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥'
 इति विशेषोक्तिः कैमुतिकन्यायसूचनार्थम् । यत्र पित्रादेरदातुश्चेदयं दोष-
 स्तदा भर्तुरयं दोषो भवत्येवेति किं वाच्यमित्यर्थः । भ्रूणो गर्भः । अथ गर्भा-
 धानं विधाय पुंसा निद्रासमये किं कार्यमित्याह विष्णुः—'निद्रासमयमा-
 स्ताद्य तांबूलं वदनात्प्रयजेत् । पर्यंकात्प्रमदां मालां पुंड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥'
 इति । अथानया गर्भो धृतो नवेति प्रश्ने गर्भधारणयोगा जातके द्रष्टव्याः ।
 प्रस्तुतेऽप्रसंगाच्च लिख्यतेऽस्माभिः ॥ इति गर्भाधानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ प्रसिद्धे गर्भे सीमंतोन्नयनाख्यसंस्कारमुद्धृतं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जीवाकारदिने मृगेज्यनिर्ऋतिश्रोत्रादितिब्रध्नै
रिक्तामार्करसाष्टवर्ज्यतिथिभिर्मासाधिपे पीवरे ।

सीमंतोऽष्टमषष्ठमासि शुभदैः केंद्रत्रिकोणे खलै-

र्लाभारित्रिषु वा ध्रुवांत्यसदहे लग्ने च पुंभांशके ॥८॥

जीवाकैति ॥ जीवो बृहस्पतिः अर्कः सूर्यः भारो मंगलः एषां वारे ।
तथा ब्रध्नः सूर्यः 'भास्कराहस्करब्रध्नः' इत्यभिधानात् । तस्य भं हस्तः अन्य-
स्पष्टं नामत एव । एवं मृगपुष्यमूलश्रवणपुनर्वसुहस्तनक्षत्रैः सीमंतो लक्ष-
णया सीमंतोन्नयनाख्यः संस्कारः कार्यः । सीमंत उन्नीयते यस्मिन्कर्मणि त-
त्सीमंतोन्नयनमिति शब्दव्युत्पत्तिः । सीमंतः केशभागः । उक्तं च सीमंता-
ध्याये कश्यपेन—'शुक्रपक्षादिदिवसं रिक्तां पर्वस्य मध्यमम् । तिथिं त्यक्त्वा-
कर्मसुनुसुरेज्यानां च वासरे ॥' इति ॥ रत्नमालायाम्—'श्रवणः सकरः
पुनर्वसुनिर्ऋतेभं च सपुष्यको मृगः । रविभूसुतजीववासराः कथिता पुंस-
वनादिकर्मसु ॥' आदिशब्देन सीमंतोन्नयनादि । व्यासः—'पुरुषग्रहवाराः
स्युः शुभाः सीमंतकर्मणि । मध्यौ खीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥' इति ।
तत्र तिथयो निषिद्धा उच्यन्ते—रिक्तेति । रिक्ताः प्रसिद्धा अमा अमावास्या
अर्काः द्वादशी रसाः षष्ठी अष्टमी एतामिस्तिथिभिर्वर्ज्या न्यूना अवशिष्टा वा-
स्तिथयस्ताभिरुपलक्षिते दिने । यदाह गुरुः—'पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च बिना
पंचदशीं शुभाः । चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्तु शुभप्रदे ॥ शुभसंस्थे नि-
शानाये चतुर्थी च चतुर्दशी । पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित्सीमंतकर्मणि ॥'
इति । किंच मासाधिपे मासेश इत्यग्रिमश्लोकेन ज्ञाते गर्भमासस्वामिनि
पीवरे पुष्टे उदिते सतीत्यर्थः । यदाह नारदः—'चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे
वा तदीश्वरे । बलोपपन्ने दंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते ॥' कश्यपोऽपि—'मासे-
श्वरे बलोपेते नास्त्ये न पराजिते' इति । यदि मासाधिपो निर्वलस्तदा दोष
इत्याह गर्गः—'यस्य मासाधिपो रिक्तो नीचो वास्तंगतोऽपि वा । तस्मि-
न्मासे क्षयं याति प्रसवो वा भविष्यति ॥' स च सीमंतो गर्भधारणसम-
यादष्टमषष्ठमासि अष्टममासि षष्ठमासि वा कार्यः । अयं चेच्छया विकल्पः ।
'षष्ठेऽष्टमे वा मासि' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । नारदेन चतुर्थोऽपि मासो-
ऽभ्यधायि । तद्वाक्यं प्रदर्शितं शौनकेनापि—'चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमं-
तोन्नयनक्रिया । षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रांतरविधानतः ॥' सूत्रांतरं स्वस्व-
गृहसूत्रम् । एवं स्वेच्छयोक्तमासे एव विधेयम् । तच्च शुद्धपक्षे पूर्वाह्णे एव
नापराह्णे । यदाह नारदः—'शुद्धे पक्षे च पूर्वाह्णे सीमंताख्यो विधिः स्मृतः'
इति । बृहस्पतिरपि—'पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चांशत्रिकं बिना । पू-
र्वाह्णे एव तत्रापि नापराह्णे कथंचन ॥' इति । अथ लग्नमुच्यते । केंद्रेति ।
केंद्रं १११।७।१० त्रिकोणस्थानेषु १।५ शुभदैः सौम्यग्रहैस्तथा लाभारित्रिषु
११।६।३ खलैः पापग्रहैरुपलक्षिते लग्ने तत्रापि च पुनः पुंभांशके पुरुषराशि-

लभे पुरुषनवांशके च कार्यः । यदाह वसिष्ठः—‘केंद्रत्रिकोणोपगतैश्च सौ-
म्यैर्दुश्चिक्वलाभारिगतैश्च पापैः । षडष्टलभ्रांस्त्यविवर्जितेदौ सीमंतकार्यं शुभदं
तथैव ॥’ इति ॥ रत्नमालायाम्—‘षष्ठे मास्यथाष्टमे तद्विषे वीर्योप-
पन्ने विधौ चेष्टैर्दृष्टतनौ नृनामभवने पुंलभभागेषु च । धीधर्माख्यचतुष्टयेऽपि
च गुरौ पापैश्च तद्वाह्यगैर्मृत्युद्वादशवर्जितैश्च मुनिभिः सीमंतकर्म स्मृतम् ॥’
अत्र विशेषमाह कश्यपः—‘चंद्रोऽपि शुभदो ज्ञेयस्त्यक्त्वा षष्ठाष्टमव्य-
यान् । सीमंतलभ्रादेकोपि क्रूरः पंचाष्टरिःकगः । इति सीमतिनीं सोऽपि त-
द्भर्तुं वा न संशयः ॥’ अत्रापि जन्मराशिजन्मलभ्राभ्यामष्टमलभ्रमव्यवमिष्ट-
लभ्रादष्टमलभ्रं च शुद्धं ग्राह्यम् । यदाह सीमंताध्याये कश्यपः—‘न नैधने
तयोर्लभे नैधने शुद्धिसंयुते । पंचभिश्च चतुर्भिर्वा सूर्येदुर्गुरुपूर्वकैः । ग्रहैरिष्टैः
शुभे लभे राशावपि च नैधने ॥’ सीमंतोन्नयनमित्यनुपंगः । तयोः स्त्रीपुं-
सयोः । अस्यापवादः प्रयोगपारिजाते नृसिंहोक्तः—‘लभ्रादष्टमराशीशः
केंद्रगः शुभवीक्षितः । यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥’ अपि-
श्वाब्दो भिन्नक्रमोऽष्टमभस्येत्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः । स च कैमुतिकन्यायेनान्य-
दोषनिवारणार्थोऽपि संपन्नः । क्वचित्सत्यपि ग्रहबले सिंहवृश्चिकलभे निदिते
अभिहिते इत्ययमप्यत्र विशेषो ध्येयः । यदाह गुरुः—‘मूलक्षे केचिदि-
च्छंति सीमंतं शुभदं बुधाः । सिंहालिं वर्जयेल्लभं ग्रहैरष्टमवर्जितम् ॥’ ग्रहैः
क्रूरग्रहैः । क्वचिद्राशित्रयं निषिद्धम् । यदाह गर्गः—‘सीमंतोन्नयनं कार्यं
शुभांशे शुभलभ्रगे । कुलीरमृगकन्याश्च वज्याः शेषाश्च शोभनाः ॥’ इति ।
अथ सतांतरेण नक्षत्राणि वारांश्चाह—ध्रुवेति । ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं अर्धं
रेवती तथा सदहे सतां शुभप्रहाणां चंद्रबुधगुरुशुक्राणामङ्घ्रि वासरे ध्रुवात्य-
नक्षत्रेषु प्रागुक्तनक्षत्रेषु वा कार्यम् । एवं शुभग्रहवारे वा कार्यमित्यर्थः । य-
दाह गुरुः—‘रोहिण्यैदवमादित्यं पुण्यहस्तोत्तरात्रयम् । पौष्णं वैष्णवं चैव
सीमंतादिषु संमतम् ॥’ इति । श्रीधरः—‘सौम्यानां वारवर्गाः स्युः सी-
मंतादिषु शोभनाः ॥’ इति । अत्र जन्मनक्षत्रं यदि विहितमपि संभवेत्तदा
तदपि वर्ज्यमित्याह वसिष्ठः—‘बालान्नमुक्तौ व्रतबंधने च राजामिषेके
खलु जन्मविषयम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहसीमंतयात्रादिषु मंगलेषु ॥’
एवं निर्णीते सीमंतोन्नयनमुहूर्ते शुक्रास्तादिदोषविचारो नास्ति नियतमास-
विहितत्वत् । तदाह गुरुः—‘मासप्रयुक्तकार्येषु मूलत्वं गुरुशुक्रयोः । न
दोषकृन्मलो मासो गुर्वादित्यादिकं तथा ॥’ इति । अयमत्र तात्पर्यार्थः ।
यत्र नियतकाल एव कालो विहितो यथा तृतीये मासि पुंसवनं तत्र शुक्रा-
स्तादिदोषाभाव एव । यत्र तु सीमंतादौ चतुर्थषष्ठाष्टममासरूपं कालत्रय-
विधानं तत्र शुक्रास्तादिदोषरहितेतरकालो ग्राह्यः । संभवात्क्वचिकुलाचार-
वशात्सीमंतादौ नियत एव कालो विवक्षितो भवेत्तदा न दोषः कुलाचार-
वशादेव तदतिरिक्तो नियत एव कालः स्यात्तदापि न दोषः । यत्र बहुकाल-
विधानेऽपि बहुदिनव्यापकत्वासिंहस्वर्गुर्वादोषसद्भावे सत्यनन्यगतिकाश्चैव

दोषः । एवं नामकर्मांशप्राशनादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च—‘सीमंतजात-
कादीनि प्राशनांतानि यानि वै । न दोषो मलमासस्य मौढ्यस्य गुरुशुक्रयोः ॥’
इति । मौढ्यस्येत्यादिदोषोपलक्षणम् । एवं च कालप्रतीक्षायोग्येषु चूडाकरणा-
दिषु मलमासादिदोषो विचारणीय एवेति । अथैते गर्भाधानादयः संस्काराः
किं गर्भसंस्कारकत्वात्प्रतिगर्भमावर्तते उत सकृदेव कार्या इति । तत्रेदं श्रु-
त्वाक्यम्—‘प्राप्ते तृतीयमासे स्फुरदिंदुकलापपक्षे च । पुंसवनं पुत्रेणसुगर्भे
गर्भे प्रकुर्वीत’ इति । पुंसवनमुपलक्षणं सर्वगर्भसंस्काराणाम् । गर्भे गर्भे इति
वीप्साग्रहणात्प्रतिगर्भमावृत्तिरिति केचिदाहुः । अपरे च सकृदेव कार्या इ-
त्याहुः । यदाह हारीतः—‘सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं
गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ इति । एतेन क्षेत्रसंस्कारत्वमुक्तं
भवति । यथा भूरेकवारं दाहाद्यनेकसंस्कारवती सर्वकाले कर्षणयोग्या भवति
तद्वदत्रापि त्वर्थः । केचित्तु कोंकणदेशादौ प्रतिवर्षं दाहादिसंस्कारं विधाय
कर्षणं क्रियते इत्येवं पक्षद्वयसंभवे देशाचारतो व्यवस्था ध्येया । ननु तृती-
यमासविहितत्वादादौ पुंसवनमुद्धूतौ विचारणीयस्ततश्चतुर्थपष्टममासवि-
हितः सीमंतमुद्धूतौ विचार्यः, वैपरीत्योक्तौ किं बीजमिति । उच्यते । सी-
मन्ते विहितस्य तिथिनक्षत्रवारलग्नादिसमुदायस्य पुंसवनेप्युपयोगात्सर्वदेश-
प्रसिद्धसीमंतानुष्ठानाचारदर्शनाच्चादौ सीमंतस्योक्तिः । पुंसवनं स्वतंत्रकृतं
व्यत्वेनोक्तमपि शिष्टाः सीमन्तेन सहैव कुर्वन्ति । यदाह जातूकर्ण्यः—‘सी-
मन्तेन सहाथवा’ इति । नृसिंहोऽपि—‘सीमंतोन्नयनस्योक्तितिथिवासररा-
शिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान्सहैवैकदिनेऽथवा ॥’ इति । अतएवानवलोभ-
नाख्यं कर्मास्मिन्नेव दिने क्रियत इति शिष्टाचारोऽप्यत्रार्थे प्रमाणम् ॥ इति
सीमंतविचारः ॥ ८ ॥

अथ प्रसंगेन मासेश्वरान् स्त्रीणां चंद्रबलं च वसंततिलकयाह—

मासेश्वराः सितकुजेज्यरवींदुसौर-

चंद्रात्मजास्तनुपचंद्रदिवाकराः स्युः ।

स्त्रीणां विधोर्वलमुशन्ति विवाहगर्भ-

संस्कारयोरितरकर्मसु भर्तुरेव ॥ ९ ॥

मासेश्वरा इति ॥ गर्भप्रथममासादारभ्य दशमप्रसूतिमासपर्यंतं सिता-
दयो मासेश्वरा ज्ञेयाः । यथा प्रथममासेश्वरः शुक्रः द्वितीये मंगलः तृतीये गुरुः
चतुर्थे रविः पंचमे चंद्रः षष्ठे शनिः सप्तमे बुधः अष्टमे आधानलग्नाधिपतिः
नवमे चंद्रः दशमे सूर्यः । अत्र प्रथममासमारभ्य दशममासं यावद्गर्भस्य कल-
लादिरूपावस्था भवतीत्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वराहः—‘कललघनां-
कुरास्थिचर्मांगजचेतनाद्याः क्रमशो गदिता भवन्ति शुभाशुभं च मासाधि-
पतेः सदृशम् ॥’ इति । शुक्रशोणितसन्निपातः कललम् । अंगजानि लोमानि ।

वसिष्ठोपि—‘सितावनेयामरपूज्यसूर्यचंद्राकिंसौम्योदयपेंदुसूर्याः । मासाधि-
पाः स्युः क्रमशो दशैते निपीडितो नाशयति स्वमासि ॥’ स्त्रीणामिति ॥
गोचरप्रकरणे यद्यप्युभयोः स्त्रीपुंसयोः सामान्यतो ग्रहबलमुक्तं तथाप्यत्र
स्त्रीणां चंद्रबले विशेषोऽभिधीयते । विवाहे गर्भसंस्कारे गर्भाधानपुंसवनसी-
मंतादिरूपे स्त्रीणामपि बलं ग्राह्यं इतरकर्मसु वस्त्रपरिधानालंकारधारणादिषु
कृत्येषु भर्तुर्धैवस्यैव चंद्रबलं ग्राह्यं न तु स्त्रीणाम् । यदा तु भर्ता मृतस्तदा
स्त्रीणामेव चंद्रबलं ग्राह्यमित्यर्थसिद्धम् । उक्तंच—‘पाणिपीडनविधेरनंतरं भ-
र्तुरेव बलमैववादिकम् । चिंतनीयमिह योषितां क्वचिन्नष्टमंगलमृते मनीषि-
भिः ॥’ इति । राजमार्तंडः—‘विवाहकार्यं कुसुमप्रतिष्ठा गर्भप्रतिष्ठा वसि-
स्ताविशुद्धौ । अन्यानि कार्याणि धवस्य शुद्धौ पत्न्यौ विहीने प्रमदात्मशुद्ध्या ॥’
कुसुमप्रतिष्ठा गर्भाधानम् । गर्भप्रतिष्ठा सीमंतादिः ॥ ९ ॥

अथ येषामाचारः पृथगेव पुंसवनं विधेयमिति तदर्थं पुंसवनमुहूर्तं वि-
ष्णुपूजामुहूर्तं चंद्रवज्रयाह—

पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये तथ विष्णुपूजा ।

मासेऽष्टमे विष्णुविधातृजीवैर्लग्ने शुभे मृत्युगृहे च शुद्धे ॥ १० ॥

पूर्वोदितैरिति ॥ पूर्वं सीमंतोज्ञयने उदितैः प्रोक्तैस्त्रिधिवारनक्षत्रलग्नैरुप-
लक्षिते तृतीये मासि पुंसवनं विधेयमिति तदर्थं पुंसवनाख्यं कर्म विधेयम् ।
पुमान् स्यतेऽनेन कर्मणेति व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंसवहेतुना । यदाह
शौनकः—‘व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये
चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥’ नृसिंहः—‘सीमंतोज्ञयनस्योक्ततिथिवासरे-
शिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान्सहैवैकदिनेऽथवा ॥’ इति । विशेषमाह वसिष्ठः—
‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा मासि स्कीततनौ तुषारकिरणे
पुण्येऽथवा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं न्युरगममबलामन्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे वै-
धनधानि शुक्रशशभृद्विन्मंत्रिणां वासरे ॥’ इति । नैधनधानि अष्टमस्थाने
सर्वग्रहरहिते । यदाह वसिष्ठः—‘अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्युस्ते शुभा-
वहाः । एवं सम्यक्परीक्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम् ॥’ इति । वारास्त्वत्र सौ-
म्यग्रहाणामुक्ताः । बृहस्पतिरप्यत्र विशेषमाह—‘गुरुशुक्रबुधेदूनां द्रेष्काण-
दिवसांशकाः । तेषामुदयहोराश्च पुंसवेतिशुभावहाः ॥’ इति । अन्यैस्तु श्री-
घट्यादिभिः पुंवारा एव प्रशस्ता अभिहितास्तत्फलान्याह गर्गः—‘सौम्ये
मृतप्रजा मंदे मृत्युर्वध्या च भार्गवे । सोमे दुग्धविहीना स्याच्छेषाः सर्वा-
र्थसिद्धिदाः ॥’ इति । अत्र वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः । केचित्तु यदा तृतीये
मासि पुंसवनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव ग्राह्याः । यदा तु चतुर्थे मासि
गर्भस्य व्यक्तत्वात्पुंसवनं चिकीर्षितं तदा पुंवारा एव ग्राह्या इत्याहुः । नक्ष-
त्राणि ह्यत्र पुंनामानि ग्राह्याणि तानि श्रवणः संकर इति श्रीपत्तिनोक्तानि ।
वसिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि । यथा—‘पुंनाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तः

पुनर्वसुः । मूलं प्रोष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी ॥' विशेषमाह ऋक्षो-
 ष्ययः—'हस्ताद्रातिष्यमूलानि सौम्ये विष्णुः पुनर्वसुः । प्रोष्ठपदाद्वयं प्रोक्त-
 माषाढद्वयमेव च ॥ श्रेष्ठानि कथितान्येव विष्ण्यान्येकादशैव तु । स्वातौ
 तथा मघायां च रेवत्यां फल्गुनीद्वये ॥ अश्विन्यां चैव नक्षत्रे यदा पुंसवनं
 भवेत् । नरः संपद्यते दैवाद्यदा स्याद्गुरुतल्पगः । लुब्धो ह्रस्वतनुः क्रूरो नारी
 चेकुलटा भवेत् ॥ शेषाणि दश विष्ण्यानि निदितानि विशेषतः ॥' तदेत-
 योर्द्विरुक्तार्थयोर्वाक्ययोर्देशाचारतो व्यवस्था । तत्र वसिष्ठवाक्येन दाक्षि-
 णात्या व्यवहरन्ति । प्राच्यास्तु ऋक्षोष्यवाक्येन ॥ अथ लग्नशुद्धि-
 माह ऋक्षोष्ययः—'मीनवृश्चिककुम्भेषु चापगोसिंहकन्यकाः । उक्ताः पुंस-
 वनाद्येषु सुखपुत्रादिवाञ्छया ॥ केंद्रत्रिकोणभवनेषु शुभस्थितेषु पापेषु षट्-
 त्रिदशलाभगृहस्थितेषु । जीवेंदुभानुभृगुभूमिजमंदिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्ध-
 शुभांशकेषु ॥' अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चंद्रबलमावश्यकमित्याह नृसिंहः—'अपि
 पुंसवनं कार्यं दंपत्योरनकुलमे । जन्मादि वर्जयेद्राशिं चांशकं विपदादिषु ॥'
 इति । अथ गर्भरक्षार्थं विष्णुपूजामुद्धृतं उच्यते—अथेति । सीमंतानंतरमष्टमे
 मासि विष्णुविधातृजीवैः श्रवणरोहिणीपुष्यैरुपलक्षिते दिवसे तथा लग्ने शुभे
 शुभस्वामिके शुभयुक्ते वा सति तथा मृत्युगृहेऽष्टमस्थाने शुद्धे सर्वप्रहरहिते
 च सति विष्णुपूजा कार्या । यदाह प्रयोगपारिजाते वसिष्ठः—'मास्यष्टमे
 च गर्भस्य कुर्याद्विष्णुबलिक्रियाम् । श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रश-
 स्यते ॥ द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । शुभग्रहोदयाः श-
 स्तास्तेषां च दिवसा अपि ॥ पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नेष्टाः सर्वेऽष्टमे
 स्थिताः ॥' इति । अष्टमग्रहदोषापवादमाह गुरुः—'रंध्रेशः स्वांशगः स्वोच्चे
 स्वक्षेत्रोपचयक्षंगः । अष्टमस्थस्य दोषोऽयं विनश्यति न संशयः ॥' इति ।
 नारदोपि—'लग्नाष्टमेशयोर्मन्त्रे लग्नेशे बलसंयुते । अस्तगे निधनेशे च नि-
 धनेपि शुभग्रहे ॥' इति । वसिष्ठसंहितायां तु संक्षिप्योक्तम्—'रोहिण्यां वा
 वैष्णवे पूर्वपक्षे द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ वा । मध्ये चाह्नः पूर्वभागेऽनु-
 कूले विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्टयै ॥' तत्र पूजाप्रकारस्तैनैवोक्तः—'पीतांबरं
 कृष्णवर्णं शंखचक्रगदांबुजम् । वैकुण्ठवासिनं विष्णुं मृत्कुम्भे स्थापयेत्ततः ॥
 विष्णोः स्वरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिगमंत्रैरथ गंधधूपैः । वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूप-
 दीपैर्नैवेद्यतांबूलफलैश्च सम्यक् ॥ विष्णुं च देवतापूजां गर्भाणां रक्षणाय
 च । ब्राह्मणाय प्रदातव्या प्रतिमा वस्त्रसंयुता ॥' इति गर्भरक्षार्थं विष्णुपूजा १०

अथ जातकर्मनामकरणयोर्मुहूर्तमुपजात्याह—

तज्जातकर्मादि शिशोर्विधेयं पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि ।

एकादशे द्वादशकेऽपि घसे मृदुध्रुवक्षिप्रचरोऽङ्गुषु स्यात् ॥११॥

तज्जातकमेति ॥ नन्विदमयुक्तं यज्जातकर्म शुभदिने कार्यमिति । कुतः ।
 जातस्योत्पन्नस्य कर्म वैदिकः संस्कारविशेषः स जातकर्मशब्देनोच्यते । तच्च

शब्दप्रवृत्त्योत्पन्नलक्षण एव तत्र विधेयम् । यदाह वसिष्ठः—‘यस्मिन्मुहूर्ते जनितः कुमारस्तस्मिन्विधेयं खलु जातकर्म । संतप्य देवान्सपितृन्दिवांश्च सुवर्णगोभूतिलकांस्यवस्त्रैः ॥’ इति । विष्णुरपि—‘जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम्’ इति । यथोदितं स्वस्वगृहानुसारेणेत्यर्थः । तच्च श्रवणानन्तरं सचैलं ज्ञानं विधाय कार्यम् । उक्तं च ज्योतिःसागरे वसिष्ठेन—‘श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं ज्ञानमाचरेत् । उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देव-
खात्तके ॥’ इति । तदपि नालच्छेदनात्प्रागेव कार्यम् । उक्तं च मनुना—
‘प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते’ इति । वर्धनं छेदनम् । वृषु छेदन-
इति धात्वर्थानुसारात् । अत्र हेतुमाह जैमिनिः—‘यावज्जोषिष्ठयते नालं
तावज्जाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥’ इति ।
तस्माज्जातकर्ममुहूर्तोऽनुपपन्नः । उच्यते—संक्रांत्यादिदुष्टकालेषु शुभकर्माच-
रणं नास्ति । यदाह गर्गः—‘व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैष्टतावपि । श्राद्धं
विना शुभं कर्म प्राप्तकालेपि नाचरेत् ॥’ अन्यच्च—‘अमासंक्रांतिविष्टयादौ प्रा-
प्तकालेपि नाचरेत्’ । किंच मूलज्येष्ठागंडांतादिषु जन्मसंभवे शांतिविधानात् ।
अथवा पिता देशान्तरगतो राजगृहादौ निरुद्धो वा जातकर्मादि कर्तुमशक्नु-
वन्न्यश्चाप्रतिबंधापवादेन गृहभागतोपि सन्नेव करोति तदैव जन्माभावात्सूत-
कप्रवृत्तेश्च । तदाह वैजवापः—‘जन्मतोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
दैवादतीतः कालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥’ इति । अतएव कालविकल्पोऽ-
भिहितो नारदसंहितायाम्—‘तस्मिज्जन्ममुहूर्ते तु सूतकांते तथा शिशोः ।
जातकर्म च कर्तव्यं पितृपूजनपूर्वकम् ॥’ इति । इदं च तुल्यन्यायत्वाच्चा-
म-
कर्मण्यपि ध्येयम् । तस्मादतिक्रांतकालेपि अवश्यं जातकर्मादिमुहूर्तो विचार्य
इत्यलमतिप्रसंगेन । तज्जातकर्मादीति । पर्वाण्युक्तानि मया । रिक्ताः चतुर्थीनव-
मीचतुर्दश्यः ताभिरुने वर्जिते तिथौ । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । शुभेहि व्यती-
पातादिदोषरहिते दिवसे शुभग्रहवासरे च तथैकादशे द्वादशे वा षष्ठे दिने
तथा मृदुध्रुवक्षिप्रचरभानि प्रसिद्धानि तेषु च शिशोर्बालस्य तज्जन्मसमया-
तिक्रांतं जातकर्मादि । आदिशब्देन नामकर्माप्युच्यते । तद्विधेयं कर्तव्यं स्यात् ।
उक्तं च वसिष्ठेन—‘मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु चारिक्तपर्वाख्यदिनेषु कार्यम् । शुभ-
ग्रहाणां दिनलप्रवर्गो तज्जातकर्म स्वथ नामधेयम् ॥’ इति । रत्नमालायाम्—‘मृ-
दुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु सूनोर्विधेयं खलु जातकर्म । गुरौ भृगौ वापि चतुष्टयस्थे
संतः प्रशंसन्ति च नामधेयम् ॥’ चतुष्टयं केंद्रम् । जातकर्मप्रयोजनमाह गुरुः
—‘जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःश्रीविवृद्धये । ग्रहदोषविनाशाय सूतिकाऽ-
शुभविच्छिदे ॥ कुमारग्रहनाशाय पुंसां सत्त्वविवृद्धये ॥’ इति । अथ नाम-
कर्मणि विशेषविचारः । नारदः—‘सूतकांते नामकर्म विधेयं स्वकुलो-
चितम्’ इति । तत्र नक्षत्रादिनियमाभावो नियतकालविहितत्वात् । तदुक्तं
सारसंग्रहे—‘एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे । वैश्यानां षोडशे
नाम मासांते शूद्रजन्मनः ॥’ इति । मनुस्तु—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वाद-

इयां चास्य कारयेम् । पुण्ये त्रियौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥' दश-
म्यामतीतायामेकादशे दिवसे इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणविषयं पूर्वोदीरितवा-
क्यस्वरसात् । अत्र नामकर्मणोपि विहितकालातिक्रमे शुक्रास्तादिदोषरहिते
शुभकाले तत्कार्यम् । यदाह कश्यपः—'उक्तकाले प्रकृतव्या द्विजानामखि-
लाः क्रियाः । अतीतेषु च कालेषु कर्तव्याश्चोत्तरायणे ॥ सुरेज्येऽप्यसुरेज्ये
वा नास्त्ये न च वार्धके । शुभलभे शुभांशे च शुमेद्धि शुभवासरे ॥ चंद्र-
ताराबलोपेते नैधनोदयवर्जिते । पूर्वाद्धे क्षिप्रनक्षत्रचरस्थिरमृदूबुध ॥ नाम
मंगलघोषैश्च रहस्यं दक्षिणश्रुतौ ॥' बृहस्पतिः—'पूर्वाद्धः श्रेष्ठ इत्युक्तो म-
ध्याह्नो मध्यमः स्मृतः । अपराह्णं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥' तथा
जगन्मोहने गुरुः—'पक्षच्छिद्रां च नवमीं हित्वा पंचदशीं तथा । शेषाः
स्युस्तिथयः सर्वा नामकर्मणि पूजिताः ॥ भास्करार्कजभौमानां वर्जयेदंशको-
दयौ । धनकर्मसुतभ्रातृनवमस्थः शुभः शशी ॥ शुद्धव्यंयेऽष्टमे लभे पापाश्च
ज्यरिलाभगाः । शुभेषु शेषसंस्थेषु नामकर्म शुभावहम् ॥' इति । प्रयोजनं
च स्मर्यते—'नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः । ना-
ज्ञैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म ॥' तच्च नाम जन्मनक्ष-
त्रचरणलक्षितस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रांतर्गताक्षरादिकमेव कार्यम् । उक्तं च
गृह्यपरिशिष्टे—'तदक्षरादिकं नाम यस्मिन्धिष्ये तदक्षरम्' । शतपदच-
क्रसारोद्धारो ज्योतिषार्केऽभिहितो यथा—'चूचेचोला पदेष्वाघे लील
लेलो यमस्य मे । आहंउए इमेमेभे ओवावीवू च धातु मे ॥ वेवोकाकी मृगे
ख्याताः कूखळच्छ तु रौद्रमे । केकोहाही खदितिमे हूहेहोढा च पुण्यमे ॥
झीहूडेडो इमे सार्पे मामीमूमे मघामिधे । मोटाटीटू तथा भाग्ये टेटोपाप्य-
र्यमर्क्षके ॥ पूषणाठा तथा हस्ते पेपोरारीति चित्रमे । रूरेरोता तथा स्वातौ
तीतूतेतो द्विदैवमे ॥ नानीनूने क्रमान्मेत्रे नोयायीयू इतींद्रमे । येयोभामीति
मूलाख्ये भूधाफाढा जलस्य मे ॥ मेभोजाजीति विश्वर्क्षे जूजेजोखाभिजिद्ध-
वेत् । खीखूखेखा श्रुतौ ज्ञेया गागीगूगे च वासवे ॥ गोसासीसू जलेशर्क्षे से-
सोदादीत्यजाग्रिमे । दूजस्यथा तथोपांत्ये देदोचाचीति पौष्णमे ॥ इति प्रोक्ता
इमे पथे वर्णानामादिजाः स्फुटाः । ज्ञेया मेषादिराशीनां नवभिर्नवभिः पदैः ॥'
एतैरादिमाक्षरैश्चूडामणिरित्यादिनामानि स्थाप्यानि । तदुक्तं शंखेन—'कुलदे-
वतानक्षत्रादिमाससंबद्धं नाम पिता वा कुर्यादन्योपि वा कुलवृद्धः' इति ।
अत्र केचित् 'जन्मनाम तु गोपयेत्' इति स्मरणाजन्मनक्षत्रसंबन्धि नाम गुप्तं
संस्थाप्य व्यवहारार्थमन्यन्नाम कुर्यादित्याहुः । तच्च नाम कीदृशं कार्यमित्याह
वसिष्ठः—'तद्द्व्यक्षरं वा चतुरक्षरं वा यथेप्सितं चांतलकारयुक्तम् । विव-
र्ज्यं नामादिकमेव कार्यं स्फुटं वदेदक्षिणकर्णरंभ्रे ॥' इति । याज्ञिका अपि प-
ठन्ति—'घोषवदाद्यंतर्तस्थं त्रिपुरुषानुकूलमनरिप्रतिष्ठितं द्व्यक्षरं वा कृतं कु-
र्यान्न तद्धितम्' इति । कृतं कृदंतं तद्धितं तद्धितांतं घोषवदादीनां कृदंततद्धि-
तानां च ज्ञानं व्याकरणशास्त्राज्ज्ञेयम् । विश्वप्रकाशपद्धतौ तु विशेषः—'कु-

मार्या अप्ययुजाक्षरेण नाम दर्शित इति । मासनामानि वसिष्ठेनोक्तानि-
 'चैत्रादिमासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्त्रिवि-
 क्रमः । योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽनंतोऽच्युतस्तथा । चक्रवारीति चैतानि
 क्रमादाहुर्मनीषिणः ॥' इति । कुलदेवतास्तु वंशपरंपरया प्रसिद्धाः । अत्रान्यो
 नामप्रयुक्तो विशेषः स्मृतिभ्योऽनुसंधेयः ॥ इति नामकर्म समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ बालजन्मानंतरं प्राच्यशिष्टाचारप्राप्तं प्रसूताज्ञानमुहूर्तं वसंत-
 तिलकयाह—

पौष्णध्रुवेंदुकरवातहयेषु सूती-

ज्ञानं समित्रभरवीज्यकुजेषु शस्तम् ।

नार्द्रात्रयश्रुतिमघांतकमिश्रमूल-

लाष्ट्रे ज्ञसौरिवसुषड्रविरिक्ततिथ्याम् ॥ १२ ॥

पौष्णेति ॥ पौष्णं रेवती ध्रुवाणि प्रसिद्धानि इंदुर्मृगः करो हस्तः वातः स्वा-
 ती इयोऽश्विनी एषु समित्रभरवीज्यकुजेषु अनुराधानक्षत्रसूर्यगुरुभौमवारसहि-
 तेषु सूत्याः प्रसूतायाः ज्ञानं प्रशस्तमुत्तमफलदम् । तदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—'उ-
 त्तरात्रयरोहिण्यः सौम्यः पवनरेवती । प्रसूता वनिता ज्ञायाद्धस्तमैत्राश्विनीषु
 च ॥ ज्ञाता प्रसूताप्यसुता बुधेन ज्ञाता च वंध्या भृगुनंदनेन । सौरे स्मृतिः
 क्षीरहृतिश्च सोमे पुत्रार्थलाभो रविजीवभौमे ॥' अन्ये तु पूर्वाफलगुनीज्येष्ठाध-
 निष्ठास्वपि सूतीज्ञानं वदन्ति । 'करेंद्रभाग्यानिलवासवांत्यमैत्रैदवाग्निध्रुवमेहि
 पुंसाम् । तिथावरिके शुभमामनन्ति प्रसूतिकाज्ञानविधिं मुनीन्द्राः ॥' इति ।
 अथ निषिद्धनक्षत्राण्युच्यन्ते । नार्द्रात्रयमार्द्रापुनर्वसुपुष्याः श्रुतिमघांतकमि-
 श्रमूलवाह्याणि प्रसिद्धानि । इन्द्रैकवद्भावः । एषु दशनक्षत्रेषु सूतीज्ञानं न
 शस्तं पुनः सूतेरभावादिति तात्पर्यार्थः । तथा जो बुधः सौरिः शनिः तथा
 वसुः अष्टमी पद षष्ठी रविर्द्वादशी रिक्ताः ४।९।१४ बुधशनिवारयोरेतासु
 तिथिषु च न शस्तम् । तदप्युक्तं दैवज्ञमनोहरे—'भरणी कृत्तिका मूलमार्द्रा
 पुष्यः पुनर्वसुः । मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो दशमस्तथा ॥ एषु मंदे बुधे
 चारे सूतीज्ञानं न कारयेत् । यदि ज्ञानं प्रकुर्वीत पुनः सूतिर्न विद्यते ॥' इति ।
 एतच्च दाक्षिणात्या नानुमन्यन्ते । यस्सूतिकाज्ञानं वदन् प्राच्य इति द्रष्टव्यः ।
 किं सूतकमध्ये सूतिकाज्ञानं सूतकाद्रहिर्वा । नाथः कल्पः । यदि सूतकम-
 ध्ये षष्ठिकापूजार्थं क्रियमाणमपि ज्ञानं चांडालहस्तधृतपुण्यवश्लिष्फलमेव शु-
 च्यभावात् । नापि द्वितीयः । सूतकानंतरमेव शुच्यापादकज्ञानस्य विहित-
 त्वात् । यद्यपि दैवज्ञवल्लभवाक्यं तदाचारमूलकं न स्मृतिमूलकमिति मत्वा
 संतोऽप्यम् । अथ प्राच्यमतेनैव जन्मानंतरं बालस्य स्नानपानमुहूर्तं उच्यते-
 आग्निः 'रिक्तां भौमं परित्यज्य विष्टिं पातं सवैष्टितिम् । मृदुध्रुवक्षिप्रमेसु
 स्नानपानं हितं शिशोः ॥' इति दैवज्ञवल्लभोक्तेः ॥ इति सूतीज्ञानम् ॥ १२ ॥

अथ प्रसंगतः संस्कारानंतरं गर्भगतमपि प्रथमादिमासोत्पन्नदंतफलं
शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मासे चेत्प्रथमे भवेत्सदशनो बालो विनश्येत्स्वयं

हन्यात्स क्रमतोऽनुजातभगिनीमात्रग्रजान्धादिके ।

षष्ठादौ लभते हि भोगमतुलं तातात्सुखं पुष्टतां

लक्ष्मीं सौख्यमथो जनौ सदशनो वोर्ध्वं स्वपित्रादिहा ॥१३॥

मासे चेदिति ॥ बालकश्चेज्जन्मानंतरं प्रथमे मासे सदशनो दंतयुक्तो
भवेत्स्यात्तदा स्वयं विनश्येत् । ततो ध्यादिके मासे द्वितीयादिके स बालको
दंतयुक्तो भवेत्तदाऽनुजातभगिनीमात्रग्रजान्धादिके । यथा द्वितीयमासेऽनुजातं
कनिष्ठभ्रातरं हंति । तृतीयमासे भगिनीं हंति । चतुर्थमासे मातरं हंति । पंचमे
मासे अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं हंति । षष्ठादिमासेषु दंतजन्म समीचीनफ-
लम् । यथा षष्ठे अतुलं बहुलं भोगं लभते । सप्तमे तातापितृतः
सुखं लभते । अष्टमे पुष्टताम् । नवमे लक्ष्मीम् । दशमे सौख्यम् ।
एतच्चोपलक्षणं एकादशे मासे सुखबाहुल्यं लभते इत्यर्थः । यदाह
चण्डेश्वरः—‘प्रथमे दंतजननास्वयमेव विनश्यति । द्वितीये भ्रातरं
हंति तृतीये भगिनीं तथा ॥ चतुर्थे मातरं हंति पंचमे चात्मनोग्रजम् ।
षष्ठे च मंत्रजीवी स्यात्सप्तमे पितृसौख्यदः ॥ अष्टमे पुष्टिजनको नवमे लभते
धनम् । लभते दशमे मासि सौख्यमेकादशेपि वा ॥ द्वादशे धनसंपत्तिर्दन्तानां
जनने फलम् ॥’ इति । अथो इति । अथो जनौ जन्मकाल एव सदशनो
दंतयुक्तः स्यात्तदा स्वपित्रादिहा स्वमात्मानं पितरं च आदिशब्देन
मातरं च हंति नाशयतीति स्वपित्रादिहा । केचिदादिशब्देन भ्रात्रादीना-
मपि नाशं व्याचक्षते । वोर्ध्वमिति । वा अथवा ऊर्ध्वं ऊर्ध्वपंक्तौ स्वजन्मा-
नंतरं निषिद्धेऽविहितेपि वा काले सदशनश्चेत्स्यात्तदापि स्वपित्रादिहा । आ-
त्मपितृमातृनाशक इत्यर्थः । उक्तं च पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरे परशु-
रामं प्रत्याह पुष्करः—‘दंतजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे । उपरि
प्रथमं यस्य जायते च शिशोर्द्विजाः ॥’ उपर्युपरि पंक्तौ । द्विजा दंताः । ‘दं-
तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यभिधानात् । ‘तैर्वा सह च यस्य स्याज्जन्म भार्गव-
सत्तम । मातरं पितरं चाथ खादेदात्मानमेव च ॥’ इति । एवंविधे दंतज-
नने शांतिरप्युक्ता तत्रैव । ‘तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेद्विजः ॥ तद्भावे तु धर्मज्ञ कांचने तु
वरासने ।’ तद्भावे गजाभावे । ‘सर्वौषधैः सर्वगंधैर्बाजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥
पंचगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनं-
तरम् ॥ सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् । अष्टमेऽहनि विप्राणां
तथा देया च दक्षिणा । कांचनं रजतं गाश्च भुवं चासनमेव च । दंतजन्मनि
सामान्यं शृणु ज्ञानमतः परम् ॥ भद्रासने निवेश्यैनं मृद्धिर्मूलफलैस्तथा ।

सर्वोपधैः सर्वबीजैः सर्वगंधैस्तथैव च ॥ स्नापयेत्पूजयेच्चात्र वह्निहोमं समीरितम् । प्रथमं स्थापयेत्तत्र देवदेवं च केशवम् ॥ एतेषामेव जुहुयाद्भूतमग्नौ यथाविधि । ब्राह्मणानां तु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ॥ ततः स्वलंकृतं बालमासने तूपवेशयेत् । आसनं छत्रमूर्धानं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ॥ सुखी-
मिर्बालकानां च तैः सुकार्यं च पूजनम् । पूज्याश्चाविधवा नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इत्येव पद्मपुराणोक्ता दंतजननशान्तिविधेया ततोऽशुभफला-
नाशः शुभफलावाप्तिर्भवतीति ॥ इति प्रथमादिमासे दंतजननफलम् ॥ १३ ॥

अथ दोलारोहणमुहूर्तं विवक्षुस्तत्संबन्धिषु भाष्यमुभयफलदातृदोलाचक्र-
मनुष्टुभाह—

दोलारोहेऽर्कभात्पंचशरपंचेषुसप्तमैः ।

नैरुज्यं मरणं कार्श्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥१४॥

दोलारोह इति ॥ काष्ठलोहाद्याधारोपनिबद्धः परुषाघातवशादंतरिक्षे ग-
तागतं कुर्वन्नल्पो बालकयोग्यः पर्यंकविशेषो दोलाशब्देनोच्यते । तत्र शिशो-
र्बालस्य दोलारोहे दोलास्थापने चिकीर्षिते सति अर्कभात्सूर्यनक्षत्रात्पंच
वक्षत्रैर्नैरुज्यं नीरोगता स्यात् तदग्रिमपंचनक्षत्रैर्मरणं स्यात् तदग्रिमपंचन-
क्षत्रैः कार्श्यं देहे कृशत्वं स्यात् तदग्रिमैरिषुभिः पंचनक्षत्रैर्व्याधिः
स्यात् तदग्रिमसप्तनक्षत्रैः सौख्यं स्यादिति यथासंख्यं योजना । फलं
चेदं शिशोरेव संस्कार्यत्वात् । उक्तं च—‘सूर्यभाच्चंद्रमं यावत्पंचपंच
चतुर्दिशम् । मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक्र उत्तमे ॥ पूर्वभागे निरोगत्वं
दक्षिणे मरणं ध्रुवम् । पश्चिमे तु कृशो बाल उत्तरे व्याधिसंभवः ॥ शेषेषु
सप्तविष्येषु बालकस्य सुखं भवेत् ॥ १४ ॥

अथावसरप्राप्तं दोलामुहूर्तं वसंतिलकायाः पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन निष्क्रमण-
मुहूर्तं चाह—

दंतार्कधूपधृतिदिङ्मितवासरे स्या-

द्वारे शुभे मृदुलघुध्रुवमैः शिशूनाम् ।

दोलाधिरूढिरथ निष्क्रमणं चतुर्थ-

मासे गमोक्तसमयेऽर्कमितेऽह्नि वा स्यात् ॥ १५ ॥

दंतार्क इति ॥ दंताः द्वात्रिंशत् अर्काः द्वादश भूपाः षोडश घृतयोऽष्टा-
दश दिशो दश एतन्मितदिवसेषु तथा शुभे वारे सोमबुधगुरुशुक्राणां वारे
तथा मृदुगणलघुगणध्रुवगणनक्षत्रैरुपलक्षिते शिशूनां बालानां दोलाधिरूढिः
दोलायामधिरूढिरारोहः स्यात् । यदाह प्रयोगपारिजाते गुरुः—‘दोला-
रोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेपि वा । षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशदिवसेऽ-
पि वा ॥’ इति । भविष्यपुराणे—‘अभीष्टे पुण्यदिवसे चंद्रताराबलान्विते ।

सृष्टुधुवक्षिप्रमेधु माता वा कुलयोधितः । योगशायिहरिं स्मृत्वा प्राक्क्षीरं
 विन्यसेच्छिशुम् ॥' इति ॥ अथ प्रसंगतोऽन्येषामपि दोलारोहणमुद्धृतः
 प्रोच्यते । तत्र दीपिका—'उग्रेंद्रमूलाहिशिवाभिर्वज्रं शस्त्रेण युक्तिवि-
 लम्बयोगे । विष्टिक्षमापुत्रयमाहवर्ज्यमांदोलिकारोहणमत्र शस्त्रम् ॥' इति ।
 यमः शनिः । अथ निष्क्रमणमुद्धृतः । तत्र चतुर्थमासे गमोक्तसमये या-
 त्राभिहितसमीचीनतिथिवारनक्षत्रादिसहिते काले शिशूनां निष्क्रमणं निष्क-
 माख्यसंस्कारं पूर्वं गृहाद्वहिर्गमनं कुर्यात् । वा अथवार्कमितेहि द्वादशे दि-
 वसे निष्क्रमणं कुर्यात् । यदाह मनुः—'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क-
 मणं गृहात्' । गुरुरपि 'गृहाभिष्क्रमणं सूनोश्चतुर्थे मासि कारयेत् । या-
 त्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वादशेहनि ॥' अत्र तृतीयमासोऽप्युक्तो राजमा-
 र्तेडेनापि—'मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे क्षपाकरे शोभनगोचरस्ये । उत्पा-
 तपापग्रहवर्जिते मे निष्कासनं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥' तदेतयोः पक्षयोर्य-
 थागृहं व्यवस्था । मुहूर्तसंग्रहे तु विशिष्यतिष्याद्युक्तं निष्क्रमणे—'पूर्वः
 पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चात्यत्रिकं विना । रिक्ताषष्ठपष्टमीदर्शद्वादशीश्च वि-
 वर्जयेत् । चत्वार्यर्धमणतस्त्रीणि वैशाखीणि च बुधयभात् । बुधभादुत्तराभाद्र-
 पदातस्त्रीणि भानि च । मैत्रमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च शुभावहाः ॥ क्षपालिमेपा
 वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च । सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तदयास्तथा ॥
 केंद्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्ठत्रिकाभगाः । उपनिष्क्रमणे शस्त्रा मातुलो
 बाह्वेच्छिशुम् ॥' इति । अधोमुखानि 'मूलाहिमिश्रोत्रमधोमुखं भवेत्'
 इत्युक्तानि । उदयाः लग्नानि । एवंविधे सुलभे क्रियमाणस्य शिशुनिष्क्रमण-
 कर्मणः फलमाह बृहस्पतिः—'अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्पथमनिर्गमः ।
 अकृतायां क्रियायां स्वादायुःश्रीनाशनं शिशोः ॥ कृते संपद्विबुद्धिः स्वादायु-
 र्वर्धनमेव च ॥' अत्र विशेषमाह यमः—'तृतीये मासि कर्तव्यं शिशोः
 सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्तव्यमग्रेष्वर्द्रस्य दर्शनम् ॥' इति । इति
 निष्क्रमणमुद्धृतः ॥ १५ ॥

अथ सूतिकायाः जलपूजामुद्धृतं भुजंगप्रयातेनाह—

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे जलं पूजयेत्सूतिकामासपूर्तौ ।
 बुधेद्वीज्यवारे विरिक्ते तिथौ हि श्रुतीज्यादिर्तीव्रकनैर्ऋत्यमैत्रैः ॥

कवीज्येति ॥ कविः शुक्रः इज्यो गुरुः अनयोरस्ते चैत्रमासे तथाषि-
 मासे तथा पौषमासे सूतिका जनयित्री मासपूर्तौ सत्यां जलं नद्यादेरंशु न
 पूजयेत् । तथा बुधेद्वीज्यवारे बुधगुरुचंद्रवारे तथा विरिक्ते रिक्ताहिते तिथौ
 हि निश्चितं तथा श्रुतिः श्रवणः इज्यः पुष्यः अदितिः पुनर्वसुः इंद्रुर्भुवः अर्को
 हस्तः नैर्ऋत्यं मूलं मैत्रमनुराधा पृतनैर्क्षत्रैः सहिते दिने सूतिका जनयित्री
 मासपूर्तौ सत्यां नद्यादेर्जलं पूजयेत् । अत्र मूलानुपलंभः । नन्वयं मुहूर्तो
 निष्क्रमणात्प्राक् नामकरणानंतरं वक्तव्यः प्राप्तकालत्वाद्युक्तमे कारणं न प-

इयाम इति चेच्छृणु । क्रमस्वत्र शास्त्रीयो विवक्षितो जलपूजा ह्याचारप्राप्ता
लौकिकीति क्रमानपेक्षा । अतः कालांतरेपि केचिजलपूजामाहुः । अथ मा-
सानंतरं विहितो गवादिदुग्धपानविधिस्तन्मुहूर्तः प्राच्यमतेन मयोच्यते ।
श्रीधरीये—‘एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्क्षे वा शुद्धलप्तेऽनुकूले । शंखे
क्षीरं संनिदध्याच्छिञ्चन्तां वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥’ नृसिंहोऽपि—
‘एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शंखेन पाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥’
ब्रह्मयामाप्रशाननोक्तशुभदिवसे एकत्रिंशत्तमे धान्युपमाता गवादिक्षीरं शंखे
निधाय मान्यपूजां च विधाय शिशुमुखे क्षीरं निदध्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथाक्षप्राशनमुहूर्तं स्रग्धरावसंततिलकाभ्यामाह—

रिक्तानंदाष्टदर्शं हरिदिवसमथो सौरिभौमार्कवारां-

लुप्तं जन्मर्क्षलप्राष्टमगृहलवगं मीनमेपालिकं च ।

हित्वा षष्ठात्समे मास्यथ हि मृगदृशां पंचमादोजमासे

नक्षत्रैः स्यात्स्थिराख्यैः समृद्धलघुचरैर्बालकाभ्याशनं सत् १७

केंद्रत्रिकोणसहजेषु शुभैः खशुद्ध-

लप्ते त्रिलाभरिपुगैश्च वदन्ति पापैः ।

लप्राष्टषष्ठरहितं शशिनं प्रशस्तं

मैत्राम्बुपानिलजनुर्भमसच्च केचित् ॥ १८ ॥

रिक्तेति ॥ केंद्रेति ॥ अथोशब्दो मध्ये पठितोपि पद्यादौ श्रेयः । अथो
अनंतरं निष्क्रमणानंतरमेवंविधे काले बालानामभ्याशनं प्रथमभोजनं सत्
शुभफलदायि स्यादित्यन्वयः । तत्रैते वर्ज्यपदार्थाः । रिक्ताः ३१।१४ नंदा
१।६।११ अष्ट ८ दर्श ३० हरिदिवसं द्वादशी १२ एतास्तिथीर्हित्वा उपलक्ष-
णत्वात्तिथिक्षयं च तथा सौरिभौमार्कवारांश्च हित्वेत्यर्थः । यदाह नारदः—
‘रिक्तां तिथिक्षयं नंदां द्वादशीमष्टमीमपि । त्यक्त्वान्यतिथयः श्रेष्ठाः प्राशने
शुभवांसराः ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘द्वादशीमष्टमीं रिक्तां नंदां चैव
दिनक्षयम् । सूर्याकिंभौमवारांश्च त्यक्त्वान्यशुभवासरे ॥’ नवाक्षप्राशनमित्य-
नुवर्तते । अतएवोक्तं जीर्णैः—‘द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा ।
अयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः ॥’ इति । कचित्सूर्यबुधगुरुवाराः
प्रशस्ताः उक्ताः अन्ये निषिद्धाः । उक्तं च—‘शशिशुके च मंदाग्निः शनौ भौसे
बलक्षयः । बुधार्कगुरुवारेषु प्राशनं हि शुभावहम् ॥’ इति । तदेतन्निर्मूलत्वा-
दुपेक्ष्यम् । दोषांतरमप्युक्तं नारदेन—‘न वैष्टौ व्यतीपाते विष्टौ गंडा-
तिगंडयोः । शूले वज्रे न परिधे बालाक्षप्राशनं हितम् ॥ भर्त्रेष्वां दोषाणां सामा-
न्यतो निषेधे सिद्धे पुनर्वचनम् ‘विष्टिरंगारकश्चैव’ ‘वज्रविष्कंभयोस्तित्तः’

इत्यनयोरप्यपवादार्थम् । तेन स्वीयभोगपर्यंतं निषेधः । लग्नमिति लग्ने जन्मराशिजन्मलग्ने ताभ्यामष्टमगृहमष्टमलवोऽष्टमनवांशश्च तौ गच्छति प्राप्नोत्येवंविधं लग्नं हित्वा जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमनवांशं च त्यजेदित्यर्थः । उक्तं च कश्यपेन—‘जन्मराशिविलग्नान् नैघनेशे च वर्जयेत् ।’ इति । तथा मीनमेघालिकं च मीनमेघवृश्चिकलग्नानि हित्वा । यदाह जगन्मोहने कश्यपः—‘गोश्वकुंभतुलाकन्यासिंहकर्कनृयुग्मगाः । शुभदा राशयश्चैते न मेषक्षपवृश्चिकाः ॥’ इति । नृयुग्म मिथुनम् । मृगो मकरः । पट्टादिति त्यल्लोपे पंचमी । पट्टमासमारभ्य सममासे षष्ठाष्टमदशमद्वादशमासेषु बालानामन्नप्राशनम् । पुंवालविषयमेतत् । अधानंतरं हि निश्चयेन मृगदशां कन्यकानां पंचमादोजमासे विषममासे पंचमसप्तमनवमैकादशमासेषु अन्नप्राशनं सत् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘युग्मेषु मासेषु च षष्ठमासात्संवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् । अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवाक्षसंप्राशनमिष्टमेतत् ॥’ अत्रायुग्ममासत्वं पंचममासादिति ज्ञेयम् । यदाह नारदः—‘षष्ठे मास्यष्टमे चाथ पुंसां स्त्रीणां च पंचमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवाक्षप्राशनं शुभम् ॥’ मनुस्तु—‘षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि’ इत्याह । एवमनेककालासिधाने कस्मिन्काले अन्नप्राशनं विधेयमिति संदेहः । किं समबलत्वात्सर्वेऽपि मुख्या एव काला उत कश्चिन्मुख्यगौणभाव इति । अत्र ब्रूमः—स्वस्वगृहे विशिष्यकालोऽन्नप्राशने उक्तः स मुख्यः । तत्र गुरुशुक्रास्तादिविचारो नैवेति ध्येयम् । इतरेषु गौणकालेषु विहितकालाननुष्ठाने सति निर्दोषकाले हि विधेयम् । यत्र स्वगृहे कचिद्विशिष्यकालो नामिहितस्तत्र सर्वेषां सांहितिककालानां तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भवति । तत्रापि सदोषं कालं विहाय निर्दोषे कालेऽन्नप्राशनं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्रापि शुक्लपक्षे पूर्वाह्णे विधेयम् । ‘शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे’ इति नारदोक्तेः । नक्षत्रैरिति मृदुगणलघुगणचरयुतैः स्थिराख्यैर्नक्षत्रैर्बालकाक्षप्राशनं स्यात् । ‘चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेषु शुभे दिने’ इति कश्यपोक्तेः । जगन्मोहने वसिष्ठोऽपि—‘विष्णुरुणकिरणो हिमरश्मिर्वायुमिहववर्णादिति चित्राः । अश्विदित्यवसुपौष्णभरोहिण्युत्तराश्च शिशुभोजनताराः ॥’ इति । अत्र विहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रं प्रशस्तमुक्तं नारदेन—‘षट्बंधनचौलाक्षप्राशने चोपनायने । शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणि ॥’ इति । ‘बालाक्षमुक्तौ व्रतबंधनेऽपि राजाभिषेके स्त्रुल जन्मधिष्ण्यम् । शुभं त्वनिष्ठं सततं विवाहसीमंतयात्रादिषु मंगलेषु ॥’ इति वसिष्ठोक्तेश्च । यत्तु गुरुवचनम्—‘जन्मक्षं कर्मनक्षत्रे आधानक्षं च वर्जयेत् । कर्णवेधं तथा यानं शुरकर्माक्षभोजनम् ॥’ इति । एषां हि लक्षणमुक्तं मुहूर्तसंग्रहे—‘जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञितम् । एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशभम् ॥’ इति । त्रयोविंशव्यतिरिक्तानां सर्वेषां जन्मनक्षत्रत्वमस्तीति तद्वार्षिकनवाक्षभोजनविषयकम् । अतएव लोकेऽन्नभोजनाक्षप्राशनशब्दयोः साधारणत्वेन व्यवहारोपलंभात् । ‘जन्मनक्षत्रगक्षं द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभैषजवादा-

भवकर्तृनेषु च वर्जयेत् ॥' इति दीपिकायां निषेधानुपलंभाच्च । तस्मात्प्रथ-
मदशमैकोनविंशेषु जन्मनक्षत्रेषु बालान्नप्राशनं प्रशस्ततरमिति वयं ब्रूमः ।
यदपि लल्लवाक्यम्—'हिवैकं जन्मर्क्षं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । उद्वाहे
चोपनये यात्रायामन्नभोजने क्षौरे ॥' इति । यन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मनक्षत्रं
दशमैकोनविंशं च जन्मतारेत्युच्यते लोकैः । एतदपि प्रागुक्तविषयमेवेत्यलम-
तिप्रसंगेन । तत्रापि विद्वनक्षत्रं सर्वथा निषिद्धमेव । तदुक्तं दीपिकायाम्—
'कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्वमृक्षं परि-
त्यजेत् ॥' वेधप्रकारो हि विवाहप्रकरणे वक्ष्यते । यद्यपि केंद्रशब्देन दशम-
मपि स्थानमुच्यते तथापि न गृह्यते 'खशुद्धलमे' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
एवंसति केंद्राणि १११७ कोणं ९१५ सहजं ३ एषु स्थानेषु स्थितैः शुभग्रहै-
स्तथा त्रि ३ लाभ ११ रिपुगैः ६ पापग्रहैश्चोपलक्षिते लमे खशुद्धे दशमशुद्धि-
सहिते सर्वग्रहरहिते इति यावत् । एवंविधे लमे लग्नाष्टपष्टस्थानरहितमर्थाद-
न्यस्थानस्थितं शशिनं प्रशस्तं वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह कश्यपः—'त्रि-
कोणकेंद्रन्यायेषु शुभैरुपायारिगैः परैः । अलग्ननिधनांत्यारिस्थानस्येन हिमां-
शुना ॥' अन्नप्राशनं कुर्यादित्यनुवर्तते । अत्र लग्नस्थचंद्रनिषेधः क्षीणचंद्रविषयः ।
नारदोऽपि—'दशमे शुद्धिसंयुक्ते शुभलमे शुभांशके । शुक्लपक्षे च पूर्वाह्ने
सौम्ययुक्तनिरीक्षिते ॥ त्रिषष्टलाभगैः पापैः केंद्रधीधर्मगैः शुभैः । व्यंत्यारिनि-
धनस्येन चंद्रेण प्राशनं शुभम् ॥' इति । अत्र दशमशुद्धिः सर्वग्रहरहितस्य दश-
मस्थानरहितकेंद्रं केंद्रशब्देन विवक्षितम् । यदाह प्रयोगपारिजातेऽर्णवः—
'दशमस्थानगान्सर्वान्वर्जयेन्मतिमाश्रयः । अन्नप्राशनकृत्येषु मृत्युक्लेशभयाव-
हान् ॥' अत्र लग्नस्थचंद्रः प्रशस्तः पूर्णचंद्रविषयत्वात् । एतच्चाग्रिमपथे वक्ष्य-
ते । विशेषमाह अत्र गुरुः—'शुक्रारज्ञाः क्रमाद्याताः सप्तमाष्टमधर्ममे । भो-
ज्यभोक्तृनवत्वे तु सर्वथा मरणप्रदाः ॥' इति । शुक्रः सप्तमः भौमोऽष्टमः
बुधो नवमश्च । भोज्यमन्नं गोधूमादि तस्य नवत्वेन वास्तत्वेन भक्षणीये सति
भोक्तुरन्नप्राशनकर्तुर्बालकस्य नवत्वे सति वा एते ग्रहा मरणप्रदा इत्यर्थः ।
मैत्रेति । मैत्रांबुपानिला अनुराधाशततारकास्वात्योऽसत्यो निषिद्धा इति केचि-
दाहुरिति परमतेनोपन्यासः । यथोक्तं श्रीपतिना—'रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्ता
ब्राह्मतः पृथगपि द्वितये च । त्र्युत्तरे च गदितं पृथुकानां प्राशनं हि स नवा-
विधानम् ॥' अस्यार्थः । रेवत्यादिभ्यः पंचभ्यो द्वितयेपि नक्षत्रे कोऽर्थः रेव-
त्यश्विनी च श्रवणं धनिष्ठा च पुनर्वसुः पुण्यश्च हस्तश्चित्रा च रोहिणी मृगश्च
उत्तरात्रयमेव । एवं त्रयोदशर्क्षेषु पृथुकानां बालानामन्नप्राशनं वार्षिकं नवा-
न्नविधानं च गदितमिति । नारदादिभिस्तु चरस्थिरक्षिप्रमृदुनक्षत्रेषु इति
षोडशनक्षत्राणामभिधानात् तत्र त्रयाणामनुराधाशततारकास्वातीनामाधि-
क्यादतः श्रीपतिमतमाश्रित्यैषां भानां निषिद्धत्वमुक्तं ग्रंथकृता च पुनर्जनुर्भ-
जन्मनक्षत्रं चासत् । यदाह गुरुः—'जन्मर्क्षं कर्मनक्षत्रे आधानर्क्षं च व-
र्जयेद् । कर्णवेधं तथा यानं क्षुरकर्मान्नभोजनम् ॥' इति । विशेषानवधा-

रणं जनानां मतमेतत् । वस्तुतस्तु अन्नस्य भोजनं अन्नभोजनमिति व्युत्पत्त्या
वार्षिकनवाग्रभोजनविषयकमेवैतदित्युक्तमस्माभिः पूर्वपथे ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथ ग्रहाणां स्थानवशात्फलान्यनुष्टुप्छन्दोभ्यामाह—

क्षीणेन्दुपूर्णचंद्रेज्यज्ञभौमार्काकिंभार्गवैः ।

त्रिकोणव्ययकेंद्राष्टस्थितैरुक्तं फलं ग्रहैः ॥ १९ ॥

मिक्षाशी यज्ञकृदीर्घजीवी ज्ञानी च पित्तरुक् ।

कुष्ठी चान्नकेशवातव्याधिमान्भोगभागिति ॥ २० ॥

क्षीणेन्द्रिति ॥ मिक्षाशीति ॥ त्रिकोणे ९ । ५ व्यये १२ केंद्राणि दश-
मरहितानि १।४।७ अष्टौ ८ एषु स्थानेषु स्थितैः क्षीणेन्द्रादिभिरष्टभिर्ग्रहैर्मिक्षा-
शीत्यादिकं फलं यथासंख्येनोक्तम् । मुनिभिरिति शेषः । यथा एषु स्थानेषु
स्थितः क्षीणचंद्रश्चेत्तदाग्रप्राशनकृद्बालो मिक्षाशी दरिद्रः स्यात् । तथा पूर्ण-
चंद्र एतत्स्थानस्थितश्चेत्तदा ज्योतिष्टोमयज्ञकृत् । एवमिज्यो गुरुश्चेदीर्घ-
जीवी । ज्ञो बुधश्चेज्ज्ञानी स्यात् । भौमश्चेत्पित्तरुक् पित्तकृता रुक् यस्यासौ
पित्तरुक् । अर्कश्चेत्कुष्ठी स्यात् । आर्किः शनिश्चेत्तदाग्राभावसंबन्धी क्लेशोऽ-
न्नक्लेशः, वातप्रधानो व्याधिर्वातव्याधिः एतौ विधेते यस्यासौ अन्नकेशवा-
तव्याधिमान्स्यात् । उपलक्षणत्वाद्वाहुकेरवोरप्येतत्फलं द्रष्टव्यम् । भार्गवः,
शुक्रश्चेत्तर्हि भोगभाक् स्यादित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘रवौ लग्ने
कुष्ठी धरणितनये पित्तगदभाक् शनौ वातव्याधिः कृशशशिनि मिक्षाशन-
रतः । बुधे ज्ञानी भोगी ब्रह्मज्ञानसि चिरायुः सुरगुरौ त्रिधौ पूर्णे यज्वा भवति
च नरः सन्नद इह ॥ कंटकात्पनिधनत्रिकोणगास्तत्फलं ददति यज्ञतो ग्रहाः ।
पृष्ठ इंदुरशुभस्तथाष्टमः केंद्रकोणगत ऐनिरन्नहृत् ॥’ इति । सूर्यस्तस्यापत्यमैनिः
शनिः । अत्र लग्नस्थितानामेव ग्रहाणां फलाभिधानादन्यकेंद्रादिषु तदति-
देशात्फलेपि महत्त्वात्पत्त्वकृतो विशेषो ध्येय इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ अन्यथा
सर्वकेंद्राधनुवादेन कुब्धादिफलमेव ब्रूयात् ॥ अतएव वसिष्ठेन लग्नस्थिता-
नामेव फलमुक्तम्—‘कुष्ठी लग्नगते सूर्ये क्षीणचंद्रे च भिक्षुकः । सन्नदः पूर्ण-
चंद्रे स्यात्कुजे पित्तरुजादितः ॥ बुधे ज्ञानी गुरौ भोगी दीर्घायुर्भोग्यवान्सिते ।
वातरोगी शनौ राहौ केतौ चान्नविवर्जितः ॥’ इति । नारदादिभिरप्येव-
मुक्तम् । लग्नं विहायान्यकेंद्रस्थितानां ग्रहाणां तु सामान्यत एव फलं शुभा-
शुभमुक्तं तद्वाक्यं प्रागभिहितमस्माभिः । ग्रंथकर्त्रा तु लाघवात् रत्नमाला-
प्रथार्थमनुसूत्रैवमुक्तमित्यदोषः । पूर्णचंद्रक्षीणचंद्रयोर्लक्षणमन्नप्राशनप्रकरणे
उक्तं वसिष्ठेन—‘संपूर्णदूभयाष्टम्योर्मध्येदुः पूर्णसंज्ञकः । विनष्टदूभयाष्ट-
म्योर्मध्येज्ज्ञो क्षीणसंज्ञकः ॥’ इति । संपूर्णेन्दुः पूर्णिमा मध्येदुरित्यत्र छांदसः स-
मासः । कुतः—‘समर्थः पदविधिः’ इति, सापेक्षमसमर्थं भवतीति च
स्मरणात् । अथवा मध्ये इंदुरिति पदच्छेदः । तत्र यादेशे यलोपे च ‘पूर्व-

त्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वमाहुणे कर्तव्ये न भवति 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागात्तस्य चेष्टसिद्धिविषयत्वात् । विनष्टेदुरमावास्या असाविति कृतपदच्छेदे मध्ये इंदुशब्दः ॥ इति अन्नप्राशनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ भूम्युपवेशनमुहूर्तं वसंततिलकयाह—

पृथ्वीवराहमभिपूज्य कुजे विशुद्धे

रिक्ते तिथौ व्रजति पंचममासि बालम् ।

बद्धाशुभेऽहि कटिसूत्रमथ ध्रुवंदु-

ज्येष्ठक्षमैत्रलगुभैरुपवेशयेत्कौ ॥ २१ ॥

पृथ्वीति ॥ पृथ्वी च वराहश्चानयोः समाहारद्वंद्वः । पृथ्वीं वराहं चाभिपूज्य । कुजे विशुद्धे । भौमबले सतीत्यर्थः । अरिक्ते रिक्कारहिततिथौ सति तथा पंचममासि व्रजति लभे सति तथा शुभेहि शुभग्रहवारेषु तथा ध्रुवंदुज्येष्ठक्षमैत्रलगुभैः रोहिण्युत्तरात्रयमृगज्येष्ठानुराधाश्विनीपुष्यहस्तैर्दशनक्षत्रैः उपलक्षिते काले बालं कटिसूत्रं पट्टसूत्रादिनिर्मितं कटिस्थले बद्धा कौ पृथिव्यामुपवेशयेन्मंत्रपाठपूर्वकमुपवेशनाख्यं संस्कारं कुर्यात् । उक्तं च पद्मपुराणे—'पंचमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्त्रा भौमो राम विशेषतः ॥ तिथिं च वर्जयेद्रिकां शस्त्रानि शृणु भानि मे । उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् ॥ प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्विनमित्रभम् । वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा ग्रहान् ॥' मंत्रा अपि तत्रैवोक्तास्ते लिख्यन्तेऽस्माभिः—'रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपंथिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् । पूर्वं कृत्वा ततः कार्यमुत्सवं पूर्ववद्विजः ॥' इति । उत्सवो नीराजनादिः । यद्यपि ग्रंथकर्त्रा पंचममासि कर्तव्यं भूम्युपवेशनमन्नप्राशनतः प्राक् वक्तव्यं तथापि ज्योतिःशास्त्रकर्तृवसिद्याद्यनुकृत्वात् क्रमबाधमंगीकृत्योक्तम् । सांप्रतं बालानां स्वन्नप्राशनसमय एव भूम्युपवेशनकाल इति ॥ २१ ॥

अथ जीविकापरीक्षां शालिन्याह—

तस्मिन्काले स्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीं च ।

स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा ॥ २२ ॥

तस्मिन्काल इति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । आजीवैर्जीविकाभिः । 'आजीवो जीविका वार्ता' इत्यभिधानात् । यदाह मार्कण्डेयः—'अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिलाभांडानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्पृष्ठोद्वालो रिंगमाणः स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव
तु भविष्यति ॥' इति । बहुधा तु जीविकापरीक्षामन्त्रप्राशनसमय एव कु-
र्वतीति शिष्टाचारः । इदं पद्यं ग्रंथकर्तुः सुहृत्विचारार्थं प्रवृत्तस्य हि वक्तुम-
नुचितं सुहृत्विचारस्यात्र प्रतिपादनात् । किंतु धर्मशास्त्रकर्तृणामुचितोयं
विचारो यतस्ते संस्कारार्थं प्रवृत्ता इति ॥ २२ ॥

अथ शिशोस्तांबूलभक्षणसुहृत्तं जगधरयाह —

वारे भौमार्किहीने ध्रुवमृदुलघुभैर्विष्णुमूलादिर्तींद्र-

स्वातीवस्वभ्युपेतैर्मिथुनमृगसुताकुंभगो मीनलघ्ने ।

सौम्यैः केंद्रत्रिकोणैरशुभगगनगैः शत्रुलाभत्रिसंस्थै-

स्तांबूलं सार्धमासद्वयमितसमये प्रोक्तमन्त्राशने वा ॥ २३ ॥

वारे इति ॥ भौमार्किभ्यां मंगलशनिभ्यां हीने रहिते वासरे सति श्रव-
णमूलपुनर्वसुज्येष्ठास्वातीधनिष्ठायुक्तैः ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रैः उपलक्षिते काले तथा
मिथुनं मृगो मकरः सुता कन्या कुंभः गौर्वृषः मीनः एषामन्यतमे लघ्ने सौम्यैः
सौम्यग्रहैः केंद्रत्रिकोणगतैः अशुभगगनगैः पापग्रहैः शत्रुलाभत्रिसंस्थैः षष्ठै-
कादशतृतीयस्थानस्थितैः सहिते सति बालकस्य तांबूलं लक्षणया तांबूलभक्षणं
प्रोक्तमित्यर्थः । यदाह दीपिकाकारः—'मूलादितिद्रविणतिष्यकरोत्तरासु
पौष्णाधिविष्णुरजनीकरशक्रमेषु । वारेषु सूर्यशशिजीवसितेंदुजानां तांबूल-
भक्षणविधिः कथितः शिशूनाम् ॥ दुश्चिक्कयलाभभवनारिगताश्च पापाः सौ-
म्यग्रहा नवमपंचमकंडकस्थाः । आरोग्यशांतिशुभभाग्यसुखोपभुक्त्यै तांबूल-
भक्षणविधौ मुनिभिः प्रविष्टाः ॥' इति । द्रविणं धनिष्ठा । चित्रानुराघयो-
र्ग्रहणं राजमार्तंडवचनात्—'दिनकरचंद्रसमीरणमैत्रं पुष्यपुनर्वसुरेवति-
चित्रम् । घटमृगमिथुनकन्यकलशं पूगफलाशनमेभिरिहेष्टम् ॥' पूगग्रहणं
फलतांबूलोपलक्षणम् । रोहिणीस्वात्योर्ग्रहणे मूलं नास्ति । मीनवृषयोर्मूलं
नास्ति । एतच्च कस्मिन्काले कार्यमित्यत आह—'सार्धेति । जन्मकालात्सा-
र्धमासद्वयमितसमये तांबूलदानं प्रोक्तम् । यदाह चंडेश्वरः—'सार्धमासद्वये
पूगं तांबूलं वा शिशोर्हितम् । षडभिरन्नभुजो मासैर्भोगभागी भवेन्नरः ॥'
वा अथवा । अन्नाशने अन्नप्राशनसमये वा प्रोक्तम् । एतच्च शिष्टाचारदर्श-
नादुक्तम् । तदा सुहृत्विचारानुन्मेषः । यदा सार्धं मासद्वये तांबूलभक्षणं
विहितं तदा सुहृत्विचारो युक्त एव । अथ प्रसंगतोऽन्येषामपि तांबूलभक्ष-
णसुहृत्तः प्रोच्यतेऽस्माभिः । तदुक्तं दीपिकायाम्—'मूलाधिमैत्रकरतिष्य-
हरीदुभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केंदुजीवमृगबोधनवासरेषु
तांबूलनूतनदलाघशनं शुभाय ॥' दलानि पर्णानि । विशेषः स्मृतिभ्योऽनु-
संधेयः । यथा—'तांबूलं सुष्ठु यो दद्याद्वाहणेभ्योऽतिभक्तितः । मेधावी सु-
भगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥ फलेन तृप्यते ब्रह्मा पत्रेण भगवान् हरिः ।

चूर्णमीश्वरतृप्यै स्यात्तांबूलाशनदानतः ॥ एकद्वित्रिचतुःपंचषडभिः पूरैः
फलानि च । लाभालाभौ सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥ पर्णमूले भवेद्याधिः
पर्णाग्रे धनसंक्षयः । चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशनी ॥ पर्णाग्रं पर्ण-
पृष्ठं वा चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । रात्रौ खदिरतांबूलं शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
अशास्त्रविधिना पर्णं पूरां स्नादति यो नरः । सप्तजन्मदरिद्रः स्यादंते विष्णुं
न संस्मरेत् ॥' इति ॥ २३ ॥

अथ कर्णवेधमुहूर्तं स्रग्धरयाह—

हित्वैतांश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां

युग्याब्दं जन्मतारामृतमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा ।

जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेंदुवारे-

ऽथोजाब्दे विष्णुयुग्मादिति मृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः ॥

हित्वेति ॥ अत्रैतान्पदार्थान्निहत्वा कर्णवेधः प्रशस्त इत्यन्वयः । एतान्
कान् तत्र चैत्रं पौषमासं च अवमं दिनक्षयम् । 'जन्मकालं समारभ्य याव-
न्निशङ्कितं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गार्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति लक्ष-
णलक्षितम् । रिक्तां तिथिं ४ । ९ । १४ । युग्याब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्था-
दिकं जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतिकात्मिकां हित्वा । उक्तं च व्यवहा-
रोच्चाये—'न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते । तिथा-
वरिके न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधो न समानवर्षे ॥' इति ॥ अत्र चैत्रस्य
निषेधो मीनाकंविषयः । पौषनिषेधो धनुरकंविषयः । अन्यथा—'कार्तिके
पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभे-
ऽहनि ॥' इति व्यासवचनमसंगतं स्यात् । अत्र कार्तिकशुक्लपक्षैकादशीतः
कार्तिकः प्रशस्तः पूर्वस्य देवशयनसत्त्वान्ननिषेधः । अत्र जन्ममासे व्रज्योत्तरा-
ण्यप्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः—'यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य
वेधं कुरुते हि मोहात् । मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गूढं निधनं
तदाशु ॥' इति । विहितकालमाह । ऋत्विक् । ऋतवः पदं मुनयः सप्त
वसवोऽष्टौ एतैः संमिते गणिते मासि षष्ठे मासे सप्तममासेऽष्टमे मासे वा
अथोऽवा जन्माहात्सूर्यभूपैर्द्वादशषोडशभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे सौरसा-
वने कर्णवेधः प्रशस्त उक्तः । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'मासे षष्ठे स-
प्तमे वाऽष्टमे वा वेध्या कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि । मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न
रात्रौ' इति । यदा तु षष्ठमासादौ कर्णवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथीनाह जग-
न्मोहने वसिष्ठः—'द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी
पंचमी शक्ता तृतीया कर्णवेधने ॥' इति । ज्ञेज्यशुक्रेंदुवारे इति । बुधबृहस्पति-
शुक्रचंद्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'भूमिजार्का-
त्मजार्कानां वारान्संवर्जयेत्सुधीः । जीवेंदुजेंदुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः ॥'

इति । अथेति । ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः । सूर्यबले सतीत्यपि ।
 ध्येयम् । यदाह राजमार्तैः—‘अकैऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते ताराबले च-
 द्रविवृद्धिपक्षे । अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥’
 अत्र कर्णस्येत्येकवचनं प्रहैकरवाधिकरणन्यायेन विवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्ण-
 योर्वेधः । विणिष्वति । श्रवणधनिष्ठापुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवस्यश्विनीपुष्य-
 हस्तनक्षत्रैर्दशमिरुपलक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना—
 ‘पौष्णवैष्णवकराश्विनचित्रापुष्यवासवपुनर्वसुमैत्रैः । सेंदवैः श्रवणवेधविधानं
 निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम् ॥’ नारदेनापि—‘चित्रादित्याश्विनिष्ण्व-
 ल्यरविमित्रवसूद्वपु । समृगेज्येषु बालानां कर्णवेधक्रिया हिता ॥’ इति गर्गेणो-
 च्चरात्रयमप्युक्तम्—‘पुष्यं धनिष्ठास्वदितौ हरींदुत्वाष्ट्रे करेण्ये तिसृषूत्तरासु । दक्षे
 समैत्रेप्यथ कर्णवेधो नेष्टाश्व सर्वेष्टमराशिसंस्थाः ॥’ इति । अत्रैच्छिको विकल्पः ।
 अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्ववादिसिद्धः ॥ तदुक्तं दीपिकायाम्—‘जन्मन-
 क्षत्रग्रशंभ्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरमेघजवादाध्वकर्तनेषु विवर्जयेत् ॥’
 कृती छेदन इति धात्वर्थानुसारात्कर्तनशब्देन कर्णवेधो विवक्षितः । तथा च
 स्मर्यते—‘जन्मनि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं व-
 दन्ति गणाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रासु ॥’ इति ॥ २४ ॥

अथ कर्णवेधे लग्नशुद्धिं प्रहर्षिण्याह—

संशुद्धे मृतिभवने त्रिकोणकेंद्र-

व्यायस्यैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने ।

पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थै-

र्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात् ॥ २५ ॥

संशुद्ध इति ॥ मृतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वग्रहवर्जिते सति । य-
 दाह जगन्मोहने वसिष्ठः—‘न कश्चिद्विष्टोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयं चाव-
 मसंशङ्कं च’ इति । अत्र विहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि
 —‘वृषमे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुला चापे न कुर्वीत कर्णवेधं
 शुभद्वये ॥ मेघश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुणोदितौ । सिंहवृश्चिककुंभाश्च अध-
 मत्वाद्विवर्जिताः ॥’ इति । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम्—‘लामे तृतीये
 च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्नौ । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्नौ’ इ-
 ति । शुभाश्वंभ्रद्वयगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीना-
 स्तेषामन्यतमे लग्नौ क्रूरैर्विहीने सतीत्यर्थः । ग्रंथकृद्दीपिकाकारमतमाश्रित्याह-
 कवीति । कवीज्ययोल्लग्नौ वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्नौ सति त्रिकोण
 १।५ केंद्र १।१।७।१० व्याय ३।११ स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्ग्रहैररिस-
 हजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा केंद्रसंस्थे त्रिदश-
 गुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् । उक्तं च दीपिकायाम्—

‘सौम्यव्यायत्रिकोणकंटकगतैः पापैस्त्रिंशद्भारिगैरोज्जाब्दे श्रुतिवेध इज्यसित-
योर्लोभेऽनुकूले शुभे’ इति। गुरुः—‘कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टा सर्वेऽष्टमस्थिताः ।
कर्णवेधो विनिर्देश्यो लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ॥ तदभावेऽन्यकेंद्रस्थे तदभावे त्रि-
कोणगैः ॥’ इति । अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम्—‘शिशोरजातदंतस्य
मातुस्तसंगसर्पिणः । सुताया वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥ कर्णरंध्रे वि-
शेषमाह देवलः—‘कर्णरंध्रे रवेष्टाया न विशेषप्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं
याति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥’ शालंकायनः—‘अविद्धकर्णैर्गङ्गुक्तं लंबक-
र्णैस्तथैव च । दण्डकर्णैश्च यङ्गुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥’ इति । ब्राह्मणादि-
वर्णविशेषे तत्सूच्यभिधानं तत्संबन्धी विशेषश्च स्मृतिभ्योऽनुसंधेयः । अथ
ग्रंथकारानुक्तोऽप्यवसरप्राप्तोऽब्दपूर्तिमुहूर्तः प्रोच्यतेऽस्माभिः । तत्र सौराब्दांते
यद्दिने जन्मनक्षत्रं तद्दिनेऽब्दपूर्तिः कार्या । उक्तं च विधिरत्ने—‘अब्देन सौ-
रेण शिशोः समांते बालं सुसंस्त्राप्य च जन्मविष्णये । कृत्वायुषो बृद्धिकरं च
कर्म तं धारयेद्वस्त्रसुवर्णसूत्रम् ॥’ नृसिंहोपि—‘सौरेणाब्दांतजन्मर्क्षं शिशुं
संस्त्राप्य शास्त्रतः । आबध्य हेमसूत्रं च राश्यादावनुकूलमे ॥ नवक्षौमांबरा-
दीनि यथाहं धारयेत्तदा ॥’ इति । अत्र खंडनक्षत्रादौ निर्णयमाह वृद्धगर्गः—
‘उदयव्यापि जन्मर्क्षं तस्माद्वाह्यं तु जन्मतः । संगव्यापिखंडर्क्षं तत्र जन्म-
करं शुभम् ॥’ इति । न केवलं प्रथमवर्षे एव अब्दपूर्तिः किंतु प्रत्यब्दांतेपि
कार्या । यदाह गर्गः—‘यस्मिन्दिने सवितरि तन्नक्षत्रादिनं भवेत् । प्रत्य-
ब्दांते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥’ इति । दाक्षिणात्यशिष्टाचारस्तु
जन्ममासीयजन्मतिथावब्दपूर्तिर्भवतीति इत्यते ॥ इत्यब्दपूर्तिः ॥ २५ ॥

अथ चूडावर्षादित्यादिना चौलमुहूर्तं विबुधस्तन्निषेधकं प्रसंगतोऽन्यकर्म-
निषेधकं च कालं अग्निरयाह—

गीर्वाणांबुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानचौलोपवीत-

क्षोणीपालाभिषेकोदवसितविशनं नैव याम्यायने स्यात् ।

नो वा बाल्यास्तवाध्यं सुरगुरुसितयोर्नैव केतूदये स्या-

त्पक्षं वार्धं च केचिज्जहति तमपरे यावदीक्षां तदुग्रे ॥२६॥

गीर्वाणेति ॥ गीर्वाणा देवाः अंबु जलं लक्षणया जलाशयः तयोः प्रति-
ष्ठा गीर्वाणप्रतिष्ठा जलाशयप्रतिष्ठा चेत्पर्यः । परिणयो विवाहः दहनाधान-
मद्रयाधानं चौलं प्रसिद्धं उपवीतं व्रतबंधः क्षोणीपालाभिषेकः राजाभिषेकः
उदवसितविशनं गृहप्रवेशः ‘गृहं गेहोदवसितम्’ इत्यभिधानात् । अत्र स-
माहारद्वंद्वः । एतानि कर्माणि उपलक्षणत्वादन्यान्यप्यनियतकानि शुभकर्माणि
याम्यायने दक्षिणायने नैव स्युः । स्यादित्येकवचनं मूले समाहारद्वंद्वैकत्वा-
भिप्रायम् । यदाह महेश्वरः—‘चूडाकर्मनृपाभिषेकनिलयाग्न्याधानपाणिग्र-
हान्देवस्यापनमौजिबंधनविधीन्कुर्यान्न याम्यायने’ इति । किंतुत्तरायणे कुर्या-

तत्तुक्तं रत्नमालायाम्—‘गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबंधपूर्वम् ।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च ॥’ विशनमिति
व्युदप्रत्ययस्य क्त्वाद्यभावात् ‘पुगंतलघूपधस्य च’ इति गुणः प्राप्तः ‘सं-
ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति अनित्यत्वात् भवतीति, ज्ञापकं चात्र ‘ओर्गुणः’
इति सूत्रम् । यथा ‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनि-
त्यो यथा स्यात्तेन स्वायंभुवमिति सिद्धम् । तथा च महेश्वरेणाप्युक्तम्—
‘भूपानां मृदुमैर्ध्रुवैः प्रविशनं यात्रानिवृत्तौ शुभम्’ इति । अथवा व्यक्तमे-
व पठितव्यम्—‘गीर्वाणांजुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानगेहप्रवेशाश्चौलं राजाभि-
पेको व्रतमपि च शुभं नैव याम्यायने स्यात्’ इति । अथ सुरगुरुसितयोर्दृहस्पति-
शुक्रयोर्वात्यास्तवाध्वे बालत्वेऽस्ते वाध्वे च एतानि कर्माणि नो वा कुर्यात् ।
इदं प्रागुक्तमपि पुनर्लिखितं तत्स्मरणाविच्छेदार्थम् । मूलवाक्यान्यपि प्रागे-
वोक्तान्यस्माभिः । बृहदशब्दस्य गुणवाचित्वात् ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क-
र्माणि च’ इति प्यञ् । वार्धकमिति तु ‘द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च’ इति मनोज्ञा-
देराकृतिगणादुञ् । अथ केतूदये धूमकेतूदये शुक्रकर्माणि नैव भवन्ति । त-
दुक्तं चंडेश्वरेण—‘केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्ताहं मंगलं त्यजेत् । यावत्केतूद-
यस्तावदशुद्धः समयो हि सः ॥’ इति । अत्र केचित्केतूदये जाते सति प-
क्षं पंचदशदिनानि जहति वर्जयन्ति । उक्तं च वराहेण—‘दृष्टः षोडशवास-
राश्च शुभदः कैश्चित्प्रदिष्टः शिखी’ इति । शिखी केतुः । दृष्ट इति वचनाद्या-
वन्न दृष्टतावददोष इत्यर्थः । अत्र ग्रंथकृता एकदिनत्यागोऽक्षरबाहुल्यभीतेः
कृतः । केचित्तु वा पक्षांतरे—अर्धं पक्षार्धं सप्तदिनानि केतूदयानंतरं जहति ।
तदप्युक्तं वराहेण—‘केतूदये सप्तदिनानि चोर्ध्वं विवाहयात्रादिषु गर्हितानि ।
दिनानि शेषाणि वदन्ति नूनं शुभानि रैभ्यप्रमुखा मुनीन्द्राः ॥’ इति । ननु
कैश्चित्केतूदयदर्शनं यावन्मंगलकृत्यानि निषिद्धानि अन्यैस्तु केतूदयानंतरं षो-
डशाष्टौ वा दिनानि निषिद्धानि तत्कथमनयोर्वाक्ययोरैकवाक्यतेत्यत आह । त-
मिति । अपरे आचार्याः तं केतुं यावदीक्षां यावद्दर्शनं यज्जहति तदग्रे केतौ द्वित्रि-
चूडे तामसकीलकादावतिदुष्टफले द्रष्टव्यम् । तेन भिन्नविषयत्वादोषाभावः ।
तेषां केतूनां स्वरूपं फलानि च गर्गोक्तानि—‘त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्ता
लोहितरश्मयः । प्रायशस्तृत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥ लोहितांगात्मजा
ज्ञेया ग्रहाः पट्टिः समासतः । नामतः कौकुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्यंताः संकुलाः कृष्णरश्मयः । राहुपुत्राश्चयत्रिशत्कीलकाश्चा-
तिदारुणाः ॥’ इत्यादि । वयं तु ब्रूमः—यावद्दर्शनं केतूदयो निषिद्ध इत्युक्तं
तदग्रे ब्रह्मपुत्राख्ये केतौ महादुष्टफले ज्ञेयम् । उक्तं च लोमशसंहितायाम्
—‘चातुर्मास्येथ पौषे मधुभवति रवौ ब्रह्मपुत्रोद्गमे वा दंपत्योरेव नाशः प्र-
चुरमुनिगणैः कीर्तितो वै विवाहे’ इति । मधुभं मीनः । ब्रह्मपुत्रः केतुः । वि-
वाहस्योपलक्षणत्वादन्यान्यपि शुभकर्माणि निषिद्धानि । ‘केतोरस्तदिनादूर्ध्वं
सप्तरात्राणि वर्जयेत् । ब्रह्मपुत्रोद्गमे वर्ज्यं व्रतं यात्रा च मंगलम् ॥’ इति ज्यो-

तिर्निबंधकृदुक्तेश्च । ब्रह्मपुत्रलक्षणं सफलं वसिष्ठेनोक्तम्—‘त्रिशिख-
स्त्रिवर्णयुक्तो ब्रह्मसुतो ब्रह्मदंडनिभः । अनियतदिक्प्रभवोऽसौ कांतकरो ब्र-
ह्मदंडाल्यः ॥’ ब्रह्मा तस्याप्यंतं करोति तन्नाम्येषां का कथेत्यर्थः । अतएवोक्तं
चराहेण—‘ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्गुणांतरः । अनियतदिक्-
संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदंडाल्यः ॥’ इति ॥ २६ ॥

अथ गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्धक्ये च शुभं कर्म त्याज्यं तन्नावसरप्राप्तां तदी-
यदिनसंख्यामनुष्टुभाह—

पुरः पश्चाद्गोर्बाल्यं त्रिदशाहं च वार्धकम् ।

पक्षं पंचदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहृते ॥ २७ ॥

पुरः पश्चादिति ॥ शृगोः शुक्रस्य पुरः पूर्वस्यां दिश्युदितस्य पश्चाद्वा तत्र
यथासंख्यं बाल्यं स्यात् । पूर्वस्यां त्रिदिनं पश्चाद्दशाहं बाल्यत्वं शुक्रस्येत्यर्थः ।
च पुनः शृगोर्बार्धक्यं वृद्धत्वं पूर्वस्यां पक्षं पंचदशदिनानि पश्चात्पंचदिनानि ।
गुरोस्ते द्वे बाल्यवार्धके पक्षमुदाहृते कथिते । यदाह नारदः—‘पश्चात्प्रागु-
दितः शुक्रो दशत्रिविवसं शिशुः । वृद्धः पंचदिनं पक्षं गुरुः पक्षं च
सर्वतः ॥’ इति ॥ २७ ॥

परमते बाल्यं वार्धक्यं चानुष्टुभाह—

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित्सप्तदिनं परैः ।

अ्यहं त्वात्ययिकेऽप्यन्यैरर्धाहं च त्र्यहं विधोः ॥ २८ ॥

ते दशाहमिति ॥ दिक्नियमं त्यक्त्वा द्वयोर्गुरुशुक्रयोस्ते बाल्यवार्धक्ये
दशाहं दशदिनं प्रोक्ते कैश्चित् । परैस्तु सप्तदिने बाल्यवार्धक्ये गुरुशुक्रयोः
प्रोक्ते । तदाह महेश्वरः—‘बालः शुक्रो दिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चाद्दशां
त्रितयमुदितः पक्षमैशां क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैश्च सूतौ
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥’ इति । केशवाकोऽपि—
‘क्षिपति सप्तदिनान्युदयास्तयोः सुरगुरुर्भृगुजश्च गतैष्ययोः’ इति । अन्यैरपि
पुनरप्यहं त्रिदिवसं बाल्यवार्धक्यं प्रोक्तम् । उक्तं च गर्गेण—‘शेषे तु देशे
त्रिदिनं वदंति’ इति । अथैषां वाक्यानां गतिमाह । आत्ययिके इति । अत्ययः काशी-
वश्यंभावः स प्रयोजनं यस्येति ‘प्रयोजनम्’ इति ठक् । लग्नांतराभावे समयशुद्ध-
भावे वा अतीतकालस्य बटोः अवश्यं देयायाः कन्याया गुणवद्गरोपलब्धौ वा य-
थासंभवं दशसप्तत्रिदिनानां त्याग उदितो नान्यथेत्यर्थः । वयं तु देशभेदेनैषां वा-
क्यानां व्यवस्थां ब्रूमः । तदाह गर्गः—‘शुक्रो गुरुः प्राक्परतश्च बालो विध्ये दशाहं-
तिषु सप्तरात्रम् । वंशेषु द्वेषु च षट् च पंच शेषे तु देशे त्रिदिनं वदंति ॥’ इति । चंद्र-
स्य विशेषमाह अर्धाहमिति । विधोस्तु बाल्यवार्धके क्रमेणार्धाहं त्र्यहं च भवतः
बाल्यमर्धं दिनं वार्धक्यं त्रिदिनं चंद्रस्येत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘वृद्धत्वमि-

दोषिदिनं दिनार्धं बालत्वमस्तत्वमहर्द्वयं च । अस्ते विधौ मृत्युमुपैति कन्या
बालेऽन्यसक्ता विधवा च वृद्धे ॥' ननु त्रिविक्रमेण चंद्रस्यैकदिनं बाल्यं
प्रोक्तमिति तस्य वाक्यस्य का गतिः । न काचित् किंतु निर्मूलत्वादुपेक्षमे-
तद्वाक्यम् । साक्षाद्वसिष्ठेनापीदमदूषि—'येनोक्तमेकं दिवसं शिशुत्वमित्ये-
तदिदोस्तदयुक्तमत्र । महत्त्वशीघ्रत्वसुधामयत्वादिनार्धमष्टौ दिननिष्ठितत्वात् ॥'
इति । कथ्यपेनं तु बालोऽर्षीदुः शुभ एवोक्तः—'वृद्धचंद्रः क्षियं हंति पतिं
हंत्यस्तमागतः । यतोऽस्यामृतरश्मिन्त्वाद्बालोपि शुभदः शशी ॥' इति । अ-
तएव संपूर्णायामपि शुक्लप्रतिपदि द्वितीयादिने द्वितीयायां प्रातर्यज्ञोपवीता-
दीनि शुभकृत्यानि शिष्टाः समाचरन्ति ॥ २८ ॥

अथैवं निषिद्धकालमुक्त्वेदानीं चौलमुद्धृतं स्वधरारथोद्धतावृत्ताभ्यामाह—

चूडावर्षाचतृतीयात्प्रभवति विषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठी-

पर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये ज्ञेदुशुक्रेज्यकानाम् ।

वारे लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्ते

शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः ॥ २९ ॥

क्षीणचंद्रकुजसौरिभास्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपंगुताज्वराः ।

स्युः क्रमेण बुधजीवभार्गवैः केंद्रगैश्च शुभमिष्टतारया ॥ ३० ॥

चूडावर्षादिति ॥ तृतीयाद्वर्षादिति त्यबलोपे पंचमी । तेन गर्भाधानका-
लाजन्मकालाद्वा तृतीये विषमे वर्षे पंचमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति कृ-
तं सच्छुभोदकं भवतीत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'तृतीये पंचमेऽब्दे वा स्वकु-
लाचारतो हितम् । चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृहोक्तविधानतः । आधानतो
जन्मतो वा सप्तमाब्देऽपि कारयेत् ॥' स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पार्थ-
क्येन चूडाकरणं तत्र मुहूर्तविचारः।येषां तूपनीत्या सहेष्यते इति पक्षस्तेषामु-
पनयनमुहूर्तेन सिद्धत्वात् पृथक्मुहूर्तविचारानुन्नेषः । अतएवोक्तं याज्ञव-
ल्क्येन—'चूडा कार्या यथाकुलम्' इति । मनुना प्रथमवर्षे उक्तम्—'चू-
डाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोद-
नात् ॥' एवं बहुकालोक्तौ यथागृह्यं व्यवस्था द्रष्टव्या । स्वगृहे विशेषका-
लानुक्तौ तु समबलत्वात्सर्वेषां विकल्पः । विशेषमाह गुरुः—'तृतीयेऽब्दे
शिशोर्गर्भाजन्मतो वा विशेषतः । पंचमे सप्तमे वापि क्षियाः पुंसोऽथवा स-
मम् ॥' इति । अष्टेति । अष्टाष्टमी अर्कः द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्र-
तिपद् षष्ठी प्रसिद्धा पर्वणि अष्टमीचतुर्दशी पूर्णिमामावास्यासंक्रांतयः एतेरूने
रहितेऽहनि । अत्र तत्पुरुषसमासे 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'नस्तद्धिते'
इति टिलोपः । अष्टम्यादितिथीस्त्यक्त्वा शेषासु तिथिषु चूडा स्यादित्यर्थः ।
यदाह गुरुः—'द्वादशी चाष्टमी रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं तथा । हित्वा शेषासु तिथिषु

क्षौरकर्म शुभावहम् ॥' कश्यपः—'पंचपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वान्यदिवसे शु-
भम्' इति । अतएवाह वसिष्ठः—'पंचमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्मशुभावहा ॥' इति । चकाराद्वितीयापि । ननु
सप्तमीत्रयोदशयोर्गलग्रहत्वात्कथं तयोर्महणम् । यदाह गुरुः—'विद्यार्भो व-
तोद्देशः क्षौरं चैव विशेषतः । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥'
इति चेत् । उच्यते । वैदिकं मुंडनं चौलमिष्युच्यते तद्विषयको विधिः । अवै-
दिकमुंडनं सुखार्थं यत् क्षौरमुच्यते क्षुरस्य कर्म क्षौरमिति सामान्यव्यु-
त्पत्तेरतस्तद्विषयको निषेध इति वयं ब्रूमः । अन्ये देशाचारतो व्यवस्थामा-
हुस्तदयुक्तं विरोधाभावात् । विचित्रेति । चैत्ररहिते उत्तरायणे चूडा
स्यात् । शुभाशुभप्रकरणमिहितो जन्ममासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः ।
तदाह राजमार्तंडः—'उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्बुधा यवनाः ।
चैत्रं हिरवा पापग्रहदिवसं जन्ममासं च ॥' इति । तथा जैदुशुक्रेज्यकानां
वारे लग्नांशयोश्चेति सौम्यग्रहवारे सौम्यग्रहाणां लग्ने कर्ममिथुनवृषकन्यातु-
लाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने तेषामेव च नवांशे चूडा स्यात् । 'चंद्रशगुरुशु-
क्राणां वारलग्नांशकेषु च' इति कश्यपोक्तेः । विशेषमाह पराशरः—
'सितेज्यसौम्यवारेषु क्षौरं पक्षद्वये हितम् । इंदुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा
न शोभनाः ॥' प्रयोगपारिजाते पापवाराणामप्यपवादः पठितः—'पापग्र-
हाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो रविः । क्षत्रियाणां तु भूषुर्बुधश्च दानाणां
शनिः शुभः ॥' इति । तथा अस्त्रभनिघनतनौ भं लग्नं राशिश्च स्वस्य मे
स्वमे स्वभाभ्यां निघनमष्टमलग्नं तत्र विद्यते यस्मिंस्तनौ स्वजन्मलग्नजन्म-
राशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने चूडा स्यादित्यर्थः । तथा नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धि-
संयुक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वग्रहराहित्यं तद्युक्ते सति चूडा स्यात् । उक्तं
च कश्यपेन—'नैधने शुद्धिसंयुक्ते लग्नराशौ न नैधने' इति । पराशरः—
'अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रश्च निधने क्षौरे सर्वसंप-
त्करः शिशोः ॥' इति । शाक्रेति शाक्रोपेतैर्ज्यैष्ठ्यायुक्तैर्विमैत्रैरनुराधारहितै-
र्मृदुचरलग्नुभिर्द्वादशनक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात् । यदाह वसिष्ठः—
'अद्विद्वितितये पौष्णद्वितितये श्रवणत्रये । हस्ताच्च त्रितये शाक्रे सैंदवे चौलमीरि-
तम् ॥' कश्यपोऽपि—'दासैर्द्वद्विदिपुष्येन्द्रभेषु हस्तत्रयेपि च । विष्णुत्रये च
पौष्णक्षे चौलकर्म शुभप्रदम् ॥' इति । अवहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रं प्रशस्तमि-
त्याह कश्यपः—'नवाग्रप्राशने चौले व्रतबंधेऽभिषेचने । शुभदं जन्मनक्ष-
त्रमशुभं त्वन्यकर्मणि ॥' इति नारदादिवाक्याप्यन्यग्रप्राशनेऽभिहितानि । अत्र
केचिजन्मनक्षत्रपदं तारापरं ज्ञेयमित्याहुः । तथा चोक्तं लल्लेन—'हित्वैकं
जन्मक्षेत्रं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । उद्वाहे चोपनये यात्रायां भोजने
क्षुरे कार्ये ॥' इति । तत्र अवैदिकक्षुरविषयत्वात् । 'जन्मक्षेत्रं कर्मनक्षत्रे' इति
गुरुवचनमपि तद्विषयमेव । वैदिकक्षुरपरं चैतत्कश्यपादिवाक्यमिति समंज-
सम् । अथ लग्नबलमाह । आयेति । एकादशषष्ठतृतीयस्थानस्थितैः पाप-

ग्रहैश्चोपलक्षिते काले चूडा स्यात् । 'अषष्ट्यात्यारिगे चंद्रे पापैक्यायारिसंस्थितैः'
इति काश्यपोक्तेः । क्षीणेति । तथा क्षीणचंद्रः कुजो मंगलः सौरिः शनिः
भास्करः सूर्यः एतैः केंद्रस्थैः क्रमेण यथासंख्यं मृत्युः मरणं शस्त्रमृतिः श-
स्त्रान्मृतिः पंगुता खंडता ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः । बुध-
जीवभार्गवैस्तु केंद्रस्थैः शुभं कल्याणकारि फलं चूडाकर्तुः स्यात् । तदुक्तं
रत्नमालायाम्—'क्षौरक्षेपु स्वकुलविधिना चौलमाहुर्मुनीन्द्राः केंद्रं यातै-
र्गुरुभृगुधैस्तत्र सूर्ये ज्वरः स्यात् । शस्त्राज्ञाशो धरणिनये पंगुता चार्कपुत्रे
शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाशमेति ॥' केंद्रव्यतिरिक्तस्थानफलमपि
तत्रैव 'धनव्ययत्रिकोणगैरसद्ग्रहैर्मृतावपि क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिका-
रिणी' इति । मृतौ तु शुक्र एव शस्तो नान्ये शुभग्रहाः प्रागुक्तपराशरवाक्यस्म-
रसात् । क्षुरक्रिया चौलम् । इष्टतारयेति चापुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया शु-
भफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तं च राजमार्तेंडेन—'रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरु-
शुद्धौ व्रतोद्वाहौ । क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चंद्राश्रितं कर्म ॥' ज्योतिर्निबन्धे—'विवाहे
सविता शस्तो व्रतबंधे बृहस्पतिः । क्षौरे ताराविशुद्धिश्च शेषे चंद्रबलं बलम् ॥'
इति । चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठः—'सर्वेषामेव वर्णानां चूडाकर्मविधिः स्मृतः ।
केशमूलं पिता ज्ञेयः केशाग्रं जननी तथा ॥ चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः
क्षयः । तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमन्नरः ॥' इति । व्यवहारनिबन्धे चौला-
रंमे विशेषमाह श्रीपतिः—'केशवमानर्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छग्रामम् ।
द्वितीमदिति च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥' इति । यत्तु कैश्चिदु-
क्तम्—'चंद्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः । अक्षौरमेपि कर्तव्यं वा-
रेण बुधसोमयोः ॥' इति तत्सामान्यक्षौरविषयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ सगर्भायां स्वामातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थं कालमनुष्ठुभाह—

पंचमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् ।

पंचवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥ ३१ ॥

पंचेति ॥ चौलाधिकारिणः शिशोर्मातुर्गर्भे पंचमासेभ्योऽधिके सति चौलं
न सत् शुभफलदातृ नैव स्यात् । अतः पंचमासेभ्यः पूर्वं चौलं कृतं सच्छु-
भफलमित्यर्थः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—'चूडाकर्म न कर्तव्यं यस्य मातास्ति
गर्भिणी । करोति यदि मंदात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् ॥ पित्रोर्मृतिं वदं-
स्येके चतुरब्दांतरे स्फुटम् ॥' इति । वसिष्ठः—'पुत्रचूडाकृतौ माता ग-
र्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते गुरुश्चैव दंपती शिशुरब्दतः ॥ गर्भे मातुः
कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म च । पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥'
इति । अस्याप्यपवादमाह—पंचेति । पंचवर्षाधिकस्योद्धतपंचमवर्षस्य शि-
शोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां पंचमासादध ऊर्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टं
कल्याणकारि भवेत् । अतो बालो यावत्पंचवर्षो न भवति तावत्पर्यंतं निषेध
इत्यर्थः । तदाह नारदः—'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पंचमाब्दाध्यागयोर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥' यदा तूपनयनेन सह चौलं चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः—'सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते' इति । अत्र तु पंचवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः सर्वपवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन मौज्यपि सगर्भायां संस्कार्यमातरि सत्या न भवति । तदुक्तम्—'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौजीचूडे न कारयेत् । गते तु पंचमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥' इति ॥ ३१ ॥

अथ चौले ताराबलमावश्यकमित्युक्तं तत्र दुष्टायां तारायां सत्यामपवादं शालिन्याह—

तारादौष्ट्येऽब्जे त्रिकोणोच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यमित्रस्त्वर्गे ।
सौम्ये मेऽब्जे शोभने दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये ३२

तारादौष्ट्ये इति ॥ ताराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत् एवावधार्यम् । तस्मात्तारादौष्ट्ये सत्यपि क्षौरं चौलं सत् शोभनं स्यात् । कस्मिन्सति । अब्जे चंद्रे त्रिकोणगे नवपंचमस्थानस्थिते अथदोच्चगे वृषराशस्थे अथवा सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे षड्वर्गे अथवा स्वस्थैव षड्वर्गे सति । उक्तं च ज्योतिस्तंत्रे 'सौम्यमुहूर्तजिवर्गे चंद्रे तुंगत्रिकोणगे वापि । क्षौरादिकोपकरणे तारादोषो न दोषयति ॥' आदिशब्देन यात्रा । 'विपत्तारा गुढं दद्यात्' इत्यादयोपि तारादौष्ट्यापवादाः प्रागुक्तास्तेष्वत्रोद्धाः । अथ शुभतारायां गुणमाह । सौम्येमे विहिते नक्षत्रे सति अब्जे शोभने चंद्रे गोचरोक्तेष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽऽसीचीनतारापि चेत्स्यात्तदा क्षौरयात्रादिमंगलकृत्येषु शस्तातिप्रशस्ता निखिलदोषापवादिका स्यादित्यर्थः । तदप्युक्तं ज्योतिस्तंत्रे—'ऋक्षं वृक्षं तिथी रिक्ता चंद्रश्चाष्टमगस्तथा । तत्सर्वं नाशयेच्चारु षट्पंचमवसी तथा । अन्माण्या द्वादसी तारा न शुभा नापि निदिता ॥' इति । इति चौलप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अथ चौलादिकृत्ये कालविशेषनिषेधमनुष्टुभाह—

ऋतुमत्याः सूतिकायाः सुनोश्चौलादि नाचरेत् ।

ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैथिन्मार्गेपि नेष्यते ॥ ३३ ॥

ऋतुमत्या इति ॥ ऋतुः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋतुमती तस्यास्तथा सूतिकायाः जातापत्यायाः सूनोः पुत्रस्योपलक्षणत्वात्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहाद्युक्तवक्ष्यमाणकृत्यं नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं च प्रचेतसा—'वस्य मांगलिकं कृत्यं तस्य माता रजस्वला । वैधव्यं जायते तत्र सूनायोः पाणिपीडने ॥' पाणिपीडने वैधव्यमन्यत्र मृत्युरित्यर्थः । सूतिकाया अपि कर्मानर्हकाक उक्तो विष्णुस्मृतौ—'सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम्' इति । अस्यार्थे केचिद्वाहुः सर्ववर्णस्त्रीणां पुंस्सू-

तानां बालकजन्मदिनाद्विंशतितमदिनं यावदशुचिता ततः शुद्धिः एवं कन्या-
प्रसूनां स्त्रीणां कन्याजन्मदिनाद्विंशद्दिनं यावदशुचिता ततः शुद्धिरित्यर्थः ।
एतदन्ये नानुमन्यन्ते । यतः—‘शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः
पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥’ इति दक्षेण वर्णपुरस्कारेण शुचिताहान्यु-
क्तानि । एवं पुंजनयिष्या ब्राह्मण्याः सूतकनिर्गमदिनाद्दशैवाशुचितादिनान्य-
वशिष्यन्ते कन्याजनयिष्यास्तु तस्यास्तस्मादेव विंशतिदिनानि । क्षत्रियायास्तु
पुंकन्याजनयिष्याः क्रमादष्टाष्टादशदिनानि तस्मात्कालादवशिष्यन्ते । वैश्या-
यास्तु पुंकन्याजनयिष्याः पंचपंचदशदिनान्यवशिष्यन्ते । शूद्रायाः पुंजनयि-
ष्याः दशदिनानि सूतककाले न्यूनानि जायन्ते कन्याजनयिष्यास्तु विमसाम्भ-
मेवेति सर्ववर्णानामनुगतमतिप्रसक्तमव्यापकं च लक्षणमापतति । अस्तिवति
चेन्न । यद्येवोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा महतां वाक्येनेममर्थं स्पष्टं निर्विशेष-
मतोऽनुगतमर्थोतरमाहुरन्ये । यथा स्वस्ववर्णपुरस्कारेण य अशौचकालोऽस्मि-
हितः सः सर्वेषां तत्कुलजानां तुल्य एव तदग्रे सर्वेऽपि शुचयः । पुंजनयि-
ष्यास्तु सूतिकायास्तदग्रे विंशतिदिनान्यशुचितास्तु । कन्याजनयिष्याः तदग्रे
त्रिंशद्दिनान्यशुचितेत्यर्थः । अतएव सूतिकाया उक्तकालपर्यन्तं कर्मानर्हत्वात्त-
दपत्यस्यापि मंगलकृत्ये निषेधः । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठापत्यस्याद्यगर्भस्य पुत्रस्य
कन्याया वा व्रतबंधविवाहादिशुभकृत्यं ज्येष्ठमासे न भवति । उक्तं च रत्न-
मालायाम्—‘आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मंगलम्’
इति । कैश्चिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि कैश्चिदाचार्यैराद्यगर्भसुतकन्य-
योर्मंगलकृत्यं नेष्यते । तदाह चात्स्यः—‘मार्गेमासि तथा ज्येष्ठे विवाहं
चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्चेन्न कुर्वीत व्रतं तथा ॥’ भरद्वाजोऽपि—‘मार्ग-
शीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यन्नतः परिवर्ज-
येत् ॥’ अस्मादेव ज्ञापकाद् द्वितीयादिगर्भपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठे मार्गशीर्षे च न
मंगलकृत्यानां निषेधः किंतु विधिरिति प्रतिभाति । अत्र कश्चिद्विशेषो वक्त-
व्योऽस्ति स व्रतबंधप्रकरणे वक्ष्यते ॥ ३३ ॥

अथ प्रसंगतः सामान्यक्षौरादिमुद्धर्त तन्निषिद्धकालं च चार्तूलविक्रीडितेनाह—

दंतक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारमे

पातंग्याररवीन्विहाय नवमं घृतं च संध्यां तथा ।

रिक्तां पर्व निशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यत-

स्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः ॥३४॥

दंतैति ॥ चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते
क्रमेऽपि च दंतक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता । ‘येषु येषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म महर्षयः ।
तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदंतविलेखनम् ॥’ इति । येषु येषु वारनक्षत्रक्रमादिर्विहित-

र्थः । अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते । पातंगीति । 'पतंगः पक्षिसूर्ययोः' इत्य-
मिधानात् पतंगः सूर्यस्तस्यापत्यं पातंगिः शनिः आररवी प्रसिद्धौ तेषां
वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वादेर्षां लग्नानि मकरकुंभमेषद्विचक्रसिंहा-
ख्यानि अंशकांश्च विहायेत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—'हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ
च शशांकविष्णुश्रितयाश्विनेषु । पौष्णेन्द्रधिष्ये क्षुरकर्म शस्तं व्यकारशम्यंश-
कवारलग्ने ॥' इति । अतः शुभग्रहाणां वारलग्नांशे क्षौरं कार्यमिति फलितो-
ऽर्थः । वारफलानि शर्गोक्तानि—'भानुरायुः क्षपयति मासं सप्त शनैश्चरः ।
भौमो मासाष्टकं हति शो यच्छेःपंचमासकम् ॥ सप्तमासान्ददार्तीदुः सुरेज्यो
दशमासकम् । एकादश कविर्दद्यात्कृते तु क्षौरकर्मणि ॥' इति तुल्यन्यायत्वा-
द्लग्नानामंशानां चैतानि फलान्युद्भूतानि । न केवलमायुर्हानिः किंतु शस्त्रधा-
तोपि पापवारेषु । तदुक्तं वसिष्ठेन—'आदित्यभौमार्किदिनेषु भीमाश्च दं-
तकाष्ठक्षुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्नवाप्नोति फलं समग्रं शस्त्रेण सम्यक्स्वशरीरधा-
तम् ॥' तथा नवमं घट्टं च विहाय यदिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः
क्षौरं न कार्यम् । 'उत्कटे भूषिते चैव यानी नो नवमेहनि' इति नारदोक्तः ।
यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वति तदयुक्तं दिनपदोपादानप्रसंगात् । दि-
नपदं तिथिपरमिति चेन्न । रिक्ताया वक्ष्यमाणस्वतंत्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु
पुण्यगुपादानाश्रयस्यां सर्वथा क्षौरं निश्चमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति
चेन्न । 'चतुर्थी चैव षष्ठी च अष्टमी च चतुर्दशीम् । तथा पंचदशीं चैव ब्रह्म-
चारी भवेत्सदा ॥ इमंश्रुकर्म शिरोभ्यंगदंतधावनमैथुनम् । जंतुश्चैतानि यः
कुर्याद्ब्रह्मस्मिन्नत्र न तिष्ठति ॥' क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीचतुर्दश्योः सर्वथा
निषेधमिधानात् । अतएवामुमर्थं स्फुटमाह पराशरः—'क्षौराह्नाश्रवमे
त्वद्धि नेष्टमात्ययिकेष्वपि' इति ॥ तथा संध्यां प्रातःसंध्यां सायं संध्यां च
विहाय एवं रिक्तां ४ । ९ । १४ विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहाये-
त्यर्थः । अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते । हितप्रेप्सुभिः स्वशुभोदकमिच्छन्निरेता-
द्भौः क्षौरक्रिया हि निश्चयेन कार्या । कीदृशैर्निरासनैरासनं कंबलादि तद्वहितैः
रणः संग्रामः ग्रामो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः
स्नातैरनुष्ठितनित्यनैमित्तिककाम्यस्नानैः । यत्तु क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्राय-
श्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैला-
भ्यंगैः कृताशनैः कृतभोजनैः । सुवर्णाचलंकारभूषितैरित्यपि ध्येयम् ।
यदाह वराहः—'न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनि-
रासनानाम् । संध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्तैः क्षौरं हितं न नवमेहनि न
चापि विष्ट्याम् ॥' इति । उत्कटानां कुकुटासनवदवस्थितानाम् । संध्या-
लक्षणमपि वराहेणोक्तम्—'अर्धास्तमितादुदितात्सूर्यादस्पष्टं नभो या-
वत्' । वृद्धगर्गः—'शन्याररविवारेषु रात्रौ पाते व्रतेहनि । आद्धाहे प्रतिप-
द्विक्ता भद्रा क्षौरे विवर्जयेत् ॥ षष्ठ्यमा पूर्णिमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा ।
आशुसन्निहितं प्रापं तैले मासे क्षुरे भगे ॥' इति ॥ ३४ ॥

अथ केषांचिन्नित्तविशेषं क्षौरस्य विधिनियेधौ च मंजुभाषिणीछंदसाह—

क्रतुपाणिपीडमृतिबंधमोक्षणे क्षुरकर्म च द्विजनृपाज्ञयाचरेत् ।
शववाहतीर्थगमसिंधुमजनक्षुरमाचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः ३५

क्रतुपाणीति ॥ अत्र पूर्वार्धे सत्यपि निषिद्धवारादौ एषु कर्मसु क्षुरकर्म क्षौरं सद्यः कार्यमिति वाक्यार्थः । क । क्रतौ यज्ञे । विप्राज्ञया क्षौरं । तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्राग्भाविनि गोदानकर्मणि । केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं क्षौरमित्याहुः । अपरे शास्त्राविशेषेण विवाहे क्षौरमुक्तमित्युचुः । तथाच श्रुतिः—‘मुंढयितारः श्रविष्ठायना वधूमूढाम्’ इत्यादि । मृतौ मातापित्रोर्मरणे बंधमोक्षणे कारागृहे बद्धस्य यदा मोचनं भवेत्तदा द्विजाज्ञया राजाज्ञयापीति प्राग्ब्याख्यातम् । नृपो राजा तस्याज्ञया चौरादेः क्षौरं कार्यमेव । यदाह नारदः—‘नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बंधमोक्षणे । उद्धाहेऽखिलवारक्षंतिथिषु क्षौरमिष्टदम् ॥’ इति । धर्मशास्त्रे—‘गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते ॥’ इति । अथ शवेति । गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्ता शववाहं मृतकवहनं तीर्थगमं तीर्थयात्रामुपलक्षणत्वाद्विदेशगमनमपि सिंधुमजनं समुद्रस्नानं क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्माणि न आचरेन्न कुर्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘गृहनिर्माणमुदधिस्नानं चौलं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥’ धर्मशास्त्रे तु विशेषः—‘सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥ राजा योगी पुरंध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुंढनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥’ अयं च क्षौरादिसिधेयो गुर्विणीपतेः सप्तमासादूर्ध्वं न प्राक् । यदुक्तं नारदीये—‘वपनं मैथुनं तीर्थं वज्रयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित् ॥’ श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । इदमुत्तरार्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यमपि प्रसंगादत्रैवोक्तं ग्रंथकृतेति ॥ ३५ ॥

अथ क्षौरे राज्ञां विशेषं सर्वथा वज्र्यनक्षत्राणि च भुजंगप्रयातेनाह—

नृपाणां हितं क्षौरमे श्मश्रुकर्म
दिने पंचमे पंचमेऽस्योदये वा ।

षडग्निस्त्रिमैत्रोष्टकः पंचपित्र्यो-

ऽन्दतोऽब्ध्यर्यमाक्षौरकृन्मृत्युमेति ॥ ३६ ॥

नृपाणां हितमिति ॥ क्षौरमे क्षौरनक्षत्रे विहिते सति पंचमेपंचमे एव दिने श्मश्रुकर्म मुखशोभाकारिश्चुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तम् । यदाह वसिष्ठः—‘महीभृतां पंचमपंचमेहि क्षौरं च कार्यं हितमुक्तमेव’ । ननु पं-

चमे इति वीप्सोक्त्या नियमप्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति इमश्चुर्कर्म कार्यमिति । उक्तं च वसिष्ठेन—‘न लभ्यते चेन्न तदुक्तधिष्ण्यं तद्भोदये वा निखिलं विधेयम्’ इति । उदयशब्देन मुहूर्त इति ऋजवो व्याकुर्वते । तदाह गार्गः—‘क्षौरकर्म महीशानां पंचमेपंचमेहति । कर्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथ वा तन्मुहूर्तके ॥’ तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त इत्यर्थः । तांश्च मुहूर्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र क्षौरपदं इमश्चुर्कर्मपरम् । ‘राजा योगी पुरंध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्भर्मिणीपतिः ॥’ इति राज्ञो मुंडननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना—‘इमश्चुर्कर्म पंचमे पंचमेऽङ्घ्रि भूभृतां क्षौरभस्योदये निघतारका न चेत्’ इति । निघताराः जन्मत्रिपंचसप्तताराः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । अस्योदये वेति । अस्य क्षौरभस्योदये लग्ने । यथा मेषलग्नं त्रिंशद्भागत्मा तत्राद्यास्त्रयोदशभागाः सप्तविंशतिलिप्ता यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यांति तावदधिनीनक्षत्रमुदयं यातीत्यर्थः । तदनंतरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यांति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदया ज्ञेयाः । इयं च व्याख्या वराहपद्य-व्याख्यावसरे भट्टोपलेनाभ्यधायि । पितृचरणास्त्वेवं व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अभिन्यामुदयः क्षितिजसंबन्धः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्यामुदयक्षितिजसंबन्धस्तदंतराले यावान्कालः सोऽभिन्या उदय उच्यते । एवं सस्युदय-लग्नद्वयांशांतरालाद्गणितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत्स एव तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टोऽर्थः । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्च्युभवारासंभवेपि तद्भोरायां कार्यम् । उक्तं च नारदेन—‘यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेपि तस्य तत्कर्म सर्वदा ॥’ इति । क्षणवारः कालहोरा । एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेष्वपि प्रथमइमश्चुर्कर्म कार्यमिति युक्तमुत्पश्यामः । षडभिरिति । अभिः कृत्तिका क्षौरावृत्त्या षड्वारं कृत्तिका यस्य एवं त्रीणि मैत्राण्यनुराधा यस्य अष्टौ का रोहिण्यो यस्य पंच पिश्याणि मघा यस्य अब्धयश्चत्वारोऽर्धमा उत्तराफल्गुन्यो यस्य स एतादृशः क्षौरकृद्बद्धतो वर्षानंतरं मृत्युं मरणमेति प्राप्नोति । यदाह वसिष्ठः—‘अष्टाब्जर्क्षः पितृपंचकश्च षड् वक्षि-धिष्ण्यश्चतुर्यमर्क्षैः । त्रिमैत्रभः पञ्चजसंनिभोपि क्षौरी नरोऽब्दान्निधनं गतः सः ॥’ इति । पञ्चजो ब्रह्मा तत्संनिभस्तादृशस्तदुपादानं कैमुतिकन्यायसूचना-र्थम् । नतु रत्नमालापद्ये—‘षड्कृत्तिकाः पंचमघस्त्रिमैत्रो ब्रह्माष्टको यश्चतुर-त्तरश्च । क्षौरी स वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणनीतिप्रकरः प्रवादः ॥’ इत्यत्र सामान्यतः तिसृणामप्युत्तराणां ग्रहणाद्विरोधः इति चेत् । मैवं बोचः । अत्राप्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्द्विसिष्टवाक्येन सहैकवाक्यतानुरोधाच्चोत्तरा-फल्गुन्येव गृह्यते नाषाढभाद्रपदे । यत्र तु वचनांतरविरोधो नास्ति ‘पौष्ण-मारुतमघोत्तरान्वितैः’ इत्यादौ तत्र सामान्यतः सर्वासामुत्तराणां ग्रहणे भवति ॥ इति सामान्यक्षौरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ प्राप्तकालत्वादक्षराणामारंभमुद्धर्त पंचचामरेणाह—

गणेशविष्णुवाग्रमाः प्रपूज्य पंचमाब्दके

तिथौ शिवार्कदिगिद्विषट्शरत्रिके रवाबुदक् ।

लघुश्रवोनिलांत्यभादितीशतक्षमित्रमे

चरोनसत्तनौ शिशोर्लिपिग्रहः सतां दिने ॥ ३७ ॥

गणेशेति ॥ गणेशविष्णू प्रसिद्धौ वाक् सरस्वती रमा लक्ष्मीः एता दे-
वताः प्रपूज्य पंचमवर्षे सति शिव एकादशी अर्को द्वादशी दिक् दशमी द्वौ
द्वितीया पद् षष्ठी शराः पंचमी त्रयस्वतीया एतासामन्यातमतिथौ च सति
रवाबुदगुत्तरायणस्थिते सति तथा लघुनक्षत्राणि हस्ताश्विपुष्याः श्रवः श्रवणः
अनिलांत्यभादितयः प्रसिद्धाः ईश आर्द्रा तक्षा चित्रा मित्रमनुराधा अत्र स-
माहारद्वंद्वः एतेषामन्यतमनक्षत्रे सति तथा सतां सोमबुधगुरुशुक्राणां दिने
दिवसे तथा चरराशयः मेषकर्कतुलामकरास्तद्रहिते शुभस्वामिके वृषमिथु-
नकन्याधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति शिशोर्लिपिग्रहो नूतनाक्षरलेखनप्रा-
रंभः कार्यः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘उदग्गते भास्वति पंचमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षरस्वी-
करणं शिशूनाम् । सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुढौदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥’
मार्कण्डेयः—‘पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् । स्वविद्यासूत्रका-
रांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥ प्राप्ते तु पंचमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने । षष्ठीं
प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां पंचदशीं चैव सौरिभौमदिनं
तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत् ॥’ अत्र षष्ठी निषिद्धा ग्रंथे
स्वकृतेति तच्चित्यम् । प्रयोगपारिजाते श्रीधरः—‘हस्तादित्यसमीरमित्रपुर-
जित्पौष्णाश्विचित्राच्युतेष्वाराक्यंशमिनोदयादिरहिते लग्ने स्थिरे चोभये । पक्षे
पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं षष्ठीमष्टमशुद्धिभाजि भवने प्रो-
क्ताक्षरस्वीकृतिः ॥’ पुरजिदार्द्रा उभये द्विस्वभावराशौ । अत्र वचने पुष्यानुपा-
दानं ग्रंथे लघुपदेन कृतमिति तच्चित्यम् ॥ ३७ ॥

अथैवमक्षरग्रहणे दृढे संजाते सति विद्यारंभमुद्धर्त पंचचामरेणाह—

मृगात्कराच्छ्रुतेस्त्रयेऽश्विमूलपूर्विकात्रये

गुरुद्वयेऽर्कजीववित्सितेऽत्रिषट्शरत्रिके ।

शिवार्कदिगिद्विके तिथौ ध्रुवांत्यमित्रमे परैः

शुभैरधीतिरुत्तमा त्रिकोणकेंद्रगैः स्मृता ॥ ३८ ॥

मृगादिति ॥ मृगात्रये मृगाद्रांपुनर्वसुषु करात्रये हस्ताचित्रास्वातीषु
श्रुतेः श्रवणत्रये श्रवणधनिष्ठाशतमिषासु अभिन्यां मूले पूर्विकात्रये पूर्वाफ-
ल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदासु गुरुद्वये पुष्याश्लेषयोस्तथा सूर्यगुरुशुक्रवाराणां

दिने च सति अभीतिर्विद्यानामध्ययनमुत्तमा स्मृता । यदाह श्रीपतिः—‘मृ-
गादिपंचस्वपि मेघु मूलहस्तादिके च त्रितयेऽग्निनीषु । पूर्वात्रये च श्रवणे च
तद्वद्विद्यासमारंभमुशंति सिद्धयै॥’ इति । तद्वदिति श्रवणत्रये इत्यर्थः । तदेतत्स्प-
ष्टमुक्तं महेश्वरेण—‘हस्तादित्रितये तथा निर्कृतिमे पूर्वात्यमेवग्निनीमि-
त्रर्क्षे च मृगादिपंचसु शुभः प्रारंभ आद्यः स्मृतः । विद्यानां हरिभाद्रये च
दिवसे सुरेभ्योर्वा विदोऽनभ्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौ केंद्रस्थितैः सद्ग्रहैः॥’
इति । अयमेव च ग्रंथकृदाशयः । अतएवाह विश्वप्रकाशपद्धतौ गुरुः—
‘मृगादिपंचके हस्तत्रिके विष्णुत्रिकाग्निमे । मैत्रांत्यमूलपूर्वांषु विचारंभः
शुभे दिने ॥’ इति । वयं तु तद्वदिति पदं विद्यासमारंभपदेन संबद्धमस्तीति
व्याकुर्मः । अतएवाह वसिष्ठः—‘पूर्वात्रये मूलमृगादिपंचके तथाग्निनीषु त्रि-
तये च हस्तात् । सविष्णुविष्ण्वेवथ सर्वविद्याप्रारंभ इष्टः शुभावासरेषु ॥’
इति । यद्येवोऽभिप्रायो न स्यात्तदा पूर्वात्रये च श्रवणत्रये चेति ब्रूयाच्छ्रीपतिः ।
अनयोर्वाक्ययोर्यथासंप्रदायं व्यवस्था । शुभवारेष्वित्यत्र चंद्रव्यतिरिक्ताः शु-
भवासरा गृह्यन्ते । यदुक्तं रत्नमालायाम्—‘विचारंभः सुरगुरुसितशेवभी-
ष्टार्थदायी कर्तृश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमो वा । नीहारांशौ भवति
ज्येष्ठा पंचता मूमिपुत्रे छायासूनावपि च मुनयः कीर्तयंत्येवमाद्याः ॥’ नी-
हारो हिमम् । यत्तु भोजेनोक्तम्—‘विचारंभे गुरुः वास्तो मध्यमो भृगुभा-
स्करौ । मरणं शनिसोमाभ्यामविद्याबुधसोमयोः ॥’ इति । अत्राविद्यानव-
धारणमन्यथाज्ञानं वा तदेतज्जनुर्विद्याविषयम् । तद्वाक्यमधुनैव मया वक्ष्यते ।
अदिति । षष्ठीपंचमीतृतीयैकादशीद्वितीयानामन्यतमतिथावधीतिः कार्या ।
‘अनभ्यायाख्यतदाद्यवर्जितातिथौ’ इति महेश्वरोक्तेः । अनभ्यायांस्तु व्रत-
बंधे वक्ष्यति । ध्रुवेति । अत्रापि शब्दव्याहारेण ग्रंथो योज्यस्तथा सत्यन्यैरा-
चार्यैर्भूतान्तिग्रमे रोहिण्युत्तरात्रयरेचत्यनुराधास्वयधीतिरुत्तमा । एतदपि
जनुर्विद्याविषयम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘अदितिगुरुयमार्कस्वातिविज्रा-
मिपिभ्यध्रुवहरिबसुमूलाश्वीदुभाग्यांत्यमेषु । विशतिशशिबुधाहे विष्णुबोधेपि
पौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम् ॥’ इति ग्रंथेऽनुराधोक्तिस्तु महेश्व-
रवाक्यालोचनेन । अथ लग्नबलं शुभग्रहैश्चिकोणकेंद्रगैः सज्जिरधीतिरुत्तमा
स्मृता ‘केंद्रस्थितैः सद्ग्रहैः’ इत्युक्तेः । केंद्रग्रहणं त्रिकोणोपलक्षणम् । विशेष-
माह नृसिंहः—‘शुभाः पापाश्च रंभस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः । आतृषष्ठा-
यकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ॥ शुभाः केंद्रत्रिकोणस्था धनभ्रातृगताः
शुभाः । सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे विशोः ॥’ इति । अक्षरग्रहणं
विद्योपलक्षणम् । इति विचारंभः ॥ अथ समस्तशुभकर्मभ्यः प्राग्वहितोऽङ्कुरा-
र्पणमुहूर्तो ग्रंथकृदनुक्तोऽप्यस्माभिरुच्यते । तत्र प्राक् तृतीयपंचमसप्तमनवम-
दिवसेषु बीजवापोक्तनक्षत्रेष्वङ्कुरारोपणं कार्यम् । यदाह नारदः—‘कर्तव्यं
मंगलस्यादौ मंगलायाङ्कुरार्पणम् । नवमे सप्तमे वापि पंचमे दिवसेपि वा ।
तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये । सम्यग्गृहानलङ्कृत्य वितामवज्जतो-

रणैः ॥ आशिषो वाचनं कार्यं द्विजैः पुण्यांगनादिभिः । सहवादिन्नृत्याद्यै-
र्मैत्र्या प्रागुत्तरं दिशम् ॥' प्रागुत्तरामैशानीम् । 'तत्र मृत्सिकतं शृङ्गं गृही-
त्वा पुनरागतः । मृन्मयेष्वथवा सम्यग्वेणुपात्रेषु पूरयेत् । अनेकबीजसंयुक्तं
तोयपुष्पोपशोभितम् ॥' शौनकः—'आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च
नाम च ॥ हित्वा न्यत्र विधातव्यं मंगलांकुरवापनम् ॥ प्रदोषकाले कुर्वीत
पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु । वास्तुकर्मणि काले च स्याद्विवेकांकुरार्पणम् ॥' गुरुः—
'आत्यंतिकेषु कार्येषु कार्यं सर्वोऽंकुरार्पणम्' । काश्यपकालविधाने तु वि-
शेषोऽभिहितः—'हस्तस्वातीविरंचासुरपितृमुरजिन्मित्रपौष्णार्थसार्पपाथोनाथो-
त्तरासु क्रिययुवतिधनुर्वृश्चिके कामरिक्ते । हित्वा पर्वासुरेज्यामरगुरुशशिबिद्वा-
रलम्नाशके स्यादुसर्क्षे बीजवापः शशिनि शुभयुते चाष्टमे शुद्धियुक्ते ॥' इति ।
असुरो मूलम् । पाथोनाथः शततारका ॥ इति मुहूर्तार्चितामणिटीकायां अंकु-
रार्पणमुहूर्तः ॥ ३८ ॥

अथ व्रतबंध इति विंशतिपदैः प्रोच्यते इति शेषः । तत्र व्रतबंधप्रयोजनां
माह 'अथातः संप्रवक्ष्यामि चोपनायनमुत्तमम् । द्विजत्वकरणं श्रौतस्मार्तक-
र्मप्रसाधनम् ॥ आद्यं सर्वाश्रमाणां च देहसंस्कारकारणम् । अनेन कर्मणा
सर्वे संस्कृताः सर्वदेहिनः ॥ तत्संस्कारं लग्नवशात्तस्माल्लग्नं प्रवचिम तत् ॥'
इति । तस्य कालस्त्रिविधः नित्यः काम्यः गौणश्च । तत्र क्रमेण त्रिविधमपि
कालं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

विप्राणां व्रतबंधनं निगदितं गर्भाज्जनेर्वाष्टमे

वर्षे वाप्यथ पंचमे क्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे ।

वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद्द्वादशे वत्सरे

कालेऽथ द्विगुणे गते निगदितं गौणं तदाद्बुधधाः ॥३९॥

विप्राणामिति ॥ अत्र नित्यं काम्यं च तावदुच्यते । विप्राणां ब्राह्मणान-
गर्भाष्टमे गर्भदिनमारभ्याष्टमे सौरवर्षेऽथवा जनेरूपत्तिदिनसौरवर्षेऽष्टमे
सति व्रतबंधनं निगदितं इदं नित्यम् । अथ काम्यं विप्राणामेव पंचमे गर्भा-
ज्जनेर्वा वर्षे कार्यं । एवं क्षितिभुजां क्षत्रियाणां गर्भाज्जनेर्वा षष्ठे वर्षे काम्य-
मुपनयनम् । तथा गर्भाज्जनेर्वा एकादशे सौरवर्षे नित्यमुपनयनं । वैश्यानां
पुनस्तथैवाष्टमे वर्षे काम्यमथ तथैव द्वादशे वर्षे नित्यमुपनयनम् । यदाह
तारदः—'आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वाग्रजन्मनाम् । राज्ञामेकादशे मौजी-
बंधनं द्वादशे विशाम् ॥' इति । अत्रावेदाधिकरणन्यायेन राजपदं क्षत्रियपरं
अत्र फलाश्रवणादित्यमित्यवसीयते । तत्र काम्यकालमाह मनुः—'ब्रह्मवर्षस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥' इति ।
अत्र फलश्रवणात्काम्यता । पैठीनसिना गर्भपंचमेपि व्रतबंधनमुक्तम्—
'गर्भपंचमेन्द्रे ब्राह्मणमुपनयेत्' इति तुस्यन्यायत्वात्क्षत्रियविशोरपि गर्भषष्ठे

गर्भाष्टमे वेति द्रष्टव्यम् । यत्तु—‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भैद्वादशेषु वैश्यम्’ इत्यापस्तंबगृह्यसूत्रे गर्भाष्टमेऽपि त्र्युक्तेस्तत्र गर्भाष्टमेषु इति बहुत्वान्यथानुपपत्त्या गर्भपष्टगर्भसप्तमगर्भाष्टमेषु सौरवर्षेऽपि वृत्तिकृत्त्याख्यानाश्रयाणामपि नित्यकालता। एवं गर्भैकादशेष्वित्यादावपि व्याख्यानं ध्येयं । तत्तु तच्छाखाध्यायिविषयम् । केचित्तु पंचमवर्षारंभात्पोडशवर्षपर्यंतं काम्याः काला इत्याहुः । यथाह विश्वप्रकाशपद्धतावापस्तंबः—‘पंचमे विद्यापुत्रकामः षष्ठे तु धनकामः सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामोऽष्टमे त्वायुष्कामो नवमे तेजस्कामो दशमेऽन्नाद्यकाम एकादश इन्द्रियकामो द्वादशे पशुकाम स्रयोदशे जयकामश्चतुर्दशे पौरुषकामः पंचदशे पूर्णकामः षोडशे राज्यकामः’ इति । तदुप्यापस्तंबशाखाध्यायिविषयं द्रष्टव्यम् । अथ गौणकाल उच्यते—‘निगदिते प्रोक्ते गर्भाज्जनेर्वाष्टमे’ इत्यादिके काले तस्मिन् द्विगुणिते गंतुं प्रवृत्ते आदिकर्मणि क्तः । तथा सति तद्गतबंधनं गौणकालमाहुः । यथा स्वस्त्रोक्तनित्यकालाद्ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यंतं क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यंतं वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतं गौणमित्यर्थः । यदाह मनुः—‘आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आद्वाविंशाद्ब्रह्मबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥’ ब्रह्मबंधोः क्षत्रियस्य ‘अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवत्यार्यविगर्हिताः ॥’ इति । गौणकालातिक्रमेऽपि याज्ञवल्क्येन विशेषोऽसिंहितः—‘अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमाद्वे क्रतोः ॥’ इति । अतएव ‘न ब्राह्मणः पतनमृच्छति’ इति गौतमस्मरणमपि संगच्छते । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणमन्यथा सावित्रीपतिता ब्राह्म्या इति बहुवचनमनर्थकमापद्येत ॥ ३९ ॥

अथ व्रतबंधे नक्षत्रादिकं वसंततिलकयाह—

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वा

रौद्रेऽर्कविद्रुसितेंदुदिने व्रतं सत् ।

द्वित्रीषुरुद्ररविदिव्रमिति तिथौ च

कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्णे ॥ ४० ॥

क्षिप्रेति ॥ नन्विदमयुक्तं प्रतिभाति । त्रैवर्णिकस्य त्रिविधमपि कालमभिधायेदानीमेतेषु मासेषु व्रतबंधः कार्य इति वक्तुमुचितं तद्विहायैव नक्षत्राद्युक्तमिति चेत् । उच्यते । अहो देवानांप्रियस्य महदज्ञानविलसितं ‘यद्रीर्वाणांबुप्रतिष्ठा’ इत्यादिपद्यं न बुद्ध्वा च जागरितितरामिति । यतो द्विविधः कालः उत्तरायणरूपो दक्षिणायनरूपश्चेति । तदत्र दक्षिणायने व्रतबंधनिषेधादुत्तरायणे मासषट्कात्मकं प्रशस्तमित्यर्थाद्गम्य एव । यथा अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते आरण्यः शूकरो भक्ष्य इति गम्यते । शुक्रास्ते न कर्तव्यमित्युक्ते शुक्रोदये कर्तव्यमिति भवद्भदनादेवावसीयते । अतएव व्रतबंधे नारदेनोक्तम्—‘इदमाने

गुरौ शुके शाखेशे चोत्तरायणे' इति । एवं सत्यपि किञ्चिद्विशेषावगत्यर्थं मासा उच्यन्तेऽस्माभिः । तत्र वसन्ते ब्राह्मणस्य ग्रीष्मे राजन्यस्य शरदि वैश्यस्य मुख्यकालमुपनयनं माघादिपंचमासेषु त्रैवर्णिकस्य साधारणकालमिति । यदाह वसिष्ठः—'विप्राणामुपनयनं वसन्तसमये धराधिनाथानाम् । ग्रीष्मतौ शरदि विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः ॥' इति । कश्यपोऽपि—'कलौ वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथ । विशां मुख्यं च सर्वेषां द्विजानां चोपनायनम् ॥ साधारणं च मासेषु माघादिषु च पंचसु ।' एषां मासानां फलान्याह नारदः—'स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासे तु फाल्गुने । विधिज्ञश्चाथवांश्चैत्रे वेदवेदांगपारगः ॥ वैशाखे धनवान्वेदशास्त्रविद्याविशारदः । उपनीतः कुलाढ्यः स्याज्ज्येष्ठे विधिविदां वरः ॥' इति । अत्र कैश्चिच्चंडेश्वराद्यैर्माघादिषण्मासानां फलान्यभिहितानि—'माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे तु गृहनीतिज्ञ आषाढे क्रतुभागभवेत् । मार्गशीर्षे भवेच्छ्रेष्ठः शेषे दुःखमवाप्नुयात् ॥' इति । अत्राषाढो हरिश्चयनात्प्रागेवांगीकार्यो न परस्तात् । तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्ये न कर्कस्थे दक्षिणायनांतःपातित्वात्तस्येति । तदेतदुपेक्ष्यं प्रागुक्तार्थवाक्यस्वरसात् । किं च मिथुनस्थितेऽपि सूर्ये ततः सार्धषट्दिवसानंतरं व्रतबंधादिनिषेधात् 'आर्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृंदे दशके रविश्चेत् । विवाहचौलव्रतबंधनाथं सुरप्रतिष्ठापनकार्यमेव ॥' इति वसिष्ठादिवचनात् । उत्तरायण इति नारदवाक्यं तु दक्षिणायननिषेधपरमित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । क्षिप्रेति । क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि अहिराश्लेषा चराणि श्रवणधनिष्ठाशतभपुनर्वसुस्वात्यः मूलमृदूनि प्रसिद्धानि तिष्ठः पूर्वाः रौद्रमार्द्रा एषु द्वाविंशतिभेषु व्रतबंधनं सत् शुभफलदातृ भवेत् । उक्तं च—'प्राजापत्यादिषट्क्षेत्रे भगक्षादिषु पंचसु । मूलादिदशके चैव समैत्रे व्रतबंधनम् ॥' इति । अर्थाद्वरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठासु न कार्यमित्यर्थः । एतानि सर्वशाखानक्षत्रमेलकाभिप्रायेणोक्तानि । मुख्यानि त्वाह वसिष्ठः—'हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये ज्युत्तरमैत्रभेषु । पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौजिकर्म ॥' इति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् । कश्यपोऽपि—'मैत्रविष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षे चोत्तरात्रये । धातृद्वयादितीज्यांत्यदक्षर्क्षेषुपनायनम् ॥' इति । अर्थादार्द्राश्लेषाभरणीकृत्तिकाज्येष्ठाविशाखामघापूर्वात्रयमूलानि निंद्यानि । तदाह गुरुः—'कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशाखयोः । पूर्वात्रये च सार्पक्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥' चकारान्मघायाम् । ब्राह्मणस्य पुनर्वसौ निषेधमाह राजमार्तंडः—'चंद्रतारानुकूलेषु ग्रहाण्डेषु शुभेष्वपि । पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥' इति । अन्यत्रापि स्मर्यते—'अहस्त्वृशमले मासि शुद्धस्वमधिगच्छति' इति । तत्र विप्रः कृत इति पदद्वयोपादानादितरयोः क्षत्रियविशोः पुनर्वसौ व्रतबंधो ब्राह्मणस्य मेखलामोक्षश्च प्रशस्त इत्यर्थः । केचित्तु केनचिन्निमित्तेन कर्मनाशानदीतरणाद्यनेकदुष्टकृत्येन पुनःसंस्कारप्रसक्तौ सत्यां विप्रः पुनर्वसौ पुनःसंस्कारमर्हतीति न व्रतबंध-

संमितः पापग्रहयुतोपि वा' इति रविवारं निषेधतिस्म । अत्र सूर्यस्य प्राब-
 स्यदौर्बल्ययोर्ब्रतबंधस्य विधिनियेधाविति विषयविवेकः । भौमस्तु निषि-
 द्धोपि सामवेदिनामतिप्रशस्तः । यदाह नारदः—'शाखाधिपतिवारश्च शाखा-
 धिपबलं शिशोः । शाखाधिपतिलग्नं च त्रितयं दुर्लभं व्रते ॥' इति । ग्रंथकृ-
 दप्यग्रे वक्ष्यति । द्वीति । द्वितीयातृतीयापंचम्येकादशीद्वादशीदशमीसंज्ञि-
 तास्तु तिथिषु च व्रतं सत्स्यात् । यदाह नारदः—'शुक्लपक्षे द्वितीया च तृ-
 तीया पंचमी तथा । त्रयोदशी च दशमी सप्तमी व्रतबंधने ॥ श्रेष्ठास्वेका-
 दशी षष्ठीद्वादश्येतास्तु मध्यमाः । एकां चतुर्थीं संत्यज्य कृष्णपक्षेऽपि म-
 ध्यमाः ॥' इति । तिथिफलान्याह बादरायणः—'प्रतिपदि मदिरासक्तः
 श्रुतिधरमेधाधिको द्वितीयायाम् । नीतिज्ञो मेधावी जितसकलारिस्तृतीया-
 याम् ॥ मंदधिया हृतचित्तोऽधीतश्चपलश्चतुर्थी स्यात् । पंचम्यां बहुवित्तः
 पूर्णायुर्धनपतिर्मतिमान् ॥ षष्ठ्यामशुचिः सततं सप्तम्यां व्याधिसंतप्तः । अ-
 ष्टायुरथाष्टम्यां नवमे धनवर्जितः सदा पुरुषः ॥ दशम्यामर्थसंपत्तिरेका-
 दश्यां गुणान्वितः । द्वादश्यां नीतिशास्त्रज्ञो निधनाय त्रयोदशी । चतुर्दश्यां
 भवेन्नाशः पंचदश्यां क्षयो भवेत् ॥' इति । अत्र वाक्ये मध्यमा षष्ठी निषि-
 द्धैव । अतएव ग्रंथकृता नोक्ता । मध्यमे एकादशीद्वादश्यावतिप्रशस्ते । नमु
 'सप्तमीत्रयोदशयोरनेन वाक्येनानिष्टफलोक्तेर्नारदवाक्ये कथं ग्रहणम् । किंच-
 'कृष्णपक्षे चतुर्थीतिसप्तम्यादिदिनत्रयम् । चतुर्दशीचतुष्कं च अष्टावेते गल-
 ग्रहाः ॥' इति वसिष्ठोक्तेन गलग्रहोक्तेश्च । उच्यते । वसंतविषयत्वात्तयो-
 स्तिथ्योः । तदप्युक्तं नारदेनैव—'विनर्तुना वसंतेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अ-
 पराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति । अथवा माघशुक्लसप्तमी म-
 न्वादिस्तस्या अपि ग्रहणं यथा स्यात् । अतएव मन्वाद्याद्यपवादमाह वसि-
 ष्ठः—'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे
 द्वितीयोपनयने प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥' इति । अत्र चैत्रशुक्ल-
 तृतीया युगादिः माघशुक्लसप्तमी मन्वादिः वैशाखशुक्लतृतीया युगादिः
 फाल्गुनपूर्णिमोत्तरं द्वितीया चातुर्मास्यद्वितीया आसामनध्यायत्वेपि व्रतबंधे
 प्राशस्त्यसद्भाव इत्यर्थः । अनध्यायत्वं च सप्रयोजनं 'शुचिशुक्ल' इत्यादिपञ्च-
 व्याख्यानावसरेऽस्माभिर्वक्ष्यते । कृष्णादिमेति विहितमासानां कृष्णपक्षस्या-
 दिमे त्रिके पंचमीपर्यंतं सत्स्यात् । नारदवाक्ये शुक्लपक्षस्योक्तेः 'आपंच-
 म्यास्तियेः कृष्णः शुक्लवत्परिकीर्तितः' इति वचनेनापवादनोक्तेः । 'एकां च-
 तुर्थीं संत्यज्य कृष्णपक्षेपि चोत्तमाः । आपंचम्यास्तु तिथयो यदा स्थुरभि-
 निदिताः ॥' इति नारदस्याप्युक्तेश्च । वसिष्ठोऽपि—'त्यक्त्वा चतुर्थीमपि
 कृष्णपक्षे स्वाद्यं त्रिभारां शुभदं व्रते च' इति । नचेति । त्रिधाविभक्तस्य त्रिवसस्य
 त्रयो भागाः क्रमेण पूर्वाह्नमध्याह्नापराह्नसंज्ञका भवन्ति । उक्तं च स्कंद-
 पुराणे—'ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं सुहृतांतां तु पंचकम् । पूर्वाह्नः प्रथमः
 प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् । अपराह्नस्ततः प्रोक्तो सुहृतांतां तु पंचकम् ॥'

इति । तत्रापराह्णभागे च व्रतं न सत् 'अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारम-
हति' इत्युक्तेः । युक्तं चैतत् । तस्मिन्समयेपि श्राद्धं कर्तुमुचितं नतु इतरशु-
भकृत्यम् । यदाह नारदः—'त्रिधा विभज्य दिवसं तत्रादौ कर्म दैविकम् ।
द्वितीये मानुषं कार्यं तृतीयेऽंशे तु पैतृकम् ॥' इति । एतस्य फलमुक्तं म-
नुना—'सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् । मध्याह्णे मध्यमं प्रोक्तम-
पराह्णे च गृहितम् ॥' इति । एवं सति पूर्वाह्णे कदाचिदग्न्यासंभवे मध्याह्नसम-
येपि सति संभवे लग्नं कार्यमपराह्णे तु सर्वथा न कार्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥४०॥

अथ व्रतबंधे सामान्यतो लग्नभंगं प्रमाणिकयाह—

कवीज्यचंद्रलग्ना रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः ।

व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः ॥ ४१ ॥

कवीज्येति ॥ अत्र लग्नार्थं राशयः सापवादा वसिष्ठेनोक्ताः—'लग्नाय-
सौम्यग्रहराशयो ये ग्राह्या न पापग्रहराशयो ये । ग्राह्याश्च तेपि प्रबलैश्च
सौम्यैरभिष्टिताश्चापि निरीक्षिता वा ॥' अतएवाह नारदः—'राशयः सकलाः
श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः ॥' इति । एवं सति जगन्मोहने वसिष्ठेन प्र-
त्येकं लग्नफलान्युक्तानि—'मेवे भवति बाकुंडो वित्तविद्यायुतो वृषे । युग्मे
वेदांतदर्शी स्यात्कुलीरे च पडंगवित् ॥ शिल्पकर्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पं-
डितः । तुलायां वणिजप्राप्तिः कांडपृष्ठश्च वृश्चिके ॥ कांडपृष्ठः शस्त्रजीवी ।
सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्भृगे तथा । राजप्रेक्षो भवेत्कुम्भे मीने वेदांतपारगः ॥'
इति । तानि लग्नानां शुभाशुभग्रहाणामुत्तमनिष्ठाधिष्ठाननिरीक्षणायभावे
द्रष्टव्यानि । यदा तु संभवस्तदा 'यथाहि योगादमृतायते विषं विषायते
मध्वपि सर्पिषा समम्' इति वचनाद्योगजमेव फलं भवति । तत्र रिपौ व-
ह्नस्थाने मृतावष्टमस्थाने चेच्छुक्रबृहस्पतिचंद्रलग्नस्वामिनो भवन्ति तदा-
धमा मरणकारकाः स्युः । अथाब्जभार्गवौ चंद्रशुक्रौ व्यये चेन्नवतस्तदा मर-
णकरावित्यर्थः । खलाः पापग्रहा लग्नाष्टमपंचमस्थानेषु स्थिताश्चेत्तदा तथा
मरणकरा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिमनुष्ठमाह—

व्रतबंधेऽष्टषड्रिः फवर्जिताः शोभनाः शुभाः ।

त्रिषडाये खलाः पूर्णो गोकर्कस्थो विधुस्तनौ ॥ ४२ ॥

व्रतेति ॥ शुभाः शुभग्रहा अष्टमषष्टद्वादशस्थानस्थिताश्चेन्न स्युस्तदा व-
्रतबंधे शोभनाः शुभफलदायकाः । खलास्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थिताः शो-
भनाः । यदाह नारदः—'त्रिषडायगतैः पापैः षडष्टांत्यविवर्जितैः । शुभैः
षष्टाष्टलग्नांत्यवर्जितेन हिमांशुना ॥' दैवज्ञमनोहरे गुरुः—'लग्नस्थिते च
रंभे च पापे च मरणं बढोः । सौख्यं स्यात्त्रिषडायेषु जडत्वमितरेषु च ॥ चंद्र-

क्रूरास्तनौ नेष्टाः सर्वे रंभे व्यये कविः । सितेंदुलग्नपाः षष्ठे मौजीविद्यादिकर्मसु ॥
मौजीबंधे विशेषेण प्राग्लग्नपंचमं तथा । क्रूरग्रहैर्विमुक्तं च भृगुराहू तथा-
ष्टमे ॥' दाक्षिणात्यास्त्वेवमाहुः—'चंद्रक्रूरास्तनौ नेष्टाः सर्वे रंभे व्यये कविः ।
सितेंदुलग्नपाः षष्ठे बटोः प्राणापहारकाः ॥' अत्र शुक्रस्य मरणरूपफलमुक्तं
तदेतत्प्राच्या न सहते—'व्ययस्थानगताः सर्वे कुर्वन्ति व्ययशीलिनम् । खलं
नीचं पापरतं बंधुहीनं विदेशगम् ॥' इति वसिष्ठादिमुनिविरोधात् । नन्वे-
तादृशदुष्टफलश्रवणाद्वादशशुक्रो निषिद्ध एवेति चेन्न । पूर्वसति द्वादशस्थाना-
नां सर्वेषामपि वर्जनीयत्वमापतेत् । तच्च तवापि संमतं नास्ति । 'सर्वत्र शु-
भकृच्छुकः षष्ठसप्ताष्टमं विना' इति कश्यपोक्तेश्च । विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—
'द्वादशस्थं रविं भौमः पश्यन्नाचार्यनेत्रहा । बलिनं बलवान्नूनमचिरान्नात्र सं-
शयः ॥ सर्वे ग्रहाश्चाष्टमगा निधनाधनशोकदाः । विना स्वतुंगस्वर्क्षाभिमिश्रणाः
शुभवर्गगाः ॥ आचार्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं भ्रंत्यशुभेतराः ॥' अस्यापवादस्तेनैवो-
क्तः—'चंद्रास्मरारिरंभेषु यथेकस्मिन्नुभग्रहे ॥ स्थितेधियोगे संज्ञा स्याच्छुभ-
योगो द्विजन्मनाम् ॥ केंद्रत्रिकोणगे जीवे भानुः शुक्रोऽथवा व्यये । द्वितीये शे
शुभे योगे द्विजानामुपनायनम् ॥' इति । गुरुः—'मेघगोकर्कटाख्यानां भौ-
मशुक्रेंदवः क्रमात् । यमोदये भवेद्योगो द्विजोपनयने शुभम् ॥' इति । यमोदये
मिथुनलग्नोदये । कर्केति पूर्णः शुक्रपक्षीयो विधुः कर्कस्थो वृषस्थश्च सन् तनौ
लग्नस्थितो यदि भवेत् तदैव शुभो नान्यथा । यदाह वसिष्ठः—'प्रालेयरश्मौ
यदि लग्नसंस्थे वलक्षपक्षेऽपि भवेत्स रोगी' इति । गुरुश्च—'चंद्रोदयेमिशस्तः
स्यात्क्षयरोगी सितेतरे । शुक्रपक्षे भवेद्यज्वा स्वभे तुंगे विशेषतः ॥' इति ।
चंद्रे उदये इति पदच्छेदः । मध्येदुरिति वत्समाभिः । युक्तं चैतत् । उपनयनं हि
द्वितीयं जन्म । तत्र हि राशिविशेषेण लग्नस्य चंद्रस्य प्राशस्त्यमभिहितम् ।
तथाच लघुजातके चराहः—'कर्कवृषाजोपगते लग्ने चंद्रे धनी सुरूपश्च ।
विकलांगजडदरिद्रः शेषे तु विशेषतः कृष्णे ॥' इति । कश्यपस्तृचस्यं ल-
ग्नस्य चंद्रं सदैव न्येषीत् । तथा 'वर्धमानोपि वा चंद्रः पूर्णो वा यदि तुं-
गगः । निःस्वं करोति व्रतितं लग्नगः क्षयरोगिणम् ॥' इति । तदेतत्तमोरु-
स्थितचंद्रसंबन्धिनोः पक्षयोर्देशाचारतो व्यवस्था । स्वगृहे चंद्रस्तत्तम एव
द्वयोरिति ॥ ४२ ॥

अथ वर्णेशशाखेशयोः प्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्दर्शनीयं शाखाधीशं च
शालिन्याह—

विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजाकौ

राजन्यानामोषधीशो विशां च ।

शूद्राणां ह्यथास्त्रजानां शनिः स्था-

च्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः ॥ ४३ ॥

विप्रेति ॥ विप्राचीशाविति समासांतर्गतमपि अधीशपदं अन्यत्रानुष-
ज्यते । तेन शुक्रबृहस्पती ब्राह्मणानां स्वामिनौ भौमसूर्यौ क्षत्रियाणां स्वा-
मिनौ चंद्रो वैश्यानां स्वामी बुधः शूद्राणां स्वामी शनिरंत्यजानां चांडाळा-
दीनां प्रतिलोमजातीनां स्वामी । यदाह वराहः—‘विप्रादितः शुक्रगुरु कु-
जाकौ शशी बुधश्चेत्यसितोत्यजानाम्’ इति । स्वामिनाविति पूर्वशेषः । ‘ऋ-
ग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः’ इति वेदक्रमात् । जीवशुक्रारसौम्याः
शाखेशाः स्युः । ऋग्वेदस्य गुरुः यजुषः शुक्रः साम्नो भौमः अथर्वणो बुधः ।
स्वामीत्यर्थः । यदाह नारदः—‘वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्’
इति । ‘ऋग्यजुःसामशाखेशा गुरुशुक्रधरात्मजाः । अथर्वणस्य वेदस्य शाखे-
शश्चंद्रनंदनः ॥’ इति वसिष्ठोक्तम् ॥ ४३ ॥

अथानयोर्वर्णेशशाखेशयोः प्रयोजनं वसंततिलकयाह—

शाखेशवारतनुवीर्यमतीव शस्तं

शाखेशसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् ।

जीवे भृगौ रिपुगृहे विजिते च नीचे

स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितो व्रतेन ॥ ४४ ॥

शाखेशेति ॥ यः स्वशास्त्राधिपस्तस्यैव वारस्तनुर्लभं च वीर्यं च गोचरप्र-
करणे स्वगृहावच्छिन्नत्वेन वा बलत्वं च तद्रतेतिशस्तम् । यथा गुरुः ऋग्वेदि-
नामीशोऽतो गुरुवारे गुरुलभे धनुर्मीनाख्ये गुरुबले च सत्युपनयनं शुभम् ।
एवं सर्वत्रापि ध्येयम् । तदुक्तं नारदेन—‘शास्त्राधिपतिवारश्च शास्त्राधिपबलं
क्षिशोः । शास्त्राधिपतिलभं च त्रितयं दुर्लभं व्रते ॥’ शाखेशेति । शास्त्रा वेद-
स्तस्येशः स्वामी तुस्यन्यायत्वाद्दर्शेशोऽपि प्राह्यः । सूर्यशशिजीवाः प्रसिद्धाः ।
एषां बले सति व्रतं सत्स्यादन्यथा नेत्यर्थः । तदुक्तं च वसिष्ठेन—‘शाखेश-
सूर्यवर्णेशगुरुणां बलपूर्वकम् । ततोन्मेषां गुरुबलं मुख्यमाचार्यशिष्ययोः ॥’
राजमार्तंडे विशेषः—‘पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शास्त्रावर्णेशयोर्बदोः । सर्वेषां गु-
रुचंद्रार्कबलं श्रेष्ठं व्रतादिषु ॥’ इति । रत्नमालायाम्—‘वर्णाधिपे बलोपेते
उपनीतक्रिया हिता । सर्वेषां वा गुरौ चंद्रे सूर्ये च बलशालिनि ॥’ इति ।
भीमपराक्रमः—‘विप्राणां गुरुसितयो राशं रविभौमयोर्बलं शस्तम् । इंदो-
र्विशां रवीन्दुत्रिदशेज्यबलेऽखिलानां तु ॥’ नारदेन तु प्रत्येकं शाखेशादीनां
उच्चादिस्थितत्वेन फलमुक्तम्—‘स्वोच्चसंस्थे तदंशे वा स्वराशौ वा तदंशके ।
शाखेशे वा गुरौ शुके वेदवेदांगपारगः ॥ परमोच्चगते जीवे शाखेशे वायवा
सिते । व्रती शिशुर्धनान्धः स्याद्वेदवेदांगपारगः ॥ मित्रराशिगते जीवे तदंशे
वा स्वशास्त्रपे । शुके वाचार्यसंयुक्ते तदा तत्र व्रती शिशुः ॥ स्वाधिमित्र-
गृहस्थे वा तस्योच्चस्थे तदंशके । गुरौ भृगौ वा शाखेशे विद्याधनसमन्वितः ॥’
इति । शाखेश इत्युपलक्षणम् । तेन वर्णाधिपेप्येतदेव फलम् । अत्र प्रमाणं

रत्नमालायां प्रागुक्तम् । शाखेशादीनां निर्बलत्वे फलमाह—जीवेति । जीवे वा भृगौ वा चकाराच्छाखेशे वर्णेशे वा विजिते युद्धे पराजिते वा नीचे स्व-
नीचराशिस्थिते सति व्रतेनानुष्ठितेन सदा वेदशास्त्रविधिना वेदो वेदाध्ययनं
शास्त्रं शास्त्राध्ययनं विधिर्नित्यनैमित्तिकश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाख्यस्तेषां समा-
हारद्वन्द्वस्तेन रहितो व्रती स्यात् । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘नीचर्क्षनीचांशकसंस्थिते
वा शाखेश्वरे वास्फुजितींद्रपूज्ये । व्रती शिशुर्हैनकुलप्रसूतः शास्त्रोपजीवी
स्वगृहं विसृज्य ॥’ नारदेनापि—‘स्वनीचगे तदंशे वा स्वारिमे वा तदंशके ।
गुरौ भृगौ वा शाखेशे कुलशीलविवर्जितः॥स्वाधिशशुगृहस्थे वा तदंशे वा तदा
व्रती । शाखेशे वा गुरौ शुके महापातककृद्भवेत् । शाखेशे इत्युपलक्षणं वर्णा-
धिपस्यापि । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्धके ।
नैवोपनयनं कार्यं वर्णेशे दुर्बले सति ॥’ इति । ‘शाखेशगुरुशुक्राणामेकसि-
न्धुनिर्जिते । विद्यावित्तार्थिभिस्तत्र न कार्यं चोपनायनम् ॥’ अत्र नीचाद्य-
वस्थितत्वेपि शाखेशादेः परिहारमाह वसिष्ठ एव—‘शत्रुनीचाधिशत्रुस्थे
स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुके न नीचफलमश्नुते ॥’ इति ।
दृष्टादिसंज्ञामाह वराहः—‘अजवृषभमृगांगनाकुलीरा शपवणिजौ च दि-
वाकरादितुंगाः । दश १० शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथीं १५ द्विपांशौ ५ छिन-
वक २७ विंशति २० भिश्च तेऽस्तनीचाः ॥’ स्वगृहादिकं ग्रंथकृद्विवाहप्रकरणे
वक्ष्यति । ननु शुके शत्रुगृहस्थे नीचगृहस्थे वा बटोरुपनयनं निषिद्धमित्युक्तं
तदयुक्तम् । शुक्रशत्रू रविचंद्रौ तद्गृहे सिंहकौ तस्त्रीचं च कन्या ततः
कर्कसिंहकन्याराशिस्थे शुके बटोरुपनयनं कार्यमिति तु वाक्यार्थः संपद्यते ।
यदा शुक्रस्य कर्कादिराशिप्रयावस्थितिस्तदा सामान्यतः सूर्यस्यापि दक्षिणा-
यनगतत्वादेवोपनयननिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो व्यर्थः । अत्रेयं समाधिसरणिः ।
यथा यद्यपि सामान्यतः सूर्यस्य दक्षिणायनगतत्वं संभवति तथापि विशेषः
कदाचिदसंभवोप्यापतति स्पष्टीकृतिवशतो हि सूर्यात्प्राक् पश्चाद्वा एकरा-
श्यंतरितो राशिद्वयांतरितो वा शुक्रः संभवति तदा कर्कादिराशिस्थे सूर्ये
शुक्रस्य स्पष्टीकृत्या कर्कादिराशिप्रयावस्थितिः संभवतीति उपनयनकालवृ-
षिका व्यर्थेव । दक्षिणायनसद्भावात् । यदा तु वृषामिथुनस्थिते सूर्ये स्पष्टी-
कृत्या कर्कसिंहराश्यवस्थितिः शुक्रस्य संभवति विहितकालवृषिकेति सार्थक एव
निषेधः । ननु शत्रुक्षेत्रावस्थितशुक्रनिषेधोऽभिहितरीत्या युक्तः परं एव नीच-
राश्यवस्थितशुक्रनिषेधो व्यर्थ एव । यतः स्पष्टीकृत्या जातोऽपि कन्यास्थितः
शुक्रः कदाचिदपि दक्षिणायनं न व्यभिचरति । सत्यम् । ‘शरद्रीष्मवसंतेषु
युक्त्मानु द्विजन्मनाम् । मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादिपंचसु ॥’ इति
नारदादिवाक्येभ्यः शरत्काले वैश्यानामुपनयनं विहितमित्यवगम्यते ।
तत्र कदाचिच्छुक्रस्य नीचराशिकन्यावस्थित्योपनयननिषेधेन वचनसार्थ-
क्यात् । यदातु—‘विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौजी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे तु
विशां कुर्याज्ज्ञानध्याये न संक्रमे ॥’ इति वृद्धवसिष्ठवाक्यादक्षिणायनेपि

वैश्यानां मौजी प्रशस्ता तदा तु सुतरां शुक्रस्य शत्रुगृहनीचगृहस्थितत्वदोषो-
क्तिः सार्थिकैवेति न शत्रुगृहस्थे गुरावप्युपनयनं निषिद्धमित्युक्तम् । तत्र गुरोः
शत्रुर्बुधः शुभः तद्गृहाणि मिथुनकन्यावृषतुलाख्यानि तत्स्थे गुरौ बडोरुपनय-
ननिषेधो नीचस्थितगुरुवच्छिद्यैः कुतो नांगीक्रियत इति । उच्यते—तत्र
षष्ठराशयः यथा गुरोरस्ते सिंहस्थे मकरस्थे वा गुरौ समस्तशुभकर्मणां आरंभो
निषिद्धो दोषप्रकरणे पाठात् स्वनीच इत्यादिवाक्यस्योपनयनप्रकरण एव
पाठादनावश्यकता प्रतीयते । आवश्यकत्वे तु दोषप्रकरण एव निषेधो वक्तव्यः
स्यात् । नच तत्रोक्तौ सकलशुभकर्मणां निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वनीचग
इत्यस्य वाक्यस्य ‘शूले कलाशीलविवर्जितः’ इति चरणरूपे ‘मौजीबंधं न
कारयेत्’ इति पठितव्यमपि इति तस्यैव निषेधः सेत्स्यति । ननु मौजी-
बंधनपदमुपलक्षणत्वेन व्याख्यास्यते । यथा—‘उपनयनं गोदानं चोद्वाह-
गृहप्रवेशायमानानि । अस्मिन्नेषु न कुर्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रचंद्रेषु ॥’ इत्यादिषु
उपनयनपदानि । सत्यम् । सर्वत्रोपलक्षणत्वं वाक्यांतराणि विना व्याख्यातुं
दुर्बलम् । अत्र हि—‘वापीकूपतडागयागगमनम्’ इत्यादिक्रक्षोच्चयादिवाक्यै-
कवाक्यतावशादुपनयनादिपदानि उपलक्षणत्वेन व्याक्रियन्ते न केवलानि ।
सदृशवाक्यांतराभावात् । एवं सति दोषप्रकरण एव निषेधे वक्तव्ये यदुप-
नयनप्रकरणे दोषाभिधानं तद्वदोः कालांतरे संभवति वृषमिथुनकन्यातुलास्थे
गुरावुपनयनं न कार्यमित्येवंपरम् । तदसंभवे तु भवत्येव कालांतराभावात् ।
नीचस्थितगुरौ तु सर्वथा न भवति दोषप्रकरणे पाठाद्गुर्वाद्यस्तवत् नीचरा-
शिगतत्वेन निषेधे सिद्धे तदंशकनिषेधो राश्यंतरगोपि गुरौ नीचाहान्यर्थमि-
त्यलमतिप्रसंगेन ॥ ४४ ॥

अथ सामान्यतो निषिद्धस्य जन्ममासादेरत्र व्रतबंधेऽपवादमनुष्ठुभाह—

जन्मर्क्षमासलघादौ व्रते विद्याधिको व्रती ।

आद्यगर्भेऽपि विप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे ॥ ४५ ॥

जन्मर्क्षेति ॥ जन्मनक्षत्रे जन्ममासे जन्मलघ्ने च आदिशब्देन जन्मतिथिः
एतेषु सत्स्वपि दोषेषु विप्राणामाद्यगर्भेऽपिशब्दाद्वितीयगर्भादावपि व्रती
बालो व्रते यज्ञोपवीते विद्याधिकः स्यात् । क्षत्रादीनां क्षत्रियवैश्यानां पुनर-
नादिमे द्वितीयगर्भाद्ये बालके सति जन्मर्क्षमासलघादौ विद्याधिको व्रती
स्यात् । आद्यगर्भे तु तेषां सर्वथा प्रतिषेध एवेति । अत्रायमाशयः ।
श्रीपतिः—‘जन्ममासि न च जन्ममे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मंगलम् ॥’ इति । अ-
त्राद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वेति देहलीदीपन्यायेनोभयत्रापि संबंध्यते । तेन
जन्ममासादावाद्यगर्भस्यैव निषेधः । तथाच ‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो
हि वृषणम्’ इति वाक्यभेदानापत्तेः । अतएव महेश्वरः—‘न जन्ममासे
न च जन्मधिष्ये न जन्मकालीनदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथ-

मस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानि ॥' इति वाक्यान्ते प्रथमस्यैवायुक्त-
वान् । अन्यच्च नारदोपि—'न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा ।
आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति विशेषाच्च । अस्यापवादमाह
शौनकः—'जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासे तथा जन्मनि जन्मराशौ ।
व्रतेन विप्रो न बहुधृतोपि प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ गर्भाष्टमे
गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबंधने तु । ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु
मासे तथा जन्मनि बाढवानाम् ॥' बाढवानां ब्राह्मणानाम् । 'द्विजात्यग्रज-
न्मभूदेवबाढवाः' इत्यभिधानात् । प्रथमदशमैकोनविंशतिनक्षत्राणां ग्रहणार्थं
जन्मतारकास्त्वियुक्तम् । पट्टबंधने इत्यादि नारदवाक्यं प्रागुक्तमेव । गर्भाष्ट-
मोपनयनफलमाह राजमार्तंडः—'यज्वा वसंतसमये बहुवित्तभोगी गर्भा-
ष्टमे विविधशास्त्रविशारदस्तु । वेदार्थपालनपरः खलु जन्ममासे ऋक्षेऽपि
जन्मनि बहुकृतभाजनं स्यात् ॥' ननु 'विवाहे चोपनयने जन्ममासं च
वर्जयेत् । विशेषाजन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥' इति जगन्मोहने गर्ग-
वचनं कथं संगच्छेतेति चेत् । सत्यम् । क्षत्रियाणां विशां चाद्यगर्भनिषेधार्थं
भविष्यति । तथा सति द्वितीयगर्भादावुपनयानादिमंगलकृत्यं सुखोदकं स्यात् ।
विप्राणां तु बाढवानामिति विशेषोक्तेराद्यगर्भानाद्यगर्भसाधारणमुपनयनं ज-
न्ममासादौ कुत इति चेच्छृणु । यो जन्ममासादौ निषेधः स आद्यगर्भस्यैव
सोऽप्युदनयनवाक्येनापोह्यते । द्वितीयगर्भादौ तु निषेध एव नास्ति किं
तदपवादेन ॥ ४५ ॥

अथ गुरुबलमनुष्ठमाह—

बहुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः ।

श्रेष्ठो गुरुः खपटूत्र्याद्ये पूजयान्यत्र निंदितः ॥ ४६ ॥

बहुकन्येति ॥ बहुरुपनयनाधिकारी । उपलक्षणत्वाद्वरोऽपि । तथा कन्या
स्त्रीजात्यपत्यं तजन्मराशेः नवमपंचमैकादशद्वितीयसप्तमस्थानस्थितो गुरुः
श्रेष्ठ उत्तमः । यदाह श्रीपतिः—'स्त्रायधर्मतनयपुनस्थितो नाकनायकपुरोहितः
शुभः' इति । खेति दशमपदतृतीयप्रथमस्थानस्थितो गुरुः पूजया धर्मशा-
स्त्रोक्तपूजाविधानेन स्वनुष्ठितेन श्रेष्ठः । अन्यत्र चतुर्थद्वादशाष्टमाख्यनिघस्था-
नस्थितः सन् द्विगुणत्रिगुणादिपूजया स्वनुष्ठितयापि निंद्यो निषिद्ध इत्यर्थः ।
उक्तं च वराहेण—'दुश्चिक्वजन्माद्रिस्त्रमध्यमेषु जन्मर्क्षतो वाञ्छति वज्र-
पाणेः । पूजां पुरोधा न स एव कांक्षत्यथाष्टमप्रांत्यरसातलस्थः ॥' इति । व-
सिष्ठेन तु विशेष उक्तः—'बंधौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे वाञ्छति पूजां दशमे
सुरेज्ये । नेच्छति पूजां जनिगे व्ययस्थे पुरातना अष्टमगेपि राशौ ॥' जनिगे
जन्मराशिस्ये । चतुर्थजन्मस्थगुरोः पूजा निरपेक्षत्वविषयिणी देशमेदेन व्यवस्था-
प्येया । तत्र पूजानिरपेक्षेपि गुरौ गुणवद्गुरोपलब्धौ कन्यायाः कालांतिक्रांत-

तथा विवाह उचितः । तदप्युक्तं वराह्येण—‘पूजामिच्छां प्रति निस्पृहोपि कुर्याद्गुरो शुद्धिविवर्जितेपि । वराह्यलामे शुभं विवाहं वदति गर्ग्यवनादिमुख्याः ॥’ इति । अत्र चतुर्थद्वादशाष्टमस्याप्तस्थितत्वेन गुरोर्द्विगुणत्रिगुणादिकां पूजां विधाय विवाहः शुभ इति सांप्रदायिकायैः । विवाह इत्युपलक्षणं तेन व्रतबंधोप्येवमेव ध्येयः । तदुक्तं नारदेन—‘बालस्य बलहीनोपि शांत्या जीवो बलप्रदः । यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्तेनोपनायनम् ॥’ इति । वसिष्ठेनापि—‘उक्तेऽपि वर्षे न बली गुरुश्चेच्छांत्या प्रशस्तं व्रतबंधकर्म । अनुक्तवर्षेऽपि बलप्रदोऽपि नैवं तयोरब्दबलं बलीयः ॥’ इति । अत्र वामधेयेन ये गुरुशुद्धिमाहुस्तान्दूषयति गर्गः—‘मौजीबंधे विवाहे च प्रतिष्ठायां विशेषतः । गोचरेणैव कर्तव्यं वेधादिकमकारणम् ॥’ इति । प्राच्यास्तु गोचरबलाभावे अष्टकवर्गबलेनैव व्रतबंधादिकमाहुः । यदाह राजमार्तण्डः—‘अष्टवर्गविशुद्धेषु गुरुशीतांशुभानुषु । व्रतोद्वाहौ च कर्तव्यौ गोचरेण कदापि न ॥’ इति । उपलक्षणमेतत् । यत्र कर्मणि यस्य यस्य ग्रहस्य शुद्धिरपेक्षिता तस्य तस्याष्टकवर्गशुद्धिर्विचार्या । एतदप्याह स एव—‘अष्टवर्गेण ये शुद्धास्ते शुद्धाः सर्वकर्मसु । सूक्ष्माष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे ॥ अभावतो गोचरशोभनानां शुद्धिं वदेद्भागुरिरष्टवर्गात् । वैधव्यकन्याक्षयहेतुयोगे जीवाष्टवर्गस्य वदेत्तु शुद्धिम् ॥’ इति । तत्र गुरोरष्टकवर्गो लिख्यते । बृहज्जातके चराहः—‘दिक्स्वाद्यष्टमदायबंधुषु कुजात्स्वात्सत्रिकेष्वांगिराः सूर्यात्सत्रिनवेधुषीस्वनवदिग्वाभारिगे भार्गवात् । जायायार्थनवात्मजेषु हिमगोर्मदत्रिषदधीष्यये दिग्धीषदस्वसुखाय पूर्वनवगोशात्सत्सरेषूदयात् ॥’ इति । एवं सत्यामपेक्षायां सूर्यादीनामप्यष्टकवर्गास्त एव ध्येयाः । एवं जन्मकालीनग्रहवशादुक्तस्थाने रेखा दत्त्वा सांप्रतं विरुद्धफलदातृग्रहाधिष्ठितराशौ रेखाधिक्ये शुभमन्यथा नेति निष्कृष्टोऽर्थः । उक्तं च लघुजातके—‘विफलं गोचरगणितं अष्टकवर्गेण निर्दिशेत्पुंसाम् । रेखाधिक्ये शुभं विद्वधिकेनैव शोभनं प्रायः ॥’ अत्र प्रत्येकं रेखाफलमुक्तं यवनाचार्यैः—‘कष्टं स्वादेकरेखायां द्वाभ्यामर्थक्षयो भवेत् । त्रिभिः क्लेशं विजानीयाच्चतुर्भिः समता मता ॥ पंचभिः क्षेममारोग्यं षड्भिरयागमो भवेत् । सप्तभिः परमानंदस्वप्ताभिः सर्वसंपदः ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ४६ ॥

अथ ग्रंथकृत्स्वमतेन गुरुदौष्ट्यापवादमनुष्ठुभाह—

स्वोच्चे स्वमे स्वमैत्रे वा खांशे वर्गोत्तमे गुरुः ।

रिःफाष्टतुर्यगोपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन् ॥४७॥

स्वोच्चे इति ॥ गुरुर्द्वादशाष्टमचतुर्थाख्यनिष्ठस्थानस्थितोऽपि यदि स्वोक्तस्थाने कर्के स्वमे धनुर्मीनाख्ये स्वमैत्रे स्वमित्रगृहे मेघवृश्चिकाख्ये खांशे वृश्चिन् कर्कश्वित्राशौ धनुर्मीननवांशे वर्गोत्तमे वर्गनवांशे तथा वृषराशौ वृ-

पुनर्वांशे गुरुः वर्गोत्तम इति । वर्गोत्तमलक्षणमुक्तं वराहेण—‘वर्गोत्तमाश्चर-
गृहादिषु पूर्वमध्यपर्यंतगाः शुभफला नवभागसंज्ञाः’ इति । उपलक्षणत्वा-
त्स्वोच्चादिनवांशेऽपि वा स्थितः स्यात्तदेष्टशुभफलदाता कैमुतिकन्यायेनाप्य-
न्येषु स्थानेष्वेतादृशो गुरुः शुभ एव । यदाह भुजबलः—‘वर्गोत्तमे स्वभवर्ने भ-
वनेऽथ मैत्रे मित्रांशके स्वभवनोच्चनवांशके वा । जन्माष्टरिः फरिपुखत्रिचतुर्थ-
गोपि जीवः सुखार्थसुतवृद्धिकरो विवाहे ॥’ व्यासोपि—‘मित्रराशिगते
जीवे स्वगृहे स्वोच्चगोऽपि वा । उद्वाहिता यदा कन्या भवेत्पुत्रार्थसंयुता ॥’
इति तुल्यन्यायत्वाद्गतादावपि ज्ञेयम् । ननु गुरोः सूर्यभौमौ मित्रे । एवं-
सति सिंहकर्कावित्यपि कुतो न व्याख्यातमिति चेन्न । सिंहस्थस्य गुरोः स्वरू-
पेणैव निषेध इत्युक्तं प्राक् । कर्कस्थो गुरुरुच्चस्य एवेति पुनरुक्तिः । अतः प्रा-
कृसाधीयः प्राग्व्याख्यातम् । नीचं मकरः अरिस्थः मिथुनकन्यातुलावृषरा-
शिस्थो गुरुः गोचरेण शुभोऽप्यसत् । अनिष्टफलदातेत्यर्थः । तदुक्तं ज्योति-
निबंधे—‘उच्चस्थः स्वगृहे सुहृद्भवनगो वाचस्पतिर्नित्यशः पूर्णायुर्विविधार्थ-
सौख्यजनको जन्माष्टमस्थोऽपि चेत् । नीचस्थोऽरिगृहे दिवाकरकरच्छाया-
जुगामी सदापीष्टोऽनिष्टफलं ददाति नियतं वैधव्यदुःखास्पदम् ॥’ इति । अ-
त्राष्टमस्य इत्यनेन सर्वथानिष्टफले गुरौ ‘न चाष्टमं लक्षगुणं प्रपूजये’दिति
वचनात्पूजामनीहमानेऽप्युपनयनादि शुभं स्यात् । द्वादशचतुर्थस्थानस्थस्य
तु द्विगुणपूजामिच्छतस्तथा तृतीयादिस्थानस्थस्य पूजासाम्रापेक्षस्य गुरोः शु-
भफलदातृतास्तीति किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायसूचनार्थोपिशब्दः । न
चाष्टममिति वाक्यं शत्रुगृहस्थितगुर्वभिप्रायम् । अस्यापवादो रत्नकोशेऽभि-
हितः—‘गोचराष्टकवर्गाभ्यां यदि शुद्धिर्न लभ्यते । तदोपनयनं कार्यं चैत्रे
मीनगते रवौ ॥ हरौ सिंहांशके जीवे नीचक्षेः नीचभागगे । मौजीबंधः शुभः
प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥’ इति गुरुक्तेश्च ॥ ४७ ॥

अथ व्रतबंधे वर्ज्यपदार्थाननुष्ठमाह—

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्वके ।

प्राक्संध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबंधो गलग्रहे ॥ ४८ ॥

कृष्णे इति ॥ एषु द्रष्टव्यपदार्थेषु सत्सु व्रतबंधो नेष्ट इति वाक्यार्थः । तत्र
कृष्णे प्रथमत्रिभागरहिते कृष्णपक्षे ‘आपंचम्यास्तु तिथयः पराः स्युरतिनि-
दिताः’ इति नारदोक्तेः । तथा प्रदोषे यस्मिन् दिने संध्याकाले प्रदोषो
भवेत्तद्विषये व्रतबंधो नेष्टः । प्रदोषलक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । अनध्यायेऽपि
नेष्टः । अनध्यायानग्रे वक्ष्यति । शनौ नेष्टः । अत्र संमतिरुक्ता । शनी रात्रौ
नेष्टः अपराह्वकेपि नेष्टः । अत्र संमतिर्वाक्यं प्रांगलेखि । इयं पुनरुक्तिः स्मर-
णाविच्छेदार्थम् । तथा प्राक्संध्या प्रातःसंध्या तस्यां गर्जिते मेघध्वनावन-
ध्यायनिमित्ते सति नेष्टः । यदाह वसिष्ठः—‘व्रतेऽङ्घ्रि पूर्वसंध्यायां वारिद्रो

यदि गर्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥' इति । संख्याल-
क्षणं प्रागुक्तमस्माभिः । तथा गलग्रहे गलग्रहाख्ये दिवसे व्रतबंधो नेष्टः ।
गलग्रहानाह गुरुः—'त्रयोदश्यादिचत्वारि सप्तम्यादिदिनत्रयम् । चतुर्थी
चैकतः प्रोक्ता भट्टावेते गलग्रहाः ॥' यत्तु वसिष्ठेन—'कृष्णपक्षे चतुर्थीति
सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं च भट्टावेते गलग्रहाः ॥' इत्यत्र कृ-
ष्णपक्षीयचतुर्थीग्रहणं कृतं तद्दोषाधिक्यप्रतिपर्ययम्, नतु शुक्लपक्षीयचतु-
र्थी ग्रहणार्थम् । कुतः । गुरुवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र दैवज्ञमनोहरे-
'प्रदोषो निश्चयनध्याये मंदे कृष्णे गलग्रहे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनःसंस्कार-
मर्हति ॥ गलग्रहे प्रदोषे च स्वल्पायुरुपजायते ॥' इति । नन्वत्र रात्रिनिषेधो
व्यर्थः । यतो दिवसे पूर्वाह्णादयस्त्रयः काला उपनयने श्रेष्ठमध्याधमा उक्ताः ।
यदाह मनुः—'सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् । मध्याह्ने मध्यमं
प्रोक्तमपराह्णे च गार्हितम् ॥ तत्र 'अपराह्णोपनीतस्तु पुनःसंस्कारमर्हति'
इत्यपराह्णकालस्यातिनिषिद्धत्वात्कैमुतिकन्यायेन रात्रिरपि निषिद्धेति वाच-
निको रात्रिनिषेधो व्यर्थ इति चेत् । सत्यम् । 'अंगवंगकर्त्तव्येषु सौराष्ट्रमग-
धेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति पुनःसंस्कारनि-
मित्तापत्तौ निमित्तांतरमेव कैमुतिकन्यायेन पुनरुपनयने प्राप्ते यदि रात्रिस-
न्नावस्तदोपनयनं माभूदिति रात्रिपदोक्तिः । अनयैव रीत्या प्रदोषोक्तिरति-
सार्यिका । यतः सायंकालीनसमयः प्रदोषशब्दवाच्यः 'प्रदोषो रजनीमुख-
म्' इत्यमरोक्तेः । वयं तु प्रदोषग्रहणाद्यदिने लक्षणविशिष्टः प्रदोषो भवेत्त-
द्दिनमुपनयने स्याज्यमिति ब्रूमः । यत्रापराह्णकालो निर्दिष्टस्तत्र प्रदोषस्तु
सुतरां निघः । इति प्रदोषग्रहणसामर्थ्यात् पुनरुपनयननिषेधार्थं प्रदोषग्रहण-
मिति चेन्न । रात्रिपदवत्सर्वथा वैयर्थ्ये सत्येवं गतियुक्ता । नच तदत्र पश्यामः ।
अतएव निबंधकर्तृभिरुपनयनप्रकरण एव प्रदोषलक्षणवाक्यानां लिखितत्वा-
त् । यद्यपि तानि 'सर्वविद्याविघातक'दिति 'ब्रह्म नाधीयते नैरिति च' इत्या-
दीनि सामान्यतो विचारंभविष्यकाणि । तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभा-
वादक्षरस्वीकारस्य एव तल्लिखनस्य युक्तत्वादतः शिष्टाः सायं यद्दिने प्रदो-
षस्तद्दिने गलग्रहरहितेष्युपनयनं कुर्वन्ति । उक्तं च शार्ङ्गधरीये—'स्वा-
ध्याये पूर्वाह्णे प्रदोषरहिते तथा विरिके च । हित्वा शनिकुजवारौ स्वाध्याये
पूर्वपरदिने च ॥' नन्वनध्यायेषु गलग्रहेषु च व्रतबंधो निषिद्ध इत्युक्तं तद-
युक्तम् । विहिततिथ्यभावादेव भविष्यति । विहिताश्च तिथय इमाः द्वि-
तीयातृतीयापंचमीषष्ठीदशम्येकादशीद्वादश्यो द्वित्रीष्वित्यादिनोक्ताः । उच्यते ।
द्विविधा अनध्यायाः नित्या नैमित्तिकाश्च । नित्या अष्टम्यादयो नैमित्तिका
मन्वाद्यास्तत्र मन्वादिर्वाषाढशुक्लदशमी स्वाध्याय एव । सोपपदा अपि
स्वाध्याया एव । संक्रांतिः कदाचिस्वाध्यायेष्वपि स्यादित्येतासु तिथिषु
व्रतबंधो माभूदिति आसामनध्यायोक्तिः । चैत्रशुद्धवैशाखशुद्धतृतीययोर्म-
न्वादियुगाद्योस्तु 'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया' इत्यादिवक्षिष्ठवाक्येन वाचनिकं

व्रतबंधविषयत्वं अन्यासां मन्वादिस्वाध्यायतिथीनां दक्षिणायनगतमनध्या-
यत्वं प्रथमवेदारंभो माभूदिति प्रयोजनम् । 'ब्रह्म नाधीयते नरैः' इति
वाक्यान्तेऽभिधानात् । वेदस्योपलक्षणात्सकलविद्यारंभोऽपि । एतच्च सामान्यतः
सर्वांसामप्यनध्यायतिथीनां प्रयोजनम् । मन्वादितिथिषु दानादिकमपि प्रयो-
जनं स्मर्यते मत्स्यपुराणे—'मन्वंतरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः' इति ।
अथ चतुर्दश्यादयो यद्यनध्याया नोच्चरंस्तदा विहितप्रतिषिद्धत्वाभावान्मध्यम-
त्वावसायस्तिथीनां स्यात्तत्र यथा स्वशास्त्रीयनक्षत्रालाभे अनिषिद्धान्यन्या-
पि नक्षत्राणि गृह्यन्ते तथा कदाचिद्विहिततिथ्यलाभे मध्यमतिथिष्वप्युपन-
यनं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं चतुर्दश्यादीनामनध्यायत्वम् । एतदेव समाधानं
नुत्यन्यायत्वादलग्रहेष्वपि ध्येयम् । किंच—'विद्यारंभो व्रतोद्देशः क्षौरं चैव
विशेषतः । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥' इति गुरुणा क्षौरा-
दिनिषेधोक्तेश्च । क्वचिद्बह्वन्यपि कर्माणि गलग्रहे निषिद्धानि । उक्तं च—'च-
डा व्रतं तयोद्वाहं कर्णयोरपि वेधनम् । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजी-
वितम् ॥' इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ ४८ ॥

अथ व्रतबंधलभे रव्याद्यंशफलमनुष्टुभाह—

क्रूरो जडो भवेत्पापः पटुः षट्कर्मकृद्भटुः ।

यज्ञार्थभाक्तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ॥ ४९ ॥

क्रूर इति ॥ षट्कर्माणि अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाः । उक्तं
च व्यासेन—'यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनं चाध्ययनं
षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥' इति । अन्यत्स्पष्टार्थम् । तदुक्तं रत्नमालायाम्—
'शान्त्यंशे शुद्धयति मूर्खतार्कभागे क्रूरत्वं भवति च पापघ्नीः कुजांशे । चंद्रांशे
स्वतिजडता बुधे पटुत्वं यज्यत्वं गुरुभृगुभागयोगगृणन्ति ॥' इति । भीमपराक्र-
मोऽपि—'भवेत्क्रूरो जडः पापः पटुर्यज्वा मखान्वितः । मूर्खश्चाकांदिकांशेषु क्र-
मेणोदयवर्तिषु ॥' इति । एवं सति बुधगुरुशुक्रस्वामिकराशीनां नवांशा ग्राह्याः ।
एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन—'लभेऽथ राशयः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः । शुभा
नवांशा न तथा ग्राह्यास्ते शुभराशयः ॥ न कदाचित्कर्कटांशः शुभग्रहयु-
तोऽपि वा । तस्माद्गोमिथुनांत्याश्वतुलाकन्यांशकाः शुभाः ॥' इति । अश्वो
धनुः । तथा सति वृषमिथुनकन्यातुलाधनुर्मीनांशा ग्राह्या इति निष्कृ-
ष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

अथ चंद्रनवांशफलं स्वनवांशे सापवादं मोटकेन छंदसाह—

विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः ।

चंद्रे खलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान्खलवे ॥ ५० ॥

विद्यानिरत इति ॥ यस्मिन् कास्मिंश्चिद्वाशौ चंद्रो यदि शुभग्रहराशि-
नवांशे स्यात्तदा व्रती विद्यानिरतो भवेत् । यदि पापग्रहराशिनवांशे चंद्र-

सदा दरिद्रतरो धनधान्यरहितः स्यात् । यदि खलवे कर्काशे स्यात्तदा बहुदुःखयुतो भवेत् । उक्तं च कश्यपेन—‘शुभग्रहांशगे चंद्रे विद्यावान् धनवान् व्रती । तस्मिन्पापांशसंस्थेऽतिनिर्धनोऽखिलदुःखभाक् ॥ स्वांशसंस्थे निशानाये दरिद्रः खलु दुर्जनः ॥’ इति । वसिष्ठेन प्रत्येकं फलमुक्तम्—‘सूर्याशकगते चंद्रे महापातककृद्ब्रती । पण्योपसेवी स्वांशस्थे नीचे निःस्वः खलो भवेत् ॥ कुजाशकगते चंद्रे शस्त्रजीवी खलो व्रती । बुधांशकगते चंद्रे वेदवेदी भवेत्पटुः ॥ जीवांशकगते यज्वा सांगवेदविशारदः । शुक्रांशगे धनी दाता विद्यावित्तविशारदः ॥ क्षिप्रोद्वाही यज्ञकुत्स्यात्सत्रदो भोगवान्भवेत् । सौरांशकगते चंद्रे सदा चांडालसेवकः ॥’ इति । अथ स्वांशस्थितस्य चंद्रस्यापवादमाह—कर्णेति । यदि कर्णे श्रवणनक्षत्रे भदितौ पुनर्वसुभे चोपनयते सति स्वांशचंद्रस्य नवांशश्चेत्स्यात्तदा व्रती धनवान् स्यात् । तदुक्तं नारदेन—‘श्रवणादितिनक्षत्रे कर्काशस्थे निशाकरे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान् ॥’ इति ॥ ५० ॥

अथ केंद्रस्थानां सूर्यादीनां फलमनुष्टुभाह—

राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः ।

प्राज्ञोऽर्थवान्लेच्छसेवी केंद्रे सूर्यादिसेचरैः ॥ ५१ ॥

राजसेवीति ॥ केंद्रसूर्यादिग्रहैः प्रत्येकं सहितैः क्रमादिदं फलं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । यदाह श्रीपतिः—‘स्वानुष्ठाने रतः स्यात्प्रचुरमति-युतः केंद्रसंस्थे सुरेज्ये विद्यासौख्यार्थयुक्तो बुशनसि शशिजेऽध्यापकश्च प्रदिष्टः । सूर्ये राजोपसेवी भवति धरणिजे शस्त्रवृत्तिर्द्विजन्मा शीतांशौ वैश्यवृत्तिर्दिनकरतनये सेवकश्चांत्यजानाम् ॥’ अंत्यजानां चांडालानाम् । अत्र लग्नस्थं चंद्रं केंद्रस्थं च शनिं विना शुभाः पापाश्च शुभफला इत्यवगम्यते । मुनिमिस्तु केंद्रपापा निषिद्धा इत्युक्तम् । यदाह नारदः—‘स्कृजितं केंद्रगे भानौ व्रतिनो वंशनाशनम् । कृजितं केंद्रगे भौमे क्षिप्याचार्यविनाशनम् ॥ करोति रुदितं केंद्रसंस्थे मंदे महागदम् । लग्ने केंद्रगते राहौ रंभे मातृविनाशनम् । उग्रे केंद्रगते केतौ व्रतिवित्तविनाशनम् ॥’ इति । तत्र सूर्यस्य सर्वशाखाधिपत्वात्केंद्रसंस्थस्वभावइयकविषयं द्रष्टव्यम् । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे—‘सर्वशाखाधिपं भानुं केबिदुर्भुर्महर्षयः । तस्माद्रत्यंतराभावे लग्नस्थोऽर्कः प्रशस्यते ॥’ लग्नग्रहणं केंद्रोपलक्षणम् । तथा स्वगृहोच्चाद्यवस्थित-पापग्रहः केंद्रस्थः शुभफलदातान्यथा नेत्यर्थः । इति विरुद्धार्थयोर्वचनयोर्विषयविवेकः ॥ ५१ ॥

अथ चंद्रगुरुशुक्राणां ग्रहयुतौ फलमनुष्टुभाह—

शुके जीवे तथा चंद्रे सूर्यभौमार्किसंयुते ।

निर्गुणः क्रूरचेष्टः स्यान्निर्घृणः सद्युते पटुः ॥ ५२ ॥

शुकेति ॥ शुके तथा जीवे गुरौ तथा चंद्रे च प्रत्येकं सूर्यसंयुते व्रती निर्गुणः स्यात् । एवं भौमसंयुते सति क्रूरचेष्टः क्रूरा हिंसनशीला चेष्टा हस्तादिचापलं यस्य स तादृशः स्यात् । तथार्किः शनिस्तेन संयुते निर्घृणः निर्लज्जो निर्दयो वा स्यात् । तथा तस्मिन्नेव शुके जीवे चंद्रे वा प्रत्येकं सद्भिः चंद्रबुधगुरुशुक्रैः युते पटुः सर्वविघानिपुणः स्यात् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘सार्कं जीवे निर्गुणैर्ये विहीनः क्रूरः सारे वाक्पटुः सत्समेते । भानोः पुत्रेणालसो निर्घृणश्च स्याच्छुक्रैर्दू जीववित्संप्रकल्प्यौ ॥’ इति ॥ ५२ ॥

अथ चंद्रवशेन शुभाशुभयोगौ प्रमाणिकयाह—

विधौ सितांशगे सिते त्रिकोणगे तनौ गुरौ ।

समस्तवेदविद्रुती यमांशगेऽतिनिर्घृणः ॥ ५३ ॥

विधाविति ॥ विधौ चंद्रे शुभांशगे सति शुके च नवमपंचमस्थानस्थिते गुरौ लग्नस्थे च सति व्रती बटुः समस्तांशतुरो वेदान्वेत्ति जानाति तादृशः स्यात् । एवं । यमांशगे शनिनवांशस्थिते चंद्रे सति लग्ने गुरौ च सति सिते त्रिकोणगे सत्यप्यतिनिर्घृणः स्यात् । यदाह महेश्वरः—‘जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्ये विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्रुविमुते स्वांशे कृतज्ञोऽधमः ॥’ इति । अपरे तु गुरुशुक्रयुक्तेऽपि शन्यंशस्थे चंद्रे सत्यतिनिर्घृण इति व्याचक्षते । तदुक्तं रत्नमालायाम्—‘लग्ने जीवे भागवे च त्रिकोणे शुक्रांशस्थे स्याद्विधौ वेदवेदी । सौरांशस्थे सूरिलग्नौ सशुके विद्याशीलप्रोज्झितः स्यात्कृतज्ञः ॥’ इति । सूरिलग्नौ सूरिर्बृहस्पतिस्तशुके लग्ने । इति व्रतबंधे लग्नविचारः ॥ ननु व्रतबंधे बटुराशितोऽष्टमभवनादिशुद्धिरुक्ता । यदाह वसिष्ठः—‘न नैधनं नैधनशुद्धिलग्नं न नैधनर्क्षं न च तन्नांशः । न नैधनेशो न तदंशको वा लग्ने प्रशस्तो न च रात्रिनाथः ॥’ इति । सा ग्रंथकृता कुतो नोक्तेति । अत्र ग्रंथकृदाशयं वयं ब्रूमः—‘वीक्षिते वाथैकविंशन्महादोषविवर्जिते’ इति नारदोक्तेस्तेषां दोषाणां च विवाहप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्तत्रापि दंपत्योरष्टमं लग्नमित्यपि दोषः सलक्षणो वक्ष्यते । तत्र दंपत्योरिति संस्कार्योपलक्षणं तेन बटोरप्यष्टमभवने शुद्धिरुक्तैवेत्यत्र पुनर्नोक्ता । यत्र एकविंशतिदोषविचारो नास्ति सीमंतादौ किंतु कतिपयदोषस्तत्र तु साक्षादष्टमभवनशुद्धिरुक्ता अग्रेऽपि यात्रादौ वक्ष्यते चेति । एवं चेन्नैधननवांशशुद्ध्यादि कुतो नोक्तम् । सत्यम् । वक्तव्यमेवेति ब्रूमः । परंतु नारदाद्यनेकमुनिभिरप्रणीतत्वाज्ज्ञोक्तमिति ग्रंथकृदाशयः । एवंविधे व्रतबंधलग्ने व्रतं कुर्यात् । तदाह नरादः—‘शुभलग्ने शुभांशे वा नैधने शुद्धिसंयुते । लग्ने त्वन्यैः सौम्यखेटैः संयुते वा निरीक्षिते ॥ जीवार्कशुक्रचंद्राद्यैः पंचभिर्बलिभिर्ग्रहैः । स्थानादिबलसंपन्नैश्चतुर्भिर्वा बलान्वितैः ॥ वीक्षिते वाथैकविंशन्महादोषविवर्जिते ॥’ इति । अथ सर्वथा यदि निर्दूषणं लग्नं न लभ्यते तदा का गतिरिति । उच्यते । वेधादिमहादोषराहित्ये सत्यल्पदोषसत्त्वे

गुणाधिक्ये च लग्नं साधीयो भवति । तदुक्तं नारदेन—‘लग्नं सर्वगुणोपेतं
 लभ्यतेऽल्पैर्दिनेन तत् । दोषाल्पत्वं गुणाधिक्यं बहुसंमतमिष्यते ॥ दोषदु-
 श्टोऽथ कालो यः सोपमाष्टं न शक्यते ॥’ दोषदुष्टत्वं वसिष्ठेनोक्तम्—
 ‘दोषोऽप्येको गुणान्हति तद्विरोधी गुणो न चेत् । पंचगव्यमयं पूर्णकुं-
 मघलवो यथा ॥’ दोषः पापग्रहवेधादिः । अन्येपि दोषा अत्र व्रतबंधे व-
 सिष्टादिभिरुक्ताः—‘ग्रहे रवींद्वोरवनिप्रकंपे केतुर्द्रमोल्कापतनादिदोषे । व्रते
 दशाहानि वदंति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदंति केचित् ॥’ श्रीपतिनिबंधे—
 ‘पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजा । व्रतं यात्रां विवाहं च वर्जये-
 स्सप्तवासरान् ॥’ यत्तु गर्गवाक्यम्—‘बहुवर्षे त्रिरात्रं स्यादल्पवर्षे तु वासरम् ।
 यदि वर्षेदनध्याये तेनैव सह गच्छति ॥’ इति । तद्वर्जं प्रकृत्याभिधानात्
 न केवलवृष्टौ दोषः अकालवृष्टौ तु दोष एवेति ॥ ५३ ॥

अथैवं व्रतबंधलग्नमभिधायेदानीं दोषवत्त्वप्रतिज्ञाताननध्यायाक्षधनचप-
 लार्थयाह—

शुचिशुक्रपौषतपसां दिगश्विरुद्रार्कसंख्यसिततिथयः ।

भूतादित्रितयाष्टमी संक्रमणं च व्रतेष्वनध्यायाः ॥ ५४ ॥

शुचीति ॥ द्विविधा ह्यनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र आपादशुक्र-
 दशमी ज्येष्ठशुक्रद्वितीया पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः माघशुक्रद्वादशी एता
 अनध्यायाख्याः सोपपदत्वात् । तदुक्तं स्मृतौ—‘सिता ज्येष्ठे द्वितीया च
 आपादे दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥’ इति ।
 भूतेति । भूतं चतुर्दशी तदादित्रितयं चतुर्दशीपूर्णिमाप्रतिपदः । कृष्णपक्षे च
 अमावास्या च तन्मध्ये तथाष्टमी भूतादित्रितयं चाष्टमी चानयोः समाहारद्वंद्वे
 नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं ज्ञेयम् । तथा संक्रमणं सूर्यस्य निरयनसंक्रांतिदिनं चका-
 रान्मन्वाद्यास्त्रितिथी मघाविति पद्योक्ता मन्वाद्या युगादयश्चानध्याया ज्ञेयाः ।
 व्रतेष्वितिपदमावश्यकत्वद्योतनार्थम् । यदाह गौतमः—‘पक्षद्वये चतुर्दश्यो-
 रष्टमीद्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षाते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥’ ब्रह्म वेदः ।
 हारीतेन विशेष उक्तः—‘प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । श्रोऽ-
 नध्यायाद्यशर्व्यां नाधीयीत कदाचन ॥’ इति । श्रोऽनध्यायाद्यशर्व्यामिति
 मन्वाद्याद्यनध्यायविषयम् । चतुर्दश्यादिषु तु पूर्वदिने प्रदोषसद्भावादे-
 वाध्ययनाभावः । फलं च ज्योतिःसारसागरे—‘अष्टमी हंस्युपाध्यायं
 शिष्यं हति चतुर्दशी । अमावास्याभयं हति प्रतिपत्पाठनाशिनी ॥’
 इति । वृद्धमनुः—‘चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु
 च संक्रांतौ शयने बोधने हरेः ॥ अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु च ॥’
 इति । चातुर्मास्यद्वितीया गर्गेणोक्ता—‘आषाढफाल्गुनोर्जेषु या द्वितीया
 विषुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदंति महर्षयः ॥’ इति । विषुक्षये
 कृष्णपक्षे कृष्णादिमासगणनया चैत्रश्रावणमार्गशीर्षमासकृष्णपक्षसंबन्धिन्यौ

द्वितीयाश्चातुर्मास्यद्वितीया इत्यर्थः । अतएवोक्तं ज्योतिःसारसागरे—
 'चातुर्मास्यसमाप्तौ तु या द्वितीया भवेत्तदा । सर्वास्वेतास्त्रनध्यायः
 पुराणैः परिकीर्तितः ॥' इति । चत्वारो मासाश्चातुर्मास्यमिति यौगिक-
 शब्दः । ब्राह्मणादिस्वार्थे व्यञ् । तथा च स्मृत्यर्थसारे—'आषाढी
 कार्तिकी फाल्गुनी पूर्णिमा प्रतिपद्वितीयासु च' इत्यनध्यायप्रकरणेऽभिहि-
 तम् । मन्वाद्यो युगादयश्चाद्यप्रकरणेऽभिहिताः । अष्टकास्तूक्ताः स्मृतौ—
 'पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णे चैवाष्टकात्रयम् । एका शेषाश्विने मासि हायने
 चतुरष्टकाः ॥ अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनत्रयम् । नाधीयीत च शा-
 स्त्राणि व्रतबंधं च वर्जयेत् ॥' इति । अनध्यायप्रयोजनमाह वसिष्ठः—'पा-
 पांशकगते चंद्रे स्वाधिनीचस्थितेऽपि वा । अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्का-
 रमर्हति ॥' इति । अत्रानध्याये इत्येतद्विहितानध्यायव्यतिरिक्तानध्यायवि-
 षयम् । अन्यथा—'नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिने । मेखलाबंधने
 शस्तं चोले वेदव्रतेष्वपि ॥' इति वसिष्ठवाक्यमनर्थकमापद्येत । नैमित्ति-
 कानध्यायानां तर्हि किं प्रयोजनमिति चेत् । वेदाध्ययननिवृत्तिरित्यवगच्छ ।
 एवं सति 'नार्तः कालमपेक्षते' इति लौकिकन्यायादतीतकालस्य बटोः का-
 लांतरप्रतीक्षामसहमानस्यावश्यकोपनयनविषयमिति निष्कृष्टोऽर्थः । अतए-
 वोक्तं व्यासेन—'प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ । चंद्रे बलयुते
 लग्ने वर्षाणामतिलंघने ॥' इति । प्रतिपद्ग्रहणं कैमुतिकन्यायसूचनार्थम् ।
 नैमित्तिकानध्यायास्तु अस्माभिर्मन्वाद्या इति पद्यविवरणावसरे निरूपिताः ५४

अथ दोषवत्प्रतिज्ञातान्प्रदोषाननुष्टुभाह—

अर्कतर्कत्रितिथिषु प्रदोषः स्यात्तदग्रिमैः ।

रात्र्यर्धसार्धप्रहरयाममध्ये स्थितैः क्रमात् ॥ ५५ ॥

अर्केति ॥ अर्कतर्कत्रितिथिषु तदग्रिमैर्कादितिथिभ्योऽग्रिमैस्त्रयोदशीस-
 सप्तमिचतुर्थीतिथिभिः रात्र्यर्धसार्धप्रहरयाममध्ये स्थितैरर्कतर्कत्रितिथिषु प्रदोषः
 स्यात् । यथा द्वादश्यामर्धरात्राभ्याम् त्रयोदशीप्रवृत्तौ प्रदोषः स्यात् । पञ्चा-
 सार्धप्रहरमध्ये सप्तमीप्रवृत्तिः तदा प्रदोषः स्यात् । तथा तृतीयायां प्रहर-
 मध्ये चतुर्थीप्रवेशे प्रदोष इत्यर्थः । उक्तं च—'चतुर्थी प्रथमे यामे सार्ध-
 यामे च सप्तमी । यामद्वये त्रयोदश्यां प्रदोषः सर्वघातकः ॥' इति । इदं
 तिर्भूलत्वादुपेक्ष्यम् । दीपिकाटीकायां तूपनयनपद्यव्याख्याने प्रदोषपरिज्ञानं
 चाह गर्ग इत्युक्त्वोक्तम्—'चतुर्थी याममेकं तु सार्धयामे च सप्तमी । अर्ध-
 रात्रं त्रयोदश्यां प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ अत्र नाध्यापयेद्देदं वेदांगानि च
 सर्वथा । अत्राध्ययनशीलस्य प्रदोषः सर्वघातकः ॥' इति । गोमिलेन
 श्लेषमुक्तम्—'पृष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत
 तृतीया नवनाडिका ॥' इति । स्मृत्यर्थसारेपि—'चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नव-

नाढ्यां प्रदर्शने । नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ॥ अर्धरात्रात्पुरा
 चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रिके ॥' इति । तदेतयोः पक्षयोर्देशाचारतो व्यवस्थे-
 ति । ननु राज्यर्धमिति 'अर्धं समेऽशके' इत्यभिधानात्समांशवाचिनोऽर्ध-
 शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासे 'प्रथमानिर्दिष्टं
 समास उपसर्जनम्' इत्यर्धशब्दस्योपसर्जनसंज्ञत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति
 पूर्वनिपाते च 'अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यच्प्रत्यये कृते 'य-
 स्येति च' इतीकारलोपे च 'रात्राद्वाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे अर्धरात्र इति
 भवितव्यं न पुनः राज्यर्धमिति चेत् । उच्यते । नात्र समांशवाच्यर्धशब्दः ।
 यथा ग्रामार्धो नगरार्ध इत्यत्र, किं तर्हि 'भित्तं शकलखंडे वा पुंस्पर्धोऽर्धम्'
 इत्यभिधानात्केवलविभागावाची । कथं द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिकातृतीयप्र-
 हरस्य प्रथमघटिका त्वेवं घटिकाद्वयोपयुक्तः कालो निशीथशब्दवाच्यः ।
 एतच्च जन्माष्टमीनिर्णये—'अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता । रोहिणी
 चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥' इति योगीश्वरपद्यव्याख्याने व्याख्यातं
 माधवेन । ततश्च समांशवाचित्वाभावादर्थशब्दस्य नैकदेशिसमासः । किं-
 तर्हि षष्ठीत्यनेन षष्ठीसमासे षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः । अत्रैव—'रात्रौ यामद्वया-
 द्वांशयदि पश्येन्नयोदशीम् । प्रदोषः स तु विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥'
 इति गोभिलवाक्यमप्यनुकूलम् । इदमेवाभिप्रेत्य 'राज्यर्धपूर्वापरगा जयंती
 कलयाऽपि वा' इति वराहेणापि राज्यर्धपदं प्रयुक्तम् । अत्र तु समांशवा-
 चित्वं विवक्षितं, सिद्धांतपक्षस्तु 'परदिनार्धांशिशार्धात्परतो दिनश्री'रिति
 विवाहवृंदावनपद्यादौ तत्र तादृशाः प्रयोगाश्चित्याः ॥ ५५ ॥

अथ व्रतबंधानंतरं सायंकाले बहूनां ब्रह्मौदनाख्यः संस्कारोऽभिहितस्तत्र
 विशेषमार्गयाह—

प्राग्ब्रह्मौदनपाकाद्व्रतबंधानंतरं यदि चेत् ।

उत्पातानध्ययनोत्पत्तावपि शांतिपूर्वकं तत्स्यात् ॥ ५६ ॥

प्रागिति ॥ यदि व्रतबंधात्प्रागाकालिकाद्यनध्याय उत्पातो वा भवेत्तदा न
 कार्य एव व्रतबंधः । दैवान्निर्दिष्टे काले व्रतबंधो निर्वृत्तस्तदुत्तरं सायंकाली-
 नब्रह्मौदनविधेः पूर्वमुत्पातप्रयुक्ता कालाशुद्धिरथवाऽनध्यायो वा स्यात्तदा-
 निष्ठमुक्तम् । उक्तं च नृसिंहप्रसादे—'ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं
 भवेत् । तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत् ॥' अतस्तद्ब्रह्मौदनं शांतिपूर्-
 वकमादौ शांतिं विधाय पश्चात्स्यात् । शांतिप्रकारस्तु नृसिंहप्रसादे—
 'तस्य शांतिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः । स्वस्तिवाचनपूर्वं तु हवनं
 कारयेद्बुधः ॥ प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शांतियज्ञौ भवेत् । सूक्तं बृहस्पते-
 र्विद्वान्पठेद्विद्यासमृद्धये ॥ गायत्रीं युञ्जते मंत्रः प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा । धेनुं
 सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ॥ शिलां होमविधेः पश्चात्स्थापयेत्तत्र

संसदि । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥' इति । अत्रैतस्य विचारस्य मुहूर्तविचारेऽनुपयोगान्मूलपद्यनिबन्धो यद्यपि स्वयमवक्तव्यस्तथापि सकलजनप्रसिद्धार्थमभिहितः ॥ ५६ ॥

अथ पूर्वं द्वाविंशतिनक्षत्राण्यभिहितानि सामान्यतस्तेषां वेदपरत्वेन विशेषं वसंततिलकयाह—

वेदक्रमाच्छशिशिवादिकरत्रिमूल-

पूर्वासु पौष्णकरमैत्रमृगादितीज्ये ।

ध्रौवेषु चाश्विनसुपुष्यकरोत्तरेश-

कर्णे मृगांत्यलघुमैत्रधनादितौ सत् ॥ ५७ ॥

वेदक्रमादिति ॥ मृगाद्रांश्लेषाहस्तचित्रास्वातीमूलपूर्वात्रयेषु ऋग्वेदाध्यायिनां रेवतीहस्तानुराधामृगपुनर्वसुपुष्यरोहिण्युत्तरात्रयेषु यजुर्वेदाध्यायिनां अश्विनीधनिष्ठापुष्यहस्तोत्तरात्रयाद्राश्रवणेषु सामवेदाध्यायिनां मृगरेवतीपुष्याश्विनीहस्तानुराधाधनिष्ठापुनर्वसुष्वथर्वणवेदाध्यायिनां पूर्वं श्लोकानुवृत्ततत्पदपरामृष्टमुपनयनं सत् । शुभमित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे—'मूले हस्तत्रये सार्षपे शैवे पूर्वात्रये तथा । ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥ पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशांकमे । ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौजिबन्धनम् ॥ पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् । प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥ मृगे मैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् । अथर्वपाठिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥' इति ॥ ५७ ॥

अथ धर्मशास्त्रीयं विशेषमनुष्टुभाह—

नांदीश्राद्धोत्तरं मातुः पुंष्ये लग्नांतरे नहि ।

शांत्या चौलं व्रतं पाणिग्रहः कार्योऽन्यथा न सत् ॥ ५८ ॥

नांदीश्राद्धेति ॥ बहुषदीसाध्यानां शुभकर्मणां प्रारंभे सकलशुभाशुभकर्मसाधारणनांदीश्राद्धार्थं कर्माभिहितं तत्कृत्यनंतरं यदि संस्कार्यमातुः पुंष्ये रजोदर्शने जाते सति लग्नांतरे विवक्षितलग्नादन्यस्मिन् लग्ने च असति तदावश्यकत्वाद्धर्मशास्त्रोक्तां शांतिं विधाय चौलं व्रतं यज्ञोपवीतं पाणिग्रहो विवाहश्च कार्यः । अन्यथा समीचीनद्वितीयलग्नत्वे सति चौलं चौलादिशुभकर्म न सत् । दुष्टफलदमित्यर्थः । उक्तं च मेधातिथिना—'चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥ वधूवरान्यतरयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् ॥' वृद्धमनुरपि—'विवाहव्रतचूडासु यदि माता रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥' बृहस्पतिः—'वैधव्यं च विवाहे स्ना-

जडत्वं व्रतबंधने । चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥' रजोविषयमेतज्ज्ञेयम् । प्रचेतः—'प्राप्य चाम्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला जाता न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥' इति । पितेति नांदीश्राद्धकर्तृरुपलक्षणम् । तथाच वृद्धगर्गेण—'पिता पितामहो भ्राता श्वशुरो गोत्रजाभ्रजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥' इत्यादयोऽधिकारिण उपनयनेऽभिहिताः । तस्मात्संस्कार्यमातरि रजस्वलायां लग्नांतरसन्नावे च न कार्यमेव चोलादि । लग्नांतराभावे तु शांतिप्रकारो वाक्यसारे—'अलामे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते । भ्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥ हैमी माचमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिना चर्चयेत् । प्रत्यूचं पायसं हुत्वाभिषिच्य हितमाचरेत् ॥' इति । अस्याप्यपवादस्तत्रैव—'उपवासेन शुध्यति नार्यः सद्यो रजस्वलाः । एकाकिन्यो विवाहादौ देशभंगेषु चापदि ॥' इति । एतच्च पद्यं वक्तुमनुचितं मुहूर्तविचारार्थं प्रवृत्तत्वात् ग्रंथकर्तुः, यतोत्र न कश्चिन्मुहूर्तविचारः प्रतिपाद्य इति । परंतु सकलजनप्रसिद्धः शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः ॥ इति सपरिकरो व्रतबंधः समाप्तः ॥ ५८ ॥

अथैवं त्रैवर्णिकानां व्रतबंधमुक्त्वेदानीं केशांतकर्मादि वक्ष्यति—

विचैत्रव्रतमासादौ विभौमास्ते विभूमिजे ।

छूरिकाबंधनं शस्तं नृपाणां प्राग्विवाहतः ॥ ५९ ॥

विचैत्रेति ॥ चैत्ररहितेषूपनयनमासेषु माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठेष्विष्यार्थः । आदिशब्देन व्रतबंधनोक्तपक्षतिथिनिश्चयलगादीनां ग्रहणम् । तस्मिन्कीदृशे विभौमास्ते मंगलास्तरहिते गुरुशुक्रयोस्त्वस्तवर्जनं सामान्यनिषेधेन सिद्धत्वाच्च पृथगुक्तम् । तथा विभूमिजे मंगलवाररहिते सूर्यादिवारे एतादृशे काले सति नृपाणां क्षत्रियाणां विवाहतः पूर्वं छूरिकाया अवपक्षश्च विशेषस्य कठ्यां बंधनं कार्यमिति शेषः । तच्छब्दं हितकारि । उक्तं च नारदेन—'छूरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥ जीवे शुके च भूपुत्रे चंद्रताराबलाश्रिते । मौजीबंधनक्रक्षेपु भौमवर्जितवासरे ॥ व्रतलग्नोदये कर्तुरष्टमोदयवर्जिते । धनत्रिकोणगैः सौम्यैः पापैर्भवतिपुत्रिणैः ॥ छूरिकाबंधनं कार्यमर्चयित्वा सुरान् पितॄन् । अर्चयेच्छूरिकां सद्य देवतानां च सन्निधौ । ततः सुलग्ने बह्नीयात्कठ्यां लक्षणसंयुताम् ॥' इति । लक्षणानि नारद्वराहाभ्यामुक्तानि ग्रंथभूयस्त्वभ्यास्तं प्रदायव्याख्यागम्यत्वाच्चास्माभिर्नोक्तानि । अत्र प्राग्विवाहत इत्युक्तेरवधिनिरासमावर्तनानंतरं छूरिकाबंधनं कार्यं विवाहभूषणत्वात्तस्याः । यदि यज्ञोपवीतानंतरमेव चिकीर्षितं स्यात्तदोपनयनानंतरं कार्यमित्येव ब्रूयात् । ग्रंथकर्त्रा तु नारदोक्तक्रममंगीकृत्यैवमुक्तम् । तत्र पाठक्रमो बलीयान् इति समाधिः ॥ ५९ ॥

अथ केशांतसमावर्तनमुद्धृतमनुष्टुभाह—

केशांतं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम् ।

व्रतोक्तदिवसादौ हि समावर्तनमिष्यते ॥ ६० ॥

केशांतमिति ॥ षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे चूडावर्पात्तृतीयात्प्रभवती-
त्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानापरपर्यायं केशांतसंज्ञं हि कर्म शुभं स्यात् ।
गावः केशा दीयन्ते खंड्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । यदाह—‘केशांतं षोडशे
वर्षे कुर्याच्चौलोक्तभादिके’ इति । महेश्वरोऽपि—‘कर्म केशांतसंज्ञं हि वर्षे
स्मृतं षोडशे चौलकर्मोक्तधिष्ण्यादिके’ इति । षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं
द्रष्टव्यम् । क्षत्रियविशोस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशांतमित्यर्थः ।
तदुक्तं मनुना—‘केशांतः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धो-
द्वाविंशे वैश्यस्य त्र्यधिके ततः ॥’ इति । अत्र गोदानस्य महानाम्न्यादिव्रत-
पूर्वकत्वात्तानि प्रागनुष्ठाय ततो गोदानं विधेयमिति । यदाहाश्वलायनः—
‘प्रथमं स्यान्महानास्त्री द्वितीयं च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च
ततः परम् ॥’ इति । अतो जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे महानास्त्री चतुर्दशे महा-
व्रतं पंचदशे उपनिषद्व्रतं षोडशे गोदानमिति तदुक्तम् । एवं क्षत्रियवि-
शोरप्युक्तं गोदानात्प्राक् वर्षचतुष्टयं क्रमेण महानाश्रयादि भवति । अत्रापि
मुद्धृतविचारश्चौलवदेव । तदुक्तं श्रीधरीये—‘तिथिनक्षत्रवाराश्च वर्गोदय-
निरीक्षणम् । चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥’ इति । यदाह पुन-
र्देवादतीतकालानि महानाश्रयादिव्रतानि स्युस्तदा समावर्तनेन सह कार्याणि ।
व्रतोक्तेति । हि निश्चयेन व्रतं यज्ञोपवीतं तत्र विहितदिवसे । आदिशब्देन
वारनक्षत्रलग्नांशेषु सत्सु समावर्तनमिष्यते । यदाह—‘गुरुशुद्धिं विना काले
व्रतोक्ते व्रतमोक्षणम्’ इति । महेश्वरोऽपि—‘खेचरजैर्व्रतानां विसर्गोदि-
तं कर्म तद्व्रतोक्ते च धिष्ण्यादिके’ इति । सुरेश्वरोऽपि—‘विभौमभा-
नुजे वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते । चंद्रताराविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया ॥’
इति । यत्तु—‘क्षौरोदितक्षादिविलग्नयोगे मौंजीविमोक्षः शुभदो द्विजानाम् ॥’
इति दीपिकाकारादिमिरुक्तं तत् स्वदेशविषयम् । विशेषो नारदोक्तः—
‘अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः । द्विजातीनां गुरोर्गेंहावृत्तानां
यतात्मनाम् ॥ चित्रोत्तरादितीज्यैर्दुहरिमित्रविधातृषु । मेपेऽकंदुजार्थशुक्र-
वारलग्नांशकेष्वपि ॥ अथवा वस्त्रनक्षत्रवारलग्नांशकेष्वपि । प्रतिपत्पूर्वैरिक्ता-
मामष्टमीं च दिनक्षयम् । हित्वान्यदिवसे कार्यं समावर्तनमुंडनम् ॥’ अत्र
कश्यपेन चैत्रो वर्जितः—‘चैत्रमासविवर्ज्येषु माघादिषु च पंचसु ॥’ इति
तदुक्तेः । एतच्च गोदानानंतरं विवाहात्प्राक् कार्यमित्याह वसिष्ठः—‘अ-
धीत्य वेदांश्च तदर्थशास्त्राण्यभ्यस्य लब्ध्वा स्वगुरोरनुज्ञाम् । कुर्यात्समावर्त-
नकर्म पश्चाद्गोदानतः पाणिनिपीडनात्प्राक् ॥’ तत्रापि सत्यावश्यकत्वे द्वि-
तीयवर्षे न कार्यमेव । तदुक्तं ग्रंथांतरे—‘बधूपवेशं व्रतमोचनं च पुंसः पुन-

द्वारपरिग्रहं च । नाब्दे द्वितीये विदधीत विद्वान्वदन्ति गार्गात्रिवसिष्ठमु-
ख्याः ॥' इति । स्त्रीमरणानंतरं पुनर्विवाहो द्वितीयवर्षे न भवतीत्यर्थः ।
पूर्वविवाहानंतरं द्वितीयविवाहो द्वितीयवर्षे न भवतीति कस्यचिद्भाष्या-
नमपाकृतम् । 'प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वैरस्य च । विषमे
परिवत्सरे भवेद्युगलं चैव मृतिप्रदं भवेत् ॥' इति संग्रहकारवचनादिति
शिवम् ॥ ६० ॥

अथ संस्कारप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतनुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ

पंचमं संस्कारप्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

परिकर उत्सर्गापवादरूपः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्विरनीलकण्ठविदुषः
श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन
विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने खलु संस्कृतिप्रकरणं पूर्णं
सदानंददम् ॥ १ ॥

इति श्रीदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंताम-
णिटीकायां पीयूषधाराभिधायां सपरिकरं संस्कारप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥५॥

अथ विवाहप्रकरणं षष्ठम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विष्णवलीभेदनं

नत्वा ज्यौतिषिकाग्र्यरामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।

गोविन्दो बुधनीलकण्ठविधिविस्मृतुः सतामगणी-

र्हन्त्यै करपीडनप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ विवाहप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र विवाहशब्देन पाणिग्रहणाख्यः
संस्कारविशेष उच्यते । ते च विवाहा अष्टौ । उक्तं च मनुना—'चतुर्णामपि
वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो १ दैव २ स्तथा चार्पः ३ प्राजापत्य ४ स्तथासुरः ५ । गांधर्वो ६
राक्षस ७ श्रैव पैशाच ८ श्वाष्टमोऽधमः ॥' इति । एषां लक्षणाख्याह
याज्ञवल्क्यः—'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलंकृता । तज्जः पुना-
त्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दी-
यतेऽर्थिने । स कायः पावयेत्तज्जः पदपद वंदयान् सहात्मना ॥ आसुरो
द्रविणादानाद्गांधर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछ-
लात् ॥' इति । कायः प्राजापत्यः । छलं वचना । एषां कालनियममाह
नारदः—'प्राजापत्यब्राह्मदैवविवाहा ऋषिसंज्ञकाः । उक्तकालेषु कर्तव्या-
श्चत्वारः फलदायकाः ॥ गांधर्वासुरपैशाचराक्षसाख्याश्च सर्वदा ॥' इति ।

अतएव 'सार्वकालमेके विवाहम्' इति गृह्यकारवचनं गांधर्वादिविवाह-
विषयम् । स च विवाहः स्त्रीपुरुषद्वयायत्तः । तत्रापि बहुधा पुरुषायत्तः ।
'अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः । आश्रमादाश्रमं गच्छेद्देव धर्मः
सनातनः ॥' इति च स्मरणात् इतराश्रमोपजीव्यतया प्राधान्याच्चेति
समावर्तनानंतरं पुरुषेणावश्यं विवाहे यतितव्यम् । किंच अग्निहोत्रादीनां
नित्यानां कर्मणां करणे पत्नीं विना नाधिकार इति स्मृतौ स्मरणात्—
'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुत्या पुत्राभावे परलोके दुर्गतिबोधनाच्च । तत्र
पुत्राद्युत्पत्तिस्तु दंपत्योराणुकूल्यं विना न स्यात् । उक्तं च याज्ञवल्क्येन
'यत्राणुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते' इति । त्रिवर्गो धर्मार्थकामात्मकः ।
स च ज्योतिःशास्त्रैकदेशविवाहपटलाधीन इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य सप्रयो-
जनं विवाहप्रकरणारंभं वसंततिलकया प्रतिजानीते—

भार्या त्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता

शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ।

तस्माद्विवाहसमयः परिचिंत्यते हि

तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः ॥ १ ॥

भार्येति ॥ शुभं भर्त्रादेरनुकूलं शीलं स्वभावस्तेन युक्ता भार्या त्रिवर्गस्य
धर्मार्थकामरूपस्य करणं स्थानमस्ति । अत्र स्त्रीनपुंसकलिंगयोः सामानाधि-
करण्यं वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमिति वत्सायु । अजहङ्गित्वादस्य ।
तस्याः सुलग्नवशेन शीलं शुभं भवति । यतः सुतशीलधर्माः तन्निघ्नतां वि-
वाहाधीनतां । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इति । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः
समोक्षकैः' इति चामरः । उपगताः प्राप्ताः । अतो हीतिनिश्चयेन विवाहसमयः
परिचिंत्यते विचार्यते इति । उक्तं च कश्यपेन—'अथातः संप्रवक्ष्यामि
गृहस्थाश्रममुत्तमम् । य आधारेऽन्याश्रमाणां भूतानां प्राणिनां तथा ॥
ऋणत्रयच्छेदकारि धर्मकामार्थसिद्धिदम् । एतत्सर्वं स्थितं स्त्रीषु शीलवृत्ता-
न्वितासु च ॥ तच्छीलवृत्तलब्धिस्तु सुलग्नवशतो भवेत् । तस्मात्सम्यगलग्न-
शुद्धिं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥' इति । ऋणत्रयं देवऋणं पित्राणं ऋषिऋणं च ।
वसिष्ठोऽपि—'कश्चिद्गृहाश्रमसमो न परोऽस्ति धर्मः सोऽपि स्थितः सुगुण-
वृत्तयुतांगनासु । उद्गाहलग्नवशतो गुणवृत्तलब्धिस्तासां तथाविधसुलग्नमतः
प्रवक्षि ॥' ननु जन्मकालीनखेचरावेदितशुभाशुभं दुरतिक्रममिति विवाह-
लग्नानर्थक्यमिति चेन्न । ज्योतिषस्मृत्यावेदितशुभसमयारब्धविधिजन्यापूर्व-
जनितशुभफलेन जन्मान्तरीयदुरदृष्ट्यंभो भवतीत्येवमर्थतया सार्थक्यात् ।
अतएवाह सत्याचार्यः—'शुभक्षणक्रियारंभजनिताः पूर्वसंभवाः । संपदः
सर्वलोकानां ज्योतिस्तत्र प्रयोजनम् ॥' इति । एवं व्रतबंधादावपि
दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ तावत्प्रश्नलगाद्विवाहयोगद्वयं स्रग्धरयाह—

आदौ संपूज्य रत्नादिभिरथ गणकं वेदयेत्स्वस्थचित्तं

कन्योद्गाहं दिगीशानलहयविशिखे प्रश्नलगाद्यदीदुः ।

दृष्टो जीवेन सद्यः परिणयनकरो गोतुलाकर्कटाख्यं

वा स्यात्प्रश्नस्य लग्नं शुभखचरयुतालोकितां तद्विदध्यात् ॥२॥

आदाविति ॥ अथशब्दो मंगलार्थो ग्रंथमध्यस्थत्वात् । यथोक्तम्—
‘कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्त्वा विलिपातौ तस्मा-
न्मंगलिकाबुभौ ॥’ इति । आदौ गणकं ज्योतिर्विदं रत्नादिभी रत्नमणिसु-
वर्णवस्त्रफलादिभिः संपूज्य ततः प्रष्टा जनः कन्याया उद्गाहं गणकं वेदयेत्
ज्ञापयेत् । ‘गतिबुद्धि’ इत्यादिना विदेर्बुद्ध्यर्थत्वादणौ कर्तुः कर्मत्वम् । की-
दृशं गणकम् । स्वस्थचित्तमव्याकुलांतःकरणम् ‘स्वस्थे चित्ते बुद्धयः
संभवन्ति’ इति लोकोक्तेः । रत्नादिग्रहणमप्येतदर्थमेव । यदाह व-
सिष्ठः—‘शुभे दिने वैवर्षिदं त्वमिशं तांबूलपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः । प्रष्टा च
गत्वा प्रणिपत्य पृच्छेन्नित्येव तस्मै वरकन्ययोर्भम् ॥’ इति । उत्पलोऽपि—
‘प्रष्टा मणिकनकयुतैः फलकुसुमै राशिचक्रमभ्यर्च्य । पृच्छेद्यथाभिलषितं
भक्त्या विनयान्वितः प्रश्नम् ॥’ इति । तत्रैको विवाहयोग उच्यते । दि-
गिति । यदि प्रश्नलगादृशमैकादशतृतीयसप्तमपंचमानामन्यतमे स्थाने स्थि-
तश्चंद्रो जीवेन गुरुणा दृष्टः सन् सद्यः शीघ्रं परिणयनकर्ता स्यात् । यदाह
वसिष्ठः—‘लग्नाधिपंचासदशायगस्तु हिमद्युतिर्जीवतिरीक्षितश्च । तयोस्तु
संबंधकरस्तदानीं नार्कांशुलसो न च नीचगश्चेत् ॥’ तयोर्वरकन्ययोः । क-
श्यपोऽपि—‘लग्नाहुश्चिक्वपुत्रास्तकर्मलाभगतः शशी । गुरुदृष्टस्योरेव
संबंधं कुरुते सदा ॥’ इति । संबंधं विवाहम् । अथ द्वितीयो योग उच्यते ।
गोतुलेति । गौर्वृषः वृषतुलाकर्काणामन्यतमं प्रश्नलग्नं वा स्यात् तच्चेच्छुभप्र-
हैर्युतमवलोकितं वा भवेत्तर्हि तत्परिणयनं विदध्यात् । ‘विलग्नगा गोघट-
कर्कटाश्च हिमांशुदैत्येज्यसमन्वितास्ते । संवीक्षिता वा यदि कन्यकाया लाभो
भवेत्तत्र च पृच्छकस्य ॥’ इति वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोपि—‘लग्नस्थाश्रद्ध-
शुक्राभ्यां वीक्षिताः संयुताश्च वा । कुर्वन्ति कन्यकालाभं यदि गोघटक-
कर्कटाः ॥’ इति । अत्र नारदादिभिः शुक्रचंद्रयोर्दृष्टियोगश्चाभिहितः । ग्रंथ-
कर्त्रा तु शुभखचरत्वाद्बुधगुर्वोरपि दृष्टिरुक्ता सा कन्याया भर्तृप्रश्ने सति
तत्प्राप्तिसूचिका ज्ञेया तुल्यन्यायत्वात् । अथवा ‘लग्नं विधुभृगुजयुतालो-
कितम्’ इति पाठः कल्प्यः ॥ २ ॥

अथान्यद्विवाहयोगद्वयं नुतविलंबितेनाह—

विषमभांशगतौ शशिभार्गवौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः ।

रचयतो वरलाभमिमौ यदा युगलभांशगतौ युवतिप्रदौ ॥३॥

विषमेति ॥ चरणद्वयं स्पष्टार्थं । अत्रोत्तरार्धसंमतिवाक्योक्तकन्यालाभ-
प्रदयोगाद्वैपरीत्यमिति युक्तितो निबद्धं ग्रंथकृता । अयमेको विवाहयोगो-
ऽभिहितः । अथापरो विवाहयोगः । यदेमौ शशिभार्गवौ युगलभांशगतौ
युग्मराशिगतौ युग्मांशकगतौ च बलिनौ संतौ तनुगृहं पश्यतस्तदा कन्या-
प्रदौ स्याताम् । यदाह नारदः—‘शुक्लैव युग्मराशिस्थौ युग्मांशकगतौ
यदा । वीक्षिते बलिना लभे कन्यालाभो भवेत्तदा ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथ प्रश्नलभ्याद्वैधव्ययोगत्रयं शालिन्याह—

पष्ठाष्टस्यः प्रश्नलभ्याद्यदीदुर्लभे क्रूरः सप्तमे वा कुजः स्यात् ।

मूर्ताविंदुः सप्तमे तस्य भौमो रंडा सा स्यादष्टसंवत्सरेण ॥४॥

पष्ठेति ॥ यदि प्रश्नलभ्यादीदुर्लभः पष्ठाष्टमस्थस्तदा कन्या अष्टसंवत्सरेण
विवाहवर्षादिति शेषः । रंडा भर्तृनाशिका स्यात् । ततः स्वयमपि त्रियेत ।
सर्वथा द्वयोरपि मरणमष्टमाब्दानंतरं स्यादित्यर्थः । संमत्यनुरोधात् । यदाह
वसिष्ठः—‘प्रष्टुर्विलम्बात्प्रबलः शशांकः शत्रुस्थितो मृत्युगृहस्थितो वा ।
यद्यष्टमाब्दात्परतो विवाहं करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च ॥’ इति । अथान्यः
वा अथवा लभे यः कश्चित्क्रूरग्रहः स्यात्ततः सप्तमे स्थाने कुजो भौमो भवे-
त्तदाऽष्टवर्षमध्ये रंडा स्यात् । यदुक्तं नारदेन—‘यदि लग्नगतः क्रूरस्तस्मा-
त्सप्तमगः कुजः । विज्ञेयं मरणं पुंसः सप्तमाब्दान्तरे यदि ॥’ केचित्सप्तमेऽपि
क्रूरग्रहमेवंविधे प्रश्ने निषेधंति ॥ यदाह कश्यपः—‘एको लग्नगतः पापः
पापोऽन्यः सप्तराशिगः । आसप्तमाब्दान्मरणं पुरुषस्य न संशयः ॥’ इति ।
‘यद्युदयस्थः क्रूरस्तस्माद्यदि सप्तमो भवेत्पापः । सप्तभिरब्दैर्मरणं विज्ञेयं
तस्य पुरुषस्य ॥’ इति । वसिष्ठोऽपि—‘एकोऽपि लग्नोपगतश्च पापः पाप-
स्तथान्यः खलु सप्तमस्थः । आसप्तमाब्दाग्निधनं वरस्य बलान्वितौ तौ कुरु-
तस्त्ववश्यम् ॥’ एषां मते ‘सप्तमे वा खलः स्यात्’ इति पाठः कल्प्यः ।
अस्मिन्पाठे विशिष्य कुजग्रहणं न कर्तव्यं भवति पापत्वादेव तल्लाभादिति
युक्तमुत्पश्यामः । अथापरः वा अथवा मूर्तौ लभे इंदुः तस्य सप्तमे स्थाने
भौमो भवेत्ततोऽष्टवर्षानंतरं रंडा स्यात् । उक्तं च नारदेन—‘यदि
लग्नगतश्चंद्रस्तस्मात्सप्तमगः कुजः । विवाहानंतरं भर्ता त्वष्ट वर्षं न जीवति ॥’
इति ॥ ४ ॥

अथ प्रश्नलभ्यात्कुलटाभूतवत्सायोगविकल्पं दोधकवृत्तेनाह—

प्रश्नतनोर्यदि पापनभोगः पंचमगो रिपुदृष्टशरीरः ।

नीचगतश्च तदा खलु कन्या सा कुलटा त्वथवा भूतवत्सा ॥५॥

प्रश्नतनोरिति ॥ यदि प्रश्नलभ्यात्पापग्रहः पंचमस्थानस्थः शत्रुग्रहावल्लो-

कितः सन् स्वनीचगतश्च स्यात्तदा खलु निश्चितं सा कन्या कुलटा वेश्या भवेद्यथा मृतवत्सा मृतापत्या वा भवेत् । तुः पादपूरणे । यदाह कश्यपः—
‘स्वनीचगः शत्रुदष्टः पापः पंचमगो यदा । मृतपुत्रां करोत्येव कुलटां वा न संशयः ॥’ इति । नारदोऽपि—‘लभ्नात्पंचमगः पापः शत्रुदष्टः स्वनीचगः । मृतपुत्रा तदा नारी कुलटा वा न संशयः ॥’ इति । शत्रुमित्रमध्यग्रहात् ‘मित्राणि धुमणेः’ इत्यादिना वक्ष्यत्यत्रैव ॥ ५ ॥

अथ विवाहभंगयोगं पुष्पिताग्रयाह—

यदि भवति सितातिरिक्तपक्षे तनुगृहतः समराशिगः शशांकः ।
अशुभखचरवीक्षितोऽरिरंध्रे भवति विवाहविनाशकारकोऽयम् ६

यदीति ॥ सितातिरिक्तपक्षे कृष्णपक्षे तनुगृहतः यदि शशांकश्चंद्रः समराशिषु वृषकर्कादिषु गतः सन् तनुगृहतः प्रश्नलभ्नाशितोऽरिरंध्रे पष्टेऽष्टमे वा स्थाने स्थितः अशुभखचरैः पापग्रहैरवलोकितो भवति तदायं योगो विवाहस्य विनाशकारको भवति । तदुक्तं नारदेन—‘कृष्णपक्षे शशी लभ्नाशुभमराशिगतो यदि । पापदष्टो न संबंधं करोत्येवारिरंध्रगः ॥’ इति । विवाहविनाशकारक इत्यत्र प्रयोगसमासानुपपत्तिः । तत्समाधिश्च ग्रंथांते करिष्यते ॥ ६ ॥

अथैवं प्रश्नलभ्नाद्व्यामृतापत्यादियोगानभिधायेदानीं जन्मकालीनबालवैधव्ययोगे विचारमतिदिशंस्तत्परिहारान्शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं

सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः ।

सल्लगेऽच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं स्फुटं

दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेदोषः पुनर्भूभवः ॥ ७ ॥

जन्मोत्थमिति ॥ यथा प्रश्नलभ्नाद्विधवायोगो विचारितस्तथा जन्मोत्थं जन्मकालीनं च बालविधवायोगं विलोक्य जातकशास्त्राजन्मकालीनलभ्वशतो वैधव्ययोगं विचार्य वक्ष्यमाणं व्रतं कारयेदित्यन्वयः । अत्र बालविधवायोगानाह होरामकरंदे गुणाकरः—‘त्यक्ता धवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैव वंध्या भवतीति सूतौ ॥ वैधव्यं क्रूरखेटैर्मदनगृहगतैर्मिश्रितैः स्यात्पुनर्भूः पापैस्तैर्वीर्ययुक्तैर्भवति परिहृता प्रेयसा सौम्यदष्टे । अन्योन्यांशस्थयोश्च क्षितिमुतसितयोर्बन्धकी योषिदुक्ता चंद्रोर्वीसुनुशुक्रा यदि मदनगृहे प्रेयसोऽनुज्ञया सा ॥’ इति । अन्यमपि श्लोकं पठति—‘ल्लगे व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । कन्याः भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥’ इति । अथ जातकीयवैधव्ययोगपरिहार उच्यतेऽस्माभिः—‘यूनाद्वाचांपतिशुभगते रंध्रमास्त्रात्पुनर्भूनीहारांशोरुदयगृहगस्तद्वपुश्चितनीयम्’ इति । गुणाकरेण सप्तमस्थाना-

द्भृतसौभाग्ये विचार्ये इत्युक्तम् । तत्र—‘यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा
सौम्यैर्वा स्यात्तस्य तस्यास्ति वृद्धिः । पापैरेवं तस्य भावस्य हानिर्निर्दोषव्या
पृच्छतां जन्मतो वा ॥’ इति भट्टोत्पलोक्तेः । स्वस्वामिसौम्यैरीक्षितं
चेत्सप्तमस्थानं भवति तदा तद्भावसुखं वाच्यम् । केचित्तु स्त्रीणां महत्यरिष्ट-
योगे भर्तुश्च स्वल्परिष्टयोगे तत्परिहारमाहुः ॥ अथापरिहार्ये वैधव्ययोगे
प्रतीकारमाह—विधायेति । रह इति वक्ष्यमाणमिहापकृष्टव्यम् । पित्रादिः
सुतया कन्यया कृत्वा रह एकांते हि निश्चयेन सावित्र्या व्रतं विधाय कार-
यित्वा उत अथवा पैप्पलं पिप्पलसंबन्धि व्रतं एकांते विधाय पश्चादिमां
कन्यां सुलभे चिरजीविने वराय दद्यात् । तदुक्तं व्रतखंडे—‘सावित्र्यादि-
व्रतादीनि भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः । सौभाग्यं च सुहृत्वं च भवेत्तासां
सुसंततिः ॥’ इति । सावित्रीव्रतकरणप्रकारस्तत्रैव प्रसिद्धः । संहितासारे—
‘अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययो-
गजा ॥’ इति । पिप्पलव्रतमुक्तं ज्ञानभास्करे—‘बलवद्विधवायोगे बाल्ये
सति मृगेक्षणाम् । पिता रहसि कुर्वीत तज्जगं शास्त्रसंमतम् ॥ सुदिने
शुभनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते । अवैधव्यकरे योगे लग्ने ग्रहबलान्विते ॥
व्रतारंभं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशनम् । सुस्नातां चित्रवस्त्राढ्यां कन्यां पितृ-
गृहाद्वहिः ॥ नीत्वाश्वत्थशमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रये । आलवालं प्रकुर्वीत
विपुलं मृदुकर्षितम् ॥ कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृत्वा संकल्पमादरात् ॥ करकां-
बुप्रपूर्णेन सिंचनं प्रतिवासरम् । चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयाऽसितपक्षतः ।
यावत्कृष्णतृतीयान्या मासमेकं यथाविधि ॥ ब्राह्मणानां तथा स्त्रीणां पूजनं
च समाचरेत् । तदाशिषाभ्यासकन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम् । प्रतिमां
पार्वतीशार्नीं वैणवे भाजनेऽर्चयेत् । चंदनाक्षतदूर्वाद्यैर्विल्वपत्रैर्यथाविधि ॥
उपचारैर्यथाशक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम् । एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यलि-
प्कृतिः । जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ॥’ इत्यश्वत्थव्रतम् ।
अथान्यदपि अपरिहार्यबालवैधव्ययोगापहारकं प्रकारत्रयमाह—वा रह
इत्यादि । वा अथवा रह एकांते अच्युतमूर्तिः विष्णुप्रतिमा पिप्पलघटौ
प्रसिद्धौ एषां मध्ये अन्यतरेण मनोऽभीष्टेन साकं सल्लभे वक्ष्यमाणदूषणरहिते
सौभाग्यगुणान्विते च विवाहलग्ने विवाहं कारयित्वा पश्चात्तां कन्यां स्फुटं
लोकप्रसिद्धं यथा भवति तथा चिरजीविने आयुष्मते वराय दद्यात् पित्रा-
दिरधिकारी । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—‘बालवैधव्ययोगेऽपि कुंभद्रुप्रति-
मादिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥’ इति । कुंभ
इत्युपलक्षणम् । तेन मंथन्यपि ग्राह्या । द्रुवृक्षः ‘पलाशी द्रुद्रुमागमाः’ इत्य-
मरः । स चाश्वत्थ एव नान्यः । प्रतिमा विष्णुप्रतिमा शिरोभुजाद्यवयव-
युता सौवर्णी न शालग्रामशिला । सर्वत्रापि प्रमाणं वक्ष्यतेऽधुनैव ॥ कुंभ-
विवाहः सूर्यारुणसंवादे—‘विवाहात्पूर्वकाले च चंद्रताराबले शुभे ।
विवाहोक्ते च मंथन्या कुंभेन सह चोद्वहेत् ॥ पिता संकल्पबाह्यं च विवाहं

विधिपूर्वकम् । सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चाद्दशतंतुविधानतः ॥ कुंकुमालंकृतं देहं
तयोरेकांतमंदिरे । ततः कुंभं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥ ततोऽभि-
वेचनं कुर्यात्पंचपल्लववारिभिः । तत्सर्वं वस्त्रपूजाद्यं ब्राह्मणाय निवेद्य च ॥
कन्यालंकारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ इति कुंभविवाहः । कुंभप्रार्थना
च तत्रैव—‘वरुणांगस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्याया-
श्चिरं पुत्रान्सुखं वरम् । देहि विष्णुवरादेव कन्यां पालय दुःखिताम् ॥’
इति । अथाश्वत्थविवाहस्तत्रैव—‘सुहृद्विजगुरुक्षारी मंगलोच्चारणैः समम् ।
आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ सुमंडपे ॥ गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च
भूरुहम् । भवानीं चैव मंथानीं पिता मंत्रमुदीरयेत् ॥ उद्वाहयिष्ये विधिवद्-
श्वत्थेन मनोहराम् । कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थहेतवेऽहं द्विजोत्तमाः । नमस्ते
विष्णुरूपाय जगदानंदहेतवे । पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमोनमः ॥
वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह । नमो निखिलपापौघनाशनाय नमो-
नमः । पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम् । नाशयाशु सुखं देहि
कन्याया मम भूरुह ॥’ इत्यश्वत्थेन सह विवाहसंकल्पप्रार्थने । विवाहस्तु
कुंभविवाहवद्विधेयः । एवं विष्णुप्रतिमया सौवर्ण्या सह विवाहं विधाय प्रति-
मादानं विधेयम् ॥ अथ प्रतिमादानविधिसत्रैव—‘शुभे मासि सिते
पक्षे सानुकूलग्रहे दिने । ब्राह्मणं साधुमामंज्य संपूज्य विविधाहंणैः ॥ तस्मै
दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् । शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः ॥
निर्मितां रुचिरां शंखगदाचक्राब्जशोभिताम् । दधानां वाससी पीते कुमुदो-
त्पलमालिनीम् ॥ सदक्षिणां च तां दद्यान्मंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ यन्मया पूर्व-
जनुषि ग्रंथा पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ।
प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुख-
लब्धये । बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् ॥ सौवर्णीं निर्मितां
शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज । अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रवदेदिति ॥ एव-
मस्त्विति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वगृहं विशेष । ततो वैवाहिकं भूयो विधिं
कुर्यान्मृगीदृशः ॥’ इति प्रतिमादानविधिः । एवं घटेनाश्वत्थेन वा विष्णुरू-
पेण वा एकांते विवाहं विधाय पश्चाद्वादित्रघोषपुरःसरं पित्रादिः कन्यादा-
नाधिकारी कन्यामायुष्मते वराय दद्यात् । कन्यादातृनाह याज्ञवल्क्यः—
‘पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्थः
परः परः ॥’ ननु ‘पुनर्भूदिधिषूरूढाद्विः’ इत्यमरोक्तेर्द्विःपरिणीतायाः
कन्यायाः पुनर्भूत्वेन महादोषः संभवतीत्यपेक्षायामाह—अत्र न भवेदिति ।
अत्रैवं विधेयम् । कुंभादिविवाहानंतरं कन्यायाः पुनरायुष्मद्वारेण सह विवा-
हविष्ये पुनर्भूभवः पुनर्भूंसंभूतदोषो नास्ति । कुतो दोषो नास्तीत्युच्यते ।
विधानखंडे तथाभिधानात्—‘स्वर्णांबुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।
तया सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥’ चकाराद्दटस्यापि—‘लक्ष्मीरूपा
सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् । हरेर्वत्तं च यद्दानं दातुः पापहरं सदा ॥

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै या दत्ता कन्यका बुधैः । तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वा-
परं सदा ॥ चंद्रगंधर्ववह्नयंबुशिवसोमसरा इमे । पतयः कन्यकानां च
बात्यास्सन्ति सदैव ते ॥ तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदधम् ॥ यथालि-
भुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै । अहं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां
भवेत् ॥' इति । धर्मशास्त्रेऽपि—'यत्किंचित्कथितं शास्त्रे शान्तिकं पतिरक्षणे ।
तत्पापमपि नो पापं येन धर्मोऽभिरक्ष्यते ॥' इति । श्रुतावपि सोमादिभिः
सहोद्वाहोऽभिहितः—'सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो
अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमोऽददद्गंधर्वाय गंधर्वोऽदददमये । रयिं
च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥' इति । अतो देवभोग्यानां कन्यानां
पुरुषविवाहे न दोषः पुनर्भूभवस्तथात्रापि । अतएव हि लोकेऽपि
शिष्टाचारो दृश्यते—'मंथन्या भास्करो यत्नात्कृतवान्दुहितुर्विधिम् । रेणुकोऽपि
स्वकन्यायास्तरुद्वाहं चकार सः ॥' इति विधानखंडे विधानात् । अतएव—
'पित्रा मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया । विप्रान्सुहृदां साक्ष्यं
कृत्वा सोद्वाहिता भवेत् ॥' इति कात्यायनादिभिर्विवाहस्य परिभाषितत्वा-
देकदा कन्यापुरुषविवाहं निर्वर्त्य पुनर्द्वितीयपुरुषविवाहे जाते सा पुनर्भू-
रेवेत्यलमियता ॥ ७ ॥

अथास्याः कन्यायाः कीदृशमपत्यं प्रथमं भवितेति प्रश्ने स्रग्विणीछंदसो-
त्तरमाह—

प्रश्नलग्नक्षणे यादृशापत्ययुक्

स्वेच्छया कामिनी तत्र चेदाव्रजेत् ।

कन्यका वा सुतो वा तदा पंडितै-

स्तादृशापत्यमस्या विनिर्दिश्यते ॥ ८ ॥

प्रश्नेति ॥ तत्र उद्योतिर्वित्समीपे यादृशापत्यत्वमेव विबुधुते कन्यकेत्या-
दि । शेषं पद्यं स्पष्टार्थम् । यदाह शौनकः—'आलिङ्ग्य शिशुं कन्या पृच्छ-
कमाश्रित्य तिष्ठति प्राक् चेत् । स्त्रीहस्ता स्त्रीजननी पुंहस्ता पुत्रजननी च ॥'
इति । कन्या यस्यकस्यापीति शेषः ॥ ८ ॥

अथ सामान्यतो निमित्तवशेन शुभाशुभप्रश्ने स्रग्विण्याह—

शंखमेरीविपंचीरवैर्मगलं

जायते वैपरीत्यं तदा लक्षयेत् ।

वायसो वा खरः श्वा शृगालोऽपि वा

प्रश्नलग्नक्षणे रौति नादं यदि ॥ ९ ॥

शंखेति ॥ शंखः प्रसिद्धः मेरी वाद्यविशेषस्ताम्रादिनिर्मितः त्रिपंची वीणा एतेषां रवैः प्रभ्रलभ्रक्षणे श्रुतैर्मंगलं जायते । उपलक्षणत्वात्मनोह्लादि-
 तुरगगजच्छत्रादिसाक्षिध्येपि शुभं द्रष्टव्यम् । यदाह शौनकः—‘वादित्रत्-
 र्यघोपो वीणावेणुप्रगीतशब्दाश्च । शंखध्वनिः प्रशस्तः पृच्छाकाले कुमारि-
 णाम् ॥ वृषभो रथो गजो वा शंखः पद्मं ध्वजोऽथवा छत्रम् । सर्पति पृच्छ-
 कदेशे सोत्तमतां व्रजति सर्वलोकस्य ॥’ इति । सा विवाहा कन्या । अथा-
 शुभयोग उच्यते—वैपरीत्यमिति । वायसः काकः खरो गर्दभः श्वा कुकुरः
 शृगालः प्रसिद्धः । यदि प्रभ्रलभ्रक्षणे वायसादिर्नादं शब्दं रौति तदा वैपरीत्यं
 अशुभं लक्षयेत् । उपलक्षणत्वादुल्लूकोद्भूतमहिषनादोऽप्यशुभः । उक्तंच
 शौनकेन—‘शृगालोल्लूकरवो महिषोद्भूतजाविकप्रलापो वा’ इति ।
 बृहस्पतिरपि शृगालादिसाक्षिभ्यं निषिद्धमाह—‘शृगालमहिषोद्भूतश्च शि-
 वामेषाजकुक्कुटाः । खरकौशिकमार्जारा न प्रशस्ताः समीपगाः ॥’ इति ।
 अत्र प्रसंगादस्माभिः शौनकोक्ताऽशुभयोगा लिख्यन्ते—‘कृकलासवानरोरग-
 गर्दभसंश्लेषणं मिथोऽपि भवेत् । दैवज्ञपृच्छकानां कन्या एकत्र संरमते ॥’
 कन्या एकत्रैत्यत्र संहिताया अविवक्ष्यमाणत्वादुच्यभावः—‘भियति यशुद-
 कुंभः शय्यासमपादुकादिभंगो वा । प्रभ्रसमयेऽपि यस्यास्तस्या वैधव्यमादे-
 इयम् ॥ उदयात्सप्तमसंस्थे रविभृगुतनये शशांके वा । वैधव्यं क्षितितनये
 सप्तमगे कन्यका त्रियते ॥ सप्तमगोऽर्कः कन्यां मृतप्रजां पुंश्चलीं करोत्युद-
 यात् । कथितं तु यथोद्वाहे योज्यं तत्प्रभ्रसमयेऽपि ॥’ इति । अथ शुभा अपि ।
 ‘पृच्छकवर्णत्रितयं समीपमाश्रित्य तिष्ठति च्छागः । तस्यादेश्यं विदुषा यदा
 तदा यागभोगित्वम् ॥ यदि पृच्छालभ्रस्यौ गुरुसौम्यौ दीर्घजीविनं कुरुतः ।
 पंचमसंस्थौ पुत्राज्जामित्रगतौ धनं विपुलम् ॥ सर्पति यदि कुमाराः समी-
 पगाः पृच्छकस्य विगतभयाः । सा कन्या पुत्रवती कथनीया मंगलवती च ॥
 प्रमदात्मकद्रेष्काणे वनितांशो यदि विलभ्रमायातः । इष्टः शुक्लैर्दुभ्यां कन्या-
 लाभं समादिशति ॥ प्रमदा भवननिविष्टाः प्रेक्ष्यन्ते यदि विलभ्रमायातम् ।
 योषिद्वहैः सुबलिभिः कन्यालाभं तदा ब्रूयात् ॥ एवं कुमारिकाणां पृच्छा-
 लभ्रे वरोपलब्धिः स्यात् । द्रेष्काणे भवने वा नवांशके नृग्रहैर्बलिभिः ॥’ एवं
 शुभाशुभप्रहसूचितं निमित्तसंभूतं च ज्ञात्वा वक्तुर्ज्योतिर्विदो माहात्म्यमाह
 सएव—‘एवं कुमारिकाणामखिलं गुणदोषतश्च कथनीयम् । दौःशील्यं सि-
 र्धनता वैधव्यं वान्यथात्वं वा ॥ इद्वानिमित्तवर्गं नीचोच्चविधिं च जामि-
 त्रम् । कथयति फलमुद्वाहे तस्य न मिथ्या भवेद्वाणी ॥’ इति । एवमन्याति
 शुभाशुभनिमित्तानि क्षुतादिकानि ग्रंथांतरेभ्यो ज्ञेयानि । केचन विवाहे उप-
 श्रुतिमपि विचारयन्ति । तदुक्तं विवाहवृंदावने—‘भारोप्याक्षतपूरिते गण-
 पतिं प्रस्थादिपात्रे शनैः संमार्जन्यधिवेष्टिते युवतयस्त्रिस्तः सकन्या निशि ।
 निर्याता रजकादिवेश्मसु करे कृत्वा तमभ्यर्चितं यां वाचं शृणुयुस्तदर्थस-
 दशी लोके किलोपश्रुतिः ॥’ इति । तत्रोपश्रुतिमंत्रः—‘उपश्रुति महादेवि

चंडालगृहवासिनि । यथार्थं ब्रूहि देवि त्वं शक्रराज्यप्रवर्धिनि ॥' इत्यल-
मतिप्रसंगेन ॥ ९ ॥

अथ कन्यावरणमुद्धर्त मत्तमयूरछंदसाह—

विश्वस्वातीवैष्णवपूर्वात्रयमैत्रै-

र्वस्वामेयैर्वा करपीडोचितश्रक्षैः ।

वस्त्रालंकारादिसमेतैः फलपुष्पैः

संतोष्यादौ स्यादनु कन्यावरणं हि ॥ १० ॥

विश्वेति ॥ उत्तरापाठास्वातीश्रवणपूर्वात्रयानुराधाधनिष्ठाकृत्तिकानक्षत्रैः
अथवा विवाहनक्षत्रैरुपलक्षिते काले वस्त्रालंकारादिभिरादिशब्देन स्वाद्यमधु-
रवस्तुभिः समेतैः फलपुष्पैरादौ कन्यां संतोष्य अनु पश्चात्कन्यावरणं हि
निश्चयेन स्यात् । उचितश्रक्षैरित्यत्र 'श्रक्षकः' इति प्रकृतिभावः । यदाह
वराहः—'पूर्वात्रयश्रवणमित्रमवैश्वदेवहौताशवासवसमीरणदैवतेषु । द्वाक्षा-
फलेक्षुकुसुमाक्षतपूर्णपाणिरश्रांतशान्तहृदयो वरयेत्कुमारीम् ॥' इति ।
फलानि पूगीफलादीनि । कश्यपः—'पंचांगशुद्धिविचसे चंद्रताराबलान्विते ।
विवाहोक्तेषु ऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे ॥ मासाद्यदिवसं रिक्तामष्टमीं नवमीं
तिथिम् । त्यक्त्वान्यदिवसे गंधस्रक्तांबूलफलान्वितैः । सहवृद्धद्विजगणैर्वरये-
त्कन्याकां सतीम् ॥' अत्र लग्नशुद्धिर्महेश्वरेणोक्ता—'अशुभैस्त्रिपदायसंस्थितैः
शुभखेटैः सुतधर्मकैर्द्रवैः । यदि वोपचये गुरौ सिते हरिजस्ये वरयेत्कुमारि-
काम् ॥' हरिजं लग्नं । वरणं प्रार्थना । 'वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थे
स्वीकृता मया । वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥' इत्येवंरूपा
वाग्दानाख्येति यावत् । तत्र विवाहकन्यालक्षणमाह मनुः—'अव्यंगांगीं
सौम्यनास्त्रीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनान् सृङ्गीमुद्गहेस्त्रियम् ॥
नोद्गहेत्कपिलां कन्यां नाधिकारिणीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां
न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ऋक्षवृक्षनदीनास्त्रीं नात्यपर्वतनामिकाम् । न
पक्ष्यहिप्रेष्यनास्त्रीं न बिभीषणनामिकाम् ॥' इति । अंत्यश्चांडालः । शाता-
तपः—'ह्रस्वस्वरां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत्कन्यां
गृहस्थः सुखमेधते ॥' विष्णुपुराणेऽपि—'न श्मश्रुव्यंजनवतीं न चैव
पुरुषाकृतिम् । नातिबद्धेक्षणां तद्वत्कृशांगीं नोद्गहेस्त्रियम् ॥ यस्यातिरोमशो
जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोक्षतौ । गंडयोः कूपकौ यस्या हसंस्याश्चैव जायते ॥
नोद्गहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ॥' इति । अतिबद्धेक्षणां निमी-
लितप्रायनेत्रामित्यादिसामुद्रिकशुभाशुभलक्षणलक्षितां परीक्ष्य कन्यां वरये-
दिति । सामुद्रिकलक्षणानि काशीखंडे वराहसंहितायामप्युक्तानि तत्तत्पु-
त्रेयानि ॥ १० ॥

अथ वरणमुहूर्तमाह—

धरणिदेवोऽथवा कन्यकासोदरः

शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संयुतः ।

वरवृत्तिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना

ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत् ॥ ११ ॥

धरणिदेव इति ॥ धरणिदेवो ब्राह्मणः पुरोहितादिः । शेषं स्पष्टार्थं पद्यम् । उक्तं च व्यवहारचण्डेश्वरेण—‘पूर्वाश्रितयमाभेयमुत्तराश्रितयं तथा । रोहिणीं तत्र वरणे भगणः शस्यते सदा ॥ उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥’ इति । कीदृशाय वराय कन्या देयेत्याह वसिष्ठः—‘कुलं च शीलं च सनाथतां च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च । वरे गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचित्नीयम् ॥’ कीदृशाय वराय न देयेत्याह चण्डेश्वरः—‘सितकुष्ठिन्यपसारं ब्रह्मणे राजयक्षिणि । अंधे च परिवित्तौ च बधिरे वूरदेशगे ॥ व्यसनासक्तचित्ते च न देया कन्यका बुधैः ॥’ इति । परिवित्तिलक्षणममरसिद्धे—‘परिवित्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिस्तु तज्यायान्’ इति । व्यसनं घृतादि । वसिष्ठोऽपि—‘अत्यासन्नेनातिदूरेप्यत्याज्येप्यतिदुर्बले । वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥ दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुवर्तिनाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥’ इति । अतएव मनुः—‘काममरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि । नखैवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिषित् ॥’ अत्र हीनगुणाय कन्या न देया किंतु गुणवते देयेत्यत्र तात्पर्यम् । न पुनरसंस्कृतायास्तस्या रजोदर्शनानंतरमवस्थानं युक्तं दोषस्मरणात् । यथाह चात्स्यः—‘माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं याति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः । असंभाष्यो ह्यपांक्तेयः स भवेद्दुपलीपतिः ॥’ इति । वृषली रजस्वला । याज्ञवल्क्यः—‘अप्रयच्छन्नवामोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ’ । भ्रूणो बालकः । ऋतु रजोदर्शनम् । नारदोऽपि—‘यावत् ऋतवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना । तावंत्यो भ्रूणहत्वाः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥’ इति । अतएवाह वसिष्ठः—‘रजो हि रुद्धं यदि कन्यकायाः कुलद्वयं दुर्गतिमेति तस्याः । तस्माश्रितांतं च तदुक्तकालं नोहंष्य पाणिग्रहणं विधेयम् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ कन्याविवाहकालं ग्रहशुद्धिं च वसंतमालिकाण्डदसाह—

गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्ठात् ।

रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चंद्रविशुद्धितो विवाहः १२

गुर्विति ॥ कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्ठात् षड्वर्षातिक्रमानंतरं स-

मवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः । अर्थात्पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः—‘षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुंक्तेऽथ गंधर्वस्ततः पश्चादुताशनः ॥’ इति । इदमस्य व्याख्यानम् । जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुंक्ते तदनन्तरं द्वे वर्षे गंधर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकार इति । षडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्यः । तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः । यदाह नारदः—‘युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम् । एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्यये नाशनं तयोः ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः । अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः ॥’ इति । एवं च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः । अतएवाह व्यासः—‘अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या द्वादशे वृषली स्मृता ॥’ अस्य फलश्रुतिमाह मात्स्यः—‘गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहणीं ददत् । कन्यां ददत्स्वर्गलोकमतः परमसद्गतिम् ॥’ प्राप्नोतीति शेषः । ‘गौरी विवाहिता सौख्यसंपन्ना स्यात्पतिव्रता । रोहिणी धनधान्यादिपुत्राभ्यां सुभगा भवेत् ॥ कन्या विवाहिता संपत्समृद्धा स्वामिपूजिता ॥’ इति । ननु नववर्षाया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्वािवाहो न संभवति । गर्भतो नवमवर्षग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहानात्स दोषस्तदवस्थ एव । येतु—‘अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत्’ इति चण्डेश्वरवाक्यमध्यसंति तन्मते सुतरां विवाहाभावः । उच्यते—‘युग्मेऽब्दे संपदः सौख्यविद्याधर्मायुषः सदा । भर्तुर्दुष्टा भवत्योजे निषेकाच्चात्र संशयः ॥’ इति पराशरवाक्याद्गर्भग्रहणं यथावसीयते । नारदादिवाक्ये तु जन्मत इत्यपि तत्र षष्टवर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं नवमासाः शुभाः समवर्षीयमासत्रयं च । इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः । एतदेवामिप्रेत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे—‘मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति संतो वात्स्यादयो गर्गवराहमुख्याः ॥’ इति । ‘अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥’ इति चण्डेश्वरोक्तिश्च सार्थिका । एवं नवमवर्षस्यायुग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । तस्मादनन्तरं तु सुखेन विवाह इति व्यासवाक्येनाविरोधः । एवं विहितवर्षे यस्मिन्काले गुरुशुद्धिर्भवेत्तद्वशेन विवाहः कार्यः । गुरुशुद्धिस्तु—‘बटुकन्याजन्मराशेऽस्त्रिकोणायद्विसप्तमः । श्रेष्ठो गुरुः स्वषट्त्रयाद्ये पूजयान्यत्र निदितः ॥’ इत्युपनयनप्रकरणेऽभिहिता । यदाह गुरुः—‘स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः । वरस्यार्कबलं ब्राह्ममैदवं तूभयोरपि ॥’ इति । ‘सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव । चंद्रबलं दंपत्योरवलोक्य विशोधयेत्प्रभम् ॥’ इति वराहोक्तेश्च । एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम् । यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत्तदा पाणिग्रहः शुभदः । द्वयोरन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धौ विवाहकालांतरासंभवे च तत्पित्रादिना पूजां कारयेत् ।

‘रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ । क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चंद्राश्रितं कर्म॥’ इति राजमार्तेऽङ्गोक्तसामान्यवाक्यालोचनात् । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चंद्रविशुद्धितो विवाहः शुभः स्मृतः । अत्र संमतिः प्रागुक्ता । यदा तु कन्या कालातिक्रांता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः—‘दशवर्षव्यतिक्रांता कन्या शुद्धिविजिता । तस्यास्तारैर्दुलभानां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः ॥’ इति । प्राप्तकालेति । गुरुशुद्ध्यादिविचार इति तत्त्वम् । सा च गुरुविचंद्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिहिता । गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिवलं प्राप्यमित्याह नारदः—‘गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यद्योत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजम् ॥’ इति ॥ १२ ॥

अथैवं गुरुशुद्धिमुक्त्वेदानीं विहितमासान्द्रुतविलंबितेनाह—

मिथुनकुंभमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः ।
अलिमृगाजगते करपीडनं भवति कार्तिकपौषमधुष्वपि ॥१३॥

मिथुनेति ॥ मिथुनकुंभौ प्रसिद्धौ मृगो मकरः अलिर्बृश्चिकः वृषः प्रसिद्धः अजो मेघः एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि शुचेराषाढस्य त्रिलवे तत्तृतीयांशे आषाढशुद्धप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यंतं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितरराशिगते सूर्ये सति आषाढशुद्धदशम्यनंतरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘उत्तरायणगे सूर्ये मीनं चैवं च वर्जयेत् । अजगोद्वंद्वकुंभालिमृगराशिगते रवौ ॥ मुख्यं करग्रहं स्वन्वराशिगे न कदाचन ॥’ इति । वसिष्ठः—‘दिनाधिपे मेघवृषालिकुंभ-
त्रयुगमनक्राव्यधटक्षैसंस्थे । माघद्वये माघवशुक्लयोश्च मुख्योऽथवा कार्तिक-
सौम्ययोश्च ॥’ इति । अतस्तुला शुक्रो ज्येष्ठः सौम्यो मार्गशीर्षः मुख्यो वि-
वाह इति शेषः । ‘आर्द्राद्व्यावृर्ष्वमिनस्य कार्यं नक्षत्रवृंदे दशके क-
दाचित् । मासोक्तकर्मेतरमंगलाख्यं कुर्यान्न सुप्तेऽपि तथा मुरारौ ॥’
एतेन हरिशयनात्प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति । अत्र सामान्यतो
मासशब्देन चांद्र एव मासो गृह्यते—‘इंद्राग्नी यत्र हूयेते’ इत्याद्युक्तेः । अत्र
तु सौरचांद्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं
केशवाक्येण—‘प्रायः सौरं मानसिष्टं विवाहे तर्हि चांद्रं मानमाहुः फलेन ।
तस्मात्सम्यक् तत्फलातिस्तदैक्ये सौरो मासः केवलः किंचिदूनः ॥’
इति । अस्यार्थः । कश्यपादिभिः सौरा एव मासा उक्ताः तेषां च
प्राशस्त्यम् । ‘विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः’ इति बृहद्वर्ग-
स्मरणात् । नारदादिभिस्तु—‘माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।
मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षो वै निदिताः परे ॥’ इति चांद्रा एवोक्ताः ।
युतप्राशस्त्यं च वसिष्ठेनोक्तम्—‘उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठा तिथिर्वत् क्षौरमहो-
त्सवाद्यम् । पर्वक्रिया वास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चांद्रेण विगृह्यते तत् ॥’

इति । अतो द्वयोः सौरचांद्रमासयोरैक्ये विवाहादिशुभमेकतरपक्षाश्रयेण मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः । एवंच मकरसंक्रांतौ माघः कुंभे फाल्गुनो मेघे वैशाखः वृषे ज्येष्ठः मिथुने आषाढतृतीयांशः तुलायां कार्तिको देवोत्थानादुत्तरः वृश्चिके मार्गशीर्षः शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चांद्रमासं मुख्यमाहुस्तेनायमर्थः । फाल्गुनोपि विहित इति मीनसंक्रमणसद्भावेपि शुभः । चैत्रो निषिद्ध इति मेघसंक्रांतिसद्भावेऽप्यशुभः । तदुक्तं विवाहवृंदावने—‘क्षपो न निंशो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निंशः । मध्वाश्रितौ द्वावपि वर्जनीयावित्यादिवाचामियमेव युक्तिः ॥’ इति । ‘अजस्तु वैशाखगतो न निंशः’ इति तु निर्मूलमेव । नहि मेघसंक्रमः कचिन्निषिद्धोऽस्ति तदेतदविचारितरमणीयम् । कुतः । यतो यन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेघः प्रशस्त इति चैत्रेपि विवाहप्रसंग इति विपरीतस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तंच न्यूडारत्ने—‘पौषेपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेघगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केप्याहुः करपीडनम् ॥’ इति । किंच वसिष्ठवाक्ये—‘दिनाधिपे मेघवृषे’ इत्यादौ सौरचांद्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्माद्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा मुख्याः । यत्र तु निषेधानंतरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् । अतएव कार्तिकसौम्ययोश्च वसिष्ठेन पृथगुक्तं नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् । अतो विवाहपटले गर्गः—‘पुत्रोपेता तु कार्तिके । धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्तृपरायणा’ इत्युक्तवान् । तदपि धनुःसंक्रांतिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् । हरिशयनात्प्रागाषाढतृतीयांशश्च मध्यमः । हरिस्वापांतर्गताः आषाढश्चावणभाद्रपदाश्चिनकार्तिकाः पौषश्चैते निषिद्धाः । धनुषि पौषस्त्वत्यंतं निषिद्धः । ‘मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे । क्षौरमञ्चं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च ॥’ इति गर्गोक्तेः । अन्नमन्नप्राशनं विहितकालातिक्रांतं क्षौरं चौलं च स्वतंत्रम् । यत्पुनयनगं क्षौरं तस्य न निषेधः ‘चैत्रे मीनगते रवौ’ इति विहितोपनयनस्य विषयाभावात् ॥ अथोत्तरार्धे व्याख्यायते—अलीति । अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः एतद्वाशिगते सूर्ये सति कार्तिकपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति । यथा वृश्चिके कार्तिकः मकरे पौषः मीने चैत्रोऽपीत्यर्थः । इदं तु सौरमासग्रहिलानां मतम् । अतएवाधुनोक्तचूडारत्नस्थवाक्ये ‘केऽप्याहुः करपीडनम्’ इत्युक्तेः । श्रीधरोपि—‘पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेघगतो यदा स्यात् ॥ प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के ॥’ इति । तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् । अथवा केवलमतांगीकारेण मध्यमत्वमंगीकृत्य कालांतरानपेक्षिष्यवदयदेयकन्याविषयम् । अत्र ‘गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा’ इत्यादिना मासनिर्णयः सामान्यतः कृतोऽप्येतादृशविशेषाभिधानार्थं पुनर्ग्रथकृतोक्तः ॥ १३ ॥

अथ मासप्रसंगाज्जन्ममासादिप्रयुक्तनिषेधविधीन् रथोद्धतावृत्तेनाह—

आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः ।

नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्वितीयजनुषोः सुतप्रदः ॥१४॥

आद्येति ॥ यस्मिन् चाद्रे मासे जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्ति-
थ्यात्मको मासो जन्ममासो वेत्युच्यते । द्वयमप्याद्यप्रकरणे 'जन्मर्क्षमासति-
थयः' इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः । यस्मिन्नक्षत्रे जन्म
तज्जन्मभम् । यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारद्वन्द्वः । आगमशास-
नस्यानित्यत्वाच्चुभभावः । उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्तोपि । तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोः
करग्रहो विवाहो नोचितः । निषिद्ध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'स्वजन्ममास-
र्क्षतिथिक्षेपेषु चैनाशिकाष्टक्षगणेषु चैवम् । नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकांक्षी नै-
वाद्यगर्भद्वितयं कदाचित् ॥' क्षणो मुहूर्तः । नारदोपि—'न जन्ममासे जन्मर्क्षे
न जन्मदिवसेपि वा । आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति । जन्म-
दिवसे जन्मतिथौ आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने—'जातं दिनं दूषयते
वसिष्ठः पंचैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे
गमने क्षुरे च ॥' इति । अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाहः तर्हि
सुतप्रदो विबुधैः पंडितैः प्रशस्यते । एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम् । सर्व-
थाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम् । केचिच्चेदनाद्यजनुषोरिति पठन्ति । यदाह
कन्यवनः—'जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलभे भवेदूढा
पुत्राढ्या पतिवल्लभा ॥' इति । चंडेश्वरः—'जन्ममासे तु पुत्राढ्या ध-
नाढ्या जन्मभोदये । जन्मलभे भवेदूढा वृद्धा संततिसौख्यभाक् ॥' इति ।
एतच्चानाद्यगर्भविषयम् । आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात् ॥ १४ ॥

अथ प्रसंगाज्ज्येष्ठमासप्रयुक्तं विशेषं शालिन्याह—

ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठं चेन्नैव युक्तं कदापि ।

केचित्सूर्यं वह्निं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः १५

ज्येष्ठद्वन्द्वमिति ॥ पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोपि ज्येष्ठः इत्येतच्च-
ज्येष्ठं इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते तत्कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे
ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदास्वेकतरज्येष्ठत्वे ज्येष्ठे मास्यपि
भवति । यदाह गुरुः—'ज्येष्ठे न ज्येष्ठयोः कार्यं नृनार्योः पाणिपीडनम् ।
तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेपि कारयेत् ॥' इति । एतच्चान्यतरेण ज्येष्ठत्वं द्वि-
विधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठो वरश्च ज्येष्ठो मासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वन्द्वं
मध्यमं संप्रदिष्टम् । भगतिविषयकमित्यर्थः । एको ज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तम-
मेव । यदाह वराहः—'द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठः शुभावहः ।
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् ॥' इति । पराशरोऽपि—'अज्येष्ठ-
कन्यका यत्र ज्येष्ठः पुत्रो वरो यदि । व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभा
प्रदः ॥' इति । केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेपि वरकन्ययोर्येष्ठत्वमपि मध्यममा-
हस्तदसत् । वधूवरान्यतरज्येष्ठराहित्यं विवक्षितम् । तद्वाक्यं प्रागुक्तम् ।

किंतु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि द्वयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धौ विवाहः । यदाह गर्गः—‘ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः । विवाहो नैव कर्तव्यो यदि स्याद्विधनं तयोः ॥’ इति । तदेतदुक्तं ग्रंथ-
कृता—नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः इति । ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वतिदोषाधि-
क्यसूचनार्थः । त्रिज्येष्ठमिति कथमस्य साधुत्वं यावता ज्येष्ठो मासः ज्येष्ठो वरः
ज्येष्ठा कन्येति त्रीणि पदानि तेषां ज्येष्ठा इति द्वंद्वपवादे ‘सरूपाणामेकशेष
एकविभक्तौ’ इत्येकशेषो न प्राप्नोति सरूपत्वाभावात् । अथोच्यते । ज्येष्ठो
मासः ज्येष्ठश्च वरः ज्येष्ठा च कन्येति विग्रहे यद्यपि ‘सरूपाणाम्’ इत्येकशेषो
वैरूप्यान्न प्राप्नोति तथापि ‘सरूपाणाम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘पुमान्स्त्रिया’ इत्येकशेषे
यः शिष्यते स निवर्त्यमानार्थमाचष्टे इति ज्येष्ठाविति पदं सिद्धं कृत्वा ज्येष्ठौ
च ज्येष्ठो मासश्चेति विग्रहे सेत्स्यति । तन्न । असारूप्यादेवात्राप्येकशेषाभा-
वस्य सिद्धत्वात् । अथ मासवाची ज्येष्ठशब्दोऽस्ति । वैशाखे माधवो राधो
ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्’ इत्यमरोक्तेः । आदिवृद्धिरहितेन ज्येष्ठमासशब्देन
साकमेकशेषो भविष्यति । तदापि अमरोक्तावेव ‘ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्’
इत्यादिवृद्धिसहितस्य पाठादनुशासनबलाच्च । तथाहि ज्येष्ठानक्षत्रेण युक्ता
पौर्णमासीत्यत्र ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणि सति ‘तद्धितेष्वचामादेः’
इत्यादिवृद्धौ ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे ज्येष्ठ इति सिद्धम् । ततः स्त्रियाम्
‘दिङ्गानम्’ इति ङीपि पुनः ‘यस्य’ इति लोपे सिद्धं ज्यैष्ठीति । तस्माज्ज्यैष्ठी
विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे ‘सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्’ इत्यणि ‘यस्येति च’
इतीकारलोपे सिद्धं ज्यैष्ठमिति । अत एवामरसिंहोपि—‘पुण्ययुक्ता पौर्ण-
मासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥’
इत्यादिवृद्धिसहितानेव पौषादीनूचे । क्वचित्तु ज्यैष्ठमिति पाठः स प्रामादिकः ।
तस्मादेकशेषः सर्वथानुपपन्नः । एवमशुद्धैकशेषांगीकारे सत्यपि त्रिशब्देन
साकं त्रयाणां ज्येष्ठानां समाहार इति ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति
तत्पुरुषे समासे ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ इति द्विगुसंज्ञायाम् ‘द्विगोः’ इति ङीपि
त्रिज्यैष्ठेति भाव्यं न पुनस्त्रिज्येष्ठमिति दूषणद्वयमस्ति । अत्र क्रमेण समाधिः
‘ओर्गुणः’ इत्यत्र ‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणग्रहणम् ‘संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः’ इति परिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन ‘तद्धितेष्वचामादेः’ इत्यादिवृद्धे-
रनित्यतामंगीकृत्य ज्येष्ठमासप्रयोगोपपत्तिः । अतो ज्येष्ठौ च ज्येष्ठश्चेति सरूप-
त्वादेकशेषः सिद्धः । ततस्त्रिशब्देन समासे ‘पात्रार्घ्यतस्य न’ इति स्त्रीत्वनि-
षेधात्पात्रादेरित्याकृतिगणत्वान्नपुंसकत्वमंगीकार्यमिति सिद्धं त्रिज्येष्ठमिति ।
अथास्यापवाद उच्यते—केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे सूर्यं वह्निं कृत्तिकास्थं
प्रोह्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभ इति
केचिद्वृत्तः । एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो
मंगलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम् । यदाह भरद्वाजः—‘ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत
भास्करे चानलस्थिते । नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत् ॥’

विशेषमाह स एव—‘दशाहं चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः । अर्कभोग्या-
नग्निभयं मुनिः प्राह पराशरः ॥’ इति । तन्त्रांतरेपि ‘कृत्तिकास्थं रविं स्वस्वा
ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् ॥ व्रतबंधं
विवाहं च चूडां कर्णस्य वेधनम् । ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणं ज्येष्ठपुत्र-
गम् ॥’ इति । अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षेपि मंगलकृत्यनि-
षेधमाह चात्स्यः—‘मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदु-
हित्रोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा ॥’ भरद्वाजोऽपि—‘मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं
परिणयव्रतम् । आषपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥’ इति । स्वयं च
ग्रंथकर्त्रा—‘ज्येष्ठापस्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेपि नेष्यते’ इत्युक्तं प्राक् । कैश्चि-
द्ग्रहणं शिष्टाचाराभावं सूचयितुं कृतम् ॥ १५ ॥

अथ निजकुलोत्पन्नानां तथैकोदराणामपि पुत्रकन्यानां विवाहादिमंगल-
कृत्ये कालनियमपुरःसरं पूर्वापरीभावनिषेधं विशेषांतरं च हरिणीछंदसाह—

सुतपरिणयात्षण्मासांतः सुताकरपीडनं

न च निजकुले तद्वद्वा मंडनादपि मुंडनम् ।

न च सहजयोर्द्वे भ्रात्रोः सहोदरकन्यके

न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया ॥१६॥

सुतपरिणयादिति ॥ देहलीदीपन्यायेनात्रापि निजकुल इति संबध्यते ।
निजकुले स्ववंशे सुतस्य परिणयाद्विवाहात्परतः षण्मासांतः सौरमासषट्क-
मध्ये सुतायाः कन्यायाः विवाहो न स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘पुत्रोद्वाहा-
न्नेव पुत्र्याः कदाचिद्विवाहमासात्कार्यमुद्वाहकर्म’ इति । नारदोऽपि—‘पुत्रो-
द्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुव्रजे । कुर्यान्न व्रतमुद्वाहान्मंगले नाप्यमंगलम् ॥’
इति । अयं च निषेधः कुलपरो द्रष्टव्यः । यदाह चात्स्यः—‘स्त्रीविवाहः
कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिः । निर्गमादादितो न
प्रवेशो हितस्तत्र संवत्सरांतोऽवधिः कीर्तितः ॥’ इति । अब्दभेदे तु नार्य
कालनियम इति ‘चूडाव्रतं च’ इत्यत्र ग्रंथकृद्ब्रूयति । निजकुल इति । स्ववंशे पुत्र-
स्य कन्याया वा मंडनाद्विवाहान्मुंडनं चौलमुपनयनमहानाश्रयादिव्रतचतुष्टयं
समावर्तनं वा तद्वत्षण्मासांतर्न कार्यम् । यदाहात्रिः—‘कुले ऋतुव्रत्यादर्वाह-
मंडनान्नतु मुंडनम्’ इति । तस्मान्मुंडनान्मंडनं कार्यम् । तथा कन्याविवाहा-
दनंतरं पुत्रस्य विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘मुंडनान्मंडनं कार्यं
मंडनान्नेव मुंडनम्’ इति । वसिष्ठः—‘पुत्रीविवाहात्परतः सदैव शुभप्रदं
पुत्रविवाहकर्म’ इति । नचेति । सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न
द्वेये नोद्वाहो । उक्तं च नारदेन—‘नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।
नूनं कदाचित्तुद्वाहो नैकदा मुंडनद्वयम् ॥’ इति । ‘एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्र-
योर्नैकजन्ययोः’ इति वसिष्ठोक्तेश्च । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनै-

कस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । 'न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन' इति वसिष्ठोक्तेः । नारदोऽपि—'प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम्' इति । प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः । मत्पुत्राय चेत्स्वया कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः । कान्यकु-
ब्जभाषया 'गुरावद्' इत्याहुः । एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिवानेऽपि द्रष्टव्यः । न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्थ इति । सुतश्च सुतश्च सुतौ 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः । सुताच सुतश्च सुतौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । सुतौ च सुता इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । अत्रापि 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः । तेषां सोदरभ्रातृणां विवाहः अब्दार्थे वर्षार्थे सौरपणमासमध्ये न कार्यः । यदाह नारदः—'विवाहस्त्वेकजन्यानां षणमासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षै-
स्तत्रैका विधवा भवेत् ॥' विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एक-
मातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य इत्यर्थः । तथाच बृद्धमनुः—'एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्या-
न्मातृभेदे विधीयते ॥' इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये तु निषिद्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति कालसावकाशद्योतनाय । षणमास-
मध्ये सर्वथैव न कार्या । 'विवाहस्त्वेकजन्यानां षणमासाभ्यन्तरे यदि' इति नारदवाक्यस्वरसात् । यमलज्जातयोस्त्वपत्ययोनियतकालानां जातकर्मादिकर्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसंभवात् ।
नन्वत्र पुरुषस्त्रियोरित्युक्ते पुरुषकन्ययोरेव समानक्रियानिषेधोऽवगम्यते न द्वयोः कन्ययोः पुत्रयोर्वेति । नच पुरुषौ च स्त्रियौ चेति द्वन्द्वे कृते द्वयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा निषेधः सेत्स्यतीति वाच्यम् । यतः—'सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायकः' इति न्यायात्पुत्रकन्ययोरनिषेधः स्यात् । आवृत्त्या विवक्षितार्थसिद्धिश्चेन्न । आवृतौ प्रमाणाभावात् । किंच पुरुषौ च स्त्रियौ चेति कृतैकशेषयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्चेति 'चार्ये द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वे चतुष्पापत्तौ द्विवचनानुपपत्तेः । ननु 'युगपदधिकरणवचनो द्वन्द्वः' इति वार्तिककारवच-
नात् धवौ च खदिरौ च धवखदिरावित्यादावन्योन्यसाहित्यप्रतिपत्तये द्विव-
चनबहुवचनांतेनैव द्वन्द्वान्तःपातिना सर्वेण पदेन विगृहीतव्यमिति । अत-
एवं द्वन्द्वापवादके एकशेषे सूत्रे महाभाष्यकृतान्युक्तम् । सहविवक्षायामेक-
शेष इत्येकः षष्ठः पक्ष उपन्यस्तस्तत्र तेनैवाशक्यसमाहितं 'न तर्हीदानीमिदं भवति । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाः इति नैतत्सहविव-
क्षायां भवति तथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेव निदर्शयितव्या' इति । अतः कृतसाहित्यप्रतिपादनयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्च द्विवचनांतयोर्द्वन्द्वेनैव बहुवचनो-
पपत्तिः । एवंसति पुत्रकन्ययोः सोदरयोः समानक्रियानिषेधो ननु पुत्रयो-
र्द्वयोः स्त्रियोश्चेति । वस्तुतस्तु तत्रैकवचनांतपदविग्रह एव । साहित्यप्रतिप-
त्तिस्तु द्वन्द्वात्पर्यादुपपत्तेति नानेकपदलक्षणादिक्लेशः सोढव्यः । इत्येतत्प्रपं-

चितं तंत्ररत्ने महतायासेन । महाभाष्यकृदुक्तिस्तु व्यादीनामेव परस्पर-
साहित्येन द्विवचनाद्यर्थसंपत्तौ वचनांतरानवसरप्रतिपादिकेत्यभियुक्ताः ।
तथाच प्रागुक्तश्चतुष्पापत्तिरूपो दोषः स्यादेवेति । अस्त्विति चेन्न । एकमातृज-
योरिति द्विवचनानुपपत्तिः स्यात् । तत्रापि बहुवचनमस्तु । एकमातृजातानां
एकवत्सरे पुरुषाणामिति चेन्न । उभयथापि छंदोभंगदोषोपपत्तेः । किंच
यद्ययमर्थो विवक्षितः स्यात्तदा छंदोभंगदूषणमपहाय स्पष्टैरेव पदान्तरैर्नार-
दादिवाक्यविवक्षेधं कुर्यात् । अत्र ब्रूमः । एकमातृजयोः सोदर्ययोः ययोः
कयोश्चित्समानक्रियानिवेध इत्येतावानस्य वचसोऽर्थः । द्विवचनोपादानं तु
द्वयोरपि निषेधो यथा स्यात्तत्र कैमुतिकन्यायेन त्रयाणां सोदराणामर्थ्याक्षिप्त
एव निषेधः । पुरुषस्त्रियोरिति तु पदं दृष्टांतार्थम् । नारदादिवाक्ये तु
बहुवचनोपादानं बहूनामपि सोदराणां संग्रहार्थं न तु बहुत्ववि-
वक्षायां बहूनामेव सोदराणां निषेधार्थम् । तेन द्वयोर्बहूनां वा सोद-
राणां निषेधः सिध्यति । अतएव पराशरोपि—‘एकोदरप्रसूतानामेकस्मि-
न्वत्सरे यदि । पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत् ॥’ इति । तुल्य-
न्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्यत्वाद्द्वयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः । ‘नैकदा मुंडन-
द्वयम्’ इति वसिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन्वर्षे मुंडनं चौलमुपनयनं वा ।
ननु कन्याविवाहकाल एव उपनयनं निर्णीयते । यदाह हारीतः—‘विद्या-
श्रयो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं
भिक्षाचर्या च । सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे यथाकथंचिदुपनयनं विधाय
विवाहः कार्यः’ । एवंसति सोदरकन्याविवाहस्य सोदरपुत्रोपनयनस्य च
समानसंस्कारत्वात्तयोरेकवर्षे निषेधः स्यात् । उच्यते—‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुप-
नयेत् गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्’ इति । अन्यच्च—‘वसंते
ब्राह्मणमुपनयेत् ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्’ इति आपस्तम्बसूत्रेषु ।
‘स्वकुलाचारवर्त्मशो माघमासे तु फाल्गुने । विविशश्चार्यर्वांश्चैत्रे वेदवेदांग-
पारगः ॥ वैशाखे धनवान् वेदशास्त्रविद्याविशारदः । उपनीतः कुलाढ्यः
स्याज्येष्टे विधिविदांबरः ॥’ इति नारदादिसंहितास्वपि ब्राह्मणादिवर्णत्रय-
ग्रहणार्पुल्लिंगस्य विवक्षितत्वाच्च स्त्रीशूद्राणां व्रतबंधनिषेधावगमात् ।
यान्तु—‘विप्राणामुपनयनं वसंतसमये धराधिनाथानाम् । ग्रीष्मर्तौ शरदि
विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः ॥’ इति वसिष्ठादिवाक्यानि पुंस्त्री-
साधारणानि प्रतीयन्ते, तानि नारदवाक्यैक्यताबलात्पुंविषयकाण्येव ।
ब्राह्मण्यः विप्राश्च विप्राश्च ब्राह्मणा इति ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषेपि प्रमाणा-
भावः । अतएव याज्ञवल्क्यः—‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं खंदनात्पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमंतो मास्येते जातकर्म च ॥ अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ एवमेतैः
शर्म याति बीजनभंसमुद्भवम् ।’ इत्युक्त्वा मध्ये चोपनयनं विहाय ‘तूष्णी-
मेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः ॥’ इत्याहस्य । ततो ‘गर्भाष्टमेष्टमे

वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥
इत्युपनयनमुवाच । यद्येषोऽभिप्रायोऽनभिमतः स्यात्तदा 'चूडा कार्या यथा-
कुलम्' इत्यस्याग्रे 'गर्भाष्टमे' इत्येकं पद्यमुक्त्वा 'एवमेतः शमं याति बीज-
गर्भसमुद्भवम् । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्तरकः ॥' इत्यव-
क्षत् । अतः स्त्रीणामुपनयनं नास्त्येव । यत्तु प्रागुक्तं हारीतवाक्यं तत्कल्पो-
त्तरविषयम् । यदाह यमः—'पुराकल्पे हि नारीणां मौजीबंधनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीग्रहणं तथा ॥ पिता पितृव्यो भ्राता वा नैना-
मध्यापयेत्परः । स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥' इति । ननु
यद्यपि मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि भातिदेशिकमस्ति । यदाह
मनुः—'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासो
गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥' इति । या तेन समानक्रिया सेत्स्यतीति । संख्यम् ।
अतिदेशोऽयमुपनयनधर्मप्राप्त्यर्थः । यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात्प्राक्काम-
चारकामवादकासभक्ष्याद्याचाराणामदोषप्रताप्तिः । तदनंतरं तूपनयनधर्माणां
संध्यास्नानादीनां प्रारम्भनिरसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-
मपि विवाहात्प्राक्कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वति । विवाहस्य तु द्विजत्व-
सिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकम् 'पतिसेवा गुरौ
वासः' इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति । नन्वतिदेशेन स्त्रीणामुपनयनधर्मप्रापण-
मस्तु समानसंस्कारमप्युच्यते । नात्र समानशब्दः सदृशार्थकः तेन तद्विज्ञात्वे
सति तद्वत्तत्त्वोपनयनं सादृश्यलक्षणाद्यथाकथं चित्सर्वत्र सादृश्यसंभवेन
विजातीयसंस्काराणामपि चौलाजप्राशनानां सोदरपुत्रभ्रातृसंबन्धिनां निषेध-
प्रसंगात् शिष्टाचारविरोधाच्च । किंत्वेकशब्दपर्यायः सदृशशब्दस्तेनैकजातीय-
क्रियानिषेधः । उपनयनत्वं विवाहत्वेन वैकजातीयत्वम् । एवं सर्वेष्वपि कर्मसु
एकजातीयत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मात् सोदरपुत्रकन्यासंबन्धिनोर्विवाहोपनयनयोः
समानसंस्कारत्वाभाव इत्येव सिद्धांतः फलितः । अतः पाण्मासिको निषेधस्त-
योर्नास्ति तेनात्र प्रथमं पुत्रोपनयनं विधाय यथावकाशं कन्याविवाहः सुखेन
कार्यः । तस्मादेकमातृजयोः कन्ययोः पुत्रकन्ययोर्वा विवाहादिरूपः समान-
क्रियानिषेधः षण्मासमध्येऽस्त्येव । केचित्तु कन्याविवाहादनंतरं द्वितीयकन्या-
विवाहः समनंतरमेव दोषाभावात्सुखेन कार्य इत्याहुः । यदुक्तं गर्गोण—
'पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्र्यंतरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति
सुरयः ॥' इति । तत्र । भिन्नमातृविषयत्वाद्गर्गवाक्यस्यापूर्वाक्तपराशरवाक्यस्व-
रसात् । 'समानापि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे कुहितुः कार्यो
न विवाहश्चतुर्दिनम् ॥' इति नारदोक्तेश्च । वसिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः—
'एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति ज्ञातात-
पोऽन्नवीत् ॥' इति चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्रयम् । तदुक्तं रुयवनेन—
'आदौ चौलं ततो मौजी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे दुधैरुक्तो मातृरैक्ये
न कर्हिचित् ॥' इति । एवंस्थिते भिन्नोदरमंगलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन्म-

द्वये न कार्यम् । किंच गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यम् । यद्वाह वसिष्ठः—
 द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभन-
 मुत्सुको वा द्वारेऽथ वाचार्यविभेदतोऽपि ॥' इति । द्वारे द्वारभेदे । यमलजा-
 तयोस्त्वयमपि निषेधो नास्ति । 'एकस्मिन्वत्सरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
 क्षौरं चैव विवाहं च मौजीबंधनमेव च ॥' इति पराशरोक्तेः । क्षौरं
 चौलम् । भट्टकारिकायां च—'एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मंडपे तथा ।
 कर्तव्यं मंगलं स्वस्त्रोर्भात्रोर्यमलजातयोः ॥' इति । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण ।
 'जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्त्रपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता
 मता ॥' इति मन्त्रकेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम् । देवलोऽपि—'यस्य जातस्य
 यमयोः पश्यति प्रथमं सुखम् । संतानः प्रथमश्चैव तस्मिज्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठा-
 तम् ॥' इति । संतानो वंशः । शुभे इति । शुभे विवाहादिमंगलकृत्ये
 पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्या । विशेषेणाभिधानात्कुलेयं निषेधः 'मंगले
 नाप्यमंगलम्' इति नारदोक्तेः । अमंगलं श्राद्धं तु समाप्ते एव मंगले कार्य-
 मित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनंतरं लग्नं निर्धार्य विवाहादि-
 मंगलकृत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ प्रतिकूलदोषमाह—

वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् ।
 मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शांत्याथवा सूतकनिर्गमे परैः ॥१७॥

वध्वा इति ॥ निश्चयोत्तरं वाग्दानानंतरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि
 कुले वंशे तत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कश्चन सपिंडो नाशं व्रजेत्प्राप्त्यान्तत्र मासोत्तरं
 मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलम् । ततः शांत्या स्वनुष्ठितया विवाहः
 सुखेनेष्यते । उक्तं च स्मृतित्चंद्रिकायाम्—'कृते वाङ्मिश्रये पश्चान्मृत्युर्भवति
 गोत्रिणः । तदा न मंगलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥' इति । विशेषमाह
 मेधातिथिः—'पुरुषत्रयपर्वतं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा
 मुंडनमंडने ॥' इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं द्रष्टव्यम् । उक्तं च मांडव्येन—'अ-
 न्येषां तु सपिंडानामाशौचं माससंमितम् । तदंते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं
 विधीयते ॥' इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः—'वरवध्वोः पिता
 माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥' इति ॥
 'पिता पितामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी
 वा विवाहिता ॥ एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ॥' इति । 'अन्यैरपि
 विपन्नैश्च केचिद्वचुर्न तद्भवेत्' । उक्तेभ्योन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह
 मांडव्यः—'वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं
 विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पितुराशौचमब्धं स्यात्तदूर्ध्वं मातुरेव हि । मासत्रयं
 च भार्यायास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥' दैवज्ञमनोहरे विशेषः—'प्रतिकूले सपिं-
 डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥ दुर्भिक्षे

राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्यति॥
इति । मेधातिथिः—‘दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्तिन-
श्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । संकटे समनुप्राप्ते याज्ञावल्क्येन योगिना । शांतिरुक्ता
गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शांतिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदेपदे॥’ इति । अथावश्यकत्वेऽपवादमाहाय-
वेति । स्वस्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनिर्गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शांत्या च स्वनु-
ष्ठितया विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्यते । यदाह मेधातिथिः—‘प्रेतका-
र्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां’ इति । ज्योतिःप्रकाशेऽपि ‘प्रतिकूलेपि कर्त-
व्यो विवाहो मासमंतरा । शांतिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः॥’
इति । सत्यावश्यकत्वे स्वस्वाशौचादनंतरं मासमध्येपि शांतिं विधाय विवाहः
कार्य इत्यर्थः । पुरुष इत्यत्र ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘पुरुषाः
पुरुषा नराः’ इत्यमरश्च ॥ १७ ॥

अथ ‘प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा मुंडनमंडने’ इति प्रागुक्तमेधातिथिश्लोकोत्त-
रार्धपरार्थं सापवादमुपजातिकयाह—

चूडा व्रतं चापि विवाहतो व्रताचूडा च नेष्टा पुरुषत्रयांतरे ।
वधूप्रवेशाच्च सुताविर्निर्गमः षण्मासतो वाब्दविभेदतः शुभः १८
चूडेति ॥ चूडा चौलं व्रतमुपनयनं च अपिशब्दान्महानाख्यादिसमाव-
र्तनं च विवाहात्परतः पुरुषत्रयांतर एव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाचूडा
पुरुषत्रयपर्यंतं नेष्टा । तथा वध्वाः स्नुषायाः प्रवेशादनंतरं कन्यायाः विनि-
र्गमोपि पुरुषत्रयपर्यंतं नेष्टः । ‘एतन्मूलवाक्यं पुरुषत्रयपर्यन्तम्’ इत्यादि ।
‘आदौ चौलं ततो मौजी’ इत्यादि च प्राग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य च-
तुर्थत्वादौ नायं दोषः सचायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्यन्तमेव । अतः ष-
ण्मासत इति मासषट्कानंतरमयं व्यत्यस्तोपि विवाहादिः सर्वो विधिः शुभः ।
एतन्मूलवाक्येपि कुले ऋतुत्रयादवाक् इत्यादिप्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते ।
वेति । वा अथवाऽब्दभेदात् वर्षभेदात्षण्मासमध्येपि शुभः । यथा मासे
मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहिता-
सारावल्याम्—‘फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कु-
र्वीत नर्तुत्रयविलंघनम् ॥’ इति । अत्र फाल्गुनपदं प्रागब्दगतमासांतरस्याप्यु-
पलक्षणम् । चैत्रपदं चीत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणम् । तत्र कैमुतिकन्यायेन
यत्र स्वल्पं कालांतरं तत्रापि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यमब्द-
भेदस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥ १८ ॥

अथ प्रसंगान्मूलादिवदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूरवयोः श्वशुरादिपीडकत्वं वसं-
ततिलकयाह—

श्वश्रुविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः

कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च ।

ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजं च

शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥ १९ ॥

श्वश्रूविनाशमिति ॥ अहिजावाश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रवाः साक्षा-
ज्जर्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः । तथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ
श्वश्रुरं हतो मारयतः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘नैर्ऋत्यभोजतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवश्यं श्वश्रुरं निहंति । तदंत्यपादे जनितो निहंति नैवोत्क्रमेणाहिभवः
कलत्रम् ॥’ इति । अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुता चेति पूर्वोक्तेः ।
‘मूलजा श्वश्रुरं हंति व्यालजा च तदंगनाम्’ इति नारदोक्तेश्च । तस्य श्वश्रुरस्यां-
गनां पत्नीम् वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं ननु सापत्नमातरं हंतीत्यर्थः । तदेव
स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन—‘जनकं जननीं हंति भर्तुर्मूलाहिधिष्ण्यजा’ इति । तुल्य-
न्यायत्वात्कन्याया अपि साक्षान्मातरम् । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्ना क-
न्या स्वधवाग्रजं भर्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हंति । शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्ना क-
न्या देवरस्य भर्तुः कनिष्ठबंधोर्नाशकर्त्री भवति । यदाह वसिष्ठः—‘सुरेश-
ताराजनिता धवाग्रजं द्विदेवताराजनिता तु देवरम्’ इति । हंतीत्यनुवर्तते ।
नारदोपि—‘पुत्री पत्यग्रजं हंति देवरं तु द्विदेवजा’ इति ॥ १९ ॥

अथ विशाखामूलश्लेषोत्पन्नप्रोक्तदोषापवादमनुष्ठुभाह—

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा ।

मूलांत्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ ॥ २० ॥

द्वीशेति ॥ द्वीशं विशाखा । अन्यत्पूर्वार्धे स्पष्टमेव । यदाह च्यवनः—
‘विशाखातुलया युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखावृश्चिकोद्भूता देवरं हंत्य-
संशयम् ॥’ इति । वृद्धनारदोऽपि—‘न हंति देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदे-
वजा । चतुर्थपादजा स्याज्या वृष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥’ तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे
निषेधः फलित इत्यर्थः । मूलेति । तयोः श्वश्रुरश्वश्रवोः । मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ
तौ कन्यासुतौ श्वश्रुरसौख्यदौ आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रवोः सौ-
ख्यदौ । तदुक्तं नारदेन—‘सुतः सुता वा नियतं श्वश्रुरं हंति मूलजः । तदं-
त्यपादजो नैव तथाश्लेषाद्यपादजः ॥’ अत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । हेतुः स एव ।
इति वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारः ॥ २० ॥

अथैवं वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारं निरूप्य मेलकसंबन्धी वि-
चारः प्रस्तूयते । तत्र केचिदशकूटान्याहुः । तदाह नारदः—‘दिनं गणं च
माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरिव च । राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः ॥ पुनश्च
वर्णकूटं च माहेन्द्रं च ततः परम् । एते द्वादशयोगाश्च प्रीतिमेदाः प्रकीर्तिताः ॥’
इति । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः—‘माहेन्द्रं गणकूटं च दिनकूटं
च योजिजम् । स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटं च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् ॥ राशिराश्यधि-
पाख्ये च वेधो नाड्याख्यकूटकम् । भूतर्लिगाख्यकूटं च जात्याख्यं पक्षिकूट-

कम् ॥ योगिनीगोत्रकूटं च कूटान्यष्टादशैव तु । दंपत्योर्बृद्धिकारीणि यत्नाच्चि-
त्यानि शास्त्रतः ॥' इति । तत्र दशकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात्तानि
विहाय सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि विवक्षुरादौ तान्यनुष्टुप-
छन्दसाह—

वर्णो वश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् ।

गणमैत्रं भकूटं च नाडी चैते गुणाधिकाः ॥ २१ ॥

वर्ण इति ॥ एते राशिकूटभेदा वर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका एकादि-
गुणाधिकाः स्युः । यथा वर्णमैत्र्यामेको गुणः वश्ये द्वौ गुणौ तारायां त्रयो
गुणाः योनिमैत्र्यां चत्वारः ग्रहमैत्र्यां पंच गणमैत्र्यां षट् सप्तकूटे सप्त नाडी-
भेदेऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम्—'वर्णो वश्यं तथा योनिग्रहणभकूटनादिकाश्चेति ।
ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्धटने ॥' इति । स्त्रीपुंसयोरिति 'अचतुर'
इत्यादिना निपातः । दैवज्ञमनोहरेषि—'नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सप्ता-
शिकूटके । षट् गुणा गणमैत्र्यां च सौहार्दे पंच खेटयोः ॥ योनिमैत्र्यां च
चत्वारस्त्रयस्ताराबले गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्तितः ॥'
इति ॥ २१ ॥

अथ प्रतिज्ञाक्रमेण वर्णकूटं तावत्प्रमाणिकयाह—

द्विजा क्षपालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽग्निजाः ।

वरस्य वर्णतोऽधिका बधूर्न शस्यते बुधैः ॥ २२ ॥

द्विजा इति ॥ मीनवृश्चिककर्कराशयो द्विजाः ब्राह्मणाः ततोऽनंतरमन्ये
मेषसिंहधनूराशयो नृपाः क्षत्रियाः । वृषकन्यामकरा विशो वैश्याः । मिथु-
नतुलाकुंभा अग्निजाः शूद्राः । ततश्च बधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः
ब्राह्मणादिकाद्वधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधैर्न शस्यते । किंतु समा हीना वा
शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः—'क्षपालिकर्कटा विप्रास्तदूर्ध्वाः क्षत्रिया-
दयः । पुंवर्णराशौ स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् ॥ वर्णज्येष्ठा तु या नारी
वर्णहीनस्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्ता विनश्यति ॥' अत्रैको
गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा । वर्णहीने तु गुणाभावः । तदुक्तं दैवज्ञम-
नोहरे—'एको गुणः सद्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं
केप्याहुः सदृशे दलम् ॥' इति । दलमर्धम् ॥ २२ ॥

अथ वश्यकूटमिन्द्रवज्रयाह—

हित्वा मृगेंद्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः ।

सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् २३

हित्वेति ॥ नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंह-
स्यत्वा वश्याः । ननु मनुष्याणां च जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः स-

हावस्थानाभाव इत्यत आह—तथेति । एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकर-
कुंभमीनास्तु भक्ष्याः किंपुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः । सिंहस्य वशोऽलिं
वृश्चिकं विना सर्वे राशयो वश्याः । अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां जलचराणां
चतुष्पादजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो
ज्ञेयम् । यदाह वसिष्ठः—‘वश्यास्त्यक्त्वा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहं तस्या-
प्येकमन्ये विधेयाः । कीटं त्यक्त्वा लोकतोऽन्यत्प्रसिद्धं वश्यावश्यं नैव तोया-
लयाश्च ॥’ तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः ।
अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरेऽभिहितः—‘सख्यं वरं च भक्ष्यं च वश्य-
माहुस्त्रिधा बुधाः । वरैः भक्ष्यं गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् ॥ वश्यवरैः
गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽधिकः ।’ इति । यद्यपीदं बधूवरयोः परस्परं
तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोपेक्ष्यं
नतु विपरीतम् । ‘वर्णज्येष्ठा तु या नारी’ इत्यनेन समानन्यायत्वात् ।
अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव ॥ २३ ॥

अथ ताराकूटमनुष्टुभाह—

कन्यर्क्षाद्वरं यावत्कन्याभं वरमादपि ।

गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत्स्मृतम् ॥ २४ ॥

कन्यर्क्षादिति ॥ कन्याजन्मनक्षत्राद्वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्ष-
त्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततो विशिष्टेऽके नवमिर्मक्ते यदवशिष्टं तच्च त्रिपं-
चसप्तमितं भवेत्तदा भवत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितं चे-
त्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तं भवति । यदाह नारदः—‘स्त्रीभमारभ्य गणने
नवपर्यायतः क्रमात् । जन्मत्रिपंचसप्तस्य पुंभं स्याद्वरनाशनम् ॥ पुंभमारभ्य
गणने स्त्रीभं जन्मादिके स्थले । स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत् ॥’
दिनकूटं शार्ङ्गार्येऽपि—‘नरर्क्षाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं कन्यमादपि । वरं
नवहृच्छेषास्ताराः संति परस्परम् । त्यक्त्वा त्रिपंचसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः
शुभाः ॥’ इति । यत्तु कश्यपेन—‘गणयेत्कन्यकाधिष्ण्यादावृश्या वरजन्म-
भम् । जन्मत्रिपंचसप्तर्क्षं हित्वान्यर्क्षं शुभप्रदम् ॥’ इति कन्यानक्षत्रादेव
गणनोक्ता । अतएव—‘भीरुभादचलपंचतृतीयाः शोकवैरविपदे वरताराः’ इति
केशवार्केणाप्युक्तात्यावश्यकद्योतनार्था । तथाहि द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने
शुभं चेच्छुभमेवाशुभं चेदशुभमेव । तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभ-
त्वेपि स्त्रीनक्षत्राद्वरनक्षत्रत्वशुभं नापेक्षितमेवेति भावः । अत्र गुणविभागो
दैवज्ञमनोहरे—‘एकतो लभ्यते तारा शुभा चैवाशुभान्यतः । तदा सार्धो
गुणश्चैव ताराशुद्धा मिथः स्त्रियः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समा-
विशेत् ॥’ इति । अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेऽप्युक्तम् ।
तद्व्यतिरेकता पृक्तनक्षत्रे तावत् ‘राश्यैक्ये चेद्विचमृशं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये

राशियुग्मं तथैव' इति वक्ष्यमाणत्वाच्चोक्तम् । दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सन्नकूटे तु दोषाभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ योनिकूटं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

अश्विन्यंबुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः

सिंहो वस्वजपाद्भयोः समुदितो ग्राम्यांत्ययोः कुंजरः ।

मेघो देवपुरोहितानलभयोः कर्णांबुनोर्वानरः

स्वाद्वैश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चांद्राब्जयोन्योरहिः ॥ २५ ॥

ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरंग उदितो मूलार्द्रयोः श्वा तथा

मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवौदुरुः ।

व्याघ्रो द्वीशभचित्रयोरपि च गौरर्यम्णबुधयर्क्षयो-

र्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत् ॥ २६ ॥

अश्विनीति ॥ ज्येष्ठेति च ॥ अश्विनीशततारकयोर्हयः अश्वो योनि-
रुक्तः । स्वातीहस्तयोः कासरो महिषः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासर-
सैरिभाः' इत्यमरः । वस्वजपाद्भयोर्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः । ग्राम्यां-
त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुंजरो हस्ती । पुष्यकृत्तिकयोः मेघोऽजः । कर्णांबुनोः
श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्यात् । उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः । चांद्रं मृगः
अब्जयोनिर्ब्रह्मा तद्गं रोहिणी तयोरहिः सर्पो योनिः । ज्येष्ठानुराधयोः
कुरंगो हरिण उदितः । मूलार्द्रयोः श्वा कुकुरः । तथा पुनर्वस्वाश्लेषयोर्मा-
जार्जः । अथ मघापूर्वाफल्गुनी बुधयर्क्षमुत्तराभाद्रपदा तयोर्गौर्योनिः । तथा
तथैव अपि चेत्यादयः शब्दाः पादपूरणार्थाः । फलमाह—पादगयोरिति ।
एकस्मिन् पादे चरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा ज्ञेयर्थः ।
यथा । 'अश्विन्यंबुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः' इति पादस्तत्रो-
क्तयोर्भयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि
द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः—'अश्वेभमेपभुजगद्वयकुकुरौ तु मेघौ तु मूषक-
मथौदुरुगोलुलायाः । शार्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयं श्वा कीशोऽथ बभ्रुयुगकी-
शगवाश्चसिंहाः ॥ गौः कुंजराविति यथाक्रममाश्विनादिभानां भवन्ति खलु
कल्पितयोनिरूपाः ॥' लुलायो महिषः । गवारिर्व्याघ्रः । 'अवङ्गुफोडायनस्य'
इत्यवलादेशः । कीशो वानरः बभ्रुर्नकुलः 'बभ्रूरंगं श्वेणमिभेद्रसिंहमोत्वासुसंज्ञं
त्वजवानरौ च । गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिषं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥' इति ।
बभ्रूरगमित्यादौ च 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः । एतत्फलं
सापवादमाहान्निः—'एकयोनिषु संपत्यै दंपत्योः संगमः सदा । भिन्नयो-

निषु मध्या स्यादरिभावो न चेत्तयोः ॥ योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्यो वि-
योगदः । राशिर्विश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक् ॥' दोषो वियोगरूपः ।
अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरे—'अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु चतु-
र्दश । मैत्रं चैकात्मि मैत्रं च विवाहे नरयोपितोः ॥ महद्वैरे च वैरे च स्वभावे
च यथाक्रमं । मैत्रे चैवात्मिमैत्रे च खेदुद्विचित्रचतुर्गुणाः ॥' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ क्रमप्राप्तां ग्रहमैत्रीं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

मित्राणि ध्रुमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ

सौम्यश्चास्य समो विधोर्बुधरवी मित्रे न चास्य द्विषत् ।

शेषाश्चास्य समाः कुजस्य सुहृदश्चंद्रेज्यसूर्या बुधः

शत्रुः शुक्रशनी समौ च शशभृत्सूनोः सिताहस्करो ॥२७॥

मित्रे चास्य रिपुः शशी गुरुशनिक्षमाजाः समा गीष्पते-

मित्राण्यर्ककुर्जेदवो बुधसितौ शत्रू समः सूर्यजः ।

मित्रे सौम्यशनी कवेः शशिरवी शत्रू कुजेज्यौ समौ

मित्रे शुक्रबुधौ शनेः शशिरविक्षमाजा द्विषोऽन्यः समः ॥२८॥

मित्राणीति ॥ मित्रे इति च ॥ ध्रुमणेः सूर्यस्य भौमगुरुचंद्रा मित्राणि
शुक्रशनी वैरिणौ अस्य सूर्यस्य सौम्यो बुधः, समः । न शत्रुर्न मित्रं । एवं
सर्वत्र व्याख्येयम् । अथ विधोश्चंद्रस्य बुधरवी मित्रे च पुनरस्य विधोर्द्वि-
षत् शत्रुर्नास्ति । किंतु मंगलगुरुशुक्रशनयः शेषाः समा एव । अथ भौमस्य
चंद्रगुरुसूर्याः सुहृदः बुधस्तु शत्रुः शुक्रशनैश्चरौ समौ । अथ शशभृत्सूनो-
र्बुधस्य सिताहस्करो शुक्रसूर्यौ मित्रे । अथ बुधस्य शशी चंद्रः शत्रुः गुरुश-
निभौमाः समाः । अथ गीष्पतेगुरोः सूर्यभौमचंद्रा मित्राणि बुधसितौ शत्रू
सूर्यजः शनिः समः । अथ कवेः शुक्रस्य बुधशनी मित्रे चंद्रसूर्यौ शत्रू कुज-
गुरु समौ । अथ शनेः शुक्रबुधौ मित्रे रविचंद्रभौमाः परे शत्रव इत्यर्थः ।
अन्यो बृहस्पतिः समः । यदाह कश्यपः—'रवेः समो ज्ञो मित्राणि चंद्रा-
रेज्याः परावरी । इंदोर्न शत्रवो मित्रे रविज्ञावितरे समाः ॥ समौ कुजस्य
शुक्रार्कौ बुधोऽरिः सुहृदः परे । जस्य चंद्रो रिपुर्मित्रे शुक्रार्कौ इतरे समाः ॥
गुरोरारेंदुजा मित्राण्यार्कौ मध्यः परावरी । भृगोः समाबीज्यकुजौ मित्रे
ज्ञार्कौ परौ रिपू ॥ शनेर्गुरुः समो मित्रे शुक्रजौ शत्रवः परे ॥' इति । एत-
त्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात्सम-
मित्रं तु मध्यमम् । उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शत्रवं स्मृतम् ॥ शत्रु-
मित्रं च विज्ञेयं दंपत्योः कलहप्रदम् । अन्योन्यसमशत्रुत्वं दंपत्योर्विरहप्र-
दम् ॥' विरहो वियोगः । अस्यापवादस्तत्रैव—'राशिनाथे विरुद्धेपि सब-

लावशकाधिपौ । तन्मैत्रेपि च कर्तव्यं दंपत्योः शुभमिच्छता ॥' अत्र गुणवि-
भागो वैवक्ष्यमनोहरे—'ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पंच प्रकीर्तिताः । तत्रै-
काधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपंचकम् ॥ चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये
त्रयो गुणाः । मित्रवैरे गुणत्रैकः समवैरे गुणार्धकम् ॥ परस्परं खेटवैरे गुण-
शून्यं विनिर्दिशेत् । असङ्गे सममित्रादौ व्येका ग्राह्या यथोदिताः ॥' व्येका
यथोदिताश्चत्वार इत्यर्थः । अत्र शुक्रार्कजौ शुक्ररवीत्यादिषु 'अजाद्यदंतम्'
इति 'द्वंद्वे धि' इत्यर्कजरविशब्दयोः पूर्वनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-
त्वाच्च भवति । एवमपि 'देवताद्वंद्वे च' इत्यानङ्गं प्राप्नोति । सत्यम् । एक-
हविर्मासत्वेन प्रसिद्धसाहचर्ययोरेव द्वंद्वे आनङ्गं विधीयते । अत्र तु तदभा-
वान्नानङ्गं । परे इति । 'परं दूरान्यमुख्येषु परेरिपरमात्मनोः' इति यादवोक्तेः
परशब्दो नानार्थः । अत्र परशब्दस्य 'पूर्वपरावर' इत्यादिना व्यवस्थार्थवा-
चित्वे जसि वैकल्पिकसर्वनामसंज्ञोक्तेः । व्यवस्थानाम स्वाभिधेयापेक्षाऽव-
धिनियमः । स्वाभिधेयं च दिग्देशकालाः । अत्र तु शत्रुवाचके परशब्दे
व्यवस्थार्थाभावाद्वैकल्पिकी सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ततश्च 'जसः शी'
इति सर्वनामकार्याभावेऽनुपपन्नः परे इति प्रयोगः । यथेवं 'वितेनुरिंगाल-
मिवायशः परे' इति नैषधः । 'तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः' इति कालि-
दासः । इत्यादिषु हि शत्रुवाचकपरशब्दस्य भवदुक्तिप्रकारेण सर्वनामसं-
ज्ञाया अप्रवृत्तेः कथं सर्वनामकार्यप्रसंगः । उच्यते । गुणरत्नमहोदधिकारा-
दयस्त्राक्षिल्य एवैष प्रयोग इत्येवमाहुः । परे इति शिष्टप्रयोगदर्शनात् परश-
ब्दस्य नानार्थत्वादेवंविधे विषये व्यवस्थावाची परशब्दः कथं स्वस्मात्परः
परदेशावस्थित इति देशवाच्यत्वात् । तच्च परदेशावस्थितं यद्यपि पुत्रमा-
रभ्य शत्रुपर्यंतं साधारणं तथापि 'वितेनुरिंगालमिवायशः परे' इत्यादिषु
युद्धप्रस्तावाच्च शत्रुपरः परशब्दः । एवमत्रापि पथे मित्रसमानां पार्थक्येना-
भिधानात् । परशब्दस्य वृत्तिरिति ग्रंथकृदाशयः । अथवा व्यक्तमेव पठित-
व्यम् । 'रविशशिष्माजा द्विपोऽन्यः समः' इत्यलं विस्तरेण ॥ २७ ॥ २८ ॥

अथ गणकूटं वसंततिलकामालिनीभ्यामाह—

रक्षोनरामरगणाः क्रमतो मघाहि-

वस्त्रिद्रमूलवरुणानलतक्षराधाः ।

पूर्वोत्तरात्रयविधातृयमेशभानि

मैत्रादिर्तीदुहरिपौष्णमरुलघूनि ॥ २९ ॥

निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्या-

दमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।

असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो

दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकांततोऽत्र ॥ ३० ॥

रक्ष इति ॥ निजेति ॥ क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाक्यत्रयेणोच्यन्ते । मघा प्रसिद्धा अहिराक्षेषा वसुधनिष्ठा इन्द्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शत-
तारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षो-
गणः । पूर्वात्रयं उत्तरात्रयं चेत्येवं पञ्चभानि विधाता रोहिणी यमो भरणी
हैशा भार्वा एतानि भानि नरगणो मनुष्यगणः । मैत्रमनुराधा अदितिः पुन-
र्वसुः इन्दुर्भृगुः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत्खातिः लघूनि अश्विनीहस्त-
पुष्याः एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह नारदः—‘रक्षोगणः
पितृत्वाद्द्विदैवत्येन्द्रतारकाः । वसुवारीशमूलाहिकृत्तिकाभिर्युतास्ततः ॥ तिष्ठः
पूर्वोत्तराधातृयममाहेशतारकाः । इति मर्त्यगणा ज्ञेयाः स्यादमर्त्यगणाः परे ॥
ह्यादित्यार्कवाद्यन्त्यमित्राश्विज्येन्दुतारकाः ।’ इति । एतत्फलमाह—निजनिजग-
णमध्ये इति । स्वस्वगणविद्यमानस्त्रीपुरुषनक्षत्रयोः सतोरमृत्युकटोत्तमा प्रीतिः
स्यात् । यथा राक्षसगणयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा मनुष्यगणयोस्तथा देवगणयोर्वा
परस्परमृत्युकृष्टा प्रीतिः स्यादित्यर्थः । अमरा देवाः मनुजा मनुष्याः देव-
मनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं प्रीतिर्मध्यमा संप्रदिष्टा नोत्कृष्टा । असुर-
मनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः । द्वयोर्वा-
न्यतरस्य वेत्याकांक्षायाम् । ‘प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते’ इति न्यायेन मनुष्य-
गणस्यैव नाशः । दनुजविबुधयो राक्षसदेवगणयोः स्त्रीपुंसयोरेकांततो निश्च-
येन परस्परं वैरं स्यात् । अत्र गणकूटे । यदाह नारदः—‘दंपत्योर्जन्ममे-
चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्त्यानां राक्षसानां तयोर्मृतिः ॥’ क-
श्यपस्त्वेवमाह—‘स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमामरमर्त्ययोः । मर्त्यराक्षसयो-
र्वैरमसुरासुरयोपि ॥’ इति । अयमर्थः । पुरुषो रक्षोगणः स्त्रीमनुष्यगणा
तदा वैरं । यदि वैपरीत्यं तदा मृत्युः । तथा पुरुषो रक्षोगणः स्त्री देवगणा
तदा वैरं वैपरीत्ये मृत्युः । उक्तंच—‘राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति
मानुषः । मृत्युस्तत्र न संदेहो विपरीतः शुभावहः ॥’ शार्ङ्गर्षि—‘रक्षोगणः
पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी । केपीच्छति तदोद्वाहं व्यस्तं कोपीह ने-
च्छति ॥’ इति । एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्र गुणवि-
भागो देवज्ञमनोहरे—‘षट् गुणा गुणसादृश्ये पञ्च स्युः सुरमानुषे । नार्या
देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणास्त्रयः ॥ देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः ।
पुंसो रक्षोगणो यत्र नार्या देवोथवा नरः ॥ गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणो ग्रा-
ह्योऽन्यथा नहि’ इति । अस्यापवादमाह गर्गः—‘ग्रहमैत्री च राशिश्च विद्य-
ते नियतं यदि । न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधदम् ॥’ अत्रिरपि—
‘राक्षसीयोः सुहृद्भावो मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्येषुद्वाहः पुत्रपौ-
त्रप्रवर्धनः ॥’ अमुं परिहारं ग्रंथकृदप्यग्रे वक्ष्यति । मनुरपि—‘ग्रहमैत्री च

रज्जुश्च यदि नाडी पृथक् तयोः । विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरो नरः ॥' इति । रज्जुकूटं तु ग्रंथकर्त्रा नोक्तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ राशिकूटमनुष्ठुभाह—

मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे ।

द्विद्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत् ॥ ३१ ॥

मृत्युः षट्काष्टके इति ॥ स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः । यथा मेषकन्ययोः मेषवृश्चिकयोः । एवं नवात्मजे नवपंचमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात् यथा सिंहधनुषोः । एवं द्विद्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात् यथा मेषवृषयोः । अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सति सौख्यकृत्पाणिपीडनं स्यात् । यदाह नारदः—‘षट्काष्टके मृतिर्नदनवमे त्वनपत्यता । नैःस्वं द्विद्वादशेन्येषु दंपत्योः प्रीतिरुत्तमा ॥’ इति । अत्र विशेषो ज्योतिःप्रकाशे—‘पुंसो गृहात्सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च । द्विद्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिःके स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥’ इति । अन्यच्च—‘मृगः कुलीरेण धटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात्समसप्तकोयम् । तुलावृषेणाथ वृषेण सिंहो मेवेण कीटो मिथुनेन मीनः ॥ चापेन कन्या धटमेन चालिदौर्भाग्यदैन्ये दशसुर्यकेऽस्मिन्’ इति ॥ ३१ ॥

अथास्य दुष्टभकूटस्य परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽ-

थो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाडचृक्षशुद्धिर्यदि ।

अन्यर्क्षेऽपयोर्बलित्वसखिते नाडचृक्षशुद्धौ तथा

ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः ॥ ३२ ॥

प्रोक्ते इति ॥ प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि चेद्भूयोः स्त्रीपुरुषराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभो गदितः । यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा नवमपंचमे त्वेकाधिपत्याभावः द्विद्वादशे मकरकुंभयोः अथवा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभो गदितः । तथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ नवपंचमे मेषधनुषोरित्यादौ द्विद्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ । यदाह वसिष्ठः—‘द्विद्वादशे वा नवपंचमे वा षट्काष्टके राक्षसयोपितो वा । एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयम् ॥’ इति । राजमार्तंडः—‘अवेष्टिकोणे बहुपुत्रवित्ताद्विद्वादशे चार्थमुपैति कन्या । षट्काष्टके सौख्यफलं विंध्यते स्त्रीणां विवाहो ग्रहमैत्रभावे ॥’ इति । एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव ग्रहमैत्रैकाधिपत्याभाववैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति । यदाह नारदः—‘वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्धटमीनयोः । चापोक्योर्नृयुकीट-

भयोः कुम्भकुलीरयोः । पंचास्यमृगयोर्जन्मराशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः ॥' इति ।
 उक्षा वृषः । चापोक्षयोरित्यकारांतनिर्देशश्छांदसः । एतद्विभं मित्रषट्काष्टक-
 मित्याहुः । तदुक्तं जगन्मोहने—'मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः । क-
 किंचापभयोर्मीनसिंहयोर्गुग्मयोः ॥ कन्यकाकुम्भयोरन्यथायत्नादि विवर्ज-
 येत् ॥' इति । एवं च ग्रहमैत्र्यभावे वैरं नवमपंचममित्याहुः । तथाच शा-
 र्ङ्गधरीये शुक्रः—'मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते । मकरे
 कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपंचमे ॥' इति । कीटः कर्कटः । एतादृशस्य नवपंचमस्य
 फलांतरमुक्तं कैश्चित् । तथा ज्योतिर्निबंधे शार्ङ्गधरः—'वरवध्वोर्मातृपि-
 त्रोर्जीवितोस्तद्विनाशकृत् । त्रिकोणमीनकीटाख्यं न स्यादन्यत्र दोषदम् ॥' ए-
 तत्फलमनार्थत्वादुपेक्ष्यम् । इतोऽन्यच्च मेषसिंहादिकं नवपंचमं ग्रहमैत्रीसत्त्वा-
 न्मित्रं नवपंचममिति । ननु कर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रनव-
 मपंचममिव कथं गुरोश्चंद्रो मित्रमेव चंद्रस्य तु गुरुः समोपि मित्रमिवापदो-
 षतैव 'विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । तथासति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः
 स्यादिति चेत् । उच्यते—यत्र द्वेकस्य मित्रमपरस्य समत्वं तत्र दुष्टनवपंचम-
 मिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं त्रिकोणचतुष्टयमेव संभवति । यत्र
 तु भयतोपि ग्रहमैत्री तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपंचममिति व्यवहृतिः ।
 अयं च परिहारो वरवध्वोर्मातृपित्रोरित्यस्यापि दोषांतरस्य सत्यसति वा स-
 मूलत्वे नाशको भवति तुल्यन्यायत्वात् मृतमातापितृकयोस्तु वरवध्वोर्नायं
 दोषोन्मेषः एवं द्विर्द्वादशेऽपि । तथा जगन्मोहने वसिष्ठकश्यपौ—'द्विर्द्वाद-
 शं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु । मेषादौ युग्मराशौ तु निर्धनत्वं न संश-
 यः ॥ आयुष्यसंपत्सुतभोगसंपत्पुत्रार्थसंपत्पतिसौख्यसंपत् । सौभाग्यसंपद-
 नधान्यसंपत्पञ्चपादियुग्मे क्रमतः फलानि ॥ अजादियुग्मे क्रमतः फलानि
 वैधव्यमृत्युर्वधवध्वानि । वियोगसंतापमतीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृ-
 तानि ॥' इति । अथैवंविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाडीदोषाः सर्वथा
 स्याज्य एवेत्याह । नाड्यृक्षशुद्धिर्यदीति । 'ज्येष्ठार्थ्यग्नेशनीराधिपभयुगयुगम्'
 इत्यादिना वक्ष्यमाणानां त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थिति-
 रेकस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्टकादि विधेयम् ।
 यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तं च रत्न-
 मालायाम्—'भवनपतिमुद्धरं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव
 षट्काष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे
 स्यान्न नाडीसमाजः ॥' इति । अपिशब्दान्नवमपंचमद्विर्द्वादशयोरपि । अत्र
 केचित् । षट्काष्टकस्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणात् तस्यापवादकः षट्काष्टके-
 पीति परिहारः । किंतु निर्दां प्रतिपादयतोऽपिशब्दांतस्य वाक्यस्याधिपतिसै-
 न्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपंचमद्विर्द्वादशयोरेव दुष्टभूतयोर्विधानपर्यवसा-
 नात्तयोरेवापवादक इति । यथा—'ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्विपुलं ध-
 नम्' इति । अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा ननु धनवद्विप्रन्नरपूजा-

परापीति मैवं वोचः । 'द्विर्द्वादशे वा नवपंचमे वा षड्भाष्टके वा' इत्यादि च-
 सिष्टादिवाक्यानि दुष्टभकूटापवादभूतान्यविपतिमैत्र्यादिविशिष्टषडष्टकादि-
 विधत्ते 'षड्भाष्टके मृत्युः' इत्यादीनि निर्दार्थवाद्वाक्यानि ग्रहवैरप्रस्तषडष्टकादि-
 विषयाणि । अन्यथा दुष्टफलषडष्टकनिराकरणस्य नवमपंचमस्य द्विर्द्वादशयोरपि
 तुल्यत्वेनापवादकवाक्यानां विषयालाभात् । इष्टान्ते तु ब्रह्मप्रप्रायश्चित्तविधानस्य
 वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः । अथ ना-
 डीसमाजपदस्यायमर्थः । अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाडीनक्ष-
 त्राणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः—'नाड्यस्तिष्ठो न्यस्तनिःशेष-
 विष्ण्यास्त्रिभ्यश्चाश्वादिभ्य एव प्रसूताः । सर्पाकारस्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्रा-
 णामेकनाडीस्पृशं स्यात् ॥' इति । एवंच यत्र भकूटादयः सप्त भेदाः शुभा
 भवन्ति तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः । उक्तं च सप्तर्षिमतं
 विवाहपटले—'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान्सप्तभेदाग्रश-
 स्तात्' इति । अत्र केचित् नाडीसमाजशब्दोपादानात्समाजशब्दस्य समुदा-
 यवाचित्वात् त्रिचतुःपंचपर्वनाडीत्रयसमुदाये स्त्रीपुरुषतक्षत्रयोरैकनाड्यां पा-
 तस्तदा समस्तवश्यादिगुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपंचपर्वना-
 डीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः । अतएव 'भकूटादि-
 कान्सप्तभेदांश्च ते ताम्' इति विपरीतं वचनमनुकूलम् । अस्यावमाशयः । ते
 इति बहुत्वात्सप्त भकूटादयः शुभास्तामित्येकवचनानुरोधादेकामेव नाडीं परि-
 हरेयुः ननु नाडीसमाजविद्धमित्याहुः तर्ह्यित्यम् । यतः 'चतुस्त्रिंशद्विंशोत्थायाः'
 इति वाक्याच्चतुश्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायास्त्रिपर्वैव त्रिचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
 कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः पंचपर्वैव नाडीगणनेति
 नियमाद्युपपन्नाडीत्रयविचारासंभव एव । किंच रत्नमालादिवाक्येषु पार्थक्येन
 नाडीतयामिधानात्तत्रत्यसमाजपदं नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायपरं । तथाहि ।
 अश्व्यादिभ्यस्त्रिभ्य एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूतान्यस्तनिःशेषविष्ण्याः सर्पाकारास्तिष्ठो-
 नाड्यः स्युः । तत्रैकनाडीस्पृशां नक्षत्राणां समाजो नाडी स्यात् इति । ननु—
 'यस्मादनर्थकलहागममृत्यवः स्युः पाणिग्रहादनु तयोः खलु नाड्योगः । त-
 स्माच्चतुस्त्रियमलांग्रिभु मेषु नूनं नाडीसमाज इति चिंत्यमनुक्रमेण ॥' इति
 वृद्धगर्ववचनान्नाडीसमाज एव स्थिते दोषः नैकस्यां नाड्यामिति चेत् । उच्य-
 ते । स्वयमेव चतुस्त्रियमलांग्रिभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधानान्नाडी-
 संस्थनक्षत्रसमुदायविषयकमिति किं चित्रं पर्वचतुःपर्वनाड्योर्देशविशेष-
 विषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशविषयत्वादेतस्या एव निषेधो युक्तः । तानि
 च देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये । अतः—'भकूटकान्सप्तभेदांश्च ते ताम्'
 इत्यत्र पाठे प्रज्ञस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः शार्ङ्गधरीयज्योतिर्निबंधकारादयः ।
 तस्मान्नाडीसमाजपदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्ष-
 त्रशुद्धिरस्ति यथा भरणीहस्तयोः षड्भाष्टकं च वर्तते ग्रहमैत्र्यपि नास्ति तत्र
 किं कार्यमत आह । अन्यर्क्षैशपयोरिति । अन्यर्क्षे प्रीतिषट्कादिभ्योऽन्यराशौ

कोऽर्थः राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्काष्टकादौ च सति अंशप-
योस्तद्वाशिनवांशस्वामिनोर्बलित्वसखिते स्यातां बलित्वं च सखिता च प्रथमा-
द्विवचनांतं पदं बलित्वं सबलित्वमुच्चादिस्थितत्वेन सखिता परस्परमैत्री ते उभे
चेद्भवतः सखितायामुपलक्षणत्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः ।
उक्तं च जगन्मोहने वसिष्ठेन—‘राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ ।
तन्मैत्रेयि च कर्तव्यं दंपत्योः सुखमिच्छता ॥’ इति । नन्वयं परिहारो राशिनाथे
विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवलग्रहदौष्ट्यापवादको ननु दुष्टभकूटग्रहवैरस्य । उच्यते
‘खेटारित्वं नाशयेत्सङ्गकूटम्’ इति अग्रे ग्रंथकृद्वक्ष्यति । तत्र ‘नभोगारिभावं
हरेत्सङ्गकूटम्’ इति सप्तमिमतविवाहपटलीयवाक्यसंमतित्वेनास्माभिरभि-
धायते । तदेव केवले ग्रहवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयोर्वाक्य-
योऽर्थयाश्रुतशब्दस्वरसेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मिन्नेव ग्रहदौष्ट्यरूपे परिहारद्वयं
इदृश्यते । अथैकस्मिन्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानमित्यतोऽत्रवचने न किञ्चित्तादृशं विषयं पश्यामः । सत्यम् । ‘नभो-
गारिभावं हरेत्सङ्गकूटम्’ इति तु निःसंदेहग्रहवैरस्यापवादकत्वम् । परंतु
‘राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे चांशनाथयोः । विवाहं कारयेद्दीमान्दंपत्योः
सौख्यवर्धनम् ॥’ इति जगन्मोहनस्पृहवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठ-
वचःसमानार्थकं दुष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकम् । तथाहि । न्यूनार्थे एकस्मि-
न्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तद्वाशिनवांशस्वामिनोः परस्पर-
मैत्री चेच्छुभो विवाह इत्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारो नास्ति ।
यत्र त्वंशनाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति तदु-
ष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः । नन्वनयोर्वाक्ययोः सा-
मान्यविशेषभावान्यूनार्थकवाक्यार्थानुवादे परस्परवाक्यस्य सबलत्वविधा-
नपुरःसरैकवाक्यत्वादुपसंहारन्यायेन विशेष एव पर्यवसानं कस्माच्च भवति ।
यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्यद्वये । अत्रहि
सामान्यतो यत्किञ्चिदेवताकस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं प्राप्तमग्निदेवताक
एव पुरोडाशे चतुर्धाकरणं पर्यवस्यतीति चेत् । उच्यते । वेदे हि कर्तुरस्मर-
णात्तादृशवैदिकवाक्येषु तथा मिन्नकर्तृकेषु स्मृतिवाक्येष्वप्येवंविधा गतिरु-
चिता नत्वेककर्तृकेषु स्मृतिवाक्येषु । अन्यतरवाक्यानर्थक्यापत्तेः । तत्र कि-
मर्थकमित्याकांक्षायामधिकाथैकेन न्यूनार्थकमित्यन्नानयोर्वाक्ययोरेककर्तृकयो-
रेकप्रकरणपठितयोश्चावश्यं मिन्नार्थकत्वं वाच्यम् । तत्र कस्य कोऽर्थ इति संदेहे
न्यूनार्थकित्वाधिकार्थकं केवलं ग्रहवैरापवादकमेव । नन्वपिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वादिएविषयो लप्स्य इति चेन्न । तदर्थकवचनांतरस्य स्पष्टस्याभावेपिशब्दस्य
समुच्चयार्थताया दुर्लभत्वात् । एवं च ‘नभोगारिभावं हरेत्सङ्गकूटम्’ इत्यपि
वाक्यं ग्रहवैरापवादकं तुल्यबलत्वाद्ग्राह्यवत् । अंशनाथसबलत्वमभिधायकं
तु राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यमुभयविरोधपरिहारार्थकं । तथाहि राशी च

नाथौ च एतेषां समाहारो राशिनाथं तस्मिन् राशिनाथ इत्येवं समाहारद्वंद्वं
 आश्रियेत । तथा सत्ययमर्थः—राशी विरुद्धौ षट्काष्टकादिना नाथौ विरुद्धौ
 कयोर्नाथावित्याकांक्षायां ययोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव संनिहितत्वाद्ग्रहण-
 मिति । तयोः राश्योर्नाथौ विरुद्धौ 'मित्राणि शुभणेः' इत्यादिना परस्परं
 शत्रु स्यातां तद्वाशिनवांशस्वामिनोः सबलत्वे मित्रत्वे च समुचिते सति विवाहः
 शुभदः । नन्वतिष्ठिते समाहारद्वंद्वे किं प्रयोजनम् । उच्यते । अंशनाथस-
 बलत्वस्याधिकरणमेव । तच्च युगपदुत्पन्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधग्रह-
 विरोधरूपस्य परिहाररूपमित्यवगम्यते । अतएव ज्योतिःशास्त्रामियुक्ताः एवं-
 विधे उभयविरोधे एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहं कारयंतीत्यास्तां प्रस-
 क्तानुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । नाड्यक्षशुद्धौ
 तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थि-
 त्यभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः । यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे रा-
 शिनवांशयोः क्रमेण पंचमचतुर्थयोयौ स्वामिनौ सूर्यभौमौ तयोर्मैत्र्यप्यस्ति
 स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र विवाहः शुभफलदो निगदितः । यतो-
 ऽत्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदा त्वश्विनीहस्ताख्ये इव
 द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात्सकलगुणवत्त्वेपि विवाहो न
 भवति । किंपुनरेवंविधे विषये इति 'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकृदा-
 दिकान् सप्तभेदान्प्रशस्तान्' इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारासंभवे परिहारांतरमाह
 —ताराशुद्धिवशे इति । अत्रान्यक्ष इत्यनुवर्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् ।
 एवंविधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्षत्रयोः परस्परं तारा-
 शुद्धिवशे 'कन्यार्क्षद्वारं यावत्' इत्यादिना ताराशुद्धिरूपे वशे वश्यत्वे
 द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमतारासंज्ञके सति बुधैर्विवाहः शुभो निगदितः ।
 अत्रोदाहरणानि बुधैर्ध्वेयानि । अत्र संमतिः 'अन्योन्यताराविशुद्धौ' इत्युक्ता ।
 राजमार्तंडेनायमर्थः स्पष्टमभिहितः—'मैत्रीक्षेत्रयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिप-
 त्वेपि चेत्तारामित्र ८ सुमित्र ९ जन्म १ शुभदा क्षेमा च संपत्करी । षष्ठाष्टे
 नवपंचमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकं कार्यो वि-
 वाहस्तदा ॥' इति । चकारात्षष्ठी च । जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशि-
 भेदे चरणभेदे वा शुभा ज्ञेया । दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि
 पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्ध्यभावे विवाहो नैव भवेत् ।
 उक्तैवात्र संमतिः । अथैतस्यापि परिहारस्यासंभवे परिहारांतरमाह । अथ
 राशिवशताभाव इति । अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयो राशिनाथविरोधा-
 दिके विषये षट्काष्टकादौ सति 'हित्वा मृगेंद्रं नरराशिवश्याः' इत्या-
 दिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवशताभावसत्त्वे सति विवाहः शुभो निगदितः ।
 'यदि भवनवशित्वम्' इति श्रीपत्युक्तिश्च । अस्मिन्नपि पक्षे नाडी-
 शुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः । तदयमत्र 'निष्कृष्टोऽर्थः । षट्काष्टकनवमपुं-

चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकृटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्र्ये एकः परिहारः
 एकाधिपत्यं द्वितीयः ग्रहवैरेप्यंशपयोः सबलत्वं मैत्री च तृतीयः तारा-
 शुद्धिश्चतुर्थः राशिवश्यत्वं पंचमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षि-
 तैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहो नैव स्यादिति । एवं च ग्रंथकर्त्रा 'भवन-
 पतिसुहृत्वम्' इत्यस्य श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमंगीकृत्य तावत्परिहारा-
 भिधानं कृतम् । तट्टीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत् । यत्र हि प्रत्येकं प-
 रिहारकत्वं तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु
 'मैत्रीक्षेत्रपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येपि चेत्तारामित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा
 च संपत्करी' इत्यादिप्राग्विहितेन राजमार्तद्वयवाक्येन दुष्टे भकृटे ग्रहमैत्र्या
 सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका समुचिता । अर्थादेकस्य मि-
 त्रत्वेऽपरस्य समत्वे वश्यत्वापेक्षात्वे अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरकर्त्रा
 पितृचरणैश्चैवं विवृतम् । 'अत्रान्योन्यमित्रत्वे तु स्याधिपत्वे' वा ताराशुद्धिरेव
 चिंत्या । एकांतरमित्रतायां वशित्वादिगुणांतरापेक्षा शत्रुत्वे तु सर्वथा त्यागाः
 इति । अतएवैतस्मिन्पद्ये चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्य-
 मपि व्याकृतव्यमेकवाक्यताबलात् ॥ तत्र षट्पादके पुनर्भवनपतिसुहृत्वमिति
 सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अन्ययोर्दुष्टभकृटमोर्द्वयमेव । यदाह ज्यो-
 तिर्निबंधे गर्गः—'ग्रहमैत्रं शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभिः शुभम् ॥ षट्पादकं
 बुधाः प्राहुर्द्वाभ्यां व्यर्कं त्रिकोणकम् ॥' इति । व्यर्कं द्विद्वादशं 'द्विद्वादशे वा
 नवपंचमे च' इत्यादीति वसिष्ठवाक्यानि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र
 यथासंग्रहाय व्यवस्था भ्येयेत्यलमियता । सौहृद इति सुष्ठु हृदयं यस्यासौ
 सुहृन्मित्रम् । 'सुहृदुर्द्वौ मित्रामित्रयोः' इति साधुः । सुहृदो भावः सौहृ-
 दम् । 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्' इत्यण् 'तदित्तेष्वच्चाभादेः' इत्यादिवृद्धिः ।
 केचित्तु सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृदयः तस्य भावः सौहृदमिति युवादित्वावृद्धिः
 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेश इत्याहुः । अपरे तु 'स्वांतं ह-
 न्मानसं मनः' इत्यभिधानान्मनोवाची हृच्छब्दः सुष्ठु हन्मनो यस्येति सुहृ-
 त्तस्य भावः । प्राग्वदणि रूपं सिद्धमित्यमिदधुः । तदुभयमपि चिंत्यम् ।
 यतो 'हृद्गगसिध्वंते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहृदमित्येव
 स्यात् नतु सौहृदमिति । ननु प्रथमपक्षेऽप्यनेनैव सूत्रेणोभयपदवृद्धिः कस्मात्
 भवति नहि तत्र कश्चिद्विशेष उपादीयते । उच्यते । 'ओर्गुणः' इत्यत्र
 ओरोदिति वक्तव्ये गुणसंग्रहणम् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्' इति
 ज्ञापकात् 'हृद्गग' इत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवर्तमानत्वादादिवृद्धिरेवात्रेति ऋजवः
 समादधते । परे तु प्रतिपदोक्तहृदयपर्यायस्य हृच्छब्दस्य 'हृद्गग' इत्यत्र
 ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशस्यादिवृद्धौ साधयंति
 तत् 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिग्रंथविरुद्धम् । तथाहि 'वा श्लोकप्यभ्ररोगेषु'
 इत्यत्र सौहृदं सौहृदव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । हृदादेशपक्षे 'हृद्गगसि-

ध्वंते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिरिति काशिकाकारो व्याख्यत् । वयं तु ब्रूमः । 'हृद्भग' इत्यत्र 'अर्थवद्ब्रह्मणेनानर्थकस्य' इति परिभाषया हृदयवाचिनो हृदयादेशस्य वा हृच्छब्दस्यैव ग्रहणम् । तेनात्र 'सुहृद्द्वन्द्वौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य मित्रवाचित्वेनार्थवत्त्वात्तद्वयवो हृच्छब्दसदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवत्यवयवस्थानर्थत्वादित्यादिवृद्धिरेवात्र भवति । अमुमेवाशयं मनसि निधाय 'विनयं विशेषयति सौहृदेन सः' इति माघः । 'सौहृदं हि मनसो न गोहयोः' इति केशवाक्योपि सौहृदशब्दं प्रायुंकेति निरवयमिति ॥ ३२ ॥

अथ दुष्टानां गणकूटभकूटग्रहकूटानां परिहारं शालिन्याह—

मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वंद्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः ।
खेटारित्वं नाशयेत्सन्नकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम् ॥३३॥

मैत्र्यामिति ॥ स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वंद्वं युग्मं तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात् । स्त्री रक्षोगणा पुमान्मनुष्यगणो देवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः । यदाहात्रिः—'राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्येषुद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्धनः ॥' इति । अथ सन्नकूटं शुभफलदं भकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुतासंबन्धिनां दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षष्ठकादिकसंबन्धिनां दोषं नाशयेदित्यर्थः । तदुक्तं सप्तमिमेते विवाहपटले—'नभोगारिभावं हरेत्सन्नकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत्खेटमैत्री । सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान्सप्तमेदांश्च तेषाम् ॥' अत्र चतुर्थचरणः 'प्रोक्ते दुष्टभकूटके' इत्यादिना पुनरुक्तोपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः । यत्पूर्वं नारदेन—'एकाशीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित्पडष्टके ॥' इति । एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम् । अधुनादितवाक्यस्वरसात् । 'भवनपतिसुहृत्वं स्यात्तथैकाग्रिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेपि । शुभकूटविह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाजः ॥' इति श्रीपत्युक्तेश्च । अन्यथा प्रागमिहितवसिष्ठादिवाक्यान्यनर्थकान्यापथेरञ्जिति ॥ ३३ ॥

अथ क्रमप्राप्तसकलकूटप्रधानं नाडीकूटं स्रग्धरयाह—

ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी

पुष्येदुत्वाष्ट्रमित्रांतकवसुजलभं योनिबुध्ने च मध्या ।

चार्यप्रिव्यालविश्वोड्युगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्या-

दंपत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः ३४

ज्येष्ठेति ॥ ज्येष्ठा प्रसिद्धा अर्यम्णमुत्तराफाल्गुनी ईश आर्द्रा नीराधिपो

वरुणस्तर्जं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयं ज्येष्ठामूलं उत्तरा-
 फल्गुनीहस्तश्च आर्द्रापुनर्वसुश्च शततारकापूर्वाभाद्रपदा चेत्यर्थः । दाक्षभम-
 श्विनी च एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुष्यः प्रसिद्धः इन्दु-
 मृगः स्वाष्ट्रं चित्रा मित्रोऽनुराधा अंतकं भरणी वसुधंतिष्ठा जलमं पूर्वाषाढा
 योनिः पूर्वाफल्गुनी बुध्नोऽहिर्बुध्नयः उत्तराभाद्रपदा एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं
 मध्यनाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती अग्निः कृत्तिका व्याल आश्लेषा विश्वो-
 हत्तराषाढा एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च कृत्तिका रोहिणी च आश्लेषा
 मघा च उत्तराषाढा श्रवणश्चेत्यर्थः । अथो पौष्णमं रेवती च एतन्नक्षत्रनवक-
 मपरा तृतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह वृषभोः स्त्रीपुंसयोरैकनाड्यां परि-
 णयनमसदुष्टफलं स्यात् । मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात् । 'मू-
 लेंद्रार्कं भपाइय जैकचरणदित्यार्यं मेशाश्विभैर्याम्येंद्रीज्यममित्रभार्यवसुभत्वा-
 श्रोत्रहिरुं धूम्रभैः । अन्यैर्नाड्य इहैकनाडिनवके स्यातां द्विमे चेन्मृतिर्गोदाद-
 क्षिणतः कचिद्वृषमुखे पार्श्वैकनाडी हिता ॥' गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्व-
 कनाडी हिता । क्षत्रियादौ कचित् अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी हिते-
 त्यर्थः । यदाह गार्गः—'नाडीकूटं तु संप्राप्तं कूटानां तु क्षिरोमणिः । ब्रह्मणा
 कन्यकाकण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितम् ॥' इति । वराहः—'आद्यैकनाडी कुर्वते
 वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशः । अस्या च वैधव्यमतीव दुःखं
 तस्माच्च तिस्रः परिवर्जनीयाः ॥' इति । अत्र चकन्यासो वसिष्ठेनोक्तः—
 'आवृत्तिभिर्भैरिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात्संगणयेदुद्धृति । यदेकपर्वण्युभयोश्च
 क्षिण्ये नेष्टा नृनार्योर्भृशमेकनाडी ॥' फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः—'सा
 मध्यनाडी पुरुषं तिहति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु । आसन्नपर्यायसमा-
 गताश्चेद्वर्षेण साप्यंतरिता त्रिवर्षैः ॥' इति । उत्तरार्धस्यायमर्थः । आसन्ने समी-
 पस्थिते पर्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता यथाऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगयोः
 रोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाडी वर्षेणैकेन स्त्रीपुंसयोरुक्ता शुभफलदात्री स्यात् ।
 यदा त्वश्विन्युत्तराफल्गुन्योरितरकृतव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्वर्षैरुक्ता शुभ-
 फलदात्री स्यात् । अत्र सफले नाडीनक्षत्रे अस्मदुक्तं पद्यद्वयम् 'दक्षेशादित्य-
 र्यमाकेंद्रमूलतोयाधीशजांघ्रिभान्येकनाडी । मध्या याम्येंद्रीज्ययोन्यृक्षचित्रा-
 मित्रार्क्षोभोवस्वहिरुं धूम्रभानि ॥ वद्विब्राह्मर्क्षोहिपित्र्यानिर्लक्ष्मीदीशाविश्वेवि-
 ण्णुपौष्णे परा च । दंपत्योर्भै सन्निकृष्टे हि दुःखं वर्षेण स्यात्सांतराले त्रि-
 वर्षैः ॥' इति । ग्रंथकर्त्रा तु नाडीदोषस्य तावदवस्थानक्रममनंगीकृत्य नाडीन-
 क्षत्राण्येवोक्तानि ॥ अश्विनीमृगयोरिव नाडीमेदे तु दोषाभाव एव तेनाष्टौ
 गुणा इत्यर्थः । इयं चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे
 सति । यदा तु त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य चतुःपर्वगणना साप्ति-
 जित् । द्विचरणत्वे तु कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षतः पंचपर्वगणना । यदाह ना-
 रदः—'चतुश्चिद्वर्षंघ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वद्विभार्द्रिदु-
 भाङ्गाडी त्रिचतुःपंचपर्वसु ॥ गणयेत्संख्यया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः ॥ अनु-

मर्थं स्पष्टमाह गर्गः—‘चतुःपात्कन्यकाक्षं गणयेद्विभादिकम् । त्रिभं
सव्यापसव्येन मित्रं पर्वं सुखावहम् ॥ कन्यकक्षं त्रिपाचेत्स्याद्गणयेत्कृत्तिका-
दिकम् । चतुर्भिः पर्वमिस्तद्वदमिजित्तरकान्वितम् ॥ कन्यकक्षं द्विपाचेत्स्या-
द्गणयेत्सौम्यभादिकम् । पञ्चमिस्त्ववरोहे तु पञ्चमांगुलिर्वर्जिते ॥’ एतत्फलमप्याह
गर्गः—‘संश्लिष्टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संश्लिष्टा पार्श्वनाडी तु कन्यकं
हन्त्यसंशयम् ॥’ इति ‘आसन्ना त्वेकनाडी स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैक-
नाडी स्याददूरानिष्टकारिणी ॥’ इति । दूरं बहुकालम् । जगन्मोहने नार-
दः—‘एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन दंपत्योर्निधनं
यतः ॥’ इति । आसां नाडीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने ना-
रदः—‘चतुर्नाडी त्वहल्यायां पांचाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्-
जनीया प्रयत्नतः ॥’ इति । अहल्यापांचालौ देशविशेषौ । सर्वदेशशब्दः
अहल्यापांचालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्तते । ‘विशेषसन्निधाने आसन्नात् सामान्यं
तदतिरिक्ते सामान्ये वर्तते’ इति न्यायात् । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठो-
प्यायात इतिषत् । ननु—‘चतुस्त्रिद्व्यंघ्रिभोत्थायाः’ इति ‘चतुर्नाडी त्वह-
ल्यायाम्’ इत्यनयोर्वाक्ययोः सामान्यविशेषभावयोः समापन्नयोरयमर्थः सं-
पन्नः । कन्यकक्षं च चतुःपादे सत्यश्विन्यादित्रिनाडी अहल्यापांचालव्यतिरिक्त-
सर्वदेशेषु स्यात् । तथा कन्यकक्षं त्रिपादे कृत्तिकादिचतुःपर्वनाडी अहल्याया-
मेव स्यात् । तथा कन्यकक्षं द्विपादे मृगादिपञ्चपर्वनाडी पांचाल एव स्यात् ।
एवं देशभेदेन नाडीनयले सति तद्देशेषु प्रोक्तमिश्रेषूपपन्नायां कन्यकायां
नाडीविचारो न स्यादेव । तथा त्रिपादे द्विपादे वा कन्यकक्षं सति सर्वेष्वपि
देशेषु त्रिनाडीविचारो न स्यात् । एवं सति पुनर्वसुकृत्तिकाप्रभृतीनां त्र्यंघ्री-
णामुभयपार्श्वधिष्ण्यानां तत्तन्नाडीस्थैः सर्वनक्षत्रैः सह नाडीविचाराभावः
प्रसज्येत । तथा मृगचित्राधनिष्ठाद्वयंघ्रीणां मध्यनाडीधिष्ण्यानां मध्यनाडी-
संस्थैः सर्वैर्भरण्यादिभैः सह च तथा चतुष्पादे भे तु देशविशेषे नाढ्यभाव
एव प्रसज्येत । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । आर्यावर्तनिवासिकलशिष्टाचा-
रविरोधप्रसंगात् । नच ‘त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नतः’ इत्युक्तेरह-
ल्यापांचालयोरपि देशयोस्त्रिनाढ्यस्त्येवेति वाच्यम् । ‘चतुर्नाडी त्वहल्यायां
पांचाले पञ्चनाडिका’ इत्येतद्विशेषसाहचर्यात् । अत्रेमां समाधिसरणं प-
श्यामः । ‘चतुस्त्रिद्व्यंघ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिदु-
भान्नाडी त्रिचतुष्पञ्चपर्वभिः ॥’ इति पद्येन कश्यपो नाडीत्रयविचारमभिधा-
यानुपदमेव ‘रेखास्त्रिषो विरच्याशु दस्रभाद्यानि विन्यसेत् । एकरेपास्थयो-
र्मृत्युर्दंपत्योर्जन्मधिष्ण्ययोः ॥’ इति पुनरपि त्रिनाडीमुपन्यस्तवान् । सा च
त्रिनाडी सर्वेष्वपि कन्यानक्षत्रेषु सर्वेष्वप्यहल्यापांचालसहितेषु देशेषु अ-
वश्यं विचार्या यथास्यादित्येतदर्थमुक्ता । नचेदं त्रिनाढ्या लक्षणवाक्यमिद-
मिति वाच्यम् । एवं चतुर्नाडीपञ्चनाढ्योरपि लक्षणाभिधानं कर्तव्यं स्यात् ।
किंच यदि लक्षणवाक्यमंगीक्रियेत तदा वसिष्ठवाक्यवदनुलोमविलोमगणना

वक्तव्या स्यात्सा च नोक्तेति विधिवाक्यमेवैतत् । तस्माद्वसिष्ठादिभिर्देशनक्ष-
त्रमेदेनानित्यप्रवृत्तिके चतुःपंचनाड्यानुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात्सकलनक्ष-
त्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । नचैतावता चतुःपंचनाड्यौ स्वस्वदेशव्यति-
रिक्तान्यदेशेषु नैवावलोक्ये किंतु सर्वेष्वपि देशेषु विचार्ये । तत्र स्वदेशे दो-
षमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाडी तु सर्वत्रैव समानदोषा । यदाह
मनुः—‘अहल्यायां चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोन्यदेशेषु ह्यप-
मृत्युफलप्रदः ॥ पंचनाडीसमायोगः पांचाले कालदंडदः । इतरत्र समायोगो
दुःखदारिद्र्यदोषकृत् ॥ त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः’ इति ।
यस्तु ज्योतिर्निबंधे ज्योतिःप्रकाशे अभिन्यादित्रिनाडीं प्रकृत्यामिहितम्—
‘सिधनं मध्यमनाड्यां दंपत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः’ इति । अत्र पार्श्वनाड्यां
मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभमित्यर्थः । ततः क्षत्रिया-
दिविषयं गोदावरीतो दक्षिणदेशवासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव—‘करग्रहे
पृष्ठनाड्यौ न निचे इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्या याम्यतस्तथा ॥’
इति । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षमूलं मृत्यम् । इयं चाभिन्यादित्रि-
नाडी गुर्वादिष्वप्यनिष्ठा प्रभुपण्यांगनादौ न शुभैव । उक्तञ्च स्वरोदये—
‘एकनाडी स्थिता यत्र गुरुमंत्राश्वदेवताः । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फल-
मादिशेत् ॥ प्रभुः पण्यांगना मित्रं देशं ग्रामं पुरं गृहम् । एकनाडीस्थितं
भयं विरुद्धं वेधवर्जितम् ॥’ इति । अत्र नाडीवेधे चरणवेध आवश्यकविष-
यस्याज्यः । एतदप्युक्तं तत्रैव—‘आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् ।
द्वितीयेन तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥ एवं भांशव्यधो येषां जायते
वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न संदेहः शेषांशाः स्वरूपदोषदाः ॥’ इति । तत्राप्याव-
श्यकत्वे गुरुः—‘दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युंजयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणां-
श्चैव तर्पयेत्कांचनादिना ॥ हिरण्यमीं दक्षिणां च दद्याद्गर्णादिकूटके । गावोऽर्धं
वसनं हेम सर्वदोषापहारकम् ॥’ इति । एवं सर्वसंमतत्वाद्दृष्टौ कूटमेदा अभि-
हिता नान्ये—‘माहेंद्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञकम्’ इत्यादिवादरायणवा-
क्येन कूटानां तत्तद्देशविषयतापादनात् । ते च कूटमेदा वसिष्ठसंहितायामस्म-
त्पितृचरणकृते तोडरानंदे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः ॥ ३४ ॥

अथ प्राच्यसमतं वर्गकूटभार्ययाह—

अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् ।

सर्पाखुमृगावीनां निजपंचमवैरिणामष्टौ ॥ ३५ ॥

अकचटेति ॥ नामकर्मप्रकरणे चूचेचोलापदेष्वाद्य इत्यञ्जल्हूरूपाः सर्वे
वर्णा अस्माभिरभिहितास्तत्राचरूपोऽवर्गः कुचुदुतपुवर्गा इति पंचवर्गाः एको
खवर्गः अन्यः शवर्गः एवमष्टौ वर्गाः । तत्र अवर्गः खगेशस्य गरुडस्य कवर्गो
मार्जारस्य चवर्गः सिंहस्य टवर्गः शुनः कुक्षुरस्य तवर्गः सर्पस्य पवर्गः भा-

स्वोर्मूषकस्य यवर्गो मृगस्य शवर्गो मेघस्य । अत्र निजात्स्वस्मात्पंचमा वैरिणो
येषां ते तथोक्ताः । गरुडसर्पयोः मार्जारमूषकयोः सिंहमृगयोः श्वमेघयोः पर-
स्परं महावैरमित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुंसयोर्नक्षत्रद्वयं भक्ष्यभक्षकवर्गं चेत् भवे-
त्तदाऽशुभम् । यदा त्वेकवर्गं उदासीनवर्गं वा स्यात्तदा शुभमेव । पृथक्
स्वामिसेवकयोरपि विचार्यम् । उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे—‘वर्गशास्त्राक्षर्यमार्जा-
रसिंहश्वव्यालमूषकाः । मृगश्च शशकस्तत्र स्ववर्गात्पंचमो रिपुः ॥’ ॥ ३५ ॥

अथैवं कृतान्यभिधायेदानीं नक्षत्रराश्यैक्ये विशेषं शालिन्याह—

राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव ।
नाडीदोषो नो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात् ३६

राश्यैक्ये इति ॥ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्या-
त्तदा नाडीदोषो गणानां च राक्षसमनुष्यगणानां च दोषो नास्ति । यथा
एकस्मिन्नाशौ शततारकापूर्वाभाद्रपदापादत्रयं च इत्येवंरूपो नक्षत्रभेदः । त-
थैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत्स्यात्तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात् । उप-
लक्षणत्वात्तारादोषोपि न भवेत् । यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वा-
भाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुंभे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः ।
यदाह नारदः—‘एकराशौ पृथग्निधण्ये दंपत्योः पाणिपीडनम् । उत्तमं मध्यमं
सिन्नराश्येकक्षंगयोस्तयोः ॥ एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः ॥’ व-
सिष्ठः—‘दंपत्योर्जन्मभेदे चैक्ये राशौ च निधनं तयोः । एकस्य च तथोद्वाहे
किंचिन्नेदेपि वानवा ॥’ इति । नक्षत्रभेदे राशिभेदे च गर्गः—‘एकराशिं
विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्त्वेकराशिस्थे कूटेन्येषु तु मृत्युदः ॥’
इति ॥ भृगुरपि—‘दंपत्योरेकराशिश्चेत्पृथग्मृक्षं यदा भवेत् । वसिष्ठोक्तो
विवाहः स्याद्गणनाडीं न योजयेत् ॥’ इति । अतएवाह केशवार्कः—‘अ-
भिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षमभिन्नमृक्षं यदि भिन्नराश्योः । प्रीतिस्तदानीं नि-
बिडा नृनार्योश्चेत्कृत्तिकारोहिणिवन्न नाडी ॥’ इति । चतुर्थचरणस्यायमर्थः ।
चेद्वादि कृत्तिकारोहिणीवत्स्यात्तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गण-
दोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीत्वेपि गणदौष्ट्येपि तत्सुचिताशुभ-
फलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथमतः पुंतारापेक्षिता द्वितीया स्त्रीतारेत्यपि वि-
शेषो ध्येयः । यदाह गर्गः—‘एकराशौ पृथग्निधण्ये पुंतारा प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वशोभना ॥’ इति । तदैवं कैमुतिकन्या-
येन यत्र नाडीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिणीमृगयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणि-
पीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह—
नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयो राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भ-
रण्याः प्रथमपादे पुंसो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् ।
तदुक्तं केशवार्केण—‘पराशरः प्राह नवांशभेदादेकक्षराश्वयोरपि सौमनस्यं’
इति । सौमनस्यं प्रीतिः । वसिष्ठेनापि—‘एकगृहसंभवानां भवति विवाहः

सुतार्थसंपत्तयै । यद्युभयोरेकक्षं भवति तदा चांशको भिन्नः ॥' इति । एतच्च संकोचविषयं वेदितव्यम् । तथाच जगन्मोहने—'एकक्षं चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः । संकोचे तु तदा कार्यो भिन्नः पादो यदा तयोः ॥' इति । अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने—'रोहिण्यार्द्रामर्षेर्द्राक्षी तिष्यश्रवणपौष्णभम् । उत्तरा प्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येपि शोभनाः ॥' इति । इंद्राक्षी विशाखा । तदेतत्स्पष्टमुक्तं तत्रैव विधिरत्ने—'विशाखिकार्द्रश्रवण-प्रजेशतिष्यांस्तत्पूर्वमघाः प्रशस्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषा विवर्ज्या इति संगिरंते ॥' इति । शेषास्तारा इत्यर्थः । अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मरा-शिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह वसिष्ठः—'अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना । तेनैव धितयेत्सर्वं राशिकूटादिजन्मवत् ॥ जन्मभं जन्मधिष्येन नामधिष्येन नामभम् । व्यत्ययेन यदा योज्यं दंपत्योर्निधनप्रदम् ॥' इति 'कुर्यात्षोडशकर्माणि जन्मराशौ बलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'व्यवहारराजसेवासंग्रामग्राममैत्रेयु । ज्ञातेपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशात् ॥' इति । नाम्नः सकाशाज्जन्म-नक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रांतर्गतस्त्रीयनामादिवर्णवशाज्ज्ञेयमिति । यस्तु ऋकारादिवर्णो नास्ति ऋषभादिनामसु च दृश्यते तत्र यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ ३६ ॥

अथ विवाहे एवं मासशुद्धिं दंपत्योरानुकूल्यशुद्धिं चोक्त्वेदानीं सूक्ष्मं नि-र्दोषं दिनलग्नविचारं वक्ष्यति । तत्रैकविंशतिः सर्वसंमता दोषा नारदेन परिगणिताः—'एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥ पंचांगशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्तितः । उदया-स्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः ॥ तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुः षष्ठः कुजो-ऽष्टमः । गंडांतं कर्तरीरिः फषडष्टेदुश्च संग्रहः । दंपत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषधटी तथा । दुर्मुहूर्तो वारदोषः खार्जूरिकसमांघ्रिभम् ॥ ग्रहणोत्पातभं क्रूरवि-दक्षं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिः ॥' इति । अन्यै-स्तु दश दोषा उक्ताः—'वेधश्च लत्ता च तथा च पातः खार्जूरयोगो दशयोगचक्रम् । युतिश्च जामित्रमुपग्रहाश्च बाणाख्यवज्रो दश चैव दोषाः ॥' इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात् । दुर्मुहूर्तो 'रवावयमा' इत्यादिः । वारदोषः कुलिकादिः क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकालवृष्टिना कोपि दोषो गृह्यते । यदाह वसिष्ठः—'पंचांगशुद्धिरहिताश्चोत्पाताऽकालवृष्टिजाः' इति । एषां दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठ एव—'एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्मसु-खोदिताः । कदाचिन्नैव सीदंति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥ तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबंधने ॥ ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमंते गर्भनाशनम् । नवाग्रभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम् ॥ कर्तृनाशो गृहारंभे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्तृनाशः स्याद्युद्धयाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः' इति । ग्रंथकर्त्रा तु दोष-

लक्षणस्य वक्तव्यत्वात्पृथग्दोषनामानि नोक्तानि । तत्र पंचांगदोषदुर्मुहूर्तवारदोषग्रहणोत्पातनक्षत्रदोषा आद्ये शुभाशुभप्रकरणे निरूपिता एवेति पुनर्नोच्यन्ते । दुर्मुहूर्तवारदोषयोः पुनरभिधाने प्रयोजनं तत्रैव वयं वक्ष्यामः । अतो न्यान्दोषान्सलक्षणान्विवक्षुरादौ व्याख्यातिरपेक्षत्वेन सुगमं षड्वर्गदोषमाह । कुजशुक्रेत्यादिचतुर्भिः पदैः । तत्र ग्रहनवांशस्वामिनः आदिमेन मंजुभाषिणीवृत्तेनाह—

कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचंद्रजाः कविभौमजीवशनिशौरयो गुरुः ।
इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलिकेंदुमतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः

कुजेति ॥ अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदेनोक्तं—‘त्रिंशद्भागारमकं लग्नं होरा तस्यार्धमुच्यते । लग्नत्रिभागे द्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशो द्वादशांशश्चिंशांशश्चिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः’ इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचंद्रसूर्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरुवः क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यं मकरः तौलिकं तुला इंदुभं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशविधिर्बुधैरुच्यते । मेषे मेषादेव वृषे मकरादेव मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेव एवं सिंहपि मेषादेव एवं कन्यादिष्वपि राशिषु मकरादित एव । एवमेव धनुरादिष्वप्येत्यर्थः । यदाह नारदः—‘सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चंद्रः कर्कटकेश्वरः । मेषवृश्चिकयोर्भौमः कान्यामिथुनयोर्बुधः ॥ धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः । शनिर्मकरकुंभेश इत्येते राशिनायकाः ॥’ इति । ‘नवमांशा मेषसिंहचापमेषादयः क्रमात् । क्रमात्त्रोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः ॥ तुलामिथुनकुंभेषु स्युः क्रमेण तुलादयः । अलिकर्कटमीनेषु क्रमात्स्युः कर्कटादयः ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ होराविधिं गायत्रीछंदोभेदेन शशिवदनावृत्तेनाह—

समग्रहमध्ये शशिरविहौरा ।

विषमभमध्ये रविशशिनोः सा ॥ ३८ ॥

समग्रहहेति ॥ पंचदशभागारमकैका होरा समग्रशिमध्ये प्रथमा चंद्रस्यापरा सूर्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमारवेरपरा चंद्रस्येत्यर्थः । ‘होराकैद्वोरोजराशौ समभे चंद्रसूर्ययोः’ इति नारदोक्तेः ॥ ३८ ॥

अथ त्रिंशांशद्रेष्काणाम्बसंततिलकयाह—

शुक्रजीवशनिभूतनयस्य बाण-

शैलाष्टपंचविशिखाः समराशिमध्ये ।

त्रिंशांशको विषमभे विपरीतमसा-

द्रेष्काणकाः प्रथमपंचनवाधिपानाम् ॥ ३९ ॥

शुक्रश्चेति ॥ समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पंचानामंशानां शुक्रः स्वामी
ततः शैलानां सप्तानां शो बुधः ततोऽष्टानां जीवो गुरुः ततः पंचानां शनिः
ततो विशिखा बाणाः पंच तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रहेत्यादिसमाहारद्वंद्वः ।
विषममे तु अस्मात्समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथमतः पंचानां भौमः
ततः पंचानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः ततः सप्तानां बुधः ततः पंचानां शुक्र
इत्यर्थः । अयमेव त्रिंशंशकसंज्ञ इति । यदाह नारदः—‘कुजाकींज्यशु-
क्राणां बाणेष्वष्टाद्रिभार्गणाः । भार्गाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥’
इति । अत्र केचिदाहुः । तुर्विशेषे तु शब्दो हि प्रथमाबहुवचनांतस्ततः प्रथमां-
तस्मान्नाभिःकरण्यानुरोधादानंतयांश्च बाणादिका भावा एव परास्मृश्यंते न स्वा-
मिनः अनानंतयांश्चिन्नविभक्तिकत्वाच्च । तथासत्ययमर्थः । समराशौ तु विशेषः
ते बाणादिका भार्गा विपर्ययाद्व्यस्तस्थितानामेव कुजादीनां ज्ञेयाः । यथा
प्रथमतः पंचानामंशानां स्वामी भौमः ततः सप्तानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः
ततः पंचानां बुधः ततः पंचानां शुक्र इति । मूलेष्वेवमेव वक्तुमुचितं तत्कस्य
हेतोर्द्वयोरपि वैपरीत्यम् । उच्यते । अव्ययानामनेकाथेत्वात्तयोः समुच्चयार्थत्वां-
गीकरणात्कुजादयोऽपि समुच्चीयंते । तथा सति बाणादिका भार्गाः कुजा-
दिकाः स्वामिनोपि विपर्यस्ता ज्ञेया इत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणं श्रुतकीर्तिव-
चनम् । यथा—‘पंचाय पंच चाष्टौ सप्त च पंचैव चोच्चमवनेषु । धरणि सुत-
मंदसुरगुरुबुधशुक्राणां क्रमेणांशाः ॥ पंचैव सप्त चाष्टौ पंचपंचाय युग्मभव-
नेषु । भार्गा भार्गवशशिसुतसुरेज्यशनिभूमिपुत्राणाम् ॥’ इति । अतएव
चराहेणापि—‘युजि तु ते विपर्यस्ता’ इत्यत्र तु शब्दः प्रयुक्तः । यदि नाय-
मर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा न केपि तु शब्दं प्रयुंजीरन्निति सर्वं निरवद्यम् । द्रेष्का-
णका इति । अत्र प्रमाणदशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमो द्रेष्काणः प्रथमस्य
स्वराश्यधीशस्य द्वितीयो द्रेष्काणः स्वराशितः पंचमराशीश्वरस्य तृतीयः स्व-
राशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा वृषे प्रथमो द्रेष्काणो वृषाधीशशुक्रस्य द्वि-
तीयः कन्याधीशबुधस्य तृतीयो मकराधीशशनेरित्यर्थः । ‘स्युर्द्रेष्काणा लभ्य-
चनवराशीश्वराः क्रमात्’ इति नारदोक्तेः ॥ ३९ ॥

अथ द्वादशांशं षड्वर्गोपसंहारं सफलं वसंततिलकयाह—

स्याद्द्वादशांश इह राशित एव गेहं

होराथ इकनमांशकसूर्यभागाः ।

त्रिंशंशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः

सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः ॥ ४० ॥

स्यादिति ॥ इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्धमंशद्वयं तत्स्वराशित एवेष्टांशांतं
गणितं सद्यस्तद्वाशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः । ‘आरम्य लभराशेस्तु द्वादशांशे-
श्वराः क्रमात्’ इति नारदोक्तेः । अन्यचरणत्रयं स्पष्टतरम् । तदुक्तं वसि-

ष्टेन—‘लभं तदर्थं च ततस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च । त्रिंशांशश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम् ॥ यः पापषट्कर्गभवो हि दोषः पंचांगसौम्यग्रहलभजातम् । गुणौघसंभोधिममोघबाणः शुष्यत्यशेषं खलु राघवस्य ॥’ इति । तस्मात्सौम्यग्रहषट्कर्गसांकर्यं सति सौम्यषट्कर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्यो हीनश्चेदशुभ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

[अथैववज्रया पूर्वमध्यापरभागयोगीनि भान्याह—

पौष्णेऽशक्राद्रससूर्यनंदापूर्वार्द्रमध्यापरभागयुग्मम् ।

भर्ता प्रियः प्राग्युजिमे स्त्रियाः स्यान्मध्ये द्वयोः प्रेमपरे प्रिया स्त्री ॥

पौष्णेति ॥ पौष्णाद्रेव्यस्याः पदभं भानि जात्यभिप्रायमेकवचनं पूर्वार्धयो-
गीनि ज्ञेयानि । आर्द्रादिद्वादशमध्ये पूर्वभागयोगीनि ज्ञेयानि । ज्येष्ठादीनि नव
अपरभागयोगीनि ज्ञेयानि । फलमाह—भर्ता प्रिय इति । अयं भावः । राजा-
संतःपुरस्थस्त्रीसमागमे गणिकादिसमागमे वा पूर्वार्धे युजि नक्षत्रे सति स्त्रीणां
भर्ता प्रियः । मध्यभागयुजिमे परस्परं प्रीतिर्भवेत् । परे परभागयुजि मे स्त्री
नृणां प्रिया भवेदिति । एवं वधूवरयोर्नवसमागमेऽपि ज्ञेयमिति रत्नमाला-
टीकायां महादेवेनोक्तम् ॥

भागमपि सेवकादिभ्यः स्वाम्यादिभ्यः पूर्वत्वे विशेषं वसंततिलकयाह—

सेव्याधमर्णयुवतीनगरादिभं चे-

त्पूर्वं हि भृत्यधनिभर्तुरादिसद्भात् ।

सेवाविनाशधननाशनभर्तुनाश-

ग्रामादिसौख्यहृदिदं क्रमशः प्रदिष्टम् ॥

सेव्याधमर्णेति ॥ स्पष्टार्थम् । तथाचोक्तं डामरसंग्रहे—‘भामिनीज-
न्मनक्षत्राद्वितीयं पतिजन्मभम् । न शुभं भर्तुनाशाय कथितं ब्रह्मयामले ॥
प्रथमं सेव्यजन्मर्क्षं द्वितीयं सेवकस्य च । न सेवा सुस्थिरा तस्य जलबुहुद-
वत्प्रिये ॥’ इति । ‘ऋणग्राहकजन्मर्क्षं प्रथमं ऋणदस्य भात् । द्वितीयं ऋण-
संबन्धो न कर्तव्यः कदाचन ॥ कदाचिद्व्यलोमेन क्रियते नैव लभ्यते । पार्व-
तीप्राणनाथेन प्रोक्तं डामरसंग्रहे ॥ ग्रामभं प्रथमं यस्य द्वितीयं जन्मभं भ-
वेत् । न ग्राह्यः सर्वथा ग्रामो यतः प्राप्यार्थनाशदः ॥’ इति ॥]

अथ गंडांतदोषं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्येष्ठापौष्णभसार्पमांत्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनी-

पित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गंडांतकम् ।

कर्काल्यंडजभांततोऽर्धघटिका सिंहाश्वमेष्वादिगा-

पूर्णांते घटिकात्मकं त्वशुभदं नंदातिथेश्चादिमम् ॥४१॥

ज्येष्ठेति ॥ गंडांतं नाम संधिविशेषः सचानेकविधः नक्षत्रसंधिस्तिथिसं-
 धिलग्नसंधिश्च तथायोगसंधिः करणसंधिर्वैषसंधिरयनसंधिर्ऋतुसंधिर्माससंधिः
 पक्षसंधिर्दिनसंधी रात्रिसंधिर्मध्याह्नसंधिः प्रातःसंधिः सायंसंधिर्निशीथसं-
 धिश्च । तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः संधिर्नियतकालः स गंडांतसंज्ञः ।
 अन्येषां तु संधिर्नियतकालसंधिशब्दवाच्य एव । तत्रादौ नक्षत्रगंडांतमुच्यते ।
 ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णभं रेवती सार्वभमाश्लेषा एषामंते घटिकाद्वयं तथा मूला-
 श्विन्यौ प्रसिद्धे पिश्र्यं पितरो देवतास्येति पिश्र्यं मघा 'वायवृतुपित्रुपसो यत्'
 इति यत् । एषामादौ घटिकाद्वयं च गंडांतं नाम । यथा रेवत्यश्विनयोराश्लेषा-
 मभयोर्ज्येष्ठामूलयोरंतरालवर्तिघटीचतुष्टयं नक्षत्रगंडांतमशुभदमित्युत्तरार्धेना-
 न्वयः । तदुक्तं रत्नमालायाम्—'पौष्णाश्विन्योः सार्वपिश्र्यक्षयोश्च यच्च ज्ये-
 ष्ठामूलयोरंतरालम् । तद्गंडांतं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनि-
 ष्टम् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'यदंतरालं पितृसार्वयोश्च मूलैर्ज्योरा-
 श्विनपौष्णयोश्च । भसंधिगंडांतमिति त्रयं तथामप्रमाणं शुभकर्महृत् ॥' इति ।
 यामः प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति विशेषः । नारदोपि—'सार्वं न पौष्णधि-
 ण्यति षोडशांशा भसंधयः । तदग्रमेष्वाद्यजाताः पापा गंडांतसंज्ञकाः ॥
 उग्रं संधित्रितयं गंडांतत्रितयं महत् । मृत्युदं जन्मयानादिविवाहस्यापना-
 दिषु ॥' षोडशांशो नक्षत्रभोगस्यार्धप्रहर इति यावत् । आद्यजाताः षोड-
 शांशाः तदेतद्दोषमहत्त्वात्पत्वसूचनार्थम् । तथाहि चतुर्घटिके नक्षत्रगंडांते
 महान् दोषः । तदधिके त्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽप्यधिके चरणाव-
 धिके त्वरूपो दोषः । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धांते—'सापेद्रपौष्णधिण्य-
 नामंत्याः पादा भसंधयः । तदग्रमेषु सार्धांशो गंडांतं नाम कीलै-
 ते ॥ व्यतीपातत्रयं घोरं गंडांतत्रितयं तथा । एतन्नसंधित्रितयं सर्वक-
 र्मेभ्यु वज्रयेत् ॥' इति । अर्धांशश्चरणार्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायां च—
 'आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाश्च एव च । रेवत्यंते चतुर्भागे विवाहः प्राणना-
 शकः ॥' इति । अथ लग्नगंडांतमुच्यते । कर्केति । कर्कः प्रसिद्धः अलि-
 वृश्चिकः अंडजो मीनः 'मीनो वैसारिणोऽंडजः' इत्यभिधानात् । एषां भानां
 लग्ननाम ततः सप्तम्यन्तात्तसिः । अंतेऽर्धघटिका तथा सिंहमेवौ प्रसिद्धौ
 अश्वो धनुः एषां लग्नानामादिभूतार्धघटिका गंडांतं नाम । तथा कर्कसिंहयो-
 र्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोर्वा लग्नयोरंतरवर्तिन्येका घटिका लग्नगंडांतमशुभमि-
 त्यर्थः । यदाह कश्यपः—'सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः । गंडांतमं-
 तरालं तच्चाडिका निधनप्रदा ॥' इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—'कुलीरसिंहयोः
 कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गंडांतमंतरालं स्यादघटिकार्धं मृतिप्रदम् ॥' इति ।
 वसिष्ठेनापि—'लग्नांतरालं घटिकार्धमेतत्कुलीरहयोरलिचापयोश्च । मीना-
 जयोः सर्वगुणान्निहंति लोभो यथा सर्वगुणाश्रयः ॥' इति । तद्दोषाधिक्यसू-
 चनार्थम् । अथ तिथिगंडांतमुच्यते । पूर्णांत इति । पूर्णाः पंचमीदशमी-
 पंचदश्यस्तासामंते घटिकैका तथा नंदा प्रतिपत्पञ्चमेकादश्यस्तासामादिभूतैका

घटिका तिथिगंडांतं नाम । यथा पंचमीपञ्चोर्दशम्येकादश्योः पंचदशीप्रतिप-
दोर्वा तिथ्योरंतरालवर्तिघटीद्वयं तिथिगंडांतमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः—
‘पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्नाडीद्वयं सदा । गंडांतं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाह-
व्रतादिषु ॥’ इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम्—‘पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्ना-
डीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गंडांतं निधनप्रदम् ॥’ इति । तद्दोषतारत-
म्यसूचनार्थम् । एवं गंडांतसंज्ञः संधिरुक्तः । तत्र तिथिलग्नगंडांतपरिहारः
शाकल्यसंहितायाम्—‘तथैव तिथिगंडांतं नास्तीदौ बलशालिनि । तथैव
लग्नगंडांतं नास्ति जीवे बलान्विते ॥’ इति । अथात्र प्रसंगादन्येषामपि
संधिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः—‘घटिकाद्वयमृक्षांते मासांते तु दिनत्र-
यम् । वर्षांते वर्जयेत्पक्षं ग्रहणादिनसप्तकम् ॥’ इति । तिथ्यादिसंधिमप्याह
वसिष्ठः—‘पक्षेऽब्दसंधिस्त्रिदिनं च माससंधिस्त्रिमासः खलु संध्ययोश्च ।
नाख्यश्चतस्रस्तिथिः ऋक्षयोगं संधिस्तदर्थं करणस्य संधिः ॥’ वर्षेषु विशेषमाह
सएव—‘सौराब्दांते त्यजेत्पक्षं चांद्रे तु नवमं त्यजेत् । सावनान्तेऽष्टमं त्याज्यं
नाक्षत्रे पौष्णभाद्रपदम् ॥’ इति । अत्रापि विशेषमाह सएव—‘अब्दाः स्युस्त्रि-
विधा जीवसौरचांद्राद्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चांते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे ॥’
इति । अयं च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः । अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसं-
गाभावादेव वर्षांतनिषेधस्यावैयर्थ्यापत्तात् । गुरुः—‘ऋक्षांते पुत्रनाशः
स्यान्मासांते तु धनक्षयः । वर्षांते वर्गनाशः स्याद्ग्रहणात्सर्वनाशनम् ॥’ इति ।
आवश्यकत्वे तु—‘नक्षत्रयोगतिथिसंधिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविंशतिपलैः
सहितोभयत्र । कर्कालिमीनतनुसंधिषु दिक्पलानि त्यक्तानि शेषविवरेषु च
पंचपंच ॥ इति वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनुकर्तव्यम् । वासना च सि-
द्धांतशिरोमणावमिहिता—‘शशितनुविकलाम्यश्रंद्रभुक्त्येदुभान्वोगतिवि-
वरकलामिभूय एवामिरेव । पृथगथ गतिपुण्या नाडिकाः संधिरासा भतिथि-
करणयोगानां फलं तत्र मिश्रम् ॥’ इति । संधिफलमप्याह केशवार्कः—
‘संधौ पुरंध्री शुचमेति बंध्या मृतप्रजा वा यदि संधिसंधिः । वदंति वास्त्वा
क्रतुना विमूढा निशीथमध्यंदिनसंधिषूढा ॥’ इति । अर्धरात्रमध्यंदिनसंधिः
मध्ये निशाह्नोर्घटीत्रयंशमि’त्याद्यप्रकरणेऽभिहितः । संधिसंधिस्तु केशवार्क-
णोक्तः—‘रवेर्भवेदेकगृहाधिकस्य यदंशवृद्धं खलु सायनस्य । तदत्र राशि-
द्वयभागतष्टं स्पष्टं वसंतादृतवो भवंति ॥ तत्संधयोऽंगांगघटीसमाः स्युर्द्विसंयु-
णाश्चेद्विषुवायनीयाः । स संधिसंधिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेद्देश विशेषपुण्यः ॥’
इति । मीनसंक्रांतिमारभ्य वसंतादृतगणनेति पक्षमंगीकृत्येकगृहाधिकस्ये-
त्युक्तम् । ग्रंथकृदप्येतद्विषुवायनेष्विति पथेन संक्रांतिदोषे वक्ष्यतीत्यलमति-
प्रसंगेन । गंडांतदोषपरिहारमाह वसिष्ठः—‘गंडांतदोषमखिलं मुहूर्तांऽभि-
जिदाद्वयः । हंति यद्वन्मृगव्याधः पक्षिसंधमिवाखिलम् ॥’ तदेतद्दोषापवादा-
ख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ ॥ ४१ ॥

अथ कर्तरीदोषमनुष्टुभाह—

लग्नात्पापावृज्वनृजू व्ययार्थस्यौ यदा तदा ।

कर्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा ॥ ४२ ॥

लग्नादिति ॥ यदा पापग्रहौ लग्नाद्वयार्थस्यावृज्वनृजू द्वादशस्थः पाप-
ग्रहो मार्गी द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्तरीनामदोषः । कुंतति स्त्री-
पुंसयोः प्राणांश्छेदयतीति 'कुंती छेदने' इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था । संमु-
क्षकर्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत् । यदाह नारदः—'लग्नाभिमुखयोः
पापग्रहयोर्नृज्वनृज्वयोः । सा कर्तरीति विज्ञेया वंपत्योर्गलकर्तरी ॥ कर्तरीदो-
षसंबुक्तं यल्लभं तत्परित्यजेत् । अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम् ॥'
इति । गगोऽपि—'व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि । तौ च लग्नांशु-
ह्यौ च तदा घोराख्यकर्तरी ॥' यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि
क्रूरो व्ययार्थस्यौ संतौ शीघ्रिणौ वक्रिणौ वा स्यातां तदा कर्तरी नास्त्येव । यदाह
वसिष्ठः—'लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाधोः सा कर्तरी स्याद्वृज्वनृज्वनृज्वयोः । तावेव
शीघ्रो यदि वक्रचारो न कर्तरी चेति पितामहोक्तिः ॥' इति । इयं कर्तरी
चंद्रस्यापि द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः—'चंद्रस्य कर्तरी तद्वन्धुमदृष्टा न दो-
षदा' इति । परंतु लग्नस्य चंद्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोस्त्येव कर्तरीतो-
ल्पफलः कन्यानाशकरत्वात् । यदाह वसिष्ठः—'क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चंद्रे-
थवा करग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनं चेच्छंति कन्यायाः ॥' इति ।
कर्तरीदोषे त्वन्यदप्यपवादांतरम् 'पापौ कर्तरिकारकौ' इत्यादिना स्वयं वक्ष्य-
ति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणारसर्वेषामपि भावानां कर्तरीदोषो ध्येयः । 'यो यो
भावः स्वामिदृष्टो युतो वा' इत्यादिना तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने कर्तरी
यदा महादोषकरी लग्नभंगाघायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृशदोषाभाव इति
तत्त्वम् । अत्र केचित् द्वादशे यः कश्चिन्पापग्रहो भवतु मार्गी द्वितीयस्थाने यदि
राहुः केतुर्वा स्यात्तदा कर्तरीव नास्तीत्याहुस्ते प्रष्टव्याः । किं राहुकेत्वोग्रहत्वा-
भावात्क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्तरी नास्ति । नाथः । राहो-
ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथाहि—'स्वर्भानुर्ह वा आसुरिः सूर्य
तमसा विव्याध' इति माध्यंदिनी श्रुतिः । कश्यपश्च—'छिन्नोपि विष्णुचक्रेण
सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । नारदो-
ऽपि—'अमृतास्वादनाद्राहुः शिरश्छिन्नोपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन चक्रेण
तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । यद्यपि—'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाभि-
ताः । शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥' इति सूर्यसिद्धांते पाता-
नामदृश्यतोक्ता तथापि चंद्रपातस्य हि ग्रहत्वं वाचनिकमेव । 'स्वध्रुवे कुमुदिनी-
पतिपातो राहुमाहुरिह केपि तमेव' इति भास्कराचार्योक्तेः । अतएव राहो-
र्जैर्जतविक्ष्वामित्वं दानं च संहिताकर्तृभिरुक्तं राहोरधःशरीरभागः केतुसंज्ञ
इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते ।

नच 'क्षीणेद्वर्क्यमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः' इति वराहेणोक्तमिति वाच्यम् । तदुपादानाभावादेव । किंच पापग्रहत्वनभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । नच 'गुरुधनुक्राः सौम्याः सौरिकुजाकां निसर्गतः पापाः' । शशिनोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोपि निशाकरः पापः ॥' इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात्कूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवचत्वात् । उभयग्रहत्वेन वा नरसिंहवजात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । 'सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञश्चराः क्षयिचंद्रः । पूर्णचंद्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वकर्मसु हि सौम्यश्चेचराः ॥' इति वसिष्ठेन कंठतः कूरत्वाभिधानादस्ति कूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि—'बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेयाः केतुः क्रूरग्रहा मताः ॥' इति । न तृतीयः । ननु—'स्वयमशक्तः कथं परान्साधयिष्यति' इति न्यायात्सदा चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा फलदातृत्वासामर्थ्यादिति चेन्न । अमावास्यायां प्रतिपदि चोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचंद्रसारिष्टत्वमशुभफलजनकत्वं भवन्मते निरर्थकमापद्येत । ननु—'षष्ठेऽष्टमे च चंद्रः सद्यो मरणाय पापसंज्ञः । अष्टमिः शुभदष्टो मिश्रैर्वर्षैस्तदर्थेन ॥' इति वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् । इहापि—'स्वच्छंदत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशील्यं व्याधिः सुध्रीमतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । धूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्ररोगं स्वभानौ वाप्यथ शिखिति वा लग्नभावादिसंख्ये ॥' इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वाप्यसंभक्षितम् । सारावल्यां च—'राहुश्चतुष्टयस्थो निघनाय निरीक्षितो भवति पापैः । वर्षैर्वदंति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥ अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषम् ॥' इति राहोरशुभशुभफलाभिधानमस्ति । ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न । 'सोपप्लवे शशांके सकूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे । मात्रासार्धं त्रियते चंद्रवदकेण शस्त्रेण ॥' इति वराहपद्येपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथाहि किमिदं चंद्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति । तत्र ग्रहणीयं चंद्रे लग्नगे सकूरे इत्यत्र कूरसाहित्यमभिहितम् । कूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिताः । इति चेत्सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चंद्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात् । भौमस्यापि योगः कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति । पारिशेष्याच्छनेरेव योगो वाच्यः । तत्र स्पष्टवार्थे शनिग्रहणमेव कस्मान्नाकारि । अतः सामान्यवाचिनः कूरशब्दस्य प्रयोगाद्वाहुकेत्वोरन्यतरयोगोपि विवक्षितोऽपरस्य सप्तमराशिस्थत्वात् । योगोपि एकराशिस्थत्वे स्यान्नतु भिन्नराशिस्थत्वे इति । एवं च ग्रहणसंबन्धी लग्नस्थसूर्यारिष्टेपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः । अतएव 'राहुस्तमो गुरुरसुरश्च शिखी' इति 'केतुः' इति पर्यायाभिधानं कृतम् । विवाहपटलेपि 'मरणं लप्ता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदंतीति' कंठतो राहुलत्ताप्युक्ता । तस्माद्वाहमतेपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभ-

फलदातृत्वं वचनाद्बोध्यते । तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तु-
 ल्यन्यायत्वात्कर्तरीदोषे सत्यप्यदृश्यत्वे फलदातृता स्वयापि वक्तव्यैव । ननु-
 'पापयोः कर्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्तरी नैव
 दोषदा ॥' इति कश्यपाशुकेरस्तगतत्वेन राहुकेत्वोः कर्तरीदोषो नास्तीति
 चेत् भ्रांतोसि शृणु । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्या-
 यादस्तगतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव संभवति
 न संभवति च । सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेत् नित्यास्तमिताविति व्यभि-
 चाराभावात्त्रयाणां नैव विशेषणम् । यथा—'पृत्येधत्पूदसु' इत्यत्रानुवर्तमा-
 नमेज्जग्रहणं संभवव्यभिचाराम्यामेतैरेव विशेषणम् । यथा उपैति उपेत इति ।
 नत्वेधत्तेरेजादिस्वादेव । नाप्यूढो नेजादिस्वादेवेति । तस्मादीदृशे विषयेऽर्थ
 परिहारो न प्रवर्तते । किंच किमस्तगतत्वं क्षितिजसंनिधिकृतमुत सूर्यसांनि-
 ध्यकृतं वेति । तत्र क्षितिजसंनिधिकृतं यत्तत्सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम् ।
 तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यम् । प्रागुक्तन्यायात् । राहोस्तु नारदादि-
 वाक्याच्छिरोरूपमंडलावगतेः 'इंद्रकंमंडलाकृतिरसितत्वात्किल न दृश्यते ग-
 गने' इति वराहोक्तस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम् ।
 स्थानमप्यस्य चंद्रशरमंडलांतिमंडलस्वस्तिके । यदाह कैशाचार्यः—'वेश्म
 चास्य शशभृद्विमंडलांतिमंडलमिलच्चतुष्पथे' इति । अतएव न विद्यंते गावः
 किरणा यस्येत्यगुरित्यन्वर्थताप्यवसीयते । अथ यदि सूर्यसंनिधिकृतमित्यु-
 च्येतेति चेन्न । इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रसिद्धभावात् । किंच कालांशान-
 भिधानात्कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं केतोरप्येत-
 द्रष्टव्यम् । ननु केतूदयो ह्युत्पातादौ प्रत्यक्षतो दृश्यत इति चेन्न । तस्यानिय-
 तदिक्प्रभावत्वात् अनियतनक्षत्रप्रमेयत्वाच्च । किंच केतूत्पातो हि लोके दुर-
 द्रष्टुश्चकः अनियतेन बहुना स्वरूपेणापि वा कालेन भवेत् । सूर्यसांनिध्यकृ-
 तोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्तव्यस्तस्माद्राहुकेतु-
 समादृशावेवेति प्रागुक्तदोषानवसरः । तस्मादिस्थितं राहुकेत्वोर्द्वितीयस्थान-
 स्थितत्वेन वक्रित्वात्कर्तरीदोषोऽस्येवेति सिद्धांतः । ननु ग्रहाणां कथं शुभा-
 शुभफलदातृत्वमरिष्टपरिहारकर्तृत्वं च । यतः—'यदुपचितमन्यजन्मनि शु-
 भाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम् । व्यंजयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥'
 इति स्वसिद्धांतव्याघातः । सत्यम् । उपरिष्ठाच्चिन्तयिष्यतेऽस्माभिरेतदित्यल-
 मतिप्रसंगेन ॥ ४२ ॥

अथ संग्रहदोषमनुष्ठुभाह—

चंद्रे सूर्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् ।

सौख्यं सापत्न्यं वैराग्यं पापद्वययुते मृतिः ॥ ४३ ॥

चंद्रे इति ॥ सूर्ययुक्ते चंद्रे दारिद्र्यं स्यात् । भौमादियोगे मरणादिफलं

क्रमेण स्यादित्यर्थः । पापग्रहसाहित्येऽशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् । यदाह नारदः—‘शशांके ग्रहसंयुक्ते दोषः संग्रहसंज्ञकः । सूर्येण संयुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ॥ कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु ॥ प्रवज्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा । केतुना संयुक्ते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता ॥ तस्मिन्संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्’ इति । सापत्न्यं सापत्नभावः भर्तुः स्व्यन्तरं स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तं ग्रंथकर्त्रा तु वसिष्ठवाक्ये केचिन्मतामिप्रायेण शुभफलमुक्तम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रे ससापत्नकम् । प्रवज्याकंसुतेन सेंदुजगुरौ वाञ्छन्ति केचिच्छुभं व्याघ्रैर्मृत्युरसद्ग्रहैः शशियुतैर्दीर्घैः प्रवासः शुभैः ॥’ इति । अतएव श्रीपतिनोक्तम्—‘शुभं च दंभोलिभृदीज्यविच्यम्’ इति । दंभोलिर्ब्रह्मसं विभर्ति स दंभोलिभृदिद्रस्तस्वेज्यः पूज्यो बृहस्पतिरित्यर्थः । पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादिमिर्युते मृतिरेव स्यात् । ‘पापद्वययुक्ते चन्द्रे दंपत्योर्मरणं ध्रुवम्’ इति नारदोक्तेः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पत्युर्दंशांतरेऽवस्थानं स्यात् । तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् । अथास्य परिहारो नारदोक्तः—‘स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेदंपत्योः श्रेयसे तदा ॥’ इति । कचिद्गोत्तम इति पठ्यते । कश्यपेनापि—‘तुंगमित्रस्वराशित्यः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूरयुतः संपूर्णफलदः शशी ॥’ इति ॥ ४३ ॥

अथाष्टमलग्नदोषं सापवादमनुष्टुभाह—

जन्मलग्नमयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः ।

एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत् ॥ ४४ ॥

जन्मलग्नेति ॥ जन्मलग्नजन्मराश्योः संबंधिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहो नेष्टः । यदाह नारदः—‘दंपत्योरष्टमं लग्नं स्वष्टमो राशिरेव च । यदि लग्नगतः सोपि दंपत्योर्निधनप्रदः ॥ स राशिः शुभयुक्तोपि लग्नं वा शुभसंयुतम् । लग्नं विवर्जयेद्यत्तदंशांश्च तदीश्वरान् ॥’ इति । निधनं मरणम् । अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः—‘इष्टं स्वजन्मलग्नं तजन्मराशिरितिष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्थानाच्छुभान्युपचयानि वै ॥’ इति । नारदोपि—‘जन्मराश्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥’ इति । अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह—एकेति । जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वान्मैक्ये सति यथा मेघवृश्चिकयोः तथा तयो राशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि सूर्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति एतादृशविषये लग्नाष्टमदोषकृद्विवाहो न स्यात् । यदाह

कश्यपः—‘जन्मेशाष्टमलग्नशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जन्मराश्यष्टमक्षौ-
त्यदोषो नश्यति भावतः ॥’ इति ॥ ४४ ॥

अथोत्तरार्धोक्तमेवार्थं स्पष्टमुपजातिकयाह—

मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत् ।
अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत्सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी ४५

मीनेति ॥ उक्षा वृषः स्त्री कन्या अन्ये प्रसिद्धाः पूते राशयो यद्यष्टमलग्नं
स्युः यथा सिंहाज्मीनः तुलातो वृषः धनुषः कर्कः मेघाद्वृश्चिकः मिथुनान्म-
करः कुंभात्कन्याष्टमलग्नं तदाष्टमगेहदोषकृत् भवेत् । कुत इत्यत आह—अ-
न्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीतिवशेनैवं चोपलक्षणं मेघवृश्चिकयोस्तुलामकर-
योरैकाधिपत्यात् । एवं सति सा वधूः परिणीता कन्या सुतायुर्गृहसौख्यभा-
गिनी स्यात् । उक्तं च—‘क्षपकुलीरवृषालिमृगांगनाजननराशिविलग्नगृहा-
ष्टमाः । शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परम् ॥’
इति परिहारांतरमप्याह गुरुः—‘लग्नादष्टमराशीशः केंद्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यष्टमगतस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति । रंभेशः स्वशुभांशस्यस्तुंगः स्वक्षेत्रमि-
त्रगः । अष्टमस्थानदोषो हि विनश्यति न संशयः ॥’ इति ॥ ४५ ॥

अथाष्टमलग्नदोषप्रसंगाज्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमेशस्य तदंशस्य च लग्न-
स्थितत्वदोषं तथा द्वादशभवनदोषं कुसुमविचित्राच्छंदसाह—

मृतिभवनांशो यदि च विलग्नो तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् ।
व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात् ॥ ४६ ॥

मृतीति ॥ अष्टमभवननवांशो यदि विलग्नो स्यादथवाष्टमभवनस्वामी
विलग्नो स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘वृषत्योरष्टमे लग्ने
राशौ वापि तदंशके । तदीशो वा लग्नगते तथोर्म्यस्युर्न संशयः ॥’ इति । अथ
व्ययभवनं जन्मलग्नजन्मराशिभ्यां द्वादशं भवनं अथवा व्ययांशोऽथ वा
व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत्स्यात् । उक्तं च कश्यपेन—‘तथैव
द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्नगे नैःस्व्यं नित्यं स्यात्कलहो
द्वयोः ॥’ इति । नारदेनापि—‘वृषत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥’ इति ॥ ४६ ॥

अथ त्रिषघटीदोषं वंशस्थाभ्यामिन्द्रवज्रया चाह—

खरामर्तो ३० त्यादितिवह्निपित्र्यमे

खवेदतः ४० के रदत ३२ श्व सार्वमे ।

खबाणतो ५० श्वे धृतितो १८ र्यमांबुपे

कृते २० र्भगत्वाष्ट्रमविश्वजीवमे ॥ ४७ ॥

मनो १४ द्विदैवानिलसौम्यशाक्रमे

कुपक्षतः २१ शैवकरेऽष्टितो १६ऽजमे ।

युगाश्वितो २४ बुध्यभतोययाम्यमे

खचंद्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ ॥ ४८ ॥

मूलेऽगबाणा ५६ द्विषनाडिकाः कृता

वज्याः शुभेऽथो विषनाडिका ध्रुवाः ।

निघ्ना भभोगेन खतर्क ६० भाजिताः

स्फुटा भवेयुर्विषनाडिकास्तथा ॥ ४९ ॥

खरामेति ॥ मनोरिति ॥ मूले इति ॥ रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघान-
क्षत्रेषु खरामतः त्रिंशद्घटिकोत्तरं कृताश्वतत्तौ घटिका विषनाडिकाः शुभे कार्ये
वज्याः स्युरिति तृतीयश्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । के रोहिण्यां
कृतेविंशतेः अजमे पूर्वाभाद्रपदायाम् । अन्यानि पदानि स्पष्टानि । तदेवं
षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकाश्वतत्तौ विषनाडिकाश्च प्रोक्ताः । न्यूनाभि-
कत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः खरामत इत्ये-
वमादयो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निघ्नाः खतर्कैः षष्ट्या भाजितास्ततो विषनाडिकाः
ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । त्रैराशिकेन यदि घटीषष्ट्यात्मकभभो-
गेनेमे ध्रुवका इमाश्वतत्तौ विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते तद्विष्टभभोगेन किमपि तत्र
ध्रुवा विषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः षष्ट्या भाज्या इति फलितम् । यदाह
कश्यपः—‘वियद्वाणा वेददक्षाः खरामा व्योमसागराः । वेदचंद्राश्चंद्रदक्षाः
खरामा व्योमबाहवः ॥ नेत्राग्रयो व्योमगुणाः शून्यदक्षा गर्जेदवः । इमाबा-
हवो वियद्वाः शक्राश्चंद्राः खभूमयः ॥ वेदचंद्रास्तर्कबाणा वेददक्षाः खबा-
हवः । व्योर्मेदवो व्योमचंद्रा धृतयस्तर्कभूमयः ॥ वेदाश्विनः खरामाः स्युर्दे-
वक्षार्क्षदटिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तात्क्रमवाश्वतत्तौ विषनाडिकाः । ऋक्षार्क्षं
तद्वटीनिघ्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः ॥ विषनाडीदोषदुष्टं लघं सर्वगुणान्वि-
तम् । शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि पंचेष्टकं त्यजेत् ॥’ इति । वसिष्ठः—‘कुर्व-
त्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात् । अन्यस्मिन्मंगले ताश्च निधनं चाथ
निधनम् ॥’ इति । ताः विषनाडिकाः । अथ प्रसंगात् ग्रन्थांतरोक्तास्तथिवा-
रविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः । दैवज्ञमनोहरे—‘तिथी १५ पु ५ नागा ८
द्रि ७ गिरी ७ पु ५ वारिधि ४ गजा ८ द्वि ७ दिक् १० पावक ३ विश्व १३ वासवाः
१४। मुनी ७ भ ८ संख्या प्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्यादटिकात्रतुष्टयम् ॥
मन्त्रा २० द्वयं २ द्वादश १२ दिक् १० च शैला ७ बाणाश्च ५ तत्त्वानि २५
यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो नाक्षत्रो विषं स्यात्स्त्रलु वर्जनीयम् ॥’

ज्योतिःसागरे—‘विवाहव्रतचूडासु गृहारंभप्रवेशयोः । यात्रादिशुभकार्येषु विघ्नदा विघ्नाटिकाः ॥’ इति । अस्य परिहारमाह दैवज्ञमनोहरे गुरुः—‘चंद्रो विषघटीदोषं हन्ति केंद्रत्रिकोणगः । लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केंद्रे वा लग्नपस्तथा ॥’ इति । फलप्रदीपे—‘विघ्नाब्ज्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्य-क्षगः शशी । मित्रहृष्टोऽथ वा स्त्रीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत् ॥’ ॥४७॥४८॥४९॥

अथ दुर्मुहूर्तदोषं विवक्षुरादौ दिवामुहूर्तान्मालिनीछंदसाह—

गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्त्रुविश्वे-

ऽभिजिदथ च विधातापींद्र इंद्रानलौ च ।

निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाथो भगः स्युः

क्रमश इह मुहूर्ता वासरे बाणचंद्राः ॥ ५० ॥

गिरिशेति ॥ अत्र बाणचंद्रा इत्युक्ते मुहूर्तस्य पार्थक्येन लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्यविशेषः पित्र्यवस्त्रुविश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित् ततो विधाता ब्रह्मा इंद्रः इंद्रानलौ अत्र समुदितयोर्न्यास-ज्यवृत्तिदेवत्वात् ततश्चतुर्थमुहूर्तस्वामिनः इत्यपेक्षितम् । पित्र्यमिति नक्ष-त्राभिधानादयुक्तं प्रतिभाति । अथवा नक्षत्रतदीशयोरभेदोपचारात्स्वामिनि-वृत्तिः । इंद्रस्य अल्पाक्षतरत्वात्पूर्वनिपातः । निर्ऋती राक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्यमा भगश्चेमौ सूर्यविशेषौ इत्येते बाणचंद्राः पंचदशवासरे मुहूर्ताः स्युः । यदाह नारदः—‘दिवामुहूर्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसुदकम् । विश्वेविधातु-ब्रह्मोऽपि इंद्राभ्यसुरतोयपाः ॥ अर्यमा भगसंज्ञश्च विज्ञेया दशपंच च ॥’ इति ॥ ५० ॥

अथ रात्रिमुहूर्ताननुष्टुभाह—

शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्मेशा अदितिजीवकौ ।

विष्ण्वर्कत्वष्टमरुतो मुहूर्ता निशि कीर्तिताः ॥ ५१ ॥

शिव इति ॥ प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः ततोऽजपादष्टौ मेशा नक्षत्रस्वामिनो मुहूर्तेशाः । यथा अजपादः अहिर्बुध्नयः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ ततो दशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः । स्वार्थे कः । विष्ण्वर्कत्वष्ट-मरुतः प्रसिद्धाः । एते निशि मुहूर्ताः प्रकीर्तिताः । मुनिभिरिति शेषः । यदाह नारदः—‘इंशाजपादहिर्बुध्नयपूषाश्वियमवबुध्नयः । धातुचंद्रादितीज्या-रुयविष्ण्वर्कत्वष्टवायवः ॥’ इति । मुहूर्तलक्षणं कथ्यतेनोक्तम्—‘अह्नः पंच-दशो भागो मुहूर्तोऽथ तथा निशि’ इति । प्रयोजनमाह नारदः—‘यस्मि-न्मृक्षे हि यत्कर्म कथितं निखिलं च यत् । तदैवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्रादिकं सदा ॥’ इति । यात्रेत्युपलक्षणं देवस्थापनायं कार्यम् । ‘भिष्ये प्रोक्तं स्वामि-तिभ्यंशकेऽस्य’ इति ग्रंथकृताप्युक्तम् ॥ ५१ ॥

अथावसरप्राप्तान्मुहूर्तान् भुजंगप्रयातेनाह—

रवावर्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चामिजित्स्यात् ।
गुरौ तोयरक्षौ भृगौ ब्राह्मपित्र्ये शनावीशसापौ मुहूर्ता निषिद्धाः ॥

रवाविति ॥ रवेर्वार्यमा लक्षणया अर्यमस्वामिकचतुर्दशसंख्याको मु-
हूर्तो निषिद्धः । एवं सोमवारे ब्राह्मरक्षः । द्वंद्वैकवद्भावः । ब्राह्मरक्षः स्वामिकौ
मुहूर्तौ निषिद्धौ । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि । ईशो महा-
देवः । यदाह नारदः—‘अर्यमाराक्षसौ ब्राह्मौ पित्याग्नेयौ तथाभिजित् ।
रक्षःसापौ ब्रह्मपित्र्यौ भौजंगेशाविनादिषु ॥ वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्ताः शुभ-
कर्मणि ॥’ ननु दुर्मुहूर्तौ पलक्षितास्तिथ्यंशाः ‘सूर्ये षट्स्वरनाग’ इत्यादिनोक्ता
इति पुनरत्रामिधानमयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अग्रे कुलिका अपि वक्त-
व्याः संति तत्पुनरुक्तिपरिहारावसरे समाधास्ये ॥ ५२ ॥

अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानं च प्रहर्षिष्याह—

निर्वेधैः शशिकरमूलमैत्र्यपित्र्य-

ब्राह्मांत्योत्तरपवनैः शुभो विवाहः ।

रिक्तामारहिततिथौ शुभेद्वि वैश्व-

प्रांत्यांग्रिश्रुतितितिथिभागतोऽभिजित्स्यात् ॥ ५३ ॥

निर्वेधैरिति ॥ मृगशिरोहस्तमूलानुराधामघारोहिण्युत्तराफलगुन्युत्तराषाढो-
त्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधाख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफ-
लप्रदः । यदाह वसिष्ठः—‘स्वातीमघायां निर्वेदौ ध्रुवांत्यमित्रेदुहस्तेषु च
कन्यकानाम् । पाणिग्रहस्त्वष्ट्रफलप्रदः स्यादविद्धमेष्ट्वेव गुणान्वितानाम् ॥’
इति । नारदोपि—‘पौष्णघात्र्युत्तरामैत्रमरुचंद्रार्कपित्र्यमैः । समूलभैरवि-
द्धैस्तैः स्त्रीकरग्रह इष्यते ॥’ इति । स्त्रीग्रहणं मुख्यत्वसूचनार्थम् । गृहस्था-
श्रमस्य तदायत्तत्वात् । रिक्तेति रिक्तामाः प्रसिद्धाः आभिर्वर्जिततिथिषु
शुभेद्वि शुभग्रहवासरेपि विवाहः शुभः । यदाह वसिष्ठः—‘शुक्लद्वितीयादित
एव कृष्णे पक्षे दशम्यंतगताः प्रशस्ताः । तास्वष्टमी स्कंदगणेशदुर्गाश्चतुर्दशी
चापि तिथिर्विवर्ज्याः ॥ वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां सूर्याकिंवारौ खलु मध्यमौ
तौ । त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषौ ॥’ इति । तौ
सूर्याकिंवारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः । गणेशश्चतुर्थी ।
अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्यंतं पित्याद्यावश्यकश्राद्ध-
दिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तं च—विवाहमा-
रभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु
कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥’ इति । अन्यच्च—‘विवाहमध्ये यदि
तत्क्षयाहस्तत्राश्रमाख्याः पितरो न यांति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं
स्वधाभिर्नतु दूषयेत्तम् ॥’ इति । अथ वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढा तस्यांत्यांग्रि-

अतुर्यचरणः श्रुतेः श्रवणस्य पञ्चदशांशो मिलित्वाऽभिजिज्ञोगः स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘अभिजिज्ञोगमेतद्वै वैश्वदेवांस्तपादमखिलं तत् । आद्याश्चतुरो नाख्यो हरिभस्यैतच्च रोहिणीविदम् ॥’ प्रयोजनमप्यधुनैव वक्ष्यति ॥ ५३ ॥

अथ वेधदोषं पञ्चशलाकाचक्रोद्धारनिरपेक्षं स्पष्टार्थं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वेधोऽन्योन्यमसौ विरिच्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयो-

र्विश्वेन्द्रोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः ।

स्वातीवारुणयोर्मवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोपांत्ययोः

खेटे तत्रगते तुरियचरणाद्योर्वा तृतीयो द्वयोः ॥ ५४ ॥

वेध इति ॥ विरिचिः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्ग्रहैः क्रूराक्रूरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्ये ग्रहे अभिजिद्विदः अभिजितस्ये रोहिणी विदेत्यर्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि । यदाह नारदः—‘तिर्यक्पंचोर्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः । द्वितीयशंभुकोणेभिधिष्यं चक्रे च विन्यसेत् । भास्वतः सामिजिन्येके रेखाकोणे च विदभम् ॥’ इति । चक्रोद्धारो यथा—‘चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्वर्क्षे खेचरेण प्रदिष्टम् । क्रूरैर्विद्वं सर्वभिष्यं विवर्ज्य सौम्यैर्विद्वं नाखिलं पाद एव ॥’ इति । नन्वष्टाविंशतिनक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दशयुग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि । उच्यते । विवाहे षोकादश नक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात्तद्देधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि संभवन्तीति तावतामेवाभिधानम् । अतएव दैवज्ञमनोहरे—‘रोहिण्यभिजितोर्मूलादिष्ययोर्मृगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मेषाश्रवणयोर्मवेत् ॥ हस्तोत्तराभाद्रयोश्च स्वातीवारुणयोर्मिथः । अनुराधाभरणयोश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः ॥’ इति । वाराहीयविवाहपटले प्रत्येकवेधफलाति—‘रविवेधे च वैधर्म्यं पुत्रशोको भवेत्कुजे ॥ वंध्या पंडितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः । भृगुसुतवेधे पुत्री दासी रविर्जेदुराहुसंभूते ॥’ इति । पंडितो बुधः । दीक्षाकरणं प्रप्राजिक्त्वम् । चरणवेधमाह—खेट इति । तत्र तस्मिन्नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेस्ति तदा परनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः । एवं यदि द्वितीयपादे तदा तृतीयपादस्य वेधः । यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘अतोऽष्टपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम् । तृतीयगो द्वितीयकं चतुर्थगस्तु चादिमम् । भिनत्ति वेधकृद्ग्रहो न चान्यपादमादरात् ॥’ एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरं द्रष्टव्यम् । यतो वसिष्ठेनैव शार्दूलवोधाभिधानावसरे—‘विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं क्षताहते । तथैव पादोनशुभोऽवशिष्टः पादाः शुभाश्चेति पितामहेन ॥’ इत्या-

शंक्य समाहितम्—‘पाद एव न शुभः शुभग्रहेर्विदः इत्यखिलशास्त्रसमतम् ।
कूरविदभयुतं न शोभनं शोभनेषु यदितं न पादसः ॥’ इति । नारदः—‘पादमेव
शुभैर्विदमशुभैर्नैव कृत्स्नतः ।’ इति । कश्यपोऽपि—‘कूरविदं युतं विष्यं
क्रूराक्रांतं च कृत्स्नमम् । मणिहेममयं हर्म्यं भूताक्रांतमिव त्यजेत् ॥’ इति ।
कृत्स्नमं सकलनक्षत्रम् । तस्मात्कूरग्रहविदे संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविदे वर-
णत्याग इति सिद्धांतः । तत्र विवाहे पंचशलाकावेध एव । यदाह वसिष्ठः—
‘पंचशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरुक्तः । शस्त्रः शुभमित्रकृतः सप्तश-
लाकाज इतरत्र ॥’ इति । श्रीपतिः—‘बधूग्रवेशने दाते वरणे पाणिपीडने ।
वेधः पंचशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाककः ॥’ इति ॥ ५४ ॥

अथ केचित्सप्तशलाकाचके वेधमाहुः । तदर्थं चक्रन्यासं विनैव वेधदोषं
कार्त्तुं कविर्कीर्तितमाह—

शाक्रेज्ये शतभानिले जलशिवे पौष्णार्घ्यमर्क्षे वसु-
द्वीशे वैश्वसुधांशुमे हयभगे सार्पानुराघे तथा ।
इस्तोपांतिममे विधाद्विधिमे मूलादितीक्षाष्टमे-
जांघीयाम्यमवे कृशानुहरिमे विद्वेऽद्विरेखे मिथः ॥ ५५ ॥

शाक्रेति ॥ अद्विरेखे सप्तशलाकाख्ये चक्रे शाक्रेज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः
परस्परं कूरविहितत्वेन विदे ज्येष्ठे । एवं जलशिवे पूर्वाषाढार्धे विदे ज्येष्ठे । एवं
सर्वत्र व्याख्येयम् । वैश्वसुधांशुमे उत्तराषाढाशुभारिणी । हयभगे मघाशुभ-
वांफल्गुन्यौ । उपांतिमं अंत्यस्य समीपमुपयाति उत्तराभाद्रपदा । अन्यास्प-
ष्टम् । अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थयशोपवीतप्रकरणेऽभिहितम् । चक्रोद्धारो
व्यवहारसमुच्चयेपि—‘सप्तसप्त विनिर्वात्य रेखिकास्तिर्यगूर्ध्वमथ कृत्तिका-
दिकम् । लेखयेदमिजिता समन्वितं चैकरेखस्यमेव विध्यते ॥’ इति । द्वी-
पिकायाम्—‘यस्याः शशी सप्तशलाकमिथः पापैरपापैर्यथा विवाहे । उ-
द्गाहवस्त्रेण तु संवृतांगी इमं शानमूर्तिं रुदती प्रयाति ॥’ तथाच भोजः—
‘विदे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवाससा । पुनर्याव्यविराजारी मुक्ताग्रौ मु-
क्ताचन्द्रिकाम् ॥’ वैधव्यं च नक्षत्रतुल्यान्दैर्भवति । तदुक्तं वराहेण—‘नक्षत्र-
जमुद्गाहे फल्गुन्दैस्तारकामितैः सदसत्’ इति । अत्रापि तुल्यम्यायत्वात्कूर-
वेधे संपूर्णं नक्षत्रं स्याज्यम् । शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्य इति ध्येयम् । नन्वत्र
प्रागुक्तहेतोरष्टावेध नक्षत्रयुग्माणि वाच्यानि किमर्थं चतुर्वंशयुग्मानामभिधा-
नम् । उच्यते । सप्तशलाकाज इतरत्रेति वचनात्सकलशुभकर्मसु विचार्यसा-
णस्त्रादेतावतामुक्तिः । ‘भुक्तं शोभ्यं तथाक्रांतं विदं पापग्रहेण च । शुभा-
शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥’ इति स्वरोदयेपि सामान्यतोऽभिधानात् ॥ ५५ ॥

अथ कूराक्रांतादिनक्षत्रदोषं सापवादमनुष्टुभाह—

ऋक्षाणि क्रूरविद्वानि क्रूरमुक्तादिकानि च ।

भुक्त्वा चंद्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

ऋक्षाणीति ॥ क्रूरग्रहैर्विद्वानि ऋक्षाणि तथा क्रूरैर्मुक्तानि त्यक्तानि आ-
दिशब्दात्क्रूरैराक्रांतानि क्रूरगंतव्यानि च चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् त्रि-
विधोत्पातैः दूषितानि ऋक्षाणि दूषितानि ज्ञेयानि । तानि यदि चंद्रेण भु-
क्त्वा मुक्तानि तथा शुभार्हाणि प्रचक्षते वदंति । मुनय इति शेषः । यदाह
वात्स्यः—‘भुक्तं भोग्यं तथाक्रांतं विद्वं पापग्रहेण भम् । मंगलेषु च कार्येषु
यत्नतः परिवर्जयेत् ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘उत्पातभं ग्रहणभं क्रूरविद्व-
स्थितं च यत् । दहत्येव शुभं कर्म यथा रामशरौऽबुधिम् ॥’ इति । शा-
ङ्गीये—‘कूराश्रितं क्रूरविमुक्तविद्वं गंतव्यधिष्येषु कुमारिकाणाम् । वदंति
पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमब्दैश्चिमिरेवमाहुः ॥’ इति । अस्यापवादमाह
केशवार्कः—‘उत्पातपापग्रहदूषितं भं यदीदुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति । तदा
तदहं किल मंगलेषु त्यजेत्समाक्रांतधनु रवीन्द्रोः ॥’ इति । अयमवधिराक्रां-
तनक्षत्रसिद्धिषयो वेदितव्यः । तत्र हि चांडालघृतहस्तस्नानवर्चंद्रभोगस्यावि-
र्णेजकत्वात् । तदुक्तं शाङ्गीये—‘यद्विष्यं दोषसंयुक्तं स्यात्तथापीदुसंयुतम् ।
शुभकार्येषु तत्प्राज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् ॥ यथाहि चांडालघृतैकहस्तो मज्ज-
ज्वाधेपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिभोगतोपि तथा न शुष्येदुडु पाप-
युक्तम् ॥ स्पृष्ट्वा गते तु चांडाले शुद्धिराप्नुवनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे
चंद्रभोगाद्विशोधनम् ॥’ इति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन—‘गंतव्यधिष्यं खलु
भुक्तं यत्क्रूरैर्महोत्पातविदूषितं च । चंद्रोपभोगादमलं तदानीं शुभेषु का-
र्येषु शुभप्रदं च ॥’ इति । एतच्च सामान्यन्यायत्वात्क्रूरविद्वे मे । चंद्रभोगा-
दपि शुद्धिर्नासीत्युक्तम् । यत्तु नारदेनोक्तम्—‘ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मं-
गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं तदहंघकाष्टवत् ॥’ इति ।
तथावद्वाच्यं वाचनिकमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्यंतं निषेधस्त-
तोपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत्प्रयजेत् । तत्रापि चंद्रग्रहण एव सू-
र्यग्रहणीयनक्षत्रस्य तु षण्मासानंतरं सूर्यभोगासंभव एव । अतो न क्रूरमुक्तादौ
रविभोगापेक्षा । उत्पातभस्य तु चंद्रोपभोगोऽप्यावश्यको वसिष्ठवाक्यालोच-
नात् । अत्र क्रूरवेधे निखिलं भं त्याज्यं न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन—
‘क्रूरविद्वद्युतं धिष्यं निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि गुणैर्युक्तं सर्वदोषविव-
र्जितम् ॥ त्यजेदनर्घ्यमाणिक्यं कलंकोपहतं यथा’ इति । अयं च कूराभिहि-
तत्वे दोषः क्रूरग्रहचंद्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्यः । यदा तु चंद्रः प्रथमपादे
क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति राशिमेदोप्युपजायते तदा क्रूरग्रहाभिहितत्व-
दोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तंच ज्योतिर्निबंधे—‘एकक्षिप्तविधे धिष्ये
भिन्ने राशौ खलुग्रहे शशिनि । तच्चंद्रर्क्षे कुर्याद्विवाहप्राप्तिकं सर्वम् ॥’

इति । यथा मृगशिरासि प्रथमे पादे चंद्रः तृतीये क्रूरग्रहः तत्र सत्यप्येक-
क्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति ॥ ५६ ॥

अथ लक्षादोषमुपजातिकयाह—

ज्जराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि ।
संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात् ॥ ५७ ॥

हेति ॥ सप्त प्रसिद्धः गावो नव जातयो द्वाविंशतिः शराः पंच एतैर्मितं
भं स्वाक्रांतनक्षत्राज्जराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते । यथा बुधः सप्तमं
राहुर्नवमं पूर्णेन्दुः पूर्णिमांतचंद्रो द्वाविंशम् । तच्च गतकृष्णपक्षे पंचमीषष्टी-
सप्तमीनामन्यतमस्यां संभवति । शुक्रः पंचमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः । अर्कश-
नीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्याष्टतर्काग्निमितं संलत्तयन्ते । यथा सूर्यः
स्वाक्रांतनक्षत्राद्वादशं शनिरष्टमं गुरुः षष्ठं भौमस्तृतीयं अग्रतो लत्तयती-
त्यर्थः । यदाह नारदः—‘पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्क्षं लत्तितं च यत् । अ-
र्काकृतिगुणांगर्तुवाणाष्टनवसंख्यभम् ॥’ इति । सूर्यः पुरतश्चंद्रः पृष्ठतः । एवं
क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । वराहोपि—‘सूर्यो द्वाद-
शमृक्षं षष्ठं गुरुरवनिजस्तृतीयं तु । संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः
पादैः ॥ पश्चाद्द्वाविंशतिभं पौर्णिमचंद्रस्तु पंचमं शुक्रः । स्वर्भानुरपि नवमं
सप्तममृक्षं शशांकसुतः ॥’ इति । प्रत्येकं वेधफलमाह सएव—‘रविलत्ता
वित्तहरी नित्यं कौजी विनिर्दिशेन्मरणम् । चांद्री नाशं कुर्याद्दौषी नाशं
वदत्येव ॥ सौरी मरणं कथयति बंधुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता । मरणं लत्ता राहोः
कार्यविनाशं भृगोर्वदतीति ॥’ नन्वग्रलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा वक्तव्या किमिति
द्वैरूप्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः—‘इति सति द्युसदाममिलत्तने
यदनुलत्तनमुक्तमृषिब्रजैः । तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्ष-
या ॥’ इति । अनधिकः स्वल्पः । अत्र राहोः सदा वक्रित्वाच्चवमगणना क्रमेणैव
ग्राह्या । यथाश्विन्यां राहुराश्लेषां लत्तयति । संमुखलत्तावादिमतेपि वक्रगा-
मिना राहुणा संमुखमश्विनीरेवतीत्यादिगणनया विंशतिभं आश्लेषैव न स्व-
न्यथाश्रयितव्यमिति सांप्रदायिकाः ॥ ५७ ॥

अथ पाददोषं सुबोधं पथ्यार्ययाह—

हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतिपातकगंडशूलयोगानाम् ।

अंते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितं तत्स्यात् ॥ ५८ ॥

हर्षणवैधृतीति ॥ व्यतिपातकः इति स्वार्थे कः । हर्षणेत्यादिषट्पदयोगानां
अंते यच्चंद्रनक्षत्रं भवेत्तत्पातेन चंडीशचंडायुधाख्येन निपातितं स्यात् । यदाह
त्रिविक्रमः—‘साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातयोः । षट्भं गंडस्य चांते
स्वात्तत्पातेन निपातितम् ॥’ इति नारदेन प्रकारांतरेणैतत्प्रकारसंपादकः ।

पातोऽभिहितः—‘सूर्यभास्वारपेपिभ्यांस्तत्वाद्भूमिग्रीडुविष्णुमे । संख्यया दिनसे
 तावदधिभात्पातदुष्टम् ॥’ वसिष्ठेनापि—‘रविभादहिपितुमित्रत्वाद्भूम-
 हरिपौष्णमेषु गणितेषु । आश्विनभादिदुयुतौ तावति वै पतति गणनया
 पातः ॥ अयमपि पातो दोषचंडीशचंडायुधाह्वयो ज्ञेयः । अश्लिलेषु मंगले-
 ष्वपि वज्र्यो यस्माद्विनाशदः कर्तुः ॥’ इति पद्ये यद्यपि हर्षणादीनामुपादानं
 नास्ति तथाप्यभिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानास्तत्तुल्यसंख्याके-
 ष्वेव योगेषु पातसंभवो जायते इति मत्वा हर्षणादीनामुक्तिः । यथेवं व्यतीपा-
 तवैधृतिभ्यां स्त्रीयभोगघटिकात्मकाभ्यां तिथिनक्षत्रादिकं सर्वमेव सामान्यतो
 विचार्युक्तं तत्किमन्ननयोर्योगयोः पुनर्ग्रहणेन । उच्यते । यदा नक्षत्रयोग-
 स्तुस्यकार्ये एव प्रवृत्तिनिवृत्ती तदाऽनयोर्योगयोरुपादानवैयर्थ्यमेव । यदा तु
 सूर्योदयादारभ्य कियद्दृष्टिपूर्वं दर्शयोगयोर्नक्षत्रभोगस्तु सूर्योदयादेव बहु-
 काळव्यापी तदा पातासंभवे तावत्कालस्यैव निषेधः सामान्यवाक्यात् । पा-
 तसंभवे हि संपूर्णस्य नक्षत्रस्य निषेधो यथा स्यादिति तयोर्दुष्टयोगयोः पुनरु-
 पादानं कृतम् । एवमन्येष्वपि योगेषु पातसंभवे संपूर्णनक्षत्रस्य निषेधो यथा
 स्यादित्यनयोर्दुष्टयोगयोः पुनरुपादानं त्याग इत्यर्थः । अयंच सर्वोपि विचार
 एकार्गलदोषेऽपि द्रष्टव्यः । यदा तु पातेकार्गलो न ससदा दुष्टयोगानामुक्ता-
 दिमघटीत्यागः कर्तव्य इति ॥ ५८ ॥

अथ सूर्यचंद्रक्रांतिसाम्यापरपर्यायं महापातदोषं शालिन्याह—

पंचास्याजौ गोमृगौ तौलिकुंभौ कन्यामीनौ कर्कशली चापयुग्मे ॥

तत्रान्योन्यं चंद्रभान्वोर्निरुक्तं क्रांतेः साम्यं नो शुभं मंगलेषु ५९

पंचेति ॥ पंचास्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः पशु राशियुग्मेषु चंद्रभा-
 न्वोः पाठक्रमेण ध्युक्तमेण वा स्थितयोः क्रांतिसाम्यं निरुक्तं तन्मंगलेषु नो
 शुभं स्यात् । अत्र पंचास्याजावित्येवमादीनां ग्रहणमुदाहरणद्विकप्रवृत्तौ नाय-
 त्वात्सर्वथा सूर्यचंद्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वादशराशिमितो वा
 विवक्षितस्तदैव क्रांतिसाम्यस्य संभवात् । अतः संमतिवाक्यस्यानवसरः ।
 नन्वेतावंतएव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा संभवतीति चेन्न । राश्यं-
 तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि संभवात् । तथाहि प्रत्यंशकलाविकलांस्तस्थि-
 तत्वेनानंतमेदसंभवाच्च । अतः प्रागुक्तं व्याख्यानं ज्यायः । क्रांतिसाम्यस्य
 च महापात इति नाम । एतस्य निघतामाह वसिष्ठः—‘दोषो महापात
 इति प्रसिद्धः स वैष्टतो हंति वधूं वरं च । तं रक्षितुं लग्नगुणास्त्रशक्ताः स्व-
 बांधवास्तेऽशनितोपघातम् ॥’ अशनिर्वज्रम् । नारदोऽपि—‘यस्मिन्दिने
 महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे ॥’ इति । अतएव पतनात्पातः सकलशुभकर्म-
 णामित्यन्वयतापि । साच स्पष्टा सोमसिद्धांते—‘यच्छुभानां विनाशाय
 अद्विध पतत्यम् ॥ व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः ॥’ इति ।
 महापातशब्दस्य क्वचित् रवीन्दुक्रांतिसाम्यं एव नत्वन्येषां ग्रहाणां क्रांति-

साम्ये । यथा जलजशब्दस्य रुढिः कमले ननु भेकादौ । क्रांतिनाम ग्रहाणां
दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रांतिः सा यदा चन्द्रक्रांत्या तुल्या
स्यात्स पातमध्यकालः । तत्रोत्सर्गतो रवीन्दुक्रांत्योः समानत्वं भुजसाम्ये सति
भवति । भुजो नाम—‘न्यूनं भुजः स्याद्व्यधिकेन हीनं भार्धं च भार्धाद-
धिकं विभार्धम् । न वाधिकेनो नितमर्कमं च’ इति लक्षणलक्षितः तत्साम्यं
तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे पञ्चराशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति ।
अतएव ग्रंथकृता तादृशा योगा एव पठिताः । यदा तु भुजस्य न्यूनाधिकत्वं
तदा ‘दिवौकसोरंतरलिसिकौ व्याद्ध्योर्वियोगेन हृतात्’ इत्यादिना प्रकारेण
ग्रहयुतिवत्तु भुजसाम्यमानेयम् । ननु भुजसाम्यमेव क्रांतिसाम्यसाधकं
चेत्किं गणितग्रंथोक्तेन बह्वायाससाध्येन पाताध्यायेन । उच्यते—‘विक्षेपाय
क्रमैकत्वे क्रांतिविक्षेपसंयुता । दिग्मेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथागता ॥’ इति
सूर्यसिद्धान्तवाक्यात्सूर्यव्यतिरिक्तानां ग्रहाणां शरसंस्कृता क्रांतिः स्पष्टेऽप्युच्यते
तादृशी चन्द्रक्रांतिश्चैव सूर्यक्रांत्या समा यस्मिन्काले स्यात्स स्पष्टः पातमध्यकालः
तत्र तादृशक्रांतिसाम्यानयनस्यातिकष्टसाध्यत्वाच्चद्वयायोक्तिः सार्थिकेव ।
एवं ग्रंथकर्त्रा सूर्याचन्द्रमसोः क्रांतिसाम्यमेव दोषोऽभिहितः—‘पंचास्याजौ’
इत्यादिकथनं किमर्थमिति चेदुच्यते—‘विनाशपातैर्दुमिहायनांशकैर्युतो रविः
शीतकरश्च गृह्यते । समापमत्वे व्यतिपातवैधृताद्वास्तवैक्ये रसमैऽर्कमे-
कमात् ॥’ इति भास्कराचार्योक्तिसंगीकृत्य सामान्यतः क्रांतिसाम्यविवक्षया
शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादकत्वात् । नन्वेवं भुजसाम्यमेव चेति क्रां-
तिसाम्योत्पादकं भवेत्तर्हि यत्र सूर्याचन्द्रयोः पञ्चराशिमितमंतरं द्वादशराशि-
मितमंतरं वा यथा मेघतुल्योर्मेघयोर्वा तत्रापि भुजसाम्यस्य तावदवस्था क्रां-
तिसाम्यं भवत्येवेति मासमध्ये महापातचतुष्टयं वक्तव्यं स्यात्तत्कुतो हेतोर्नौकं
ग्रंथकृता इति चेत् । अत्रोच्यते । योगोत्पन्ने हि पाते मुनिभिः ज्ञानदानादिकफ-
लमुक्तमतः स एव महापातो गृह्यते ननु वियोगोत्पन्ने उक्तमतः स न गृह्यते । तदुक्तं
वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते—‘चक्रे चक्रार्धतुल्ये वा कियद्वागाधिकोणके । साय-
नाकैर्दुयोगे चेत्तदा पातस्य संभवः ॥ शुभमंगलकर्माणि लोकानां च विना-
शयेत् । ज्ञानदानादिकास्तत्र जपश्चादिकाः क्रियाः ॥ कदापि कुरुते मर्त्यैः
सुमहत्फलमभुते । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिस्वर्णार्पणे फलम् ॥ तत्फलं लभते
पाते ज्ञानश्चादजपादिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसंगुणम् । पाते-
आर्बुदसंगुण्यं पतिते दत्तमक्षयम् ॥’ इति । तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि—‘एका-
यत्रयसौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मंडले क्रांत्योस्तुल्यत्वे वैधृता-
भिधः ॥ विपरीतायनगतौ चन्द्राकौ क्रांतिलिसिकाः । समास्तदा व्यतीपातौ
भंगणार्धं तयोर्युतौ ॥ तुल्यांशजालसंप्रकांतयोस्तु प्रबहास्ततः । तादृक्को-
भेद्वचो वद्विर्लोकभावाय जायते ॥’ इति । अतएवांतरात्तत्रोक्तिसाम्ये
महापातदोषो नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदेवविरचिते—‘पूर्वं तं स्यात्पातमध्यं द्वि-
तीयं पूर्वैर्नौकं तद्यतो नातिदुष्टम्’ इति । अनेनैवाध्यायेन वसिष्ठेन स्वसंदि-

तायामुक्तम्—‘शास्त्रात्समातीय महातिपातः सर्वदृष्टो हन्ति वधूं वरं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात्क्षेत्रकुलं समस्तम् ॥’ इति । शास्त्राद्वर्णितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादिव्यर्थः । तत्रहि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति । किंच पंचांगीयोपि योगः सूर्याचंद्रमसोयोगादेव साधितः स्पष्टाधिकावेकस्तस्मादेव महापातोपि साधयितुमुचितपुत्र । अथात्र ज्ञाते क्रांतिसाम्येप्येकभिन्नाले मंगलकृत्यं निषिद्धमित्येष विशेषविचारो ‘न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपात’ इत्यत्रास्माभिरमिहितोऽस्ति स तत्तत्प्रावर्गंतव्य इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५९ ॥

अथ खार्जूरदोषं सुबोधमिद्वयप्रयाह—

व्याघातगंडव्यातिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगंडे ।

एकार्गलाख्यो ह्यभिजित्समेतो दोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात् ६०

व्याघातेति ॥ अंत्यो वैष्टितिः अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादुर्कनक्षत्राच्छशी चंद्रोऽभिजित्समेतो विषमे विषमसंख्याके क्रक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्यो दोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोष इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः—‘विरुद्धनामयोगेषु सामिजिद्विषमर्क्षगः । अर्कादिदुस्तदा योगो निध एकार्गलामिधः ॥’ इति । केशवार्कणापि—‘न्यस्ते सहामिजिति’ इत्यादिनाऽभिजिद्वर्णनोक्ता । वसिष्ठेन त्वत्र चक्रमभिहितम्—‘अंत्यातिगंडपरिघव्यातिपातपूर्वव्याघातगंडवरशूलमहाशनीषु । चित्रानुराधपितृपन्नगदक्षमेषु साहित्यमूलशशिसूरिषु मूर्धमेषु ॥ रेखाभेकामूर्ध्वगां पदं च सप्त तिर्यक्कृत्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यग्रेखासंस्थयोश्चंद्रभान्वोर्दक्षसंपातो दोष एकार्गलाख्यः ॥’ चक्रोद्धारो यथा—‘खरकरतुहिनांशोर्दृष्टिसंपातजन्मा अनलमपशरीरी सुद्विरभिमिसंवात् । भुवि पतति जनानां मंगलध्वंसनाय गुणगणशतसंवैरप्यवार्योऽभिकोपः ॥’ इति । अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति नवेति संदेहः । नारदस्वभिनिर्द्धारितं चक्रमाह—‘व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि । गंडातिगंडकुलिकवैष्टत्या सहितेषु च ॥ अदितीन्दुमघाद्यामूलमैत्रज्यभानि च । ज्ञेयानि सह चित्राभिर्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् ॥ लिखेदूर्ध्वगतमेकां तिर्यग्रेखाख्योदश । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् ॥ भान्येकरेखागतयोः सूर्याचंद्रमसोर्भिथः । एकार्गलो दृष्टिगताच्चाभिजिद्वर्जितानि वै ॥ लांगले कमठे चक्रे फणिचक्रे त्रिनाडिके । अभिजिद्वर्णना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथा ॥’ इति । कश्यपेनापि—‘एकार्गलो दृष्टिपातश्चाभिजिद्वर्जितानि वै’ इति । तत्र त्रिविक्रमकेशवार्कवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसंमतत्वाच्चात्रादिवाक्यैः सह विकल्पः । ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचाराभ्यवस्येति युक्तं प्रतीमः ॥ ६० ॥

अथोपग्रहदोषमुपेन्द्रवज्रयाह—

शराष्टदिकशक्रनगातिधृत्यस्थितिर्धृतिश्च प्रकृतेश्च पंच ।

उपग्रहाः सूर्यमतोऽञ्जताराः शुभा न देशे कुरु बाहिकानाम् ६१

शरेति ॥ सूर्यमतः सूर्याक्रांतनक्षत्रादञ्जताराः चंद्रनक्षत्राणि पंचाष्टदश-
चतुर्दशसप्तैकोनविंशतिपंचदशाष्टादशैकविंशतिचतुर्विंशतिद्वाविंशतिपंचविंश-
तिसंख्याकाश्चेत्युस्तदोपग्रहनामका दोषाः स्युः । प्रकृतिरेकविंशतिः । यदाह
नारदः—‘भूकंपः सूर्यभास्सप्तमर्शे विद्युच्च पंचमे । शूलोऽष्टमे च नवमे
शनिरष्टादशे ततः ॥ केतुः पंचदशे दंडश्चोल्का एकोनविंशतिः । निर्घातपा-
तसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपंचमे ॥ मोहनिर्घातकंपाश्च कुलिशं परिवेषकम् । वि-
ज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् ॥ चंद्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न
कारयेत् ॥’ इति । वराहः—‘उपग्रहर्शेषु विवाहिता स्त्री सूर्यर्शतो दुर्भग-
तामुपैति’ । अन्यत्रापि—‘गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने वि-
पदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदि ॥’ इति । एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय दे-
शभेदेन परिहारमाह—शुभा इति । स्पष्टार्थं भवेत् । ‘बाह्यिके कुरुदेशे च
दर्जयेन्नमुपग्रहम्’ इति कश्यपोक्तेः ॥ ६१ ॥

अथोपग्रहापवादप्रसंगात्पातोपग्रहलत्तास्त्वपवादं वास्तदोषमेदमर्धयामं चा-
नुष्टुप्छंदसाह—

पातोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽग्निः खेटपत्समः ।

वारस्त्रिघ्नोऽष्टमिस्तष्टः सैकः स्यादर्धयामकः ॥ ६२ ॥

पात इति ॥ पातश्चंडीशचंडायुधाख्यो दोषः । उपग्रहः प्रागुक्त एव । लत्ता
‘जराहुपूर्णेन्दु’ इत्यादिनोक्ता । तत्र खेटपत्समः । ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽ-
ग्निष्टः । अस्यार्थः । पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन्नग्नौ स्याद्यस्तस्यचरणस्तस्य न-
क्षत्रस्य वर्ज्यो नान्यः । लत्तायां तु ये लत्ताकारिणो ग्रहा यच्चरणे स्युस्तसंख्य
एव चरणो वर्ज्यो नान्यः । उक्तं च मुहूर्तदीपिकायाम्—‘उपग्रहेषु लत्तायां
तथा चंडायुधाह्वये ॥ ग्रहोस्ति यत्प्रमाणांशे विद्वांश्चस्तत्प्रमाणतः ॥’ इति ।
उपग्रहचंडायुधयोः सूर्यकृतोऽग्निर्माहस्तस्यैव संभवात् । अयं च परिहारस्तुल्य-
न्यायत्वात् खार्जूरकेपि द्रष्टव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यश्चरण
एकरेखावस्थितचंद्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः । ‘खार्जूरिकसमाग्निभम्’ इति
नारदोक्तेः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—‘पूर्वाह्णे दंडदोषः स्यादपराह्णे तु मो-
हजः । उल्कायामर्धरात्रे तु कंपोऽहोरात्रदूषकः ॥’ ‘कंपोल्कादंडमोहानामग्नि-
भम्’ इति नारदोक्तेः । ‘स्वरमासदशर्तवः ७।१२।१०।६ । आवितो
घटिकास्तेषु वर्जनीयाः पराः शुभाः’ इति । वार इष्टो वारस्त्रिघ्नः सैकोऽष्टमि-
स्तष्टः शेषितो योऽकः सोऽर्धयामाख्यो दोषः स्यात् । स्वार्थे कः । यदाह

श्रीपतिः—‘मनीषिणोऽर्धप्रहराद्वितीयादारभ्य सर्वेष्वपि मंगलेषु । भौमे
 क्षानिः सूर्यबुधार्किचंद्रसुरेज्यवारेषु विवर्जनीयाः ॥’ इति । अत्र कथं समाना-
 र्थेतेति चेत् प्रथमार्धप्रहरः कस्यापि वज्र्यो नास्ति । तत्र सूर्यस्य वारे तावत्प्रथ-
 मार्धप्रहरादारभ्य तृतीयोऽर्धप्रहर उक्तोऽतः त्रिगुणसैक इत्युपपन्नस्तत्सृती-
 यचंद्रस्य वारे सूर्योदयात्सप्तम इति वारस्मिन् सैक इत्यत्रापि सिद्धम् । तत्-
 सृतीयो भौमस्य वारे सूर्योदयादशमः । रात्रौ चार्धयामानुकेरिति दिवस-
 स्वाहावर्धयामा इत्यष्टाभिः शेषित इत्युपपन्नम् । एवं बुधवारादिष्वपि द्रष्ट-
 व्यम् । अत्र पुनरुक्तपरिहारमधुनैव वक्ष्यामः । कथ्यपः—‘शैलाक्षधृतयः
 सूर्ये चंद्रे षट्पदपर्वताः । भौमबाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाक्षिबायवः ॥ शुभ-
 वारेऽग्निचंद्रेभाः शुके नेत्रादिवह्नयः । शनौ चंद्रे भतर्काः स्युः कुलिको यम-
 घंटकः ॥ अर्धप्रहरसंज्ञाः स्युर्मंगलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्टं तद्वर्गं स-
 र्वगुणान्वितम् । त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायसोपहतं तथा ॥’ इति । फलमाह
 वसिष्ठः—‘निधनं प्रहरार्धे तु निःस्वत्वं यमघंटके । कुलिके सर्वनाशः
 स्वाद्रात्रावेते न दोषदाः ॥’ इति ॥ ६२ ॥

अथ वारदोषमेवं कुलिकमनुहमाह—

शक्रार्कदिग्वसुरसाब्धयश्चिनः कुलिका रवेः ।

रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चांत्योऽपि निदिताः ॥ ६३ ॥

शक्नेति ॥ रवेरिति व्यञ्जोपे पंचमी । रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्त-
 संख्यास्तिथ्यंशा मुहूर्ताः कुलिकाः स्युः । यथा दिवसे रवौ १२ सोमे १२
 भौमे १० बुधे ८ गुरौ ६ शुके ४ शनौ २ । रात्रावेते निरेकाः कार्याः यथा रवौ १२
 सोमे ११ भौमे ९ बुधे ७ गुरौ ५ शुके ३ शनौ १ शनौ स्वंत्योपि रात्रेः
 पंचदशोपि मुहूर्तः कुलिकः पुते कुलिका निदिताः । यदाह श्रीपतिः—
 ‘मन्वर्कदिग्वस्वतुवेदपक्षैरर्कान्मुहूर्तैः कुलिका भवन्ति । दिवा निरेकैरथ या-
 मिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु ॥’ रत्नकोशे—‘दिवा द्वितीयः कुलि-
 कोऽर्कजाते रात्रौ प्रविष्टः प्रथमः स एव । रात्रेस्ततः पंचदशे विभागे पूर्वं
 विवर्ज्ये कुलिकत्रयं च ॥’ इति । ननु सामान्यतः सूर्ये षट्स्वरनागोत्थादिना
 बुधमुहूर्तार्धयामकुलिका उक्ता इदानीं किं पुनरुच्यते इति । सत्यम् । भाव-
 इयत्स्वद्योतनार्थम् । तथाहि विवाहे पुत्रा दोषाणां सर्वथैव त्यागः ‘विवाहे
 विधवा नारी’ इत्यभिहितफलस्य दुःसहत्वात् । भर्तृमरणे हि यावज्जीवं
 पयसाः सर्वप्रकारकदुःखानुभवत्वात् । यशोपवीतादिशुभकर्मणि तु संस्कार्य-
 मरणे संबन्धिनां तात्कालिकं दुःखम् । पित्रोस्तु पुत्रांतराभावे कियत्कालमेव
 वत्सत्वे पुनः किमदिनम्यत्रम् । सर्वथा विधवासदृशं दुःखं कस्यापि नास्ति ।
 किं वारप्रकरणे सामान्यतो मुनिभिर्दिनरात्रिसाधारण्येन कुलिकाशुक्त्वा
 दप्यवेते न दोषा इत्युक्तम् । तस्यापि बाधो यथा स्यात् । अत एव कथ्यपो

वारप्रकरणे कुलिककंटकार्थयामानमिधाय विवाहप्रकरणे पुनरप्यमिदं-
स्ति ॥ ग्रंथकर्त्रा मुहूर्तत्वं कुलिकादीनाममिसंघाय दुर्मुहूर्तानामप्यभिधानं
कृतम् । किंच कुलिका अत्रावश्यं वक्तव्याः रात्रौ कुलिकज्ञानं यथा स्वातंत्र्य
साधारण्येन दिनरात्रिविभागेन शीघ्रोपस्थित्यर्थं पथेनाभिधानम्—‘सूर्ये पक्ष-
स्तरनाश’ इत्यादिना मुहूर्तत्यागे कुलिककंटकार्थप्रहर इति पुनः संवेदे-
‘कुलिकः काकवेला च’ इति पक्षस्तरणमपेक्षितमिति गौरवापत्तेः । अत एव
क्षिप्ता अपत्यमेषां दोषाणां यथासंभवत्यागपूर्वकं कुलिकार्थयामदुर्मुहूर्ताना-
मवश्यं त्यागं विदधते । ग्रंथकर्त्रापि पुनरुक्ता इति युक्तं प्रतीत इत्यस्यति-
प्रसंगेन ॥ ६३ ॥

अथ पंचांगदोषविशेषं दग्धतिथ्याख्यमिद्वयत्रयाह—

चापांत्यगे गोघटगे पतंगे कर्काजगे स्त्रीमिथुने स्थिते च ।

सिंहालिगे नक्रघटे समाः स्युस्तिथ्यो द्वितीयाप्रमुखाश्च दग्धाः

चापेति ॥ तत्तद्वाक्षियुगमस्थिते पतंगे सूर्ये स्थिते द्वितीयाप्रमुखाः शुद्ध-
कृष्णपक्षसाधारणाः समास्तिथ्यो दग्धाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा चापांत्यगे
चतुर्थी नगते सूर्ये द्वितीया दग्धा गोघटगे सूर्ये चतुर्थी कर्काजगे कर्कसेपगे
सूर्ये षष्ठी स्त्रीमिथुने कन्यामिथुनस्थिते सूर्येऽष्टमी सिंहालिगे सूर्ये दशमी
नक्रघटे मकरतुलागते सूर्ये द्वादशी दग्धेत्यर्थः । यथाह वसिष्ठः—‘एक-
तस्य दिनपतौ दिवसे द्वितीया पूर्वात्यचापधटपोर्धटऔक्षयोश्च । कर्काजयोर्मि-
थुनकन्यकयोश्च कीटहयोस्तुलामकरयोः खलु मासदग्धाः ॥ मासदग्धानु-
तिथिषु कृतं यमंगलादिकम् । तत्सर्वं नाशमायाति प्रीप्ते कुसरितो यथा ॥’
इति । पूर्वात्येत्यत्र पूर्वा अत्येत्याद्यपेक्षितं तत्र इत्यत्र नेति योगविभागादुत्ति-
त्वाभावे संधिः । औक्षयोरिति । उक्षा वृषस्तस्यायं वृषराशिरौक्षः ‘औक्ष-
मनपत्ये’ इत्यकारांतो निपातितः । अस्यापवादमाह कश्यपः—‘मासद-
ग्धाश्च त्रिययो सध्यदेशे विवर्जिताः’ इति ॥ ६४ ॥

अथ जामित्रदोषं समरविकसितेनाह—

लभाचंद्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम् ।

किंवा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम् ॥ ६५ ॥

लभादिति ॥ विवाहलभाचंद्राद्वा सप्तमभवनं गृहं तत्र गते खेटे परिण-
यनं न स्यात् । उक्तं च—‘जामित्रं द्विविधं ओक्तं शर्मागालकौत्सैः । तस्माच्च-
प्राच्यं चंद्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥’ इति । तत्स्वरूपमाह महेश्वरः—
‘लभाच्छीतकराद्वा युनमता नेष्टा विवाहे स्मृताः’ इति वसिष्ठो लभप्र-
करणे—‘सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्’ इत्याहम् । कल्लः—‘प्रापा-
त्सप्तमगः शशी यदि भवेत्पापेन युक्तोऽथवा यजेनापि विवर्जयेन्मुनिमते
श्रीशोभि संकल्पते । उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलं च पुंस्कर्मेणा यात्रायां

विपदो गृहेषु दहनः क्षौरेपि रोगो महान्॥' भुजबलः—'चंद्रात्सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं सौरेण वंध्या सरू । जीवः शुक्रशशांकजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमाद्भर्तृप्रेप्सितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्विता ॥' इति । अस्वापवादमाह—किंवेति । किंवा-शब्दो विकल्पे । पूर्वग्रहाधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितत्रिंशद्भागात्मके लग्नेपि चंद्रो निषिद्ध इत्युक्तम् । इदानीं तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पंच-पंचाशत् तन्मिननवांशगे लग्ने चंद्रे सति जामित्रं स्यात् । यथा मेषराशौ पंच-मिननवांशे भौमोऽस्ति तस्मात्तुलायां पंचनवांशस्थं लग्नं तत्र चंद्रो निषिद्धोऽन्येष्टौ नवांशाः शुभाः । एवंविधं सूक्ष्मं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात् । यदाह महेश्वरः—'कैश्चिद्व्याचनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिता ॥' इति । केशवार्कस्तु नवांशादेवाह—'हिमरश्मिनवांशकास्त्रलो यदि चंद्रोऽपि स्व-लब्धसायकांशके । अयमन्यगुणैर्न हन्यते निविडैरत्युपसर्गडंबरः ।' इति । अपवादांतरमाह राजमार्तंडः—'तुंगत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्या-धिमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा । जामित्रवेधजनितातनपहृत्य दोषान्दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥' इति । व्यवहारसमुच्चयेपि—'स्वोच्चेऽथवा स्व-भवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा । जामित्रकारिपरि-संचितदोषराशिं हत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चंद्रः ॥' इति । कालखंडे वात्स्यायनः—'गुरुश्रृंशश्च जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनसौभाग्यपु-त्रांश्च लभते नात्र संशयः । मणिमुक्ताप्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः । शो-भिता तु सदा तिष्ठेद्वरुणापि निरीक्षिते ॥ सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे च-ंद्रस्य सप्तमे ॥' इति ॥ ६५ ॥

अथैकार्गलादिमहादोषाणामुक्तानां लग्नांतराभावे सत्यप्यपवादभूतमिद-ब्रजया लक्षणाकान्तं साक्षाद्भवेद्वचनमेवाह—

एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयास्तदोषाः ।

नश्यन्ति चंद्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्कभ्युदये तु दोषा ॥ ६६ ॥

एकार्गलेति ॥ एकार्गलः सार्जूरचक्रे उपग्रहः 'शराष्ट' इत्यादिनोक्तः पातश्रंङीशचंडायुधं लत्ता 'शराहु' इत्यादिनोक्ता जामित्रमधुनोक्तं कर्तरी लग्नात्पापात् इत्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते एवंविधा दोषा नश्यन्ति । कदा विवाहलग्ने चंद्रार्कयोर्बलं स्वोच्चमित्रादिराशिस्थितत्वरूपं विहितस्थान-स्थितत्वं च तेनोपपन्ने सहिते सति । अत्र दृष्टांतमाह यथेति । अर्कस्य सूर्य-स्याद्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढांधकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्वोदयेन स्वयमेव नश्यति । अतएव दोषापदं प्रयुक्तम् । निशादिप्रयो-गो तु साधारण्येन शुक्लपक्षीयाया अपि रात्रेः संभवाच्चंद्रेणैव कियत्तमसोनि-रस्तत्वादवशिष्टांधकारनाशे सूर्यस्यापुरुषार्थत्वापत्तेरिति कैमुतिकन्यायमपि

सूचयति दोषापदम् । वसिष्ठवाक्यस्य भन्वादिवाक्यवत्प्रा माभ्याश्च संमत्यंतरा-
पेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ केषांचिदोषाणां देशभेदेन परिहारभूतमुपजात्या लक्षणाक्रांतं वसि-
ष्ठपद्यमेवाह—

उपग्रहर्क्षं कुरुबाह्निकेषु कलिगवंगेषु च पातितं भम् ।

सौराष्ट्रशाल्वेषु च लक्षितं भं त्यजेतु विद्धं किल सर्वदेशे ॥६७॥

उपग्रहर्क्षमिति ॥ कुरवो बाह्निकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रांतं भं
त्यजेत् तदतिरिक्तसर्वदेशेषु । अन्यत्र शुभमेवेत्यर्थः । कलिगा वंगाश्च प्राग्देशौ ।
बहुवचनान्मगधांगादयोपि तेषु चंडीशचंडायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । ननु
क्रांतिसाम्यरूपं पातम् । तस्य महापात इति व्यवहारात् । सौराष्ट्रः शाल्व-
देशश्च पश्चिमदेशविशेषौ । बहुवचनाद्भामबाहुल्यं तेषु लक्षितं लक्षा संज्ञा-
तास्य तद्धं परित्यजेत् विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पंचशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नं भं
भूतलवर्ति सर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन । नखस्य देशभेदेन परिहारः ।
एतदपि वाक्यं संमत्यंतरं नाहति । विवाहपटलेपि—‘लक्षा मालवके देशे’
पातः कोशलके तथा । एकार्गलं तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेत् ॥’ इति ।
वराहः—‘युतिदोषो भवेद्गौडे जामित्रस्य च यामुने । वेधदोषस्तु विंध्याख्ये’
देशे नान्येषु केषु च ॥’ इति । एषां वाक्यानां यथादेशाचारं व्यवस्था ॥६७॥

अथ दश दोषानुपजातिकयाह—

शशांकसूर्यक्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगांगानि दशेशतिथ्यः ।

नागेंदवोंकेंदुमिता नखाश्चेद्भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः ॥ ६८ ॥

शशांकेति ॥ चेद्यदि चंद्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाद्भेदः सप्तविंशत्या भक्ताश्च-
च्छेषस्तस्मिन् शून्यैकचतुःषट्दशैकादशपंचदशाष्टादशैकोनविंशतित्रिंशतिसं-
ख्याके सति एते अंकाः दशयोगसंज्ञा भवन्ति । नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां
दशानामंकानामभिहितत्वादशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा । तदुक्तं दीपिकायाम्—
‘तिथ्यंगवेदैकदिगूनविंशमेकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इष्टोद्भूता सूर्ययुतो-
द्भूता वा योगादमी चेद्दशयोगदोषाः ॥’ लल्लोऽपि—‘यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठेद्य-
स्मिन्नृक्षे शशी तथा । द्वयोर्योगहते क्षिण्ये शेषः स्याद्वादितो दश ॥ शून्य-
वेदतुरूपाणि दिग्मुद्रतिथयो धृतिः । ऊनविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकी-
र्तिताः ॥’ इति ॥ ६८ ॥

अथ दशयोगानां फलं तदपवादं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वाताभ्राग्निमहीपचोरमरणं रुग्णज्जवादाः क्षति-

योगांके दलिते समे मनुयुतेऽथौजे तु सैकेऽर्धिते ।

भं दास्तादथ संमितास्तु मनुभी रेखाः क्रमात्संलिखे-

द्वेधोसिन्ग्रहचंद्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः ॥६९॥

जातेति ॥ शुन्ये शेषे चातदोषः स्यात् एके शेषेऽभ्याम्बेवात् चतुर्ण्व-
 क्षिष्टेष्वग्नेः षट्सु महीपाद्वाजः दशसु चौरात् एकादशसु मरणं द्वयोऽन्यत-
 स्त्वा वा पंचदशसु रुह अष्टादशसु कर्म एकोनविंशेऽशु वायः कलिस्तकटक
 इति यावत् । विंशतिशेषे क्षतिर्द्रव्येण नाशः स्यात् । यदाह लल्लुः—‘मरुत्ते-
 वाग्निभूपाक्षचौरमृत्युर्जोऽशानिः । कलिर्हानिर्वशोद्वाहे दोषास्त्याज्याः सदा
 शुभ्रैः ॥ विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा । कर्णवेधे च चूडायां दश-
 योगं विवर्जयेत् ॥’ इति । अथापवाद उच्यते । योगांक इति । सख्यन्ययुगा-
 गाविक्रमे योगांके समे युगमसंख्याकेसति दलिते सख्यार्धकृतेसति मनुभिश्च-
 तुर्वशमियुते योगांके तदा वाक्त्रादितो भं नक्षत्रं स्यात् । यथा समांशके
 दशयोगः १० अर्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगांके
 अयुगमसंख्याके सति सैक एकयुक्ते ततोऽर्धिते अभिनीतो भं स्यात् । यथा
 विषमांकः पंचदशयोगः १५ सैकः १६ अर्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् ॥ अ-
 येत्यनंतरं मनुभिः संमिताश्चतुर्वशरेखास्तिर्यक्क्रमास्तंलिखेत् । तद्यथा—अनेन
 प्रकारेण वज्रक्षत्रमागतं तत आरभ्य सामिजिषक्षत्रवृंदमस्मिंश्चके लेख्यं तत्र
 स्वाक्रांतनक्षत्रे स्थान्याः दिननक्षत्रे च चंद्रे । एवं सति यदि ग्रहचंद्रावेकरे-
 खाख्यो स्वातां तयोस्मादशयोः परस्परखलोकरूपो वेधो न शुभदः । दक्तं
 च ज्योतिःसागरे—‘योगांके विषमे सैके समे सबसुलोचने । दलीकृतेऽ-
 भिनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् ॥ दशयोगे महाचके प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरैः
 सौम्यग्रहेर्वापि दंपत्योरेकनाशनम् ॥’ इति । दशयोगापवादांतरमाह भरद्वा-
 जः—‘गुरौ लाघ्रिषे शुके सवियं लघ्नकेन्द्रगे । दशदोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ
 दलराशयः ॥’ तलं कार्पासः । व्यासोऽपि—‘शुकेण गुरुणा वापि संयुतं
 इहमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लघ्नं शुभावहम् ॥’ इति ॥ ६९ ॥

अथ बाणदोषं शालिस्त्याह—

लघ्नेनाढ्या चाततिथ्योऽकतष्टाः शेषे नागव्यम्बितकैंदुसंख्ये ।

रोगो बह्वी राजचौरौ च मृत्युर्बाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः ७०

लघ्नेनेति ॥ शुक्रपक्षप्रतिपदमारभ्य गततिथ्योऽकैर्नवभिस्तष्टाः शेषे नाग-
 संख्ये रोगाख्यो बाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे बह्व्याख्यः चतुःसंख्ये शेषे
 राजा सर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञो बाणः ।
 अयं च दाक्षिणात्येषु सहाराद्वेदीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारव्यवस्थ-
 या बाणस्य त्यागः । ननुप्राच्योदीच्यप्राच्याल्लानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमतै विवा-
 हपटले—‘गततिथियुतलघ्नं पंचधा स्थापनीयं तिथि १५ रवि १२ पश १०
 नागै ८ वैदयुक्तं क्रमेण । ९ इतशर ५ शेषे बाणसंज्ञा क्रमेण रुगनलनृपचौराः
 पंचमो मृत्युसंज्ञः ॥’ इति ॥ ७० ॥

अथ प्राच्यमतेन बाणं सापवादं शालिनीछंदसाह—

रसगुणशशिनागाढ्याढ्यसंक्रांतियाता-

शुकमिति रथतष्टाकैर्नवा पंच शेषाः ।

रुगनलनृपचोरा मृत्युसंज्ञश्च बाणो

नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः ॥ ७१ ॥

रसेति ॥ अथशब्दः पादपूरणे । रसगुणशशिनागाब्धिभिराख्या चासौ संक्रांतियातांशकमितिश्चेति कर्मधारयसमासः । स्पष्टनिरयनांशसूर्यसंक्रांति-मुक्तांशानां मितिः संख्या पंचधा स्याप्या कलादिकमुपेक्ष्यं सा क्रमेण षट्-श्लोकाष्टचतुर्भिराख्या संयोज्याकैर्नवभिस्तथा सती यदा पंचशेषा यस्मिन्स्थले पंचावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिबाणो ज्ञेयः । यथा आदौ पंचशेषे रोगबाणः, द्वितीये पंचशेषेऽग्निबाणः, तृतीये पंचशेषे राजबाणः, चतुर्थे पंचशेषे चौर-बाणः, पंचमे पंचशेषे मृत्युबाणः, तस्मात्तस्माद्भयं भवतीर्थः । यदाह क-श्यपः—‘संक्रांतियातांशकनंदशेषस्तर्काग्निरूपाष्टयुगैः समेतः । तद्यो ग्रहे रोगहुताशभूपस्तेनो मृतिश्चेति च पंच बाणाः ॥’ इति । पंचेति पृथक्पृथक्-पदम् । पंच शिष्यन्ते तदा बाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र बाणो द्विविधः एकः काष्ठशल्योऽपरो लोहशल्यः तत्राभिहितो बाणः काष्ठशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो बाण इत्याहुः । तेन तादृशे बाणे लभे तथा पीडा न भवे-त्तदर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसहितो बाण उच्यते । नवेति । यानि प्रागा-यतांति शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पश्चाच्छरशेषे पंचशेषे सति स लोहस-हितो बाणः स्यात् । पंचव्यतिरिक्ते शेषे शल्यरहितो द्रुष्टबाणः ॥ अयं तुल्य-न्यायत्वात्प्राक्पद्योक्तेऽपि बाणे सशल्यो बाणो ज्ञेयः । ज्योतिश्चिन्तामणाव-न्यथा बाणोऽभिहितः—‘तिथिवारभलप्रांको रसाभ्यं बवष्टवेदयुक् ॥ ६३॥ ११८॥ १४॥ नंदासपंचशेषे रुगबहिरादचौरमृत्युकृत् ॥’ इति ॥ ७१ ॥

अथ समयभेदेन वारभेदेन वा कार्यभेदेन वा त्रिविधं बाणपरिहारं शादू-लविक्रीडितेनाह—

रात्रौ चोररुजौ दिवा नरपतिर्वह्निः सदा संध्ययो-

मृत्युश्चाथ शनौ नृपो विदि मृतिभौमेऽग्निचोरौ रवौ ।

रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे

वर्ज्याश्च क्रमतो बुधै रुगनलक्ष्मापालचोरा मृतिः ॥ ७२ ॥

रात्राविति ॥ तत्र तावत्कालभेदेन परिहारः ॥ रात्रौ चोररुजौ बाणौ त्याज्यौ । दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजबाणौ त्याज्यौ । संध्ययोः प्रातःसायं-संध्ययोः सदा मृत्युबाणस्त्याज्यः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—‘रोगं चारं त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपंचकम् । उभयोः संध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निंदितः ॥’ इति । अथ वारभेदेन परिहारः । अ-येति । अथ शनौ शनिवारे नृपबाणः विदि बुधवारे मृतिबाणः भौमेऽग्निचौ-बाणौ रवौ रोगबाणः त्याज्यस्त्याज्याविति यथायोग्यं संबंधः । उक्तंच दैवज्ञ-

मनोहरे—‘रवौ रोगं कुजे बद्धिं शनौ च नृपपंचकम् । वर्ज्यं पुनः कुजे चौरं बुधवारे च मृत्युदम् ॥’ इति । अथ कार्यमेवेन परिहार उच्यते—अयेति । क्रमतः एतेषु शुभकर्मसु एते बाणा वर्ज्याः । यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्मोहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तत्राऽनलोऽग्निः नृपसेवायां क्षमापात्रो राजा याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिर्बाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिः-प्रकाशे—‘नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपंचकम् । याने चौरं व्रते रोगं त्यजेन्मृत्युं करग्रहे ॥’ इति । केचिदेवं पाठमाहुः—‘व्रते विवर्जयेद्रोगं ग्रह-गोपेऽग्निपंचकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपंचकम् ॥’ इति ॥७२॥

अथोदयास्तशुद्धिं विवक्षुस्तदुपयोगिनीं ग्रहदृष्टिमुपजातिकयाह—

त्र्याशं त्रिकोणं चतुरस्रमस्तं पश्यन्ति खेटाश्रणाभिवृद्ध्या ।
मंदो गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदशो भवन्ति ॥ ७३ ॥

त्र्याशमिति ॥ खेटा ग्रहा यस्मिन्स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात्कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति । तद्यथा—त्र्याशं तृतीयं दशमं चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । त्रिकोणं नवपंचमं द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थं अष्टमं त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्तं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्ग्रहोद्भवशुभफलं चरणाभिवृद्धयैव भवतीत्यसूचि । तदुक्तं वराहेण—‘दशमतृतीये नवपंचमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥’ इति । मंद इति । मंदः शनैश्चरः स्वस्थानात्र्याशं संपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुत्रिकोणं भूमिसुतः चतुरस्रं परे चंद्रबुध-सूर्यशुक्राः संपूर्णदश इत्यर्थः । यदाह गार्गिः—‘दुश्चिक्वदशमानसौरित्रिकोणस्थान् बृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान्भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहाः ॥’ इति । वराहोपि—‘पूर्णं पश्यन्ति रश्मिस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधद्विमकराः कलत्रं च ॥’ इति ॥ ७३ ॥

अथावसरप्राप्ताबुदयास्तशुद्धिं शिखरिणीभुजंगप्रयातमालिनीलंदोभिस्त्रिमिराह—

यदा लग्नाशेशो लवमथ तनुं पश्यति युतो
भवेद्वायं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति ।
लवधूनस्वामी लवमदनमं लग्नमदनं

प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम् ॥७४॥

यदेति ॥ प्रथमपद्यस्यायमर्थः यदा लग्नेशो लग्नांशस्त्येशः स्वामी लवं लवांशं पश्यति । वा अथवा नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्नैरस्थानल्पं बहु शुभफलं रचयति । यथा भेषकमे मिथुनांशस्तदीशो बुधः तुलायां मिथुनं

पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमुदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः । 'तनुफलं हि लवा न बलवन्तः' इति केशवाकौकन्यायात् । तदलामे तु लग्नांशेशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन युतो वा भवेत्तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात् । यथा मेषलग्न एव मिथुननवांशस्वामी बुधो मकरे स्वनवांशं न पश्यति किंतु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति । अयं अस्तशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः । लवेति । लवघ्नस्वामी बलवान्नवांशात् घ्नं सप्तमनवांशस्तस्वामी लवमदनमं लवान्मदनमं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत्तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो धनुरंशस्तदधीशो गुरुर्मेषे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः । तदलामे तु लवघ्नस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति युतः सप्तमभवनेन सह युतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभम् । यथा गुरुः कर्के स्वनवांशं न पश्यति किंतु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति अयमस्तशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः । इतरयेति । इतरथा यदा लग्नांशेशो लवं तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युः स्यात् । यदा खस्तांशोऽस्तांशमस्तभवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः—'स्वस्वेषेनोदयास्तांशौ वीक्षितावथ संयुतौ । लग्नं वास्तगृहं तत्तद्दशेशेनेक्षितं युतम्' इति । वसिष्ठः—'इष्टोदयांशे निजपत्न्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अस्तांशकेष्वेवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्या ॥' इति । तुल्यन्यायत्वाद्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवादास्तांशस्वामिनोर्दृष्टयभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् ॥ ७४ ॥

द्वितीयपद्यस्यावमर्थः—

लवेशो लवं लग्नपो लग्नगेहं

प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य ।

लवघ्नपौऽंशं घ्नं लग्नपोऽस्तं

मिथोऽवेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः ॥ ७५ ॥

लवेश इति ॥ नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येत्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथवा मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नेशो लवं च पश्येत्तदापि वरस्य शुभं स्यात् । एवं लवघ्नपौ नवांशात्सदा मदननवांशस्वामी अंशं घ्नमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपो लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यकायाः शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशो लग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रोदाहरणं स्पष्टवाचोक्तमस्माभिः । अत्रान्यथावेदं पत्न्योरशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः—'लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ । न चेद्द्वान्योन्यपतिना शुभमित्रेण वाथवा ॥ वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ । एवं तौ वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥' वसिष्ठोपि—'उदयांशः स्वनाथेन

मित्रसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दंपत्योः पुत्रपौत्रदः ॥' इति ।
परस्परवीक्षणेप्येतदेव फलं ध्येयम् । नारदवाक्यस्वरसात् ॥ ७५ ॥

अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते—

लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेऽंशं तनुं वा

परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् ।

मदनलवपमित्रं सौम्यमंशं धुनं वा

तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः ॥ ७६ ॥

लवपतीति ॥ शुभमित्रं शुभं च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः । लवपतेर्ल-
ग्ननवांशेशस्य शुभग्रहः सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमश्चेन्मित्रं स्यात्स चेदंशं
स्वनवांशं तनुं लभं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य शास्त्रदृष्टं वसि-
ष्ठोक्तं पुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् । एवं मदनलवस्यास्तांशेशस्य
मित्रं सौम्यं चेत्स्यात्तन्वांशधूनमंशाल्लग्ननवांशाद् धूनं सप्तमनवांशं चेद्वीक्षितं
वा अथवा तनुमदनगृहं लग्नात्सप्तमभवनं चेद्वीक्षते तदा वध्वाः शास्त्रदृष्टं
शर्म न स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशु-
भेवेति फलितोऽर्थः । यदाह वराहः—'शुद्धस्त्रिविधा स्यात्तदोदयांशो लग्ने-
न चास्तांशमुपैति सिद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितो यः शुभाय स
स्यात्प्रवदन्ति संतः ॥' इति । नन्वत्र वाक्ये सुहृत्सौम्यनिरीक्षित इति
पदे सुहृत्चासौ सौम्यश्चेति कर्मधारयांगीकारे भवदुक्तं व्याख्यानं सत् ।
यदा तु सुहृच्च सौम्यश्चेति द्वंद्वः तदा सुहृत्पापग्रहोपि स्यादिति चेन्न ।
प्रागुक्तवसिष्ठवाक्ये 'मित्रे सौम्येन वा युक्ते' इति तृतीयैकवचनात्-
स्यापार्थक्योपादानात् । मित्रं चासौ सौम्यश्च मित्रसौम्यस्तेन । मित्रश-
ब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः । द्वंदांगीकारे तु मित्रसौम्याभ्यामिति
भवितव्यं तथासति छंदोभंगोपि स्यात् । समाहारद्वंद्वो भविष्यतीति चेन्नात्र
किंचित्प्रमाणमस्ति । अतः कश्चिदप्येवमेवोक्तम्—'राश्यंशौ मित्रसौम्येन
वीक्षितौ वाथ संयुतौ । उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा मंगलप्रदा ॥' इति ।
अतो वराहवाक्येपि कर्मधारय एवेति युक्तं प्रतीमः । वसिष्ठः—'लग्नास्तशुद्धा
रहितः सरोषः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च । त्रातुं यथा लग्नगुणास्त्वशक्तास्तं
बंधुवर्गा इव सर्पदृष्टम् ॥' इति । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्तल्ल-
क्षणम्—'तिथिवारं च नक्षत्रं नवमिश्र समन्वितम् । सप्तमिस्तु हरेर्द्रायां
शेषांके फलमादिशेत् ॥ त्रिशेषे तु जलं विंशत्यपंचशेषे प्रभंजनः । सप्तशेषे
वज्रपातो ज्ञेयं वज्रस्य लक्षणम् ॥' इति टोडरानंदे ॥ ७६ ॥

अथ सूर्यसंक्रमणार्थं दोषं मंजुभाषिण्याह—

विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि ।

षट्किंस्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतोपि पूर्वमपि संत्यजेद्बुधः ॥

विषुवेति ॥ विषुवं तुलामेषसंक्रांती अयनं कर्कमकरसंक्रांती एवं चत-
सृषु विषुवायनाख्यासु संक्रांतिषु परपूर्वमध्यमान् गतागामिवर्तमानान् दि-
वसान्बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्येषु त्यजेत् । इतरे-
ष्वष्टसंक्रमेषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्वं प्रागपि षोडशघटिकाः मिलित्वा
द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः—‘विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयं हरिपदे
षडशीतिमुखेषु च । पूर्वतोपि परतोपि संक्रमान्नाडिकाश्च खलु षोडश
त्यजेत् ॥ संक्रांतिदोषे त्वच्चिरात्कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिलमंगलाद्यम् ।
लाक्षासमूहो ज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतत् ॥’ इति । उद्वाहादिप्र-
हणास्त्रानादावनिषेधः । तद्वाक्यानि संक्रांतिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । किंत-
द्दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रांतिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं
वेति पक्षत्रयसंभवे निर्णयमाह गुरुः—‘अयने विषुवे पूर्वं परं मध्यंदिनं
त्यजेत् । अन्यसंक्रमणे पूर्वापराः षोडश नाडिकाः ॥’ इति । अयं च निषेधः
सायनसंक्रांतिष्वपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—‘यदायनप्रवेशः स्यात्तदा
तद्वाशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोडशषोडश ॥’ इति ।
शौनकः—‘अयनद्वये समूढा भर्तारं नाभिनन्दते नारी । विषुवद्वयेऽपि
विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते ॥ विष्णुपदेषु विगीता कन्या विकर्ले-
द्रिया व्यतीपाते । वैद्यतिविष्टयोर्भ्रष्टा सुभगा शेषेषु करणेषु ॥’ इति ।
विगीता पुंश्चलीत्याद्यमिश्रापेन प्रसिद्धा ॥ ७७ ॥

अथ संक्रातिप्रसंगात्सकलग्रहाणां संक्रातिघटीरनुष्ठुभाह—

देवम्यं कर्तव्योऽष्टाष्टौ नाड्योऽकाः खनृपाः क्रमात् ।

वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिदिताः ॥ ७८ ॥

देवेति ॥ अर्कादेः सूर्यादेर्ग्रहसमूहस्यैता घटिकास्त्याज्याः । यथा सूर्यस्य
संक्रमणकालात् प्राक् पश्चात्कालौ मिलित्वा त्रयस्त्रिंशद्घटिकास्त्याज्याः । एवं
चंद्रस्य द्वे घटिके भौमस्य नव बुधस्य षट् गुरोरष्टाष्टौ अष्टाशीतिः शुक्रस्य
काः नव शनेः खनृपाः षष्ठ्यधिकशतं घटिका वर्ज्याः । तत्रार्कस्य घटिकाः
प्रायो बाहुल्येनातिनिदिताः । अत्र संमतिवाक्यं वासनासहितविवरणं संक्रा-
तिप्रकरणेऽभिहितमस्माभिस्तत् एवावधार्यम् ॥ ७८ ॥

अथ पंग्वंधकाणवधिराख्यान् लग्नदोषानुपजातिकयाह—

घस्त्रे तुलाली बधिरौ मृगाश्चौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवांधाः ।

कन्यानृयुक्कर्कटा निशांधा दिने घटोत्यो निशि पंगुसंज्ञः ॥ ७९ ॥

घस्त्रे इति ॥ घस्त्रे दिवसे तुलाली तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ । मृगा-
श्चौ मकरधनुषी रात्रौ बधिरौ नतु दिवसे । सिंहाजवृषा दिवांधा दिवसेऽधा
उक्ता नतु रात्रौ । कन्यानृयुक्कर्कटा निशांधा रात्र्यंधा नतु दिवांधाः । घटः
कुंभो दिने पंगुसंज्ञो नतु रात्रौ । अत्यो मीनो निशि पंगुसंज्ञो नतु दिने ।

यदाह वसिष्ठः—‘मेघादि रंभ्रकं षड् चत्वारो बधिराः स्मृताः । द्वौ पंगू चेति विज्ञेयावित्येतद्वाशिलक्षणम् ॥ मेघो वृषो मृगेंद्रश्च दिवसेऽधाः प्रकीर्तिताः । न्युक्कर्कटकन्याश्च रात्रावंधाः प्रकीर्तिताः ॥ तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्तितौ ॥ कुंभमीनौ च पंगू द्वौ दिवा रात्रौ यथाक्रमम् ॥’ इति । कुंभो दिवा पंगुर्मीनो रात्रौ पंगुः । अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य यौधपंग्वादिदोष उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नं दोषावहं न कालांतरे इत्युक्तं भवति ॥ ७९ ॥

अथ परमते पंग्वंधौलग्नदोषानाह—

बधिरा धन्वितुलालयोऽपराद्धे मिथुनं कर्कटकोऽगना निशांधाः ।
दिवसांधा हरिगोक्रियास्तु कुब्जा मृगकुंभांतिमभानि संध्ययोर्हि ।

बधिरेति ॥ धन्वितुलालयो धनुस्तुलावृश्चिका अपराद्धे दिवसस्यांतिमे तृतीयविभागे बधिराः स्मृताः मिथुनकर्कटकन्या निशांधाः स्मृताः हरिगोक्रियाः सिंहवृषमेघास्तु दिवसांधाः स्मृताः मृगकुंभांतिमभानि मकरकुंभमीनाः संध्ययोः प्रातःसायंसंध्ययोर्हि निश्चयेन कुब्जाः पंगवः स्मृताः । अत्र मूलवाक्यं नोपलभ्यते ॥ ८० ॥

अथैषां प्रयोजनं सापवादं प्रहर्षिण्याह—

दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवांधलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशांधलग्ने ।
पंग्वंगे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः ॥

दारिद्र्यमिति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । पंग्वंगे पंगुलग्ने । यदाह वसिष्ठः—‘अथ वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा । अर्थनाशो भवेत्पंग्वाविति धात्रा विलिखितम् ॥’ इति । सर्वत्रेत्यस्य संमतिः । बादरायणः—‘मासशून्याह्वयास्तारा राशयो बधिरादयः । गौडमालवयोस्त्राज्यास्त्वन्यदेशे न गार्हिताः ॥’ इति नारदवाक्यं ग्रंथकृतेव प्रागुक्तम् ॥ ८१ ॥

अथोदयास्तशुद्धिः प्रागुक्ता तत्रावसरप्राप्तान्विहितनवांशांश्चित्रपदाच्छंदसाह-

कार्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे क्षपगे वा ।

यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या ॥ ८२ ॥

कार्मुकेति ॥ कार्मुकं धनुः तौलिकं तुला कन्या प्रसिद्धा युग्मे मिथुनं एषामंशे नवांशे क्षपगे वा मीननवांशे वा विकल्पेन । वाशब्दः स्वकीयमतसूचनार्थः । धनुरादिनवांशाः सर्वमुनिसंमता इत्यर्थः । तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु निश्चयेन स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता वायु युताः शुभाः स्युः । नवांशकास्तौलिन्युगयुक्त्वश्चापाद्यभागः शुभदो न भवत्येव ॥ द्विभर्तृका मेघनवांशके स्यादृषांशके सा पशुशीलयुक्ता । चतान्विता पुत्रवती

तृतीयकुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् ॥ सिंहांशके सा पितृमंदिरस्था कन्यांशके
वित्तयुता सुशीला । तुलांशके सर्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा वि-
शीला ॥ चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिता गदाख्या ।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा ॥ मीनांशके
भर्तृयुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । तस्मात्सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्या-
द्दिवाहं गुणसंप्रवृत्तैः ॥ नवांशदोषः सकलं गुणौघं लग्नोत्थसौम्यग्रहसंभव-
च । ध्रुवं निहंतीव वृकोऽजसंधं पद्मवर्गजं सौम्यवियचराणाम् ॥' इति ।
पशुशीलयुक्ता पशुचारपरा गदो रोगः स्वं धनं एते एव च नवांशाः सक-
लमुनिभिरुक्ताः—'तुलामिथुनकन्यांशा धनुरर्धार्धसंयुताः । एते नवांशाः शु-
भदा यदि नांत्यांशकाः खलु ॥' इति नारदोक्तेः । शौनकस्तु मीनांशक-
मपि शुभमाह—'सुदती साभाग्यवती ग्रहसितवदना च मीनांशे' इति ।
तत्र निषेधस्तुल्यबलत्वात्षोडशग्रहाणां ग्रहणवद्विकल्प इत्याहुः । तत्र ।
'एकबाधेनोपपत्तावनेकबाधो न न्याय्यः' इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यान्मी-
नांशत्याग एवोचितो नत्वेकतरमुनिवचनानुरोधात्पाक्षिको बाधः पा-
क्षिको विधिश्च । विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यग-
तिरिति चेत् । गुणवद्गरोपलब्धौ लग्नांतरासंभवे मीनांशको निषिद्धोऽपि प्र-
शस्त इत्येवं युक्ता गतिः । यर्हीति 'अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्' इति
क्रियत्तज्ज्योऽनद्यतने काले हिंलप्रत्ययः । उपयामः 'यमः समुपनिविषु च' इति
भावे णञ् । 'विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीड-
नम्' इत्यमरसिंहः ॥ ८२ ॥

अथ विहितनवांशे कचिन्निषेधं श्रीछंदसाह—

अंत्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।

नो चरलग्ने चरलवयोगं तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात् ॥ ८३ ॥

अंत्येति ॥ विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनुरनवांशोऽस्तिम इत्येवंवि-
षये लग्नांतिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाह्या । परंतु वर्गोत्तम-
मपि नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव । तथा मिथुनलग्ने मिथुनांशोऽ-
न्तिमेऽपि वर्गोत्तमम् । यदाह कश्यपः—'अंत्यांशका अपि श्रेष्ठा यदि व-
र्गोत्तमाह्वयाः । अनुक्तांशास्तु न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः ॥' इति । वसि-
ष्ठोपि—'वर्गोत्तमं विनांत्यांशो विवाहे न शुभप्रदः । वर्गोत्तमश्चेदंत्यांशः पु-
त्रपौत्रादिबुद्धिदः ॥' इति । अन्यच्च । नो चरलग्ने इति । तौलिमृगस्थे तुला-
मकरस्थे शशभृति चंद्रे सति चरलग्ने विहितचरलवयोगं नो कुर्यात् । यथा
मेषलग्ने तुलांशः । उक्तं च केशवाक्येण—'चरलवं चरवेदमगमुत्सृजेन्मृगतु-
लाधरगे मृगलक्ष्मणि । युवतिरत्र भवेत्कृतकौतुका मदनवत्यनवत्यजनोन्मु-
खी ॥' इति । अनवो जीर्णो भर्ता तस्य त्याजने त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता
स्यादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अथ सर्वथा लग्नभंगयोगमुपजात्याह—

व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चंद्रखला न शस्ताः ।
लग्नेदकविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौर्लग्नेदशुभाराश्च मदे च सर्वे ८४

व्यये इति ॥ व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः 'सोमकुलेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते' इति शौनकोक्तेः । अत्र रविसुते इत्यनुवर्तते । खे दशमेऽवनिजो मंगलो न शस्तः 'शाकिनीभ्योऽपि वक्रे' इति केशवाकोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः । 'धन्या धनगे शुक्रे कृपणत्वं प्राप्नुयाच्चासीत् । बुधिव्यगते तु कन्या प्रयत्नाद्भर्तुः कनीयसं भजते ॥' इति शौनकोक्तेः । तनौ लग्ने चंद्रः खलाः पापग्रहाः न शस्ताः 'लग्नस्थेऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिमरश्मिमृत्युं कुर्यान्नयोदशे मासे ॥ भौमः सद्यो विधवां लग्नस्थोऽब्दात्त सौम्यद्वयोगात् । कामयति नीचवर्णा-
लग्नस्थे रविसुते बहुन्पुरुषान् ॥ शनिवद्विधुंतुदस्य तु विज्ञेयं सदसदिति विज्ञेः' इति शौनकोक्तेः । लग्नेद लग्नस्वामी कविः शुक्रः ग्लौश्चंद्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्तः 'रंभे कुजे सौम्यस्वगे च मृत्युः षष्ठाष्टगे लग्नपतौ च मृत्युः' इति ज्योतिर्निबंधकत्रोक्तेः । 'भृगुषट्काङ्क्षयो दोषो लग्नात्षष्ठगते सितोऽब्धगे शुभसंयुक्ते त-
ल्लभं सर्वदा त्यजेत् ॥' इति नारदोक्तेः । 'अब्दचतुष्कान्मृत्युर्दंपत्योः षष्ठगे चंद्रे' इति शौनकोक्तेः । ग्लौश्चंद्रः । लग्नेद शुभाश्चंद्रबुधगुरुशुक्राः आरो भौमश्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः । 'मासत्रयेण विधवां निधनस्थश्चंद्रमाः कुरुते । मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पंचत्वम् ॥' बुध इत्यनुवर्तते । पंचत्वं मरणम् । 'दंपत्योर्निधनस्थः सप्तदशब्दाद्वियोगदो जीवः । पंचत्वं नयति भृगु-
निधनस्थः सप्तभिर्वर्षैः ॥' इति शौनकोक्तेः । नारदः—'कुजोऽष्टमो महा-
दोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत्तुंगगे यदि ॥' अत्र संमतिः प्रागुक्ता । लग्नेद च पुनः सर्वे सूर्यादयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः निषिद्धाः 'सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्' इति वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि—'सप्तमस्थानगाः सर्वे ग्रहाः कुर्वन्ति शीघ्रतः । दंपत्योर्मरणं यस्या-
देकस्य च न संशयः ॥' इति । अथादन्येषु स्थानेषु ग्रहाः समीचीनास्तत्र केषुचिस्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽमु-
मर्थमतिसंक्षिप्य त्रिविक्रमेण निषिद्धस्थानान्येवोक्तानि—'त्याज्या लग्नेऽ-
ब्धयो मंदात्षष्ठे शुक्रंदुर्लग्नपाः । रंभे चंद्रादयः पंच सर्वेऽस्तेऽब्जगुरु समौ ॥'
इति । अब्जगुर्वोः समत्वं शौनकमतेन तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह—
'कन्यास्त्रिंशो जनयति सापत्यं चैव सप्तमे शशिनि । शीलचरित्रोपेतां क-
श्चैति पत्युः कलत्रगो द्वेष्याम् ॥' इति । गुरुरित्यनुवर्तते । अत्र वचनद्वय-
श्रमाप्यादिकल्पः । यत्त्वत्रिणोक्तम्—'जामित्रगो यदि भवेदुषाना हृषो-
मीर्वाणनाथसखिवः सितचंद्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान्सौ-
भाग्यपुत्रसहितां वनितां करोति ॥' इति । तच्चंद्रजामित्रविषयम् । तथा च

भुजबलः—‘स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदधुः ।
त्यक्त्वा बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः ॥’ इति । दैत्यगुरुं
शुक्रम् । अतएव दीपिका—‘रविं मंदं कुजाक्रान्तं मृगांकात्सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥’ इति ॥ ८४ ॥

अथैवं निषिद्धस्थानान्यभिधायेदानीं रेखादादन् ग्रहान्वसंततिलकयाह—

त्र्यायाष्टषट्सु रविकेतुतमोर्कपुत्रा-

ख्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः ।

सप्तव्ययाष्टरद्वितौ जगुरु सितोऽष्ट-

त्रिद्यूनषट्रव्ययगृहान्परिहृत्य शस्तः ॥ ८५ ॥

प्रीति ॥ तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोर्कपुत्राः शस्ताः शुभ-
फलदातारः । यदाह शौनकः—‘बंधुजनेभ्यः पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहजगो
त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे व्यब्दादूर्ध्वं सुतांश्चैव ॥ दंपत्योः सह मरणं निध-
नस्येऽर्केऽष्टसप्तत्या । कारयति धनविवृद्धिं व्यब्दादूर्ध्वं तथायगः सविता ॥’
इति रवेः । ‘धनधान्यपुत्रयुक्तां पंचमसंवत्सरात्तृतीयस्थः । षष्ठः षड्भिर्मासै-
रसपत्नीं कन्यकां कुरुते ॥ निधनगताकिः कुर्यादामरणादामयवियुक्तम् ।
आयगतोऽर्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासात् ॥’ इति शनेः । अर्क-
स्यापत्यं आर्किः ‘अत इम्’ इति संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुक्त्यभावः ।
सत्यां वा वृद्धौ ‘नमुने’ इति नेतियोगविभागादसिद्धत्वाभावात्संधिर्दोषः
‘आयगताकिः’ इति पाठः । आयगतश्चासौ आर्किश्चायगताकिः इत्येकं पदं
वा । अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति ‘स्वभानौ वाप्यथ शिखिनि वा ल-
भभावादिसंस्थे’ इति वसिष्ठोक्तेः । त्र्यायारिगः तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानस्थितः
क्षितिसुतो भौमः शस्तः । ‘सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायु-
ष्यम् । संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु ॥ मणिकांचनरत्नाढ्यामेका-
दशगः कुजोऽब्दषट्केन ॥’ इति शौनकोक्तेः । अब्जश्चंद्रो द्विगुणायगो द्वि-
तीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः । ‘अब्दाद्धनसंयुक्तां करोति चंद्रो धने नार्याः ।
चंद्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ॥ लम्बादेकादशगः कन्यामि-
दुर्धनान्वितां कुरुते ॥’ इति शौनकोक्तेः । जगुरु बुधवृहस्पती सप्तमद्वाद-
शाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानां अशुभत्वादानुक्तस्थानानां
च शुभदातृत्वात् । यदाह वसिष्ठः—‘प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्विभुपूजा सु-
तासिः सदैपक्ष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे बुद्धिर्भवति धरणील-
ब्धिरत्येव बुद्धिर्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे ॥’ इति । ‘ल-
क्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यवृद्धिरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाश्रमाणां
विरक्तेः । पापासक्तिः सुकृतनिरतिर्भूरिलाभः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृत-
भयं लग्नभावादिसंस्थे ॥’ इति । अयं शुभदैवम् । ‘अयः शुभावहो विधिः’
इत्यमरः । स्त्रीत्वं त्वार्पम् । केचिद्बहुविधमयमित्यत्र बहुविधमयमिति पठन्ति

तत् मकारे भशब्दभ्रातिः । 'उभयकुलानन्दकरीं करोति न विराद्वरुः षष्ठे' इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलमिधानाच्च । सित इति । अष्टमवृत्तीयसप्तमपदद्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्त्वान्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन—'भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वरवृत्तिर्महत्त्वं शुभ्राधिक्यं भवति निधनं सर्वनाशो वसुत्वम् । तद्व्यप्रीतिर्बहुविधगुणाः सर्वसंपत्समृद्धिरस्वं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति । शुक्रं द्रविणम् । 'हिरण्यं द्रविणं शुक्रम्' इत्यभिधानात् । अतो बुधगुरुशुक्राणां शुभाशुभस्थानोक्तेः शुभाशुभफलत्वमेव न कदाचिन्मध्यमत्वम् । अन्येषां तु शुभाशुभस्थानातिरिक्तस्थानसद्भावान्मध्यमत्वमप्यस्ति । उक्तं शुभाशुभफलानभिधानात् । किंतु किञ्चिन्मध्यमफलमिधामम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—'मृत्युर्नैःस्वं बहुविधघनं भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतो भर्तृहानिश्चिरायुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरयागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे ॥ नाशः संपद्बहुविधयशो बंधुवृद्धिः प्रजासिः शस्त्रान्मृत्युर्भवति न विरादीर्घसापत्न्यबाधा । प्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्धनं भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां दुहितृकरणे लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति । अत्र चतुर्थचंद्रस्य प्रजासिः फलमभिहितम् । तथैव श्रीपतिनापि तद्वाक्ये 'सुखे तु कथितो बंधुक्षयः कैश्चन' इत्येकीयमतमनुसृत्य ग्रंथकृता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमंगीकृतम् । 'बंधुश्चशुरवियुक्ता चतुर्थसंस्थः शशी त्वाद्वात्' इति शौनकोक्तेश्च । विरुद्धार्थयोः शौनकवसिष्ठवाक्ययोः का गतिरिति चेत् । बालचंद्रविषयमशुभफलम् । तन्निग्नचंद्रविषयं शुभफलम् । उक्तंच केशवार्केण—'बालोऽन्नः प्रियविरहं शानिः स्तनाभःशून्यत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनाम्' इति । 'मृत्युः शोको बहुविधघनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्वैशनाशः । स्त्रीणां द्वेषो व्यसननिरतिः पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भीतिभूमेर्वलिमि तनये लग्नभावादिसंस्थे ॥ स्वच्छंदत्वं कदशनरतिर्वैभवं विशीलं व्याधिः सुश्रीमृतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । धूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्ररोगं स्वभानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति ॥ ८५ ॥

अथ लग्नमंगिकर्तव्यादिमहादोषाणामपवादं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पापौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्तरी-

दोषो नैव सितेऽरिनीचगृहे तत्त्वष्टदोषोऽपि न ।

भौमेऽस्ते रिपुनीचगे नहि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषक-

त्रीचे नीचनवांशके शशिनि रिःफाष्टारिदोषोऽपि न ॥८६॥

पापाविति ॥ तत्र कर्तव्यपवाद उच्यते । कर्तरीयोगलक्षणम् 'लगात्पापी' इत्यादिनोक्तम् । यौ ग्रहौ क्रूरौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगृहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तंगतौ वा तदा कर्तरी नैव स्यात् । यदाहुः क-

इयपनारदचसिष्टाः—‘पापयोः कर्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्तरी नैव दोषदा ॥’ इति । इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम् । अपवादांतरमुक्तं दैवज्ञमनोहरे गर्गः—‘कूरकर्तरिसंयुक्तं लभं चंद्रं च न त्यजेत् । केंद्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्सु चेत् ॥’ ननु कर्तरिकारकावित्सु कथं ह्रस्वत्वम् । यावता कर्तरीशब्द ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलोक्तः ‘कृती छेदने’ इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्तत्र यदीकारांतस्तदा ल्यंतस्वाभावात् ‘व्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलम्’ इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । यदपि—‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ल्यंतत्वं तदा संज्ञाछंदसोरेवाभावाद्भ्रस्वो न स्यात् । उच्यते । बहुवचनादसंज्ञायामप्येवंविधे प्रयोगे ह्रस्व इति दुर्घटवृत्तिकृत् । अतएव ‘विधेहि बंधो हृदयं विद’ इति कालिदासः । ‘स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरोचितम्’ इत्यमरसिंहोपि प्रयुक्तवान् । क्वचिदन्यत्रापि दृश्यते । ‘विधौ धनोपगे शुभग्रहेऽथवात्यगे गुरौ । न कर्तरी भवत्यहो जयाद बादरायणः ॥’ इति । ‘कूरद्वयास्यांतरसं विलम्बं मृतिप्रदं चंद्रमसं च रोगदम् । शुभैर्धनस्यैरथवात्यगे गुरौ न कर्तरी स्यादिह भार्गवा विदुः ॥’ इति । अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते । सिते शुक्रेऽरिनीचगृहगे शत्रुगृहे स्वनीचगृहगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषष्ठदोषोपि न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेपि वा । भृगुषष्ठोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः ॥’ इति । अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते । भौमेस्ते अस्तंगते रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा स्वनीचगृहगे वा सति अष्टमो भौमो न दोषकृत्स्यात् । उक्तं च कश्यपेन—‘अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किंचिदपि विद्यते ॥’ इति । अथ षडष्टद्वादशस्थानचंद्रापवाद उच्यते । शशिनि चंद्रे नीचनवांशके वा सति रिःफाटारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थितचंद्रदोषोऽपि न स्यात् । ‘नीचराशिगते चंद्रे नीचांशकगतेपि वा । चंद्रे षटारिःफस्ये दोषो नास्ति न संशयः ॥’ इति कश्यपोक्तेः ॥ ८६ ॥

अथ विवाहे अष्टदोषाद्यनेकदोषाणामपवादं वसंततिलकयाह—

अब्दायनर्तुतिथिमासभपक्षदग्ध-

तिथ्यंधकाणवधिरांगमुखाश्च दोषाः ।

नश्यन्ति विद्वरुसितेष्विह केंद्रकोणे

तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषः ॥ ८७ ॥

अब्देति ॥ अब्ददोषः १ अयनदोषः २ ऋतुदोषः ३ तिथिदोषो रिक्तादिः ४ मासदोषः ५ भं नक्षत्रदोषः कूरसहितादिः ६ पक्षदोषस्त्रयोदशदिनात्मकादिः ७ दग्धातिथिः प्रसिद्धा चापांत्यगेद्वत्यादिना । अंधकाणवधिराख्यान्यांगानि कृद्भानि तन्मुखास्तदादयोऽन्ये अकालवृत्त्याद्या दोषा विद्वरुसितेषु केंद्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जातित्रदोषस्य सत्त्वात् । अतएवोक्तमग्रे

‘त्रिकोणे केंद्रे वा मदनरहिते’ इति । कोणे नवपंचमे सत्सु नश्यं-
ति । उक्तंच कश्यपेन—‘अब्दायनर्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्युक्षसंभवाः । ते
सर्वे नाशमायांति केंद्रसंस्थे शुभग्रहे । काणांघबधिरोद्भूता दग्धलप्रतिये-
र्भवाः । ते दोषा नाशमायांति केंद्रसंस्थे शुभग्रहे ॥’ इति । ‘अकालजाश्च
नीहारविद्युत्पांस्वभ्रसंभवाः । परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः ॥ दोषप्रदा
मंगलेषु कालजाश्चेन्न दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केंद्रस्थः शुक्रो वा यदि वा
बुधः ॥ हरेः स्मृतिर्यथा हंति तद्ग्रहोपानकालजान् । लक्ष्मिपग्रहचंडीशचंद्र-
जामिग्रसंभवान् ॥ तत्केंद्रगो गुरुर्हति सुपर्णः पन्नगानिव ॥’ इति । अकाल-
जत्वनिर्णयं यात्राप्रकरणे—‘पौषादिचतुरो मासान्’ इत्यादिना चक्षयति ।
तद्वच्चेति । तथा यदि पापः क्रूरो विद्युत्कराशेर्नवांशे स्याद्यथा चंद्रो मेघे
सूर्यनवांशस्तदोषाभिधानं यशोपवीतप्रकरणे तदा तत्कृतदोषो नश्यति ।
उक्तंच संहिताप्रदीपे—‘सचंद्रराशेरशुभो नवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विल-
क्षसंस्थः । त्रिकोणकेंद्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदासावशुभोऽपि शस्तः ॥’
इति ॥ ८७ ॥

अथोक्तानुक्तदोषाणां बहुपरिहारान् शालिन्याह—

केंद्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चंद्रे वापि वर्गोत्तमे वा ।
सर्वे दोषा नाशमायांति चंद्रे लाभे तद्बहुर्मुहूर्ताशदोषाः ॥८८॥

केंद्रे इति ॥ केंद्रे कोणे केंद्रं प्रसिद्धं कोणं नवपंचमं तत्र च जीवो गुरुः
स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायांति । उपलक्षणत्वाद्बुधशुक्रावपि । यदाह ना-
रदः—‘उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्हिति बली गुरुः । केंद्रसंस्थः सितो वापि
पन्नगान्नारदो यथा ॥’ इति । सितो बुधस्याप्युपलक्षणम् । उक्तंच कश्य-
पेन—‘काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केंद्रत्रिकोणगे । नाशं यात्यखिला
दोषाः पापानीव हरौ स्मृते ॥’ इति । तत्रापि लग्नाख्यकेंद्रस्यातिबलत्वात्तत्र
स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘ये लग्नदोषाः कुनवांश-
दोषाः पापैः कृता इष्टिनिपातदोषाः । लग्ने गुरुस्तान्विमलीकरोति फलं
यथांशः कतकद्रुमस्य ॥’ इति । अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषना-
शः । ‘यत्रैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा । स्मरणादेव रुद्रस्य पापं
जन्मशतोद्भवम् ॥’ इति । अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांशयुक्ते यथा मिथुने
मिथुनाशश्च तदा दोषनाशः । अथवा चंद्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति
दोषनाशः । द्वितीयवाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चंद्रो लग्नादुपचयस्थाने
वेत्स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः । एवं क्रमेण परिहारत्रयमुक्तम् । यदाह
कश्यपः—‘वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा लयं ययुः । चंद्रे दोषचये वापि
श्रीष्मे कुसरितो यथा ॥’ इति । चंद्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण दुर्मुहूर्ता

रवावर्यमेत्यादयः अंशदोषाः पापग्रहनवांशाख्यास्ये सर्वे चंद्रे लाभे एकादश-
स्थानस्थिते सति नाशमायांति 'मुहूर्तलभषड्वर्गकुनवांशग्रहोज्जवाः । ये
दोषास्तात्रिहंत्येव यत्रैकादशगः शशी ॥' इति । अन्यदप्याह कश्यपः—
'लभ्राहुःस्थानगव्योमचरोत्थं दोषसंचयम् । शुभः केंद्रगतो हंति दावाभि-
र्विपिनं यथा ॥' इति ॥ ८८ ॥

अथैवं विशिष्यदोषामिधानपूर्वकं विशेषपरिहारानभिधायेदानीं सामा-
न्यतो दोषसमुदायस्यैकं परिहारं शिखरिण्याह—

त्रिकोणे केंद्रे वा मदनरहिते दोषशतकं

हरेत्सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः ।

भवेदाये केंद्रेऽगप उत लवेशो यदि तदा

समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति ॥ ८९ ॥

त्रिकोण इति ॥ त्रिकोणे ९।५ केंद्रे सप्तमरहिते १।४।१० यदि सौम्यो
बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोपि द्विगुणं दोषद्वि-
शतं हरेत् । तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत् । यदाह ना-
रदः—'दोषाणां हि शतं हंति बलवान्केंद्रगो बुधः । अपहाय शुनं शुक्रो
द्विगुणं लक्षमंगिराः ॥' अत्र शतशब्देनानेकसंख्यात्वं विवक्षितम् । अतएवाह
कश्यपः—'बलवान्केंद्रगः सौम्यो हंति दोषशतत्रयम् । शुनं विहाय
दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमंगिराः ॥' इति । भवेदिति । अंगपो लभस्वामी । उत-
शब्दो वार्थे । लवेशो लभगतंशनाथो वा आये ११ केंद्रे १।४।१० यस्मिन्
भवेत्तदा सः दोषाणां समूहं शमयति । तत्र दृष्टान्तः । दहनोऽग्निस्तूलं का-
पांसमिव शमयति । तदुक्तं नारदेन—'लभेद लभंशनाथो वा चायगः
केंद्रगोऽपि वा । राशिं निहंति दोषाणामिन्धनानीव पावकः ॥' इति । जा-
तकेपि—'लभ्राधिपो यदा केंद्रे लभ्रादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोपि
त्रिलयं नयेत् ॥' इति ॥ ८९ ॥

अथ लभविशोपकानुष्टुभाह—

द्वौद्वौ जभृग्वोः पंचेदौ रवौ सार्धत्रयो गुरौ ।

रामामंदागुकेत्वारे सार्धैकैकं विशोपकाः ॥ ९० ॥

द्वाविति ॥ जभृग्वो रेखाप्रदयोः सतोद्वौ विशोपकौ । यथा बुधस्य २
शुक्रस्य २ एवंविधे चंद्रे पंच ५ तादृशे सूर्ये सार्धत्रयः १।३० गुरौ रामा-
स्त्रयः ३ एकमेकमेकैकं च सार्धैकैकम् । एकशब्दस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति
द्विवचने 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात् 'सुपो धातु' इति
विभक्त्येकैकं सार्धशब्देन कर्मधारयस्तथा सति प्रत्येकं सार्धैकैकमित्यर्थः ।
यथा मंदे शनौ सार्धैकम् १।३० अगौ राहौ १।३० केतौ १।३० आरे

भौमे १।३० एते विंशोपका रेखादातृग्रहाणां ज्ञेयाः न मध्यमानां । निषिद्धानां च न । यदाह चराहः—‘रवौ सार्धास्त्रयो भागाश्चन्द्रे पञ्च गुरौ त्रयः । द्वौ शुक्रे द्वौ बुधे चैव प्रोक्ता स्तेते विशोपकाः ॥ मन्दे भौमे तथा राहौ सार्धं प्रत्येकमुच्यते । बलाबलवशादेवं विज्ञातव्या विशोपकाः ॥’ इति । अत्र पक्षे राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि सार्धैकमेव बलं ग्राह्यमतएव मूले केत्वमिधानम् । नन्विदमयुक्तं । यतो नवग्रहप्राबल्ये सार्धैकविंशति २१।३० विंशोपकात्मको योगो भवेत्तस्य चासंभवादनुपपन्नः अस्युत्कृष्टे हि लभे विंशतिविंशोपकात्मक-
तैव बलं स्यात् ततोऽधिकमिति । उच्यते । विवाहादिलभे द्वयोरपि राहुके-
त्वोर्युगपत्समीचीनत्वं गगनकुसुमायमानत्वाद्यदैकस्य शुभत्वमपरस्याशुभत्व-
मिति तदैव विंशतिविंशोपका लभे संभवन्ति । द्वयोरप्यनिष्टत्वे सार्धाद्यादृश ।
एवं यस्य यस्य ग्रहस्य रेखादातृत्वहानिस्तस्य तस्य तद्विशोपकहानिरित्यर्थः ।
तत्र पञ्चभ्यो विंशोपकेभ्यो हीनं लभं त्याज्यमेव । पञ्चभ्योधिकं दशभ्यो हीनं
निष्कृष्टफलं लभान्तराभावे हितं दशभ्योऽधिकं पञ्चदशभ्यो हीनं मध्यं ततोऽ-
धिकं उत्तममेवेति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ ९० ॥

अथ ग्रहवशेन शशुरादिबिभागज्ञानं सप्रयोजनमुपजात्याह—

श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तनुर्जामित्रपः स्यादयितो मनः शशी ।
एतद्वलं संप्रतिभाव्य तांत्रिकस्तेषां सुखं संप्रवदेद्विवाहतः ॥९१॥

श्वश्रूरिति ॥ शुक्रः श्वश्रूः सूर्यः श्वशुरः । अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य
विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्बरमाता श्वशुरो वरपिता तनुर्लभं तनुः
स्वशरीरं जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्ता ज्ञेयः शशी मनो ज्ञेयं एत-
द्वलं एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तांत्रिकः तत्र सिद्धान्तः ‘तत्र प्रधाने
सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे’ इत्यमरः । तं वेत्ति तांत्रिकः सिद्धान्तवेत्ता
उयोतिर्वित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्वदीनां सुखं स्यादिति
प्रवदेत् । यदाह शौनकः—‘श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूः गुणन्दनो विनि-
र्दिष्टः । होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम् ॥ शारीरं लभवशात्सु-
खदुःखं मानसं शशांकवशात्’ इति । शार्ङ्गियोपि—‘श्वशुरोऽर्कः सितः
श्वश्रूः स्त्रीणामस्तपतिः पतिः । एभिश्चोपगैरेषां शुभं नीचादिगैश्च सत् ॥’
इति । विशेषांतरमप्युक्तं शार्ङ्गीये । एवम्—‘सूर्यात्पतिः स्त्री च विधोस्तथा-
राद्विचं सुतो ज्ञाच्छशुरं गुरोश्च । धर्मः सितादर्कसुताश्च वैश्म ब्रूयात्समुद्राह-
विधौ युवत्याः ॥’ एतैर्न च स्थितैः शत्रुगतेर्विवाहादिकं न सत् । ‘स्वगृहोच-
त्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितम् ॥’ इति ॥ ९१ ॥

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे कालविशेषं मत्तमयूरछंदसाह—

कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे

वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्करपीडा ।

संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभ-
प्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा ॥ ९२ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु च-
कारात् 'व्याघातशूले' इत्यादिदुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलो-
मजानां करपीडा विवाहः स्यात् तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै
भवति । एषा स्थितिराचारोक्तिः । अनुलोमजा मूर्धावसिक्तादयः । प्रतिलो-
मजाश्चाण्डालादयः । तल्लक्षणानि धर्मशास्त्रे तत्पृवावधार्याणि । वाग्रहणमे-
तदभावविवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रागुक्तदिनेषु कार्यमिति सूचनार्थम् । तदुक्तं
शाङ्गीये—'कृष्णे पक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि विष्णवे निषिद्धे ।
संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः ॥' इति । केशवा-
कोऽपि—'प्रायेण संकरभुवामशुभर्क्षपक्षकूरक्षणेषु शुभकूरपीडनं स्यात्'
इति ॥ ९२ ॥

अथ गांधर्वादुष्टविवाहे त्रिपदीचक्रे नक्षत्रशोधनमनुष्ठुभाह—

गांधर्वादिविवाहेऽर्काद्वेद४नेत्र२गुणें३दवः१ ।

कु१ युगां ४ गा६भि३भू१रामा३स्त्रिपद्यामशुभाः शुभाः ॥ ९३ ॥

गांधर्वादीति ॥ गांधर्वादिविवाहाः सलक्षणाः प्रागस्मासिरमिहिताः
तेषु अर्कांजं सूर्याक्रांतनक्षत्रमारभ्य चत्वार्यशुभानि ततो द्वे शुभे ततस्त्रीण्यशु-
भानि तत एकं शुभं तत एकमशुभं ततश्चत्वारि शुभानि ततः षडशुभानि
ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि पुनान्यष्टाविंशति-
भानि त्रिपद्यामशुभान्येव ज्ञेयानि । त्रयाणां पद्यानां समहारस्त्रिपदी तत्र ब्रह्म-
विष्णुरुद्रपद्यामिधचक्रत्रये इत्यर्थः । अत्र संमतिग्रंथानुपलंभः ॥ ९३ ॥

अथैवं महता ग्रंथसंदर्भेण विवाहे सकलमहादोषरहितां दिनशुद्धिमभि-
धायेदानीं ततः प्राकृतव्यानामावश्यककर्मणां दिनशुद्धिं पृथ्वीलंदसाह—

विधोर्बलमवेक्ष्य वा दलनकंडनं वारकं

गृहांगणविभूषणान्यथ च वेदिकामंडपान् ।

विवाहविहितोडुभिर्विरचयेत्तथोद्वाहतो

न पूर्वमिदमाचरेन्ननवषण्मते वासरे ॥ ९४ ॥

विधोरिति ॥ अत्र विधोश्चंद्रस्य बलमवेक्ष्यागृहीत्वा वाग्रहणात्सत्यव-
काशे चंद्रबलं ग्राह्यं । दलनं गोधूमादेः पिष्टीकरणं कंडनं तंडुलादेः सुस-
लाद्याघातादिना शोधनं वारको मंगलकलशः पृष्ठां द्वंद्वैकवज्रावः । गृहांगण-
विभूषणानि गृहभूषणानि चूर्णगैरिकचित्रादिलेखादीनि अंगणभूषणं संमार्ज-
नगोमयाद्यालेपः । अथानंतरं वेदिका चत्वरं वधूवरयोरुपवेशनार्थं स्थलविशेषः

मंडपो गृहाच्छादनं कटादिना वितानादिना वा । बहुवचनात्कटाद्यारोहणह-
रिद्राचंदनकांजिकाधारणादिसकलशुभप्रारंभान् एतानुद्वाहतः पूर्वं विवाहो-
क्तैरुद्भिर्नक्षत्रैः पंचांगशुद्धिसहिते दिने रचयेत् । उपलक्षणत्वाद्यशोपवीता-
दावपि । ततः पूर्वं तन्मन्त्रैरेतानभिहितशुभकर्मप्रारंभान् विरचयेत् । तथा
इदमुक्तं कार्यजातं त्रिनवपण्मिमे तृतीयनवपण्मिमिते वासरे दिने पूर्वं नाच-
रेत् । तदुक्तं शाङ्गीये—‘दलनकंडनमंडपवेदिकागृहसुमार्जनवारकमंडपाः ।
करतलग्रहमध्यगतागतं तदखिलं विदधीत विवाहमे ॥ विवाहकृत्यं निखिलं
विवाहमे विलोकयेन्नात्र बलं हिमद्युतेः । नवत्रिषष्टेऽङ्गि विवाहपूर्वतो न व-
र्णको मंडपतैलमंगलम् ॥’ इति । वैवस्वमनोहरे निषिद्धभान्युक्तानि—‘वि-
श्राविशाखाशततारकाश्विनी ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाषतुष्टयम् । हित्वा प्रशस्तं
फलतैलवेदिकाप्रदानकं कंडनमंडपादिकम् ॥’ इति । कांजिकाधारणमुहूर्तोपि
तत्रैव—‘मूलेन्दुरुद्रश्रवणार्कपौष्णविश्वेशचित्रानलरेवतीषु । संस्थापनं कांजिक-
कुंडिकाया वारे रवेर्भूमिसुतस्य शस्तम् ॥’ इति । वेदिकायां विशेषमाह
केशवार्कः—‘वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतः प्रदक्षिणा ।
स्युर्जनाश्रयवोसिर्वर्णाः षण्णवत्रिदिवसेषु नाग्रतः ॥’ इति । यवोसिर्गुरा-
पेणाख्यं कर्म । जनाश्रयो मंडपः । ‘मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः’ इत्यमरोक्तेः ॥१४॥

अथावसरप्राप्तवेदिकालक्षणं मंडपोद्वासनादिदिननियमं च शालिन्याह—

हस्तोच्छ्राया वेदहस्तैः समंतात्तुल्या वेदी सन्नो वामभागे ।

युग्मे घस्ते षष्ठहीने च पंच सप्ताहे स्यान्मंडपोद्वासनं सत् ॥१२॥

हस्तेति ॥ सन्नो गृहस्य वामभागे हस्तोच्छ्राया एकहस्तमितोच्चा सम-
तात्सर्वतः चतुर्भिर्हस्तैस्तुल्या समाना तादृशा वेदी विवाहादिमंगलकृत्ये
स्यात् । शोभाकारिस्त्र्यसोपानादियुक्ता चेत्यनुक्तमपि ध्येयम् । तदुक्तं नार-
देन—‘हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्त्रां समंततः । स्तंभैश्चतुर्भिः सुशृङ्खलैर्वाम-
भागे स्वसन्नतः ॥ समंडपां चतुर्दिक्षु सोपानैरुपशोभिताम् । प्रागुदकप्रवणा-
रंभां स्तंभैर्हंसशुकादिभिः ॥ विचित्रितां चित्रकुंभैर्विचित्रैस्तोरणांकुरैः । एवं-
विधां समारोहेन्मिथुनं सान्निवेदिकाम् ॥’ इति । सान्नीतिमिश्रं पदं मिथु-
नस्य विशेषणम् । वसिष्ठः—‘षोडशारत्निकां कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभिताम् ।
मंडपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तं च रचयेन्मंडपं वा द्विष-
ट्करम् ।’ इति । द्विगुणिताः षट्करा यस्य तं द्वादशहस्तं उत्तमः षोडशहस्तो
मध्यमो द्वादशहस्तोऽधमोऽष्टहस्तः । अयं वैकल्पिको मंडपो गृहमानत एव
कार्यो नतु स्वेच्छया । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले—‘मंगलेषु च सर्वेषु
मंडपो गृहमानतः । कार्यः षोडशहस्तो वा द्विषट्कस्तो दशावधि ॥ स्तंभैश्चतु-
र्भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता । शोभिता चित्रिता कुंभैरसमंताच्चतुर्दिशम् ॥
द्वारविद्धा बलीविद्धा कूपवृक्षव्याध्या तथा । न कार्या वेदिका तज्जैः शुभा
मंगलकर्मसु ॥’ बली काष्ठपाषाणादिनिर्मितस्तंभः । व्रतबंधे संस्कार्यत्वात्

बहुहस्तेन वेदिनिर्मितिः । विवाहे तु कन्यागृहे एव वरपूजनस्योक्तत्वाद्गृह-
स्थाश्रमस्य तदायत्तत्वाच्च कन्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणम् । युग्मे इति । विवाहो-
त्तरं युग्मे समे द्वितीयचतुर्थादिके घन्ने दिने षष्ठदिवसहीने तथा विषमे तु
पंचमे सप्तमे चाहति दिवसे मंडपोद्वासनं देवकोत्थापनं सच्छुभफलदातृ
स्यात् । यदाह नारदः—‘समे तु दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः । षष्ठं च
विषमं नेष्टं मुक्त्वा पंचमसप्तमौ ॥’ समेषु षष्ठं विषमेषु च पंचमसप्तमव्यति-
रिक्तं दिनं नेष्टमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

अथ प्रासशिष्टसंमतं मंडपादौ स्तंभनिवेशनमिदं वज्रयाह—

सूर्येगनासिंहघटेषु शैवे स्तंभोलिकोदंडमृगेषु वायौ ।

मीनाजकुंभे निर्ऋतौ विवाहे स्थाप्योऽग्निकोणे वृषयुग्मकर्के ९६

सूर्येति ॥ कन्यातुलासिंहस्थिते सूर्ये शैवे ईशानकोणे वृश्चिकधनुर्मकर-
स्थिते सूर्ये वायौ वायुकोणे मीनमेषकुंभस्थिते सूर्ये निर्ऋतिकोणे वृषमिथुन-
कर्कस्थिते सूर्येऽग्निकोणे स्तंभः स्थाप्य इत्यर्थः । यदाह शिल्पशास्त्रे विश्व-
कर्मा—‘कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिगृहं शंभुकोणेऽग्निस्नातं वायव्ये स्था-
त्तदास्यं मकरधनुरलावीशस्नातं वदंति । कुंभे मीने च मेघे निर्ऋतिदिशि
मुखं वायुकोणे हि स्नातं वहेः कोणे मुखं वै वृषमिथुनगते कर्कटे दक्षस्ना-
तम् ॥’ इति । एतद्यद्यपि गृहविषयमुक्तं तथापि वेदिनिर्माणाश्रयेण स्तंभ-
निवेशनं वृषादित्रिराशिगतसूर्यवशेनाग्निकोणे सर्पासं शिवकोणे स्नातं एवम-
न्यत्र राशिगते सूर्येऽन्यकोणेषु स्तंभनिवेशनमूहम् । यदाह विश्वकर्मा—
‘वेद्यां वृषाद्गृहे सिंहाद्विकं मीनात्सुरालये । ईशानतो व्यस्तगत्या पृष्ठं तस्य
शुभावहम् ॥’ इति । तस्य भुजगपतेः ॥ ९६ ॥

अथैवं लग्ननिर्णयमभिधायेदानीं घटिकाललग्नसाधनं बहुगणितसाध्यं गोधू-
लिकथनं च गणितप्रयासरहितं वक्तुमवशिष्यते तत्र सूचीकटाहन्यायेन गो-
धूलिप्रशंसां मंदाकांतयाह—

नास्यामृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिंता

नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्तस्य चर्चा ।

नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो

गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता ॥ ९७ ॥

नेति ॥ स्पष्टार्थमिदं पण्यम् । यदाह भागुरिः—‘गोपैर्यष्टयाहतानां सुर-
पुटदलिता याति धूली दिनांते सोद्वाहे सुंदरीणां विविधधनसुतारोग्यसौ-
भाग्यदात्री । तस्मिन् काले न ऋक्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगाः
ख्याताः पुंसां सुखार्थं शमयति दुरितान्युच्छ्रितं गोरजस्तु ॥’ ननु सकलदो-
षनिराकरणेनातिप्रशंसनाद्गोधूल्याः घटिकालज्ञानां महादोषनिराकरणपूर्वकम-

मिहितानां वैयर्थ्यप्रसंगः । नच गोधूल्यभावे घटीलम्भमवकाशवदिति वाच्यम् । गोधूल्यभावे हि दोषत्वे सति स्यात् 'नास्यामृक्षं न तिथिकरणम्' इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मसकलदोषापवादार्थत्वात्तस्या दोषलेशो नास्ति । उच्यते । यदयं न ऋक्षमित्यादिस्तुत्यर्थवादः । तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं ननु विधिः, अन्यथा निषिद्धेषु अमावास्याभद्राभरणीत्यादिष्वपि गोधूलिलम्भं भवितुं युक्तं स्यात् । सामान्यवैयर्थ्यापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या । तस्मादमिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहारपूर्वकं घटीलम्भं कार्यं तदभावे गोधूलिलम्भं कार्यम् । यदाह लल्लुः—'लम्भं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकं साधु तदा वदन्ति । लम्भे विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते गोधूलिकं नैव फलं विधत्ते ॥ शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दोषं त्वनिदितम् । विवाहलम्भवच्छेषं गोधूलीं प्राह भागुरिः ॥' इति । किंच—'कुलिकं क्रांतिसाम्यं च मूर्तौ पट्टाष्टमः शशी । पंच गोधूलिके स्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः ॥' इति दैवज्ञमनोहरीयवाक्यस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः । गोधूल्यधिकारिण आह नारदः—'प्राच्यानां च कलिगानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् । गांधर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत् । चतुर्थमभिजिह्वमुदयक्षौतु सप्तमम् । गोधूलिकं हि भवति संपत्पुत्रादिसौख्यदम् ॥' इति । दैवज्ञमनोहरे—'घटीलम्भं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम् । शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन ॥ महादोषान्परित्यज्य प्रोक्तधिष्ण्यादिकेषु च । कारयेद्गोरजो यावत्तावलम्भं शुभावहम् ॥' इति । 'लम्भशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी । तदा वै सर्ववर्णानां लम्भं गोधूलिकं शुभम् ॥' इति । अतएव भूपालवल्लभे—'विप्रेषु घटिकालाभे दातव्यं गोरजं बुधैः । संकीर्णं गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभम् ॥' इति । तत्र गोधूलिसूक्ष्मकालसमयः केशवाकर्णेणोक्तः—'अत्रोभयत्र घटिकादकमिष्टमाहुर्मासं तदंबरमणेरपि चार्धविवाद' इति । केषितु—'यावद्दिनंति दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविर्विषभागम् । तस्मात्परं नादिकयुरममेके गोधूलिकालं मुनयो वदन्ति ॥' इति । तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था ॥ ९७ ॥

अथ शीतकालादिभेदेन गोधूलीभेदं जलधरमालाछंदसाह—

पिंडीभूते दिनकृति हेमंतर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः ।
संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ ॥

पिंडीभूते इति ॥ हेमंताख्ये ऋतौ हेमंतशब्देन शीतकाल उपलक्ष्यते । मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्यर्थः । तत्र दिनकृति सूर्ये पिंडीभूते ओदनगोलकसदृशे संख्यायां नीहाराद्यावृत्तत्वेन निष्प्रभे इत्यर्थः । तस्मिन् समये गोधूलिर्ज्ञेया । तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिमासचतुष्टये सूर्येऽर्धास्ते अर्धविषस्य दृश्यत्वे च सति गोधूलिः । जलधरा भेदास्तेषां माला समूहसंख्योत्पादके काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्यसंपूर्णास्तोऽदर्शनं तस्य

तादृशे सति गोधूलिः । जलधरमालाशब्देन छंदोपि सूचितम् । न केवल-
मियं विवाहे एव किंतु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया । यदाह
वराहः—‘गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे
प्रयाति मृदुतां पिंडीकृते भास्करे । ग्रीष्मेऽर्धास्तमिते वसंतसमये भावौ
गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भवति प्रावृट्शरत्कालयोः ॥’ इति ॥९८॥

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषान् वैश्वदेवीछंदसाह—

अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे साके

लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चेंदौ ।

कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्ये भौमे

बोदुर्लामे धनसहजे चंद्रे सौख्यम् ॥ ९९ ॥

अस्तं याते इति ॥ गोधूलिरित्यनुवर्तते । गुरुदिवसे बृहस्पतिवारे सूर्येऽ-
स्तं याते सूर्यास्तादनंतरं गोधूलिः शुभा स्यात् । नतु सूर्यास्तात्पूर्वमर्धघटिकं
गोधूलिलग्नं कार्यमर्धयामसद्भावात् । तथा सौरे शनिवारे साके सूर्यदर्शनस-
हिते गोधूलिः शुभा । नतु सूर्यास्तादनंतरं कुलिकसद्भावात् । उपलक्षणात्वात्
क्रांतिसाम्यमपि त्याज्यम् । तथा लग्नात्सायंकालीनलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभ-
वने षष्ठे वा लग्न एव वा चंद्रे सति कन्यानाशः स्यात् । तदुक्तं वैवस्वतमने-
हरे—‘कुलिकं क्रांतिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पंच गोधूलिके
त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः ॥’ अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसंभाव्यार्थ-
यामाख्यो वारदोषो गृह्यते अन्येषां त्वसंभव एव । केचिन्वाद्यपादे—
‘साकं शनौ रविविचित्रशिखंडिसूनौ तत्केवलं कुलिकयामदलोपल-
भात्’ इति केशवाकौंठं वाक्यं संमतिः कस्मान्न भवतीत्युचुः ।
तच्चित्यम् । पूर्वापरग्रंथालोचनया तस्य पूर्वपक्षग्रंथोऽयमन्यथा पंचम्यं-
सहेतूपादानवाक्यमनर्थकं स्यात् । एतच्चाधुनैव निर्णय्यते । लग्ने इति । लग्नस्ये
मदनस्ये वा मृत्युस्ये भौमे सति बोदुर्वरस्य नाशो भवति । तदुक्तं ज्योतिः-
संहितासारे—‘षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशकि गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या ।
कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेयवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः ॥’ इति । अन्योपि
विशेषस्तत्रैव—‘षष्ठाष्टमे चंद्रजचंद्रजीवे क्षोणीसुते वा भृगुनंदने वा । मूर्तौ
च चंद्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयम् ॥’ इति । ‘विष्ण्यं क्रूर-
युतं त्याज्यं मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । गोरजस्तपशंसति संतः शनिदिनं विना ॥’
इति । नन्विदं न वक्तव्यं सप्तमसूर्यस्य ‘अवीरामस्तोके’ इति फलमभिहितम्
‘अवीरा निष्पतिसुता’ इति कोशः । एवं सति देशदोषदूषितस्य गोधूलि-
लग्नस्य चेदिहादरः तदा चंद्रशुद्धेरप्यादरः किमर्थम् । किंच लग्नस्या अपि
सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पूज्याः स्युः । उक्तं च केशवाकौंठेण—‘गोधूलिकेपि
विपुलमपष्टमूर्तौ यन्मोचयति तदयं स्वरुचिं प्रपन्नः । पंचांगशुद्धिमयमेव

विवाहधिष्ण्यैर्यस्मादिदं सततमस्तगते पतंगे ॥ नांशो न लग्नमिह दृष्टयुतं
 स्वभग्नो नाकारसौरितमसामपि संगभंगः । किं चंद्रचारभयमेकमिहास्तु किंच
 नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतं नः ॥ सार्कं शनौ रविविचित्रशिखंडिसूनौ
 तत्केवलं कुलिकयामदलोपलंभात् ॥' इति । उच्यते । विशेषविधेः सामान्य-
 शास्त्रबाधकता न्यायसिद्धा तत्र सामान्यतः पंचघटिकात्मकस्य सायंकालीन-
 लग्नस्य सप्तमसूर्याख्यो महान्दोषस्तत्रापि पुनर्गोधूलिकाले सूर्यार्धबिंबरूपे सू-
 क्ष्मे न सप्तमसूर्यदोषो विशेषवचनात् । तत्राप्ययं विशेषो यद्गोधूल्यां यथाश-
 क्तिं दोषहानिविधेये घटिकालग्रे त्वखिलदोषहानिमत्पुत्र गोधूलिलग्रे न
 ऋक्षमित्यर्थवादोपपत्तिः तस्याप्ययं षष्ठेऽष्टमे मूर्तिग इत्यर्थवादो विशेषवच-
 नात् । नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतं किंतु प्रौढिवादमात्रम् । एतादृशानां
 मूलभूतवाक्यानामनुपलंभात् । 'सार्कं शनौ' इत्यादि तु 'कुलिकं क्रांतिसाम्यं
 च' इति वाक्यात्कुलिकादित्यागे स्वयं हेत्वभिधानपरं नस्वत्र तात्पर्यम् ।
 सप्तमसूर्यातिरिक्तसकलदोषनिराकरणप्रवृत्तत्वात्तस्य । किंच यदि गोधूल्यां
 कोपि दोषो नास्तीत्यभिमतं स्यात्तदैकविंशतिमहादोषनिरूपणात्प्राक् नारदोपि
 गोधूलिलग्नमभिदध्यात् । नच व्यतीपातादिष्वपि गोधूलिलग्नं स्यादिति
 वाच्यम् । सामान्यवाक्यैरपि निषेधसत्त्वात् । किंचैवं भुवतस्त्वेषापत्तिरेव
 स्यादित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । लाभ इति । चंद्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे
 सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात् । तदुक्तं संहितासारे—'यत्रै-
 कादशगश्रं द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः । गोधूलिका तु विशेषा शेषा धूलिरिति
 स्मृता ॥' इति ॥ ९९ ॥

अथावसरप्राप्तां घटिकालग्नसिद्ध्यर्थं प्रक्रियां वृत्तपंचकेन वक्तुकामस्ताव-
 त्सूर्यस्पष्टगतिर्मिद्वयप्रयाह—

मेषादिगेर्केऽष्टशरा ५८ नगाक्षाः ५७

सप्तैश्वः ५७ सप्तशरा ५७ गजाक्षाः ५८ ।

गोक्षाः ५९ खतर्काः ६० कुरसाः ६१ कुतर्काः ६१

कंगानि ६१ षष्टि ६० नवपंच ५९ भुक्तिः ॥१००॥

मेषादीति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । मेषादिद्वादशराशिषु सूर्याक्रांतासु
 स्थूलकलात्मिका स्पष्टगतिरित्यर्थः । उक्तं च—'नागेष्वो नगशरास्तुरगेष्वोऽ-
 दिबाणा भुजंगविषयाः क्रियतो नवाक्षाः । व्योमर्तेवः शशिरसाः कुरसाः
 कुतर्काः षष्टिर्नवेष्व इत्यस्य गतेः कलाः स्युः ॥' इति । इयं स्थूला गतिर्मा-
 वनासिद्धेति नार्थवचनापेक्षा ॥ १०० ॥

अथ सूर्यस्य तात्कालिकीकरणमनुष्ठुभाह—

संक्रांतियातघस्राद्यैर्गतिर्निष्ठी खषट् ६० हता ।

लब्धेनांशादिना योज्यं यातर्क्षं स्पष्टमास्करः ॥१०१॥

संक्रांतीति ॥ संक्रांतयो मेषाद्याः पंचांगदृष्टाः यद्दिने सूर्यस्यां घट्यां च स्युस्तत आरभ्य स्वाभीष्टस्थूलकालपर्यंतं यावद्दिनानि यावत्स्यो घटिकाश्च भवन्ति तैर्मेषादीष्टराशिस्ये सवितरि सति तत्सूर्यस्थूलस्पष्टगतिगुण्या खषडभिः पृथ्या ६० भक्ता यल्लब्धं तैशा अवशिष्टं कलादि यैशावयवास्ते आदिशब्दवाच्याः तेन यातर्क्षं ऋक्षं राशिः सूर्यभुक्तमेषादिराशिर्युक्तः सन् तात्कालिकस्थूलस्पष्टभास्करः स्यात् ॥ १०१ ॥

अयेष्टकालिकलभानयनमनुष्टुभाह—

तनोरिष्टांशकात्पूर्वं नवांशा दशसंगुणाः ।

रामाप्ता लब्धमंशाद्यं तनोर्वर्गादिसाधने ॥ १०२ ॥

तनोरिति ॥ ग्रहबलसहितस्य लग्नस्य यो विहितो नवांशो दोषरहितो विचारितः सः 'क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः' इति गणनया यावत्संख्य आगच्छेत् पूर्वनवांशा यावन्तः स्युस्ते दशभिः संगुण्याः रामैस्त्रिभिराप्ता यल्लब्धमंशकलाविकलात्मकं तत्तनोरिष्टकालिकं भुक्तं स्यात्तेन कृत्वा प्रागुक्तं 'कुजशुक्रसौम्य' इत्यादिप्रकारेण षड्वर्गसाधनं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । यदि नवभिर्नवमांशैस्त्रिंशदंशा लभ्यन्ते तदेष्टनवांशेन कियन्त इति अत्र 'प्रमाणमिच्छा च' इत्यादिना इष्टनवांशानां त्रिंशद्गणको भाजको नवसंपन्नः तत्र द्वयोरपि त्रिभिरपवर्ते दशगुणकः त्रयो भाजकः इत्युपपन्नं फलमिष्टांशाः स्युः । उक्तं च महेश्वरेण—'इष्टात्पूर्वनवांशका दशहता रामैहताः स्युर्लवाः' इति ॥ १०२ ॥

अथैवं साधिताभ्यां स्पष्टार्कलग्नाभ्यामिष्टघटिकानयनं शालिन्याह—

अर्कालग्न्यात्सायनाद्भोग्यभुक्तैर्भागैर्निघ्नात्स्वोदयात्खाग्रिभक्तात् ।
भोग्यं भुक्तं चांतरालोदयाद्यं पृथ्या भक्तं खेष्टनाढ्यो भवेयुः ॥

अर्कादिति ॥ सायनादयनांशसहितात्सूर्याद्राशिभोग्यांशैः सायनांशसूर्यांक्रांतराशेः स्वदेशीय उदयो मेषादिराशीनां पलात्मकं प्रमाणगुण्यं खाग्निरिच्छिशता भक्तं लब्धानि पलानि स्युरेवं लग्नात्सायनांशाद्भुक्तांशैराक्रांतस्वदेशीयराश्युदयो गुण्यः खाग्रिभक्तो लब्धानि भुक्तपलानि एवं जातानां भोग्यभुक्तपलानामैक्यं कार्यं तत्सायनांशलग्नार्कयोर्ंतरालोदयपलैर्युक्तं कार्यं पृथ्या भक्तं सूर्योदयादिष्टघटिका भवेयुः । अत्रोदयज्ञानं भास्कराचार्येणोक्तम्—'लंकोदया नागतुरंगदक्षा २७८ गौकाश्विनो २९९ रामरदा ३२३ विनाढ्यः । क्रमोत्क्रमस्थश्चरखंडकैः स्वैः क्रमात्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः ॥ मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितो मीनषडुत्क्रमस्थाः ॥' इति । स्वैः स्वदेशीयैः । अत्र चरखंडानयनमपि तेनोक्तम्—'अयनलवदिनैः प्राङ्मेघसंक्रांतिकालाद्भवति दिवसमध्ये या प्रभाक्षप्रभा सा । दशगजदशनिघ्नी

साक्षभात्या त्रिभक्ता प्रतिग्रहचरखंडानि' इति । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुमुक्तयुक्तो मभ्योदयाख्यः समयो विलम्बात्' इति च ॥ १०३ ॥

अथ घटिकानयनविशेषं शालिन्याह—

चेष्टाकारौ सायनावेकराशौ तद्विश्लेषभोदयः खाग्निभक्तः ।

खेष्टः कालो लग्नमूनं यदाकर्काद्रात्रौ शेषेऽर्कात्सप्तद्वभं निशायाम् ॥

चेदिति ॥ लग्नाकारौ सायनौ अयनांशसहितौ यथेकराशौ स्यातां तदा तयोर्लम्भाकार्योर्विश्लेषोत्तरांशास्तैर्गुणितः स्वदेशीय उदयः कार्यः । खाग्निभिर्निश्चिता भाज्यो लब्धमिष्टकालः सूर्योदयात्स्यात् । तत्र यदाकर्कात्सायनसूर्यादेकराशिस्थितं लग्नमूनं स्यात्तदा यः 'चेष्टाकारौ सायनौ' इत्युक्तविशा खेष्टकाल आगतः सः सूर्योदयात्प्राक् रात्रिशेषो भवेत् ॥ अयमर्थः । आनीत इष्टकालः पष्ट्यां पात्यः प्राग्दिनीयसूर्योदयानंतरमेतावानिष्टकालः अथवा राक्षिमाचात्पात्यः प्राग्दिनीयसूर्यास्तादनंतरमेतावानिष्टकालः । एवमिष्टकाले सामान्यतो निर्णीते रात्रौ विशेष उच्यते । निशायां रात्रावर्कात्सप्तद्वभाद्राक्षिपत्युक्ताप्रत्युक्तप्रकारेण 'अर्काह्लम्बात्' इत्यादिनेष्टकालः साध्यः । स सूर्यास्तानंतरं भवेत् । यदाह भास्करः—'यदैकमे लग्नरवी तदा तद्भागांतरभोदयखाग्निभक्तम् । स्यादिष्टकालो यदि लग्नमूनं शोध्यो घुरात्रादथवा रज्ज्याः ॥ रात्रीष्टकाले तु सप्तद्वभसूर्याह्लम्भं ततोऽप्युक्तवदिष्टकालः ॥' इति । अत्रांशप्रवृत्तेः पंच पलानि पात्यंते विहितनवांशप्रवेशसूचनार्थमिति दैवज्ञसंप्रदायः । एवमानीत इष्टकाले दंपत्योरन्योन्यवीक्षणं कार्यमित्याह कश्यपः—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक्सुलभे कारयेत्सदा' इति । नारदोपि—'एवं सुलभे दंपत्योः कारयेत्सम्यगीक्षणम्' इति । एतेन परस्परवलोकनं सुलभे कार्यमितरत्तु समयांतरेपि विधेयमित्युक्तं भवति । तुल्यन्यायत्वाद्बुधनयनादावपि साधितेष्टकाले संस्काराचार्ययोरन्योन्यवीक्षणं कारणीयम् । 'शास्त्रोक्तमार्गेण सुलग्नकालं स्फुटं समानीय जलादियंत्रैः । संलग्न्य तं मंगलसूक्ष्मकालं संलोकयेत्तत्र मिथोर्ध्वदृष्टिः ॥' इति सामान्यतो वसिष्ठेनाभिहितत्वात् । कश्यपोऽपि तथैवाह—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक् सुलभे कारयेत्सदा' इति । अनेन सुलग्नकाले अन्योन्यवीक्षणमेव मुख्यम् । पाणिग्रहणादिगायत्र्युपदेशादिकं तदुत्तरकालकर्तव्यतया गौणमिति प्रतिभाति । स चेष्टकालः कथं साधनीय इत्यत आह कश्यपः—'एवं गुणगणान् वीक्ष्य लग्नं निश्चित्य यत्नतः । सिद्धांतोक्तेन मार्गेण लग्नकालं प्रसाधयेत् ॥ जलयंत्रेण तल्लग्नं दद्यात्तेनार्चितो द्विजः । सुखं वृत्तं द्वादशभिरंगुलैश्च षड्बलतम् ॥ घटाध्वत्ताम्रपात्रं कुर्यात्तद्दशभिः पलैः । षष्टिर्भजेदहोरात्रे घटिकापात्रमुत्तमम् ॥ माषत्रयान्यं शयुतस्वर्णवृत्तशलाकया । चतुर्भिरंगुलैरायतया बिंदुं स्फुटं न्यसेत् । रवेरर्धोदयं दृष्ट्वा वाप्यर्धास्तमयं तथा । पूर्वोक्तलक्षणं यंत्रं मंत्रेणानेन निक्षिपेत् ॥'

निक्षिपेज्जलपूर्णपात्र इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘तान्नपात्रे जलैः पूर्णे गंध-
पुष्पैरलंकृते । तंडुलस्थे रत्नयुते शुचिभूमावहपंतेः ॥ मंडलाधोदयं वीक्ष्य
जलपात्रे विनिक्षिपेत् ।’ इति मंत्रमप्याह सएव—‘यंत्राणां मुख्ययंत्रं त्व-
मिति धात्रा पुरा कृतम् । दंपत्योरायुर्वृद्ध्यर्थं पुत्रादिधनहेतवे ॥ जलयंत्रकमे-
तस्मादिष्टसिद्धिप्रदं भव ।’ इति । तान्नघटिकाद्यभावे द्वादशांगुलशंकुना
कालः साध्यः । तदुक्तं कश्यपेन—‘अथवा साधयेत्कालं द्वादशांगुलशंकुना’
इति । शंकुलक्षणमाह नारदः—‘न्यग्रोधखदिराश्वत्थरक्तचंदनवृक्षजम् । श्री-
खंडागरुवृक्षस्य मंजुशंकुमकलमपम् ॥ द्वादशांगुलमुत्सेधं परिणाहपटंगुलम् ।
एवंलक्षणसंयुक्तं कल्पयेत्कालसाधने ॥’ इति । शंकुना घटीज्ञानं तु करणकु-
तूहले भास्करेणामिहितम् । यथा—‘चरपलयुतहीना नाडिकाः पंचचंद्रा १५
शुद्धलमथ निशार्धं याम्यगोले विलोमम् । शुद्धलगतघटीनामंतरं तन्नतं स्वा-
श्वतरहितदिनार्धं चोन्नतं जायतेऽत्र ॥ दिनदलं विशरं खहरो भवेन्नतकृतिः
पृथगश्रशराहता । खलनवाक्यपृथक्स्थितया हता खहरतः पतितोमिहितो
हरः ॥ अथ नतं यदि पंचदशाधिकं दिनलवात्पतितं खहरस्तदा । प्रथमखंड-
द्वतं दलितं चरं स्वगुणितं स्वषडंशविवर्जितम् ॥ दशयुतं पलकर्णहतं हति-
हंरहतः श्रवणोंगुलपूर्वकः । रवियुतो नितकर्णहतेः पदं युतिरिनं युतिवर्गयुते
श्रुतिः ॥ श्रुतिविभक्तद्वतस्तु हरो भवेत्स पतितः खहरादवशेषकम् । पृथगिदं
खलनंदहतं हरेस्खविषयैरवशेषविवर्जितैः ॥ फलपदं हि नतं यदि शेषकं
विगणिकं हर एव तदुन्नतम् ॥’ इति ॥ १०४ ॥

अथ विवाहादिशुभकार्येष्ववश्यकान्वड्यदोषानविसरणार्थं शार्दूलविक्री-
डितत्रयेणाह—

उत्पातान्सहपातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा

चंद्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा ।

गंडांतं च सविष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा

तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान्पापस्य वर्गास्तथा ॥ १०५ ॥

सैदुकूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचंडायुधा-

न्खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम् ।

चाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्षयोगोत्थितं

दुष्टं योगमथार्धयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ॥ १०६ ॥

कूराक्रांतविमुक्तं ग्रहणं यत्कूरगंतव्यं

त्रेधोत्पातहतं च केतुहतं संध्योदितं भं तथा ।

तद्वच्च ग्रहमित्रयुद्धगतं सर्वानिमान्संत्यजे-

दुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृताल्लभस्य दोषानपि ॥ १०७ ॥

उत्पातानिति ॥ सेंदुकूरेति ॥ कूराक्रांतमिति ॥ उत्पातादीन्दोषा-
नुद्वाहे विवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च संत्यजेदिति तृतीयश्लोकगतेना-
न्वयः उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन मुख्यत्वसूचार्थम् । उत्पातान् त्रिवि-
धान् दिव्यांतरिक्षमौमान् लक्षणया तत्संबन्धिसप्तवर्ज्यदिवसांसत्यजेत् । यदाह
शुरुः—‘दिग्दाहे वा महादारुपतने चांबुवर्षणे । उल्कापाते महावाते महा-
शनिनिपातने ॥ अनन्नाशनिपाते च भूकंपे परिवेषयोः । ग्रामोत्पाते शिवा-
शब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ॥ केतवो यत्र दृश्यन्ते सधूमा वा पृथग्विधाः ।
चंद्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकम् ॥’ इति । पातो महापातः क्रातिसाम्य-
मिति यावत् । तद्वर्णितप्रसिद्धम् । दग्धतिथयः ‘चापांत्यगे गोघटगे’ इत्या-
दिनोक्ताः । एतैः सह त्यजेदिति संबन्धः । तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैष्टि-
परिघाघादीन् । अथ चंद्रेज्योशनसां चंद्रगुरुशुक्राणां अस्तमयनमस्तं च तिथ्योः
क्षयर्द्धी तिथिवृद्धिं तिथिक्षयं च पुनर्गंडांतं नक्षत्रतिथिलभैः त्रिविधं विष्टिर्भद्रा
संक्रमदिनम् ‘दिव्यांक’ इत्यादिना संक्रमकालादुभयतो वर्ज्या घटिकाः
अयनेषु विधुवेषु च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषो ध्येयः । ताभ्यां सहितमिति
पूर्वेण संबन्धः । तन्वंशपास्तं तनुर्लभं अंशो लग्नगतविहितनवांशः तौ पात इति
तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशलम्ननवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः । तथा तन्वंशेशविधून्
लग्नेशनवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टपष्टस्थानगान् तथा पापस्येत्येकत्वमवि-
वक्षितम् । पापग्रहाणां वर्गान् सेन्दुकूरखगोदयांशं इन्दुश्च कूरखगश्चन्दुकूरखगौ
उदयो लग्नं अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वंद्वैकवचनम् । इन्दुकूरख-
गाभ्यां सहितमुदयांशं इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च कूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं
चेत्यर्थः । उदयास्ताद्युद्धिचंडायुधान् उदयशुद्धिरस्तशुद्धिश्च ‘इष्टोदयांशैर्निजप-
त्यष्टे वरस्य भृत्युस्तदसंयुते वा । अस्तांशकेप्येवमष्टयुके स्वस्वामिना नाशमु-
पैति कन्या ॥’ इति वसिष्ठाद्युक्तं इतरथा ज्ञेयमशुभमिति ग्रंथकर्त्राप्युक्तं प्राक् ।
चंडायुधं ‘हर्षणवैष्टितिसाध्य’ इत्यादिनोक्तं खार्जूरम् ‘व्याघातगंड’ इत्या-
दिनोक्तं दशयोगः ‘सूर्यक्षचंद्रक्षयुतेः’ इत्यादिनोक्तः योगो ग्रहयुतिश्च तत्
सहितं जामित्रलताव्यधं समाहारद्वंद्वैकवचनं । जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं
चंद्रजामित्रं च ‘लग्नाब्धद्रात्’ इत्यादिनोक्तं । लता ‘शरादुर्गोदुसिताः’ इत्यु-
क्ता । व्यधं वेधं सप्तशलाकोक्तं पंचशलाकोक्तं च । बाणाः पंचकं । उपग्रहः
प्रसिद्धः ‘शराष्टदिकृशक’ इत्यादिः । पापकर्तरी कूरग्रहकर्तरी समाहारद्वंद्वैक-
वचनम् । तिथ्यक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैः कृत्वोत्थितमुत्पन्नं
दुष्टयोगं तथा तिथिनक्षत्रोद्भवम् । ‘वैश्वमादिमे’ इत्यादि तिथिवारोद्भवम् ।
‘सूर्येशपंच’ इत्यादि नक्षत्रवारोद्भवम् । ‘याम्यं त्वाहम्’ इत्यादि तिथिनक्ष-
त्रवारोद्भवम् । ‘इस्तार्कं पंचमी’ इत्यादि अनेकं दुष्टयोगम् । अथार्थयाम-

कुलिकाद्यान् चारदोषानपि स्पष्टार्थं आदिशब्देन दुर्मुहूर्तादिकान् कूराक्रांतवि-
मुक्तं कूराक्रांतं कूरविमुक्तं च भं ग्रहणं यस्मिन् भे सूर्यचंद्रोपरागो जात-
स्तद्भं यत् कूरगंतव्यं कूरेण जिगमिषितं यद्भं नक्षत्रं त्रेधोत्पातहतं च भं त्रिवि-
धोत्पातैर्दिव्यभौमांतरिक्षरूपातैर्हतं तन्मासषट्कं त्याज्यमेवं ग्रहनक्षत्रमपि के-
तुहतं केतुना हतं भं च । ननु केतोर्दिव्योत्पातत्वात्त्रेधोत्पातहतमित्यनेनैव
निषिद्धमिति किं पुनर्विशेषनिषेधेन । उच्यते । अशुभफलदकेतोराधूमनैः
स्पर्शैश्च नक्षत्रांतरेपि दोषवत्तास्ति । तथा संध्योदितं भं । अत्र संध्याशब्देन
सायंसंध्या गृह्यते । तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्ततु सूर्य-
क्षांचतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः । ननु प्रातःसंध्यायाम् । तत्रहि सूर्येणाक्रांतभुक्ता-
ग्र्यान्यतमसत्त्वात् । यदुक्तं केशवार्केण—‘तरणितारकतोपि चतुर्दशं तद-
खिलेपि खिलं शुभकर्मणि’ इति । तारकशब्दः क्लीबेपि ‘कनीनिकायां नक्षत्रे
तारकं तारकेति च’ इति विश्वः । ननूपग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभि-
धानं किमर्थम् । उच्यते । उपग्रहक्षंदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुबाह्लिकविषय-
त्वाच्च । चतुर्दशस्य तु भस्य दोषाधिक्यसूचनादावश्यकेपि सर्वदेशविषयत्वेन
निषेधो यथा स्यादिति । तद्वच्च ग्रहमित्रयुद्धगतं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतं
च षण्मासं निषिद्धम् । तथा ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषान् ‘व्यये शनिः खेडव-
निजः’ इत्यादिकान् लग्नसंधिदोषान् संत्यजेत् । अत्र मूलवाक्यानि सर्वाण्य-
स्मिन्नेव प्रकरणेऽभिहितानि कानिषिदाद्यप्रकरणे इति पुनरत्र नोक्तानीति
शिवम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

कैश्चित्तैर्लादिलापने संख्यानियम उक्तस्तमाह—

मेपादिराशिजवधूवरयोर्वटोश्च

तैलादिलापनविधौ कथितात्र संख्या ।

शैलादिशंशरदिगंक्षेनगांद्रिबाणा-

बाणाक्षबाणैरिगैर्यो विबुधैस्तु कैश्चित् ॥ १०८ ॥

मेपादिराशिजेति ॥ स्पष्टम् । देशविशेषे औदीच्यादौ प्रसिद्धम् ॥

अथ विवाहप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ

षष्ठं विवाहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिग-

वीप्रसारितविध्या मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयविधौ पीयूष-
धाराभिधे व्याख्याने करपीडनप्रकरणं संपूर्णतामध्यमात् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वैवश्चमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विष्णुब्रगोविंदज्यो-
तिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायाम् विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ वधूपवेशप्रकरणं सप्तमम् ।

गणनायकमाराध्य विघ्नसंघनिवारकम् ।

वधूपवेशप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ वधूपवेशप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र वधूपवेशो नाम नूतनपरिणी-
तायाः कन्यायाः प्रथमतः करिष्यमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूपवेशशब्दवाच्यः
इति अधुनावसरप्राप्तत्वात्तन्मुहूर्तमुपेन्द्रवज्रयाह—

समाद्रिपंचांकदिने विवाहाद्वधूपवेशोऽष्टिदिनांतराले ।

शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्गात्परतो यथेष्टम् ॥१॥

समाद्रीति॥विवाहाद्विवाहदिवसादारभ्याष्टिदिनानि षोडशदिनानि तेषामं-
तराले समाद्रिपंचांकदिने समदिनानि द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशमद्वादशचतुर्द-
शषोडशसंख्यानि विषममध्ये सप्तमपंचमनवमदिनानि तेषु वधूपवेशः वध्वा
नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्तृगृहप्रवेशः शुभः शुभफलप्रदः । यदाह ना-
रदः—‘आरभ्योद्वाहदिवसात्पष्ठे वाप्यष्टमे दिने । वधूपवेशः संपत्स्यै दशमेऽथ
समे दिने ॥’ षडादीनां समत्वादेव ग्रहणं पुनस्तदुक्तिरतिप्राशस्त्यसूचनार्थम् ।
ज्योतिर्निबंधे तु विशेषः—‘वधूपवेशनं कार्यं पंचमे सप्तमे दिने । नवमे
च शुभे वारे सुलग्ने शशिनो बले ॥’ इति । परस्तात्प्रतिबंधवशात् षोडश-
दिनाभ्यंतरे वधूपवेशो न जातस्तदा तदनंतरं विषमाब्दमासदिने विषमवर्षे
प्रथमतृतीयपंचमवर्षे विषममासे विवाहमासात्प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमे-
कादशमासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूपवेशः शुभः । तत्रापि यदि
प्रतिबंधवशात्कालातिक्रमः पंचवर्षात्मको जातस्तदा पंचवर्षादनंतरं यथेष्टं
वर्षादिनियमो नास्ति किंतु दोषरहिते काले वधूपवेशो विधेयः । तदुक्तं च
संग्रहे—विवाहमारभ्य वधूपवेशो युग्मे दिने षोडशवासरांतः । ऊर्ध्वं ततो-
ऽऽदेऽयुजि पंचमांतं पुनः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥’ अत्राब्दे अयुजीतिपद-
च्छेदो द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले—‘वधूपवेशः प्रथमेत्र वर्षे तथा तृ-
तीयेऽप्यथ पंचमे वा । सूर्येन्दुदेवेज्यबलेन कुर्यात्पुंसो मुनिर्गौतम आह स-
त्यम् ॥’ इति । समवर्षे दोषस्मरणाच्च । यदाह धर्मशास्त्रे नारदः—‘समे
वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं

वजेत् ॥' इति । अयुग्मवत्सरनिषेधः पंचवर्षाद्याक् ज्ञेयो न पश्चात्तद्वाक्यस्य प्रागभिधानात् ॥ १ ॥

अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादिशुद्धिमनुष्टुभाह—

ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले ।

वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधे परैः ॥ २ ॥

ध्रुवेति ॥ ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगाः श्रोत्रं श्रवणः वसुधेनिष्ठा मूलं प्रसिद्धं अनिलः स्वाती एषु मेषु वधूप्रवेशः सच्छुभफलदः । अर्धादन्यासु तिथिषु अकाराभ्यामन्यवारेषु च वधूप्रवेशः प्रशस्त इत्यर्थः । उक्तंच व्यवहारतत्त्वे—‘पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु । पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥' इति । कभं रोहिणी । बुधे परैरिति । अन्यैः शिष्टैर्बुधवारे वधूप्रवेशो नेप्यते । कस्मिंश्चिद्देशे शिष्टाचारो यद्बुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते । केचिदत्र हेतुमपि वर्णयन्ति यद्बुधो नपुंसक इति । तच्चित्यम् । शनैरपि नपुंसकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात् ॥ २ ॥

अथ विवाहानन्तरं प्रथमं केषुचिन्मासेषु वध्वाः पित्रादिगृहनिवासे फलमिद्वंशाच्छंदसाह—

ज्येष्ठे पतिज्येष्ठमथाधिके पतिं हंत्यादिमे भर्तृगृहे वधूः शुचौ ।

श्वश्रूं सहस्ये श्वशुरं क्षये तनुं तातं मधौ तातगृहे विवाहतः ॥३॥

ज्येष्ठे इति ॥ विवाहतो विवाहादनन्तरं भर्तृगृहे स्थिता यदि आदिमे प्रथमे ज्येष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्तृज्येष्ठमातरं हन्ति । एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता वधूः पतिं भर्तारं हन्ति । आदिमे शुचावापादे श्वश्रूं भर्तृजननीं हन्ति । आदिमे पौषे श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति । आदिमे क्षये क्षयमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती तनुं निजशरीरं हन्ति म्रियत इत्यर्थः । तथादिमे मधौ चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्तीत्यर्थः । यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तन्मासे तत्तद्देहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः । उक्तंच मुहूर्तमार्तंडे—‘उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तृगृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् । पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥' इति । मलिनेऽधिकमासे । क्षयमासाधिकमासयोर्लक्षणं संक्रांतिप्रकरणेऽभिहितम् । तस्मान्नववध्वा विवाहानन्तरे ज्येष्ठापाठपौषाधिकमासक्षयमासेषु भर्तृगृहे न स्थातव्यं किंतु पितृगृहे एव स्थातव्यम् । एवं चैत्रे मासि पितृगृहे न स्थातव्यं किंतु भर्तृगृहे एव स्थातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे—‘विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे

तथा ॥' आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः । अधिमासः क्षयमासोपलक्षकः । अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति ॥ ३ ॥

अथोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-
चिंतामणौ वधूपवेशप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ७ ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया-
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्या-
ख्याने हि वधूपवेशसमयाध्यायः समाप्तिं गतः ॥ १ ॥

इति श्रीमदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदविरचितायां
मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां वधूपवेशप्रकरणं
समाप्तिमगात् ॥ ७ ॥

द्विरागमप्रकरणमष्टमम् ।

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा ।

द्विरागमप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ द्विरागमप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र पूर्वं नववधूपवेशे जाते तदनंतरं
परावृत्त्यापि पितृगृहप्राप्ताया अपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः पुनर्भर्तु-
गृहप्रवेशो द्विरागमशब्दवाच्यः अयमाचारः प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति ।
अधुनावसरप्राप्तत्वात्तन्मुहूर्तं पंचचामरछंदसाह—

चरेदथोजहायने घटालिमेषगे रवौ

रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य वासरे ।

नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषे विलग्नके

द्विरागमं लघुध्रुवे चरेत्तपे मृदूडुमिः ॥ १ ॥

चरेदिति ॥ अथ वधूपवेशकथनानंतरं पुनर्बधूपवेशः द्विरागमनं वक्ष्यमाण-
नक्षत्रादिषु चरेत्कुर्यात् । कदा ओजहायने विषमवर्षे प्रथमे तृतीये पंचमे वा
वर्षे सति तथा घटालिमेषगे कुंभवृश्चिकमेषस्थिते रवौ तथा वरस्य रवीज्य-
शुद्धिः रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धियोगतः शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशुक्रा-
णामन्यतमस्य वासरे सति मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लघ्वे शुभ-
ग्रहावलोकिते शुभयुके वा सति लघून्यश्विनीपुण्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि
चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अक्षपौ राक्षसस्तम्रं मूलं मृगशिरा प्रसि-
द्धानि पशु मेषु द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः । यदाह ऋक्षोच्चयः—'तिष्यादि-

स्यसमीरणादितिवसुत्रीण्युत्तराण्यश्विनीरोहिण्यः शुभदाश्च वर्षमसमं मेघा-
लिकुंभे रविः । कन्यामन्मथमीनमे नववधूयानं कृषे तौलिके देवाचार्यसि-
तेंदुसौम्यदिवसे शुद्धे गुरौ भास्करे ॥' इति । ग्रंथकर्त्रात्र कानिचिद्धान्यधि-
कानि उक्तानि तानि राजमार्तण्डेनोक्तानि—'नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुः
ब्रह्मानुराधाश्विनीमूलाहस्करवारुणानिलहरित्वाद्गेषु शस्ते तिथौ । कुंभाजालि-
गते रवौ शुभकरे प्रासोदये भागंवे सूर्ये कीटवटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णे-
स्तरे ॥ हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटिगं दिक्पतिं चानीता गुणशा-
लिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्मदिरम् ॥' लालाटिगान् यात्रायां वक्ष्यति । शुक्रा-
स्तनिषेधस्तु सामान्यतो 'वाप्याराम' इत्यादिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः । य-
द्यपि प्राक् सामान्येन कालशुद्धिरुक्ता तथाप्यावश्यकत्वे—'चैत्रे पौषे हरिस्वमे
गुरोरस्ते मलिग्लुचे । नवोढागमनं नैव कृते पंचत्वमाप्नुयात् ॥' इति बाद-
रायणवाक्याच्चैव वधूप्रवेशः कार्यः ॥ १ ॥

अथ द्विरागमने संमुखशुक्रदोषं ग्रहविणीछंदसाह—

दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्या-

द्रच्छेयुर्नहि शिशुगर्भिणीनवोढाः ।

बालश्चेद्व्रजति विपद्यते नवोढा

चेद्वंध्या भवति च गर्भिणी खगर्भा ॥ २ ॥

दैत्येज्य इति ॥ यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखदक्षिणे गंतव्यदिगभिमुखे
गंतुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा शिशुबालः गर्भिणी गर्भवती नवोढा
नूतनपरिणीता व्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते गर्भिणी खगर्भा गर्भरहिता
स्यात् गर्भस्त्राववती भवेत् नूतनपरिणीता नवोढा वंध्या अपत्यसंभवरहिता
स्यात् । यदाह बादरायणः—'अस्तं गते भृगोः पुत्रे तथा संमुखमागते ।
नष्टे जीवे निरंशौ वा नैव संचालयेद्बधूम् ॥ गर्भिण्या बालकेनापि नववध्वा
द्विरागमे । पदमेकं न गंतव्यं शुक्रे संमुखदक्षिणे ॥ गुर्विणी स्रवते गर्भे
बालो वा मरणं व्रजेत् । नवा वधूर्भवेद्वंध्या शुक्रे संमुखदक्षिणे ॥' यदि शुक्रः
पूर्वस्यामुदितः पूर्वदिशि गंतुः संमुख एव पश्चिमां गंतुः पृष्ठे दक्षिणे गंतुर्वामे
स्यात् तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत् किंतु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् ।
यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः पश्चिमां गंतुः संमुख एव दक्षिणां गंतुः दक्षिणः
पूर्वां गंतुः पृष्ठे उत्तरां गंतुर्वामे तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात्
किंतु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । 'पृष्ठे भृगौ पुत्रवती प्रयाणे कांतां कुलीनां
सुभगां करोति । अग्रे सुखं वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकौ खलु नास्ति
शुक्रे ॥' इति । केचिद्दीपोत्सवप्रतिपदि नक्षत्रादिनियमं विनैव वधूप्रवेशं
वाञ्छन्ति । उक्तं च—'अस्तं गते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे वा बृहस्पतौ । दीपोत्सव-
च्छेदेनैव कन्या भर्तृगृहं विशेत् ॥' इति तदेतच्छिष्टाचारतो ज्ञेयम् । अत्र

लभ्यशुद्धिमाह बादरायणः—‘उपचयगते जीवे भृगौ केंद्रमुपागते । शुद्धे लभ्ये शुभाकान्ते गंतव्यं भर्तृमंदिरे ॥’ इति ॥ २ ॥

अथ प्रतिशुक्रापवादं प्रहर्षिण्याह—

नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः ।

नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्नहि ॥३॥

नगर इति ॥ नगरप्रवेशे विषयो देशः आदिशब्देन ग्रामः तस्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिनोपद्रवे सति गंतव्यदिशि प्रतिशुक्रदोषो नास्ति करपीडने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां यात्रा यथा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादिका तयोः नृपपीडने नृपाद्राजः सकाशात्पीडने पीडायां दंडादिकृतायां सत्यां नववधूप्रवेशने नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशे एतेषामन्यतमभावे सति भार्गवः संमुखदोषकृन्नहि । यथाह बादरायणः—‘स्वभवनपुरप्रवेशो देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे । नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो नैव दूषयति ॥’ इति । नूतनवधूप्रहणादभिगमनं स्त्रीणां प्रतिशुक्रयात्रायां महान्दोषः । तद्वाक्यं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागमने तथा गोत्रपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादांतरमिद्वंशाच्छंदसाह—

पित्र्ये गृहे चेतकुचपुष्पसंभवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसंभवः ।

भृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा ॥४॥

पित्र्ये इति ॥ पितुरिदं पित्र्यम् ‘वाय्वृतुपित्रुषसो यत्’ इति यत्प्रत्ययः । तस्मिन्पित्र्ये गृहे कुचौ स्तनौ पुष्पमृतुः तत्संभवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसंभवो दोषो नास्ति । उपलक्षणत्वाद्भर्तुः सूर्यगुरुशुद्धिराहिल्यसंभवेऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं चण्डेश्वरेण—‘पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः संभवो वा यदि स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः संमुखो वाथ शुक्रः । तूले लभ्ये गुणवति तियौ चंद्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिसम् ॥’ इति । वाशब्दाद्गुरुशुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रिंशोत्पन्नानां तथा भरद्वाजवंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसंभवो दोषो नास्ति । यदाह बादरायणः—‘कश्यपेषु वसिष्ठेषु चाग्निभृग्वंगिरःषु च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’ इति । अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः न द्विरागमने । एवं संमतिवाक्ये विशेषानुक्तेः । एवं प्राक्पद्योक्त्यपवादो ध्येयः । केचिच्छुभमाहुः । यदाह महेश्वरः—‘एतेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये वत्सभृग्वंगिरोभारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नास्तथाऽत्रेः कुले । देशानां विषयश्रुते च नियतं न स्याद्विवाहे तथा तीर्थानां गमने तथैकनगरे ग्रामे च सौम्यं तथा ॥’ इति । सोमस्यापत्यं सौम्यो बुधः ‘सोमाद्यन्’ इति यन् । शुभसांमुख्येऽपि भृगवादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथायातमशुभं नास्ति । चकाराद्

दुर्भिक्षाद्युपद्रवसन्नावेऽन्येवामपि यानमशुभं नास्तीत्यर्थः । तच्चित्यम् । मूल-
वाक्यस्यापवादरूपस्यानुपलंभात् । किंच यथा साधारण्येन यस्यांकस्यांचिद्विशि-
यात्रायां शुक्राधिष्ठिता दिङ्निपिद्धा सा च बादरायणादिवाक्यैरपोह्यते तथा
बुधसांमुख्ये गमननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु—‘प्रतिशुक्रं
प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥’
इति वसिष्ठोक्तिरेव सा बुधसांमुख्यदोषनिषेधवाधिकास्तीति । किंच—‘कु-
जाय वृषभं दद्यात्स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । तत्तत्संमुखजो दोषस्तत्क्षणादेव न-
श्यति ॥’ इति बुधसांमुख्यदोषनिराकरणार्थापि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति
चेत् । सत्यम् । ‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधम्’ इत्यादिवाक्यैर्बुधसांमुख्यमपि दोषा-
वहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्यभाणि श्रीपतिना—‘प्रतीदुजं भूमिपते-
र्गतस्य नान्ये ग्रहास्त्राणविधौ समर्थाः’ इति । त्राणं रक्षणम् । नारदेनापि—
‘प्रतीदुजकृतं दोषं हंतुं शक्ता ग्रहा नहि’ इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वे परि-
हारो योऽभिहितः स शुक्रसांमुख्ये । वचनं तु बुधसांमुख्ये यतो गोत्रपरि-
हारस्तु दोषकरवाक्यांते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्युक्तम् । ननु—‘प्रतिशुक्रम्’
इत्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधदोषस्याप्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानंतरमेव
तस्याभिधानात् । प्रतिशुक्रपदं तु मुख्यानां सूचयितुमुपात्तं तदभिप्रायेण
साम्यस्य तथेति महेश्वरोक्तिः साधीयसीति चेन्न । यथेषोऽभिमतः स्यात्सौ-
म्यं तथेति चेद्भौमं तथेति वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किंच प्रति-
शुक्रपदं मुख्यतां सूचयितुमुपात्तमित्युक्तं तदप्ययुक्तम् । कुतः शुक्रास्तदो-
षस्य महत्त्वोक्तेस्तद्विषयकोयं गोत्रादिपरिहारः । ‘कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तं
गते च यायाञ्च जिगीषुरत्र’ इति श्रीपत्युक्तेः । शुक्रास्तदोषस्यापवादो
बुधानुकूल्यमपि तेनैव—‘अस्तंगतेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्याद्-
नुकूलवर्ती’ इति । अनुकूलवर्ती यातव्यदिशीष्टवर्ती । बुधंप्रातिकूल्यं तु
महादोषावहमेतद्वाक्यं प्रागभिहितम् । परंतु बुधास्तः समीचिनो वेति
कैरपि वचनं युक्तिपदवीं कांचिदभ्यधायि । तस्माद्वाचनिकेऽर्थे न युक्तिः
प्रभवैदिति बुधसांमुख्ये गोत्रादिपरिहारो न शिरोमणिपदवीमारोहति । आ-
दिशब्दात् ‘स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे । नूतनवध्वागमने
प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥ एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । विवाहे
तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’ तुल्यन्यायत्वाद्भौमसांमुख्येऽपि न वसि-
ष्ठकथिवचनेऽभावात् । किंतु शुक्रसांमुख्य एव स परिहारः सर्वोऽपि सर्वेषां
यात्रामात्रसाधारणः परंतु शिशुगर्भिणीनववधूनां ‘अस्तं गते भृगोः पुत्रे’ इ-
त्यादिना । बादरायणादिवाक्यात्तु विशेषफलावगतिमात्रं तत्रैषां शिक्षादीनां
बुधसांमुख्यविचारस्तु दूरापास्त एवेत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ ४ ॥

द्विरागमनप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणावष्टमं
द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिम
वीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूष-
धाराभिधे व्याख्याने पुनरागमप्रकरणं संपूर्तिमागतिकल ॥ १ ॥ इति श्री-
मदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिम
चिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामष्टमं द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथाग्न्याधानप्रकरणं नवमम् ।

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा ।

अग्निहोत्रप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथाग्न्याधानप्रकरणं व्याख्यायते । तत्राग्निर्धीयते औतेन स्मार्तेन वा
कर्मविशेषेणेत्यग्न्याधानम् । तत्र विप्रवदन्ते । केचित्पाणिग्रहणसमये एव अ-
ग्न्याधानमाहुः । अपरे पित्रा भ्रातृभिः सह विभागकाल एवेत्याहुः । उक्तं च
श्रुतौ—‘भावसध्याधानं दारकाले दायाद्यकाले एकेषाम्’ इति पारस्क-
रः । दायाद्यकाले विभागकाले । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं महेश्वरेण—‘अग्न्या-
धानं दारकाले विधेयं कैश्चित्प्रोक्तं तच्च दायाद्यकाले’ इति । अन्ये वसंताद्यु-
पुरःसरेण वर्णविशेषानाहुः । तदुक्तं श्रुतौ—‘वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत
ग्नीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यो वर्षासु रथकार आदधीत’ इति । इतरे तु
श्रद्धोदये एवाहुः । एतदप्युक्तं श्रुतौ—‘यदहरेर्वैनं श्रद्धोपरमेचदहरेवा-
ध्यात्’ इति । एतच्च सोमाग्न्याधानविषयम् । यदाह आपस्तम्बः—‘सो-
मेन यक्ष्यमाणो नर्तुं प्रतीच्छेन्न नक्षत्रम्’ इति । तत्र पाणिग्रहणकालस्य प्रागु-
क्तत्वात्तत्क्षणादारभ्यमाणग्न्याधानार्थं न मुहूर्तगवेपणा, एवं पित्रादिभिः
सह यस्मिन्काले विभागो जातः तस्मिन्वैयथाकथंचिद्यतीपातभद्रादिदोषरहिते
आधानं कार्यमेव । तदा उत्तरायणादिकालशुद्धेर्नापेक्षा । तत्रापि यदि प्रति-
बंधवशादाधानाभावो जातस्तदा कालशुद्धिर्विषयविषया विचार्यैव ।
अथैषां वर्णानां वसंताद्युतवः सोमयागाद्यर्थं नियता एवोक्तास्तेषां यद्यप्युत्तरा-
यणविचारो नास्ति संभवव्यभिचाराभावात्, तथापि शुक्रास्तादिदोषनिवार-
णार्थं मुहूर्तो गवेप्य एव । येषां तु श्रद्धोदये एवाधानमिति पक्षस्तेषां सोम-
साधनमेव श्रद्धोदय इति यथाकथंचित्पंचांगशुद्धिं विचार्य नर्तुं नक्षत्रादिप्रती-
क्षा वारादेर्वा । ‘वाजपेयेन यजेत’ इति वाजपेयादीनां वाराविशेषाणां शर-
दाद्युतविशेषविहितानामपि सौम्यायनप्रतीक्षामकृत्वा शुक्रास्तादिदोषरा-

हितं विचार्य । तदयमत्र निर्णयः संपन्नः । यत्र तु कालनियमेनाधानादि वि-
हितं तदा न मुहूर्तविचारः । यदा तु कालनियमाभावस्तदा मुहूर्तो विचार्य
एवेत्यभिसंधायाग्न्याधानसोमयागादिमुहूर्तं वसंततिलकावृत्तेनाह—

स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिनेशे

मिश्रध्रुवांत्यशशिक्रसुरेज्यधिष्णये ।

रिक्तासु नो शशिकुजेज्यभृगौ न नीचे

नास्तंगते न विजिते नच शत्रुगेहे ॥ १ ॥

स्यादिति ॥ उत्तरगे उत्तरायणगते उत्तरदिग्गते दिनेशे सूर्येऽग्निहोत्र-
विधिः स्यात् । यदाह नारदः—‘गृहप्रवेशवैवाहप्रतिष्ठाभौजिवंधनम् । मखा-
दिसंगलं कर्म विधेयं चोत्तरायणे ॥’ इति । मखस्याग्निहोत्रपूर्वकत्वात्तद्वारंभोपि ।
विवाह एव वैवाहः । स्वार्थे अण् । प्रतिष्ठा देवताविप्रतिष्ठा । मिश्रेति । मिश्रे
कृत्तिकाविशाखे ध्रुवाणि प्रसिद्धानि अंत्यं रेवती शशी मृगः शक्रो ज्येष्ठा सु-
रेज्यः पुष्यः एतेषामन्यतमेषु ऋक्षेष्वग्निहोत्रविधिः स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘प्राजापरये पूषमे सद्विदेवे पुष्ये ज्येष्ठास्वैन्दवे कृत्तिकासु । अग्न्याधानं ह्युत्त-
राणां त्रयेपि श्रेष्ठं प्रोक्तं प्राग्जनैर्विप्रमुख्यैः ॥’ इति । रिक्तास्त्विति । रिक्ताश्च-
तुर्थीनवमीचतुर्दश्यः आसु अग्न्याधानं नो कार्यम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—
‘पुष्योत्तराविशाखासु ज्येष्ठास्यासिकचंद्रमे । अग्न्याधानमरिक्तासु कार्यं वा
देवजेऽहनि ॥’ इति । को रोहिणी । शशीति । चंद्रमंगलगुरुशुकेषु नीचग-
तेषु तथा ग्रहांतरैर्विजितेषु तथा शत्रुगृहस्थितेषु अग्न्याधानं नो कार्यम् । उक्तं
च रत्नमालायाम्—‘कुर्जेंदुजीवै रिपुराशिसंस्थैः पराजितैर्नीचगृहोपगैर्वा । अ-
स्तंगतैर्वाग्निपरिग्रहं यः करोति हास्यं विदुषां स याति ॥’ इति । कदयपस्तु
शुक्रदोषमप्याह । अतएव मूलपद्ये चतुर्णामभिधानम् ॥ १ ॥

अयाग्न्याधाने लग्नशुद्धिं वसंततिलकयाह—

नो कर्कनक्रल्लषकुंभनवांशल्लगे

नोऽब्जे तनौ रविशशीज्यकुजे त्रिकोणे ।

केंद्रर्क्षषट्भवनगे च परैस्त्रिलाभ-

षट्खस्थितैर्निधनशुद्धियुते विल्लगे ॥ २ ॥

नो कर्केति ॥ कर्कः प्रसिद्धः नक्रो मकरः शषो मीनः कुंभः प्रसिद्धः ए-
तेषामन्यतमे लग्ने नवांशे वा अग्न्याधानं नो कार्यम् । तथा अब्जे चंद्रे तनौ
लग्नस्थे सति चाग्न्याधानं न कार्यम् । तथाचोक्तं श्रीपतिना—‘नक्रे विल्लगेबु-
च्चरे घटे वा तदंशके वाप्यथवा शशांके । आधानकाले द्विजपुंगवानां
जातेपि निर्वाणमुपैति सिद्धिम् ॥’ इति । नवांशकाद्यास्तेषामंबुचरत्वाभावा-

त्पृथग्ग्रहणम् । वराहस्तु नैतन्मन्यते । मकरस्य पश्चिमार्धं कुंभो मीनः कर्क
इति । जलचरे इति । अतएवैतद्गुणभयाच्चाप्युक्तं ग्रहेश्वरेण—‘कर्कनक्रवट-
मीनविलम्बे वागते तनुगतेथ तदीये । लग्नगे कुमुदिनीदधिते वा नाशमेति
जनितोपि हुताशः ॥’ इति । लग्नगचंद्रस्योपलक्षणत्वाच्छुक्रोपि लग्ने निषिद्धः ।
यदाह कश्यपः—‘यस्यैवाधानलग्नस्ये चंद्रे वा मृगुनंदने । उपैति तस्य जातो-
ऽग्निनिर्वाणं सततं ज्वलन् ॥’ इति । रवीति । सूर्यचंद्रगुरुभौमेषु त्रिकोणस्थितेषु स-
त्सु परैर्बुधशुक्रशनिराहुकेतुभिश्चिलाभपदस्थितैस्तृतीयैकादशषष्ठदशमस्था-
नस्थितैः सन्निराधानं हितं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘त्रिकोणकेंद्रोपचयेषु
सूर्यबृहस्पतौ शीतकरे कुजे वा । शेषग्रहेषूपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनं-
ति ॥’ इति । धूमध्वजोऽग्निः । निर्घातस्ये केचिदाहुः अग्न्याधानम् । लग्नेति । निधन-
शुद्धियुते अष्टमस्थाने सकलग्रहराहित्यं निधनं मृतिः तयायुते सत्याधानं शुभं
तस्मादष्टमस्थाने यः कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदाऽशुभमेवाठकंच श्रीपतिना—‘चंद्रे पक्षी
मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं वङ्गयाधायको याजमानः’ धाधातोः ‘ण्वुलृचौ’ इति
ण्वुल् ‘भातो युक्षिण्कृतोः’ इति युगागमः । अन्ये त्वेवमाहुः । निधनमष्टमं
लग्नं कस्मादनिधनमित्याकांक्षायासाधानकर्तुर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमं लग्न-
मित्यर्थः । तस्य शुद्धिः राहित्यं तदभाव इति यावत् । तेन युते लग्ने इति । यदाह
कश्यपः—‘पंचांगशुद्धिदिवसे चंद्रताराबलान्विते । चंद्रे शुद्धियुते लग्ने चा-
ष्टमोदयवर्जिते ॥’ इति । अत्र व्याख्याद्वये प्रमाणसन्नावाह्वयमपि युक्तमिति
वयमुत्प्रेष्यामः । तत्र निधनशुद्धिश्च निधनशुद्धिश्च ताभ्यां युते लग्ने इति
मूलस्थस्य निधनशुद्धिपदस्य ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इत्येकशेषः ।
यथा ‘अन्वर्था वादयः स्मृता’ इति । तृतीयपक्षव्याख्यानावसरे वादयश्चेति
तंत्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन पदमंजरीकारादिभिर्म्बादीनां धातुत्व-
मुक्तम् ॥ २ ॥

अथाग्निहोत्रेण आधानलग्नवशाद्यागकर्तृत्वयोगाननुष्ठमाह—

चापे जीवे तनुस्ये वा मेपे भौमेऽवरे द्युने ।

षट्त्रयायेऽब्जे रवौ वा स्याज्जाताग्निर्यजति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

चापे इति ॥ जीवे गुरौ चापस्ये धनुःसंस्थे सति तनुस्ये आधानलग्ने
धनुराख्ये गुर्वधिष्ठिते सतीत्यर्थः । अयमेको योगः । वा अथवा भौमे मेपलग्ने
सति अयं द्वितीयो योगः । अथवा आधानलग्नस्थानस्ये सप्तमस्थानस्ये वा
भौमे सति योगद्वयमेतत् । अथवा अब्जे चंद्रे षष्ठे तृतीयैकादशस्थानान्यतम-
स्थानस्ये योगत्रयमेतत् । अथवा सूर्ये षष्ठतृतीयैकादशान्यतमस्थानस्ये सति
योगत्रयमप्येतत् । एवंविधे लग्ने जाताग्निः अग्निहोत्रकर्ता स्यात् भवेत् ध्रुवं
निश्चयेन यजति ज्योतिष्टोमादियागं करोतीत्यर्थः । उक्तंच श्रीपतिना—
‘लग्नस्ये धनुषि गुरावथ क्रिये वा भूसूनौ दशमगतेऽथ सप्तमे वा । तिग्मांशौ

सहजषडायगे विधौ वा जाताभिर्यजति न संशयं द्विर्जेन्द्रः ॥' इति । केचिदे-
वमाहुः । ध्रुवं निश्चितं निरंतरमिति यावत् यजति देवतोद्देशेनावदानत्यागो
यागस्तं करोति । निरंतरमग्निहोत्रकर्मकर इत्यर्थः । यदाह कश्यपः—'लघ्नस्थे
चापगे जीवे मेघे वा सप्तकर्मगे । कुजेऽर्के त्रिषडायस्थे चन्द्रे वाग्निर्ज्वलत्यलम् ॥
इति शिवम् ॥ ३ ॥

अथाग्निहोत्रप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
नवममध्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्या-
नेऽग्निपरिग्रहप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विपुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचि-
तायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामध्याधानप्रकरणं
समाप्तिमगात् ॥ ९ ॥

राजाभिषेकप्रकरणं दशमम् ।

गौरीतनयमाराध्य गोविंदेन सतां मुदे ।

राजाभिषेचनाध्यायः सम्यग्व्याख्यायतेऽधुना ॥ १ ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र वैदिकेनाभिषेकाख्येन विशि-
ष्टकर्मणा राजशब्दवाच्यपुरुषतत्संस्कारविशेषो राजाभिषेकशब्देनोच्यते । तत्र
चैतन्मुहूर्ते वक्तुकामः कालशुद्धिं तावद्विद्वंशयाह—

राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विंदुशुकैरुदितैर्बलान्वितैः ।

भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो चैत्ररिक्तारनिशामलिम्लुचे ॥ १ ॥

राजाभिषेक इति ॥ उत्तरायणगते सूर्ये सति तथा गुर्विंदुशुकैरुदितैर्ब-
लान्वितैः बृहस्पतिचंद्रशुकैरुदितैः सद्भिः भौमसूर्यलग्नेशदशेशजन्मलग्नस्वा-
मिभिः बलान्वितैः सद्भिः राशोऽभिषेकः शुभः शुभफलप्रदः स्यात् । यदाह
कश्यपः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि भूपानामभिषेचनम् । सौम्यायने सिते जीवे
नास्तगे न च बृद्धगे ॥' इति । ननु 'गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा' इत्यादिना प्राक् दक्षिणा-
यननिषेधादेवोक्तत्वात् शस्तानां प्रयोज्यादिना च गुरुशुक्रादिदोषरहिते काले
भूपाभिषेको ज्ञास्यत एव किमनेन पुनरुक्तग्रन्थेन । नच कश्यपादिभिरुक्तः

मिति कृत्वोक्तमिति वाच्यम् । तैस्तु सामान्यप्रकरणस्याकृतत्वात् । किंतु त-
 स्मृत्ये विशेषाभिधानमेव कृतम् । उच्यते । ‘गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा’ इत्यादिना
 ‘वाप्यारामतडाग’ इत्यादिना च सामान्यत एव कृत्येषु दोषराहित्यमुक्तम् ।
 तत्र कस्यचिदेव भ्रांतिः स्यात् । यदि दक्षिणायने शुक्रास्तादिदोषरहिते शुभं
 कर्म वाप्यारामादिकार्यं शुक्रास्तादिदोषरहितोत्तरायणेऽपि कार्यमिति तन्नि-
 रासार्थमाह—‘राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विदुःशुकैरुदितैर्बलान्वितैः’ इति ।
 ‘सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्’ इत्यादिदोषाणां ‘मगधे गौडदेशे’
 इत्यादिना देशभेदकृतपरिहारस्य स्ववचनत्वादिति तेषां पुनरुक्तिः । ननु—
 ‘सदा कृतयुगं चात्र सदा चैवोत्तरायणम् । न महास्त्रोद्धमकृतो दोषो विश्वेश्वरा-
 लये ॥’ इत्यादिभिः व्यासवाक्यैः शुक्रास्तादिदोषरहिते उत्तरायणेऽपि कार्य-
 मिति तन्निरासार्थमाह ‘राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विदुःशुकैरुदितैर्बला-
 न्वितैः’ इति । ‘सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्’ इत्यादिदोषाणामपि
 वाराणस्यादिदेशभेदेन परिहारसत्त्वात् किमियमुक्तिरिति चेन्न । काशीखंडे
 तीर्थयात्राप्रस्तावात्तद्विषय एवापवादस्तेन वाराणस्यादावरूपदिनस्थास्रोः
 पुनरखिलदोषराहित्ये एव स्युः । न तु मकरस्थगुर्वादौ मगधदेशहीनार्थ-
 मेव कर्तव्यावश्यं पुनरुक्तिः । सत्यं न कृतेत्येव । वस्तुतस्तु दोषावि-
 स्मरणार्थमेतावदेव पुनरुक्तिः । नन्वेतावदोषहीनमेवावश्यकम् । विवाह-
 प्रकरणोक्तानां वेधादिदोषाणामपि निरासस्यावश्यकत्वात् । उक्तं च वसि-
 ष्ठेन—‘तस्मादेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन ।
 बलान्वितैः बलं सद्गहाधिष्ठितत्वं तेनान्वितैः गुर्विदुःशुकैः सद्ग्री राजा-
 भिषेकः शुभः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्रगृहस्थितैर्वापि
 तदंशसंस्थैः । शुभे विळग्रे सततं प्रहृद्रा दिशंति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥’
 इति । अर्थाज्ञेयैर्बलैर्ग्रहाणामशुभं स्यात्तदप्युक्तं तेनैव—‘स्वनीचगैः शत्रुगृह-
 स्थितैश्च तदंशसंस्थैः स्वगृहोपगैर्वा । पापोदये शोकभयं त्वकीर्तिं दिशंति राज्ञां
 भृशमंतरायम् ॥’ इति । भौमेति । भौमाकौ प्रसिद्धौ । लघुशौ जन्मलग्नस्वामिनौ
 दशेशौ वर्तमानजातकीयमहादशातर्दशास्वामिनौ जन्मपो जन्मराशिस्वामी
 एतेरपि बलान्वितैः सद्ग्री राजाभिषेकः शुभः । बलान्वितत्वमधुना व्याकृतमे-
 व । यदाह वसिष्ठः—‘आधानजन्मेशदशाधिनाथरवीन्दुभौमेज्यसितैर्बलिष्ठैः ।
 उत्पातदोषादिविर्वर्जितेषु पदं स्थिरं स्याच्च नराधिपानाम् ॥’ इति । आधानं
 जन्मलग्नजन्मराशी अनयोरीशावाधानजन्मेशौ । यदाह श्रीपतिः—‘बिल-
 ग्नजन्मेशदशाधिनाथमार्तदधाक्षीतनयैर्बलिष्ठैः । गुर्विदुःशुकैः स्फुरदंशुजालैर्म-
 हीपतीनामभिषेक इष्टः ॥’ इति । नो चैत्र इति । चैत्राख्यो मासः रिक्ताः
 ३१।१९ तिथयः प्रसिद्धाः आरौ भौमवारः निशा रात्रिः मलिम्लुचोऽधिक-
 मासः पृष्ठ राजाभिषेको न शुभः । यदाह चंडेश्वरः—‘नाभिषेकः शुभो
 वाच्यो नृपे चैत्रेऽधिमासके । न भूसुते प्रसुते च विष्णौ रिक्तास्तु रात्रिषु ॥’
 वसिष्ठेन शुभवारस्यामावास्यायाश्च निषेध उक्तः । स यथा ‘रिक्तास्वमायां

बुधभौमवारविवर्जिते वारदिनेषु चैव । खले दिने ऋक्षनिशे तथैव न नैधने
मे स्वमिषेक इष्टः ॥' इति । यत्तु भीमपराक्रमेणोक्तम्—'राजाभिषेको
ह्यदुष्टदंतिसेतुच्छिदानां कृषिकर्मणां च । वादस्य च क्षमातनयस्य वारे प्रारं-
भसिद्धिं मुनयो वदन्ति ॥' इति । अत्र भौमवारे राजाभिषेकविधानं सेनाप-
त्यभिषेकविषयं द्रष्टव्यम् । भौमस्य सेनापतित्वात् 'राजानो रविशीतगू क्षिति-
सुतो मंत्री' इति वराहोक्तत्वात् । अन्यथा वसिष्ठचंडेश्वरोक्तो भौमनिषेधो
निर्विषयः स्यात् । यत्तु रत्नमालायाम्—'मंत्रौषधानि शकुनौ च सपौष्टि-
कानि गोविप्रराजपितृकर्मचतुष्पदे तु' इति । अत्रहि चतुष्पदाख्ये करणे राज्यं
कर्तव्यमित्युक्तं तच्चाभावास्यायामवश्यं भवत्येवेत्युक्तं श्रीपतिवाक्यं प्रति-
भाति । उच्यते । जीर्णराजमरणे संजाते पुत्रादेः शीघ्रमेवाखिलदोषनिरास-
पूर्वकशुभमुद्घातलब्धौ कालांतरप्रतीक्षायां च द्विपदादिकृतसर्वनाशः स्यादि-
त्येवंविषयेपि चतुष्पदकरणे पुत्रादिरभिषेकव्यप्येत्येतत्परं व्याख्येयमिति
युक्तं प्रतीतम् । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे—'मृते राशि न कालस्य नियमोऽत्र
विधीयते । नृपाभिषेकः कर्तव्यो दैवज्ञेन पुरोधसा ॥' इति ॥ १ ॥

अथ राजाभिषेकनक्षत्राणि लग्नशुद्धिं च इन्द्रवंशयाह—

शाक्रश्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवोडुभिः शीर्षोदये वोपचये शुभे तनौ ।
पापैस्त्रिषष्टायगतैः शुभग्रहैः केंद्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थितैः ॥२॥

शाक्रेति ॥ शाक्रं ज्येष्ठा श्रवः श्रवणः क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः मृगशिरा
मृगशिरानुराधारेवत्यः ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च एतैः उडुभिः सञ्जी
राजाभिषेकः शुभः । यदाह कश्यपः—'उत्तरात्रयमैत्रैद्रधातृचंद्रकरोडुषु ।
सध्रुवश्चीज्यपौष्णेषु कुर्याद्राजाभिषेचनम् ॥' इति । ऐंद्रं ज्येष्ठा । अत्र वाक्ये
द्वादशग्रन्थकृद्वाक्ये त्रयोदशचित्रैकाधिका । सा च महेश्वरवाक्यालोचनेन ।
यथा—'तथा श्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवेषु सौम्यग्रहस्याह्नि तिथावरिते' इति ।
नात्र प्रमाणं पश्यामः । रत्नमालावाक्ये भविष्यतीति चेन्न । 'मैत्रशाक्रकर-
पुष्यरोहिणीवैष्णवेषु तिस्रषूत्तरासु च । रेवतीमृगशिरोऽश्विनीषु च इमा-
भृतां समभिषेक इष्यते ॥' इति । चंडेश्वरोऽपि—'मैत्रं शाक्रं श्रवणः पुष्यं
श्रीण्युत्तराणि चाश्विकरैः । पौष्णं प्राजापत्यमृगशिरे' इति । तस्माच्चित्राग्रहणं
निर्मूलम् । शीर्षोदय इति । शीर्षोदया मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुंभाख्याः ।
यदाह वराहः—'गोजाश्विककिंमिथुनः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदयाविमिथुनाः
कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेवा लभे समेत्युभयतः पृ-
थुरोमयुग्मम् ॥' इति । एषु शीर्षोदयराशिषु अभिषेकलग्ने वा अथवा उप-
चये विशेषानुक्तेः स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशितो वोपचयभवने त्रिषष्टेकादश-
भानामन्यतमे तनौ लग्ने वा सति शुभे शुभग्रहाकृते शुभग्रहेक्षिते वा रा-
जाभिषेकः शुभः । यदाह वसिष्ठः—'शीर्षोदये चोपचये ग्रहे वा स्वजन्म-
लग्नादथ लग्नेपि । शुभग्रहैर्युक्तनिरिक्षिते वा स्थिरं पदं स्यात्सततं हि रा-

ज्ञाम् ॥' इति । अपिशब्दात्स्वजन्मराशेरप्युपचयभवनं ब्राह्मम् । यदाह क-
श्यपः—'जन्मराशेरुपचये लभे शीर्षोदये स्थिरे । शुभग्रहेक्षितयुते नृपेषु ने-
क्षिते परैः ॥' इति । परैः पापग्रहैस्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितैः शुभग्रहैः प्र-
थमचतुर्थसप्तमदशमनवपञ्चमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानस्थितैः राजाभिषेकः
शुभदः । यदाह वसिष्ठः—'त्रिकोणकेंद्रत्रिधनेषु सौम्यैस्त्रिषष्टलाभक्ष्णगैश्च
पापैः । षष्ठाष्टलमव्यवर्जितेन चंद्रेण राज्ञां शुभदोऽभिषेकः ॥' इति ॥ २ ॥

अथ स्थानविशेषपापग्रहैरशुभं फलं सापवादं इन्द्रवंशयाह—

पापैस्तनौ रुद्धिधने मृतिः सुते पुत्रार्तिरर्थव्ययगैर्दरिद्रता ।

स्यात्खेऽलसो अष्टपदो द्युनांबुगैः सर्वं शुभं केंद्रगतैः शुभग्रहैः ॥३॥

पापैरिति ॥ तनौ लभे पापग्रहैः रुक् रोगः स्यात् राज्ञो नाश इति शेषः ।
निधने अष्टमस्थाने पापग्रहैः मृतिः मृत्युः स्यात् । सुते पञ्चमस्थाने पापग्रहैः
पुत्रार्तिः पुत्रजनितपीडा स्यात् । अर्थव्ययगैः द्वितीयद्वादशस्थानस्थितैः पापैः
दरिद्रता दारिद्र्यं स्यात् । खे दशमे पापग्रहैः अलसो निरुद्योगः । द्युनांबुगैः
सप्तमचतुर्थस्थानस्थितैः पापग्रहैर्अष्टपदो अष्टैश्वर्यः स्यात् । उपलक्षणत्वात्
षष्ठाष्टमद्वादशस्थानस्थितश्चंद्रोपि मृत्युदः । यदाह वसिष्ठः—'पापग्रहैः स्वां-
त्यगतैश्च निःस्वो रोगी विलम्बोपगतैर्भवेत्सः । पदच्युतः सप्तचतुर्थगैस्तु पु-
त्रस्थितैः सर्वसुतैर्विहीनः ॥' इति । 'नूनं व्ययाष्टारिगतः शशांकः क्षितीश्वरं
हंति तदा बलिष्ठः' इति । बलिष्ठशब्दोपादानाच्चिर्बलचंद्रः व्ययाष्टमपष्टगतो
न दुष्टफलद इति तात्पर्यम् । अथापवादमाह । सर्वमिति । केंद्रगतैः शुभ-
ग्रहैः सर्वं प्रागुक्तं दुष्टफलं शुभं शुभोदकं स्यात् ॥ ३ ॥

अथाभिषेके राज्ञः संपत्स्थैर्यकर्तृयोगद्वयं भुजंगप्रयातेनाह—

गुरुर्लग्नकोणे कुजोऽरौ सितः खे स राजा सदा मोदते राजलक्ष्म्या
तृतीयायगौ सौरिसूर्यौ खबंध्वोर्गुरुश्चेद्वरित्री स्थिरा स्यान्नृपस्य ४

गुरुरिति ॥ लभे गुरुश्चेत्स्यादथवा कोणे नवमे वा गुरुः स्यात् कुजो मं-
गलोऽरौ शत्रुगृहे षष्ठे स्यात् सितः शुक्रः कर्मगो दशमगः स्यात् एतादृशे अ-
भिषेकयोगे यो राजा अभिषिच्यते स राजा सर्वदा सार्वकालं राजलक्ष्म्या
मोदते । अयमेको योगः । यदाह वसिष्ठः—'यस्याभिषेके गुरुहृतमंत्री लभे
त्रिकोणे यदि वा भवेत्सः ॥ षष्ठः कुजः कर्मगतश्च शुक्रः स मोदते विक्रम-
राजलक्ष्म्या ॥' इति । अथापरयोगः । सौरिसूर्यौ तृतीयायगौ स्यातां यथा-
संख्यं शनिस्तृतीये सूर्यः रविः एकादशे स्यात् गुरुः खबंध्वोः खे दशमे बंधौ
अतुर्थे वा चेद्गुरुः स्यात् एवंविधे योगेऽभिषिक्तस्य नृपस्य राज्ञः धरित्री पृथ्वी
स्थिरा सदा हस्तगता स्यात् । यदाह कश्यपः—'त्रिलाभस्यः शनिः सूर्यश्चतुर्थे
वांबरे गुरुः । यस्याभिषेकः क्रियते तत्र तस्य मही स्थिरा ॥' इति । श्रीपतिरपि—

‘त्रिलाभसंस्थौ शनितिग्मरश्मी मेघूरणे बंधुगृहे गुरुश्च । यस्यात्र योगे क्रियतेऽ-
भिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् ॥’ इति । मेघूरणं दशमम् । केचित्रिलाभा-
रिगौ सौरिसूर्यावित्याहुः । अन्यत्समानम् । तृतीयैकादशषष्ठानामन्यतमस्या-
नद्वये स्थितौ सौरिसूर्यौ स्यातामित्यर्थः । एतदपि युक्तमेव । यदाह वसिष्ठः
—‘बुध्रिक्यलाभारिगता विनार्की स्वस्थोमरेज्यो यदि बंधुगोहे । यस्यात्र यो-
गे क्रियतेऽभिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् ॥’ इति । अत्र वचन-
द्वयप्रामाण्याद्विकल्प इति शिवम् ॥ ४ ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
दशमं राजाभिषेकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकंठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने
ह्यभिषेचनप्रकरणं राज्ञोऽगमत्पूर्णताम् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकंठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विर-
चितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां दशमं राजाभिषेक-
प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ १० ॥

अथ यात्राप्रकरणमेकादशम् ।

पार्वतीहृदयपद्मभास्करं वक्रतुण्डमघसंघवारणम् ।

तं प्रणम्य कुरुते नयान्वितां यात्रिकप्रकरणस्य दीपिकाम् ॥ १ ॥

अथ यात्राप्रकरणं व्याख्यायते तत्र किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य देशांतरगमनं या-
त्रा । सा च संक्षेपतो द्विविधा । एका समरविजयायात्राऽपरा सामान्ययात्रा ।
तत्र शत्रुनगरजयार्थं वक्ष्यमाणयोगलभ्रजातकोत्तराजयोगलभ्रेषु प्राधान्येन
यात्रा सा समरविजयाख्या । यद्यपि कानिचिन्नगराणि विनैव युद्धं कटकबा-
हुस्यादेव वशं यांति तथापि युद्धसंभावनास्त्येव । या द्रव्यार्जनार्थं वाराण-
स्यादितीर्थदर्शनार्थं वा तिथ्यादिशुद्धिमंगीकृत्य यात्रा सा सामान्ययात्रा । त-
दुक्तं वसिष्ठेन—‘परविषये विजयार्थं गंतुर्यात्रा तु समरविजयाख्या । नि-
खिलाऽपरयात्रा या सामान्या सा भवेद्विविधा ॥ कथिततिथिवासरक्षेण्वभि-
तफलदा भवेच्च सामान्या । समराह्वया च यात्रा योगविलभ्रक्षितीशयोगेषु ॥’
इति । तत्र यात्राप्रकरणं प्रारिप्सुर्ग्रंथकृद्यात्राधिकारिणस्तावत्प्रहर्षिणी-
छंदसाह—

यात्रायां प्रविदितजन्मनां नृपाणां

दातव्यं दिवसमबुद्धजन्मनां च ।

प्रश्नाद्यैरुदयनिमित्तमूलभूतै-

र्विज्ञाते शुभशुभे बुधः प्रदद्यात् ॥ १ ॥

यात्रायामिति ॥ वैरिव्यतिरिक्तसकललोकहितकारित्वान्नृपस्य वक्ष्यमा-
णशुभाशुभसमुदायविचारस्य सकलशिष्टसंमतत्वेन तदधीनत्वाच्च नृपग्रहणम् ।
नच नृपग्रहणाद्वाज्ञामेवैष विचारो युक्त इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणयोगलभेषु
प्रतिश्लोकं राजपदानुपादानप्रसंगात् । प्रकरणादेतच्छाभावविस्मरणार्थमिति चेन्न ।
दिक्शूलादावप्यविस्मरणार्थं नृपग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । तस्माद्यथासंभवं राज-
व्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणादेरप्येष विचार उपयोज्यः । एतमेव च वसिष्ठाद्यृषिवा-
क्येष्वपि समाधेयम् । प्रविदितं छायाघटिकादिना ज्ञातं जन्म जन्मसमयो
लक्षणया तत्कालीनलभकुण्डलीस्थशुभाशुभग्रहसूचितशुभाशुभफलोदकज्ञानं
येषां तेषां नृपाणां यात्रायां दिवसं दातव्यं यात्रादिनं देयमित्यर्थः । 'वा तु
ह्यीमे दिवसवासरो' इति दिवसशब्दो नपुंसकलिङ्गः । तच्च ज्ञानं जातकशा-
स्त्राधीनम् । शुभफलदग्रहस्य दशायामंतर्दशायां च राशौ यात्रा विधेया । अ-
शुभफलदग्रहस्य दशायामंतर्दशायां च यात्रा नैव विधेया । यदाह वराहः—
'विदिते होराराशौ स्थानादिबले ग्रहाणां च । आयुषि च परिज्ञाते शुभमशुभं
यातुरिह वाच्यम् ॥' इति । वसिष्ठोपि—'निखिलगुणयुजां राश्यां कथयामि
विधानमत्र यात्रायाम् । जातकमवलोक्य वदेत्फलसिद्धिस्त्वन्यथा मृषा भव-
ति ॥' इति । ननु यस्य दैवाजन्मकालो न विदितस्तस्य कथं यात्रा स्यादि-
त्यत आह—अबुद्धेति । अबुद्धमज्ञातं जन्म जन्मकालो येषां तेषामपि प्रश्नाद्यैः
पृच्छोपश्रुत्यादिभिरशुभे शुभे विज्ञाते निज्ञाते सति बुधो यात्रादिवसं प्रदद्यात् ।
कीदृशैः उदयो दिनेदिने राज्याभिवृद्धिरथवा लग्नं निमित्तं शकुनादि एतदा-
दीनि वस्तूनि मूलभूतानि निदानकारणानि येषां तैः । यदाह नारदः—'अ-
ज्ञातजन्मनां नृपाणां फलासिर्घुणवर्णवत् । प्रश्नोदयनिमित्ताद्यैस्तेषामपि फलोद-
यः ॥' इति । नन्वत्र नारदवाक्ये अज्ञातजन्मनः पुंसो यात्राफलं घुणाक्षर-
तुल्यमिति पूर्वार्थे उक्तम् । प्रश्नादिना तु तादृश्यपि फलासिरिति पूर्वापरवि-
रोधः । उच्यते । प्रश्नादिनाहि शुभाशुभनिर्णये कृते लिख्यन्नमपि यात्राफलं घु-
णाक्षरतुल्यम् । घुणः कीटविशेषः । स यथाशक्ति काष्ठं भिदन् तत्र दैवादेकः
ककारादिको वर्णो जायते तद्वदिदम् । यदा तु प्रश्नादिना शुभनिर्णयसद्भावे
क्रियमाणा यात्रावश्यफलदेति न कोपि विरोधः । विशेषमाह बृहद्यात्रायां
वराहः—'तस्मान्नृपः कुसुमपुष्पफलाग्रहस्तः प्रातः प्रणम्य रवये हरिदिक्-
मुखस्थः । होरांगशास्त्रकुशलान्वितकारिणश्च संगृह्य दैवगणकान्सकृदेव पृच्छे-
त् ॥ अथ नृपतिसमीपे दैववित्पृष्टमात्रः फलमुदयनिमित्तैस्तर्कयेच्छास्त्रदृष्ट्या ।

सदसि सदिति वाच्यं यद्यपि स्यादनिष्टं स्फुटमपि कथनीयं मंत्रिणे भूभुजे वा ॥' इति ॥ १ ॥

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसां साधारण्येन यात्रा वक्ष्यते । तत्र ज्ञातजन्मनां ज्ञातकाद्यवगतशुभफलानां यात्राविचारोऽल्पायाससाध्यः । अज्ञातजन्मनां तु ज्ञातकशास्त्रे प्रश्नाद्यनुक्तेः कथं तद्यात्रानिर्वाह इत्याशंक्य शुभफलयात्रावेदकं प्रश्नं द्रुतविलंबितेनाह—

जननराशितनू यदि लग्ने तदधिपौ यदि वा तत एव वा ।

त्रिरिपुखायगृहं यदि वोदयो विजय एव भवेद्वसुधापतेः ॥२॥

जननेति ॥ तन्वत्र कथमज्ञातजन्मत्वं यावता जन्मराशिलग्नज्ञानं विना समयज्ञानं नैव भवेत् । सत्यम् । यद्यपि राशिलग्नज्ञानं ज्ञातं तथापि विशिष्यज्ञातकागमजशुभफलदग्रहदशानवगमादज्ञातजन्मत्वं ज्ञेयम् । अतएव राशिलग्नज्ञानाभावे यदि पृच्छति प्रश्नं वक्ष्यति । जननं जन्म तत्संबंधिनी राशिलग्नं ते यदि प्रश्ने स्यातां जन्मराशिजन्मलग्नं वा यदि प्रश्नलग्नं स्यात्तदा वसुधापते राज्ञो विजय एव । अथवा तदधिपौ जन्मलग्नजन्मराश्योः स्वामिनौ लग्नगतौ स्यातां तदापि वसुधापतेर्विजयः । अथवा ततएव ताभ्यामेव जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव त्रिरिपुखायगृहं तृतीयषष्ठदशमैकादशानामन्यतमं गृहं यद्युदयो लग्नं स्यात्तदापि वसुधापतेर्विजय एव । शत्रुक्षय एव स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—'जन्मोदये जन्मराशौ तयोरीशस्थमेपि वा । ताभ्यां श्यायारिदशमे यातुः शत्रुक्षयो भवेत् ॥' इति । अत्र तदीशः शुभग्रहश्चेन्नग्नोऽपेक्षित इत्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—'जन्मराशौ लग्नगते तदीशे वापि लग्नगे । अभीष्टफलदा यात्रा राशीशश्चेच्छुभग्रहः ॥ जन्मलग्ने लग्नगते तदीशे वापि लग्नगे । अथ लाभप्रदा यात्रा लग्नेशश्चेच्छुभग्रहः ॥' इति । केचित्ताभ्यामित्यनेन जन्मलग्नजन्मराश्यविषयाभ्यामित्याहुः । तत्र 'जन्मराशिविलग्नभ्यां लग्ने वोपचये गृहे । संपूर्णफलदा यात्रा तथैव विजयप्रदा ॥' इति वसिष्ठेन कंठतएव जन्मराशिलग्नभ्यामित्युक्तत्वात् ॥२॥

अथान्यं प्रश्नं मंजुभाषिणीछंदसाह—

रिपुजन्मलग्नमथाधिपौ तयोस्तत एव वोपचयसत्र चेद्भवेत् ।

हिबुके धुनेऽथ शुभवर्गकस्तनौ यदि मस्तकोदयगृहं तदा जयः ॥

रिपुजन्मलग्नमिति ॥ रिपोः शत्रोर्जन्मलग्नं यजन्मलग्नं जन्मराशिश्च तचेत्प्रश्नलग्नाद् हिबुके चतुर्थे धुने सप्तमे वा स्यात्तदा राज्ञः पराजयो न भवेत्, अथवा ततएव ताभ्यां शत्रोर्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव वोपचयगृहं त्रिषष्ठैकादशदशमानामन्यतमगृहं प्रश्नलग्नाद्दिबुके चेत्, अथवा तयोः शत्रुजन्मलग्नराश्योरधिपौ स्वामिनौ प्रश्नलग्नाद्दिबुके धुने वा स्यातां तदापि

विजय एव । अथवा तनौ प्रश्नलक्ष्मे शुभवर्गकः शुभग्रहाणां यः षड्वर्गकश्चे-
त्स्यात्तदापि जय एव । अथवा यदि मस्तकोदयाः शीर्षोदयराशयः प्रश्नगताश्चे-
त्स्युस्तदापि जय एव । शीर्षोदयराशीनाह चराहः—‘गोजाश्वकर्कमिधुनाः
समृगा निशास्थाः पृष्ठोदया विमिधुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनब-
लाश्च भवन्ति शेषा लभं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥’ इति । पृथुरोमा
मीनः । श्रीपतिः—‘इदमप्यरिसंभवं यदास्ते हिबुके वा विजयस्तदापि
यातुः । शिरसोदयमेति यश्च राशिर्जयकृत्सोप्युदये तथेष्टवर्गः ॥’ इति । यदा
अस्ते इति पदच्छेदः । अस्ते सप्तमस्थाने । इदंशब्देन प्रागुक्तपद्योक्तार्थः परामृ-
श्यते । ‘जन्मराशिरुत जन्मविलभं तत्पती उदयगौ यदि वा स्तः । आयकर्म-
रिपुभान्युत ताभ्यां शत्रुसंक्षयमवेहि तदानीम् ॥’ जन्मराशिरित्या-
दिकं सर्वं शत्रुसमुद्भवं चेदस्ते सप्तमस्थाने स्यादथवा हिबुके स्यात्तदापि या-
तुर्नृपस्य विजय इत्यर्थः । चराहोपि—‘उदयमुदयपं वा जन्मभं जन्मपं वा
तदुपचयगृहं वा वीक्ष्य लक्ष्मे यियासोः । विनिहतमरिपक्षं विद्धि शत्रोरिदं वा
हिबुकगृहसमेतं पृच्छतोस्तत्स्थितं वा ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथाज्ञातजन्मनां शुभफलदं प्रश्नं तोटकलंदसाह—

यदि पृच्छितनौ वसुधा रुचिरा शुभवस्तु यदि श्रुतिदर्शनगम् ।
यदि पृच्छति चादरतश्च शुभग्रहदृष्टयुतं चरलग्नमपि ॥ ४ ॥

यदीति ॥ अत्र वसुधापतेर्जय इत्यनुवर्तते । यदि पृच्छितनौ प्रश्नलक्ष्मे
वसुधा भूमी रुचिरा स्यात्, अथवा यदि शुभवस्तु मांगल्यवस्तु वस्त्राभरणादि
श्रुतिदर्शनगं श्रवणगोचरं दर्शनगोचरं वा, दर्शनमत्र चाक्षुषम्, अथवा प्रष्टा
आदरतो दैवज्ञं पृच्छति तदा वसुधापतेर्जयः स्यादिति सर्वत्र व्याख्येयम् ।
यदाह श्रीपतिः—‘मनोरमा सूर्यदि पृच्छतः स्यान्मांगल्यवस्तुश्रुतिदर्शने
स्तः । यथादरात्पृच्छति वा प्रहृजं तदादिशेदस्ति जयस्तवेति ॥’ इति । अथवा
चरलग्नं मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमं यदि प्रश्नलक्ष्मं शुभग्रहैः दृष्टं युतं वा
तदापि राज्ञो जयः । ‘करोति राशिर्गमनं फलं च चरो विलक्ष्मे शुभदृष्टयुक्तः’
इति श्रीपत्युक्तेः ॥ ४ ॥

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसां साधारण्येनाशुभफलदं प्रश्नं मालिनीलंदसाह—

विधुकुजयुतलक्ष्मे सौरिदृष्टेऽथ चंद्रे

मृतिभमदनसंस्थे लग्ने भास्करेऽपि ।

हिबुकनिधनहोराद्यूनगे वापि पापे

सपदि भवति भंगः प्रश्नकर्तुस्तदानीम् ॥ ५ ॥

विधिवति ॥ विधुकुजयुते चंद्रमंगलयुक्ते लक्ष्मे सौरिणा शनिना दृष्टे तदा

प्रश्नकर्तृनृपादेभ्यः शत्रुतः पराजयो नाशो वा स्यात् । अथ चन्द्रे मृतिभम-
दनसंस्थेऽष्टमसप्तमसंस्थे लग्नगे च भास्करे सत्येवंविधे विशिष्टे योगे प्रष्टुर्भंगः
स्यात् । तथा अपिशब्दोऽव्ययानामनेकार्थत्वाद्विपर्ययार्थः । तथाहि । अपि-
विपर्यये वा सति भास्करे मृतिभमदनसंस्थे चन्द्रे लग्नगे च सति एवंविधे
योगे प्रष्टुर्भंगः स्यात् । उक्तंच वराहेण—‘सचन्द्रे रुधिरं लग्ने भंगः सूयात्मजै-
क्षिते । धूननैधनगे चन्द्रे लग्ने याते दिवाकरे । विपर्यये वा यातस्य त्रासभंग-
वधागमाः ॥’ इति । वा अथवा पापग्रहे चतुर्थाष्टमलग्नसप्तमस्थानामन्यतमस्थे
सति प्रष्टुर्भंगः स्यात् । उक्तंच वराहेण—‘निधनहिबुकहोरासप्तमर्क्षेषु पापा
न शुभफलकराः स्युः पृच्छतां मानवानाम् । दशमभवनयुक्तेष्वेषु सौम्याः
समस्ताः सदसदिदमशेषं यानकालेपि चिंत्यम् ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति प्रश्ने निर्णयं भुजंगप्रयातेनाह—

त्रिकोणे कुजात्सौरिशक्रज्ञजीवा

यदैकोपि वा नोगमोर्काच्छशी वा ।

बलीयांस्तु मध्ये तयोर्यो ग्रहः स्या-

त्स्वकीयां दिशं प्रत्युतासौ नयेच्च ॥ ६ ॥

त्रिकोणे इति ॥ कुजान्मंगलात्रिकोणे नवमपंचमे सौरिशुक्रज्ञजीवाः
शनैश्चरशुक्रबुधगुरवश्चेत्स्युरथवा एकोपि वा सौरिशुक्रज्ञजीवानामन्यतम-
श्चेन्निकोणे स्यात्तदा याता यां दिशमुद्दिश्य जिगमिषति तत्र दिशि
गमो गमनं न स्यात् । वा अथवाऽर्काच्छशी त्रिकोणे चेत्स्यात्तदाप्युद्दिष्टदि-
ग्गमनं न स्यादेव । तर्हि कस्यां दिशि गमनं स्यादित्यत आह—बलीयानिति ।
तयोर्मध्येऽधुनोक्तोद्दिष्टदिग्प्रतिबंधकारकयोर्मध्ये यो ग्रहो बलवान्स्यात्स्व-
कीयां दिशं प्रत्युत सांप्रतं नयेत् । च पादपूरणे । यदाह वराहः—‘एकोपि
जीवज्ञसितासितानां कुजात्रिकोणे रवितोयर्बेदुः । यत्रोद्यतस्तत्र न याति
याता तयोर्बलीयाजयति स्वकाष्ठाम् ॥’ इति । काष्ठां दिशम् । ग्रहदिशस्तु
‘सूर्यः सितो भूमिसुतः’ इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ६ ॥

अथैतादृशं द्वितीयं योगं मदलेखाळंदसाह—

प्रश्ने गम्यदिगीशात्खेटः पंचमगो यः ।

बोभूयाद्वलयुक्तः स्वामाशां नयतेऽसौ ॥ ७ ॥

प्रश्न इति ॥ गम्यदिगीशात् गंतुमिष्टा या दिक् तस्याः ईशः स्वामी प्रश्ने
प्रश्नलग्ने यस्मिन्स्थाने स्यात्ततः पंचमे स्थाने यो ग्रहो बलयुक्तो बोभूयाद्वल-
युक्तो भवेत्तदासौ ग्रहः स्वां स्वीयामाशां दिशं नयते प्रापयति । उक्तंच व-
राहेण—‘यान्नादिगीशाद्यदि पंचमेऽन्यो गृहे ग्रहो वीर्ययुतस्तु तिष्ठेत् । समु-

द्यता सा कथितानि भुक्त्वा फलानि वीर्याञ्जयति स्वकाष्ठाम् ॥' इति । अन्यदपि योगांतरं तेनैवोक्तम्—'परस्परं सौरिकुजौ रवीन्दु त्रिकोणगौ भार्गव-
लोहितौ वा । फलं यदुक्तं तदशेषमेव विनाश्य पश्चाञ्जयति स्वकाष्ठाम्' इति ॥७॥

अथैवं प्रश्नलभ्नात्प्रष्टुः शुभाशुभं निर्णीय यात्राकालादि भुजंगप्रयातेनाह—

धनुर्मेघसिंहेषु यात्रा प्रशस्ता

शनिज्ञोशनोराशिगे चैव मध्या ।

रवौ कर्कमीनालिसंस्थेऽतिदीर्घा

जनुःपंचसप्तत्रिताराश्च नेष्टाः ॥ ८ ॥

धनुरिति ॥ रवौ धनुर्मेघसिंहस्थिते सति यात्रा प्रशस्ता शुभफलदा ।
शनिज्ञोशनोराशिगे मकरकुंभकन्यामिथुनवृषतुलागते रवौ यात्रा मध्या म-
ध्यमफलदा न शुभदा नाप्यशुभफलदेत्यर्थः । कर्कमीनालिसंस्थे रवावतिदीर्घा
बहुकालसाध्या यात्रा हीनफलेत्यर्थः । यदाह लल्लुः—'यात्राजसिंहतुरगो-
पगते वरिष्ठा मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु । भातौ कुलीरवृषवृश्चिकगोऽ-
तिदीर्घा शस्तस्तु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठगोऽर्कः ॥' शस्त इति देवलाचार्यमतेऽ-
ध्वनि मार्गेऽर्कः सूर्यः पृष्ठगः शस्तः । पृष्ठगत्वं तु भ्रमणवशेन सूर्यो बहोरात्र-
मध्ये उदयकालादारभ्य प्रहराष्टकेन प्रदक्षिणं प्राच्याद्यष्टौ दिशो भ्रमतीति ।
यदाह घसंतराजः—'दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैत्री प्रधूमिता चानल-
दिक् प्रभाते । इत्येवमेव प्रहराष्टकेन भुंक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥ दग्धा
दिगुक्ता दिननाथभुक्ता विवस्वदाभा भवति प्रदीप्ता । संधूमितायां सविता
प्रयाता शेषा दिगंताः खलु पंच शांताः ॥' इति । एतेन भ्रमणप्रकारेण यस्यां
दिशि यस्मिन् प्रहरे भ्रमणसंभवः सा दिक् सूर्यसंमुखेऽप्युच्यते । तत्पंचमी
दिक् सूर्यपृष्ठगतेऽप्युच्यते इति पितृचरणा व्याचक्षुः । वयं त्वेवं व्याकुर्मः ।
शस्त इति । द्वादशराशिचक्रभ्रमणवशेन यस्यां दिश्यर्कः स्थितस्तं पृष्ठतः कृत्वा
यायादित्यर्थः । यथा लग्नस्थेऽर्के पश्चिमां दिशं गच्छेत् चतुर्थेऽर्के सूर्यं दक्षिणां
दिशं गच्छेत् सप्तमे सूर्यं पूर्वां गच्छेत् दशमस्थे सूर्यं उत्तरां दिशं गच्छेत् ।
यदाह देवलः—'लग्नस्थे वरुणाशां द्विदशस्थे दक्षिणां रवौ यायात् । सप्त-
मगे पूर्वाशां मेघूरणसंस्थिते सौम्याम् ॥' इति । एवं विदिक्ष्वपि तुल्यन्याय-
त्वाज्ज्ञेयम् । यथा द्वितीयस्थे तृतीयस्थे वा सूर्ये नैऋतीं गच्छेत् पंचमस्थे
षष्ठस्थे वा सूर्ये आग्नेयीं गच्छेत् अष्टमस्थे नवमस्थे वा सूर्ये ऐशानीं गच्छेत्
एकादशस्थे द्वादशस्थे वा सूर्ये वायव्यां गच्छेदिति । अथ तारानिवेध उ-
च्यते—जनुरिति ॥ स्वजन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रं यत्संख्यं स्वाक्षरवक्षकमक्ष-
शिष्टाः प्रथमसप्तमपंचमर्तृतीयाख्यास्ताराश्चेत्युक्तदा नेष्टाः निषिद्धाः । यदुक्तं
रत्नमालायां श्रीपतिना—'त्यक्त्वा त्रिपंचादिमसस्तारा' इति । नारा-

दोषि—‘विपंचसप्तम्याद्येषु यात्रामीष्टफलप्रदा’ इति । जनुरित्यादिनक्षत्रो-
क्तिसमीपे वक्तव्यमप्यत्रोक्तं पादपूरणार्थम् ॥ ८ ॥

अथ तिथिनक्षत्रशुद्धिं भुजंगप्रयातेनाह—

न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी नो
सिताद्या तिथिः पूर्णिमामा न रिक्ता ।
हयादित्यमित्रेन्दुजीवांत्यहस्त-
श्रवोवासवैरेव यात्रा प्रशस्ता ॥ ९ ॥

नेति ॥ सिताद्या तिथिः शुक्लपक्षप्रतिपत् अर्थात्कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा अमा
अमावास्या अन्यास्तिथयो नामतः प्रसिद्धाः ज्ञेयाः आसु तिथिषु यात्रा प्रश-
स्तेति वाक्यार्थः । पदार्थस्त्वयं । षष्ठी न यात्रायां प्रशस्तेत्यर्थः । एवं सर्वत्र ।
बहु नकारकरणं कवित्वे पदानां पुनरुक्त्या गौरवलाघवविचारो नास्तीति घोषयि-
तुम् । न खरो नच भूयः स्यान्मृदुरितिवत् । यदाह नारदः—‘षष्ठ्यष्टमीद्वा-
दशिकारिक्तामावर्जितासु च । यात्रा शुक्लप्रतिपदि निधनाय भवेदिति ॥’
अर्थात्षष्ठ्यादिनिषिद्धतिथिव्यतिरिक्तास्तिथयो यात्रायां प्रशस्ता इत्यर्थः । अत्र
प्रत्येकं तिथिफलान्याह वसिष्ठः—वलक्षपक्षे प्रतिपत्प्रयाणे भंगप्रदा वा
निधनप्रदा वा । यशस्करी भूरिधनप्रदा च या पंचमी सूर्युकरी च षष्ठी ॥
सप्तमी विजयदा अष्टमी शोकदुःखभयदामयप्रदा । सर्वदुःखशमनी यश-
स्करी लाभदा च दशमी निरंतरम् ॥ पशुप्रदा मानकरी सुगंधरक्तांबरानेक-
शुभप्रदा स्यात् । एकादशी चित्रमृगप्रभूता धान्याकरा द्युत्तमवस्तुदा स्यात् ॥
भूरिभूतिनाशिनी भूरिशर्महारिणी भूरिभीतिदायिनी द्वादशी प्रभंगदा ।
त्रयोदशी सुभोगदा विपक्षपक्षनाशिनी विनाशदाथ पूर्णिमा यशःक्षयं करो-
त्यमा ॥’ वलक्षपक्षः शुक्लपक्षः । यस्यां प्रतिपदि सत्यपि उदये चंद्रस्यातिक्षी-
णत्वान्भंगप्रदत्वं, यदा तु चंद्रोदयाभाव एव तदा निधनप्रदत्वं मरणदातृत्वं
च अर्थात् कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा । आहुश्च—‘प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धि-
रेव न संशयः’ इति तत्कृष्णप्रतिपद्विषयम् । ह्येति । ननु तिथयः प्रोक्ताः
मध्ये वारान्विहाय नक्षत्रोक्तिर्न संगच्छते । किंच वसिष्ठेनोक्तत्वाद्वा वक्तव्या
एव ‘सुरेज्यदैत्येज्यशर्षादुजानां वाराश्च वर्गाः शुभदाः प्रयाणे । आदित्यभू-
सूनुशनैश्चराणां वाराश्च वर्गा न शुभप्रदाः स्युः ॥’ इति । फलान्यथाह राज-
मार्तंडः—‘सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चंद्रे शक्तिक्षयोऽर्थनाशश्च । ज्वलनासृक्पि-
त्तरुजः कौजे बौधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे जयधनलब्धिः शुके स्त्रीवस्त्रगंधधन-
लाभः । दैन्यवधबंधरोगान्प्राप्नोति दिनेऽर्कपुत्रस्य ॥’ इति । तस्माद्वा व-
क्तव्या एवेति चेद् । उच्यते । न वक्तव्या एव वारा इति वयं ब्रूमः । कुतः ।
नारदकश्यपावृषिमिरनुक्तत्वात् । किंच ‘न मंदेंदुदिने प्राचीं न गच्छेद्-
क्षिणां गुरौ । सिताक्योर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥’ इति नारदवाक्य-

बोधितम् । 'तुहिनकरमंदवारे शक्रदिशं व्रजेद् गुरौ च याम्यायाम् । रविसि-
तदिने प्रतीच्यां सौम्यदिशं जारयोश्च वारशूलं स्यात् ॥' इति वसिष्ठवाक्य-
बोधितमपि पापग्रहवारशूलं सर्वमते निरर्थकमापद्येत सामान्यत एव निषे-
धस्तत्वात् । दोषाधिक्यसूचनार्थमिति चेन्न । मित्रकर्तृकेषु मुनिग्रंथेषु मुनि-
वचनानां वैयर्थ्यानर्हत्वादेवंविधा गतिरुचिता न त्वेककर्तृके ग्रंथे । तत्रहि पू-
र्वापरविरोधे अर्थान्तरं वाक्यार्थं ग्रंथांतरेण सहैकवाक्यता वा कार्या । तत्रायं
वसिष्ठवाक्यस्वरसः—'तुहिनकरमंदवारे' इति वाक्यात्पापवारनिषेधो गौण
इत्यनुमीयते । तत्र तस्य गतिस्त्वेवम् । यदा स्वजन्मराशेरुपचयस्थानस्थो
यो ग्रहः स्यात्स शुभो वा पापो वा भवतु सर्वविधु हितः परंतु शूलविशो
विहाय । यदात्वनुपचयस्थानस्थः स्यात्स कुत्रापि न हितः । यदाह राजमा-
र्तंडः—'उपचयकरग्रहदिने शुद्धिः क्रूरेऽपि पापिनां भवति । सौम्येष्वनुपच-
यस्थे न भवति यात्रा शुभा यातुः ॥' इति । एवं ग्रंथमेदेन चंद्रशुभाशुभो-
क्तिरपि परिहर्तव्या । केचित्पुष्टक्षीणचंद्रविषयेत्याहुः । तस्मान्नार्थो वारोक्त्या ।
अतो ग्रंथकृतापि नोक्ता वारा इत्यलमतिप्रसंगेनेति प्रस्तुतमनुसरामः । हयेति ।
हयोऽश्विनी आदिष्वं पुनर्वसुः मित्रोऽनुराधा इंदुर्मृगः जीवः पुष्यः अश्लेषः रेवती
हस्तादयः प्रसिद्धाः एतैर्नवनक्षत्रैरेव यात्रा प्रशस्तोत्तमा । यदाह वसिष्ठः—
'पौष्णद्वयादित्यकरेज्यमित्रमिंदुर्हरीवासवभानि यानि । श्रेष्ठानि यात्रासु न-
वैव तानि मुक्त्वा त्रिपंचादिमसप्तमानि ॥' इति । श्रेष्ठानीत्युक्तेः कियतां
नक्षत्राणां मध्यमत्वं कियतां निकृष्टत्वं चानुमीयते । तदपि तेनैवोक्तम्—
'तिस्रोत्तरावारुणनैऋतेन्द्रपूर्वाग्र्यं ब्राह्मभयुग्दशैवम् । मध्यानि नेष्टान्यनळा-
निलेशद्विदैवचित्राहिमघांतकानि ॥' इति । तिस्र उत्तरा इति वक्तव्ये ति-
स्रोत्तरा इत्यार्षः संधिः । गुरुस्तु बहूनि भानि निषिद्धान्याह—'पूर्वांस्तु त्रिषु
याम्यर्क्षे ज्येष्ठायां रौद्रभौरगे । सर्वांशासु गते यात्रां प्राणहानिर्भविष्यति ॥' इति ।
केचित्तु—'पूर्वाग्र्यं सानलमग्रजानां राजां तु पुष्येण सहोत्तराणि । सपौष्णमैत्रं पि-
तृदैवतं च प्रजापतेर्भे च कृषीवलानाम् ॥ आदित्यहस्तामिजिदाश्विनानि वणिगज-
नानां प्रभवन्ति भानि । मूलत्रिनेत्रानलवारुणानि भान्युग्रजातेः प्रभविष्णुतायाः ॥
सौम्येन्द्रचित्रावसुदैवतानि भानि ग्रहस्वाम्यमुपागतानि । सार्वं विशाखाश्र-
वणो भरण्यश्चांडालजातेरभिनिर्दिशन्ति ॥' इति वराहोक्तेर्जातिविशेषेण या-
त्रानक्षत्राण्याहुः । तच्चिन्त्यम् । यतो वराहसंहितायां नक्षत्रव्यूहाध्याये पंच-
दशसंख्याके एतानि पद्यान्युक्तानि तत्र देशजातिवस्वाद्युक्तेरशुभोपघाते
तेषां देशानां जातीनां च गोधूमादिवस्तूनां च पीडा । अन्यथा हि शुभमिति
तस्यार्थः । उक्तं च तत्रैव वराहेण—'रविरविसुतभोगमागतं क्षितिमुतमेदन-
वक्रदूषितम् । ग्रहणगतमथोक्तपातहतं नियतमुखाकरपीडितं च यत् ॥ तदु-
पहतमिति प्रचक्षते प्रकृतिविपर्यययातमेव वा । निगदितपरिवर्गं इत्ययं
कथितविपर्ययः समूह इत्ये ॥' इति । परिवर्गः स्ववर्गः ॥ ९ ॥

अथ वारशूलनक्षत्रशूले पृथ्वीछन्दसाह—

न पूर्वदिशि शक्रमे न विधुसौरिवारे तथा

न चाजपदमे गुरौ यमदिशीनदैत्येज्ययोः ।

न पाशिदिशि धातुमे कुजबुधेऽर्यमर्क्षे तथा

न सौम्यककुभि व्रजेत्स्वजयजीवितार्थी बुधः ॥ १० ॥

न पूर्वदिशीति ॥ शक्रमे ज्येष्ठानक्षत्रे पूर्वदिशि न व्रजेत् । तथा विधु-
सौरिवारे सोमशनिवारेपि पूर्वदिशि न व्रजेत् । तथा अजपदमे पूर्वाभाद्रप-
दानक्षत्रे तथा गुरौ गुरुवारेपि यमदिशि न व्रजेत् । इनदैत्येज्ययोः रविशुक्र-
वारयोस्तथा धातुमे रोहिण्यां पाशिदिशि पाशी वरुणस्तस्य दिशि पश्चिमदिशि
न व्रजेत् । कुजबुधे मंगलबुधवारे तथार्यमर्क्षे उत्तराफाल्गुन्यां सौम्यककुभ्यु-
त्तरदिशि न व्रजेत् । कः । बुधः पंडितो ज्ञाता वा राजादिः । कीदृशोबुधः ।
स्वजयजीवितार्थी स्वं धनं जयः शत्रुपराजयपूर्वकः स्वोत्कर्षः जीवितमायुष्यं
प्राप्तिं अर्थयतेऽसौ । गच्छतश्च पुंसो द्रव्यनाशो जयनाशो मरणं वा स्यादिति
लिङ्गुष्टोर्थः । यदाह नारदः—‘न मंदेंदुदिने प्राचीं न व्रजेद्दक्षिणां गुरौ ।
सिताकंयोर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥’ इति । राजमार्तंडेन विशेष
उक्तः—‘तोयेशवह्निधनदांतकराक्षसानां यातोऽथवानिलशतक्रतुशंकराणाम् ।
दिवभागमुष्णकिरणादिदिनेषु देवैः संरक्षितोऽपि निधनं नचिरादुपैति ॥ सूर्ये
शुके कुजे राहौ मंदे चंद्रे बुधे गुरौ । अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं
ध्रुवम् ॥ प्रतीचीं रविवारेण प्राचीं च रविनंदने । उदीचीं भूमिपुत्रेण न या-
याद्दक्षिणां गुरौ ॥’ इति तदेतदार्थवाक्यं मूलाभावादुपेक्ष्यम् । वसिष्ठः—
‘गुरुहृतदिशं पुरंदरर्क्षे नेयाद्याम्यदिशं त्वजांघ्रिधिष्ये । ज्वलनाप्यदिशं पि-
तामहर्क्षे शूलाख्यान्यथ सौम्यमर्यमर्क्षे ॥’ इति । पितामहो रोहिणी । सौम्यं
सोमदेवताकं दिशमुत्तरदिशमित्यर्थः । एतत्फलमप्याह वसिष्ठः—‘शूलसंज्ञानि
विष्ण्यानि शूलसंज्ञाश्च वासराः । यायिनां मृत्युदाः शीघ्रमथवा चार्थहा-
निदाः ॥’ इति । वारशूलपरिहारमाह गुरुः—‘सूर्यवारे घृतं प्राश्य सोमवारे
पयस्तथा । गुडमंगारके वारे बुधवारे तिलानपि ॥ गुरुवारे दधि प्राश्य
शुक्रवारे यवानपि । माषान्भुक्त्वा शनेर्वारे गच्छच्छूले न दोषभाक् ॥ तां-
बूलं चंदनं मृच्च पुष्पं दधि घृतं तिलाः । वारशूलहराण्यर्कादानाद्वारणतोऽ-
दनात् ॥’ इति । ननु—‘हयादित्य’ इत्यादिना नवैव भानि यात्रायां प्रशस्ता-
न्युक्तानि तत्रैतासां ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारोहिण्युत्तराफाल्गुनीनां यात्रायां प्र-
श्लाभावः । किंच अग्रे दिग्वारभानि सपरिधानि वक्ष्यन्ते । तत्र ज्येष्ठापश्चिमा-
स्थत्वात्प्रागुदीच्योः परिधः । पूर्वाभाद्रपदोत्तरास्थत्वाद्दक्षिणापश्चिमयोः परिधः
रोहिणीप्राक्स्थत्वाद्दक्षिणपश्चिमयोः परिधः । उत्तराफाल्गुनीदक्षिणास्थत्वात्प्रा-
गुदीच्योः परिधः । तत्र ‘प्रतिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य’ इति न्यायाद्वक्ष्यन्तशूलामि-
धानं व्यर्थमिति चेत् । उच्यते । ‘योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्’ इति वक्ष्यति-

तत्र योगयात्राया आत्ययिककार्यविषयत्वात् । पंचांगशुद्धिमनादस्य केवल-
शुद्धौ राज्ञां यात्रायाः प्रशस्ततत्त्वोक्तेः । यदाह पराशरः—‘आत्ययिक-
कार्ययाते दैवेन निपीडिते च यातव्ये । केवलविलम्बयोगादपि यात्रा सिद्धि-
माप्नोति ॥’ इति । तत्र यदि नक्षत्रशुद्धौ दैवाद्विहितनक्षत्रादन्यनक्षत्रेष्वपि
यात्राप्रसक्तौ सत्यां कदाचित्पूर्वस्यां दिशि गंतुर्ज्येष्ठानक्षत्रेपि यात्रा स्यात् ।
एवं दक्षिणादिदिग्गमने पूर्वाभाद्रपदादिनक्षत्रेष्वपि यात्रा स्यात्सा माभूदि-
त्येतदर्थं नक्षत्रशूलोक्तिः । किंच तिष्ठोत्तरेत्यादीनां दशनक्षत्राणां निंद्यानिंघ-
न्यतिरिक्तफलत्वेन मध्यमत्वोक्तेर्विहितनक्षत्रालाभसंभवे मध्यमनक्षत्रेषु या-
त्रायां प्रासायां ज्येष्ठादिविषु दिक्शूलनक्षत्रेषु सर्वथा यात्रा न कार्येति वा स-
माधिः । अतएव दक्षिणदिशि त्रयाणामपि प्राशस्यावगतेः ऋक्षगुणैरपि
भूदेवानामिति वचनाद्वाङ्मणानां नक्षत्रप्राशस्यावश्यकत्वाच्च मध्यमनक्षत्रध-
निष्ठादिपंचकनिषेधोपपत्तेः । शततारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदानामस-
त्वात् । नन्वेवं सति दक्षिणदिशि धनिष्ठादिपंचकनिषेधादेव पूर्वाभाद्रपदा-
निषेधः सिद्धः किंपुनर्निषेधेन । उच्यते । दोषाधिक्यसूचनार्थमेवेति ऋजवः ।
तयं तु यदा एकस्मिन्नेवाहनि प्रयाणं नगरप्रवेशश्च संभवेत्तदा प्रावेशिक एव
सुहृत्तौ विचार्य इत्युक्तं । यदाह गार्गीः—‘प्रवेशतिर्गमौ स्यातामेकस्मिन्नेव
वासरे । तदा प्रावेशिकं चित्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम् ॥’ इति । भृगुरपि—
‘एकस्मिन्पि दिवसे यदि चेद्गमनं प्रवेशश्च । यच्छुक्रवारशूलं न चित्तयेद्यो-
गिनीपूर्वम् ॥’ इति । तत्र यथा प्रतिशुक्रभद्रादिको दोषो नास्ति तथेह द-
क्षिणदेशगमने पंचकदोषोपि नास्ति तादृशेपि गमने पूर्वाभाद्रपदानिषेधो
यथा स्यादित्यजपाद्ग्रहणं कृतमिति ब्रूमः । एतच्च ‘योगारिसिद्धिर्धरणिपतीनाम्’
इत्यत्र ‘कुलमाषांस्तिलतंदुलान्’ इत्यत्रापि च सम्यक् विचारयिष्यत इत्यलं
पल्लवितेन ॥ १० ॥

अथ ध्रुवादिनक्षत्रैः पूर्वाह्णादिकालविशेषे कालशूले यात्रानिषेधं शार्दूल-
विक्रीडितेनाह—

पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न नृपतेर्यात्रा न मध्याह्णे

तीक्ष्णाख्यैरपराह्णे न लघुभैर्नो पूर्वरात्रे तथा ।

मित्राख्यैर्नच मध्यरात्रिसमये चोग्रैस्तथा नो चरै

रात्र्यंते हरिहस्तपुष्यशशिमिः स्यात्सर्वकाले शुभा ॥११॥

पूर्वाह्णे इति ॥ नृपतेरिति सर्वत्र संबध्यते । ध्रुवाख्यैर्मिश्राख्यैश्च भैर्नक्षत्रैः
पूर्वाह्णे यात्रा न स्यात् । तीक्ष्णाख्यैर्भैर्मध्याह्णे यात्रा न स्यात् । मध्याह्नक
इति स्वार्थे कः । अपराह्णे लघुभैर्यात्रा न स्यात् । तथा पूर्वरात्रे मैत्राख्यै-
र्यात्रा । मध्यरात्रिसमये उग्रनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात् । तथा रात्र्यंते रात्रितृतीय-
भागे चरनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात् । अत्र विशेषः । हरिहस्तपुष्यशशिसिः श्रव-

णहस्तपुण्यमृगैः सर्वकाले षष्टिघटिकात्मकेऽहोरात्ररूपे यस्मिन्कास्मिन्काले शुभा स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘स्थिरसाधारणधिष्ण्यैः पूर्वाह्णे नैव गमनं सत् । गमनं न दारुणक्षौर्दिनदलसमये न कार्यमशुभं स्यात् ॥ क्षिप्रैर्नापरवासरसमये मृदुभिर्न रात्रिमुखे । उग्रक्षैर्निशि समये चरधिष्ण्यैरुपसि न श्रेष्ठम् ॥’ निशि-समये अर्धरात्रे । तथाचाह श्रीपतिः—‘पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न गमनं तीक्ष्णैर्न मध्यदिने श्रेष्ठे नापरवासरे च लघुभिर्मैत्रैर्न रात्रिमुखे । उग्राख्यैर्न च मध्यरा-त्रिसमये नेष्टं निशांते करैः सर्वेष्वेव करैर्दवेज्यहरिभिः कालेषु यात्रा शुभा ॥’ इति । अत्र दिनस्य रात्रेश्च त्रेधा विभागं कृत्वा पूर्वाह्णादिव्यवहारः प्रसिद्धः । तदेतदुक्तं स्पष्टं महेश्वरेण—‘आद्येऽह्नस्त्रिलवे ध्रुवर्क्षसहितैर्मिश्रैर्न यात्रा शुभा नो तीक्ष्णैरपरांशके न लघुभैरह्नस्त्रिभागैर्न । श्यंशे त्वादिमके निशोनमृदुभै-रुग्रैर्न मध्येशके नांश्यांशे चरभैः करश्चुतिमृगेज्यक्षैः शुभा सर्वदा ॥’ इति । ननु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति न्यायात् ध्रुवर्क्षेषु यात्राप्राप्तिरेव नास्ति किं-पुनः पूर्वाह्णादिकालविशेषनिषेधेनेति चेत् । उक्तोऽत्र समाधिः । ननु प्राक्पक्षे ‘तिस्रोत्तरा’ इत्यादिध्रुवादीनां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य समाहितम् । मिश्रादीनां तु विशिष्य निषेधात्कथं प्रागुक्तः समाधिरत्र संगच्छेतेति चेत् । सत्यम् । तुल्यन्यायत्वादावश्यकयात्रायां यथा भद्राव्यतीपातादिषु दुष्टेषु केवलां ल-भ्यशुद्धिमाश्रित्यैव यात्रा राज्ञां प्रशस्ता तथा निषिद्धनक्षत्रेष्वपि । अस्मिन्नेषार्थे इदमेव वाक्यं ज्ञापकमिति वयं ब्रूमः । एवं सति कालविशेषनिषेधोपपत्तिर-संगता भवति । पूर्वरात्र इति । रात्रेः पूर्वः पूर्वरात्र इति ‘पूर्वापराधरोत्तरमे-कदेशिनैकाधिकरणे’ इत्येकदेशिसमासस्तत्पुरुषः । तत्र समासशास्त्रांतर्गतस्य प्रथमांतपूर्वापरादिवाक्यस्थस्य पूर्वशब्दस्य ‘प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्’ इत्युपसर्जनसंज्ञकत्वात् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इति पूर्वनिपातः । ततः ‘अहःसर्वै-कदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः’ इत्यष्टप्रत्ययः समासांतः । ‘यस्येति’ च इतीका-रलोपः । अमुमेवाशयं मनसि निधाय ‘उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रसमये’ इत्यत्र कृतसमासांतमध्यरात्रिशब्दं पठन्ति केचित् । तच्चित्यम् । यतो रात्रैर्मध्यं मध्य-रात्र इति विगृह्यते तदैकदेशिसमासविधायकसूत्रे मध्यशब्दस्याभावादेकदेशि-समासोऽनुपपन्नः । अतएव पूर्वनिपातोपि न । समासांतस्य त्वनुन्मेष एव । तस्माद्रात्रिमध्यसमये इत्येव पाठ्यं स्यादिति कथमयं प्रयोगः । उच्यते । मध्या चासौ रात्रिश्च मध्यरात्रिरिति ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इति स-मानाधिकरणस्तत्पुरुषः । ‘पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु’ इति पूर्वपदस्य पुंव-ज्जावः । पूर्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवदेकदेशपर्यवसानमर्धरात्र इत्यर्थः । समासांतस्त्वत्र नैव भवति ‘अहःसर्वैकदेश’ इत्यत्र ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्ये संप्रत्ययः’ इति न्यायादेकदेशिशब्देन पूर्वापरादिसूत्रस्यः प्रति-पदोक्त एकदेशिसमासो गृह्यते । अतएव च समासांतविधानादिति घंटापथ-कारादयः । ये त्वेवंविधेष्वपि समासेष्वेकदेशिसमासमाश्रित्य समासांतमाहुस्ते समासविधायकसूत्राभावात्समासांतविषये न्यायविरुद्धत्वाच्च चित्योक्तयो

ध्येयाः । अतः 'उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये' इति श्रीपतिवाक्येऽपि मध्यरात्रिरित्येकारांतः पाठः पाठ्यः । एवं मूलेपीत्यलमतिविस्तरेण ॥ ११ ॥

अथ तत्रापि कालविशेषे मध्यमानां निषिद्धानां च कियतां भानां वर्ज्य-
घटिका इन्द्रवज्राच्छंदसाह—

पूर्वाग्निपित्र्यांतकतारकाणां भूप्रकृत्युग्रतुरंगमाः स्युः ।

स्वातीविशाखेन्द्रभुजंगमानां नाड्यो निषिद्धा मनुसंमिताश्च ॥ १२ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वात्रये प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिमाः षोडश नाड्यो निषिद्धाः । एवमग्नेः कृत्तिकाया एकविंशतिघटिकाः पित्र्यस्य मघाया एकादश घटिकाः अंतकस्य भरण्याः सप्तघटिकास्त्याज्या इत्यर्थः । स्वातीविशाखाज्येष्ठाश्लेषाणां चतसृणां तारकाणां च चतुर्दशघटिकास्त्याज्याः । यदाह भरद्वाजः—'भरण्यां सप्त घटिका वह्निमे चैकविंशतिः । एकादश घटीः पित्र्ये त्रिपूर्वासु च षोडश ॥ स्वातीसार्पविशाखासु ज्येष्ठायां च चतुर्दश ॥ वर्ज्ये-
ष्ठेघटिका यातुः शुभफलप्रदाः ॥' इति । एतदप्यावश्यकगमनविषयम् । तथाच तेनैवोक्तम्—'निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु त्यक्त्वा दृष्टघटीः क्रमात् । तदप्या घटिका ग्राह्या अवश्यगमने सति ॥' इति । अपिशब्दान्मध्यमेषु ऋक्षेषु ॥ १२ ॥

अथ मतांतरेण वर्ज्यघटीत्वमिन्द्रवज्रयाह—

पूर्वार्धमाग्नेयमघानिलानां त्यजेद्वि चित्राहियमोत्तरार्धम् ।

नृपः समस्तां गमने जयार्थी स्वार्ती मघां चोशनसोमतेन ॥ १३ ॥

पूर्वा इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह बृहद्यात्रायां वराहः—'वि-
वर्ज्येत्स्वाह्वयमोरगाणामर्धं द्वितीयं गमने जयेत्सुः । पूर्वार्धमाग्नेयमघानिलानां स्वार्ती मघां चोशनसः समस्ताम् ॥' इति । उशनसोमतेनेति शेषः ॥ १३ ॥

अथ भानां जीवपक्षादिकाः संज्ञा भुजंगप्रयातेसाह—

तमोभुक्तताराः स्मृता विश्वसंख्याः

शुभो जीवपक्षो मृतश्चापि भोग्याः ।

तदाक्रांतं कर्तरीसंज्ञमुक्तं

ततोक्षेदुसंख्यं भवेद्रस्तनाम् ॥ १४ ॥

तमोभुक्ततारा इति ॥ तमो राहुनामा ग्रहोऽविपरीतगतिरस्ति आगम-
प्रामाण्यात् तेन भुक्ता मुक्ता एवंविधा विश्वसंख्यास्त्रयोदशसंख्यास्तारा नक्ष-
त्राणि जीवपक्षो जीवपक्षसंज्ञानि शुभः शुभकार्यकराणि । भोग्याः राहुणा-
क्रांतनक्षत्राद्भोग्यानि भोक्तुं योग्यानि गम्यानि त्रयोदश नक्षत्राणि मृतो
मृतपक्षसंज्ञानि । तदाक्रांतं तेन राहुणाक्रांतं कर्तरी इत्येव नामकम् । ततो

राह्वाक्रांतनक्षत्रादक्षेदुसंख्यं पंचदशसंख्याकं भं प्रस्तनामकं स्यात् । यथा राहुर्हस्तेऽस्ति तेन भुक्तानि चित्रास्वातीविशाखानुराधाज्येष्ठाभूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाशततारकापूर्वाभाद्रपदाख्यानि भानि जीवपक्षः । तदाक्रांतभात् हस्तापंचदशमुत्तराभाद्रपदाभं प्रस्तसंज्ञं तेन राहुणा भोग्यानि उत्तराफल्गुनीमघाश्लेषापुष्यपुनर्वसुआर्द्रामृगरोहिणीकृत्तिकाभरण्यश्विनीरेवत्याख्यानि मृतपक्षः हस्तस्तु कर्तरीसंज्ञमिति । यदाह वसिष्ठः—‘राहुः स्थिरक्षं तस्यास्यं पुच्छं पंचदशं ततः । तदेव केतुर्विज्ञेयः सदा राहुः प्रतीपगः ॥ त्रयोदश च देयानि धिषण्यान्युभयपार्श्वयोः । मुखभागोऽमृतः पक्षो जीवपक्षस्तु पृष्ठगः ॥’ इति । स्वरोदयेपि—‘राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षस्तयोदश । त्रयोदशैव भोग्यानि मृतपक्षः प्रकीर्तितः ॥ यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत् । मुखपंचदशे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम् ॥’ इति । ग्रंथकृता कर्तरीप्रस्तसंज्ञाः समरसारोक्तत्वात्कृताः । स्वरोदये षडंगाराह्यभिधाने च कृताः । अत्र जीवपक्षमृतपक्षयोरन्वयसंज्ञाविज्ञानाजीवपक्षे यात्रा कार्या । मृतपक्षे यात्रा न कार्येति व्यंग्योऽर्थः । कर्तरीप्रस्तयोस्तु फलं स्वयमेव वक्ष्यति ‘प्रस्तक्षं मृतपक्षतः शुभकरं प्रस्तात्तथा कर्तरी’ इत्यादिना ॥ १४ ॥

अथ जीवपक्षादीनां विशेषफलं शादूलविक्रीडितेनाह—

मार्तेडे मृतपक्षगे हिमकरश्चेजीवपक्षे शुभा

यात्रा स्याद्विपरीतगे क्षयकरी द्वौ जीवपक्षे शुभा ।

प्रस्तक्षं मृतपक्षतः शुभकरं प्रस्तात्तथा कर्तरी

यार्यादुः स्थितिमात्रविर्जयकरौ तौ द्वौ तयोर्जीवगौ ॥ १५ ॥

मार्तेड इति ॥ मृतपक्षगते मार्तेडे सूर्ये सति चंद्रश्चेजीवपक्षे स्यात्तदा यात्रा शुभा स्यात् । विपरीतगे मार्तेडे जीवपक्षगे सति चंद्रश्चेन्मृतपक्षगस्तदा क्रियमाणा यात्रा यातुः क्षयकरी स्यात् । उक्तंच स्वरोदये—‘जीवपक्षे क्षपणार्थे मृतपक्षे रवौ तथा । तस्मिन्काले शुभा यात्रा विपरीता तु हानिदा ॥’ इति । द्वौ सूर्याचंद्रमसौ चेजीवपक्षे स्यातां तदा शुभा शुभतरेत्यर्थः । अर्थात् द्वावपि सूर्याचंद्रमसौ मृतपक्षे स्यातां तदा यात्रातिक्षयकरी स्यात् । एतदप्युक्तं तत्रैव—‘चंद्रादित्यौ यदा ह्युक्तौ जीवपक्षे व्यवस्थितौ । तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न संशयः ॥ मृतपक्षे यथाकाले संस्थितौ चंद्रभास्करो । तदा हानिर्भयं भंगं मृत्युर्यात्राफलं मतम् ॥’ इति । अस्यापवादमाह । प्रस्तक्षमिति । मृतपक्षतः मृतपक्षसंज्ञकनक्षत्रगणात् प्रस्तक्षं राह्वाक्रांतनक्षत्रापंचदशसंख्याकं भं शुभकरं स्यात् । यथा शवान्मरिष्यमाणो देही प्रबलः तथा प्रस्तादप्रस्तनक्षत्रात्कर्तरी राह्वाक्रांतं भं शुभकरं स्यात् । तदुक्तं समरसारे—‘प्रेताज्जगंधं किमपि तुवरं कर्तरी जगधतश्च’ इति । एवं सामान्यतः सर्वेषां यात्राफलविचारमभिधाय राज्ञां

विशेषमाह यायीति । द्विविधो राजा स्थायी यायी चेति । यो राजा स्वदेशे दुर्गे कृत्वा तिष्ठति स स्थायी । यो वैरिणमुद्दिश्य जिगमिषुः स यायी । तत्रेदुश्चंद्रो यायी यायिनो राज्ञः स्वामी रविः स्थितिमान् स्थायिनो राज्ञः स्वामी तौ द्वौ सूर्याचंद्रमसौ जीवगौ जीवपक्षगतौ संतौ तयो राज्ञोः स्थायियायिनोर्जयकरौ संधिकरौ स्याताम् । रविश्चेज्जीवपक्षगः तदा स्थायिनो जयः चंद्रश्चेज्जीवपक्ष-
गस्तदा यायिनो जयः । अर्थात् द्वावपि चेत् मृतपक्षगौ तदा पराजयकरौ स्या-
ताम् । यदाह वसिष्ठः—‘जीवपक्षगयोः सूर्यचंद्रयोः संधिमादिशेत् । उभौ
पराजितौ ज्ञेयौ मृतपक्षगयोस्तयोः ॥’ इति । अत्रापि मार्तण्डे—मृतपक्षगः
हृत्पुनर्वर्तत एव । एवं सत्यमर्थः । मृतपक्षगे सूर्ये चंद्रश्चेज्जीवपक्षगस्तदा या-
यिनां राज्ञां शुभा यात्रा जयः स्यात् स्थायिनां पराजयश्च । तदुक्तं वसिष्ठे-
न—‘रविः स्थायी शशी यायी तद्वशाच्च जयाजयौ । मृतपक्षगते भानौ जी-
वपक्षगते विधौ ॥ यायिनां विजयस्तत्र स्थायिनां च पराजयः ॥’ इति । वि-
परीतगे इति । चंद्रे मृतपक्षगते सूर्यश्चेज्जीवपक्षगतस्तदा स्थायिनां राज्ञां शु-
भयात्रा जयः स्यात् । अर्थाद्यायिनां पराजयः । उक्तंच तेनैव—‘जीवपक्षगते सूर्ये मृ-
तपक्षगते विधौ । स्थायिनां विजयस्तत्र यायिनां च पराजयः ॥’ इति । यदा तु सूर्ये
राह्वाक्रांतनक्षत्रे चंद्रोऽक्षेदुसंख्ये तदा यायिनां स्वल्पो जयः स्थायिनां नैव । यदा
तु चंद्रो राह्वाक्रांतनक्षत्रे सूर्योऽक्षेदुसंख्ये तदा स्थायिनां स्वल्पो जयो यायिनां
नैव । यदा द्वावपि राह्वाक्रांतनक्षत्रे तदा द्वयोरपि पराजयः । यदा तु अक्षेदुसं-
ख्यभस्थितौ द्वौ तदा द्वयोरपि संधिरित्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—
‘चंद्रे पुच्छे मुखे सूर्ये जयः स्वल्पोपि यायिनाम् । व्यत्यये व्यत्ययफलं युदे-
प्येवं विचिंतयेत् ॥ यात्रायामपि सर्वत्र चिंतनीयं प्रयत्नतः ॥’ इति । तस्मा-
दयं विचारो युद्धयात्रायां अर्थाज्जनादिसामान्ययात्रायां च ज्ञेयः । सामान्यतो
मंगलकृत्येष्वपि ज्ञेयः । उक्तंच स्वरोदये—‘जीवपक्षस्थिते चंद्रे कार्यं स्वाद-
मृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चंद्रबले बलम् ॥’ इति । अत्र स्वरोदयादि-
युद्धग्रंथेषु षडंगराहुनक्षत्रचरणफलान्यभिहितानि ग्रंथकर्त्रा ग्रंथभूयस्त्वभ-
थान्नोक्तानीति नास्माभिर्विविच्यन्ते शुश्रूषुमिश्च तत् एवावधार्याणीत्यलं पल्ल-
वितेन ॥ १५ ॥

अथ सफलमकुलकुलाकुलचक्रं युद्धयात्रायां वसंततिलकाशावृलविक्रीडि-
ताभ्यामाह—

स्वात्यंतकाहिवसुपौष्णकरानुराधा-

दित्यध्रुवाणि विषमास्तिथयोऽकुलाः स्युः ।

सूर्येदुमंदगुरवश्च कुलाकुला ज्ञौ

मूलांबुपेशविधिभं दशषड्द्वितिथ्यः ॥ १६ ॥

पूर्वाश्वीज्यमर्घेदुकर्णदहनद्वीशेंद्रचित्रास्तथा

शुक्रारौ कुलसंज्ञकाश्च तिथयोऽर्काष्टेद्रवेदैर्मिताः ।

यायी स्यादकुले जयी च समरे स्थायी च तद्वत्कुले

संधिः स्यादुभयोः कुलाकुलगणे भूमीशयोर्युध्यतोः ॥१७॥

स्वातीति । पूर्वैति । स्वाती प्रसिद्धा अंतकं भरणी अहिराक्षेयां वसुध-
निष्ठा पौष्णं रेवती करो हस्तः आदित्यं पुनर्वसु ध्रुवाणि रोहिण्युत्तराश्रयं च
एतानि द्वादशभानि विषमास्तिथयः प्रतिपत्तीयापंचमीसप्तमीनवम्येकादशी-
त्रयोदशीपंचदश्य इत्यष्टौ तिथयः । वाराः सूर्येदुमंदगुरवः मंदः शनिः चत्वारो
वाराः एतानि नक्षत्राणि तिथयो वाराश्च प्रत्येकमकुलसंज्ञकाः स्युः । अथ ज्ञो
बुधवार एकः मूलं प्रसिद्धं अंबुपः शततारका ईश आर्द्रा विधिभममिजित्
एतानि चत्वारि भानि दशपदद्वितीयः दशमीषष्ठीद्वितीयास्तिष्ठस्तिथयश्च
एते पदार्थाः प्रत्येकं कुलाकुलसंज्ञकाः स्युः । अथ पूर्वास्तिष्ठः अश्विनावश्विनी
इज्यः पुष्यः मघा इंद्रुर्मंगः कर्णः श्रवणः दहनः कृत्तिका द्वीशं विशाखा इंद्रो
ष्येष्टा चित्रा प्रसिद्धा एतानि द्वादशभानि शुक्रारौ शुक्रमंगलवारौ अर्कद्रवेदै-
र्मिताः द्वादशीचतुर्दशीचतुर्थीसंज्ञास्तिष्ठस्तिथयः एते प्रत्येकं कुलसंज्ञकाः स्युः ।
यदुक्तं स्वरोदये—‘द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृताः । विषमा अकुला-
सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । रविश्चंद्रो गुरुः सौरिश्चत्वारो ह्यकुला मताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥ वारुणार्द्रामिजिन्मूलं कुला-
कुलमुदीरितं । कुलानि मासधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि तु ॥’ अस्य फलः
माह—यायीति । अकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्राणां गणे समरे युद्धप्रारंभे सति
यायी राजा जयी स्यात् । यदि कुलसंज्ञके तिथिनक्षत्रवारगणे सति समरे स्थायी
राजा तद्वजयी जययुक्तः स्यात् । कुलाकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्रगणे युद्ध-
तोर्युद्धं कुर्वतोभूमीशयो राजोरुभयोः परस्परं संधिः प्रीतिः स्यात् । उक्तंच स्व-
रोदये—‘तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः । कुलाख्ये स्थायिनो
शेयः संधिश्चैव कुलाकुले ॥’ इति । वसिष्ठेन तु फलांतरमप्युक्तम्—‘कुल-
मेषु च ये जातास्ते मनुजा संभवन्ति कुलमुख्याः । उपकुलमे परविभवं भोक्ता-
रस्त्वन्यमेषु सामान्याः’ इति । एतत्तुल्यन्यायतया द्वारेषु तिथिष्वपि ध्येयम् ॥

अथ पथिराहुचक्रं स्रग्धरयाह—

स्युर्धर्मे दत्तपुण्योरगवसुजलपद्मीशमैत्राण्यथार्थे

याम्याजार्घ्राद्रकर्णादितिपितृपवनोद्भूत्यथो भानि कामे ।

वह्न्यार्द्राबुध्यचित्रानिर्ऋतिविधिभगाख्यानि मोक्षेऽथ रोहि-

ण्यार्यम्णाप्येदुविश्वांतिमदिनकरक्षाणि पंधादिराहौ ॥१८॥

स्युरिति ॥ अश्विनीपुष्याश्लेषाधनिष्ठाशततारकाविशाखानुराधाख्यानि
भानि धर्मे धर्मस्थाने लेख्यानि स्युः । अथ भरणीपूर्वाभाद्रपदाज्येष्ठाश्रवण-

पुनर्वसुमघास्वात्याख्यान्युद्भिर् अर्थं लेख्यानि स्युः । अथ कृत्तिकाद्रौत्तराभाद्रप-
दावित्रामूलमिजिपूर्वाफाल्गुनीनक्षत्राणि कामे लेख्यानि स्युः । अथ रोहि-
ण्युत्तराफाल्गुनीपूर्वाषाढाश्रृगोत्तराषाढारेवतीहस्ताख्यानि भानि मोक्षमार्गे
लेख्यानि स्युः । पथिशब्द आदिर्यस्य स तादृशे राहौ पथिराहावित्यर्थः । चक्रे
इति विशेष्यमध्याहार्यम् । चक्रन्यासो यथा । तदुक्तं राजविजये—‘ऊर्ध्व-
गाः पंच रेखाः स्युस्तिर्यग्रेखास्तथा नव । द्वात्रिंशत्कोष्टकैश्चक्रं पथिराहुः प्रकी-
र्तितः ॥ धर्मार्थकाममोक्षा स्युरूर्ध्वकोष्टचतुष्टये । विन्यसेत्सर्पचलनाद-
धिन्यादीनि भान्यथ ॥’ इति । सर्पचलनवद-
बुल्लोमबिल्लोमाभ्यां भानि लेख्यानीत्यर्थः ।
तदेतत्स्पष्टमुक्तमादियामले—‘अधिन्या-
दीनि चत्वारि गणयेत्सप्तधा पुनः । अनु-
ल्लोमबिल्लोमाभ्यां सामिजिति पुनःपुनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्या मार्गाश्चत्वार एव
च ॥’ इति । अत्र ग्रंथकृतपथे गौरवदर्शनात्पू-
र्वपक्षो जायते तदुपपत्तिस्तत्समाधिश्च ‘अ-
ध्याक्षं वसुपुष्प’ इत्यादिपद्यव्याख्याने ति-
ष्ठति सा तत एवावधार्या । अत एवोक्त-
मादियामले—‘तिथ्याद्याहिविशाखाश्च
मैत्रं शतमिषगवसुः । एतानि सप्तक्रक्षाणि
धर्ममार्गे नियोजयेत् ॥ अजपादमघास्वा-
तीयाम्यज्येष्ठाः पुनर्वसुः । श्रवणं सप्तता-
राश्च धनमार्गे प्रकीर्तिताः ॥ अहिर्बुध्या-
मिजिन्मूलभगत्वाद्द्वार्द्रकृत्तिकाः । एतावत्यः
सप्त ताराः काममार्गे व्यवस्थिताः ॥ वि-
धीदुविश्वहस्ताश्च उत्तरावारिपौष्णकाः । सप्त-
संख्याकक्रक्षाणि मुक्तिमार्गे व्यवस्थिताः ॥’
इति । विधिः रोहिणी ॥ १८ ॥

पथिराहुचक्रम्			
धर्म	अर्थ	काम	मोक्ष
अ	भ	कृ	रो
पु	पु	आ	मृ
भा	म	पु	उ
वि	स्वा	चि	ह
अ	ज्ये	मू	पू
ध	श्र	अ	उ
श	पू	उ	रे

अथैवं पथिराहुचक्रमुक्त्वा तत्फलं अग्निवीलं दत्ताह—

धर्मगे भास्करे वित्तमोक्षे शशी

वित्तगे धर्ममोक्षस्थितिः शस्यते ।

कामगे धर्ममोक्षार्थगः शोभनो

मोक्षगे केवलं धर्मगः प्रोच्यते ॥ १९ ॥

धर्मग इति ॥ धर्ममार्गस्थिते भास्करे सूर्ये सति चेद्वित्तमोक्षगे अर्थमार्गे
मोक्षमार्गे वा शशी स्यात्तदा शोभनश्रद्धः । अथवा वित्तगे अर्थगे भास्करे

सति धर्ममार्गस्थितो मोक्षमार्गस्थितो वा चेच्छशी स्यात्तदा शोभनः । अथवा कामगे काममार्गस्थिते भास्करे धर्ममार्गगो मोक्षमार्गगो वा स्याच्छेच्छशी तदापि शुभः । अथवा मोक्षमार्गस्थिते भास्करे केवलं धर्ममार्गस्थितश्चेच्छंद्रः स्यात्तदापि शुभः । अर्थात् विपरीतावस्थितौ द्वयोः सूर्याचंद्रमसोरशुभत्वं स्यात् । उक्तं चादियामले—‘सूर्ये धर्मगते चंद्रो धने मोक्षे शुभप्रदः । सूर्ये धनगते वित्तमोक्षमार्गे शुभः शशी ॥ कामेर्के धर्ममोक्षार्थे संस्थश्चंद्रो जयप्रदः । मोक्षेऽर्के धर्मगश्चंद्रः शुभोऽन्यत्र न शोभनः ॥’ इति । राजविजये तु शुभाशुभाख्यं फलद्वयमप्यभिहितम्—‘धर्ममार्गगते सूर्ये चंद्रे तत्रैव संस्थिते । समं युद्धं भवेत्तत्र किञ्चिद्यायी जयी भवेत् ॥ धर्मे सूर्योऽर्थगश्चंद्रो यायिनो विजयप्रदौ । धर्मेऽर्कः कामगश्चंद्रो विरोधो बांधवैः सह ॥ धर्मेऽर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयोगेन लाभकृत् । अर्थेऽर्को धर्मगश्चंद्रः शुभयुक्तश्च लाभकृत् ॥ अर्थस्थौ चंद्रसूर्यौ च यायिनां भंगदायकौ । अर्थेर्कः कामगश्चंद्रो निधौ यात्रासु कर्मसु ॥ अर्थेर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयुग्ममिलाभकृत् । कामेऽर्को धर्मगश्चंद्रः शुभयुग्मलाभकृत् ॥ कामेऽर्कोऽर्थगतश्चंद्रो बुधो जीवगतो यदि । श्रीलाभदौ समाख्यातौ भृगुणाथ समन्वितौ ॥ चंद्रार्को कामगौ यत्र रिपुयोगादिदुःखदौ । कामेऽर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयुक्तोऽर्थलाभकृत् ॥ मोक्षेऽर्कश्चंद्रमा धर्मे महालाभः शुभान्वितः । मोक्षे सूर्योऽर्थगश्चंद्रस्तथा यात्रा न निष्फला । मोक्षेऽर्कः कामगश्चंद्रो यात्रा दुःखप्रदा भवेत् । चंद्रार्को मोक्षमार्गस्थौ घोरविघ्नप्रदायकौ ॥ यात्रादिसर्वकार्येषु चक्रमेतद्विलोकयेत् । पथिराहुरिति श्रेयः शुभाशुभफलप्रदः ॥’ इति । अतएवास्य निष्कृष्टमर्थमाहुरस्तिपतामहानंतचरणाः—‘धर्मेर्को वित्तमोक्षेऽब्जो वित्तस्थे धर्ममोक्षगः । कामो धर्मार्थमोक्षेषु मोक्षे धर्मगतः शुभः ॥’ इति । इति पथिराहुचक्रम् ॥ १९ ॥

अथावश्यकर्तव्यायां यात्रायां तिथौ दुष्टायां तिथिचक्रं शालिनीवृत्तचतुष्टयेनाह—

पौषे पक्षत्यादिका द्वादशैवं तिथ्यो माघादौ द्वितीयादिकास्ताः । कामात्तिस्रः स्युस्तृतीयादिवच्च याने प्राच्यादौ फलं तत्र वक्ष्ये २० सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थागमश्च शून्यं नैःखं निःखता मिश्रता च । द्रव्यक्लेशौ दुःखमिष्टाप्तिरर्थोऽलाभः सौख्यं मंगलं वित्तलाभः २१ लाभो द्रव्याप्तिर्धनं सौख्यमुक्तं भीतिर्लाभो मृत्युरर्थागमश्च । लाभः कष्टद्रव्यलाभौ सुखं च कष्टं सौख्यं क्लेशलाभौ सुखं च २२ सौख्यं लाभः कार्यसिद्धिश्च कष्टं क्लेशः कष्टात्सिद्धिरर्थो धनं च । मृत्युर्लाभो द्रव्यलाभश्च शून्यं शून्यं सौख्यं मृत्युरत्यंतकष्टम् ॥ २३ ॥

पौषे इति ॥ सौख्यमिति ॥ लाभ इति ॥ सौख्यमिति ॥ अत्र पौषमासादितः प्रतिमासं द्वादश द्वादश कोष्टका लेख्याः । एवं कृते चतुश्चत्वार-

॥ अथ तिथिचक्रम् ॥

पौ	मा	फा	चै	वै	ज्ये	आ	आ	भा	आ	का	सा	पूर्वा	दक्षिणा	पश्चिमा	उत्तरा
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	सौख्यम्	केशः	भीतिः	अर्थागमः
२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	शून्यम्	नैःस्वं	नैःस्वं	मिश्रता
३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	द्रव्यकेशः	दुःखं	इष्टासिः	अर्थः
४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	लाभः	सौख्यं	मंगलं	वित्तलाभः
५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	लाभः	द्रव्यासिः	धनं	सौख्यं
६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	भीतिः	लाभः	मृत्युः	अर्थागमः
७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	लाभः	कष्टं	द्रव्यलाभः	सुखं
८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	कष्टम्	सौख्यं	केशाछाभः	सुखं
९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	सौख्यम्	लाभः	कार्यसिद्धिः	कष्टं
१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	केशः	कष्टासिद्धिः	अर्थः	धनं
११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	मृत्युः	लाभः	द्रव्यलाभः	शून्यं
१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	शून्यम्	सौख्यं	मृत्युः	अत्यंतकष्टं

रिंशदधिकशतं कोष्टका जायंते मासकोष्टकसहिताः । पट्टपंचाशदधिकशतं को-
ष्टकाः स्युरित्यर्थः । एवं चक्राकृतिर्भवति । तत्र पक्षस्य शुक्लस्य कृष्णस्य वा
मूलं प्रारंभः प्रतिपदितियावत् । 'पक्षात्तिः' इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । प्रथमं
पौषे पौषमासे पक्षतिः प्रतिपत् तदादिकाः द्वादश तिथयोऽधोधो लेख्याः ।
माघादौ माघादिमासेषु द्वितीयादिकास्तिथयो लेख्याः । यथा माघे द्वितीया-
दिकाः फाल्गुने तृतीयादिकाः चैत्रे चतुर्थ्यादिकाः वैशाखे पंचम्यादिकाः ज्येष्ठे
षष्ठ्यादिकाः आषाढे सप्तम्यादिकाः श्रावणेऽष्टम्यादिकाः भाद्रपदे नवम्यादि-
काः आश्विने दशम्यादिकाः कार्तिके एकादश्यादिकाः मार्गशीर्षे द्वादश्यादिकाः
लेख्याः । सर्वास्तिथयो द्वादश्यन्ता लेख्याः । कामात्तिष्ठः स्युरिति विशेषोक्त-
योदश्याद्यग्रहणादवशिष्टस्थानानि प्रतिपदादिभिः पूरणीयानि । तत्र त्रयोदशी-
चतुर्दशीपंचदश्यस्तिथयोऽवशिष्यन्ते तासां विभागमाह—कामादिति ।
कामात्त्रयोदशीतस्तिष्ठस्त्वयोदशीचतुर्दशीपंचदश्यस्तृतीयादितिथिवस्युः । यथा
त्रयोदशी तृतीयावत् चतुर्दशी चतुर्थीवत्पंचदशी पंचमीवत्स्युरित्यर्थः ।
फलार्थमतिदेशोऽयम् । तिथिचक्रन्यासो यथा । तत्र प्राच्यादौ प्राचीदक्षिणा-
प्रतीच्युदीचीषु चतसृषु दिक्षु याने गमने विकीर्षिते सति फलं शुभाशुभरूपं
सौख्यं क्लेश इत्यादिना वृत्तत्रयेण वक्ष्यते कथयिष्यामि । तत्र सौख्यं क्लेश
इत्यादिवृत्तत्रयं स्पष्टार्थमेव । तत्र पौषमासे प्रतिपदि दिक्चतुष्टये सौख्यं क्लेशो
भीतिरर्थ्यागमश्चेति फलचतुष्टयं क्रमेण ज्ञेयम् । एवं द्वितीयादिष्वपि क्रमेण
दिक्चतुष्टये श्लोकतुर्यांशोक्तं फलं स्यात् । तदेतत्सर्वं माघादिमासेषु द्वितीया-
दितिथिषु ध्येयमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथ सर्वांकज्ञानं वसंततिलकयाह—

तिथ्यृक्षवारयुतिरद्रिगजाग्रितष्टा

स्थानत्रयेऽत्र वियति प्रथमेऽतिदुःखी ।

मध्ये धनक्षतिरथो चरमे मृतिः स्था-

त्स्थानत्रयेऽक्युजि सौख्यजयौ निरुक्तौ ॥ २४ ॥

तिथ्यृक्षवार इति ॥ तिथयोऽत्र शुक्लपक्षादितो ग्राह्याः । तत्र तिथिनक्षत्र-
वाराणां युतिः स्थानत्रये स्थाप्या क्रमेण सप्तभिरष्टभिस्त्रिभिश्च तष्टा भक्ताव-
शिष्टासति प्रथमे स्थाने वियति शून्ये सति अतिदुःखी यात्राकर्ता स्यात् । मध्ये
द्वितीयस्थाने वियति सति धनक्षतिर्द्रव्यनाशः । अथो चरमे तृतीयस्थाने वि-
यति सति मृत्युर्मरणं स्यात् । स्थानत्रयेऽक्युज्यंक्युते सौख्यजयौ भवेताम् ।
उक्तं च दैवज्ञमनोहरे चण्डेश्वरेण—'तिथिवारं च नक्षत्रं संयुक्तं स्थापये-
न्निधा । द्वाभ्यां रामैस्तथा वेदैर्गुणयित्वाथ तद्बुधैः ॥ भाजितं चाष्टमुनिभिस्त-
था द्विगुणपावकैः । आदिशून्ये भवेत्पीडा मध्यशून्ये महद्भयम् ॥ अंत्यशून्ये
भवेद्भ्रान्तिः सर्वशून्ये न जीवति । सर्वांके विजयो राज्ञो धनलाभो रिपोर्वधः॥'

इति । द्विगुणपावकाः षट् । ननु ग्रंथकर्त्रा स्थानत्रये शून्ययुजि फलाभिधानं कस्मान्नाकारीति चेत् सत्यम् । असंभवादेव नोक्तमिति वयं ब्रूमः । अनेकधाहि तिथिवारनक्षत्रयुतौ कल्पितायां यथाकथंचित्स्थानद्वये शून्ययोगो भवति न कदाचित्स्थानत्रय इति । चंडेश्वरस्य क आशय इति चेत् । सत्यम् । यद्यपि सर्वशब्दो वस्तुगतं बहुत्वं प्राह तथाप्यत्रासंभवादेकत्वव्यतिरिक्तसंख्यापरस्तथा सति स्थानद्वये शून्ययुजि मृत्युरित्यर्थः । अत्र सर्वांकध्रुवांके यात्राकर्तुर्नक्षत्रं योज्यमित्याहुः ॥ २४ ॥

अथ दक्षिणात्यप्रसिद्धान् कियतो दोषान् वक्तुकामस्तावदलभ्रमणाख्यौ दोषौ प्रमाणिकाण्डसाह—

रवेर्भतोऽब्जभोन्मितिर्नगावशेषिता व्यगा ।

महाडलो न शस्यते त्रिषण्मिताभ्रमो भवेत् ॥ २५ ॥

रवेरिति ॥ सूर्यनक्षत्रादब्जभस्य चंद्रनक्षत्रस्योन्मितिर्गणना कार्या सा नगैः सप्तभिरवशेषिता सती व्यगा द्विशेषमिता सप्तशेषमिता वा भवेत्तदा महाडलो दोषः स्यात्स न शस्यते प्रशस्तो न भवेत् । प्रागुक्तप्रकारेण यदि त्रिषण्मिता त्रिशेषमिता षट् शेषमिता वा स्यात्तदा भ्रमणाख्यो दोषः स्यात्सोपि न शस्यते एतद्विशिष्टं । ऋषिवाक्याभावात् । तथापि पौरुषवाक्यमेतत् । ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं सप्तभिर्भागमाहरेत् । एकं च पंच चत्वारि आडलो याति निश्चयात् । त्रिषट्के भ्रमणं शेषे द्वौ सप्त स्यान्महाडलः ॥’ इति । तत्र भ्रमणाख्यं दोषं तु यात्रायामेव त्यजन्ति । आडले बहुनि शुभकर्माणि त्यजन्ति । आहुश्च—‘यात्रायां च हलप्रवाहसमरे चौर्यं च संधौ तथा कूपारामतडागबंधनविधौ पापद्विदुर्गप्रहे । अभ्रभोद्वरथादिरोहणकृतौ स्याज्यं संदैवाडलं यत्तावन्न शुभेषु मंगलविधौ दोषो न तस्य कश्चित् ॥’ इति ॥ २५ ॥

अथ हिंवराख्यं योगमुपजातिकयाह—

शशांकभं सूर्यभतोऽत्र गण्यं पक्षादितिथ्या दिनवासरेण ।

युतं नवाप्तं नगशेषकं चेत्स्याद्विंशतिवर्षं तद्गमनेऽतिशस्तम् ॥ २६ ॥

शशांकभमिति ॥ सूर्यनक्षत्राच्चंद्रनक्षत्रं गण्यं पक्षादितिथ्या पक्षस्य शुक्रस्य कृष्णस्य वादिः प्रतिपत्तस्याः सकाशाद्वर्तमानया तिथ्या युतं दिनवासरेण रविवारादिना च युतं । तत्र नवभिः १२ रासं भक्तं नगशेषकं सप्तशेषं चेत्तदा हिंवराख्यं तद्विंशतिवर्षं गमनेतिशस्तं स्यात् । उक्तंच ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं पक्षादितिथिवारयुक् । नवभक्तं सप्तशेषं हिंवरं तस्य कीर्तितम् ॥’ इति । तदेतद्विशिष्टम् । प्रसंगात् घबाढमपि—‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं त्रिगुणं तिथिसंयुतम् । सप्तभिस्तु हरेद्भागं त्रिशेषं स्याद्घबाढकम् ॥’ एतच्च हिंवराख्यं ज्ञेयम् । एतत्सर्वं दक्षिणात्या विचारयन्तीति । अत्र प्रसंगाद्गन्धांतरस्यसंग्रहः । ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं तिथिवारं च मिश्रितम् ॥ सप्तभिस्तु हरेद्भागं पंचशेषं तु ढेलकम् ॥ सूर्य-

भाद्रपदेष्ट्यां तिथिवारं च मिश्रितम् । अर्कसंख्यैर्हरेज्जागं नवशेषं तु गौरवम् ॥
प्रवेशं गौरवं दद्यान्निर्गमे हिंवरं तथा । तत्करे टेलकं दद्याद्दबाडं सर्वकर्मसु ॥
इति ज्योतिर्निबन्धे ॥ २६ ॥

अथ घातचंद्राख्यं शालिन्याह—

भूपंचांकद्व्यंगदिग्वद्विसप्तवेदाष्टेशार्काश्च घाताख्यचंद्रः ।

मेषादीनां राजसेवाविवादे यात्रायुद्धाद्ये च नान्यत्र वर्ज्यः २७

भूपंचेति ॥ मेषादीनां राशीनां भूपंचेत्यादिको घाताख्यचंद्रो ज्ञेयः ।
यथा मेषस्य प्रथमो मेष एव । वृषस्य पंचमः कन्यास्यः मिथुनस्य नवमः
कुंभस्यः कर्कस्य द्वितीयः सिंहस्यः सिंहस्य षष्ठो मकरस्यः कन्यायाः दशमो
मिथुनस्यः तुलायास्तृतीयो धनुस्यः वृश्चिकस्य सप्तमो वृषस्यः धनुषश्चतुर्थो
मीनस्यः मकरस्याष्टमः सिंहस्यः कुंभस्यैकादशो धनुस्यः मीनस्य द्वादशः कुं-
भस्यः एते घातचंद्रा ज्ञेया इत्यर्थः । स घातचंद्रो राजसेवायां विवादे प्रति-
वादिना सह कलहे विद्यासंबन्धिनि वा विवादे युद्धे आदिशब्दान्मृगया-
दिषु वर्ज्यः । अन्यत्र विवाहान्नप्राशनादिमंगलकृत्ये न वर्ज्यः । उक्तंच—‘अ-
जाजन्मधीधर्मवित्तारिखत्रिस्मरांस्त्वष्टलाभांलगो घातचंद्रः । नृपद्वारयात्रा-
वरोधागमादौ विचिंत्यो विवाहादिके नैव चिंत्यः ॥’ इति । अन्यत्रापि—‘भू-
पंचनंदा यमषट्दशश्च बह्व्यद्विवेदा वसुधैवकुतूहलः । मेषादिकानां क्रमशो
भवन्ति यात्रासु युद्धेषु च घातचंद्रः ॥ युद्धे चैव विवादे च कुमारीपूजने तथा ।
राजसेवावाहनादौ घातचंद्रं विवर्जयेत् । तीर्थयात्राविवाहान्नप्राशनोपनया-
दिषु । सर्वमांगस्यकार्येषु घातचंद्रं न चिंतयेत् ॥’ इति । अत्र मदीयं घात-
चंद्रपद्यमिदम् । ‘मेषकन्याघटहरिनक्रयुग्मधनुर्वृषाः । मीनसिंहधनुःकुंभा
घातचंद्रा अजादितः ॥’ इति । अत्र गणनाभावादर्थेलाघवम् । मूलपथे तु
अमुकस्मादमुकसंख्याक इति गणनायाः कदाचिद्धमसंज्ञावाच्च गौरवमिति ।
एतदपि निर्मूलम् ॥ २७ ॥

‘आग्नेयत्वाष्ट्रजलपित्र्यवासवरौद्रमे ।

मूलब्राह्मजपादक्षे पितृमूलाजमे क्रमात् ॥ १ ॥

रूपद्व्यग्न्यग्निभूरामद्व्यग्ध्यग्ध्यब्धियुगाग्रयः ।

घातचन्द्रे धिष्ण्यपादा मेषाद्वर्ज्या मनीषिभिः’ ॥ २ ॥

अथ घाततिथीरूपजातीकयाह—

गोस्त्रीक्षणे घाततिथिस्तु पूर्णा भद्रा नृयुक्कर्कटकेऽथ नंदा ।

कौर्ण्यजयोर्नक्रघटे च रिक्ता जया धनुःकुंभहरौ न शस्ताः २८

गोस्त्रीति ॥ गौरुषः स्त्री कन्या शपो मीनः एतद्वाशिमति नरे पूर्णा तिथिः पंचमीदशमीपंचदशी घाततिथिः । नृयुष्मिथुनं कर्कटकः प्रसिद्धः अनयोर्भद्रातिथिः । द्वितीया सप्तमीद्वादशी च घाततिथिः । कौप्यो वृश्चिकः भजे मेघः एतयोर्नदातिथिः । प्रतिपत्षष्ठ्येकादशी च घाततिथिः । नक्रघटे मकरतुल्योरिक्ता चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च धनुकुंभिसिंहानां जया तृतीयाष्टमी त्रयोदशी च घाततिथिः एते घाततिथयो यात्रायां युद्धादौ च न शस्ता इति ॥ २८ ॥

अथ घातवारान् शालिन्याह—

नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मंदश्चंद्रो द्वंद्वेऽर्कोजमे ज्ञश्च कर्के ।

शुक्रः कोदंडालिमीनेषु कुंभजूके जीवो घातवारा न शस्ताः २९

नक्रे इति ॥ मकरराशिमति पुरुषे भौमो घातवारः वृषसिंहकन्यासु मंदवारः द्वंद्वे मिथुने चंद्रवारः भजे मेघेर्कवारः कर्के बुधवारः धनुर्वृश्चिकमीनेषु शुक्रवारः जूकस्तुला कुंभतुल्योर्जीवो गुरुघातवारः । एते घातवाराः यात्रायां न शस्ता इत्युक्तम् । एतदिति निर्मूलम् ॥ २९ ॥

अथ घातनक्षत्राण्यनुष्टुभाह—

मघाकरस्वातिमैत्रमूलश्रुत्यंबुपांत्यभम् ।

याम्यब्राह्मेशसार्पं च मेषादेर्घातभं न सत् ॥ ३० ॥

मघाकरेति ॥ मेषादिराशीनां क्रमेण घातकभमिदं स्यात् । यथा मेषस्य मघा वृषस्य हस्तः मिथुनस्य स्वाती कर्कस्यानुराधा सिंहस्य मूलं कन्यायाः श्रवणः तुलायाः शतभं वृश्चिकस्य रेवती धनुषो भरणी मकरस्य रोहिणी कुंभस्यार्द्रा मीनस्याश्लेषा एतद्वातनक्षत्रमित्यर्थः । तथात्रायां सत् शोभनं न । किंतु दोषदमित्यर्थः । उक्तं च—‘मघाकरस्वातिमैत्राणि मूलं श्रवणवारुणे । रेवतीयाम्यभात्रीशसार्पं मेषादिमृत्यवे ॥’ इति ॥ क्वचित् ‘घातनक्षत्राणि’ इति पाठस्तत्राग्निः कृत्तिकानक्षत्रं कुंभस्य घातभं तदा याम्यब्राह्मादिसार्पं चेति कल्प्यमिति तदेते दोषा दाक्षिणात्यप्रसिद्धा निर्मूलाः ॥ ३० ॥

नवभूम्यः शिववह्नयोक्षविश्वेर्ककृताः शक्ररसास्तुरंगतिथ्यः ।

द्विदिशो भावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः संमुखवामगा न शस्ताः ३१

नवभूम्य इति ॥ एतास्तिथयः पूर्वतः पूर्वा दिशमारभ्य त्यङ्गलोपे पंचमी । पूर्वदिशोऽष्टदिक्षु ज्ञेयाः । यथा पूर्वस्यां नवभूम्यः नवमीप्रतिपच्च आग्नेय्यां शिववह्नयः एकादशी तृतीया च दक्षिणस्यामक्षविश्वे पंचमी त्रयोदशी च नैऋत्यामर्ककृता द्वादशी चतुर्थी च पश्चिमायां शक्ररसाः चतुर्दशी षष्ठी च वायव्यां तुरंगतिथ्यः सप्तमी पूर्णिमा च उत्तरस्यां द्विदिशो द्वितीया द-

शमी च ऐशान्याममावास्याष्टमी च एतास्तिथयस्तत्तद्विष्णु योगिन्याख्या इति
जीर्णाः तास्तिथयः संमुखवामगा न शस्ताः । यथा प्राच्यां गंतुः प्रतिपत्संमुखी दक्षि-
णस्यां गंतुर्वामा पश्चिमायां गंतुः पृष्ठगा उत्तरस्यां गंतुर्दक्षिणा एवं सर्वासु दिक्षु
सर्वोत्तिथयो विचार्यास्तत्र संमुख्यो वामगाश्च तिथयो न शुभाः । अर्थाद्विधिनाः
पृष्ठगाश्च तिथयः शुभाः । उक्तंच स्वरोदये—‘पूर्वस्यामुदयेद्वाही प्रथमे नवमे
तिथौ । माहेशी चोत्तरस्यां तु द्वितीयादशमीतिथौ ॥ एकादश्यां तृतीयायां
कौमारी वह्निकोणगा । चतुर्थी द्वादशी प्रोक्ता वैष्णवी नैर्ऋते तथा ॥ वाराही
दक्षिणे भाने पंचमी च त्रयोदशी । षष्ठी चतुर्दशी चैव इंद्राणी पश्चिमे तथा ॥
पूर्णिमायां च सप्तम्यां वायव्ये चंडिकोदयः । नष्टचंद्रदिनाष्टम्योर्महालक्ष्मीः शि-
वालये ॥’ इति । नष्टचंद्रदिनममावास्या । विजयकल्पलतायाम्—‘पृष्ठतो
दक्षिणे वापि योगिनी गमने हिता । वामसंमुखयोर्नेष्टा वायुमेवं विचितये-
द् ॥’ इति । समरसारे अर्धप्रहरयोगिन्यप्युक्ता । यथा—‘प्राक्सोमानल-
रक्षोवायुः पाशीशदिक्षु दशांतैः । तिथिभिः स्थितिपदयुक्ता अर्धप्रहरा तु
योगिनी शस्ता ॥’ इति । अस्यार्थः । अत्र पूर्वार्धेन योगिन्युक्ता उत्तरार्धेनार्ध-
प्रहरयोगिन्युच्यते ‘स्थितिपदे’ इत्यादिना । पदं स्थानस्थितिः । या तिथिर्य-
स्यां दिशि प्रागुक्तक्रमेणावस्थिता तदिशि तत्तत्तिथिमारभ्य सर्वयोगिन्यस्ते-
नैव क्रमेण तत्तिथिमध्ये वारद्वयं भ्रमंति । यथा द्वितीयोत्तरस्यां योगिनी तां
षोडशधा विभज्य प्रथमो विभागो द्वितीयायाः एवमुत्तरस्यामर्धप्रहरयोगि-
नीसंज्ञः द्वितीयो विभाग आग्नेय्यां । तृतीयाया अर्धप्रहरयोगिनीसंज्ञ इत्य-
ग्निमाः सर्वे विभागाः अर्धप्रहरयोगिनीसंज्ञा ज्ञेया इत्यर्थः । उक्तंच स्वरो-
दये—‘यत्रोदयगता देवी ततो यामार्धभुक्तिगा । भ्रमंती तेन सागौण भवे-
त्तत्कालयोगिनी ॥’ इति । उदयस्थानं देवी योगिनी । विजयकल्पलता-
यामपि—‘यत्रैता उदयं यांति भ्रमंत्येवं तिथिक्रमात् । ततो यामार्धभु-
क्त्यैव योगिन्यः स्वेष्टकालिकाः ॥’ इति । ‘इनवत्तु योगिनी शस्ता’ इति
पाठे स्पष्टार्थम् । स्वरोदये तु वारयोगिन्यप्युक्ता—‘इंद्रचंद्राभिनैर्ऋत्या-
म्यतोयानिले हरो । सूर्यादिषु च वारेषु वर्जयेद्धारयोगिनीम् ॥’ इति फल-
मपि स्वरोदय एव—‘जयदा पृष्ठदक्षस्था भंगदा वामसंमुखी । त्रिविधं
योगिनीचक्रमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥’ इति । त्रिविधत्वं तु तिथियोगिन्यर्ध-
प्रहरयोगिनीवारयोगिनीभेदतः ॥ ३१ ॥

अथ घातलघ्नान्याह—

भूमिर्बन्ध्याद्रिदिकंसूर्याग्निर्ऋतौ केशाग्निसौयकाः ।

मेषादिघातलघ्नानि यात्रायां वर्जयेत्सुधीः ॥ १ ॥

भूमीति ॥ स्पष्टार्थम् । एतदपि यात्रायां वर्ज्यम् ॥ १ ॥

१ इदमपि सटीकं पद्यं निक्षिप्तमेव ।

अथ कालपाशाख्यौ योगौ शालिन्याह—

कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये संमुखे तस्य पाशः ।

रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे संमुखे वर्जनीयौ ॥३२॥

कौबेरीति ॥ कुबेरो देवता यस्याः सा 'सास्य देवता' इत्यण् आदिवृद्धिः अण्णन्तत्वात् ङीप् । कौबेरी उत्तरा दिक् ततः स्यङ्गोपे पंचमी । उत्तरां दिशमारम्भाऽर्काद्ये वारे दिवसे वैपरीत्येन दिक् प्रातिकोम्येन संहारमार्गेण यस्यां दिशि वारेऽस्थितिस्तस्यां दिशि कालः स्यात् । यथा रविवारे उत्तरस्यां कालः सोमे वायव्यां भौमे पश्चिमायां बुधे नैऋत्यां गुरौ दक्षिणस्यां शुके आग्नेय्यां शनौ पूर्वस्यामित्यर्थः । अयमर्थः स्पष्टो रत्नसारे—'रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागे । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैऋत्यकोणके ॥ जीवे च याम्यदिग्भागे शुके चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति । अथ पाशयोग उच्यते । तस्य कालस्य संमुखे संमुखदिशि कालदिशातः पंचमदिशि तस्य कालस्य पाशो गलकर्तनरजुः स्यात् । यथा रविवारे दक्षिणस्यां पाशः सोमे आग्नेय्यां भौमे पूर्वस्यां बुधे ऐशान्यां गुरावुत्तरस्यां शुके वायव्यां शनौ पश्चिमायामित्यर्थः । अथ कलमुच्यते । यात्रायामर्थयात्रायां युद्धयात्रायां समाहारद्वंद्वः । तयोर्यात्रायुद्धयोरुपस्थितयोः सतोस्तौ कालपाशौ गंतव्यदिगवस्थितौ वर्जनीयौ । तद्दिशि न गच्छेदित्यर्थः अर्धाङ्गमभागदक्षिणभागयोः कालपाशौ शुभौ । तत्रापि कालो दक्षिणभागस्य एव शुभः । पाशो वामभागस्य एव शुभ इत्यनुक्तोपि विशेषो ज्ञेयः । उक्तं च स्वरोदये—'वारोत्थः पूर्वदिग्भागे सतः सव्येन मंदगः । यत्रत्यस्तत्र कालः स्यात्पाशास्तस्य तु संमुखः ॥ दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः ॥' इति । सव्येन प्रदक्षिणमार्गेण मंदगः शनैश्चरः अन्यत्र संमुखपृष्ठभागयोः । अयं कालपाशविचारो दिवैव । रात्रौ विशेष उच्यते । तु विशेषे । एतौ कालपाशौ तु रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विपरीतनामकौ चिंत्यौ ज्ञेयौ । दिवा यस्यां दिशि कालस्तस्यां दिशि रात्रौ पाशः दिवा यस्यां दिशि पाशस्तस्यां दिशि रात्रौ कालः । यथा रविवासरे रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश एव सर्ववारेण्वित्यर्थः । उक्तं च—'सौम्यादौ वाममार्गेण रवितः कालसंस्थितिः । तस्संमुखे भवेत्पाशो रात्रौ ज्ञेयो विलोमतः ॥' इति । सोमो देवता यस्याः सा 'सोमाट्टण्' इति देवतार्थे ष्यण् णित्वादादिवृद्धिः 'यस्येति च' इत्यङ्गोपः । ततो 'हलस्तद्धितस्य' इति यङ्गोपः । सौमी उत्तरा दिक् तदादौ सौम्यादौ । ननु वर्ज्यत्वाविशेषाद्वात्रौ किं नाम वैपरीत्येन कृत्यमिति चेत् । उच्यते । गंतव्यदिशि कालो दक्षिणभागस्यः शुभो यथा भवेत्पाशो वामभागस्यः शुभो यथा स्यादित्येवमर्थमुक्तिरन्यथा न शुभ इत्यर्थः । 'दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदि-

गाश्रयः' इति वचनात् । ननु कालपाशयोर्नामवैपरीत्यं स्वरोदयस्थवाक्ये कुतो नोक्तमिति चेत् । सत्यम् । साक्षात् नोक्तं परंतु स्वरोदयकर्तुरभिप्रेतमस्तीत्यनुमीयते । तथाहि । यद्यपि 'धत्तो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवास-रौ' इति कोशात् । 'दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते' इति धर्मशास्त्रोक्तेश्चाहःशब्दस्याहोरात्रपरतैव । तथा 'आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी' इत्यादिषु निशोतिपदोपादानादहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेदकाल-वाचको यथास्ति तथेहापि 'वारोऽह्नः पूर्वदिग्भागे' इत्यत्र वापरः पूर्वदिग्भागे इति वक्तव्येहःशब्दोपादानान्यथानुपपत्त्याहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेदं काल-माह । तेनाहनि दिवसे देवं विचारो नतु रात्रावतस्तत्र वैलक्षण्यं तद्वैलक्षण्यं नाम किं वैपरीत्यमित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तम् 'रात्रावेतौ व्यस्तसंज्ञौ तु चित्यौ' इति । अथ कालपाशप्रसंगात् खंडराहुरुच्यतेऽस्माभिः । यथा स्वरोदये—'यैषां कृष्णे तृतीयायां सप्तम्यां शूलिनो दिशि । दशम्यां धनदाशायां वायव्यां भू-तवासरे ॥ शुक्लपक्षे तु वारुण्यां चतुर्थ्यां समुदेत्यसौ । नैऋत्ये च तथाष्टम्यामे-कादश्यां यमौकसि ॥ आग्नेय्यां पंचदश्यां च मासे राहुदये सति । खंडगत्या भ्रमत्येवं खंडराहुस्ततो मतः ॥' इति । यमौकसि दक्षिणस्यां । शूलिनः ईशानस्य । अतस्तस्यां दिशि तत्तिथौ राहुसद्भावाच्च गंतव्यमिति वाक्यतात्पर्यार्थः । एतासु भद्रातिथिषु भद्रामपहाय तद्विक्तोऽन्यस्यां दिशि सुखेन गंतव्यमिति । खंडे तिथिखंडे तिथ्यर्धे भद्रारहिते यमनं गतिरित्यन्वर्थध्वमपि खंडराहौ प्रतीयते । अथ सूक्ष्मोर्धः यामकाल उक्तः समरसारे—'हालांतकाभसखि-यामदलैस्तु कालः सूर्यादिवासरगतो युधि वर्जनीयः । भासारमे दलति या-मदलानि भानुवार्कमादपि पुनः स्वहितार्थमूहेत् ॥' इति । रवौ हालाका-रोपलक्षितोऽष्टमोऽर्धयामः एवं सोमे तृतीयः भौमे प्रथमः गुरौ चतुर्थः शुके सप्तमः शनौ द्वितीयो युद्धे च वर्जनीय इति पूर्वार्धस्यार्थः । उत्तरार्धे तु सां-हितिका अर्धयामा उक्ताः समस्तशुभकर्मसु निषिद्धाः । ग्रंथकर्त्रापि विवाहप्र-करणेभिहिताः । अर्धयामो नाम दिनस्य रात्रेर्वाऽष्टमो भाग इति । अथार्ध-यामराहुरप्युक्तः स्वरोदये—'इंद्रवायुयमरुद्रतोयामग्निशशिभास्करे । यामार्धमुदितो राहुभ्रमत्येवं दिगष्टके ॥' इति । अयं यामार्धराहुभ्रमो दिवसे रा-त्रौ च तुर्यो ज्ञेयो विशेषानुक्तेः । अथ तत्रैव मुहूर्तराहुरप्युक्तः—'ईशानय-मवातेन्द्रक्षःसोमाग्निवारुणे । पूर्वाह्नेपि भ्रमत्येवमपराह्णेऽप्ययं क्रमः ॥ ज-लाग्निसौम्यनैऋत्यशक्रानिलयमेतरे । पूर्वरात्रे भ्रमत्येव पररात्रेऽप्ययं क्रमः । दिनस्य षोडशांशेन मुहूर्तः परिकीर्तितः । एवं मौहूर्तिको राहुर्जातव्यः सु-खवेदिमिः ॥' इति । दिनस्येत्युपलक्षणं रात्रेरप्येवमेव अर्धमुहूर्तचतुर्थदिगा-णनोक्ता । रात्रौ तु षष्ठषष्ठदिगाणनोक्ता । यन्तु रामवाजपेयिभिः समरसारे उक्तम्—'प्राग्वातांतकशंभुपाशिहुतभुक्पौलस्त्यरक्षोदिशो यामार्धैरगुरद्वि पा-शिककुभोऽसौ षष्ठषष्ठी निशि । पृष्ठे दक्षिणतः शुभो द्विचटिकोसौ तुर्यतुर्याव-ज्ज्वीशावाकपवनेन्द्रराक्षसमरुद्वह्नि प्रतीचीं दिशम् ॥' इति । अत्र यामार्धरा-

हौ दिने प्राच्याः सकाशात्षष्ठपष्ठदिग्गणनोक्ता रात्रौ तु प्रतीच्याः सकाशा-
 च्चैवोक्ता । उत्तरार्धे मौहूर्तिकराहौ तु दिनरात्रिविभागो नोक्तस्तद्दीकाकृता
 भरतेन तथैव व्याकृतश्च यथायथा द्विषदिको मौहूर्तिको राहुः प्रातरारभ्ये-
 शानीतश्चतुर्थचतुर्थदिशं मुहूर्ते मुहूर्ते याति दिनरात्र्योर्द्वात्रिंशन्मुहूर्ता अष्ट-
 दिशां चत्वारो भ्रमास्तत्र क्रमः ऐशानीदक्षिणवायव्यपूर्वनैऋतोत्तराग्नेयपश्चिमा-
 स्थितिः । तदेतन्निर्मूलं मूलवाक्यानुपलंभात् । ननु कस्तर्हि तदुक्तावाशय इति चेत् ।
 सत्यम् । तदेवोच्यते । स्वरोदये हि यामार्धराहौ षष्ठपष्ठदिग्गणनोक्ता मुह-
 र्तेराहौ तु दिने चतुर्थचतुर्थदिग्गणनामभिधाय रात्रौ तु षष्ठपष्ठदिग्गणनोक्ता
 अनुचितेभ्यमभिधाय स्वयं स्वपथे षष्ठपष्ठदिग्गणनामुरसीकृत्य दिनरात्रिविभा-
 गोत्त यामार्धराहुर्लोकः । मुहूर्तेराहुरीशानतश्चतुर्थचतुर्थदिग्भागेन दिनरात्रि-
 विभागमनादत्योक्त इति । अथैवंविधे पाठे मूलांतरं मृग्यं । ऋषीणां तु स्व-
 तन्त्रेच्छापर्यनुयोगानर्हत्वात्स्वरोदय एवमुक्तिः । एतादृशः स्थूलः सूक्ष्मो वा
 राहुः कस्यां दिशि शुभोऽशुभो वेति स्वरोदय एवाभिहितम्—‘संमुखा
 वामसंस्था वा यस्येयं राहुमंडली । पराजयो भवेत्तस्य वादभूतरणादिषु ॥
 यस्य दक्षिणपृष्ठस्या द्रोणा राहुपरंपरा । सहस्रशः शतेनापि परसैन्यं निहंत-
 ति ॥’ इति । समरसारेषि—‘पृष्ठे दक्षे योगिनी राहुयुक्ता पस्वैकोपं श-
 नुलक्षं तिहति । श्रेष्ठं सर्वेभ्यो बलेभ्यस्तदेव संक्षेपोयं सर्वसारोऽप्येषा ॥’
 इति । ननु योगिनीकालपाशवारयोगिनीमृतपक्षखंडराद्धादिभिः स्थूलैर्दोषै-
 रर्थयामराद्धादिभिः सूक्ष्मैश्च स्वरोदयस्यैस्तथा सांहितिकैश्चायनशूलनिषिद्धमा-
 सवारशूलनक्षत्रनिषिद्धनक्षत्रपारिषद्वंद्वमृतपक्षादिभिश्च दोषैर्वात्रादिनानुन्मेष
 एव । तथाहि रवौ पूर्वस्यां वारयोगिनी दक्षिणस्यां पाशो दिवा रात्रौ तु कालः
 पश्चिमायां वारशूलं उत्तरस्यां कालो दिवा रात्रौ तु पाशः विदिशस्तु महा-
 दिगंतर्गतएव ‘प्रादक्षिण्यं चैव मासादिपूर्वा’ इति श्रीपत्युक्तेः । एवं सति
 रविवारे कस्यामपि दिशि यात्रा न स्यादस्ये पुनर्दोषा मृतपक्षादयो विचार-
 णीयाः । एवं सति एवं सोमवारादिष्वपि यथासंभवं दोषा ऊहनीया इति प्रागु-
 क्तदोषवज्ज्ञापिताः । अत्र समाधिः । अयं सर्वोपि स्वरोदयस्यो मृतपक्षयोगिनी-
 कालपाशादिस्थूलसूक्ष्मदोषविचारो युद्धयात्रायामेव बहुधा विचार्यः प्रकर-
 णस्यापि नियामकत्वात् । तथाहि । सर्वेष्वपि स्वरोदयग्रंथेषु नरपतिजयचर्या
 उच्यते । सा च युद्धं विना न संभवति । अतएव स्वरोदयबले प्रोक्तम्—‘पु-
 ष्यैरपि न योद्धव्यं यावद्दीनः स्वरोदयः । स्वरोदयबले प्राप्ते योद्धव्यं शस्त्र-
 कोटिभिः ॥’ इति । तथा चतुरशीतिचक्रांत्युक्तम्—‘एतानि सर्वचक्राणि
 ज्ञात्वा युद्धं समारमेत् । जयेदिह न संदेहः शक्रतुल्येपि वैरिणि ॥’ इति ।
 तथा भूबलेऽप्युक्तम्—‘इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेत्तृणम् । शर-
 यस्तस्य नश्यति सेवा वातहता यथा ॥’ इति । एवं सति सर्वतोभद्रकालवदं-
 सूर्यचंद्रकालानलचक्राणि युद्धएव विचार्याणि यथासंभवमन्येषु शुभमकृत्येष्व-
 पि विचार्याणि । दत्तं च तत्रैव—‘छाभाळाभं सुखं दुःखं जयं चैव पराजय-

म् । चन्द्रकालानले चक्रे ज्ञानं संशयवर्जितम् ॥' इति । तथा 'यथा जन्मवि-
वाहे च संप्राप्ते विग्रहेपि च । घोरकालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारमेत् ॥'
इति । अथ सामान्ययात्रायामप्यावश्यकानावश्यकवशेन यथासंभवं सांहि-
तिकदोषहानिविचार्या । अन्यथा हि सर्वेषां स्वरोयस्थानां सांहितिकानां च
स्थूलसूक्ष्मदोषाणां त्यागो वर्षसहस्रेणापि दुःशकः स्यात् । तत्रापि गुणानां
भूयस्त्वं दोषाणां चाल्पत्वमंगीकृत्य निखिलकृत्यं निर्वाह्यम् । उक्तं च श्रीपति-
ना—'समस्तगुणसंपदां न खलु लब्धिरल्पैर्दिनैर्गुणप्रचुरता ततो बहुमता
च दोषाल्पता । न भूरिगुणसंचये प्रभवतीह दोषाल्पको ह्युदर्चिषि हुताश-
ने सलिलविंदुरेको यथा ॥' इति । तत्रापि महादोषः पापग्रहवेधयुतिकर्तरी-
महापातादिश्रेष्ठदावश्यं वर्ज्य एव । यदि तत्समः प्रतीकारकारको गुणो न भवे-
त् । उभयसंभवे हि प्रबलदुर्बलविचारः कार्यः । तदप्युक्तं श्रीपतिना—
'एकोपि हंति गुणलक्षमपीह दोषः कश्चित्परो यदि गुणोस्ति न तद्विरोधी ।
मधस्य बिंदुरपि पावनपंचगव्यं संपूर्णमत्र कलशं मलिनीकरोति ॥' इत्यास्तां
प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ ३२ ॥

अथ पारिघदंडाख्यं दोषमनुष्टुभाह—

भानि स्थाप्यान्यब्धिदिक्षु सप्तसप्तानलक्षतः ।

वायव्याग्नेयदिक्संस्थं पारिघं नैव लंघयेत् ॥ ३३ ॥

भानीति ॥ अब्धिदिक्षु चतुर्दिक्षु अनलक्षतः कृत्तिकातः सप्त भानि पूर्व-
स्थां स्थाप्यानि मघातः सप्त भानि दक्षिणस्थां स्थाप्यानि अनुराधातः सप्त भानि
पश्चिमायां स्थाप्यानि धनिष्ठातः सप्त भान्युत्तरस्थां स्थाप्यानि तत्र वायव्याग्ने-
यदिगुपनिबद्धा रेखा पारिघदंडः स्यात्तं सर्वथा नैव लंघयेत् । चक्राकृतिरियम् ।
यदाह नारदः—'क्रमाद्विग्वारभानि स्युः सप्तसप्ताभिःक्षतः । पारिघं लंघ-
येदं नाग्निश्चसनदिग्गतम् ॥' इति । कश्यपोपि—'अग्निधिष्ण्यात्सप्त सप्त
क्रमाद्विष्ण्यानि पूर्वतः । वायव्यदिग्गतं दंडं पारिघं तु न लंघयेत् ॥' इति ।
ननु प्रागादिदिक्स्थानां नक्षत्राणां प्रयोजनं किं नोक्तम् । पारिघदंडाख्या-
नार्थत्वं तु धनिष्ठादिचतुर्दशभानि वायव्याग्नेयदिशोः पूर्वभागे स्थाप्यानि ।
मघादिचतुर्दशभानि तयोरेव दिशोः पश्चिमविभागे स्थाप्यानीत्येवमर्थकप-
द्योपनिबन्धनेन स्यात् । उच्यते । स्पष्टवान्नोक्तम् । तथाहि प्राग्द्वारिकैः
कृत्तिकादिकसप्तनक्षत्रैः पूर्वस्थां यात्रा प्रशस्ततमा । एवं दक्षिणस्थां
मघादिसप्तमैः । पश्चिमायामनुराधादिसप्तमैः । उत्तरस्थां धनिष्ठादिसप्तमैः ।
अयमर्थो यात्राप्रकरणे—'क्रमाद्वारभानि स्युः' इति नारदकश्यपाद्युक्ते-
र्लभ्यते । किंच त्रिविधप्रतिशुक्लविचारेपि दिग्द्वारभानामुपयोगोस्ति । यदा-
ह्यात्रिः—'यदिग्गतः समुदयेद्विचरेद्यत्र गोलके । यद्द्वारभेषु विचरेन्निविधं
प्रतिभार्गवम् ॥' इति । श्रीपतिश्च—'विचरति च अचक्रे येषु दिग्द्वारभेषु'
इति । अन्यच्च गृहप्रवेशे पूर्वादिदिग्द्वारेषु गृहेषु तत्तद्विद्मन्क्षत्रैः प्रवेशश्चोक्तः ।

तदुक्तं वसिष्ठेन—‘यद्विद्धारं मंदिरं तद्विगर्हैरुक्तैः स्यात्संनिवेशो न सर्वैः ॥’ इत्यादीनि प्रयोजनानि ध्येयानि । तत्र प्रस्तुते पारिषदंबोकेरेवं ज्ञायते । यद्वनिष्ठादिचतुर्दशभानि प्रागुत्तरदिशोर्यात्रायां प्रशस्तानि । मघादिचतुर्दश भानि दक्षिणपश्चिमदिशोः प्रशस्तानि । तत्र स्वदिशि प्रशस्तमानि अन्यदिशि प्रशस्तानि । यथा मघादिसप्तभानि पश्चिमायामनुराधादिसप्तभानि दक्षिणस्यां प्रशस्तानीत्यर्थः । अतएवाह दुर्गादित्यः—‘प्राग्दिगतैरुदग्दिशमुदगतैः प्राग्दिशं मनक्षत्रैः । दक्षिणपरां तदा दिशमपरगतैर्दक्षिणां यायात् ॥’ इति । भानि राशयो मेघाद्याः नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि । यच्चनेश्वरोऽपि—‘प्राचीमुदग्द्वारिसिरत्र प्राचाप्राग्द्वारभैश्चोदुभिरप्युदीचीम् । तथैव याम्यामपराश्रितैर्भैषांम्याश्रयैश्चाप्यपरां प्रयायात् ॥’ इति । एतेन—‘नो गच्छेदुत्तराशां त्रिदशपतिककुम्भैर्न याम्यप्रतीच्यैः’ इति वदन् महेश्वरः प्रत्याख्यातो भवति । मूलवाक्यानुपलंभात् । किंतु सर्वथा प्रागुदयनक्षत्रैर्दक्षिणां पश्चिमां च नैव गच्छेत् । तथा दक्षिणपश्चिमनक्षत्रैः प्रागुदीचीं च नैव गच्छेत् पारिषदंबसत्त्वात् । यदाह यात्रायां वराहः—‘दिशिदिशि बहुलाद्यास्तारकाः सप्त लेख्याः पवनदहनदिकस्यस्तिर्पणस्युग्रदंडः । सुरपतिरपि कृच्छ्रं याति तं लंघयित्वा नहि भवति विरोधो दिक्षु दंडैकगासु ॥’ इति ॥ ३३ ॥

अथ कस्यचिद्विदिगमनं चिकीर्षितं तदा पृथक्नक्षत्रोपदेशाभावात्तासु विदिक्षु भाग्नेय्यादिषु कैर्नक्षत्रैर्गमनं स्यादित्याशंक्य विदिक्षु नक्षत्राणि आवश्यकत्वे पारिषदंबापवादं च वसंततिलकावृत्तेनाह—

अग्नेर्दिशं नृप इयात्पुरुहूतदिग्भै-

रेवं प्रदक्षिणगता विदिशोऽथ कृत्ये ।

आवश्यकोऽपि परिषं प्रविलंघ्य गच्छे-

च्छूलं विहाय यदि दिक्तनुशुद्धिरस्ति ॥ ३४ ॥

अग्नेरिति ॥ नृपः पुरुहूतदिक प्राची तदुरथैः कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रैः अग्नेर्दिशमाग्नेयीमियाद्वच्छेत् । एवमनेन प्रकारेण प्रदक्षिणगता सृष्टिमार्गेणास्थिता विदिशो नैर्ऋत्यादीर्गच्छेत् । यथा दक्षिणदिक्त्यैर्भैषादिसप्तभिर्नैर्ऋतीं दिशं गच्छेत् । प्रतीचीस्थैरनुराधादिसप्तभिर्भैः वायव्यां गच्छेत् । उदीचीस्थैर्धनिष्ठादिसप्तभिर्भैः ऐशानीं गच्छेदित्यर्थः । यदाह नारदः—‘भाग्नेयीं पूर्वदिक्तसंस्थैर्विदिशस्त्वेवमेव हि ।’ इति । अस्यार्थ स्पष्टमाह गुरुः—‘प्राग्द्वारिकैश्च नक्षत्रैराग्नेय्यां शोभना गतिः । दक्षिणस्थैश्च नैर्ऋत्यां वायव्यां वारुणैरपि । ऐशान्यां दिक्षुदक्तसंस्थैर्यात्रातीव शुभप्रदा ॥’ इति । अथ पारिषदंबापवाद उच्यते—अथेति ॥ आवश्यकं कृत्ये अवश्यकर्तव्ये गमनादिकृत्ये पारिषमपि पारिषदंबमपि प्रविलंघ्य लंघयित्वा नृपो गच्छेत् । परंतु शूलं

वारशूलं नक्षत्रशूलं च विहाय त्यक्त्वा यदि दिक्नुशुद्धिरस्ति स्यात् । अस्ती-
ति स्यादित्यस्यार्थेऽव्ययम् । पूर्वादिचतुर्दिक्षु मेषादयस्त्रिरावृत्ता दिग्नाशयः
स्युस्तएव तस्यांतस्यां दिशि दिग्गमशब्देन व्यवहियंते तेषां शुद्धिः शुभफल-
दातृग्रहानुकूल्यसाहित्यं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘प्रयोजनेष्वात्ययिकेषु
भूपतिर्विलम्ब्य रेखामपि पारिधीं व्रजेत् । विहाय दिक्शूलसमाह्वयानुद्ध्यदि
स्वदिग्गमविशुद्धिराप्यते ॥’ इति । उद्भुशब्देन वारोऽप्युपलक्ष्यते । यतो
चराहेण—‘उल्लंघ्य दंडमपि काममियान्नरेंद्रः शूलं विहाय यदि भस्व विल-
ग्नशुद्धिः ॥’ इत्यत्र शूलं विहायेति सामान्यतोऽभिधानात् । अत्र दिग्नाशी-
नाह नारदः—‘दिग्नाशयः स्युः क्रमशो मेषाद्याश्च पुनः पुनः’ इति । फल-
माह वसिष्ठः—‘पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमादिद्ग्वारराशयः । तत्तच्छुद्धि-
शास्त्रे तद्दिग्वातुः शुभमदाः ॥ तद्गर्गाश्च तदंशाश्च ज्ञातव्या वै तथाविधाः ॥’
इति ॥ ३४ ॥

अथानावश्यकत्वेऽपि पारिघदंडापवादे चिकीर्षिते सर्वदिग्द्वारकनक्षत्राणि
वक्त्रीग्रहस्य केंद्रगत्वादिनिषेधं चेद्वज्रयाह—

मैत्रार्कपुण्याश्विनिमैर्निरुक्ता यात्रा शुभा सर्वदिशासु तज्ज्ञैः ।
वक्त्री ग्रहः केंद्रगतोऽस्य वर्गो लग्ने दिनं चास्य गमे निषिद्धम् ३५

मैत्रार्क इति ॥ मैत्रमनुराधा अर्को हस्तः पुष्यः प्रसिद्धः आश्विनमश्विनी
पुष्यश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः कृत्वा सर्वदिशासु प्राच्यादिचतुर्दिक्षु तज्ज्ञैर्ज्योतिर्विद्भि-
र्नात्रा गमनं शुभा शुभफलदा निरुक्ता । यदाह वसिष्ठः—‘पुष्यार्काश्विन-
मैत्राणि सर्वदिग्द्वारभानि च । सर्वदिक्ष्वपि यात्रायां सर्वकामार्थदानि च ॥’
इति । नारदः—‘पुष्ये मैत्रे करेऽश्विन्यां सर्वांशागमनं शुभम्’ आशा
दिशः । श्रीपतिरपि—‘हस्तः पुष्यो मैत्रमप्याश्विनं च चत्वार्याहुः सर्वदि-
ग्द्वारभानि’ इति । यत्तु बालबोधिण्याम्—‘पूर्वाद्याः शनिचंद्रगीष्पतिबुधा-
दित्येषु शुके कुजे नोगम्याः क्रमशस्तथा परिहरेत्पार्चीं च मूर्छेद्रयोः । याम्ये
च श्रवणादिषट्सु विधिमे पुष्ये प्रतीचीं त्यजेत्सौम्यां चोत्तरफाल्गुनेष्वपि त-
था हस्ते न यायाहुधः ॥’ इति । प्रागादिचतुर्दिक्षु श्रवणाश्विपुष्यहस्तानां
क्रमेण त्याग उक्तः स निर्मूलत्वादुपेक्ष्यः । किंच यद्येषामस्ति निषेधो वसिष्ठा-
दीनामभिमतः स्यात्तदा ‘पुरुहूतदिशं पुरंदरक्षं’ इत्यादिनक्षत्रशूलपथे हि वि-
ष्णुशाके याम्यदिशं त्वजाम्निधिष्यं ज्वलनार्थदिशं विधातृपुष्यौ शूलास्त्राल-
थासौम्यमर्थमार्कं (?) इति । एवमेव वादिनामाशयो व्याख्येयः । बालबोधिनी-
वद्विज्ञं वाक्यं तु दूरापास्तमेव । अन्यच्च पुष्याद्यष्टभानां कचित्सर्वदिग्द्वारि-
कत्वं स्मर्यते । यदाह गुरुः—‘पुष्याश्विहस्तमैत्राणि पौष्णवैष्णवसौम्यभस्म ।
वासवं सर्वदिक्ष्वानु यात्रायां शोभनानि हि ॥’ इति । चराहोऽपि—‘स-
र्वद्वारिकसंज्ञितानि गुरुभं हस्ताश्विमैत्राणि च श्रेष्ठान्यैद्वपौष्णविष्णुवसुभा-
न्याधैः सहाष्टौ सदा’ इति । तत्राष्टानामपि सर्वदिग्द्वारिकत्वं स्मर्यते । चतु-

र्णो का कथा बहुवचनसंवादात् । तत्र मृगरेवतीश्रवणधनिष्ठानां सर्वद्वारि-
 कत्वमावश्यकगमनेऽभ्यनुष्ठानार्थं तत्र यदि पुण्यादीनि भानि दिग्विशेषेण
 स्यजेरन् तदा बहुदिकत्वं स्यात् न सर्वदिकत्वम् । तत्र को विशेषः सर्वदिकत्व-
 बहुदिकत्वयोः । उच्यते । सर्वशब्दः शक्तिवस्तुमात्रवचनः तत्र वस्तुसंघं गृ-
 हीत्वैकस्योपपत्तिः सर्वः पदार्थ इति । तस्यैव द्वित्वे च सर्वो पदार्थो इति
 भवति । सर्वे इत्यत्र तु वस्तुसंघतो न बहुत्वं सर्वशब्देनोच्यते तदेव वचसा
 द्योत्यते । अत्र सर्वे इति बहुवचनेन त्रिचतुरादयः पदार्था उच्यन्ते बहुशब्देन
 त्रय एवोच्यन्ते नाधिकाः । बहूनामंत्रयस्वेत्युक्ते चतुरादिशब्दासन्निधाने त्रय एव
 निर्मम्यन्ते । किमत्र प्रमाणं इति चेच्छृणु । मीमांसायां एकावशोऽध्याये वसं-
 ताप कर्पिजलानालमेतेति वैदिके वाक्यविधारे वसंताप वसंत इत्यर्थः । छां-
 दसम् । कर्पिजलाः पक्षिविशेषाः तानालमेत इत्यात् । तत्र कर्पिजलानिति
 बहुत्वं तावत् गम्यते ते श्यादयः परार्धावधिकाः कर्पिजलास्त्रयो वा चत्वारो वा
 पंच वेति विकल्पेनालब्धव्या उत त्रय एवेति संशयः । तत्रैवं पूर्वपक्षः । कर्पिज-
 लानिति बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्तसंख्या सामान्यरूपेणाभ्यध्यायि तद्विशेषाकां-
 क्षायां सस्यां श्यादिपरार्धान्तातिरिक्तसंख्याविशेषाभावात् श्यादिसंख्याविशेषा
 आक्षिप्यन्ते । नच तत्र त्रयोपि चत्वारोपि पंच हंतव्या इति संख्यांतरमेव तत्र
 प्रतीयते न श्यादयः । नच कर्पिजलत्वावच्छेदकावच्छिन्नाः कर्पिजला हंतव्या
 इति वाच्यातथा सत्येकस्मिन्नेव यागे कृते जगतीतलवर्तिनां सर्वेषां कर्पिजलानां
 विनाशप्रसंगस्तस्माद्यथाप्राप्तानां त्रिचतुरादीनां तेषामेव विकल्पेनालभ इति ।
 उक्तं च जैमिनिना पूर्वपक्षसूत्रेण बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यादिति । सिद्धांत-
 स्तु घटानानयेतिवदुच्चारितस्य बहुवचनांतस्य शब्दस्य चतुरादिशब्दोपादा-
 नमंतरेण त्रित्वमात्रं वाच्यम् । तावतैव बहुत्वोपपत्तेः । अतिरिक्ताक्षेपे च प्रमा-
 णाभावः । तस्मात्त्रय एव कर्पिजला हिंसाः । उक्तं च जैमिनिना—‘प्रथमं वा
 नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्’ इति सिद्धांतसूत्रेण । अतएव बहुत्वं
 त्रित्वे पर्यवस्यतीति लोकोक्तिः साधीयसी । एवं प्रस्तुतेपि विषये दृष्टिः ।
 नच प्रथमोक्तेः साधुव्याख्यानार्थं बहव इत्यादौ प्रवृत्तिगतबहुत्वव्यंजकबहु-
 वचनोपपत्तिः बहुरोदन इत्यत्र बहुवचनं कस्माच्च भवति । सत्यम् । नात्र
 बहुशब्देन संख्योच्यते । किंतु वैपुस्यम् । तस्माद्बहुशब्देन त्रित्वसंख्योच्यते ।
 सर्वशब्देन त्रित्वसंख्या ननु चतुरादिका अतोत्र संतसेदः । ननु पुण्यादीनां
 सर्वदिकत्वे समर्थिते सत्यपि नैव सर्वदिकत्वोपपत्तिः यावत्त वारशूलं मत्वा
 तद्विषयजनादिकत्रयमेवावशिष्यते तेन बहुदिकत्वमेवोपपद्यते इति । उच्यते ।
 नैतावता भवदिष्टं सिध्यति । ‘प्राचीं श्रवणशक्राभ्याम्’ इत्यादिना नक्षत्रवि-
 शेषे दिग्विशेष इत्यादिप्रतीयते वारशूले नायमर्थ उच्यते । रविवारे पश्चिम-
 शूलं सोमे पूर्वस्यादि । अतः बहुदिकत्वसर्वदिकत्वप्रतिपादकयोरन्यतरस्य सर्व-
 दिकत्ववाक्यस्य सबलत्वे निर्णीते तृतीयेन वारशूलेन सर्वदिकत्वं व्याहृतं यद्यपि
 तथापि नियतबहुदिकत्ववाक्यात् सबलमेव । नहि यथा बालिशुग्रीवयोर्युध्य-

मानयोर्भगवता रामेण वालिनि हते वालिनि सुग्रीवापेक्षया दौर्बल्यं मन्यन्ते शू-
 रासिमानिन इति । किंच । दक्षिणाशायां धनिष्ठोत्तरार्धादिपञ्चकं त्याज्यमि-
 त्युक्तं तत्राश्विनीत्यागे धनिष्ठादिषट्कं त्याज्यमित्येवं कस्मान्नोक्तम् । नच प्रेत-
 दाहतृणकाष्ठसंग्रहादिनिषेधार्थं तथाभिधानमिति वाच्यम् । वाक्यान्तरे हि
 प्रतिपदमेव पञ्चकस्य निषेधात् । यदाह वसिष्ठः—‘वसुभस्योत्तरार्धाच्च पञ्च-
 धिष्ण्येषु सर्वदा । याव्यदिग्यायिनां वृणां न मुहूर्तो जयप्रदः ॥’ इति । अ-
 न्यच्चापरे आहुः । पश्चिमे पुष्यस्त्याज्य इत्युच्यते च । श्रीपतिना तु—‘हस्तः
 पुष्य’ इत्यादिना पुष्यस्य सर्वदिग्द्वारगत्यमुक्त्वा नक्षत्रप्रकरणे—‘ग्रहेण विद्वो-
 प्यशुभान्वितोपि विरुद्धतारोपि विलोमगोपि । करोत्यवश्यं सकलार्थसिद्धिं वि-
 हाय पाणिग्रहमेव पुष्ये ॥’ इत्युक्तम् । अत्र हि ‘विलोमग’ इति पदं टीकाकृन्म-
 हादेवो विलोमगः प्रतीच्यादिगमनविरुद्धोपि तत्र शुभ इति शब्दार्थं व्याख्यत्
 तस्यायमाशयः । पुष्यो हि प्राचीनक्षत्रं तदक्षिणस्यां पश्चिमायां वा पारिष-
 त्वं सत्त्वादिदिगमनप्रतिबंधकर्तुं सदापोद्यते । तत्र ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति’
 इति न्यायात्पुष्योपि सर्वदिग्द्वारग एव । यथेवं हस्तेष्वपवादः पुष्यवत्कार्यः
 स्यात्तुल्यन्यायत्वात् । एककर्तृकेनैव वाक्येन सर्वदिग्द्वारत्वे सिद्धे पुनरन्येना-
 भिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मान्नैव शक्यं वक्तुमतः प्रागुक्तमेवोपोद्बलकं सत् ।
 यथेवं कस्तर्हि विलोमग इत्यस्यार्थः । केचिदाहुः । विलोमं विपरीतं गच्छतीति
 विलोमगः । यथा—‘तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः’ इति वराहोक्ते-
 र्यदोत्पातेन विलोमगमित्वं पुष्यस्य स्यात्तदापि न दोषः । यथा भौमस्योष्णा-
 दिपञ्चविधं वक्रत्वमुक्तं तत्रोष्णं वक्रम् । ‘स्वस्वोदयक्षान्धवसेष्टमे वा सप्तम्यगे वा
 क्षितिजे प्रतीपे । तद्वक्रमुष्णाद्वयमेव तत्र वहेर्भयं व्याधिभयं जनानाम् ॥’ इति
 वसिष्ठेन सलक्षणमुक्तम् । तत्रैतादृशं वक्रं न कदाचित्संभवति तथापि
 उत्पातवशाद्गणितविरुद्धापि वक्रगतिः स्यात्तदर्थं फलोपन्यासः । एवं पुष्यवक्रत्व-
 मप्यालोच्यम् । एतद्व्याख्यानं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । यथोष्णस्य वक्रस्यासंभ-
 वस्तथा पितृचरणैष्टोद्वरानंदे भौमचारे सम्यक् प्रतिपादितम् । अन्ये त्वाहुः । वि-
 लोमगोपि विलोमग्रहाधिष्ठितोपि शुभः ‘एकांगलहतं धिष्ण्यं क्रूराक्रांतं च वि-
 द्बभम् । उत्पातदूषितं यत्तद्यात्रायां भंगदं सदा ॥’ इति वसिष्ठादिवाक्यात् ।
 क्रूरस्य वक्रिणो मार्गिणो वा योगो दुष्ट एव । अतएवाशुभान्वितोपि पुष्यः
 सकलार्थसिद्धिदातेत्युक्तम् । अनेन तु सौम्यस्य गुवांर्देवक्रिणो मार्गिणो वा
 दुष्टएवाशुभान्वितोपि अशुभफलदाता न स्यात् । तच्चित्यम् । मूलभूतार्थवा-
 क्यानुपलंभात् । यत् वक्रिसौम्यग्रहयोगेप्यशुभफलदाता पुष्यो न भवेदिति
 ‘क्रूरैर्विद्वो युतो वापि पुष्यो यदि बलान्वितः । विना पाणिग्रहं सर्वमंगले त्विष्टदः
 सदा ॥’ इति । वसिष्ठादिवाक्यान्यप्येवमर्थकानि संति न कुत्रापि विलोमग
 इत्यभिहितम् । किंच सौम्यवक्रिग्रहाधिष्ठितोऽश्विन्यादिभगणश्चेत्तदाऽश्विन्यादे-
 र्दोषवत्ता भवन्मते प्रसज्यते सा चाप्रसिद्धा । अन्यच्च ग्रहाधिष्ठितत्वं लक्षणया

व्याक्रियते मुख्यार्थसंभवे सा प्रयुक्ता । अस्ति च मुख्यार्थसंभवो यदुत्पातादिना नक्षत्रस्य वक्रत्वमिति । अपरे पुनराहुः । विलोमा उत्पातास्तैः सह गच्छतीति विलोमगः त्रिविधोत्पातैर्यदि पुण्यो निहतोपि तदापि शुभ इति । तदपि न । पुण्यस्त्रिविधोत्पातहतो द्रष्ट एव । यदाह वसिष्ठः—‘मृगगणमध्ये सिंहो ह्युदुगणमध्ये तथैव पुण्यश्च । निजबलसहितोप्येवं त्रिविधोत्पातैर्न शक्तिमा-
 निहतः ॥’ इति । तस्माद्विलोमग इत्यस्यार्थश्चित्यः । ननु नक्षत्रविशेषे अधि-
 न्यादौ विहितत्वप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पः । यथा षोडशीग्रहणाग्रहणयोः न पुनरतुल्यबलयोः । यथौदुम्बर्याः सर्ववेष्टनस्पर्शनप्रतिपादिकयोः स्मृत्योः । तत्रहि स्पर्शनस्मृतेः प्रत्यक्षदृश्यो वेदः प्रमाणमौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्वापेदिति । स-
 र्ववेष्टनस्मृतेस्तु प्रत्यक्षदृश्यमूलवेदानुपलम्भः । एतच्च स्मृतिचरणे सम्मगुपपा-
 दितं वार्तिककृता । एवमभिन्यादिविषयकसार्वदिग्द्वारकप्रतिपादकस्य ‘इक्षः पुण्यः’ इत्यस्य वाक्यस्य वसिष्ठादिमुनिवाक्यानि प्रमाणानि । निधेयवाक्यं तु चिंत्यम् । मूलमित्यतुल्यबलत्वाद्विकल्पोपि न संभवति । तस्मान्मैत्रार्क-
 पुण्याभिनानां भानां सार्वदिग्द्वारिकत्वं सिद्धम् । तत्र सर्वशब्दग्रहणाद्वा ‘अग्नेर्दिशं नृप इयात्’ इत्यादिना वा विदिक्ष्वाग्नेयादिदिक्ष्वपि मैत्रादिभिर्या-
 त्रोचितेति भावः । यदाह वसिष्ठः—‘सर्वेस्मिन्नपि समये सर्वासु च दिग्वि-
 दिक्ष्वेव । सार्वद्वारिकधिष्यान्व्यतिशुभवात्पुण्यस्त्रिलनृणां ॥’ इति । अत्र सार्वद्वारिकधिष्यानामेव सर्वकालगामित्वमुक्तम् । रत्नमालायां तु श्रवण-
 मृगशीर्षहस्तपुण्याणामुक्तम् । तच्च गुरुक्तसार्वदिग्द्वारिकत्वाभिप्रायेण । अनु-
 राधाभिन्योस्तु सर्वमतेन सर्वकालगामित्वम् । तदा कालविशेषे निषेधे क्षि-
 प्रग्रहणं अभिनीरहितं ध्येयम् । मृदुग्रहणमनुराधारहितं ध्येयम् । गुरुमते रेवतीरहितमपि । चरग्रहणं धनिष्टाव्यतिरिक्तं गुरुमते एव द्रष्टव्यम् । एवम-
 ष्टानां सार्वदिग्द्वारिकत्वं सर्वकालगमार्थम् । चतुर्णां पुनर्मैत्रादीनां दिक्षु या-
 त्रार्थमपि सार्वदिग्द्वारिकत्वमित्यलमतिप्रसंगेन । वक्त्री ग्रह इति वक्रं विप-
 रीतं गमनं यस्य भौमादेः स वक्त्रीग्रहश्चेत्केंद्रगतः स्यात्स गमे यात्रायां नि-
 षिद्धः । अथवास्य वक्त्रीग्रहस्य लग्ने वर्गः षड्वर्गश्चेत्स्यात्तदापि भंगदः । अथवा
 अस्य वक्त्रीग्रहस्य दिनं वारोपि स्यात् सोपि निषिद्धः । यदाह वराहः—‘एकोपि
 वक्रोपगतो नराणां शुभोऽशुभो वापि चतुष्टयस्थः । वर्गोपि वास्योदयगो वि-
 नाशं बहुप्रकारं कुरुतेऽध्वगानाम् ॥’ इति । श्रीपतिनापि—‘नेष्टश्चतुष्टये
 वक्त्री तद्गोपि विलम्बतः । करोति बहुधा नाशं तद्धारोपि/ म्रियासताम् ॥’
 इति । चतुष्टयं केंद्रम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘एकोपि वक्रगः खेटो लग्नस्थो
 वारिराशिगः । नीचस्थो वा तदंशस्थो यात्राफलविनाशनः ॥’ इति । वारि-
 राशिश्चतुर्थस्थानम् । नारदेनापि—‘विलोमगो ग्रहो यस्य यात्रालग्नोपगो
 यदि । तस्य भंगप्रदो राशस्तद्गोपि विलम्बगः ॥’ इति । तद्गोपिग्रहस्य लग्ना-
 दिस्थितत्वे दोषाधिक्यं सूचयितुम् । तर्हि कस्य चारे गमनं कार्यमित्याह
 वसिष्ठः—‘बलप्रदस्य खेटस्य वारवर्गः शुभप्रदः । इतरग्रहवारादियात्रायाम-

शुभप्रदम् ॥' इति । अत्र केचित् 'नेष्टश्चतुष्टये वक्रः' इति पाठमादृत्य वक्रं मंगलमिति व्याचक्षुः । 'भारो वक्रः क्रूरदृक् चावनेयः' इति वराहोक्तेः । तत्र वक्रमस्यास्तीति वक्रः । अर्शभादिस्वादृक् वक्री ग्रह एवेत्यर्थः । अत्रापि 'एकोपि वक्रगः खेट' इति 'विलोमगो ग्रहो यस्ये'ति च वसिष्ठनारदादिवाक्यान्त्यनुकूलानि । वक्रीति पाठे मत्वर्थीये इतिप्रत्यये सति वक्रीति रूपसिद्धौ भौमस्य गंधोपि नास्ति ॥ ३५ ॥

अथायनशुद्धिर्मिन्द्रवज्राच्छन्दसाह—

सौम्यायने सूर्यविधू तदोत्तरां प्राचीं व्रजेत्तौ यदि दक्षिणायने । प्रत्यग्यमाशां च तयोर्दिवानिशं मिन्नायनत्वेऽथ वधोऽन्यथाभवेत्

सौम्यायन इति ॥ यदि सूर्यचंद्रौ सौम्यायने उत्तरायणे गतौ स्यातां तदा उत्तरां प्राचीं वा व्रजेत् । तद्विमुखा यात्रा शुभेत्यर्थः । यदि तु रविचंद्रौ दक्षिणायनगतौ स्यातां तदा प्रतीचीं दक्षिणां वा व्रजेत् । यदाह पराशरः—'चंद्राकौ दक्षिणगतौ यायाद्याभ्यां परां प्रति । सौम्यायनगतौ यायात्प्राचीं सौम्यां दिशं प्रति ॥' इति । अथ तयोः सूर्याचंद्रमसोर्भिन्नायनत्वे अयनभेदे सति दिवानिशं व्रजेत् । यथा सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा दिवा दिवसे यायात् । यदा चंद्रो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा निशि रात्रौ यायात् । अत्रोत्तरस्यां पूर्वस्या अंतर्भावः दक्षिणस्यां पश्चिमाया इत्यपि ध्येयम् । अत्र संमतिर्विद्यते । अथान्यथा चेत्कुर्यात्तदा वधो मरणं भवेत् । यथामिन्नायनत्वे सति सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं यदि रात्रौ गच्छेत् चंद्रश्च यस्मिन्नयने तां दिशं दिवसे गच्छेत्तदा यातुर्वधो भवेदित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'यात्रेष्टसिद्धिर्दाकैंद्वोरेकायनगयोस्तयोः । मिन्नायनगयोरहि निशि चेदन्यथा वधः ॥' इति नारदोपि—'रवींद्वयनयोर्ग्रहानमनुकूलं शुभप्रदम् । तदभावे दिवारात्रौ यात्रा यातुर्वधोऽन्यथा ॥' इति । तदभावे एकायनत्वाभावे दिवा रात्रौ यात्रा गमनं स्यात् । स्पष्टं व्याख्यानं प्रागवत् ध्येयम् । तदुक्तं रत्नकोशे—'दिनकरकरप्रतप्तां मकरादावुत्तरां च पूर्वां च । यायाच्च कर्कटादौ याम्यामाशां प्रतीचीं च ॥' इति । अतो विलोमदिग्वात्रायां वधः स्यात् । एतस्य नामायनप्रतिलोमयात्रेत्युच्यते । तन्माहात्म्यमाह वराहः—'यातोऽयनस्य प्रविलोमकाष्ठां यः स्यात्स्वतंत्रोपि जितः परेषाम् । स केवलव्याकरणाभियुक्तः काव्यज्ञगोष्ठ्यामिव हास्यमेति ॥' इति ॥ ३६ ॥

अथ राज्ञां यात्रायां संमुखशुक्रदोषमुपजातिकाच्छन्दसाह—

उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्मसंधे । त्रिधोच्यते संमुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात् ॥ ३७

उदेत्तीति ॥ शुक्रखिधा प्रकारत्रयेण संमुख उच्यते मुनिभिरिति शेषः । कथं शुक्रो यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा उदेति काकाशवशेनोदयं करोति अत्र गंतुः पुंसः शुक्रः संमुखः अयमेकः प्रकारः । वा अथवा गोलभ्रमादुत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यत्र यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति गच्छति तत्र गंतुः संमुखः शुक्रः स्यात् अयं द्वितीयः प्रकारः । यत्रशब्दोऽनुवर्तते । अथ यत्र ककुब्मसंघे प्राच्यादिदिशि कृत्तिकादिन्यासवशेन यदिह्नक्षत्रे चरति तत्र दिशि गंतुः संमुखः शुक्रः स्यात् अयं तृतीयः प्रकारः । यदाहा-
त्रिः—‘यदिगातः समुदयेद्विचरेष्वत्र गोलके । यद्द्वारभेषु विचरेन्निति प्रतिभार्गवम् ॥’ इति । एवं प्रकारत्रयेण शुक्रसंमुख्ये निर्णयति उदयगतशु-
क्रदोषाधिक्यमाह यत्रोदित इति । तुविशेषे । एवमशब्दो मिश्रक्रमो दिश-
मित्यनेन संबध्यते । यस्यां दिश्युदितः शुक्रो दृश्येत तां दिशमेव न यायात्
गच्छेत् । अन्यदिश्यपि यथासंभवं न यायात् । यदाह श्रीपतिः—‘उदयति
दिशि यस्यां याति यत्र भ्रमाद्वा विचरति च भचके येषु दिग्द्वारभेषु । त्रि-
विधमिह सितस्य प्रोच्यते संमुखत्वं मुनिभिरुदय एव ख्यते तत्र यत्ना-
त् ॥’ इति । स्पष्टार्थं पद्यम् । याति यत्र भ्रमाद्वेति । अत्र केचित् । स्वोदय-
काकाशदक्षिणं प्राच्याद्यष्टदिक्षु प्रहराष्टकेन सूर्यवच्छुकोपि भ्रमति । सूर्य-
भ्रमणं च वसंतराजेनोक्तम्—‘दग्धा दिगैर्द्वी ज्वलिता दिगैशी प्रभूमित्वा
वानलदिवप्रभाते । प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन भुंके दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्त्वा विवस्वदासा भवति प्रदीप्ता । संधूमितायां
सविता प्रयाता शेषा दिगताः खलु पंच शांताः ॥’ इति । अनेन सूर्यभ्रमण-
प्रकारेण शुक्रोपि यस्यां दिशि स्यात् सा दिक् गंतुः संमुखा स्यात् । अतस्त-
स्मिन्प्रहरे सापि दिक् स्याज्येत्यर्थं इत्याहुः । तत्र । वसंतराजे हि सूर्यभ्रमणव-
च्छुक्रभ्रमणमप्यवसेयमित्येवंविधशुक्रातिदेशवाक्याभावात् । तस्मात् भ्रमा-
दिति गोलभ्रमादित्येव व्याकर्तव्यं । अत्रार्थेऽत्रिरप्यनुकूलस्तद्वाक्यं च प्रागुप-
न्यस्तम् । प्रतिशुक्रदोषफलमाह चराहः—‘प्रतिशुक्रनुचाशनिवृष्टिहतादि-
ग्वधं कुरुते नृपतेर्गमने । मदिरामुदिता मदनाकुलिता प्रमदेव कुलं परवे-
द्भगता ॥’ इति । नारदोपि—‘मूढे शुके कार्यहानिः प्रतिशुके पराजयः’
इति । ननु वधूपवेशप्रकरणे ‘दैत्येज्यो ह्यमिमुखदक्षिणे न शस्तः’ इति पद्येन
शुक्रसंमुख्यदोषनिराकरणार्थं पुनरभिधानम् । किंच आवश्यकयात्रायां य-
त्रोदितस्त्रामेव दिशं नेयात् । तथा सति ‘पश्चादभ्युदिते शुके यायात्प्राचीं
स्योत्तराम् । प्राच्यामभ्युदिते शुके प्रतीचीं दक्षिणां दिशम् ॥’ इति वसि-
ष्ठवाक्यमपि यथासंभवमादरणीयं च भवति । अनेन संमुखशुक्रव्यतिरिक्त-
दिग्यात्राम्युपगमात् । किंच वधूपवेशप्रकरणे शिवादीनां विशेषफलाभिधानं
कृतं ननु सामान्यतो यात्रासाधारण्येनान्येषामपि राजादीनां कृतम् । अत-
एव यस्य विशेष्य पुनरप्यपेक्षा नास्ति ‘नगरप्रवेशविषयाशुपद्रवे’ इति ‘मृगं-
शिरोवत्स’ इति चाभिहितस्य संमुखशुक्रापवादस्याभिधानमत्र पुनर्न कृतमे-

तेनैव सिद्धेः । अथैवंविधेऽपि शुक्रसांमुख्येऽवश्यकर्तव्ये च गमने शांति माह वसिष्ठः—‘तद्दोषशमनार्थाय शांतिं वक्ष्ये समासतः । कृत्वा शांतिं प्रयत्नेन पश्चात्सर्वं समाचरेत् । भृगुलभ्रे भृगोवारे भृगोर्वर्गे भृगूदये । उपोष्य भृगुवारेऽपि यावच्छुक्रोदयं प्रति ॥ रजतेन च शुद्धेन कारयेत्प्रतिमां भृगोः । लिखेदष्टदलं पद्मं कांस्यपात्रे च तंदुलैः ॥ शुक्रसूक्ष्मांबरैर्वेष्ट्य प्रतिमां तत्र पूजयेत् । शुक्रपुष्पाक्षतैर्गंधैर्मुक्ताहारैर्विचित्रितैः ॥ उपचाराणि कार्याणि शुक्रं ते अन्यदित्यूचा । तन्मंत्रेण जपं कुर्यात्सम्यगष्टोत्तरं शतम् ॥ कर्मांते तेन मंत्रेण भक्त्या चार्घ्यं प्रदापयेत् । श्वेतगंधाक्षतैः पुष्पैः क्षीरमिश्रेण वारिणा ॥ दैत्यमंत्री दिवादर्शी चोशना भार्गवः कविः । श्वेतोऽथ मंडली काव्यो विधिस्थो भृगवे नमः ॥ दत्त्वेत्यर्घ्यं प्रयत्नेन प्रार्थयेदेव भक्तितः । अनेनैव च मंत्रेण प्रांजलिः प्रणतः स्थितः ॥ त्वपूजयानया शुक्रं संमुखत्वसमुद्भवम् । दोषं विनाशाय क्षिप्रं रक्ष मां तेजसां निधे ॥ इति प्रार्थ्यं प्रयत्नेन प्रतिमां मृषणान्विता । दैवज्ञायैव दातव्या श्वेताश्वसहितैव च ॥ शिष्टेभ्यो दक्षिणां दद्याद्यथावित्तानुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत बंधुभिः ॥ इतरेषां ग्रहाणां च पूजां कुर्यात्प्रयत्नतः । तत्तत्संमुखजो दोषस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥ सूर्याय कपिलां दद्याच्छंखं चंद्रमसे तथा । कुजाय वृषभं दद्यात्स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । गुरवे पीतवस्त्रं चाश्वं सितायासिताय गाम् । एवं प्रयत्नतः कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥’ इति । शुक्रवदितरग्रहसांमुख्ये तत्तद्विगस्वशास्त्रोक्तवैदिकमंत्रैः पूजादिकं विधेयम् । अस्मादेव शांतिकथनज्ञापकादितरसांमुख्येऽपि सांमुख्याभिधायकं वाक्यं विनैव किंचिद्दोषोऽस्तीत्यनुमीयते । बुधसांमुख्यदोषं तु स्वयमेव वक्ष्यति । भौमसांमुख्यदोषं कंठतो वसिष्ठ एवाह तद्वाक्यमधुनैव प्रदर्शयिष्यत इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । दीपिकायां तु दानमेवोक्तम्—‘सितमश्वं सितं छत्रं हेम मौक्तिकसंयुतम् । ततो द्विजातये दद्यात्प्रतिशुक्रप्रशांतये ॥’ इति । एतच्छांतिप्रकाराशक्तौ श्रेयम् ॥ ३७ ॥

अथैवं संमुखशुक्रदोषमभिधायेदानीं तस्यैव वक्रास्तादिदोषं सापवादमुपजातिकयाह—

वक्रास्तनीचोपगते भृगोः सुते राजा व्रजन्त्याति वशं हि विद्विषाम् । बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन्निपूज्येन्नैव जयः प्रतीदुजे ॥३८॥

वक्रास्तेति ॥ भृगोः सुते शुक्रे वक्रोपगते अस्त्रोपगते वा । उपलक्षणत्वाद्बुधयुद्धपराजिते वर्णरहिते वा सति राजा परराष्ट्रं व्रजन् सन् हि निश्चयेन विद्विषां शत्रूणां वशं याति । निबद्धो भवतीत्यर्थः । यदाह भारद्वाजः—‘विवर्णे विजिते नीचे वक्रिते वा सितेऽस्तगे । शत्रुग्रहयुते वापि तदंशे तक्षिरीक्षिते ॥ यात्रां नैव प्रकुर्वीत लक्ष्म्यायुर्बलहानिदाम् ॥’ इति । श्रीपति-

रपि—‘नीचगग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगते वा । प्रस्थितो नरपतिः प्रबलोऽपि क्षिप्रमेव वशमेति रिपूनाम् ॥’ इति । अत्र विशेषमाह लघुवसिष्ठः—‘शुक्रे वास्तंगते जीवे चंद्रे वास्तमुपागते । तयोर्बाह्वे वार्धके च सा यात्रा भयरोगदा ॥’ इति । अथ शुक्रापवाद उच्यते बुध इति । तत्र शुक्रास्ते यदि बुधोऽनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थो भवेत्तदा संचलन् गच्छन् राजा रिपून् शत्रून् जयेत् । यदाह श्रीपतिः—‘एवंविधे ह्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती’ इति । अपवादांतरमप्याह नारदः—‘नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः । यातुर्भगप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः ॥’ इति । नैवेति । प्रतीदुजे बुधसंमुखत्वे सति गंतुं राज्ञो नैव जयः किंतु पराजयः । यदाह नारदः—‘प्रतीदुजकृतं दोषं हंतुं शक्ता ग्रहा नहि’ इति । वसिष्ठोपि—‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योपि हतसैन्यो निवर्तते ॥’ इति । अयं च प्रतिशुक्रादिविचारः नृणां प्रथमगमने राज्ञां तु विजययात्रामाहुः । तथाच रैभ्यः—‘प्रतिशुक्रादिदोषोयं नूतने गमने नृणाम् । राज्ञां विजययात्रायां नान्यथा दोषमावहेत् ॥’ इति । आदिशब्दाच्छुक्रास्तप्रतिभौमप्रतिबुधा गृह्यन्ते तेषामप्येवंविधे विषये दोषः ॥३८॥

अथ कालविशेषे प्रतिशुक्रापवादं शुक्रास्ते च विशेषं शालिनीछंदसाह—

यावच्चंद्रः पूषभात्कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽधो न दुष्टोऽग्रदक्षे ।

मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत्संमुखत्वेऽपि तस्य ३९

यावदिति ॥ चंद्रो यदा पूषभाद्रेवतीनक्षत्रादारभ्य कृत्तिकाद्ये पादे रेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकाप्रथमचरणे यावच्चंद्रस्तिष्ठति तावच्छुक्रोऽधो ज्ञेयः । दृष्टोपि शुक्रो दर्शनकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदेवाह—न दुष्ट इति । शुक्रोऽधो यदा भवेत्तदा अग्रे संमुखे दक्षिणभागे च दुष्टो न स्यात् यदाह । पराशरः—‘पोष्णादिवह्निभाचांघ्रि यावत्तिष्ठति चंद्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदधः संमुखे गमनं हितम् ॥’ इति । मध्येमार्गमिति । मार्गस्य मध्ये मध्येमार्गम् ‘पारे मध्ये षष्ठया वा’ इत्यव्ययीभावः समासः । पूर्वपदस्यैवंतत्त्वं निपातनात् पारे मध्ये इति । सुमुहूर्तप्रस्थितो राजा मार्गमध्ये यदि शुक्रास्ते भवेत्तावत्कालं तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत् यावच्छुक्रोऽधो भवेत् । यदि शुक्रो गंतुं राज्ञः संमुखो देवात्तावत्तस्य शुक्रस्य संमुखत्वेपि तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत् । उपलक्षणत्वाद्दुरावप्येवंविधे द्रष्टव्यम् । यदाह पराशरः—‘जीवः शशांकः शुक्रो वा मार्गमध्येऽस्तगो यदि । तत्रैव निवसेद्राजा यावदभ्युदितो भवेत् ॥’ इति । उदयादनंतरं यदि संमुखः शुक्रस्तदापि स्थेयमिति प्राग्वचनाज्ज्ञायते । ततः शुक्रास्तापेक्षायां तत्रैव स्थितिः । ततः शुक्रोदयमपेक्ष्य तं च पृष्ठतः कृत्वाग्रे सुमुहूर्ते वा गच्छेदित्यनुक्तं सिद्धमप्येतत्सर्वं ज्ञायत इति । एवं मध्येमार्गं बुधास्तश्चेत्स्यात्तदा दोषाभावः । सामान्यविशेषवाक्याभावात् । यदा तु म-

ध्येमागौ बुधोदयो भवेत्स च पुनः संमुखः स्यात्तदा दोष एव । उक्तं च वसिष्ठेन—‘संमुखे चंद्रजे यत्र मार्गमध्योदितो यदि । यावदसंगते तस्मिन्नावत्तत्रैव संवसेत् ॥’ इति ॥ ३९ ॥

अथैवं महतायासेन दिनशुद्धिमभिधायेदानीं लग्नशुद्धिं वक्तुकामस्याव-
प्रयाणेऽतिष्ठलग्नमनुष्ठमाह—

कुंभकुंभांशकौ त्याज्यौ सर्वथा यत्नतो बुधैः ।

तत्र प्रयातुर्नृपतेरर्थनाशः पदेपदे ॥ ४० ॥

कुंभेति ॥ स्पष्टार्थमिदं पथम् । यदाह नारदः—‘निचो निखिलया-
त्रासु घटलग्ने घटांशकः’ इति । श्रीपतिरपि—‘नेष्टः कुंभोप्युद्गमंऽशस्थितो
वा’ । इति वराहोपि—‘न कुंभलग्नं शुभमाह सत्यो न भागमेदाद्यवना
वदन्ति’ इति ॥ ४० ॥

अथान्यदा तदतिष्ठलग्नं शुभफलदलग्नं च मंजुभाषिणीलं दसाह—

अथ मीनलग्न उत वा तदंशके चलितस्य वक्रमिह वर्त्म जायते ।

जनिलग्नजन्मभपती शुभग्रहौ भवतस्तदा तदुदये शुभो गमः ४१

अथ मीन इति ॥ मीनलग्ने वा सत्यपि लग्नांतरे तदंशे मीनांशे वा च-
लितस्य राज्ञो वर्त्म वक्रं स्यात् । तदाह नारदः—‘वक्रः पंथा मीनलग्ने
यातुर्मीनांशकेपि वा’ इति । श्रीपतिरपि—‘वक्रः पंथा मीनलग्नेऽशके वा
कार्यो सिद्धिः स्याद्वृत्तिश्च तस्य’ इति । दुर्गादित्यः—‘मीनोदये गमन-
मन्यगृहोदयेपि मीनांशके कुंडिलमेव च निष्फलं स्यात्’ इति । एवमशुभल-
ग्नमभिधायेदानीं शुभलग्नान्युच्यन्ते—जनीति । जनिर्जन्मकालीनलग्नं जनिलग्नं
जन्मभं जन्मराशिः तयोर्जन्मलग्नराश्योः पती स्वामिनौ शुभग्रहौ चेदुदये लग्ने
भवतस्तदा गमो गमनं शुभः स्यात् । जन्मलग्नं जन्मराशिश्च यात्रालग्नं शुभ-
मिति प्रागेवाभिहितम् ‘जननराशितनू यदि लग्नगे’ इति । अर्थाजन्मलग्न-
जन्मराशिस्वामिनौ पापग्रहौ यदि यात्रालग्नं स्यातां तदा तादृशे लग्ने गमनं
शुभफलदमित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘जन्मराशौ लग्नगते तदीशे वा विल-
ग्नगे । अभीष्टफलदा यात्रा राशीश्वेच्छुभग्रहः ॥’ इति । ननु । ‘जन्मरा-
श्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥’
इति वृद्धनारदेन जन्मराशेर्नात्रालग्नवस्थितौ निषेधोऽसिंहितः । सत्यम् ।
राशेः पापग्रहस्वामित्वे दोषो न । शुभस्वामित्वे प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यस्वर-
सात् । एवं जन्मलग्नोदयः शुभ इत्यपि जन्मलग्नस्य शुभग्रहस्वामित्वे शुभ-
फलता न पापस्वामित्वे इति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

अथान्यदतिष्ठं लग्नं रथोद्धतालं दसाह—

जन्मराशितनुतोऽष्टमेऽथवा स्वारिभाच्च रिपुमे तनुस्थिते ।

लग्नगास्तदधिपा यदाथवा स्युर्गतं हि नृपतेर्मृतिप्रदम् ॥ ४२ ॥

जन्मराशीति ॥ स्वस्य जन्मराशेर्जन्मलम्बाच्चाष्टमे राशौ लग्नस्ये सति तथा स्वारिभात् जिगमिषतः स्वशत्रोर्भाद्राशेर्लम्बाच्च रिपुमे षष्ठराशौ तनुस्थिते वा सति, अथवा स्वराशिलम्बाभ्यामष्टमभवने स्वशत्रोर्जन्मराशिलम्बाभ्यां षष्ठमभवने तेषां स्वामिनो यात्रालग्नगताः स्युर्यदा तदा राज्ञो मृतिप्रदाः । यदाह श्रीपतिः—‘जननसमयलग्नाब्धेधने जन्मभाद्वा निजरिभवनाद्वा शत्रुमे लग्नयाते । पतिभिरुत तदीयैर्लग्नतः पार्थिवानां गमनमय विषं वा भक्षितं तुल्यमेव ॥’ इति । विषं वा भक्षितं मरणप्रदमित्यर्थः । वसिष्ठेन तु स्वजन्मराशिलम्बाभ्यां द्वादशभवनमपि निषिद्धमुक्तम् । यथा—‘स्वाष्टलग्ने लग्नगते राशौ वा लग्नगे सति । यातुर्भगो भवेत्तत्र द्वादशे वाथ लग्नगे ॥’ इति ॥४२॥

अथान्यच्छुभलग्नं शालिन्याह—

लग्ने चंद्रे वापि वर्गोत्तमस्ये यात्रा प्रोक्ता वाञ्छितार्थैकदात्री ।
अंभोराशौ वा तदंशे प्रशस्तं नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि ॥४३॥

लग्न इति ॥ मीनकुंभव्यतिरिक्ते यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्गोत्तमस्ये वर्गोत्तमनवांशगते सति वा अथवा चंद्रे वर्गोत्तमस्ये सति यात्रा वाञ्छितार्थस्य मनोभीष्टार्थस्यैकाद्वितीया दात्री । यदाह वसिष्ठः—‘वर्गोत्तमांशगे लग्ने स्वयवापि सुधाकरे । यात्रा कामदुघा यातुर्माता पुत्रस्य वै यथा ॥’ इति । वै निश्चयेन । अथ नौकायात्राया असाधारणत्वेन लग्नमुच्यते—अंभोराशाविति । जलचरराशौ लग्नगते सति अथवा लग्नांतरे तदंशे जलचरांशे सति नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि स्यात् । यदाह नारदः—‘जलोदयो जलांशोपि जलयाने शुभप्रदः ।’ इति । दुर्गादित्योऽपि—‘नौयानमप्यभवनेषु विलग्नगेषु कुर्यात्तथान्यगृहगेषु तदंशगेषु’ इति । वराहोऽपि—‘नौयानमिष्टं जलराशिलग्नं तदंशके बान्यगृहोदयेपि ।’ इति । पुतेन संमतिदर्शनेन लग्ने चाप्यंशे च नौयानमिष्टमिति श्रीपतिवाक्यं च आप्ये इति पदच्छेदेन स्पष्टार्थमपि चापसंबन्धिनि लग्ने धनुर्लग्ने धनुरंशे च नौकायानमिष्टमित्येवं केचिद्व्याकुर्वते तद्व्याख्यानमपाकृतं भवति । किंच तादृशे वाक्यार्थे क्रियमाणे मूलवाक्यानुपलंभः प्रयोगाशुद्धिश्च स्यात् । चापशब्दात् ‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्’ इति वृद्धसंज्ञकात् ‘वृद्धाच्छः’ इति विहितस्य शैबिकच्छप्रत्ययस्येयादेशे चापीय इति पाठ्यं स्यात्तथा च पाठे छंदोभंगः स्यात् ॥ ४३ ॥

अथ मेषादीनां दिगनुलोमप्रतिलोमराशीनां लग्नावस्थितौ फलमिद्वज्रा-
छंदसाह—

दिग्द्वारमे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारणी च ।
हानिं विनाशं रिपुतो भयं च कुर्यात्तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने ॥४४॥

दिग्द्वारमे इति ॥ दिग्द्वारभानि मेषादिराशयस्तद्विलग्नगेषु गंतव्यदिगव-

स्थितेषु सत्सु यात्रा प्रशस्ता । प्रशस्तत्वमेवाह—अर्थदात्री जयकारिणी चेति ।
 यथा मेषः पूर्वस्यां वृषो दक्षिणस्यां मिथुनः पश्चिमायां कर्कटः उत्तरस्यां एवं
 सिंहादयो धनुरादयश्च पूर्वादिषु ध्येयाः । यदाह वसिष्ठः—‘पूर्वादिदिक्षु
 मेषाद्याः क्रमाद्विद्वारराशयः । दिग्द्वारराशयः सर्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः ॥’
 इति । हानिमिति । दिक्प्रतिलोमलभे विपरीतदिगवस्थिते लभे सति यथा
 पश्चिमायां मेषः उत्तरस्यां वृषः पूर्वस्यां मिथुनः दक्षिणस्यां कर्कः ।
 एवं पुनः पश्चिमादिषु दिक्षु सिंहादयो धनुरादयश्च ज्ञेयाः । तादृशे
 लभे गंतुः पुंसो यात्रा हानिं द्रव्यादिनाशं रिपुतः शत्रुतो भयं च कुर्यात् ।
 तथाशब्दः पादपूरणे । उक्तं च वसिष्ठेन—‘दिग्द्वारभे लग्नगते यात्रार्थविज-
 प्रदा । लभे दिक्प्रतिलोमे सा हानिदा शत्रुभीतिदा ॥’ इति । बृहद्यात्रायां
 चराहोऽपि—‘यातव्यदिक्नुगतस्य सुखेन सिद्धिर्व्यर्थश्चमो भवति दिक्प्रति-
 लोमलभे’ इति ॥ ४४ ॥

अथ शुभलग्नान्येव वसंततिलकाछंदसाह—

राशिः स्वजन्मसमये शुभसंयुतो यो

यः स्वारिभान्निधनगोऽपि च वेशिसंज्ञः ।

लग्नोपगः स गमने जयदोऽथ भूप-

योगैर्गमो विजयदो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

राशिरिति ॥ जिगमिषोः पुंसः स्वजन्मसमये यो राशिः शुभग्रहैश्चंद्रबु-
 धगुरुशुक्रैः संयुतोऽस्ति स राशिश्चेद्यात्रालग्नोपगः स्यात् । अथवा स्वारिभात्
 स्वशत्रोर्भे राशिर्लग्नं वा ततोऽष्टमो यो राशिः स चेद्यात्रालग्नोपगः स्यात् । अथवा
 यो राशिर्वेशिसंज्ञः सूर्याक्रांतराशेर्द्वितीयो राशिर्वेशिसंज्ञः स चेद्यात्रालग्नो-
 पगः स्यात् तदा स राशिर्गमने जयदः स्यात् । यदाह नारदः—‘यो ग्रहो
 जन्मनि शुभो यो राशिर्वेशिसंज्ञकः । तावुभौ जन्मलग्नं च यात्रायां शुभदं
 त्रयम् ॥’ इति । शुभः शुभग्रहयुतः । यदाह श्रीपतिः—‘यः स्वजन्मनि
 शुभग्रहाश्रितो यश्च राशिरिह वेशिसंज्ञकः । यः स्वशत्रुभवनाच्च नैधने लग्नगः
 स गमने शुभावहः ॥’ इति । वसिष्ठः—‘शत्रोरष्टमलग्ने वा राशौ वापि
 विलग्नगे । तदीशस्थितलग्ने वा यातुः शत्रुक्षयः सदा ॥’ इति । वेशिलक्ष-
 णमाह चराहः—‘दिनकरयुतान्नाद्वितीयो वेशिः’ इति । अथवा भूपयोगै-
 र्जातकोक्तयात्रालग्नवस्थितै राजयोगैर्गमो मुनिभिर्विजयदः प्रोक्तः । यदाह
 नारदः—‘ये नृपा यांस्तरीजेतुं तेषां योगैर्नृपाहुयैः । उपैति शान्तिं कोपाग्निः
 शत्रुयोषाश्रुवारिमिः ॥’ इति । चराहोऽपि—‘जातकोक्तनृपयोगगतानां प्रति-
 दिनं भवति राज्यविवृद्धिः । वातघूर्णितमिवार्णवयानं पल्वले तु समुपैति
 बिनाशम् ॥’ इति । तेच राजयोगा बृहज्जातके सारावल्यां टोडरानंदे च
 संस्तुतस्तत एवावधार्याः ॥ ४५ ॥

अथ लालाटिकयोगान्वक्तुकामस्तावद्विक्स्वामिन उपजातिकयाह—

सूर्यः सितो भूमिसुतोऽथ राहुः शनिः शशी ज्ञश्च बृहस्पतिश्च ।
प्राच्यादितो दिक्षु विदिक्षु चापि दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टाः

सूर्य इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह वसिष्ठः—‘दिगीश्वरा भास्कर-
शुक्रभौमराहर्किचंद्रशसुरार्चिताः स्युः’ इति ॥ ४६ ॥

अथ दिगधीशकथनप्रयोजनं तनुमध्याछंदसाह—

केंद्रे दिगधीशे गच्छेदवनीशः ।

लालाटिनि तस्मिन्नेयादरिसेनाम् ॥ ४७ ॥

केंद्रे इति ॥ दिक्स्वामिनि सूर्यः सित इत्यादिनोक्ते केंद्रे केंद्रवर्तिनि सति
अवनीशो राजा गच्छेत् । तस्मिन् दिगधीशे लालाटिनि सति अरिसेनां ने-
यान् गच्छेत् । यदाह श्रीपतिः—‘ललाटगेन प्रवसेदिगीशे गंतव्यमस्मिन्
खलु कंटकस्थे’ इति ॥ ४७ ॥

अथ लालाटिकयोगान्शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः

कर्मस्थोऽथ तमो नवाष्टमगृहे सौरिस्तथा सप्तमे ।

चंद्रः शत्रुगृहात्मजेऽपि च बुधः पातालगो गीष्पति-

र्वित्तभ्रातृगृहे विलग्नसदनालालाटिकाः कीर्तिताः ॥ ४८ ॥

प्राच्यादाविति ॥ प्राच्यादौ प्राच्याष्टदिक्षु क्रमेण विलग्नसदनादिषु
भावेषु सूर्यादिग्रहस्थित्या लालाटिकाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा तनौ लग्न-
स्थस्तरणिः सूर्यः प्राच्यां गंतुर्लालाटिकः । एवमाग्नेय्यां भृगुसुतो लाभव्यये
एकादशद्वादशस्थाने लालाटिकः । कर्मस्थो दशमस्थो भूसुतो मंगलो दक्षि-
णस्थाम् । तमो राहुरष्टमनवमस्थानस्थितो नैर्ऋत्याम् । सौरिः शनिः सप्त-
मस्थः पश्चिमायाम् । चंद्रः शत्रुगृहात्मजे षष्ठपंचमस्थो वायव्याम् । बुधः
पातालगश्चतुर्थस्थानस्थ उत्तरस्थाम् । गीष्पतिर्बृहस्पतिर्वित्तभ्रातृगृहे द्वितीय-
तृतीयस्थानस्थ ईशान्यां लालाटिक इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘लग्नस्थो भास्करः
प्राच्यां दिशि यातुर्ललाटगः । द्वादशैकादशे शुक्र भाग्नेय्यां तु ललाटगः । दश-
मस्थः कुजो लग्नाध्याम्यायां तु ललाटगः । नवमाष्टगतो राहुर्नैर्ऋत्यां तु लला-
टगः ॥ लग्नात्सप्तमगः सौरिः प्रतीच्यां तु ललाटगः । षष्ठपंचमगश्चंद्रो वा-
यव्यां च ललाटगः ॥ चतुर्थस्थानगः सौम्य उत्तरस्थां ललाटगः । द्वित्रिस्था-
नगतो जीव ऐशान्यां तु ललाटगः ॥ लालाटिदिक्पतिं त्यक्त्वा जीवितेषु-

व्रजेवृषः' इति । वराहोऽपि—'लघ्ने भानुः सुतरिपुगतश्चंद्र भारो नभःस्थः पातालस्थो हिमकरसुतः स्वत्रिगो देवमंत्री । तद्वच्छुक्रो व्ययभवगतो भास्करिः सप्तमस्थो राहुर्नित्यं निधननवगः स्वां दिशं वारयंति ॥' यत्तु वसिष्ठ-वाक्ये—'राशीनेके द्वाविनाक्रांतराशेरप्रादक्षिण्याद्विन्यसेद्विग्विद्विष्णु । यद्वि-प्राप्तौ लघ्ने संमुखत्वं तद्विग्यानुर्मृत्युदस्तद्विगीशः ॥' इति । तदयुक्तं प्रति-भाति । तथाहि सूर्याधिष्ठितराशेरप्रादक्षिण्येन द्वादशराशिचक्रे दिश्येको वि-दिशि द्वावित्येवं व्यस्ते 'सूर्यः सितः' इत्यादिना प्राच्याद्यष्टदिक्षु ग्रहण्याससहिते सति सूर्याक्रांतराशेषेचतुर्थो बुधस्तदोत्तरस्यां लालाटिकः स्यात्स चासंभवनी-यो नहि केनापि गणितप्रकारेण सूर्याचतुर्थो बुधः स्यात् । अतएव वराहोपि—'चतुर्थंभवने सूर्याज्जसितौ भवतः कथम्' इति । अन्यच्च सूर्याधिष्ठितराशेः स-प्तमः शनिः पश्चिमायां लालाटिकः । ततएव दशमस्थो भौमो दक्षिण्यां । एवमेव सर्वेऽपि ग्रहाः लालाटिका इत्यापद्येत । इष्यते च लग्नराशेरेव । एवं सति सकलमुनिविरोधश्चापतेत् । तस्माद्वसिष्ठसंहितापुस्तके 'इनाक्रांतराशेः' इति लेखकभ्रमसंभूतपाठः । तस्मात् 'राशीनेकेद्वावितो लग्नराशेः' इति पाठः साधीयान् कल्प्यः । एवं सति चतुर्थस्थानगतबुधासंभवः सकलमुनिविरो-धश्च नास्ति । रत्नकोशे—'योऽधिपतिर्दिशि यस्यास्तस्मिन्स्थाने तां दिशं यायात् । अनुकूले च दिगीशे गंतव्यं कंटकोपगते ॥' इति । अत्र सूर्यभौम-शनिबुधानामस्ति च कंटकोपगतत्वमस्ति च लालाटिकत्वम् । अन्येषां शुक्रादी-नामुभयरूपत्वासंभव एव । तत्र लालाटिकस्थानव्यतिरिक्तं स्थानत्रयं कंटक-शब्देन व्यवहर्तव्यम् । बहुव्यापकत्वालप्यपकत्वरूपसामान्यविशेषभावस-त्वात् । तस्माल्लालाटिकव्यतिरिक्ते कंटकस्थाने यदि दिगीशस्तदा शुभफलदा यात्राऽन्यथा शशोभनेति हृदयम् ॥ ४८ ॥

अथ पर्युषितयात्रायोगचतुष्टयमनुष्टुभेन्द्रवज्राभ्यामाह—

मृगे गत्वा शिवे स्थित्वादितौ गच्छज्येद्विपून् ।

मैत्रे प्रस्थाय शाक्रे हि स्थित्वा मूले व्रजंस्तथा ॥ ४९ ॥

प्रस्थाय हस्तेऽनिलतक्षधिष्ण्ये स्थित्वा जयार्थी प्रवसेद्विदैवे ।

वसंत्यपुष्ये निजसीम्नि चैकरात्रोषितः क्षमां लभतेऽवनीशः ५०

मृगे इति ॥ प्रस्थायेति ॥ मृगशिरसि स्मृगृहाघातव्यदिगभिमुखं कस्य-चिदिष्टस्य गृहे गत्वा प्रस्थायाद्वायां तस्मिन्नेव गृहे स्थित्वोषित्वाऽदितौ पुन-र्वसौ गच्छन् तद्वेहं त्यक्त्वा प्रामाद्वहिरेव गच्छन्सन् रिपून् शत्रून् जयेत् । अयमेको योगः । एवमेव मैत्रेऽनुराधायां प्रस्थाय शाक्रे ज्येष्ठायां स्थित्वा मूले व्रजन्सन् तथा शत्रून् जयेदित्यर्थः । अयं द्वितीययोगः । तथा हस्ते प्रस्थाया-निलतक्षधिष्ण्ये स्वातीचित्रानक्षत्रद्वये स्थित्वा द्विदैवे विशाखायां जयार्थी मू-

पादिः प्रवसेद्देशान्तरं गच्छेत् । अयं तृतीयो योगः । वस्त्रं लघुपुण्ये धनिष्ठारेवतीपु-
ण्येषु निजसीम्नि स्वनगरप्रांते प्रस्थितः सन्यदि एकरात्रोषितः स्वात्तदाऽवनी-
शो राजा क्षमां भूमिं शत्रोरिति शेषः । लभते जयेन प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं
चतुर्थो योगः । यदाह बृहद्यात्रायां वराहः—‘सौम्ये गत्वा ध्युष्य रौद्रे दितीशो
संप्रस्थाता बाधते शत्रुसंघान् । मैत्रे गत्वा पौरुहूते समुष्य मूले यायाच्छत्रु-
नाशाय भूपः । हस्ते गत्वा स्वातिचित्रे समुष्य शक्राभ्योर्भे प्रस्थितो बाधतेऽ-
रीन् । तिष्ये पौष्णे वासवे चैकरात्रं सीम्नि स्थित्वा भूतिमाप्नोति याता ॥’
इति । क्वचिन्मृगे प्रस्थायाद्रायां पुनर्वसौ च स्थित्वा पुण्ये गच्छेदित्युक्तम् ।
यदाह गुरुः—‘सौम्ये गत्वा समध्युष्य रौद्रादित्ये ब्रजेऽश्विनः । पुण्येति संपदे
विद्वांल्लभते जीवसंपदः ॥’ इति । विशेषमाह वराहः—‘यद्येष्टवेलागमनप्र-
शस्तं हस्तैर्दवोपेन्द्रसुरेशमेषु । कृत्वा प्रयाणं श्रवणे श्रियोर्धी वसेन्न जातु क्षि-
तिपः स्वसीम्नि ॥’ इति । उपेन्द्रः श्रवणः । सुरेशमं ज्येष्ठा ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अथ समयबलमनुष्ठमाह—

उषःकालो विना पूर्वा गोधूलिः पश्चिमां विना ।

विनोत्तरां निशीथः सन्याने याम्यां विनाभिजित् ॥५१॥

उषःकाल इति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । सन्शब्दश्रवणचतुष्टयेऽपि संबध्यते ।
निशीथोऽर्धरात्रम् । याने यात्रायाम् । सर्वत्र विनायोगे द्वितीया ‘पृथग्विना-
नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ इति पक्षे द्वितीयाया अपि विधानात् । अत्र हि
‘दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैत्री’ इति वसंतराजोक्तरीत्या तुर्यस्य तत्त-
दिगवस्थानात्तस्यां तस्यां दिशि यात्रा निषिद्धेति युक्तिसिद्धोपमयं उपनिबद्धः
वराहेण दिग्विशेषे समयविशेषः प्रशस्तोऽभिहितः । यथा ‘पूर्वाह्णे उत्तरां गच्छे-
न्मध्याह्णे पूर्वतो ब्रजेत् । अपराह्णे ब्रजेद्याम्यां मध्यरात्रे तु पश्चिमां ॥’ इति । वसि-
ष्ठोऽपि—‘पूर्वाह्णेऽप्युत्तरां गच्छेत्प्राचीं मध्यदिने तथा । दक्षिणां चापराह्णे तु प-
श्चिमामर्धरात्रके ॥ न तत्रांगारको विष्टिर्व्यतीपातो न वैष्टितिः । सिध्यन्ति
सर्वकार्याणि यात्रायां दक्षिणे रविः ॥’ इति । अत्राभिजित्प्रशंसां माह श्री-
पतिः—‘अष्टमो अभिजिदाह्वयक्षणे दक्षिणाभिमुखयानमंतरा । कीर्तितोऽ-
परककुप्सु सूरिभिर्यायिनामभिमतायैसिद्धये ॥’ इति ॥ ५१ ॥

अथ लग्नादिभावानां संज्ञा अनुष्ठमाह—

लग्नाद्भावाः क्रमादेह १ कोश २ धानुष्क ३ वाहनम् ४ ।

मंत्रोपरिदमार्गाऽआयुश्च ८ हृ९ व्यापारा १० गम ११ व्ययाः १२ । ५२

लग्नादिति ॥ ह्यमनः ‘स्वातं ह्यमानसं मनः’ इत्यभिधानात् । आगमः
प्राप्तिः । अन्यत्पदार्थं पद्यम् । ‘भूर्तिः कोशो धन्विनश्च वाहनं मंत्रसंज्ञकः ।
शत्रुर्मांसयायुश्च मनोव्यापारसंज्ञकः ॥ प्राप्तिरप्राप्तिरुदयाद्भावाः स्युर्द्वादशै-

व ते ।' इति नारदोक्तेः । एवंविधसंज्ञाकथनप्रयोजनं तु क्रूरग्रहसाहित्ये ।
तत्तद्भावानां पीडा शुभग्रहसाहित्ये तद्भावानां शुभमित्युत्सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ विशिष्यशुभाशुभफलं शालिन्याह—

केंद्रे कोणे सौम्यखेटाः शुभाः स्युर्याने पापाख्यायपदखेषु चंद्रः ।
नेष्टो लग्नात्सारिरंध्रे शनिः खेऽस्ते शुक्रो लग्नेणगांत्यारिरंध्रे ५३

केंद्रे इति ॥ केंद्राणि १।४।७।१० कोणं ९।५ यदि सौम्यग्रहाः केंद्रे
कोणे स्युस्तदा शुभफलदाः स्युः । अर्थादन्येषु भावेष्वशुभफलदाः पापग्रहा-
ख्यायपदखेषु तृतीयैकादशषष्ठदशमस्थानस्थाः शुभफलदाः । अर्थादन्येषु
अशुभफलदाः । चंद्रो लग्नांत्यारिरंध्रे लग्नद्वादशषष्ठाष्टमेषु स्थितो नेष्टोऽशुभ-
फलदः । शनिः खे दशमे नेष्टोऽशुभफलदः । शुक्रोऽस्ते सप्तमे नेष्टः । यदाह
वसिष्ठः—'भ्रंति क्रूरास्त्रिषष्टायभावान्भित्वा परान्सदा । पुष्णंति सौम्यस्व-
चराः षष्ठाष्टांस्त्रिणापरान् ॥ लग्नषष्ठाष्टमं हंति चंद्रः शुक्रोऽस्तगस्तथा । मृ-
त्युलग्नस्थितश्चंद्रो यातुर्मृत्युप्रदः सदा ॥' इति । अन्यत्रापि 'केंद्रत्रिकोणगैः
सौम्यैस्त्रिभवारिगतैः परैः । अलग्नरिः फचंद्रेण यात्राभीष्टफलप्रदा ॥' इति ।
वराहोपि—'प्रायो जगुः सदजशनुदशायसंस्थाः पापाः शुभाः सवितृजं
परिहृत्य स्वस्थम् । सर्वत्रगाः शुभफलं जनयंति सौम्यास्त्यक्त्वास्तसंस्थममरा-
रिगुरुं यियासोः ॥' इति । श्रीपतिरपि—'क्रूरग्रहाख्यरिदशायगताः शुभाः
स्युर्हिंत्वा शनिं दशमभावगतं यियासोः । मृत्यादिभावनिचये सकलेऽपि
सौम्याः श्रेष्ठा भृगोस्तनयमस्तगतं विहाय ॥' इति । लग्नेऽिति । लग्नेद या-
त्रालग्नस्वामी नगांत्यारिरंध्रे सप्तमद्वादशषष्ठाष्टमस्थश्चेत्तदानीष्टोऽशुभफलदो
मृत्युद इत्यर्थः । यदाह गुरुः—'लग्नपो मृत्युदो याने रंध्रास्तारिव्ययोपगः ।
केप्याहुर्भयदो धर्मे शेषस्थाने शुभावहः ॥' इति । अथात्र यात्राकालीनलग्ने
लग्नाविद्वादशभाववस्थितानां ग्रहाणां फलानि बादरायणप्रोक्तानि लि-
ख्यन्ते । यथा—'राहुर्मौमदिवाकरैर्दुरविजाः प्रस्थानलग्ने गताः क्षुत्तृष्णा-
ग्निविषायुधज्वरमवा रोगाश्च नानाविधाः । जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
याम्रोदयस्थो नृणां सा यात्रा धनधान्यभोगसुखदा पुण्यैः कृतैर्लभ्यते ॥ १ ॥
कोशस्थाने नराणामसुरगुरुबुधैर्धर्मकामार्थलाभं पुत्रोत्पत्तिं च जीवो धनसु-
खमतुलं शत्रुपक्षक्षयं च । मंदो बंधं सुदीर्घं मृतिमवनिमुतः कोशहानिं च
भास्वांश्चंद्रः कुर्यान्नरैर्द्रं प्रियजनसहितं राहुरुत्पातरूपम् ॥ २ ॥ प्रस्थाने
भूमिपस्य क्षितिसुतरविजौ तिरमभानुश्च राहुः शुक्रश्चंद्रात्मजो वा सुरगुरु-
यवा शीतरश्मिर्धनयुः । दुश्चिक्वस्थानसंस्थो गजतुरगरथान्प्राप्य सर्वार्थसि-
द्धिं जित्वा शत्रूनशेषान्विचरति वसुधागोकुले गोपवेषः ॥ ३ ॥ बंधुस्थान-
गतो वदाति विपुलान्भोगान्भृगोरात्मजो जीवः शत्रुविनाशमिच्छति महा-
लाभं करोतीदुजः । हानिं बंधुगतः करोति रविजो वृद्धिं क्षयं चंद्रमा राहु-

भूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वति दुःखं महत् ॥ ४ ॥ कुर्यादर्थस्य सिद्धिं सुत-
 भवनगतो वाक्पतिः शत्रुनाशं शुक्रः शीतांशुपुत्रः सुरगुरुसदृशं युद्धकाले
 करोति । सूर्यश्चंद्रश्च भौमो दिनकरस्तनयः सिंहिकानन्दनोऽसौ सर्वे ते पंचम-
 स्था विविधभयकराः पार्थिवानां रणोर्व्याम् ॥ ५ ॥ शत्रुस्थाने नराणां दिन-
 करतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुदैत्यमंत्री रजनिकरसुतः सिंहिकेयोऽथ
 जीवः । कुर्वत्येवार्थलाभं परबलमयनं सिद्धिमाप्नोति कार्यं शत्रुघ्नं भूमिपानां
 भवति हि गमने धर्मकामार्थसिद्धिः ॥ ६ ॥ नाशं शुक्रदिवाकरार्कतनया
 राहुस्तथा भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयंति पथिकं स्थाने स्थिताः सप्तमे । सौ-
 म्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः स्त्रीवित्तलाभं नृणां चंद्रोऽभीष्टसुखं ददाति च
 धनं यात्रासु जामित्रगः ॥ ७ ॥ भारोग्यं चंद्रपुत्रो जनयति मृगुजः सर्वका-
 मार्थसिद्धिं जीवो रक्षत्यशेषं सुतमिव जननी यात्रिकं नैघनस्थः । चंद्रार्कौ
 चेत्तमो वा जनयति नियतं शत्रुपक्षस्य वृद्धिं भौमश्चार्कत्तमजो वा जनयति
 सततं तस्करेभ्यो भयं च ॥ ८ ॥ शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधश्च जीवो जय-
 श्रीधनधान्यलाभम् । चंद्रार्कसौरा नवमाः सभौमाः कुर्वत्यनेकान्पुरुषस्य दोषान्
 ॥ ९ ॥ कर्मस्थानस्थितोऽर्कः प्रचुरजयकरः पुष्टिवः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले
 भवति शुभकरः सर्वकार्यप्रदो ज्ञः । शुक्रः साम्राज्यलक्ष्मीं वितरति च मही-
 नंदनः प्राज्यकीर्तिं राहुर्वैरापनुत्तिं जनयति सततं दीर्घरोगं तथार्किः ॥ १० ॥
 शशिवुधगुरुशुक्राः सूर्यराहार्किभौमा व्रजति हि नरनाये क्षिप्रमेकादशस्थाः ।
 द्रुतमिह रिपुवर्गं घ्नंति नूनं प्रयातुर्विचरति गजराजो युद्धमध्यस्थितो वा
 ॥ ११ ॥ क्षितिजरविसुतार्काः सिंहिकेयो नराणां जनयति रजनीशः श्रेष्ठभृ-
 त्येषु मेदम् । रिपुजयधननाशं भृत्यनाशं च कुर्युर्यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादश-
 स्था भवन्ति ॥ १२ ॥ इति बादरायणीययात्रायां फलानि । एवं सम्यग्या-
 त्राख्यं दत्त्वा यात्रा कारणीयेति तात्पर्यार्थः । तत्रैकस्मिन्नपि लग्नभंगिनि ग्रहे
 सति यात्रा सर्वथा न विधेया । तथाहि—मृत्युमृत्योर्ध्वस्य स्थितिर्लग्नभं-
 गिनी । सप्तमस्थानस्थितिः शुक्रस्य । दशमस्थानस्थितिः शनैश्चरस्य । एवंवि-
 धे ग्रहेऽन्येषु ग्रहेषु शुभफलदातृष्वपि नैव कार्या यात्रा । अत्र केचिद्वक्ष्यु-
 श्चेल्लाघीशः केंद्रे स्यात्तदा लग्नभंगी ग्रहो दोषदो न भवति । यथा मकर-
 लग्नाधीशः शनिस्तुलायां दशमे स्यात् कुंभलग्नाधीशो वृश्चिके तथा वृषल-
 ग्नाधीशो मृगुः सप्तमे वृश्चिके स्यात्तुलाधीशश्च मेघे तथा कर्कराशिस्थितश्चंद्रो
 यात्रालग्नौ कर्काख्ये स्यात् एतादृशो यात्रालग्नौ दोषो नास्तीति । उक्तंच जात-
 केपि—‘लग्नाधिपो यदा केंद्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि
 विलयं नयेत् ॥’ इति । सत्यम् । इदं तावद्वाक्यं जातकविषयकमेवेति तत्रै-
 वोत्पत्तिसत्त्वात् । ‘ये जातकोक्तक्षितिपालयोगैर्महीभृतो यांति रिपून्विजेषुम् ।
 तेषां प्रकोपाग्निरूपैति स्मार्तिं विद्रेपिषोषाश्रुजलप्रवाहैः ॥’ इतिवद्वतिदेशा-
 भावाच्च । आरवाक्यं तु निर्मूलमेव निबंधेष्वदृष्टत्वात् । सत्यपि वा समूलमे

सामान्यदूषणस्य सामान्यत एव परिहार उचितः । यथा—‘घ्नंति क्रूररुषाय-
वर्जं हि भावान्न व्यापारं निहतः सूर्यभौमौ’ इति वाक्यात्सर्वे क्रूरग्रहास्तृ-
तीयैकादशस्थानवर्जितानि स्थानानि घ्नंति तत्र सूर्यभौमौ दशमस्थानं न
हत इतिवत्सूर्यो वा भौमो वा चेष्टग्राधीशः सन् लग्नचतुर्थसप्तमस्थानगतो
भवति तदा केंद्रगतत्वेन ‘घ्नंति क्रूररुषायवर्जं हि भावान्’ इति तस्यापवा-
दांतरमप्यस्तु न काप्यस्माकं हानिः । यत्र तु विशिष्यस्थानविशेषो ग्रहव्य-
क्तिविशेषश्चोच्यते । यथा—‘शुक्राश्चास्तं मृत्युमूर्तिस्तथेदं हित्वा शनिं दशम-
भावगतं हिमांशुम्’ इति च तत्रैतस्माद्विशेषवाक्यान्निषेधप्राबल्यमेवास्ति ।
यथा शुक्रश्चेष्टग्राधीशः सन् सप्तमाख्यकेंद्रे चंद्रो वा लग्नाधीशः सन्
लग्नमेव चेत्कर्के शनिर्वा लग्नाधीशः सन् दशमाख्यकेंद्रे एव चेत्स्यात्तदा
निषेध एव प्रबलः ‘सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्’ इत्यु-
क्तेः । अतो निषिद्धकेंद्रव्यतिरिक्तकेंद्रेषु स्थिताः सोमशुक्रशनयः सामान्य-
तो रिष्टपरिहारकर्तारः स्युरिति कथमस्य सामान्यवाक्यत्वम् । उच्य-
ते । लग्नाधिप इत्यत्र लग्नपदेन द्वादशराशय उच्यंते । तेषामधिप इत्यनेन
सप्तपि ग्रहाः प्रोच्यंते । केंद्रपदेन च चत्वारि स्थानान्युच्यंते इति परिहार-
वाक्ये सामान्यतोऽभिहितमस्ति । निषेधवाक्ये तुभयोः स्थानविशेषग्रहविशे-
षयोरभिधानमिति प्रागुक्तदोषो वज्रायितः । एवं लालाटिकयोगेष्वपि ध्येय-
म् । यथा—‘प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यथे भूसुतः कर्मस्थः’ इति
लालाटिकयोगवाक्येषु यदि प्राच्यां यातुः सिंहलग्नाधीशः सूर्यो लग्न एव चे-
त्तदा लालाटिकत्वेन दोष एव प्रबलो नतु लग्नाधीशोऽस्य केंद्रगतत्वेन सिंह-
लग्नं शुभदम् । एवं दक्षिणस्यां यातुर्मेषवृश्चिकयोरधीशो भौमः क्रमेण मकर-
स्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतोपि तथैव । पश्चिमायां यातुर्मकरकुंभयोर-
धीशः शनिः क्रमेण मकरस्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतोपि तथैव । एवं
उत्तरस्यां यातुर्मिथुनकन्यालग्नयोरधीशो बुधः क्रमेण कन्यायां धनुषि वा चे-
त्तदापि तथैव । उच्चगतत्वादिकं तु दैवागतम् ‘केंद्रे दिग्धीशः’ इति परिहा-
रवाक्यं तु तत्तत्स्थानविशेषव्यतिरिक्तं केंद्रपरं द्रष्टव्यम् । यदिदं वाक्यमेव-
पि केंद्रेषु प्रवर्तते तदा प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युत्तरासु महादिक्षु लालाटिकदो-
षाभिधानं खपुष्पायितमेव स्यात्तासु विषयालाभात् । किंतु विदिक्षु चतसृषु
विशिष्यैव लालाटिकदोषाभिधानं वक्तव्यं स्यात्तासु विदिक्षु । एवंच—‘लग्नपो
मृत्युदो याने रंध्रास्तारव्ययोपगे’ इति गुरुवारेपि लग्नाधीशस्य सप्तमस्थान-
गतत्वमशुभमुक्तम् । तत्र सप्तमस्थानस्य केंद्रत्वेन परिहारोऽनुचित एव । अ-
न्यथा दोषोक्तिरेव वक्तव्या भवेदिति । ननु—‘एको हि दोषो गुणसन्निपा-
ते निमज्जतीदोः किरणेष्विवांकः’ इति दृष्टांताल्लग्नस्य समीचीनस्थानस्थितब-
हुग्रहसाहित्येन सबलत्वात्तत्तद्भाव इति चेत् चित्यमेव । यथा मीनलग्नशके
वा कार्यसिद्धिः स्यात्तन्निवृत्तिश्च तत्र ‘नेष्टः कुंभोऽप्युद्गमेशस्थितो वा लग्ने
चाप्यंशे च नौयानमिष्टम्’ इति स्वरोदयतो दुष्टयोः कुंभमीनसंज्ञकयोर्यात्रा-

लक्षणयोगाङ्गता भवन्मते प्रसज्येत । तत्रेष्टापत्तिरिति चेत् । ज्योतिःशास्त्रे हि सामान्यशास्त्रेणैव सर्वसिद्धविषयस्य व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रे दत्तजलाञ्जलिना दोषप्रसंगः स्यात् । एवं च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिसाधारणवैदिकवाक्यानां 'आग्नीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यादिविशेषवाक्येष्वपि व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रोच्छेदापत्तिः । अत्र ग्रहाणां फलदातृत्वं सबलानां दुर्बलानां वा यादृशतादृशानां वा स्यादिति संदेहस्तत्र निर्णयमाह श्रीपतिः—'असंगता ग्रहजिता रिपुदृष्टदेहा नीचस्थिता विरुचयोऽरिगृहं प्रयाताः । ऋक्षाण्यवश्यं कमपि स्वफलं विलभे दातुं क्षमाः खलु भवन्ति न खेचरैर्द्राः ॥ युद्धे जिताः शुभफलानि विनाशयन्ति पापानि चाशु नितरां परिवर्धयन्ति' इति । 'औत्पातिकाः सवितुलुप्तकराविरुक्षा नीचं गता रिपुगृहं च न भक्षरैर्द्राः' इति सारावस्थाम् । अतएव तादृशाधिकारविशेषमाह श्रीपतिः—'स्वोच्चे रूपं चरणरहितं स्वत्रिकोणे स्वमेऽर्धे नागांशानां त्रयमभिसुहृद्गोहगो मित्रभेऽग्निः । अंशोऽष्टानां समगृहगते भूपभागोऽरिगेहे दंतांशः स्यादधिरिपुगृहे नीचगे शून्यमेव ॥ एतच्छुभाख्यमशुभं च पुनर्गृहेषु स्वोच्चादिवर्तिषु वदन्ति तदूनमेकम्' इति ॥ ५३ ॥

अथ योगयात्रा व्याख्यायते । तत्र ग्रंथकृच्छंदःशास्त्रकृतपटुतराभ्यासं सूचयन्नानाविधैश्छंदोभिः संजुभाषिणीप्रभृतिभिर्ग्रन्थिताभावश्यकराजयात्रौपयिक्ती योगयात्रां वक्तुकामस्तदारंभप्रयोजनमाह—

योगातिसिद्धिर्धरणिपतीनामृक्षगुणैरपि भूदेवानाम् ।

चौराणामपि शुभशकुनैर्भवति मुहूर्तादपि मनुजानाम् ॥५४॥

योगादिति ॥ पादाकुलकं छंदः । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे—'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रा समादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥' इदं लक्षणम् । 'द्विगुणितवसुलघुलघुलघुतिरिह' इत्येतत्प्रकरणे पठ्यते । तेन चरणचतुष्टये प्रत्येकं षोडशमात्रा ज्ञेयाः । तत्र गुरोर्मात्राद्वयं लघोर्मात्रैका मिलित्वा षोडश यथात्र पथे । अत्र प्रथमतः तीयचतुर्थचरणेषु मात्रासमकलक्षणम् । उक्तं च 'मात्रासमकं नवमोलांतलगतम्' इति । मात्रासमकाख्ये छंदसि नवमो लघुरित्यर्थः । गतपादांते गुरुः द्वितीयचरणे उपचित्रालक्षणम् । उक्तं च 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' परा दशमी मात्रा तथा युक्ते नवमे दशमीमात्राद्वयेनैको गुरुः स्यादित्यर्थः । अतएवोक्तम्—'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः' इति । नचास्त्यत्र मात्रासाम्यम् । परंतु वृत्तम् । यत्तु वृत्तं परिमाणसहितमिति तेन पादाकुलकमित्यन्वर्थसंज्ञाप्यस्ति । धरणिपतीनां राज्ञां योगाद्वक्ष्यमाणसहितयोगयात्रालक्षणवशाद् दुष्टेऽपि तिथ्यादौ सिद्धिर्वाञ्छितकार्यनिष्पत्तिः स्यात् । भूदेवानां ब्राह्मणानामृक्षगुणैश्चंद्रबलताराबलविहितनक्षत्रत्वादिभिः सिद्धिर्भवति । अपिशब्दात्पंचांगशुद्ध्यादिषु नावश्यकता । चौराणां शकुनैर्वक्ष्यमाणशुभसूचकशकुनैः सिद्धिर्भवति

केचित्तु शिवालिखितोक्तमुद्धृतात्सिद्धिः स्यादित्याहुः । यदाह नारदः—
 'फलसिद्धिर्योगबलाद्वाजो विप्रस्य धिष्यतः । मुद्धृतशक्तितोऽन्येषां शकुनै-
 स्तस्करस्य च ॥' इति वराहोऽपि—'योगैः क्षितिपालविनिर्मिताः शकुनै-
 स्तस्करचारणादयः । नक्षत्रबलैर्द्विजातयः क्षणवीर्यादितरो जनोऽर्थभाक् ॥'
 इति । द्विजातयो ब्राह्मणाः । अत्र द्विजातय इति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति
 भट्टोत्पलो व्याख्यत् । तत्र । नारदवाक्ये साक्षाद्विप्रपदोपादानात् । अत-
 एव वसिष्ठोऽपि—'फलसिद्धिर्धिष्यगुणैरप्रजानां भवेत्सदा । योगलभैः
 क्षितीशानां चौराणां शकुनैर्भृशम् ॥' इत्यप्रजपदं प्रायुक्तं । नन्वत्र राज्ञां योगै-
 र्यात्रा फलसिद्धिदेत्युक्तं तत्रेयं योगयात्रा किं सर्वदोषापवादिका उत विषय-
 विवेक इति । सर्वापवादिकेति चेत् किं सर्वशब्देन शुभाशुभप्रकरणाभि-
 हिता दोषा उच्यन्ते उत एतद्यात्राप्रकरणोक्तनक्षत्रशूलवारशूलपारिधदंढप्रति-
 शुक्रादिका दोषा उताविशेषात्सर्वेऽपि दोषा इति । तत्र यदि शुभाशुभप्रकरणो-
 क्तदोषापवादकत्वे सति योगयात्रालभे तद्विचारस्य त्यागप्रसंगादिति चेत्
 न । 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालमेत' इतिवदत्रोत्सर्गाप-
 वादस्य शिष्टसंमतत्वाभावात् । अत्र यात्राप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वे सति
 नक्षत्रशूलप्रतिशुक्रादीनां राजविषयकाणामनभिधानप्रसंगात् । तथाहि—
 'ज्येष्ठायां पुरुद्धतदिश्वुखगतः प्राप्नो बलिर्बन्धनं याम्यामाजपदे मुरश्च द्वितीजो
 यातो मुरारेर्बशम् । रोहिण्यां नमुनिः प्रतीच्यभिगतश्चूर्णीकृतो वज्रिणा
 सौम्यामर्यमदैवतेन यतवान्मृत्स्योर्वशं शंबरः ॥' इति । 'प्रतिशुक्रं प्रतिशुभं
 प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥' इत्यादिषु
 नृपविषयत्वात् । अस्तु वा । ननु नक्षत्रशूलकथने वसिष्ठादिभि रराजपदोपा-
 दानं तादृशो दृष्टांतो वा नाभ्यधापि कथं नृपतिविषयतांगीक्रियते । सत्यम् ।
 सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधाद्विशेषे पर्यवसानम् । यथा 'पुरोडाशं
 चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोति' इतिवत् । तेन न वैश्वदेवाख्यपुरोडा-
 शस्य चतुर्धाकरणम् । किंच योगादेव चेत्फलसिद्धिस्तदा 'न षष्ठी न च द्वादशी
 नाष्टमी' इत्येतत्प्रकरणपठितं तिथिशुद्ध्यादिकं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि
 नक्षत्रगुणादिभिरेव प्राशस्त्यावबोधनात् । अथोभयदोषापवादकत्वे इष्टे शुभा-
 शुभप्रकरणं यात्राप्रकरणं चोद्धृत्य स्थलांतरेऽतिदेशं विना योगयागोपनिबन्धः
 कर्तव्यः स्यात् शवप्रतिकृतिदाहश्चाद्विनिर्णयकथनवत् । नहि तत्र पंचांगदोषा
 उपयुज्यन्ते । यथेवं संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिबन्धात्पं-
 चांगदोषापवादकता कुतो नास्तीति चेत् । उच्यते । तत्र हि 'पंचांग-
 संशुद्धदिनादिके च' इति वसिष्ठादिभिः 'पत्राख्यरिक्तो नतिथौ शुभेऽङ्घ्रि'
 इति ग्रंथकृताप्यतिदेशोपनिबन्धस्य कृतत्वात् । अतः सर्वापवादिकेत्युक्तः
 पक्षः । तस्मात् 'अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः' इति हेतोर्विषयविवेक इत्येव
 युक्तः पक्षः । साच यथा । यात्रा हि द्विविधा एका साधारणयात्रा परा सम-
 रविजयाख्या । साधारणयात्रा तु वर्णचतुष्टयसाधारणी । तत्र बहुधा बहुना का-

लेन बहुदोषहानं बहुगुणोपादानं चोदितम् । द्वितीया समरविजयाख्या रा-
ज्ञामेव तत्र योगयात्रा समरविजयोपयोगिनी । उपस्थिते युद्धे पंचांगशुद्धिबहु-
दिवसप्राप्येति तद्विचारानुपयोगात् । उक्तं च वसिष्ठेन योगयात्राप्रारंभे—
'उक्ता साधारणी यात्रा युद्धयात्रां ब्रवीम्यहम् । व्रजंति ये नृपाः सूक्ष्मे लभे ते
जयिनः सदा ॥ योगलभैर्युतां राज्ञां यात्रा च विजयप्रदा । विचित्रान्योगल-
भ्रांस्तान्सम्यग्बक्ष्ये समासतः ॥' इति । अन्ये तु युद्धं विनैव आत्ययिककार्य-
विषयैव योगयात्रेत्याहुः । यदाह पराशरः—'आत्ययिककार्यपाते दैवेन
निपीडिते च यातव्ये । केवलविलम्बयोगादपि याता सिद्धिमाप्नोति ॥' इति ।
तत्रापि केवललेन योगयात्राबलेनैवंविधे विषये यात्रा न विधेया किंतु यथासं-
भवं पंचांगसंबन्धिनां द्विविधानां दोषाणां त्यागः तादृशानां गुणानां चोपा-
दानं विधेयम् । संति हि द्विविधा दोषा नैसर्गिका अन्याहिताश्च । यथा त्रियेः
'न षष्ठी न च द्वादशी' इति नैसर्गिको दोषः । 'चापांत्यगे गोघटगे' इति
द्व्यंशदोषोऽन्याहितः । एवं चारनक्षत्रयोगानां द्वैविध्यं ऊह्यम् । एवं गुणा अपि
द्विविधाः 'हयादित्य' इति विहितनक्षत्रत्वाच्चैसर्गिको गुणः । शुभग्रहस्य सा-
हित्यमन्याहितो गुणः । एवमन्येषामपि गुणानां द्वैविध्यमूह्यम् । तत्र यथा
राज्ञां यथासंभवं दोषहानं गुणोपादानं चांगीकृत्य योगयात्रा विधेया । एवं
प्राक्षणादीनामप्यावश्यककार्यातिपातविषये नक्षत्रादिवलं प्राह्यं । यथासंभवं
च लग्नादिसमस्तदोषगुणानां हानोपादाने न्याय्ये स्त इति । तथाच लल्लुः—
'यातव्ये व्यसनगते ह्यनिष्टदैवे च भूपतिस्वरया । लग्नैरभीष्टकल्पैर्व्रजेत्तियौ
भेषु च समेषु ॥ कार्येषु पराधीनेष्वनेकसाधारणेषु शीघ्रेषु । प्रायेण गमन-
मिष्टं सदैव नतु सूक्ष्मचिंतयास्तीति ॥' अतएव—'न तिथिर्न च नक्षत्रं न
ग्रहो नैदवं बलम् । योगमेव प्रशंसन्ति वसिष्ठात्रिपराशराः ॥' इति पराहवा-
क्यं योगयात्रालभप्रशंसापरं नतु तिथ्यादीनामपवादकमिति तात्पर्यम् । नतु
पूर्वं दोषहानपूर्वकं समीचीनलग्नाभिधानं कृतमेवास्ति कोऽस्ति योगयात्रालभे-
षु विशेषः । उच्यते । शुक्रः सप्तमो लग्नभंगकर्तैत्युक्तं प्राक् । अत्रतु शशिलि
चतुर्थे सति शुक्रः सबुधश्चेत्सप्तमस्थस्तदा तद्योगयात्रालभमतीव शुभफलद-
म् । एतादृशं योगलग्नं ग्रंथकृद्ब्रक्षति । तत्र तिष्ठतामेव ग्रहाणां नियतस्था-
नावस्थित्या प्रागुक्तनीतेरशुभफलदायकं लग्नं भवति । यदाह श्रीपतिः—
'यथा हि योगादमृतायते विषं विषायते मध्वपि सर्पिषा समम् । तथा विहाय
स्वबलानि खेचराः फलं प्रयच्छन्ति हि योगसंभवम् ॥' इति । योगात् दु-
ग्धादिद्रव्ययोगेन शोधनादित्यर्थः । सर्पिर्घृतम् । स्वभावतो लग्नप्राबल्ये यो-
गोपि चेत्संभवेत्तदातीव शुभफलदं लग्नम् । अतएव योगेन यात्रा योगयात्रेत्य-
न्वयसंज्ञाविज्ञानमपि प्रतीयते । योगोनाम कियतां ग्रहाणां नियतस्थानाद्य-
स्थितरत्वम् । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वेष्वपि योगयात्रालभेषु यथासंभवं किंचिदूष-
णं समूह्य तस्मादेव वाक्यादोषाभावपूर्वकं गुणाधिक्यमस्तीति व्याकृतव्य-
मित्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५४ ॥

अथ योगयात्रामाह—

सहजे रविर्दशमभे शशी तथा शनिमंगलौ रिपुगृहे सितः सुते ।
हिबुके बुधो गुरुरपीह लग्नगः स जयत्यरीन्प्रचलितोऽचिरानृपः॥

सहजेति ॥ मंजुभाषिणीछंदः । तल्लक्षणं च—‘सजसा जगौ भवति मंजुभाषिणी’ इति । अस्यार्थः सगणजगणसगणजगणगुरवो यस्य पद्यस्य चरणे तन्मंजुभाषिणीनाम यथा । ननु मंजुभाषिणीति पद्यनामधेयमुक्तं लक्षणं तु चरणस्यैवोक्तं न सकलस्य पद्यस्य । सत्यम् । एतच्चरणलक्षणं पादचतुष्टयेऽपि ध्येयम् । समवृत्तत्वात् । त्रिविधानि हि वर्णच्छंदांसि सममर्धसमं विषमं चेति ‘सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम्’ इति तत्रैवोक्तत्वात् । तत्र यस्य पद्यस्य चत्वारश्चरणा एकलक्षणग्रथितास्तत्समवृत्तम् । उक्तं च ‘अथ यो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छंदःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥’ तुल्यमेकम् । यथा द्रुतविलंबितम्—‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजम् । मृदुलतां तलतां तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’ इति । तल्लक्षणं चेदम्—‘द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ’ इति । यस्य पद्यस्य प्रथमचरणस्तृतीयचरणश्चैकलक्षणलक्षितो द्वितीयश्चतुर्थश्चाप्येकलक्षणलक्षितस्तद्वर्धसमं वृत्तम् । ‘प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तद्वर्धसममुच्यते ॥’ इति तत्रैवोक्तत्वात् । एतेनार्धं सममर्धसममित्यन्वर्थसंज्ञापि । यथा पुष्पिताग्रा—‘अनुगिरमृतुमिर्वितायमानामथ स विलोकयितुं वनांतलक्ष्मीम् । निरगमदभिरोढुमाहः तानां भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥’ इति । पुष्पिताग्रालक्षणं चेदम्—‘अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति । यस्य चतुर्षु चरणेषु प्रत्येकं मिश्रं मिश्रं लक्षणं तद्विषमं वृत्तम् । उक्तं च—‘यस्य पादचतुष्टकेपि लक्ष्म मिश्रं परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छंदःशास्त्रविशारदाः ॥’ इति । यथोद्भूता—‘ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् । सर्वगुणविहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरैर्द्र को गुणः ॥’ इति । लक्षणं चास्येदम् ‘सजसादिमे सलघुकौ च न स च गुरुका अथोद्भूता । अश्वंघ्रिगतभनजलाघयुता सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥’ इति । मगणादिकगणा उक्ताः भामहेन—‘मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः । सो गुरुमध्यगतो लघुमध्यो योऽन्तगुरुः कथितो तलघुस्तः ॥’ इति । एवं सत्यत्र मंजुभाषिणीछंदसः समवृत्तत्वादेकचरणलक्षणमिधानं कृतं केदारेणेत्यलमतिप्रसंगेन । अथ प्रस्तुतमनुसरामः । सहज इति । रविः सहजे तृतीयस्थाने स्यात् शशी चंद्रो दशमभे दशमस्थाने शनिमंगलौ रिपुगृहे षष्ठस्थाने स्यताम् । सितः शुक्रः सुते पंचमस्थाने बुधो हिबुके चतुर्थस्थाने गुरुलग्नगमेत्यात् । अपितथाशब्दौ पादपूरणे । इहैवंविधे योगे यात्रालभे

नृपो राजा प्रचलितः शत्रुनगरजयार्थं कृतयात्रः सञ्चरितस्त्रल्पकालेनैवारीन् शत्रून् जयति वशीकरोतीत्यर्थः । यदाह वराहः—‘लभे गुरुर्बुधश्च गुरुः हिबु-
कात्मजस्यौ षष्ठौ कुजार्कतनयौ दिनकृत्तृतीयः । चन्द्रश्च यस्य दशमे भवति
प्रयातुस्तस्यामिवाञ्छितफलाप्तिरलं नृपस्य ॥’ इति । बुधो हिबुके भृगुरात्मजे
इति यथासंख्येनान्वयः । क्वचित् ‘भृगुबुधौ’ इति पाठः स चिन्त्यः ‘भृगुहिबुके’
इति तावद्युक्तं परंतु रविस्तृतीये बुधः पंचमे इतीदमयुक्तम् । नहि सूर्यास्तृ-
तीयो बुधः क्वचिदपि संभवेत्तस्मात्प्रागुक्त एव साधीयान् पाठः ॥ ५५ ॥

अथान्ययोगयात्रालभ्यमाह—

आतारि सौरिर्भूमिसुतो वैरिणि लभे देवगुरुः ।

आयगतेऽर्के शत्रुजयश्चेदनुकूले दैत्यगुरुः ॥ ५६ ॥

आतारीति ॥ अस्य गाथाछंदः । तल्लक्षणं च—‘विषमाक्षरपादं वा
पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छंदो नोक्तमत्र गायेति तत्पूर्वसूरभिः प्रोक्तम् ॥’
इति । अत्र ग्रंथे उक्तछंदोभ्यो यदन्यद्विषमाक्षरपादं पादैरसमं वा छंदस्तद्वाथा-
स्यमिति केचिदाहुः । अपरे तु प्रागुक्तेषु समानाक्षरपादेष्वादिष्वपि वि-
शिष्य यस्याभिधानं नोक्तं तद्वायेत्युच्यते । तदेतदर्थेद्वयं यच्छंदो नोक्तमत्र
गायेतीत्येतस्यावृत्त्या लभ्यम् । अतएव पिंगलः सूत्रकारोपि—‘संमुखा-
कारेण—अत्रानुक्तं गाथा’ इत्यवोचत् । छंदोग्रंथांतरेष्य नामास्ति । आतारि तृतीये
सौरिः शनिः स्यात् वैरिणि षष्ठे भूमिसुतो मंगलः लभे देवगुरुः आय एका-
दशस्थानं तत्र गतोऽर्कश्च एवंविधे योगे राज्ञः शत्रुजयो भवेत् । चेद्दैत्यगुरुः
शुक्रोऽनुकूलो यातव्यदिवक्पृष्ठवर्ती भवति । यदाह वराहः—‘होरातृतीय-
रिपुलाभगतैः क्रमेण जीवार्कं भौमरविमिर्भृगुजेऽनुकूले । यातोऽतिशयमपि
शत्रुबलं निहंति नैशं तमिस्त्रभिर्व तिमममयूखमाली ॥’ इति । भृगुजानुकूल्यं
यातव्यदिवक्पृष्ठवर्तित्वं विवक्षितम् । यदाह बादरायणः—‘लभ्यत्रिकाभारि-
गतैः क्रमेण जीवार्किसूर्यावनिजैः सितश्च । यातव्यदिवक्पृष्ठगतो नरेंद्रः शत्रो-
र्बलं हंति गतोऽचिरेण ॥’ इति ॥ ५६ ॥

अथान्ययोगयात्रालभ्यमाह—

तनौ जीव इंदुर्मृतौ वैरिगोऽर्कः ।

प्रयातो महींद्रो जयत्येव शत्रून् ॥ ५७ ॥

तनौ जीव इति ॥ गाथाछंदः प्राग्वत् । स्वमते ग्रंथांतरे च लभे जीवो
गुरुः स्यात् मृतावष्टमस्थाने इंदुः स्यात् वैरिगः षष्ठस्थानगतोऽर्कश्चेत्स्यादेवं-
विधे योगे प्रयाता गता महींद्रो राजा शत्रून् जयत्येव । यदाह श्रीपतिः—
‘गुरुर्लभे रविः षष्ठे रंभ्रे नैंदुश्च गच्छतः । यस्य तस्यारिसेनाग्रे खलमैत्रीव न
स्थिरा ॥’ इति । केचित् ‘रंभ्रेनैंदु’ इति पाठं पठन्ति । तत्र रंभ्रेऽष्टमे स्थाने

इंदुनांपेक्षितो यत्र कुत्राप्यस्तचंद्र इति व्याकुर्वते । तदशुद्धम् । यस्मात्स्पष्ट-
माह वराहः—‘गुरुदये रिपुराशितोऽर्कं यदि निधनेऽपि च शीतमयूखः ।
भवति गतोऽत्र शशीव नरेंद्रो रिपुवनितातनतामरसानाम् ॥’ इति । नार-
दोपि—‘जीवाकंचंद्रा लग्नारिरंध्रगा यदि गच्छतः । तस्याग्रे खलमैत्रीव न
स्थिरा रिपुवाहिनी ॥’ इति । बादरायणोपि—‘गुरुर्विलम्बे रिपुराशितोऽर्क-
स्तथाष्टमे शीतमयूखमाली । गतोत्र योगे रिपुकामिनीनां वक्त्रारविंदेषु शशि-
त्वमेति ॥’ इति ॥ ५७ ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

लग्नगतः स्यादेवपुरोधाः ।

लाभधनस्थैः शेषनभोगैः ॥ ५८ ॥

लग्नगत इति ॥ अत्र सुप्रतिष्ठायां पंक्तिच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘भोगिति
पंक्तिः’ । यथा बृहस्पतिर्लग्नगतः स्यात् अन्ये ग्रहा लाभधनस्था एकादशद्वि-
तीयस्थानस्थाश्चेत्तदैवंविधे योगे राज्ञो विजयः । उक्तं च नारदेन—‘लग्नस्थे
त्रिदशाचार्ये धनायस्थैः परग्रहैः । गतस्य राज्ञोऽरिसेना नीयते यममंदिरम् ॥’
इति । श्रीपतिनापि—‘वाक्पतौ तनुस्थिते वित्तलाभगैः परैः । गच्छतोऽरि-
वाहिनी नीयतेऽस्तकालम् ॥’ इति ॥ ५८ ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

धूने चंद्रे समुदयगेऽर्के जीवे शुके विदि धनसंस्थे ।

ईदृग्योगे चलति नरेशो जेता शत्रून्गरुड इवाहीन् ॥ ५९ ॥

धून इति ॥ अस्य पंक्तौ मत्ताच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘श्रेया मत्ता मभसग-
युक्ता’ । चंद्रे धूने सप्तमस्थाने सति अर्के समुदयगे लग्नगते सति जीवे शुके
विदि बुधे एषु त्रिषु ग्रहेषु धनसंस्थेषु द्वितीयस्थानेषु सत्सु एवंविधे योगे
चेन्नरेशश्चलति तदा शत्रून् जेता जेष्यति । कः कानिच । गरुडोऽहीन्सपी-
न्यथा जयति । यदाह वराहः—‘शुकवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्विनिहन्ति ॥’
इति ॥ ५९ ॥

अथान्यदपि योगलग्नमाह—

वित्तगतः शशिपुत्रो आतरि वासरनाथः ।

लग्नगतो भृगुपुत्रः स्युः शलभा इव सर्वे ॥ ६० ॥

वित्तगत इति ॥ अस्यानुष्टुभि चित्रपदाच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘भौगिति
चित्रपदागः’ । शशिपुत्रो बुधो वित्तगतः द्वितीयस्थः वासरनाथः सूर्यो आ-
तरि तृतीयस्थः भृगुपुत्रे शुके लग्नसंस्थे सति एवंविधे योगे चेद्राजा चलति

तदा शत्रवः शलभा इव स्युः । यथा शलभा अग्नौ स्वयमेव गत्वा पतन्ति तथा शत्रवोपि गन्तुराजप्रतापानले पतिष्यन्तीत्यर्थः । यदाह वराहः—‘मूर्तिवित्त-सहजेषु संस्थिताः शुक्रचंद्रसुततिगमरश्मयः । यस्य यानसमये रणानले तस्य याति शलभा इवारयः ॥’ इति ॥ ६० ॥

अथान्यद्योगलक्षणमाह—

उदये रविर्यदि सौरिररिगः शशी दशमेऽपि ।

वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेति ॥ ६१ ॥

उदय इति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते ग्रंथांतरे च । यदि उदयलक्ष्मे रविः स्यात् सौरिः अरिगः षष्ठस्थः स्यात् शशी दशमस्थः स्यात्तदा पूर्वविधे योगे वसुधापतिः राजा याति तदा रिपुवाहिनी शत्रुसेना वशमेतीति । य-दाह नारदः—‘व्यापारशत्रुमूर्तिस्यैश्वर्यमंददिवाकरैः । रणे गतस्य भूपस्य जयलक्ष्मी प्रमाणिका ॥’ इति । व्यापारो दशमम् । वराहोपि—‘दिवा-करो लग्नगतो यदि स्यात्षष्ठेऽर्कसूनुर्दशमे शशी च । योगेऽत्र यातस्य न तिष्ठतेऽन्यो बलेन हीनस्य बलान्वितोपि ॥’ इति ॥ ६१ ॥

अथान्यद्योगयात्रालक्षणद्वयमाह—

तनौ शनिकुजौ रविर्दशममे बुधो भृगुसुतोऽपि लाभदशमे ।

त्रिलाभरिपुमेषु भूसुतशनी गुरुज्ञभृगुजास्तथा बलयुताः ॥ ६२ ॥

तनाविति ॥ अस्य जगत्यां जलोद्धतगतिछंदः । तल्लक्षणं च ‘रसैर्जजस-सा जलोद्धतगतिः’ रसैः षडभिरक्षरैर्यतिर्विच्छेदः । इतश्चारभ्य वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेतीत्युत्तरार्धम् ‘सहजे कुजः’ इत्येतत्पद्यपर्यंतमनुव-र्तते । तेन यत्रयत्र श्लोके फलनिर्देशो नास्ति तत्र जिगमिषो राज्ञो विजयः स्यादिति वाक्यार्थो ध्येयः । तनौ लग्नस्थौ शनिमंगलौ यथासंभवं स्यातां रविर्दशममे स्यात् बुधो लाभे दशमे वा स्यात् भृगुसुतो वा लाभे दशमे वा स्यात् तदैवंविधे योगे प्रचलितस्य राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—‘सौरे भौमे लग्नगेऽर्के स्वमध्ये कर्मण्याये भार्गवे चंद्रजे वा । पापान्नृपः शत्रु-देशं निहंतुं हंसं शत्रुं कालवत्कूरचेष्टः ॥’ इति । गुरुरपि—‘आरे वा सूर्यजे वापि लग्नगे दशमे रवौ । कर्मण्याये सिंते ज्ञे वा योगोऽयं यातुरुत्तमः ॥’ इति । अयमेको योगः । अथ द्वितीययोगः । त्रिलाभरिपुमेषु नृतीयैकादशष-ष्ठस्थानानामन्यतमस्थानद्वयस्थितौ भूसुतशनी मंगलशनैश्चरौ यदि स्यातां चेद्यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थाने स्थिता गुरुज्ञभृगुजा बलयुताः स्युस्तदैवंविधे योगे तथा राज्ञो विजय इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘त्रिषट्पायेषु सौरारौ बलवन्तः शुभा यदि । यात्रायां नृपतेस्तस्य करस्था शत्रुमेदिनी ॥’ इति । श्रीपति-रपि—‘आयारिषु यमारौ चेच्छक्तिभाजः शुभग्रहाः । प्रयाणे नृपतेर्यस्य ह-स्तस्या तस्य मेदिनी ॥’ इति । शुभग्रहाश्चंद्ररहिता विवक्षिताः । यदाह

गुरुः—‘यमारौ त्रिषडायस्यौ बुधजीवसितास्तदा । महाबल्युता योगो यातु-
रिष्टार्थदः सदा ॥’ इति ॥ ६२ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

समुदयगे विबुधगुरौ मदनगते हिमकिरणे ।

हिबुकगतौ बुधभृगुजौ सहजगताः खलखचराः ॥६३॥

समुदयगे इति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते ग्रंथांतरे च । समुदयगे
लग्नस्थे गुरौ सति हिमकिरणे चंद्रे मदनगते सप्तमस्थे सति हिबुकं चतुर्थस्थानं
तत्र गतौ बुधशुक्रौ स्यातां खलखचरे पापग्रहे सहजं तृतीयस्थानं तत्र गते च
सत्येवंविधे योगे वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनीं तदा वशमेति । यदाह
चराहः—‘पापास्तृतीये हिबुके सितज्ञौ जीवो विलम्बे मृगलांछनोऽस्ते ।
यस्योद्यमे तस्य बलं रिपूणां कृतं कृतघ्नेष्विव याति नाशम् ॥’ इति ॥ ६३ ॥

अथान्ययात्रायोगमाह—

त्रिदशगुरुस्तनुगो मदने हिमकिरणो रविरायगतः ।

सितशशिजावपि कर्मगतौ रविसुतभूमिसुतौ सहजे ॥ ६४ ॥

त्रिदशगुरुरिति ॥ अस्य त्रिष्टुप् सुमुखीछंदः । तल्लक्षणं—‘नजजंलग्नौर्ग-
दिता सुमुखी’ । यथा बृहस्पतिकर्म्मगः स्यात् चंद्रः सप्तमे स्यात् शुक्रबुधौ
दशमगतौ स्यातां सूर्य एकादशस्थः स्यात् शनिमंगलौ तृतीयस्थाने स्यातां
एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह चराहः—‘चंद्रेऽस्तगे देवगुरौ वि-
लम्बे ज्ञशुक्रयोः कर्मणि लाभोऽर्कः । सौरारयोर्भ्रातृगयोश्च याता नृपः स्वभृ-
त्यानिव शास्ति शत्रून् ॥’ इति ॥ ६४ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

देवगुरौ वा शशिनि तनुस्थे वासरनाथे रिपुभवनस्थे ।

पंचमगेहे हिमकरपुत्रः कर्मणि सौरिः सुहृदि सितश्च ॥६५॥

देवगुराविति ॥ अस्य त्रिष्टुप् श्रीछंदः । तल्लक्षणं च ‘पंचरसैः श्रीपति-
नगैश्च’ पंचरसैः पंचमिः षड्भिरक्षरैश्च यतिः । गुरौ चंद्रे वा लग्नस्थे सति
सूर्ये षष्ठस्थे बुधश्च पंचमस्थाने शनिर्दशमे स्यात् शुक्रः चतुर्थस्थाने स्यात्
एवंविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह चराहः—‘गुरौ विलम्बे
यदि वा शशांके षष्ठे रवौ कर्मगतेऽर्कपुत्रे । सितज्ञयोर्बुधसुतस्थयोश्च यात्रा
जनित्रीव हितानि धत्ते ॥’ इति । जनित्री माता ॥ ६५ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

हिमकिरणसुतो बली चेत्तनौ त्रिदशपतिर्गुरुर्हि केंद्रस्थितः ।

व्ययगृहसहजारिधर्मस्थितो यदि च भवति निर्वलश्चंद्रमाः ६६

हिमकिरणसुत इति ॥ अस्य जगत्यां प्रमुदितवदनाछंदः । तल्लक्षणं च—‘प्रमुदितवदना भवेत्तौररौ’ । बुधो बली संश्लेचनौ लभे स्यात् हि निश्चयेन बृहस्पतिश्चैकेंद्रगतः प्रथमचतुर्थसप्तमदशसानामन्यतमस्थानस्थः यदि च निर्बलो नीचाद्यशुभाधिकारप्राप्त्या बलरहितः सन् चंद्रो द्वादशतृतीयषष्ठाष्टनवमानामन्यतमस्थानस्थस्तदैवविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह चराहः—‘त्रिषण्णवांस्तेषु बलः शशांकश्चाद्रिर्वली यस्य गुरुश्च केंद्रे । तस्यारियोपाभरणैः प्रियाणि प्रियाप्रियाणि जनयन्ति सैन्ये ॥’ इति । तस्य सैन्ये प्रियाः सैनिका भरियोपाभरणानि बलादपहृत्य स्वस्त्रीभ्यो दत्त्वा तासां प्रियाणि जनयन्तीत्यर्थः । अत्र यद्यपि बुधस्य स्थानविशेषो नाभ्यधापि तथापि लभस्यो बुध इति व्याकर्तव्यम् । यदाह गुरुः—‘त्रिषण्णवांस्त्यगो चेंद्रे लभे च सबले बुधे । गुरौ केंद्रे तदा याता राजलक्ष्मीं लभेन्नृपः ॥’ इति ॥ ६६ ॥

अयान्ययोगयात्रालभमाह—

अशुभखगैरनवाष्टमदस्यैर्हिबुकसहोदरलाभगृहस्थः ।

कविरिह केंद्रगगीष्पतिदृष्टो वसुचयलाभकरः खलु योगः ॥६७॥

अशुभखगैरिति ॥ अस्य जगत्यामभिनवतामरसाख्यं छंदः । तल्लक्षणं च बृहद्रत्नाकरे ‘अभिनवतामरसं न जजाद्यथ’ इति । स अशुभखगैः पापग्रहैर्हि निश्चितं नवमाष्टमसप्तमस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः सद्भिर्यदि कविः शुक्रः चतुर्थतृतीयैकादशस्थानस्थः सन् केंद्रस्थितो यो गीष्पतिगुरुस्तेन दृष्टो भवेत् एवंविधो योगो वसुचयो द्रव्यसमूहस्तस्य लाभकरः स्यात् । विजिगीषो राज्ञो विजयोपि स्यात् । उक्तं च चराहेण—‘केंद्रोपगतेन वीक्षिते गुरुणा ध्यायचतुर्थगे सिते । पापैरनवाष्टसप्तगैर्वसु तर्कि न यदाभुयाङ्मृपः ॥’ इति । क्वचित्तु पापग्रहा नवमाष्टमसप्तमस्थाः शुभा एवेत्युक्तम् । तथाच गुरुः—‘आत्रायगृहगे शुके केंद्रे देवगुरौ स्थिते । सप्ताष्टनवराशिस्थाः पापा यातुः शुभप्रदाः ॥’ इति । गृहं चतुर्थस्थानम् ॥ ६७ ॥

अयान्ययोगयात्रालभमाह—

रिपुलग्रकर्महिबुके शशिजे परिवीक्षिते शुभनभोगमनैः ।

व्ययलग्नमन्मथगृहेषु जयः परिवर्जितेष्वशुभनामधरैः ॥६८॥

रिपुलग्रेति ॥ अस्य जगत्यां प्रमिताक्षराछंदः । तल्लक्षणं च ‘प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता’ । षष्ठलभ १ दशम १० चतुर्थ ४ स्थानानामन्यतमस्थानस्थे शशिजे बुधे शुभनभोगमनैः शुभग्रहैश्चंद्रगुरुशुक्रैः परिवीक्षिते दृष्टे सति द्वादश १२ लभ १ सप्तम ७ स्थानेभ्यो व्यतिरिक्तस्थानस्थितैरशुभनामधरैः पापग्रहैरुपलक्षिते सति एवंविधे विशिष्टे योगे जिगमिषो राज्ञो जय एव स्यात् । यदाह चराहः—‘लभारिकर्महिबुकेषु शुभेक्षिते जे धूनां त्यलप्ररहितेष्वशुभग्रहेषु ।

यातुर्भयं न भवति प्रतरेऽसमुद्रं यद्यश्मनापि किमुतारिसमागमेषु ॥'
इति ॥ ६८ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणद्वयमाह—

लग्ने यदि जीवः पापा यदि लाभे कर्मण्यपि चेद्राज्याधिगमः स्यात्
द्यूने बुधशुक्रौ चंद्रो हिवुके वा तद्वत्फलमुक्तं सर्वैर्मुनिवर्यैः ॥६९॥

लग्न इति ॥ अस्य जगत्यां मणिमालाछंदः । तल्लक्षणं च—‘त्यौत्यौ मणि-
माला छिन्ना गुहवक्त्रैः’ तगणयगणतगणयगणाः गुहः कार्तिकेयस्तस्य चक्राणि
मुखानि षट् तैः षडभिरक्षरैर्भिन्ना यतिसहिता । लग्ने गुरुर्यदि स्यात् अथवा
लाभे एकादशस्थाने कर्मणि दशमस्थाने पापग्रहाः स्युस्तदा राज्यप्राप्तिर्भवेत् ।
उक्तं च वराहेण—‘होराश्रिते देवगुरौ प्रयाता क्रूरग्रहैः कर्मणि लाभगैर्वा ।
कृत्वा रिपूणां क्षयमक्षतांगः क्षयं क्षितीशोऽक्षयकोशमेति ॥’ इति । क्षिती-
शो राजा रिपूणां क्षयं नाशं कृत्वाऽक्षतांगः क्षतरहितशरीरः सन् अक्षयको-
शमक्षीणकोशं क्षयं स्वगृहमेति आगच्छतीत्यर्थः । अथवा द्यूने सप्तमे बुध-
शुक्रौ स्यातां चंद्रश्च हिवुके चतुर्थस्थाने स्यादेवंविधे योगे सर्वैर्मुनिवर्यैस्तद्व-
त्फलमुक्तं राज्याधिगमः स्यात् । तथाच श्रीपतिः—‘शशिनि चतुर्थे सविदि
सितेऽस्ते जयति गतोरीन्हरिरिव युद्धे’ इति । वराहोपि—‘शशिनि चतुर्थगृहं
समुपेते बुधसहिते च तथा भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति
रिपूंसमरेण विनैव ॥’ इति ॥ ६९ ॥

अथान्ययोगत्रयमाह—

रिपुतनुनिधने शुक्रजीवेदवो ह्यथ बुधभृगुजौ तुर्यगे स्थितौ ।
मदनभवनगश्चंद्रमा वांबुगः शशिसुतभृगुजांतर्गतश्चंद्रमाः ॥७०॥

रिपुतनुनिधने इति ॥ अस्यातिजगत्यां चंद्रिकाछंदः । तल्लक्षणं च ‘न-
नततगुरुभिश्चंद्रिकाचतुर्भिः अष्टभिः षड्भिश्चाक्षरैर्यतिः ।’ अत्र स्थानसाम्या-
द्ब्रह्मसाम्याच्च यथासंख्यं ज्ञेयम् । यथा रिपौ षष्ठे शुक्रः तनौ जीवः निधने
अष्टमे इंदुश्चंद्रः एवंविधे विशिष्टे योगे राज्ञो विजयः स्यादित्यर्थः । यदाह
वराहः—‘गुरौ विलग्नो भृगुजेऽरिसंस्थे चंद्रेऽष्टमे हंति गतोऽरिसेनाम् ।
वृष्टिं यथा दक्षिणमार्गचारी वृद्धो यथा ह्रस्वतनुश्च शुक्रः ॥’ इति । अयं प्रथ-
मो योगः ॥ अथ द्वितीययोगः । अथ बुधभृगुजौ तुर्यगेहं चतुर्थस्थानं तत्र
स्थितौ चेत्स्यातां चंद्रमा मदनभवनगः सप्तमस्थानस्थितश्चेत्स्यात्तदैवंविधेऽपि
योगे राज्ञो विजयः । यदाह वराहः—‘सितेदुजौ चतुर्थगौ लिशाकरश्च
सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः प्रशास्यरीन्विना रणम् ॥’ इति । अथ तृतीयो
योगः । अथवा चंद्रमा अंबुगश्चतुर्थस्थः सन् शशिसुतभृगुजयोर्बुधशुक्रयोरंत-
र्गतो मध्यवर्ती स्यात् एवंविधे योगे गंतुं राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—

‘बुधभार्गवमध्यगते हिमगौ हिबुकोपगते च बुधः प्रवसेत् । पुरुहूतदिशं यदि वातकृतः पुरुहूतयमप्रतिमो भवति ॥’ इति । ननु चंद्रस्य बुधभार्गवमध्यवर्तित्वं किं भिन्नराशिस्थितत्वे सत्युतैकराशिस्थितत्वे सति विवक्षितम् । तत्र भिन्नराशिकृतमध्यवर्तित्वे विवक्षिते सत्ययमर्थः स्यात् । बुधभार्गवयोरन्यतर-तृतीयस्थाने परः पंचमे चंद्रश्चतुर्थे इति एकराशिस्थितत्वे त्वंशकृतं पौर्वापर्यम् । चतुर्थे स्थाने बुधः शुक्रो वा स्वल्पांशः स्यात् । तयोरन्यतरोतिबहुंशस्तत्रैव स्थाने चंद्रस्तत्रैवांशैर्मध्यवर्ती स्यात् । यथा बुधो राइयादिः ३।५।१० चंद्रः ३।१५।२० शुक्रः ३।२५।३० एवं पक्षद्वयसंभवे किं युक्तमिति । उच्यते । यद्यपि वराहवाक्ये संदेहस्तथापि बादरायणवाक्यादेकराशिव्यवधानकृतमेव मध्यवर्तित्वं विवक्षितम् । यदाह बादरायणः—‘पुत्रांबुदुश्चिक्यगतैः क्रमेण दुश्चिक्यतोया-त्मजसंस्थितैर्वा । बुधेदुशुकैर्यमशक्रनाथकाष्ठां प्रयातस्य जयः प्रदिष्टः ॥’ इति । काष्ठां दिशम् । एतच्चोपलक्षणं तेन लग्नस्थचंद्रः पार्श्ववर्तिस्थानद्वयवर्तिनोर्बुधशुक्रयोर्मध्यवर्ती चेत्स्यात्तदा सोऽपि राज्ञो विजयद इति । यदाह गुरुः—‘चंद्रे जसितयोर्मध्ये हिबुके लग्नगेपि वा । प्रयाता श्रियमाप्नोति जित्वा शत्रून्महीमिमां ॥’ इति ॥ ७० ॥

अथान्यद्योगयात्रालग्नद्वयमाह—

सितजीवभौमबुधभानुतनूजा-

स्तनुमन्मथारिहिबुकत्रिगृहे चेत् ।

क्रमतोऽरिसोदरखशात्रवहोरा

हिबुकायगैर्गुरुदिनेऽखिलखेटैः ॥ ७१ ॥

सितजीवेति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते ग्रंथांतरे च । लग्ने शुक्रः सप्तमे जीवः षष्ठे भौमः चतुर्थे बुधः तृतीये शनिः एवंविधे त्रिशिष्टे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘यस्योयदास्त्वारिचतुस्त्रिसंस्थाः शुक्रागिरोंगारकसौम्यसौराः । द्विषद्वलस्त्रीवदनानि तस्य कांतानि कांतानवलोकयंति ॥’ इति । नारदोपि—‘शुक्रार्थं शार्किभौमेषु लग्नास्तांबुत्रिशत्रुषु । गतस्याग्ने हरिचमूरभौ लाक्षेव लीयते ॥’ श्रीपतिरपि—‘यमज्जुकेज्यमहीसुतेषु त्रिबंशुलग्नास्तरिपुस्थितेषु । विलीयते वैरिचमू रणाग्ने लाक्षेव बह्वौ नृपतेर्गतस्य ॥’ इति । अयमेको योगः ॥ अथान्यः । गुरुदिने बृहस्पतिवासरे अखिलखेटैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्यादिस्थानस्थितैः सद्गिरुपलक्षिते सति यथा षष्ठे सूर्यस्तृतीये चंद्रः दशमे मंगलः षष्ठे बुधः लग्ने गुरुः चतुर्थे शुक्रः एकादशे शनिरिति एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘सूर्यादयोऽरिसहजांबरशत्रुलग्नबन्ध्वायगाः सुरगुरोर्दिवसश्च यस्य । यानेऽरिसैन्यमुपगच्छति तस्य नाशं मीमांसकश्चमणकेष्विव तीर्थपुण्यम् ॥’ इति । मीमांसाविचारस्तन्मात्रनिष्ठामीमांसका नतु वेदार्थविदः एवंविधा ये

अमणका बौद्धसंन्यासिनस्तेषां तीर्थेषु तथा वैदिकानां पुण्यनाशः ॥ ७१ ॥

अथान्ययोगयान्त्रालम्ब्यमाह—

सहजे कुजो निधनगश्च भार्गवो
मदने बुधो रविररौ तनौ गुरुः ।

अथ चेत्स्युरीज्यसितभानवो जल-

त्रिगताहि सौरिरुधिरौ रिपुस्थितौ ॥ ७२ ॥

सहज इति ॥ अस्यातिजगत्या मंजुभाषिणीछंदः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् । यथा तृतीये मंगलः स्यात् अष्टमे शुक्रः सप्तमे बुधः षष्ठे सूर्यः लभे गुरुः एवंविधे योगे गंतुं राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘त्रिनिधनतनुसप्तमारि-संस्थाः कुजसितजीवबुधा रविश्च यस्य । खलजनजनितेव लोकयात्रा न भव-ति तस्य चिराय शत्रुसेना ॥’ इति । अयमेको योगः ॥ अथान्यः गुरुदिने बृह-स्पतिवासरे अखिलखेटैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्यादिस्थितः सद्गिरुपलक्षिते सति । यथा षष्ठे सूर्यः तृतीये चंद्रः दशमे मंगलः षष्ठे बुधः लभे गुरुश्चतुर्थे शुक्रः एकादशे शनिरिति एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव ॥ अथेति योगांतरमुच्यते । ईज्यसितभानवो बृहस्पतिशुक्रसूर्याः जलत्रिगता-श्चतुर्थतृतीयस्थानगताश्चेत्स्युः सौरिरुधिरौ शनिमंगलौ रिपुस्थितौ षष्ठस्थितौ भवेतां एवंविधे विशिष्टे योगे हि सिद्धिं राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—‘कुजरविजयुतेरिमे गतानां जलसहजोपगतैः सितार्कजीवैः । रिपुबलमुपयाति नाशमाशु श्रुतमधनस्य कुटुंबचितयेव ॥’ इति ॥ ७२ ॥

अथ नामविशेषपुरस्कारेण योगयान्त्रालम्ब्याह—

एको ज्ञेज्यसितेषु पंचमतपःकेंद्रेषु योगस्तथा

द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः ।

योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वधं

चाथो क्षेमयशोवनीश्च लभते योगाधियोगे व्रजन् ॥ ७३ ॥

एक इति ॥ अस्यातिष्ठत्यां शार्दूलविक्रीडितं छंदः । तल्लक्षणं च ‘सूर्या-श्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ सूर्याश्वैर्द्वादशभिः सप्तभिश्चाक्षरै-र्यतिः । ज्ञेज्यसितेषु बुधबृहस्पतिशुक्रेष्वेकोपि बुधो वा गुरुर्वा शुक्रो वा चे-त्पंचमतपःकेंद्रेषु स्यात् पंचमे वा स्थाने तपसि नवमे वा केंद्रे प्रथमचतुर्थ-सप्तमदशमानामन्यतमे स्थाने वा स्यात् तदा योगाख्यो योगः तथा तेषु ज्ञे-ज्यशुक्रेषु द्वौ बुधगुरु बुधशुक्रौ वा गुरुशुक्रौ वा चेत्तदा अधियोगः । तथा तेषु ज्ञेज्यशुक्रेषु सर्वेऽपि चेत्पंचमतपःकेंद्राणामन्यतमस्थानभेदेन स्थानैक्येन

वा स्थिताश्चेत्युक्तदा योगाधियोगाख्यो योगः । अथ फलमाह । योग इति । योगे ब्रजन् राजा क्षेमं कुशलं लभते कुशलेन गतागतं करोतीत्यर्थः । अथाधियोगे राजा ब्रजन् क्षेमं तथा रिपूणां शत्रूणां वधं च लभते । अथो योगाधियोगे ब्रजन् राजा क्षेमं यशोऽवनीश्वकाराच्छत्रुवधं च लभते ॥ यदाह नारदः—‘केंद्र-त्रिकोणेष्वेकेन योगः शुक्रशुक्रिषु । अधियोगः स चेद्वाभ्यां त्रिभिर्योगाधियोगकः ॥ योगे यियासतां क्षेममधियोगो जयावहः । योगाधियोगे क्षेमायुर्विजयार्थविभूतयः ॥’ इति । घराहोपि—‘एकेन वा बुधबृहस्पतिभार्गवाणां योगो भवेन्नवमपंचमकंटकेषु । द्वाभ्यां वदन्ति मुनयस्त्वधियोगमेवां योगाधियोगमपरे त्रिभिरुद्दिशन्ति ॥ योगेन ये नृपतयोऽरिपुरं व्रजन्ति क्षेमेण ते गमनसागमनं च कुर्युः । क्षेमं यशोरिपुविनाशमथाधियोगो योगाधियोगमनेन जयेद्धरित्रीम् ॥’ इति । अत्र योगस्याधियोगस्य च भेदविचारः । तत्र योगस्याष्टादश १८ भेदाः । तथाहि त्रयो ग्रहाः पद स्थानानि तत्रैकस्य तु तनुस्थानपदकस्थित्या षट्भेदाः एवं गुरोः पद शुक्रस्यापि षट् एवं योगेष्टादश भेदाः । अथाधियोगस्याष्टोत्तरशतभेदाः । यथा ज्ञेय्यशुक्राणां द्वयोर्द्वयोर्योगे त्रयो भेदाः बुधशुक्रौ गुरुशुक्रौ बुधगुरु तत्र बुधगुरोरेकैकस्थानस्थित्या षट् भेदाः स्थानभेदे तु बुधः प्रथमे स्थाने गुरुद्वितीयादिषु पंचसु स्थानेषु स्थितस्तदा पंच एवं गुरुः प्रथमे स्थाने बुधो द्वितीयादिषु पंचसु तत्रापि पंचैव अथ बुधो द्वितीये गुरुस्तृतीयादिषु चतुर्षु तदा चत्वारो भेदाः एवं वैपरीत्येपि द्वौ चत्वारः तथा बुधस्तृतीये गुरुश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः एवं वैपरीत्येपि त्रयः तथा बुधश्चतुर्थे गुरुः पंचमे षष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ एवं वैपरीत्येपि द्वौ तथा बुधः पंचमे गुरुः षष्ठे तदैको भेदः एवं द्वौ भेदौ एवं वैपरीत्येऽप्येकः एवं बुधगुरोः सर्वे मिलिताः पदत्रिंशत् ३६ भेदाः स्युः । अनेनैव प्रकारेण बुधशुक्रयोः पदत्रिंशद्भेदाः । एवं गुरुशुक्रयोरपि तावन्त एव ३६ मिलित्वाऽष्टोत्तरशतं भेदा १०८ भवेयुः । अथ योगाधियोगभेदाः । तथाहि ज्ञेय्यशुक्राणां संघेनैकैकस्थानस्थित्या षट् भेदाः भवन्ति । अथ स्थानभेदेनोच्यन्ते भेदाः । तत्र द्वयोः समुदाय एको भिन्नश्चैवं ग्रहाणां त्रयो भेदाः स्युः । यथाहि संघः प्रथमस्थाने एको द्वितीयादिषु तदापि पंचैव । अथ द्विग्रहसंघो द्वितीये एकस्तृतीयादिषु चतुर्षु चत्वारो भेदाः एवं भेदवैपरीत्येपि चत्वारः तथा द्विसंघस्तृतीये एकश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः तथा द्विग्रहसंघश्चतुर्थे एकः पंचमे षष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ । एवं वैपरीत्येपि द्वौ । तथा द्विग्रहसंघः पंचमे एकः षष्ठे तदैको भेदः वैपरीत्येऽप्येक एव । एवं बुधगुरुसमुदायस्य शुक्रसहितस्य त्रिंशद्भेदाः एवमेव बुधशुक्रसंघस्य गुरुसहितस्य त्रिंशत् ३० तथा गुरुशुक्रसंघस्य बुधसहितस्य तावन्त एव ३० सर्वभेदैक्यं ६० । अथ त्रयाणां ग्रहाणां स्थानत्रयाक्रांतत्वेन भेदा उच्यन्ते । तत्र बुधगुरुशुक्राणामन्योन्यपरिवर्तनात्षट्भेदा भवन्ति । यथा एतदुत्पत्तिप्रकारो भास्कराचार्येण ‘अंकपांशगणितस्थानांतमेकादिचांकषातः’ इत्यादिनाभ्यधायि । तत्र त्रिभिर्महैः पण्णां स्थानानां मध्ये निरंतरस्थात्रयाक्रांतत्वेन च

त्वारो भेदाः एवं पंचभिरपि भेदैरित्येवं

चत्वारो जाताः सर्वे चतुर्विंशतिः २४ ।

अत्रायं विचारः । बुधश्चतुर्थे उत्तरस्यां

दिशि लालाटिकैर्द्रुगतस्वाद्योगकर्ता च

बु.	बु.	शु.	बु.	बु.	शु.	शु.	बु.
बु.	शु.	बु.	बु.	बु.	बु.	बु.	शु.
बु.	शु.	बु.	शु.	शु.	बु.	बु.	बु.

तत्र किं योगः प्रबलः उत लालाटिक इति । तत्र सामान्यविशेषभावेन लालाटिकयोग एव प्रबलः । एवं सप्तमश्च शुक्रो लग्नभंगी प्रबल एव । तथैवाधियोगे योगाधियोगे चोक्तहेतुः । तथैव बुधशुक्रयोर्लालाटिकलग्नभंगिदोषौ प्रबलाविति बालानामप्येतत्सुबोधम् । अत्र वसिष्ठकश्यपनारदाष्टपिभिर्वराहादिमिश्र भूयांसि योगयात्रालग्नान्युक्तानि तानि तद्व्येभ्य एवावधार्याणि ग्रंथाधिक्यभयादत्र ग्रंथकृता नोक्तानि ॥ ७३ ॥

अथ विजयादशमीसंज्ञकं सिद्धमुद्धृतमाह—

इषमासि सिता दशमी विजया शुभकर्मसु सिद्धिकरी कथिता ।

श्रवणर्क्षयुता सुतरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसंधिकरी ॥ ७४ ॥

इषमासीति ॥ अस्य जगत्यां तोटकार्यं छंदः । तल्लक्षणम् 'इह तोटकर्म-
बुधिसैः प्रथितं यथा' । स्पष्टार्थं पद्यम् । यदाह नारदः—'वलक्षपक्षदशमी
आश्विने विजयामिधा । विजयस्तत्र यादृणां संभिरां न पराजयः ॥' इति । कश्य-
पोपि—'मासीये शुक्लदशमी सर्वदा विजयामिधा । जयप्रदा सा यादृणां सं-
भिरां न पराजयः ॥' इति । वसिष्ठेन तु श्रवणसाहित्येऽतिप्राशस्त्यमुक्तम् ।
'श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथिर्विजयामिधा । विजयादशमी तत्र सर्वकार्य-
वर्धनदिता ॥ यात्रायां जयदा राज्ञां संधिं वापि प्रयच्छति ॥' इति । आश्व-
नुक्छुक्ते इत्यनुवर्तते । काले कालस्वामिकायां तिथौ दशम्याम् ॥ ७४ ॥

अथैवं महतायासेन विचारिते पंचांगशुद्धिसहिते लग्ने सत्यपि मनोवि-
शुद्धौ वक्ष्यमाणशकुनाद्यावश्यकत्वं तत्रापि प्रबलदुर्बलभावं च वसंततिलका-
छंदसाह—

चेतोनिमित्तशकुनैरतिसुप्रशस्तै-

ज्ञात्वा विलग्नबलमुर्व्यधिपः प्रयाति ।

सिद्धिर्भवेदथ पुनः शकुनादितोऽपि

चेतोविशुद्धिरधिका नच तां विनेयात् ॥ ७५ ॥

चेत इति ॥ अथशब्दो मंगलार्थ आनंत्यार्थश्च । चेतोतःकरणं निमित्त-
मंगस्फुरणादि शकुनानि वक्ष्यमाणानि एतैः खलु निश्चयेन सुप्रशस्तैः सद्भिः
कृत्वा तथा समीचीनं विलग्नबलमपि ज्ञात्वा उर्व्यधिपो राजा प्रयाति तथा
सिद्धिर्बोद्धितकार्यसिद्धिर्भवति । यदाह नारदः—'मनोनिमित्तशकुनैर्गलं

लब्ध्वा रिपोः पुरम् । विजिगीषुर्यो व्रजति विजयश्रीस्तमेत्यलम् ॥' इति । निमित्तमंगस्फुरणादि । श्रीपतिरपि—'शकुननिमित्तमनोभिरनिर्घैरुदयविशुद्धिमिह प्रतिपद्य । रिपुविषयं प्रति यो विजिगीषुर्व्रजति तमेत्यचिराद्विजयश्रीः ॥' इति । यदा तु लम्बादिबले सत्यपि निधानि चेच्छकुनादीनि स्युस्तदा यात्रा निषिद्धैव । यदाह वसिष्ठः—'अशुभानि निमित्तानि उत्पातशकुनानि च । यात्राकाले नृणां तेषां निधनायाधनाय वा ॥' इति । यदा तु दैवाच्छकुनलम्बादीन्यनिधानि लब्धानि मनोविशुद्धिश्च नास्त्येव तत्र कस्य प्राबल्यमित्यत आह—अधिकेति । शकुनादितः सकाशाच्चेतोविशुद्धिरविकासां चेतोविशुद्धिं विना नेयात् न गच्छेत् । यदाह कश्यपः—'निमित्तशकुनादिभ्यः प्रधानो हि मनोजयः । तस्माद्वियासतां नृणां फलसिद्धिर्मनोजयात् ॥' इति । श्रीपतिश्च—'निमित्तराशिरेकतो नृणां मनस्तथैकतः । अयो वियासतां बुधैर्मनोविशुद्धिरिष्यते ॥' इति ॥ ७५ ॥

अथ शुभसूचकसकलपदार्थसमवायेऽपि यात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्तान्याह—

व्रतबंधनदैवतप्रतिष्ठाकरपीडोत्सवघृतकासमाप्तौ ।

न कदापि चलेदकालविद्युद्घनवर्षातुहिनेऽपि सप्तरात्रम् ॥ ७६ ॥

व्रतबंधेति ॥ अस्य विषमछंदसि वसंतमालिकाछंदः । तल्लक्षणं च—'विषमे ससजा गुरु समे चेत्समरा यश्च वसंतमालिका सा ।' व्रतबंधनं यज्ञोपवीतं दैवतप्रतिष्ठा प्रसिद्धा करपीडा विवाहः उत्सवो होलकादिः सूतकं द्विविधं जननसूतकं मरणसूतकं च एतेषां पदार्थानां शास्त्रोक्तयावद्दिनसमाप्त्यानामसमाप्तौ समाप्तिं विना कदापि नैव चलेद्वच्छेत् । यदाह नारदः—'उत्सवोपनयोद्वाहप्रतिष्ठाशौचसूतके । असमाप्ते न कुर्वीत यात्रां तत्र जिजीविषुः ॥' इति । अकालेति । विद्युत्प्रसिद्धा घनो घनगर्जितं वर्षा वृष्टिः तुहिनं नीहारः एषु पदार्थेष्वकालजेषु सत्सु सप्तरात्रं दिवससप्तकं न चलेत् । यदाह राजमार्तंडः—'पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजा । व्रतं यात्रादिकं चैव वर्जयेत्सप्तवासरां ॥' श्रीपतिः—'वृष्टिरकालप्रभवा चतुर्षु मासेषु पौषपूर्वेषु । आसप्ताहं त्याज्यं व्रतं च यात्रादिकं तत्र ॥' इति । नारदोपि—'अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितवृष्टिषु । उत्पातेषु त्रिविधेषु सप्तरात्रं ननु व्रजेत् ॥' इति । त्रिविधत्वं दिव्यांतरिक्षभौमभेदेन । यदाह श्रीपतिः—'सौदामिनीवर्षणगर्जितेषु नाकालजेषु प्रवसेन्नरैरत्रः । आसप्तरात्राङ्गवमङ्गुतेषु दिव्यांतरिक्षक्षितिजेषु चैवम् ॥' इति । ग्रंथकर्त्रात्रोत्पातग्रहणं न कृतम् । 'उत्पातग्रहतोऽग्रहंश्च' इति शुभाशुभप्रकरणेऽस्मिहितत्वात् । अत्रोत्पाताः केतुव्यतिरिक्ता द्रष्टव्याः । केतौ तु यावद्दर्शनं गमननिषेधः । यदाह ऋषिपुत्रः—'यावद्भ्युदितः केतुरस्त्रमेवोपगच्छति । तावद्वाजा न गच्छेत न व-

तेन गतोऽन्यथा ॥' इति । अत्र श्रीपतिवाक्ये 'सौदामिनी' इत्यादिषु तात्कालिक एव निषेधः । आससरात्रादिति तूत्तरार्धपठितेषूपत्तेष्वेव संबध्यत इत्याहुः । यदाह वसिष्ठः—'प्रयाणसमये यस्य विशुक्तीहारवृष्टयः । अकालजा भवत्येते तदा भंगकरा नृणाम् ॥' इति । नच देहलीदीपन्यायेनात्र पूर्वत्रापरत्र वा संबंधः स्यान्नोभयत्र । नचावृत्त्या सेत्स्यतीति । नोभयत्राप्याससरात्रादिति संबंध इति वाच्यं । गौरवापत्तेः । कथम्—'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायकः' इति न्यायेनैकत्र पूर्वत्रापरत्र वा संबंधः स्यान्नोभयत्र । नचावृत्त्या सेत्स्यतीति वाच्यम् । आवृत्तौ प्रमाणाभावात् । अत्रोच्यते । आससरात्रादित्युभयत्रापि संबध्यते । 'ध्रुवमद्भुतेषु दिव्यांतरिक्षक्षितिजेषु चैवम्' इति समुच्चयद्योतकस्य चकारस्य स्पष्टानुवृत्तिसूचकस्य चैवकारस्य करणात् । अतएव नारदोपि—'अकालजेषु नृपतिर्विशुक्तीहारवृष्टिषु । उत्पातेषु त्रिविधेषु ससरात्रं ननु व्रजेत् ॥' इति दोषानुवादपूर्वकम् 'ससरात्रं ननु व्रजेत्' इति वाक्यान्तेऽस्मिदधाति स्म । कश्यपोपि—'उत्पातेषु त्रिविधेषु तद्विद्वज्जितवृष्टिषु । अकालजेष्वेषु सत्सु ससरात्रं ननु व्रजेत् ॥' इति । 'प्रयाणसमये यस्य' इति वसिष्ठवाक्यं प्रयाणदिवसोत्पन्नस्य विद्युदादेर्दोषातिशयसूचनार्थम् । तेन तस्मिन् दिने नैव गच्छेदित्यर्थः । वृष्ट्यर्थं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति 'यदिमासु' इति ॥ ७६ ॥

अथ राज्ञ एकदिनसाध्ये एकस्माद्वाराद्वारांतरगमने चिकीर्षिते दिक्शूल-
त्वाद्यभावं वंशस्थवृत्तेनाह—

महीपतेरेकदिने पुरात्पुरे यदा भवेतां गमनप्रवेशकौ ।

भवारशूलप्रतिशुक्रयोगिनीर्विचारयेन्नैव कदापि पंडितः ७७

महीपतेरिति ॥ यथा वाराणसीनगराच्चरणाद्विगमनमेकदिनसाध्यम् । तद्वदन्यत्रापि महीपते राज्ञः पुरादेकस्माद्वारात्पुरे नगरांतरे एकदिने एव गमनप्रवेशकौ स्याताम् । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव दिने एकस्मात्पुराद्वगमनं तस्मिन् दिने एव च नगरांतरे प्रवेशः । तत्र यथाकथंचित्पंचांगशुद्धिमालोच्य नक्षत्रशूलं वारशूलं प्रतिशुक्रश्च योगिन्यश्च एतान् दोषान् पंडितः कदापि नैव विचारयेत् । उक्तंच भृगुणा—'एकस्मिन्नपि दिवसे यदि चेद्गमनं प्रवेशश्च । प्रतिशुक्रवारशूलं न चितयेद्योगिनीपूर्वम् ॥' इति । यदा तु दिनभेदेन यात्रा-प्रवेशौ भवतस्तदा यात्रायां प्रतिशुक्रवारशूलादिविचारोऽस्त्येव ॥ ७७ ॥

अथैकदिनसाध्ये निर्गमप्रवेशरूपे कार्ये चिकीर्षिते किं विचार्यमित्याशङ्क्योत्तरमार्यावृत्तेनाह—

यद्येकस्मिन्दिवसे महीपतेर्निर्गमप्रवेशौ स्तः ।

तर्हि विचार्यः सुधिया प्रवेशकालो न यात्रिकस्तत्र ॥ ७८ ॥

यदीति ॥ स्पष्टार्थं पथम् । प्रवेशकालो गृहप्रवेशप्रकरणे वक्ष्यते । यात्रिको यात्रासंबन्धी कालः । तत्र नगरान्नगरांतरगमने । यदाह गर्गः—‘प्रवेशनिर्गमौ स्वातामेकस्मिन्नपि वासरे । तदा प्रावेशिकं चिंत्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम् ॥’ इति । प्रावेशिकं वासरं यात्रिकं च वासरम् ‘वा पुंसि क्लीबे दिवसवासरौ’ इति वासरशब्दस्य पुंनपुंसकत्वात्सामानाधिकरण्येन संबंधः । अत्राहुः एतत्पथोपनिबन्धेन वाक्पथोपनिबन्धस्याज्ञागलस्तनायमानत्वमस्त्येककर्तृकत्वात् । भिन्नकर्तृके तु नायं दोषः यथासंमतिवाक्ययोः । अत्र समाधिः । एकस्मिन्नेव दिने यात्राप्रवेशकालयोः कियद्दटिकाकृतो विलंबस्तिष्ठते । परंतु यात्रासमये भद्राव्यतीपातादिकं महादोषजातं विचार्य वा नषेति संदेहः । यदि विचार्य तदा विशिष्य प्रोक्तं प्रतिशुक्राद्यपि विचार्यम् । यदि न विचार्य तवेदमपि न विचार्यम् । एवंसति भृशुवाक्यमनर्थकं स्यात् । ननु सामान्यविशेषवाक्यभावेन प्रतिशुक्रादिकं बाधकं भविष्यतीति चेन्न । एतत्प्रकरणपठितानां शुभाशुभप्रकरणत्वाद्दोषाणां नास्ति सामान्यविशेषभावः । अयं विचारो ‘योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्’ इति पद्यव्याख्यानेमिहितः । तस्मात्प्रकरणद्वयपठिते दोषविचारे प्रसक्ते विना वचनं दोषत्यागोपादानविचारो न निर्णयपदवीभवगाह्य इति प्राक्पथोपनिबन्धः सार्थक इति ॥ ७८ ॥

अथ प्रयाणे त्रिनवमीदोषमनुष्टुभाह—

प्रवेशान्निर्गमं तस्मात्प्रवेशं नवमे तिथौ ।

नक्षत्रे च तथा वारे नैव कुर्यात्कदाचन ॥ ७९ ॥

प्रवेशादिति ॥ त्रिविधा नवमी प्रयाणनवमी प्रवेशनवमी तिथिश्च नवमी । तत्र गृहप्रवेशतिथितो नवमे तिथौ निर्गमं न कुर्यात् । इयं च प्रयाणनवमी । पुनश्च गमनदिवसाच्चवमे तिथौ गृहप्रवेशं न कुर्यात् । इयं च प्रवेशनवमी । नवमी तिथिस्तु प्रसिद्धैव । यदाह चसिद्धः—‘नवमी ज्ञेया त्रिविधा प्रवेशनवमी प्रयाणनवमदिनम् । निर्गमनतः प्रवेशात्प्रयाणनवमी नवमदिनं च ॥ सततं नवमीत्रितयं यात्रायां प्राणहानिदं यातुः ।’ इति । अत्र पथे तु नवमीदोषः प्रागुक्तत्वाच्चोपनिबद्धः । ननु प्रयाणनवम्यां तिथौ च नवम्यां यात्रा निषिद्धेति युक्तं प्रवेशनवम्यां तु बहिःस्थस्य पुंसो गृहप्रवेशनिषेधस्यैव युक्तत्वात्कथं पुनस्तस्य गृहाह्नमनसंभवो युक्तः अतो दोषाभिधानमपि न युक्तम् । उच्यते । यथा गृहान्निर्गतः पुमान् दैवाच्छीघ्रमेव कृतकार्यः सन् सप्तमेऽष्टमे वा तिथौ गृहं प्रविष्टः स चेत्पुनः कार्यनिपातप्रवेशतिथेः सकाशात्तृतीया द्वितीया वा तिथिः प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिस्तस्यां तिथौ यात्रां नैव विद्विष्यादित्यर्थः । नक्षत्रेपीति तथा तेनैव तिथिः प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिस्तत्तुल्येन प्रकारेण नक्षत्रे वारे वा कदाचन नैव कुर्यात् । अप्रमर्शः । यस्मिन्नक्षत्रे गृहप्रवेशः कृतस्ततो नवमे नक्षत्रे प्रयाणं

न कार्यं । यथा मृगे प्रवेशो हस्ते गमनं । निर्गमनक्षत्राक्षवमे नक्षत्रे प्रवेशो न कार्यः । यथा हस्ते गमनमुत्तराषाढायां प्रवेशः । अत्रापि प्रागमिहितरीत्या यात्रापि निषिद्धा । एवं वारेपि ध्येयम् । यथा बुधवारे प्रवेशस्ततो नवमे दिवसे गुवांख्ये प्रयाणं न कार्यम् । गुरुदिवसाच्च नवमे शुक्राख्ये दिवसे प्रवेशोपि न कार्यं इत्यर्थः । यदाह गर्गः—‘प्रवेशाग्निर्गमश्चैव निर्गमाच्च प्रवेशनम् । नवमे जातु नो कुर्याद्दिने वारे तिथावपि’ इति ॥ ७९ ॥

अथ यात्रादिनीयं विधिं शालिनीछंदसाह—

अग्निं हुत्वा देवतां पूजयित्वा नत्वा विप्रानर्चयित्वा दिगीशम् ।
दत्त्वादानं ब्राह्मणेभ्योदिगीशं ध्यात्वा चित्ते भूमिपालोऽधिगच्छेत्

अग्निमिति ॥ स्पष्टार्थम् । यदाह नारदः—‘हुताशनं तिलैर्हुत्वा पूजयेत्तु दिगीश्वरम् । तथा प्रणम्य भूदेवानाशीर्वादैनृपो ब्रजेत् ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘दिगीश्वराकृतिं कृत्वा सुवर्णेन स्वमंत्रकैः । स्वस्ववर्णैः स्वगंधाद्यैर्धूपैर्दोषैर्मनोरमैः ॥ तद्गर्णवस्त्रनैवेद्यैर्भक्त्या सम्यक्प्रपूजयेत् । दिगीशं च सुसंपूज्य तिलहोमं च कारयेत् ॥ दैवज्ञाय ततो दद्यात्प्रतिमां भूषणान्विताम् । देवान्गुरुन्पितृन्विप्रान्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । नत्वा तुष्टः प्रीतमना ब्रजेन्मंगलनिःस्वनैः ॥’ इति । अत्र यात्रादिनात्प्राक्सप्तदिनं गुह्यकपूजनमुक्तम् । अथैवं पूर्वं विजयस्नानमुक्तं विजयस्नानं ग्रहयज्ञः सप्तदिवसमध्ये गुह्यकपूजा इति । तदेतद्वाराहेण बृहद्यान्नायां महतां ग्रंथसंदर्भेणामिहितं तत्तत् एवावधार्यम् । वसिष्ठादिभिस्तु दिगीश्वरध्यानान्यपि तत्तत्पूजायां पाठात्तत्रैव द्रष्टव्यानीति नास्माभिलिख्यन्ते । गमनसमये ध्यानमिन्द्राय नमः अग्नये नम इत्यादिनापि संभवति ॥ ८० ॥

अथ नक्षत्राणां दोहदाब्जशार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

कुल्माषांस्तिलतंडुलानपि तथा माषांश्च गव्यं दधि

त्वाज्यं दुग्धमथैणमांसमपरं तस्यैव रक्तं तथा ।

तद्वत्पायसमेव चाषपललं मार्गं च शाशं तथा

षाष्टिक्यं च प्रियंग्वपूपमथवा चित्रांडजान्सत्फलम् ॥ ८१ ॥

कौर्म सारिकगौधिकं च पललं शाल्यं हविष्यं हया-

दक्षे स्यात्कृसरान्नमुद्रमपि वा पिष्टं यवानां तथा ।

मत्स्यान्नं खलु चित्रितान्नमथवा दध्यन्नमेवं क्रमा-

द्भक्ष्याभक्ष्यमिदं विचार्य मतिमान्भक्षेत्तथाऽलोकयेत् ८२

कुल्माषानिति ॥ कौर्ममिति ॥ अत्र प्रथमपद्ये चतुर्थचरणे ‘प्रियंग्वपू-

प' इत्यत्र छंदोभंगोक्तिः स गणप्रक्षेपाकरणात् । 'सत्यप्रेत्रेद्धेव' इति पिंगलसूत्रकारेण रेफसंयोगे च प्राग्वर्णस्य लघुत्वाभिधानात् । तथाच कालिदासः— 'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्तु' इति तद्वदत्रापि छंदोभंगाभावः । सूत्रकारोच्चारणं सुखसुखार्थम् । तेन प्रीत्यादावपि लघुत्वम् । अन्ये तु संयोगमात्रे परभूतमतीव्रप्रयत्नेनेत्याहुः । उक्तंच सरस्वतीकंठाभरणे— 'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न छंदोभंगमप्याहुस्तद्वदोषाय सूरयः ॥' इति । 'एतच्च श्रुत्वा गदितो भवांस्त्वं सीतोपलंभे च कुरु प्रबुद्धिम्' इति च । ततोऽतीव्रप्रयत्नेन नात्र प्राप्तस्योच्चारणे प्राग्वर्णस्य लघुतैव तेनास्य गणप्रक्षेपेण तथासति छंदोभंगाभाव इत्यलमतिप्रसंगेन । हयाष्टक्षे अश्विन्यादिसप्तविंशतिमेषु नक्षत्रदोहदं कुलमाषानित्यादिकमिदं भक्ष्याभक्ष्यं वर्णमेदेन देशमेदेन वा इदं भक्ष्यमेतदभक्ष्यमिति विचार्य भक्ष्यसंभवे भक्षयेत् अभक्ष्यसंभवे आलोकयेत्पश्येत् स्पृशेद्वेत्यपि ध्येयम् । यथा— अश्विन्यां कुलमाषानक्षतस्त्रिजमाषान् भरण्यां तिलमिश्रतंडुलान् कृत्तिकायां माषान् रोहिण्यां गव्यं गोसंबंधि दधि मृगे गव्यमाज्यं घृतं आर्द्रायां दुग्धं गव्यमेव पुनर्वसावेणमांसं हरिणमांसं पुष्ये तस्यैव मृगस्य रक्तं रुधिरं आश्लेषायां पायसं दुग्धमध्ये वह्निसंपर्केण पाचिततंडुलान् मघायां चाषस्य पक्षिणः पल्लं मांसं पूर्वाफल्गुन्यां मृगस्येदं मार्गं मांसं उत्तराफल्गुन्यां शशस्येदं शाशं मांसं हस्ते षाष्टिक्यं षष्टिकांशं 'साटी' इति भाषया चित्रायां प्रियंगुः फलिनी स्वात्यामपूपं घृतपक्वो भक्ष्यविशेषः विशाखायां चित्रांडजान्नानावर्णान्पक्षिणः अनुराधायां सत्फलमुत्तमफलमाज्जावि ज्येष्ठायां कूर्मस्य कच्छपस्येदं कौर्मं मांसं मूले सारिकायाः पक्षिण्या इदं सारिकं मांसं पूर्वाषाढायां गोधाया इदं गौधिकं मांसं उत्तराषाढायां शाल्यं शल्यस्य पक्षिण इदं शाल्यं पल्लं मांसम् 'श्वावित्तु शल्यः' इत्यमरः । 'सारसलम्' इति भाषया अभिजिति हविष्यं मुद्गादि श्रवणे कृसरान्नं 'खिच्चडी' धनिष्ठायां मुद्गान्नं मुद्गौदनं शतमे यवानां पिष्टं पूर्वाभाद्रपदायां मत्स्यमिश्रितमज्जमोदनं उत्तराभाद्रपदायां चित्रितान्नं नानाविधैरन्नैर्गोधूमादिभिः पक्कैर्मिश्रमज्जमोदनमिति केचित् । वयं त्वेवं व्याकुर्मः । यवतंडुलतिला मेघीदुग्धेन पक्त्वा मेषकर्णोपरक्तेनारक्ताश्वित्राज्जमोदनमिति चित्रितशब्देनोच्यते इति । रेवत्यां दध्यन्नं दध्योदनमिति । अपिच तथेत्यादीन्यव्ययानि पादपूरणार्थानि । यदाह नारदः— 'कुलमाषांश्च तिलान्माषान्दधि गव्यं घृतं पयः । मृगं मांसं च तत्सारं पायसं चाषकं मृगम् ॥ शशमांसं च षाष्टिक्यं प्रियंगुकमपूपकम् । चित्रांडजान्नफलं कूर्मं शाटीं गोधां च शल्यकम् ॥ हविष्यं कृसरान्नं च मुद्गान्नं यवपिष्टकम् । मत्स्यान्नं चित्रितान्नं च दध्यन्नं दास्यभाक्कमात् ।' इति । तत्सारं मृगरुधिरम् । अत्र चित्रांडजाफलमित्येकमेव दोहदमाहुः । तन्न । 'चित्रांडं च फलं ततः' इति कश्यपेन पृथगुक्तेः । अत्र अंडजा उच्यन्ते अंडगतवैचित्र्याभावात् । यत्तु श्रीपतिवाक्ये— 'चित्रांडजायाः फलम्' इत्युक्तं तस्यार्थं न विद्मः । 'प्राद्याः प्रियंगुचित्रांडजाः फलं

यावकं कुलिथाश्च' इति वराहपद्यव्याख्याने चित्राञ्जाकाराः पक्षिणश्चित्रायां प्राश्याः फलानि प्रसिद्धानि स्वाताविति भट्टोत्पलो व्याख्यत् । चित्राञ्जलक्षणमुक्तं दीपिकायाम्—'अजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाः सतिलतंदुलाः । अजकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्राञ्जसंज्ञकाः ॥' इति । अत्र यदभक्ष्यं दुष्प्रापं वा तस्मृत्वा दृष्ट्वा दत्त्वा गंतव्यमित्याह गुरुः—'अलभ्यलभ्यभक्ष्यान्वा स्मृत्वा स्पृष्ट्वाथ तान्ब्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिः ॥' इति । आदि-शब्दात्तिथिवारदिगदोहदेषु स्मरणं स्पर्शनं दानं भक्षणं वा यथासंभवं ध्ये-यम् । नक्षत्रदोहदेषु वसिष्ठादिपद्येषु कचिन्नेदस्तत्र विकल्पस्तुत्यबलत्वात् । भक्षेदिति 'भक्ष अदने' इति धातुश्चुरादिस्तस्मात् 'सत्यापपाश—' इति स्वार्थ-णिजन्ताद्विधिलिङि तिपि शबादौ च कृते 'इत्तश्च' इतीकारलोपे भक्षयेदिति भवितव्यं नतु भक्षेदिति कथमयं प्रयोगः । उच्यते । चुरादिभ्यस्तु णिजनि-त्योस्ति 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इत्युक्तेरेवं सति णिजभावपक्षे विधिलिङि भक्षेदिति सिद्ध्यति । ज्ञापकं चात्र चुरादौ हि 'चिति स्मृत्याम्' इति चितिधातोरिदित्करणं तद्धि चितित इत्यादौ 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि 'अनिदितां हल उपधायाः कृति' इति नलोपो माभूदित्येवमर्थं कृतं नित्ये तु णिचि नलोपस्याप्रसंगादित्त्वं वृथैव भवति । नुमर्थमिति चेन्न । चिति स्मृत्यां निनुम्बमेव पठितव्यं किमिदित्वेन । एवं सतीदित्त्वं कृतं ज्ञापकमु-क्तार्थस्य संपन्नमिति । अतएव—'महीपालवचः श्रुत्वा जुष्टुषुः पुण्यमानवाः' इति विशद्वदनार्थस्य चौरादिकस्य ध्रुवेर्घोषयामासुरित्यर्थं जुष्टुषुरित्यादिमहा-कविप्रयोगोपपत्तिरिति वामनः । पक्षे चोरतीत्यादिप्रक्रियाकौमुदीकृतेत्याह-स्मेत्यलमतिप्रसंगेन । अथवा व्यक्तमेवं पठितव्यम् 'खादेत्तथालोकयेत्' इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाह—

आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् ।

भक्षयेद्दोहदं दिश्यमाशां पूर्वादिकां ब्रजेत् ॥ ८३ ॥

आज्यमिति ॥ आज्यं घृतं पूर्वस्यां तिलौदनं तिलमिश्रौदनं दक्षिणस्यां मत्स्यं प्रसिद्धं पश्चिमायां पयो दुग्धं उत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं दिश्यमभी-ष्टदिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामाशां जिगमिषितां दिशं ब्रजेत् । यदाह श्रीपतिः—'आज्यतिलौदनमत्स्यपयोभिः प्राक्प्रभृति क्रमशः खलु भुक्त्वा' इति । नारदेन खन्यथोकम्—'घृताञ्च तिलपिष्टाञ्च मत्स्याञ्च घृत-पायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जयत्यरीन् ॥' वसिष्ठेनापि—'घृताञ्च कृसराञ्च च मत्स्याञ्च घृतपायसम् । पूर्वादेषु क्रमाद्भुक्त्वा याता सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथादेशाचारं वा व्यवस्था ॥ ८३ ॥

अथ वारदोहदमनुष्ठुभाह—

रसालां पायसं कांजीं शृतं दुग्धं तथा दधि ।

पयोऽश्रितं तिलान्नं च भक्षयेद्दारदोहदम् ॥ ८४ ॥

रसालामिति ॥ रसाला शर्करादधिमरीचकपूरैलासंसृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे पायसकांज्यौ प्रसिद्धे सोममंगलवारयोः शृतं पक्कदुग्धं शुधे 'शृतं पाके' इति साधु । तत्रापि 'क्षीरहविषोरेव' इति वार्तिकात्प्रसृत्ये क्षीरे साधुत्वं । दधि प्रसिद्धं गुरुवारे अश्रितमपक्कं दुग्धं शुधे तिलान्नं तिलमिश्रमोदनं शनौ एतद्दारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः—'मज्जिकां सघृतपायसं तथा कांजिकं शृतपयो दधि क्रमात् । क्षीरपक्कमथितं तिलौदनं वारदोहदविधिर्बुधैः स्मृतः ॥' इति । वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्कविशेषो नाम्यधायि—'मज्जिका परमान्नं च कांजिकं च पयो दधि । क्षीरं तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमात् ॥' इति । मज्जिका रसाला 'स्याद्रसाला तु मज्जिका' इत्यभिधानात् । गुरुस्तु विशेषमाह—'सूर्यवारे शृतं प्राश्यं चंद्रवारे पयस्तथा । गुहमंगारके वारे बुधवारे तिलानपि । गुरुवारे दधि प्राश्यं शुक्रवारे यवानपि । साषाभुक्त्वा शनेवारे शूले गच्छन्न दोषभाक् ॥ ८४ ॥

अथ तिथिदोहदं वसंततिलकालंदसाह—

पक्षादितोऽर्कदलतंदुलवारि सर्पिः

श्राणा हविष्यमपि हेमजलं त्रूपपम् ।

भुक्त्वा व्रजेद्रुचकमंबु च धेनुमूत्रं

यावान्नपायसगुडानसृगन्नमुद्रान् ॥ ८५ ॥

पक्षादित इति ॥ पक्षादिः प्रतिपत्तस्याः स्यल्लोषे पंचमी । प्रतिपदादिपंचदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य वृक्षविशेषस्य दलानि पर्णानि 'रुद्र' इति भाषायां द्वितीयायां तंदुलवारि क्षालिततंदुलजलं तृतीयायां सर्पिर्घृतं चतुर्थ्यां श्राणा यवागूः 'अंबिलि' इति भाषायां पंचम्यां हविष्यं मुद्गादि षष्ठ्यां हेमजलं प्रक्षालितसुवर्णजलं सप्तम्यामपूपं अष्टम्यां रुचकं बीजपूरफलम् 'फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिङ्गकै' इत्यमरः । नवम्यां जलं दशम्यां धेनुमूत्रं स्त्रीगवीमूत्रं ननु वृषमूत्रं धेनुशब्दग्रहणात् । एकादश्यां यावान्नं यवविकारं द्वादश्यां पायसं त्रयोदश्यां गुडमिश्रविकारं चतुर्दश्यामसृक् रुधिरं पंचदश्यामन्नमुद्रानोदनमिश्रितमुद्रान् । यदाह बृहस्पतिः—'अर्कपत्रं भवेद्यातुः प्रथमायां तु भक्षणम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं सत्तंदुलोदकम् ॥ तृतीयायां यथा सर्पिर्वेवागूः स्यात्ततः परं । पंचम्यां तद्धविष्ये स्यात्षष्ठ्यां वा कांचनोदकम् ॥ अपूपभुक्तिः

सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूरकम् । नवम्यां तोयमानं स्याद्भौमूत्रं तु ततः परम् ॥
एकादश्यां यवानद्याद्वादश्यां पायसं भवेत् । त्रयोदश्यां गुडं लेह्यं रुचिरं
स्याच्चतुर्दशे ॥ सुद्रौदनं भवेद्भोज्यं पंचदश्यां म्रियासतः । पक्षयोरुभयोरेवं
यात्रायोगे विधिः स्मृतः ॥' इति । दैवज्ञमनोहरेपि कचिज्ज्ञेदः यथा—'अर्क-
दलतंदुलोदकसर्पीषि हविष्यदभिसुवर्णपयः । तिलवारिवीजपूरकमध्वाज्यक-
सूत्रपिष्टिकाश्चापि ॥ तिलपिष्टकंदमूलानि शाकमथ शस्तवृक्षपर्णानि । प्रति-
पत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोति ॥' इति । ननु च—'अलभ्यल-
भ्यभक्ष्यान्वा स्मृत्वा हृद्वाथ तान्ब्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु
भूपतिः ॥' इति गुरुक्तेः वारादिषु दोहदामिधानं सार्थकं विहितेषु पुनर्नक्ष-
त्रतिथिवारादिषु दोहदामिधानं व्यर्थं दोषनिवारणफलको हि दोहदस्तद्भावेन
वैयर्थ्यप्रसंगात् । उच्यते । 'दुष्टभादिषु भूपतिः' इत्यत्र दुष्टत्वं किं नैसर्गिकमु-
तान्याहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहित्यादिर्महान् दोषः संभावितोऽस्ति तदुपा-
करणाय दोहदामिधानं युक्तम् । एवं सर्ववर्णानामपि पारिघट्टे विरुद्धतारा-
क्रूरग्रहसाहित्यादिमहादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थक्याच्च । एवं विहितति-
थिदोहदामिधानं योगिन्यादिदोषनाशार्थं 'सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्'
इत्येतद्दोषनिवारणार्थं च तद्दोषामिधानम् । रत्नमालायां च—'आद्याश्च-
तस्रः क्रियपूर्वकाणां मेषाच्चतुर्णामिह पंचमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव
सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात् ॥' इति । एवं वारदोहदोक्तिरपि वक्रिग्रहवा-
रशुलादिदोषहन्त्या सार्थिका दिग्दोहदोक्तिरपि त्रिविधप्रतिषुधप्रतिशुक्रप्र-
तिभौमादिदोषहान्या सार्थिका ॥ ८५ ॥

अथ गमनसमयभवं विधिं प्रहर्षिणीछंदसाह—

उद्धृत्य प्रथमतएव दक्षिणांघ्रिं द्वात्रिंशत्पदमभिगत्य दिश्ययानम् ।
आरोहेत्तिलघृतहेमताम्रपात्रं दत्त्वादौ गणकवराय च प्रगच्छेत् ८६

उद्धृत्येति ॥ राजा गमनसमय एव प्रथमतो दक्षिणांघ्रिं दक्षिणचरणमुद्धृ-
त्य प्रश्नाद्द्वात्रिंशत्पदं द्वात्रिंशत्पदपरिमितां भूमिं गत्वा दिश्ययानं वक्ष्यमाणं
विश्विदोषे हस्त्यादियानमारोहेदिति । यदाह गुरुः—'पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य
पादं यायान्नराधिपः । द्वात्रिंशत् पदं गत्वा यानमारुह्य संब्रजेत् ॥' वराहो-
प्ति—'कल्याणनामसचिवासज्जनायुधीयदैवज्ञविप्रजनकंचुकिमध्यसंस्थाः । द्वा-
त्रिंशत् समुपगम्य पदानि भूमौ प्रागादिनागरथवाजिनरैस्तु यायात् ॥' इति ।
तिलेति । आरोहणसमये तिलघृतहेमसहितं ताम्रपात्रमादौ गणकवराय ज्यो-
तिर्विच्छेष्टाय चकारादन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दानं दत्त्वा प्रगच्छेत् ।
यदाह गुरुः—ताम्रपात्रे तिलान्कृत्वा सघृतान्हेमसंयुतान् । निवेद्य विप्रमु-
खाय दैवज्ञाय विशेषतः ॥' इति ॥ ८६ ॥

अथावसरप्राप्तानि दिश्ययानान्यनुष्ठुभाह—

प्राच्यां गच्छेद्भजेनैव दक्षण्यां रथेन हि ।

दिशि प्रतीच्यामश्वेन तथोदीच्यां नरैर्नृपः ॥ ८७ ॥

प्राच्यामिति ॥ स्पष्टार्थं पथम् । नरैर्नरवाहैः सुस्नासनादिभिः । यदाह श्रीपतिः—‘हस्तिरथाश्वनरैर्यदि राजा याति तदा सुजयत्यरिचक्रम्’ इति । वराहोपि—‘प्रागादिनागरयवाजिनरैस्तु यायात्’ इति ॥ ८७ ॥

अथ निर्गमनस्थानानि पादाकुलकलंदसाह—

देवगृहाद्वा गुरुसदनाद्वा स्वगृहान्मुख्यकलत्रगृहाद्वा ।

प्राश्य हविष्यं विप्रानुमतः पश्यन्शृण्वन्मंगलमेयात् ॥ ८८ ॥

देवेति ॥ देवा विष्णवाद्यः पूज्यंते यस्मिन् गृहे तदेवगृहं गुरुभ्यापकः स्वस्य कुलगुरुर्वा स्वगृहं स्वशय्यागृहं बहुव्रीह्यसंभवे मुख्यकलत्रं पट्टराज्ञी तद्गृहं एषां मध्ये मनोभीष्टास्तकाशाद्गृहात् भोजनसंभवे हविष्यमन्नं प्राश्य भक्षयित्वा विप्रैर्ब्राह्मणैरनुमतः कृतोत्साहः मंगलं मंगलद्रव्यं मनोभीष्टं पश्यन् सन् पयात् गच्छेत् । यदाह लल्लुः—स्वनिकेतादेवगृहात्प्रधानदाराश्रयाद्गुरुगृहाद्वा । यायात्कृताभिकार्यः प्राश्य हविष्यं द्विजानुमतः ॥ द्विजो विष्णुक्रमान्नूपं मंत्रेणानेन चालयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । मंगलानि ततः पश्यन् स्पृशन्शृण्वन्नृपो व्रजेत् ॥’ इति । वराहोपि—‘अंतःपुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादग्निपरिग्रहाद्वा । कुर्यान्नरैर्द्रः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शताग्रैः कृतमंगलाशीः ॥ इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । अमुकस्य वधायेति दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत् ॥’ इति । अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रग्रहणम् ॥ ८८ ॥

अथ गमनकाले निर्णीते सत्यपि स्वस्यावश्यकार्यानिष्पादाद्गमनविलंबे वर्णक्रमेण प्रस्थानवस्तूनि ग्रहविणीलंदसाह—

कार्याद्यैरिह गमनस्य चेद्विलंबो भूदेवादिभिरुपवीतमायुधं च ।

क्षौद्रं चामलफलमाशु चालनीयं सर्वेषां भवति यदेव हृत्प्रियं वा ॥

कार्याद्यैरिति ॥ किञ्चिदावश्यकं कार्यं नाभूदिति गमनस्य चेद्विलंबः स्यात्तदा विचारिते यात्रालम्भे भूदेवादिभिर्ब्राह्मणप्रभृतिभिरेतानि वस्तूनि आशु चालनीयानि प्रस्थापनीयानि । यथा ब्राह्मणेनोपवीतं क्षत्रियेणायुधं वैश्येन मधु शूद्रेण आमलफलं नारिकेलादि । यदाह वसिष्ठः—‘तस्मिन्मुहूर्ते स्वयमप्रमाणे प्रयोजनापेक्षितया च देवात् । तत्रैव तन्निर्गमनं च कार्यं स्वीयासनाच्चापि तदुच्यमानम् ॥’ इति । राजमार्तंडः—‘प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथायुधं । मध्वामलफलं चैव प्रशस्तं वृद्धिकारणम् ॥’ इति । वा अथवा सर्वेषां वर्णानां यदेव हृत्प्रियं मनोभीष्टं तदेव प्रस्थापनीयम् ।

उक्तं च वसिष्ठेन—‘श्वेतातपत्रध्वजचामराश्वविभूषणोष्णीषगजांबरानि ॥ अं-
दोलिकारत्नरथाश्ववाराण्यस्यासनायं मनसस्त्वमीष्टम् ॥’ इति । नार-
दोपि—‘अप्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्षी भूपतिस्तथा । कुर्यान्निर्गमनं छत्रध्वजवा-
हनसंयुतम् ॥’ इति ॥ ८९ ॥

अथ स्वयं गमने कियदूरं प्रस्थानं कार्यमित्येतदाशंक्य प्राच्यमतेन प्रस्था-
नपरिमाणं मंदाक्रांताच्छंदसाह—

गेहाद्रेहांतरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः

सीम्नः सीमांतरमपि भृगुर्वाणविक्षेपमात्रम् ।

प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं

यात्रा कार्या बहिरिह पुरात्स्याद्वसिष्ठो ब्रवीति ॥ ९० ॥

गेहादिति ॥ स्वगृहात्परगृहमतिसमीपवर्त्यपि तत्रापि चेन्नमो गमनं
स्यात्तर्हि यात्रा जातेति गर्गः कथयते । अथवा स्वग्रामसीमामुल्लंघ्य सीमांतरं
ग्रामांतरसीमां प्राप्य वसेदिति भृगुः कथयते । अथवा महता योद्धा स्व-
बलेन क्षिप्यमाणः शरो यावदूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रस्थानं स्यादिति भरद्वाजः
कथयते । अथवा पुरातनगराद्वहिर्यात्रा कार्या स्यादित्येवं वसिष्ठः कथ-
यति । यदाह राजमार्तंडः—‘गृहाद्द्रेहांतरं गर्गः सीम्नः सीमांतरं भृगुः ।
शरक्षेपाज्जरद्वाजो वसिष्ठो नगराद्वहिः ॥’ इति । एतच्च यथायोग्यं कार्यस्याव-
श्यकतायां च ध्येयम् ॥ ९० ॥

अथ मुनिमतेन प्रस्थानपरिमाणं वसंततिलकाच्छंदसाह—

प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पंच

केचिच्छतद्वयमुशंति दशैव चान्ये ।

संप्रस्थितो य इह मंदिरतः प्रयातो

गंतव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्यम् ॥ ९१ ॥

प्रस्थानमिति ॥ धनुषः परिमाणमाह भास्करः—‘यवोदरैरंगुलम-
ष्टसंख्यैर्हस्तैर्गुलैः षट्गुणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दंडः क्रोशः
सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥’ इति । अत्र गमनकाले तादृशानां धनुषां
पंचशतानि हस्तसहस्रद्वयमिति यावत् । स्वगृहात्तावद्धस्तावधि प्रस्थानं
स्यादिति केचिदूचुः । अन्ये तु तादृशानां धनुषां शतद्वयमष्टौ शतानि
हस्तास्तावत्प्रस्थानमित्याहुः । अपरे तु इह यात्राकाले मंदिरतः स्वगृ-
हादशैव धनूंषि चत्वारिंशद्धस्तास्तावद्दूरे संप्रस्थितः प्रयातएव ज्ञेय
इत्याहुः । यदाह वसिष्ठः—‘प्रस्थानं धनुषां पंचशतान्युत शतद्वयम् । स्वदे-
वसद्वनाद्वापि दशभिः प्रस्थितो गतः ॥’ इति । नायं स्वेच्छाविकल्पः किंतु

कार्यस्थानावश्यकावश्यकत्वात्तादृशप्रस्थानम् । अतएव नारदोपि—‘स्वस्थानाच्चिर्गमं स्थानं दंडानां च शतद्वयम् । चत्वारिंशत्पंचविंशत्प्रस्थितः स स्वयं गतः ॥’ इति प्रस्थानविकल्पनाह । अतएव प्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्षीत्याह च गंतव्यदिदिवति । तदपि प्रस्थानं प्रयतेन सविधानेन राजादिना गंतव्यदिक्षु यस्यां दिशि गमनं विकीर्षितं तद्विगमिमुखं कार्यम् । यदाह राजमार्तडः—‘गंतव्यदेशाभिमुखे प्रदेशे प्रस्थानमाहुः शुभदं नराणाम्’ इति । अतः स्वयं प्रस्थानगुणमप्याह सएव—‘स्वशरीरेण यः कश्चिन्निरगच्छेच्छूयान्वितः । तस्य यात्राफलं सर्वं संपूर्णं पथि सिध्यति ॥’ इति । यदातु स्वयं प्रस्थानं कृतं ततोऽपरदिनेऽष्टमचंद्रादिदोषसंज्ञावे न गंतव्यमित्याह नारदः—‘जन्मर्क्षे चाष्टमे चंद्रे वारे भौमे शनैश्चरे । प्रस्थितेपि न गंतव्यं यदि स्याद्गर्हितं दिनम् ॥’ इति । अष्टमचंद्रादिदोषसंज्ञावदुष्टे दिने यात्रा न कार्येत्यर्थः । ये तु व्यतीपातवैद्यतिभद्राभरण्यादिदोषसंज्ञावेन गर्हितेपि दिने यात्रा नेत्याहुस्तत्र । पूर्वार्धस्य वैयर्थ्यापाताद्वाक्यमेदाह । दोषोपलक्षणार्थमिति चेन्न । एकस्मिन्नेव दोषे उपलक्षणार्थं वक्तव्ये बहुदोषकथनस्य वैयर्थ्यात् । तस्यावष्टमचंद्रादिदोषेषु सर्वथा यात्रा न कार्या । व्यतीपातादिदोषसंज्ञावप्रतिबंधेषु सुखेन यात्रेति तत्त्वमिति प्रतीमः । यस्तु गृहाभिर्गतो न प्रस्थानमाचरति तस्य केन क्रमेण प्रथमादिदिनगमनमित्याह चंडेश्वरः—‘क्रोशं वा यदि वाप्यर्धं प्रथमेहनि शस्यते । द्वितीये योजनं गत्वा निवसेत महीपतिः ॥ तृतीये योजनं सार्धं वसेदाक्रम्य दूरतः । ततः परं यथेष्टं तु मार्गे यायान्महीपतिः ॥’ इति ॥ ९१ ॥

अथ कृते प्रस्थानेऽधिकारिविशेषपुरस्कारेण कियद्विवसनिषेधमुत्तरार्धेन मैथुननिषेधं च स्रग्धराछंदसाह—

प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठे-

त्सामंतः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पंचरात्रं तथैव ।

ऊर्ध्वं गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात्सप्त रात्राणि पूर्वं

चाशक्तौ तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमना मैथुनं नैव कुर्यात् ९२

प्रस्थाने इति ॥ भूमिपाल एकत्र प्रस्थाने दशदिवसमभिव्याप्य दशाहोरात्राणि न वसेत् । सामंतो मंडलिकश्चतुर्द्वारिक एकत्र प्रस्थाने सप्तरात्रं न वसेत् । तदितरमनुजो ब्राह्मणादिः तथैव एकत्र प्रस्थाने पंचरात्रं न वसेत् । यदि देवाद्दसेत्तदा किं कुर्यादित्यत आह—ऊर्ध्वमिति । अवधिदिवसातिक्रमानंतरं पुनर्गृहमागत्य शुभाहे पूर्वोक्तप्रकारेण विचारितशुभदिवसे गच्छेत् । यदाह वसिष्ठः—‘आरभ्य निर्गमाद्यावद्दशाहं न वसेन्नृपः । मंडलीकः सप्तरात्रं प्राकृतः पंचरात्रतः ॥ अतऊर्ध्वं ब्रजेज्ज्यो भद्रेऽन्यदिवसे नृपः ॥’ इति । भद्रं कस्याणकारिणि । धीपतिरपि—‘वसेन्नैकत्र दश क्षितीशो दिना-

न्यथो सप्त च मंडलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि न पंचरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या ॥' इति । नन्वत्र प्रस्थाने दशदिवसाद्यतिक्रमे भूयः सुमुहूर्तेन यात्रा कार्येत्युक्तं तन्न युक्तिसहं प्रतिभाति । यतो यात्रा हि शत्रुमारणादि-द्रव्यार्जना शत्रुमारणादिकमनोभीष्टवस्तुप्राप्तिर्यात्रासमाप्तिरित्युच्यते । नहि तां विना पुनर्मुहूर्तविचारो युक्तः । आहुश्च 'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनं हो-राविदां युक्तिमतां बहूनाम् । यात्रासमाप्तिः खलु वाञ्छितार्थफलस्य सिद्धौ नियतं प्रदिष्टा ॥' इति । उच्यते । वसिष्ठाद्यैरपि वचःप्रामाण्यमंगीकुर्वद्भिः किमीदृशं युक्तिविरुद्धं वक्तुमुचितम् । यतोऽवधिकथनार्थकानां तत्तद्विवा-क्यानामप्रामाण्यप्रसंगाज्ज्योतिषस्मृतिलिङ्गघने दुरितोत्पत्तिः स्यात् । किंच मा-सगम्यमध्वानमतिक्रम्य यदि कार्यवशाद्दशाहाद्यतिक्रमे सति तत्रापि तत एव स्थानात्सुमुहूर्तविचारोक्ति किंपुनः प्रस्थाने । यदाह वराहः—'एकत्राध्यु-षितस्य जगुर्यात्रामत्रात्रिगौतमच्यवनाः । पंचत्रिसप्तरात्राद्वाद्वाद्भद्रेण संयो-ज्यम् ॥' इति । 'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनम्' इति तु वाक्यं निर्मूलत्वादु-पेक्ष्यम् । नहि वचनवेधितेर्थे युक्तिः प्रभवेत् । यथा तस्मादवध्यतिक्रमे सति शुभमुहूर्तेन यात्रा विधेया । अवधिमध्ये तु निषिद्धभद्राव्यतीपातादिमहा-दोषपरिहारायान्या यात्रा स्यादित्यलमतिप्रसंगेन । क्वचिद्विनिवेशेण प्रस्थाने दिवसनियमोऽभिहितः । यदाह राजमार्तंडः—'प्राच्यामह्नाति मुनयः प्र-वदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पंच । त्रीण्येव पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम् ॥' इति । यदा तु स्वयं प्र-स्थाय परावृत्य गृहभागच्छेत्तदा पुनः सुमुहूर्तेन कार्या । यदाह राजमा-र्तंडः—'यस्तु संप्रस्थितो यात्रां निवर्तेत पुनर्गृहम् । कामाद्वा यदि वाऽका-माञ्च स सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति । दुर्गादित्यः—'कार्यवशाद्यदि कथमपि निवर्तते प्रस्थितः स्वगृहमेव । यायात्तदा विशुद्धैः पुनरपि तिथिकरणदिव-साद्यैः ॥' इति । अथ प्रस्थानकर्तृनियममाह—अथेति । असौ राजादिः रिपु-विजयमनाः शत्रुजये कृतांतःकरणः सन्यात्रादिनात्पूर्वं सप्त रात्राणि मैथुनं संभोगं चैव न कुर्यात् । यदाह ज्यवनः—'त्रिरात्रं वर्जयेत्क्षीरं पंचाहं क्षुरकर्म च । तद्दहश्चावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत् ॥' इति । वा अथवा अशक्तौ सप्ताहमतिक्रामितया स्थातुमशक्तौ तद्दिने यात्रादिवसे मैथुनं नैव कुर्यात् । यदाह गर्गः—'यात्राकाले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निषेवते । रोगार्तः क्षीणको-शश्च स निवर्तेत वा न वा ॥' इति । अतएवानयोर्वाक्ययोर्मैथुनपीडासहि-ष्णवसहिष्णुपरा विषयव्यवस्था । मार्गमध्येपि मैथुननिषेधे विकल्पानाह ज्यवनः—'यावद्भजति चाध्वानं यावत्कार्यं न सध्यति । यावद्वा न निव-र्तेत तावद्भर्ज्यं हि मैथुनम् ॥' इति । यदा तु प्रयाणदिने स्त्री ऋतुज्ञाता भ-वति गमने चावश्यकता तदा मैथुनं कार्यं नवेति संदेहः । तत्र यदि न कार्यमिति चेद्भूये तदा धर्मशास्त्रविरोधः । यदाह स्वायंभुवः—'ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां संतिष्ठौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र सं-

अयः ॥' इति । यदि कार्यमिति चेत् ज्योतिषस्मृत्युल्लंघनम् । तद्वचः प्रागभिहितम् । अत्र निर्णयमाह च्यवन एव—'आत्ययिककार्यपाते पुष्पस्नातासमागमं कृत्वा । मुदितो गच्छंलभते मनोरथानविरकालेन ॥' इति । यदा हि पुनर्गमनार्थं कालांतरमप्यस्ति तदा तद्दिने मैथुनं कृत्वा कालांतरे सुखमेवायादित्यर्थे सिद्धम् । यदा प्रस्थानकालः श्रोदिवसस्तत्पूर्वरात्रावपि मैथुनं न कार्यमित्याह लल्लुः—'कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते योऽविगच्छति । नासौ फलमवाप्नोति कृच्छ्रेण च निवर्तते ॥' कृच्छ्रेण कष्टेन ॥ ९२ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्तुर्नियमान्शालिन्याह—

दुग्धं त्याज्यं पूर्वमेव त्रिरात्रं क्षौरं त्याज्यं पंचरात्रं च पूर्वम् ।
क्षौद्रं तैलं वासरेऽस्मिन्वमिश्रं त्याज्यं यत्नाभूमिपालेन नूनम् ९३

दुग्धमिति ॥ यात्रादिनात्पूर्वं भूमिपालेन राजोपलक्षणत्वाद्गमनकर्त्रा यस्नात् दुग्धं पेयत्वेन त्याज्यं न तु द्रष्टृत्वेन तद्विकारः पायसं च निषिद्धम् । च पुनः पंचरात्रं पूर्वं क्षौरं क्षुरसंबन्धि कृत्यं मुंडनं श्मश्रुकर्म च त्याज्यम् । अस्मिन् वासरे यात्रादिने क्षौद्रं मधु भक्ष्यत्वेन तैलं तैललापनं त्याज्यम् । वमिश्रैरेवोद्भूता शरीरे धनार्थं बलात्कारकृता वा यात्रादिने निषिद्धा नूनं निश्चितं । यदाह च्यवनः—'वपनं वमनं क्षौद्रं तैलं चैव विवर्जयेत् । तद्वद्दृष्ट्वावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत् ॥' इति । वपनं श्मश्रुकर्मणोप्युपलक्षणं । तथा वसिष्ठेन—'यात्राहवे तूत्कटभूषिते च भुक्तोत्कटे रात्रिषु संध्ययोर्वा । क्षौरं प्रकुर्यात्स्नानं चात्मनो हि श्रेयोमिलापी न कदाचिदेव ॥' इति क्षौरपदोपादानात् क्षौरमशुभपदार्थोपलक्षणम् । यदाह सप्त—'कामं क्रोधं तथा लोभं मयं मांसं च रोदनम् ॥' इति ॥ ९३ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्तुर्नियमान् गीत्याख्यल्लं दसाह—

भुक्त्वा गच्छति यदि चेत्तैलगुडक्षारपक्वमांसानि ।

विनिवर्तते स रुग्णः स्त्रीद्विजमवमान्य गच्छती मरणम् ॥९४॥

भुक्त्वेति ॥ तैलं तैलपक्वानि वटकादीन्यन्नानि वा गुडमिश्रविकारं तस्याचितमन्नं वा क्षारं सलवणं पक्वमांसानि रंधितमांसानि यो भुक्त्वा गच्छति स राजादिः रुग्णो रोगसहितो निवर्तते । यदाह गर्गः—'कटुतैलगुडक्षारपक्वमांसाशनं तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्व्याधितः स निवर्तते ॥' इति । अत्र मांसदुग्धादिलिखेधस्तत्तन्नक्षत्रादिदोहद्व्यतिरिक्तविषयः । दोहदस्य विशेषविहितत्वात् । स्त्रीद्विजमिति । स्त्री च द्विजश्च अनयोः समाहारः स्त्रीद्विजं स्त्रियं स्त्रीयां परकीयां वा । द्विजः ब्राह्मणः 'दंतविप्राद्विजाः' इत्यभिधानात् । अवमान्य विक्काद्वताडनादिना मानभंगं कृत्वा गच्छतः पुंसो मरणं स्यात् । यदाह गर्गः—'यस्तु संप्रस्थितो यात्रां भार्यां जैवामिनंदति । भार्या वा तामिनंदेत न स प्रतिनिवर्तते ॥ परकीयां स्त्र-

कीर्त्या वा स्त्रियं पुरुषमेव वा । ताडयित्वा तु यो मोहात्तदंतं तस्य जीवितम् ॥
यात्रायां प्रस्थितो यश्च ब्राह्मणानवमानयेत् । नासौ प्रतिनिवर्तेत तदंतं तस्य
जीवितम् ॥' इति । केचित् शुभाशुभशब्दान्यात्राकाले शुभाशुभसूचका-
नाहुः । यदाह लल्लुः—'प्रापय गच्छ विसर्जय निर्गच्छ ब्रज संसर्पेति सि-
द्धिकराः । खल्वेतेष्वप्यधिकाः प्रमोदजयजीवशब्दाश्च ॥ मागास्तिष्ठतिवर्तं क
गम्यते मूढ दुर्मते मोहात् । यात्रां नेच्छंति बुधाः क्षुतकासितभीतशब्दैश्च ॥'
इति । कासितं रोगार्तं निर्विहङ्गादिः ॥ ९४ ॥

अथाकालवृष्ट्याख्यं दोषं सकलक्षणं वसंतमालिकाच्छंदाह—

यदि मास्सु चतुर्षु पौषमासादिषु वृष्टिर्हि भवेदकालवृष्टिः ।
पशुमर्त्यपदांकिता न यावद्रसुधा स्यान्न हि तावदेव दोषः ॥९५॥

यदीति ॥ पौषादिषु चतुर्षु पौषमाघफाल्गुनचैत्राख्येषु मासेषु यदि वृष्टिर्भवे-
त्साऽकालवृष्टिः स्यात् । पौषादयश्चत्वारो मासा वृष्ट्यकालस्तत्र भवा वृष्टि-
कालवृष्टिरुच्यते । यदाह राजमार्तंडः—'पौषादि चतुरो मासान् प्राप्ता वृ-
ष्टिरकालजा ॥' इति । तत्राकालवृष्ट्या जातायां यदि वसुधा पृथ्वी यावत्प-
शवो गवादयः मर्त्या मनुष्यास्तेषां पदैश्चरणैरंकिता चिह्निता न भवति ताव-
दकालवृष्टिदोषो नास्ति । यदा पशुचरणांकिता वसुधा स्यात्तदाऽकालवृष्टेर्दो-
षवत्त्वमस्त्येव । यदाह राजमार्तंडः—'वृष्टिः करोति दोषं तावन्नाकालसं-
भवा राज्ञाम् । याषन्न भवति धाने नरपशुचरणांकिता वसुधा ॥' इति । अ-
स्यार्थः । अकालसंभवा वृष्टिः राज्ञां गमने तावद्दोषं न करोति । यावद्रसुधा
धाने गमने नरपशुचरणांकिता न भवति तेनातिस्वल्पया रजोपगममार्ग
भवति । तत्र पश्चाद्विचरणविह्वलाभावाद्दोषाभावः । यदा तु किञ्चिदधिका
वृष्टिः स्यात्तदा कर्दमसज्जावात्पश्चाद्विचरणविह्वलानि जायन्ते तदा दोष एव ।
स च सप्तरात्रिक इत्युक्तं प्राक् । अत्र केचिदल्पा वृष्टिर्दोषाय न महतीति
वदन्ति । तत्रेयं युक्तिः । अल्पवृष्ट्या कर्दमबाहुस्यात्पश्चाद्विचरणविह्वलानां वसु-
धायां दर्शनादित्यल्पवृष्टेर्दोषवत्त्वम् ॥ महत्वात्तु वृष्ट्याः सकलकर्दमापाकरणा-
त्पश्चाद्विचरणविह्वलादर्शनाद्दोषाभावः । तदेतद्विप्रणीतसंहिताग्रंथामिहितवि-
षयाणां केवलन्यायाभिनिविष्टमनसां मतम् । तथाहि मार्गशीर्षशुक्लपक्षप्र-
तिपदादयः सार्धाः षण्मासा मेघानां गर्भग्रहणकालस्तदनंतरं वृष्टिर्भवति ।
यदाह कश्यपः—'सितादौ मार्गशीर्षस्य प्रतिपद्विषसे तथा । पूर्वाषाढागते
चंद्रे गर्भाणां धारणं वदेत् ॥' इति । गर्गोपि—'शुक्लादौ मार्गशीर्षस्य पूर्वाषा-
ढावस्थिते । निष्ठाकरे तु गर्भाणां तदादौ लक्षणं वदेत् ॥' इति । गर्भप्रस-
वकालज्ञानं वराहेण प्रोक्तम्—'यक्षक्षत्रसुपगते गर्भं चंद्रे भवेत्सचंद्रवशात् ।
पंच नवतौ दिनशतेऽ९५तत्रैव प्रसवकालमायाति ॥' इति । माससंहितायां च-
'पौषासितपक्षाद्यैः श्रावणशुक्लादयो विनिर्देश्याः । सार्धैः षडभिर्मासैर्गर्भविपाकः
स्वनक्षत्रे ॥' इति । विशेषमाह वराहः—'सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्ले कृष्णा

शुसंभवा रात्रौ । नक्तप्रभवाश्चाहनि संध्याजातास्तु संध्यायाम् ॥' इति । कृष्णाः कृष्णपक्षोद्भवा गर्भाः । एवं सार्धषणमासा गर्भग्रहणकालः तदनंतरं जायमाना वृष्टिः कालवृष्टिरिति । यदा वृष्टिकालव्यतिरिक्ते काले वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिः अकाले अयोग्ये काले वृष्टिरिति निर्वचनसंभवात् । पु- तदेवाभिप्रेत्योक्तं 'सौदामिनीवर्षणगर्जितेषु' इति पद्यव्याख्याने महादेवेन गृहीतगर्भाणां मेघानां यो वृष्टिकाल उक्तस्त्वं विना यदि वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिरिति । तत्र मार्गशीर्षशुक्लवितो मेघानामवश्यं गर्भसंभ- वात्तच्चिह्नभूता किंचिद्वृष्टिरवश्यमपेक्षितैव । यदाह वराहः—'पवनसलिल- विद्युद्गर्जिताभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पंचभूपाभ्युपेतः । वि- सृजति यदि तोयं गर्भकाले तु भूरि प्रसवसमयमिव शीकरांभः क- रोति ॥' इति । तेन किंचिद्वृष्ट्यां गर्भसत्तानिश्चयादल्पा वृष्टिर्न दो- षमावहतीति । अल्पवृष्ट्यामपि त्रैराशिकवशादल्पत्वम् । बृहद्यात्रायां वराहोक्तमार्गशीर्षगर्भाणां मंदफलत्वम् । तं च मार्गशीर्षमतिक्रम्य पौषादि- वृष्टेराकालिकत्वम् । अतएवोक्तम्—'पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकाल- जा ॥' इति । मंदफलत्वादितुल्यन्यायतया च मार्गवृष्टेरप्याकालिकत्वम् । एतदप्युक्तं राजमार्तंडेन—'मार्गान्मासात्प्रभृति मुनयो व्यासवाल्मीकिग- गांश्चैत्रं यावद्गमनसमये वृष्टिदोषं वदन्ति ॥' इति । एवं सति गर्भनिर्गलनं विकृतिः सा यथा तुल्या सती नरपशुचरणाकितत्वेन किंचिदोषं जनयति । यथा उप- चीयमानापि विकृतिर्महांतं दोषमादधाति तेन महावृष्टेर्दोषवत्त्वमेव न दो- षाभावः । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम्—'गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय नि- मित्तकृता । द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके वृष्टेर्गर्भः सुतो भवति ॥' निमित्तं शुक्रा- स्त्रादि । बृहद्यात्रायामपि—'भृशं क्षरंतो रुधिरारुणाभाः सशक्रचापाः खर- रुक्षनादाः । रणोपयोज्याकृतिचित्ररूपा रणाय दृष्टा गमनैर्बुवाहाः ॥' इति । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । 'सप्ताहं सततान्यतौ वृष्टिर्न्याभ्रराधिपम् ।' इति । सतता निरंतरा । मेघभेदसेनैवोक्तः—'सप्ताहांतर्बलभयकरी वृष्टिरन्यतुंजाता केचिद्यात्रामसितजलदैः संयुतां पूजयन्ति । चित्राभ्रायां बलमतिवधो रुक्सपी- तांबुदायां शुक्लाब्दायां न भवति चिराद्बुदायां च नास ॥' इति । चित्रा- भ्रायां वृष्टावितिशेषः । अनेन वाशयेन कचिरपठ्यते । 'वृत्तेऽप्यकालवर्षे तु ता- वद्दोषो न जायते । यावन्न यानसमये पशुपादांकिता मही ॥' इति । तस्मा- त्सिद्धमेतत् । यदल्पत्वायामकालवृष्टौ दोषाभावः अल्पायामकालवृष्टौ दोषा- भावः महत्यामकालवृष्टौ महादोष इति । वसिष्ठोपि वृष्टिविशेषे फलविशेष- माह—'अकालं सततं वृष्टिः सप्ताहं नृपतेर्वधः । रक्तवृष्टौ रणोद्योगो मांसवृष्टौ महद्रणम् ॥ मघरश्चास्थिवर्षे स्याद्दसावर्षेऽपि तत्फलम् । क्षौद्रवर्षे राष्ट्रनाशस्त्वं- गारैः पांडुभिर्गदः । धान्याकफलपुष्पाद्यैर्लौहैश्चापि महद्भयम् । पर्णैस्तृणैः काष्ठवर्षेस्तदेव फलमादिशेत् ॥ पाषाणवृष्टिरग्नेषु प्राणिवृष्टिरथापि वा । चि- त्रवृष्टिर्यदि भवेत्सस्यान्तामीतिकारणम् ॥' इति । अत्र रक्तवृष्ट्यादीनां वृष्टि-

त्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणं कृतं तत्कालवृष्टावप्यासां वृष्टीनां दोषसूचना-
र्थम् । यत आसां वृष्टीनामुत्पातत्वमस्ति तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात
इति वराहोक्तेः ॥ ९५ ॥

अथामुमेवार्थं स्पष्टीकुर्वन्सन्नावश्यकयात्रां तच्छांतिकं प्रसंगादुष्टशकुनो-
द्भूतारिष्टशांतिकं वातिशक्त्या गाथाछंदसाह—

अल्पायां वृष्टौ दोषोऽल्पो भूयसां दोषो भूयान्-

जीमूतानां निर्धोषे वृष्टौ वा जातायां भूपः ।

सूर्येन्द्रोर्विवे सौवर्णे कृत्वा विप्रेभ्यो दद्या-

दुःशाकुन्ये साज्यं सुवर्णं दत्त्वा गच्छेत्स्वेच्छामिः ॥९६॥

अल्पायामिति ॥ अल्पायामकालवृष्टावल्पो दोषः स्यात् । भूयस्यामति-
शयेन बद्धी भूयसी तस्यामकालवृष्टौ भूयानतिशयेन महान्दोषः । अतो यत्प्रा-
च्याः पठंति—‘तावत्प्रयाणादिषु भूपतीनामकालवृष्टिः प्रकरोति दोषम् । या-
वद्भवेत्संचरतां जनानां तथा पशूनां चरणांकिता भूः ॥’ इति । तदेतन्निर्मु-
लत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चोपेक्ष्यम् । अयं चाकालवृष्ट्याख्यो दोषः प्रयाणानंतरं
सत्तरात्रं यावद्विलोकनीयमिति महादेवेन व्याख्यातं न तत्र प्रमाणं पश्यामः ।
किंतु जातायामकालवृष्टौ यात्रामेव न कुर्यात् । कृते तु स्वयं प्रस्थाने मार्ग-
मध्ये नास्त्ययं दोषः । शुक्राद्यस्तादिदोषो मार्गमध्ये ‘जीवः शशांकः शुक्रो
वे’ति वचनबलादंगीक्रियते । प्राच्यास्तु महत्यामकालवृष्टौ दोषाभावं वर्ण-
यन्ति तेषामाशयं न विद्मः । अथ सत्यप्यकालवृष्ट्यादितिमिच्छे आवश्यकया-
त्रायां दानमाह—जीमूतानामिति ॥ जीमूतानां निर्धोषे शब्दे वृष्टावकाल-
वृष्टौ जातायां वा सूर्येन्द्रोः सूर्याचंद्रमसोर्विवे स्वरूपे सौवर्णे यथाशक्त्या
सुवर्णनिर्मिते कृत्वा भूपो राजा विप्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यदाह मांड-
व्यः—‘बुद्धिर्देने गर्जिते वृष्ट्यां सूर्याचंद्रमसोर्द्वयोः । विवे विधाय शांलर्थे
श्रोत्रियाय निवेदयेत् ॥’ इति । यद्यपि ‘श्रोत्रियंश्छंदोधीते’ इति पाणिनिवच-
नाच्छंदोध्येतृत्वेन श्रोत्रियत्वमुच्यते तच्च वर्णत्रयसाधारणम् । तथापि प्रतिप्र-
हाधिकारी ब्राह्मण एव श्रोत्रियशब्देन व्याकृतव्यः । अतएव मूले विप्रप-
दोपादानम् । अकालवृष्टौ शांतिर्महता ग्रंथसंदर्भेण बृहद्यात्रायां वराहेणाभ्य-
धायि सा ततएवावधार्या । कचिदकालवृष्टेरपवादः पठ्यते । यथा—‘एकेनैक-
महः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परम् ॥
पौषे दिनत्रयं वर्षे माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकं तु चैत्रे तु षट्-
काद्वयम् ॥’ इति । तदेतदप्यात्ययिककार्यविषयं ध्येयम् । अथ प्रसंगादु-
ष्टेपि शकुने जातेऽवश्यविधेयायां यात्रायां दानमाह । दुःशाकुन्यमिति । शकुन
एव शाकुन्यम् । चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वात्प्यञ् । दुष्टं च तत् शाकुन्यं च दुःशा-
कुन्यं तस्मिन् दुष्टे शकुने वक्ष्यमाणे प्रस्थानकाले संभूते सति साज्यं सघृतं

स्वर्णं सुवर्णं श्रोत्रियाय दत्त्वा स्वेच्छामिर्गच्छेत् । यदाह मांडव्यः—‘यदा-
पशुकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् । सघृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकस्ततो ब्र-
जेत् ॥’ इति । इति यात्रोपयोगि दोषविवरणम् ॥ ९६ ॥

अथ शुभाशुभसूचकत्वेन द्वेधा शकुनाः संति तान्वक्तुकामस्तावच्छुभसू-
चकान्छकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

विप्राश्वेमफलान्नदुग्धदधिगोसिद्धार्थपञ्चाम्बरं

वेश्या वाद्यमयूरचापनकुला बद्धैकपश्वामिषम् ।

सद्वाक्यं कुसुमेक्षुपूर्णकलशच्छत्राणि मृत्कन्यका

रत्नोष्णीषसितोक्षमद्यससुतस्त्रीदीप्तवैश्वानराः ॥ ९७ ॥

आदर्शजनधौतवस्त्ररजका मीनाज्यसिंहासनं

शावं रोदनवर्जितं ध्वजमधुच्छागास्त्रगोरोचनम् ।

भारद्वाजनृयानवेदनिनदा मांगल्यगीतांकुशा

दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये रिक्तो घटः खानुगः ९८

विप्रेति ॥ आदर्शेति ॥ विप्रा बहवो द्वौ वा न त्वेकः अश्वः प्रसिद्धः इभो
हस्ती अनुन्मत्तः फलान्नदुग्धदधीनि प्रसिद्धानि गौः स्त्रीगवी सिद्धार्थः सर्वपाः
‘सिरसा’ इति भाषायां पयं कमलं अंबरं वस्त्रं स्वच्छं वेश्या गणिका वार्ध
मर्दलादि मयूरचापौ पक्षिणौ नकुलः प्रसिद्धः बद्धैकपशुः रज्ज्वादिबद्धो
वृषः भारक्तादिवर्णः आमिषं मांसं सद्वाक्यं कार्यसिद्धिरस्त्वित्यादिवाक्यं
कुसुमानि पुष्पाणि इक्षवः प्रसिद्धा जलपूर्णकलशः छत्रं प्रसिद्धं मृत् आर्द्रमृत्तिका
कन्या कुसारी रत्नं माणिक्यादि उष्णीषं शिरोवेष्टनं सितोक्षा श्वेतो वृषः
अयमवद्धोपि मयं प्रसिद्धं ससुतस्त्री सपुत्रापि काचित् स्त्री दीप्तो जा-
ज्वल्यमानोभिः शिखावानित्यर्थः आदर्शो दर्पणः अंजनं सुर्मा धौतवस्त्र
उज्ज्वलीकृतवस्त्रो रजको वस्त्रनिर्णैक्ता मीनो मत्स्यः आज्यं घृतं सिंहा-
सनं देवादेः शावं शवमेव शावं मृतकं पृष्ठगामिलोकोरोदनरहितं ध्वजः
पताका मधु क्षौद्रं छागो मेघः अस्त्रं धनुरादि गोरोचनं प्रसिद्धं भारद्वाजः पक्षी
नृयानं सुखासनं वेदनिनदः अधीयानानां ब्राह्मणानां मुखान्निःसरन्वेदध्वनिः
मांगल्यं प्रसिद्धं गीतं गानं अंकुशो हस्तिनिवारणमस्त्रं एते पदार्था गंतुर्भू-
पादेः प्रयाणसमये यात्राकाले संमुखं दृश्यमानाः सत्फलदाः शुभफलदाः त-
था रिक्तो जलरहितो घटः खानुगः स्वस्य पश्चान्नागगामी सोपि शुभफलदाः
जलेन भरिष्यमाणत्वात् । यदाह नारदः—‘प्रज्वलामिश्रं तुरगनृपासबपुरो-
गताः । गंधपुष्पाक्षतच्छत्रचामरादोलिकागजाः ॥ भक्ष्येद्वंकुशसृष्टसाजमध्वा-

ज्यदधिगोवृषाः । मत्स्यमांससुराधौतवस्त्रशंखरवध्वजाः ॥ पण्यस्त्रीपूर्णकलश-
रत्नभृंगारदर्पणम् । मेरीमृदंगपटहशंखवीणादिलिःस्वनाः ॥ वेदभंगलघोषाः
स्युर्याने वै कार्यसिद्धिदाः' इति । श्रीपतिरपि—'भारद्वाजो नाकुलश्चापसं-
ज्ञश्चागो बह्वीं शोभनो वीक्षितः स्यात् । भृंगारांजनवर्धमानमुकुरावदैकपश्वा-
मियोष्णीषक्षीरनृत्यानपूर्णकलशच्छात्राणि सिद्धार्थकाः ॥ वीणाकेतनमीनपंक-
जदधिक्षौद्राज्यगोरोचनाः कन्या शंखसितोक्षवस्तुसुमनोविप्राश्वरत्नानि च ॥
प्रज्वलज्जवलनदंतितुरंगभद्रपीठगणिकांकुशमृत्जाः । अक्षतेक्षुफलचामरभ-
क्ष्याण्यायुधानि च भवन्ति शुभानि ॥ मेरीमृदंगमृदुमर्दकशंखवीणावेदध्व-
निर्मधुरमंगलगीतघोषाः । पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा धौतां-
रश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः ॥' इति । भृंगारः सुवर्णकलशः । 'भृंगारः क-
नकालुका' इत्यमरः । वर्धमानः शंखः 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः । व-
सिष्ठः—'इष्टे शवे रोदनवर्जिते च संपूर्णयात्राफलमेव तत्र । इष्टः प्रवेशे तु
शवः शवस्वं करोति तद्रोदनवर्जितोऽपि ॥' इति । कश्यपोपि—'कार्यसि-
द्धिर्भवेद्दृश्ये शवे रोदनवर्जिते । प्रवेशे रोदनयुतः शवः स्वात्तु शवप्रदः ॥'
इति । वसंतराजः—'आदाय रिक्तं कलशं जलार्थी यदि व्रजेत्कोपि महा-
ध्वगेन । पूर्णं समादाय निवर्ततेऽसौ यथा कृतार्थः पथिकस्तथैव ॥' इति । ए-
तानि शकुनानि यदि दैवास्त्युक्तदोक्तमान्येव । यदि वा स्वयं रचितानि त-
दापि शुभान्येव । यदाह वराहः—'स्वयमथ रचितान्ययत्नतो वा यदि क-
थितानि भवन्ति मंगलानि । स जयति सकलां ततो धरित्रीं ग्रहणदशां शु-
तिपाठतो यथाहः ॥' इति । शकुनप्रयोजनमाह वराहः—'अन्यजन्मांतरकृतं
शुभं वा यदि वाशुभम् । यत्तस्य पाकं शकुनो निवेदयति गच्छताम् ॥' इ-
ति । लल्लोपि—'नक्षत्रस्य मुहूर्तस्य तिथेश्च करणस्य च । चतुर्णामपि चैतेषां
शकुनो दंडनायकः ॥' इति । अत्र कैश्चिद्विप्रवशेन शुभसूचकाः शकुना उक्ताः
'लम्बे वाक्पतिशुक्राणां ब्राह्मणाः संमुखाः स्त्रियः । बुधशुकौ च केंद्रस्थौ स-
वत्सा गौः प्रदृश्यते । चंद्रसूर्यौ च भवतो दशमस्थौ यदाथवा । क्षीपादर्शौ
सुमनसो रजका धौतवाससः ॥ सुतस्थाने यदा सौम्यो वृषो बद्धस्तु संमु-
खः । गुरुश्रेष्ठं चतुर्वमो दक्षिणे सप्त वायसः ॥ चंद्रो गुरुश्च सहजे श्वानो
वामांगभागतः । सर्वे कर्मायनवमे भारद्वाजोऽथ नाकुलः ॥ चापस्य दर्शनं
वा स्याद्दामांगेऽत्यंतदुर्लभम् । आदित्यो राहुसौरी च सहजस्थौ कुमारिका ॥
मौढानां सुभगानां वा दर्शनं सर्वकामदम् । पष्ठे तृतीये कर्माये भौमश्रेष्ठ-
त्कलं भवेत् ॥ दास्यो वेद्यां सुरा मांसं लाभश्चैव सुनिश्चितः ॥ सप्ताष्टपंचमे
यस्य जीवो ज्ञो वात्र वर्तते । आदर्शपुष्पमांसानि सुरादर्शश्च लाभदः ॥ रा-
हुभौमश्च मंदश्च लग्नाद्यदि तृतीयगः । उद्धृतं गोमयं पश्येच्छीघ्रं लाभं धनं
विशेत् ॥' इति । एवमादीनि शकुनानि लग्नबलेन शकुनप्रत्येकवमिहितानि
तानि तत एवावधार्याणि विस्तरभयाज्ञास्मामिर्लिख्यंत इति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

अथांशुभसूचकान् शकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

बंध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणांगारैर्धनक्लीबविट्

तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्त्तृणव्याधिताः ।

नग्राभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यंगक्षुधार्ता असृक्

स्त्रीपुष्पं सरठः स्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥९९॥

काषायी गुडतक्रपंकविधवाकुब्जाः कुटुंबे कलि-

वैस्त्रादेः स्खलनं लुलायसमरं कृष्णानि धान्यानि च ।

कार्पासं वमनं च गर्दभरवो दक्षेऽतिरुद् गर्भिणी

मुंडाद्रौबरदुर्वचोऽधवधिरोदक्या न दृष्टाः शुभाः १००

बंध्येति ॥ काषायीति ॥ बंध्या कदापि गर्भसंभावनारहिता चर्माश्वादे-
 श्चर्म तुषं धान्यादितुषम् अस्थिसर्पलवणानि प्रसिद्धानि अंगारो निर्धूमोऽग्नि-
 पिण्डः बंधनं काष्ठादि क्लीबो नपुंसकः विट् विष्टा 'अस्त्री विष्टाविशौ समौ'
 इत्यमरः । तैलं प्रसिद्धं उन्मत्तो मद्यभूताद्यावेशवान् वसा शरीरमांसविशेषः
 वसाम्रहणात्तु न्ये मांसविभागाः समीचीनाः औषधं प्रसिद्धं अरिः शत्रुः जटिली
 जटावान् प्रव्राट् संन्यासी तृणं प्रसिद्धं व्याधितोऽपिकित्स्यव्याधिमान् नग्राः
 अपरिहितवस्त्रः कुमारव्यतिरिक्तः अभ्यक्तः कृततैलाभ्यंगः विमुक्तकेशः प्रसृतके-
 शः पतितो मद्यपानाद्यभिशापवान् द्विजः व्यंगः छिन्ननासिकादिः क्षुधार्ताः क्षु-
 ल्पीडितः असृक् रुधिरं स्त्रीपुष्पं स्त्रीणामृतुः सरठः कृकलासः गिरिगंधमइति भाषा
 प्राच्यानां स्वगेहदहनं स्वगृहदाहः मार्जारयुद्धं क्षुतं शिक्का काषायी कषायो
 रागविशेषस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तद्वान् गुडतक्रपंकविधवाकुब्जाः प्रसिद्धाः
 कुटुंबे कलिः स्त्रपुत्रमित्रादिभिः सह कलहः वस्त्रं प्रसिद्धं आदिशब्देन गुडक-
 ष्ठप्रादिस्खलनं स्वहस्ताग्निनिमित्तपतनं लुलाया महिषाक्षेपां समरं युद्धं
 कृष्णानि इयामवर्णानि धान्यानि माषादीनि कार्पासं वमनं च प्रसिद्धं दक्षे
 दक्षिणभागे गर्दभस्य रवः शब्दः अर्थाद्वामभागे गर्दभशब्दः साधूयान् अ-
 तिरुद् क्रोधाधिक्यं गर्भिणी गर्भवती मुंडो मुंडितशीर्षो यः कश्चित् आद्रौबरो
 जलाद्रौबस्त्रः दुर्वचः स्वमुखोत्थं परमुखोत्थं वा दुष्टं वाक्यं अधवधिरौ प्रसि-
 द्धौ उदक्या रजस्वला स्त्री पते पदार्था गंतुभूपादेयानसमये दृष्टाः संतो न
 शुभा न शुभफलदाः किंतु गमने सति अशुभफलदाः । यदाह कश्यपः—
 'औषधक्लीबवधिरैर्जटिलोन्मत्तपावकैः । अभ्यक्तांगारकाष्ठास्थिचर्मौधधिररो-
 गिभिः ॥ तैलकार्पासलवणगुडतक्रतृणोरगैः । पंककुब्जैकपदकमुक्तकेशबुभु-
 क्षितैः ॥ संनगमुंडैर्दृष्टैस्तु यात्रा नैव फलप्रदा ॥' इति । श्रीपतिः—'तृण-
 तुषफणिचर्मांगारकार्पासपंकैर्लवणगुडवसास्थिक्लीबतैलोषधैश्च । रिपुविदसित-
 श्चान्यव्याधिताभ्यक्तकैः पतितजटिलमुंडोन्मत्तवातैर्न सिद्धिः ॥ विमुक्तके-
 शकाषायनगैर्धनबुभुक्षितैः । कुब्जाधबंध्यावधिरैर्दृष्टैः सिद्धिर्न जायते । कुटुं-

बकलहो गृहज्वलनमार्तवं योषितो विडालसमरं क्षुतं स्खलनमंबरादेस्तथा ।
 दुरुक्तमतिकोपता महिषयोश्च युद्धं भवेत्प्रयाणसमये नृणामभिमताथंविच्छि-
 त्तये ॥' इति । बृहद्यात्रायां वराहः—'कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्रीबास्थि-
 तालानलं सर्पांगारगराहिचर्मप्रवृतः केशारिसव्याधिताः । वांतोन्मत्तजडांधक-
 नृणतुषष्ठक्षामतक्रारयो मुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ॥'
 तालो हरितालः गरो विषं केशारिः क्षुरादिः । 'भ्रजातपत्रायुधसंनिपातः क्षितौ
 प्रयाणे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो वायुधमेति संगं पतेत वा तन्नृपतेर्भ-
 याय ॥' इति । योगयात्रायां वराहः—'न सरठो दृष्टः शुभाय कश्चित्'
 इति । चण्डेश्वरः—'खरोद्गमहिषारूढा भ्रमंगल्याहिसंयुताः । कर्णताला-
 विभिर्हीना विवशाः कृष्णवाससः ॥ मुक्तकेशातिकृष्णांगासौकाभ्यक्तरजस्व-
 लाः । गर्भिणीविधवोन्मत्ताः क्रीबांधवधिरा नराः ॥ पृतेषां दर्शने जाते न
 गंतव्यं कदाचन ॥' इति । वसंतराजः—'सर्वं शुभं दक्षिणतः कार्यं निधं
 तु वामतः ।' इति । अथ क्षुते विशेष उच्यतेऽस्माभिः । तत्र नारदः—'स-
 र्वदिक्षु क्षुतं नेष्टं गोक्षुतं मरणप्रदं । अफलं तच्छ्रुतं वाक्यं मयं पीनसकैतवे ॥'
 इति । सर्वशाकुने—'अथ क्षुतेः फलं वक्ष्ये दिक्षु ग्रामक्रमेण च । लाभो
 वद्विर्धनं मित्रं चतुःस्थानेषु पूर्वतः ॥ लाभो वद्विः सुतो वद्विः क्रमादाप्नेयतो
 भवेत् । यामक्रमादक्षिणस्यां धनमन्नं मृतिः कलिः ॥ लाभो मित्रं सुखं वा-
 तां लाभो नैर्ऋत्यदेशतः । गमनोत्साहकलहवस्त्रासिः पश्चिमादिशि ॥ वाय-
 व्यायां जयो लाभः पुत्रासिर्गलं क्रमात् । शत्रुनाशो रिपुप्रासिर्लाभोऽन्नं चो-
 त्तरे क्षुतम् ॥ संग्रामनाशरुग्बुद्धिरीशे यामक्रमेण च । क्षुते गतघटीवारतिथि-
 युग्वसुभिर्हता ॥ विषमा लाभदा नित्यं समा विघ्नमृतिप्रदा । औषधे बाह-
 नारोहे विवादे शयनेऽशने ॥ विद्यारंभे बीजवापे क्षुतं सससु शोभनम् ।'
 इति । वसंतराजः—'निषिद्धमप्रेक्षिणि दक्षिणे च धनव्ययं दक्षिणकर्णदे-
 शे । तत्पृष्ठभागे कुरुतेऽरिवृद्धिं क्षुतं प्रकामं शुभमादधाति ॥ भोगाय वाम-
 श्रवणे स्वपृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय । सर्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
 जातं क्षुतं स्वात्क्रमतोऽष्टधैवम् ॥' ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अथान्यच्छकुनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गोधाजाहकसूकराहिशशकानां कीर्तनं शोभनं

नोशब्दो न विलोकनं च कपिकृक्षाणामतो व्यत्ययः ।

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरे नष्टार्थसंवीक्षणे

व्यत्यस्ताः शकुना नृपेक्षणविधौ यात्रोदिताः शोभनाः १०१

गोधेति ॥ गोधा गोह इति प्राच्याः घोरपड इति दाक्षिणात्याः जाहकः
 गात्रसंकोचा जंतुविशेषः सूकराहिशशका प्रसिद्धाः यानसमये एषां गोधादी-
 नां कीर्तनं स्वमुखेनान्यमुखेन बोधारणं शोभनं शुभफलदातृ स्यात् । च पुन-

रेषां गोधादीनां शब्दो रुतं विलोकनं दर्शनं च न शोभनं निषिद्धम् । कपि-
 ऋक्षाणामित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । व्यत्ययः यथा वानराणामुल्लका-
 नां कीर्तनं निषिद्धं तेषामेवं शब्दितं दर्शितं वा निषिद्धमित्यर्थः । यद्वाह श्री-
 पतिः—'जाहकाविशससूकरगोधाकीर्तनं शुभमुदाहृतमाद्यैः । मोहनं न च
 विलोकनमेषामन्यथा गदितमृक्षकपीनाम् ॥' इति । वसिष्ठः—'शाखाभृगो-
 ल्लकाकानां दर्शनं शब्दितं तथा । शशसूकरगोधानां यातुः कायविनाशनम् ॥'
 इति । शाखाभृगो वानरः । अथ विशेषमाह । नद्युत्तारमिति । नद्या गंगादेरु-
 त्तारणे भये भयसंबन्धिनि कार्ये पलायनादिके प्रवेशे गृहप्रवेशे समरे संप्राप्ते
 नष्टस्वार्थस्य व्रज्यस्य संवीक्षणे गवेषणे पतङ्गस्यसंबन्धिनि गमने क्रियमाणे स-
 ति प्रागुक्ताः शुभाशुभाः शकुना व्यत्यस्ताः ज्ञेयाः । शुभशकुना विप्राश्वेमे-
 त्यादयोऽशुभा ज्ञेयाः । वैष्वाचर्मैत्याद्यशुभशकुनाः शुभफलदा ज्ञेया इत्यर्थः ।
 यद्वाह वसंतराजः—'नद्युत्तारे भये युद्धे प्रवेशे नष्टवीक्षणे । शकुना व्यस्त-
 ताः शस्ता नृपालोके प्रयाणवत् ॥' इति । वराहः—'नद्युत्तरणयुद्धेषु प्रवेशे
 नष्टमार्गेण । यानव्यस्तगताः शस्ताः शकुना वैवर्चितकैः ॥' इति । नृपेति ।
 नृपस्येक्षणविधौ दर्शनार्थगमने यात्रायामुदिता विप्राश्वेमेत्यादयः शुभशकुनाः
 शोभना ज्ञेयाः । 'नृपालोके प्रयाणवत्' इत्युक्तेः । श्रीपतिरपि—'नृपावलोकने
 शकुनः प्रयाणवत्' इति राजदर्शनस्य भयस्थानत्वात्तदपवादोऽयम् ॥ १०१ ॥

अथ कोकिलादीनां वामांगभागेन शकुनमनुष्टुभाह—

वामांगे कोकिला पल्ली पोतकी सूकरी रला ।

पिंगला छुच्छुकाः श्रेष्ठाः शिवाः पुरुषसंज्ञिताः ॥ १०२ ॥

वामांगेति ॥ कोकिलापल्लयौ प्रसिद्धे पोतकी दुर्गेति पितृचरणाः । सूक-
 री जात्यचटिका रला पक्षिविशेषः पिंगला मैरवी छुच्छुका छुच्छुंदरी शिवा
 श्याली पुरुषसंज्ञिताः पुष्पामानः कपोतसंजनतिस्तिरहंसादयः पते गच्छतां
 राजादीनां वामांगे शरीरवामभागे शस्ताः स्युः । यद्वाह श्रीपतिः—'छुच्छुका
 भवनगोषिका रला पिंगलारिकवधूश्च पोतकी । सूकरी पुरुषसंज्ञिता शिवा
 वामतः खलु यियासतां शुभाः ॥' इति । वराहोपि—'शिवा श्यामा रला
 छुच्छुः पिंगला गृहगोषिकाः । सूकरी परपुष्टा च पुष्पामानश्च वामतः ॥' इ-
 ति । श्यामा पोतकी भवनगोषिका पल्ली परपुष्टा कोकिला ॥ १०२ ॥

अथ दक्षिणांगभागावस्थितं शकुनं चानुष्टुभाह—

छिकरः पिकको भासः श्रीकंठो वानरो रुरुः ।

स्त्रीसंज्ञकाः काकऋक्षश्चानः स्युर्दक्षिणाः शुभाः ॥ १०३ ॥

छिकर इति ॥ छिकरो मृगजातिः पिककः पक्षिविशेषः भासः पक्षी श्री-
 कंठः पक्षिविशेषः वानरः प्रसिद्धः रुरुर्मृगविशेषः स्त्रीसंज्ञकाः काकः प्रसिद्धः
 ऋक्षो भद्रुकः भद्रापि 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । आ कुकुरः पते यात्रा-

यां गंतुर्भूपादेः दक्षिणभागगताः शुभाः शुभफलदाः । यदाह श्रीपतिः—
 'अक्षो भासश्छिक्करो वानरश्च श्रीकंठः आ पिक्ककाख्यो रुरुश्च । ये स्त्रीसंज्ञा द-
 क्षिणास्ते प्रशस्ताः प्रोक्ताः पूर्वेः सुरभिस्ते प्रयाणे ॥' इति । चराहः—'स्त्रीसं-
 ज्ञाश्चापभयकपिश्रीकर्णछिक्कराः । शिखिश्रीकंठपिककरुदयेनाश्च दक्षिणाः ॥'
 इति । भयकः आ । चराहेण प्राच्यादिदिक्परत्वेन शकुना उक्ताः—'कुण्डे-
 भचिरत्वाश्च शिखिवंजुलछिक्कराः । बलिनः सिंहनादाश्च कूटपूरी च पूर्वतः ॥
 क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोर्क्षपिंगलाः । कपोतरुदिताकंदमूरशब्दाश्च याम्य-
 तः ॥ गोशशक्रौंचलोमाशहंसक्रोशकपिंजलाः । विलोमोत्सवन्नादिप्रगीतहा-
 साश्च वारुणाः ॥ शतपत्रकुरंगाम्बुमृगैकशफकोकिलाः । चापशस्यकपुण्याहवं-
 टाशंखरवा उदक् ॥' इति ॥ १०३ ॥

अथोक्तव्यतिरिक्तानां मृगपक्षिणां सामान्यतः प्रादक्षिण्येन शकुनमनुष्ठेमाह—

प्रदक्षिणगताः श्रेष्ठा यात्रायां मृगपक्षिणः ।

ओजा मृगा व्रजंतोऽतिधन्या वामे खरस्वनाः ॥ १०४ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ रुरुव्यतिरिक्ताः मृगाः पक्षिणश्च यात्रायां प्रादक्षिण्येन
 गताश्चलिताः श्रेष्ठाः शुभफलदाः स्युः । परंतु मृगा ओजा विषमसंख्याक्षिपिंच-
 ससादयश्चेद्रजंतो इष्टाः स्युस्तदातिधन्याः । यदाह श्रीपतिः—'मृगा विहं-
 गाश्च गताः प्रदक्षिणं महीभृतां कांक्षितकार्यसिद्धये । मृगा व्रजंतः परमोज-
 संख्यया' इति । चराहस्तु पक्षिणामपि विषमसंख्याकत्वमाह । यथा—
 'ओजाः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाश्चनकुलांजजाः' इति । अंजजाः पक्षिणः ।
 वामे इति । खवामभागे खरस्वनो गर्दभशब्दोतिधन्यः । अथ शकुनानां कियतां
 कालविशेषे नैष्कस्यमाह—'न च ग्राम्योरण्ये आश्वो नारण्यो ग्रामसंस्थितः ।
 दिवाचरो न शर्वयां नच नक्तंचरो दिवा ॥ द्वंद्वरोगार्दितस्तत्र कलहामिषकां-
 क्षिणः । आपगांतरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः कषिद् ॥ रोहिताश्चाजवाले-
 यकुरंगोद्भृमृगाः शशाः । निष्फलाः शिशिरे श्रेया वसंते काककोकिलौ ॥
 ननु भाद्रपदे ग्राह्याः शूकराश्च वृकादयः । शरघृक्षादयः क्रौंचाः श्रावणे ह-
 स्तिचातकौ ॥ व्याघ्रर्क्षवानरद्वीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमन्ते निष्फला
 श्रेया बालाः सर्वे विमानुषाः ॥' इति । अथ स्थानविशेषे शकुनः शुभोपि
 दुष्टफलद इत्याह चराह एव—'प्रभप्रशुष्कद्रुमकंदकीषु श्मशानभस्माग्निपुषा-
 कुलेषु । आकारशून्यालयजर्जरेषु सौम्योपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ॥' इति ।
 विरुद्धशकुननिर्वाहिविवा दैवज्ञमनोहरे—'वरं श्रेयो दुर्जनकृष्णसर्पौ वरं
 क्षिपेत्सिद्धमुखे स्वमंगम् । वरं तरेद्वारिनिधिं भुजाभ्यां नोहं वयेदुःशकुनं क-
 दापि ॥' इति ॥ १०४ ॥

अथावश्यकर्तव्यायां यात्रायां विरुद्धे शकुने जाते किं कर्तव्यमित्यनुष्ठेमाह—

आद्येऽपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादश व्रजेत् ।

द्वितीये षोडश प्राणांस्तृतीये न कचिद्व्रजेत् ॥ १०५ ॥

आद्य इति ॥ निर्गमसमये यदापशकुने 'बंध्याचर्म' इत्यादिके विरुद्धे शकुने आद्ये प्रथमे संजाते सति एकादशसंख्याकान् प्राणान् स्थित्वा 'काला-
ध्वनोरस्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । एकादशप्राणपरिच्छेद्यकालं स्थित्वेत्यर्थः ।
ततः समीचीने शकुने व्रजेत् । अथ तत्रापि द्वितीये विरुद्धे शकुने संवृत्ते षोडश-
संख्याकान् प्राणान् स्थित्वा शुभशकुने व्रजेत् तत्रापि पुनस्तृतीये विरुद्धे शकु-
ने संवृत्ते कचिदपि न व्रजेत्किंतु परावृत्त्य गृहमागच्छेत् । यदाह वसंतराजः—
'जाते विरुद्धे शकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्त्य कृत्वा करपादशौचम् । आचम्य च क्षीरत-
रोरधस्तात्तिष्ठेत्प्रपश्येच्छकुनांतराणि ॥' इति । श्रीपतिः—'आद्ये विरुद्धे शकुने प्र-
तीक्ष्य प्राणाश्रुपः पंच च षट् प्रयायात् । अष्टौ द्वितीये द्विगुणास्तृतीये व्यावृत्त्य
नूनं गृहमभ्युपेयात् ॥' इति । प्राणशब्देन विंशतिलब्धक्षराणि दश गुर्व-
क्षराणि वा यावता कालेन पूर्यन्ते तावान्काल उच्यते । यदाह शौनकः—
'लब्धक्षरैः स्फुटौक्तैः प्राणः कथितस्तु विंशतिभिः' इति । भास्करः—'गु-
र्वक्षरैः खेदुमितैरसुः' इति । अन्यत्रापि 'दश गुर्वक्षरैः प्राणः' इति । क-
श्यपेन तु प्राणायामत्रयमेव प्रतीक्ष्यमित्युक्तम् । यथा—'न्यायी विरुद्धशकु-
नमादौ दृष्ट्वा प्रयत्नतः । प्राणायामत्रयं कुर्याद्वितीये द्विगुणं चरेत् । तृतीये
पुनरावृत्त्य शांत्या यायादिनांतरे ॥' इति प्राणायामस्तु वर्णत्रयप्रसिद्धः ।
शांतिरुक्ता दैवज्ञमनोहरे—'यदा हि शकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् । स-
घृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकः सुखं व्रजेत् ॥' इति । एतच्च मूले स्पष्टमुक्तम् ।
'दुःशाकुन्ये साज्यं स्वर्णं दत्त्वा गच्छेत्स्वेच्छामिः' इति । एवं निखिलदोष-
शुद्धिं विचार्य शुभलभे गंतुर्भूषस्य शत्रुपराजयपूर्वकस्तन्मरणपूर्वको जपो वा
भवत्येव । तत्र शत्रुनगरे जिते सति राजा किं कार्यमित्याह वसिष्ठः—'वि-
गजतुरगभीतान्पुण्यलोकाभिलाषान्विरयक्षिथिलवस्त्रान्मुक्तशस्त्रास्त्रकेशान् ।
तृणमुखगतसत्त्वान्प्रांजलीनुद्धमानान्क्षितिपतितनयादीन्पुद्गलभूमौ न हन्यात् ।
सपत्नदेशान्नगरं प्रविश्य महीपतिर्देवगुरुद्विजार्थं । कुर्यान्न वांछां न कुला-
गनानां प्राणाभिलाषी च कदाचिदेव ॥' इति वराहोपि—'नार्ता न
भीता न तृणाननाश्च विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः । क्षीणायुधा वाजिगजा-
वतीर्णा ह्येते न वध्या न च पीडनीयाः ॥ कुलैकतंतुः शरणं गतो वा कृतां-
जलिर्यश्च वदेत्तवास्मि । अयुध्यमानानवगम्य चान्यान्न बालकान्धोपरिरक्षि-
तांश्च ॥' इति । ग्रंथकर्त्रा तदर्थकं पद्यं नोपनिबद्धं मुहूर्तविचारेऽनुपयोगात् ।
यत्तु श्रीपतिनोक्तम्—'न परविषयप्राप्तो राजा द्विजामरसज्जनद्रविणहरणे
चेतः कुर्यान्न वा कुलयोषिताम् । विगजतुरगानार्तान्हन्यान्न भीतनिरायुधा-
न्प्रमुदितमनाः सैन्यैः शस्त्रे क्षणे स्वपुरं विशेषत् ॥' इति । 'तन्महतामनुरोधो
न्याय्यः' इति मनस्वालोक्याभिहितम् ॥ १०५ ॥

तत्र शस्ते क्षणे प्रवेशस्योक्तत्वाद्विजययात्रां विधाय परावृत्त्य गृहमागतस्य भूपस्य यात्रानिवृत्तिगृहप्रवेशीयमुद्धृतं जगत्यामुपजातिकाष्ठं दसाह—

यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनं मृदुध्रुवैः क्षिप्रचरैः पुनर्गमः ।

द्वीशेऽनले दारुणमे तथोग्रमे स्त्रीगेहपुत्रात्मविनाशनं क्रमात् १०६

यात्रानिवृत्ताविति ॥ चतुर्धा प्रवेशः नववधूप्रवेशः सुपूर्वप्रवेशः अपूर्वप्रवेशः द्वंद्वाभयप्रवेशश्चेति । तत्र नववधूप्रवेशः प्रागुक्तः । अपूर्वप्रवेशद्वंद्वाभयप्रवेशौ वक्ष्येते । इह तु सुपूर्वप्रवेश उच्यते । तत्र नववधूप्रवेशस्यान्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव तल्लक्षणं नोक्तं कैश्चिदपि । अपूर्वादित्रिविधगृहप्रवेशलक्षणान्याह वसिष्ठः—‘अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने च सुपूर्वसंज्ञः । द्वंद्वाभयस्त्वग्निभयाद्विजातस्त्वेवं प्रवेशस्त्रिविधः प्रदिष्टः ॥’ इति । यस्तु भूपस्य समरविजययात्रां विधाय गृहमागतस्य प्रवेशः स सुपूर्वसंज्ञः । यस्तु अग्निभयेनाग्निकृतदाहेनादिशब्देन नद्यादिसमीपवर्तिस्वाज्जलाप्लवनेन वा कुक्षराजादिपातनेन वा गेहनाशस्तद्गृहं पुनर्यदा संपाद्यते तस्मिन् यः प्रवेशः स द्वंद्वाभय इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञा चेयम् । द्वंद्वं शीतोष्णम् । अथ शीतशब्देन जलं उष्णशब्देनाग्निरुच्यते लक्षणया । जलाप्लवनेन वा अन्वरतकियद्विसंवृष्टिपातेन वा गृहनाशस्तज्जलभयं अग्निकृतदाहेन यो गृहनाशस्तदग्निभयं तस्माच्छीतोष्णरूपात् द्वंद्वादपुनरुत्थापनेन यदभयं तद्वद्वंद्वाभयमित्युच्यते । द्वंद्वाभयं विद्यते यस्मिन्निति ‘अर्शभादिभ्योऽच्’ इति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तादृशः प्रवेशो द्वंद्वाभय इति । अत्र गुरुशुक्रास्तादिकालशुद्धिविचारस्तु नूतनोत्थापितगृहप्रवेशे एव न द्वंद्वाभयसुपूर्वसंज्ञप्रवेशयोः । वास्तुपूजा सर्वेष्वपि प्रवेशेषु । यदाह वसिष्ठः—‘नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वंद्वसौ पूर्विकयोः कदाचित् । प्रवेशपंचांगदिने सुलभे वास्वर्चनं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥’ इति । पूर्ववत्पूर्वस्मिन्नपूर्वं गृहप्रवेशे यथा वास्वर्चनं तथाऽपरयोरपि । अमुमेवाशयं मनसि निधायाम्रे ग्रंथकृद्वक्षति—‘जीर्णे गृहेऽन्यादिभयाग्नेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेपि सत्स्यात् । वेशोऽबुपेज्यानिवासवेषु नावश्यकास्तादिविचारणात्र ॥’ इति । अतोऽत्र यात्रानिवृत्तिप्रवेशमुद्धृतविचारे शुक्रास्तादिदोषविचारो नाभिहितः । किंतु यथाकथंचित्पंचांगशुद्धिमात्रमपेक्ष्य विशेषतश्च पंचांगशुद्धिं लग्नशुद्धिं चाग्रे वक्ष्यति साप्यत्र यथासंभवमूह्या । नक्षत्रशुद्धिस्त्वेवंविधे प्रवेशे विशेषमभिधानाच्च ग्रंथकृतोक्ता । तत्र कालशुद्धिमाह श्रीपतिः—‘अथ प्रवेशे नवमंदिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्वर्चनं भूतबालिं च सम्यक् ॥’ इति । नारदोऽपि—‘अथ सौम्यायने कार्यं नववेशमप्रवेशनम् । राज्ञां यात्रानिवृत्तौ च’ इति । सौम्यायन इत्येतत्तु राज्ञां यात्रानिवृत्तौ कालविलंबसत्त्वे बोद्धव्यम् । वसिष्ठस्वरसात् । स्मृत्योर्विरोधे विषयकल्पनैवोचिता ननु विकल्पः । यथो-

कम्—‘स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ । स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन । यात्रानिवृत्ताविति । सृष्टौ निवृत्तौ प्रवेशनं शुभदं । यदि क्षिप्रैः अश्विनीपुष्यहस्ताभिजिद्भिः । चरैः श्रवण-धनिष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वातीभिर्नक्षत्रैः प्रवेशनं स्यात्तदा पुनरपि राज्ञो गमो यात्रा स्यात् । तस्मादेतानि मध्यमानि । द्वीशादिनक्षत्रेषु प्रवेशे क्रमात् रुयादीनां नाशः । यथा विशाखायां प्रवेशे स्त्रियो राज्ञ्या मरणं कृत्तिकायां प्रवेशे गृहनाशनमग्निना गृहं दग्धं स्यात् दारुणमे मूलज्येष्ठाद्रांशेषासु प्रवेशे पुत्रस्य राजकुमारस्य मरणं तद्योगमे पूर्वाश्रयभरणीमघासु प्रवेशे आत्मनः स्वस्यैव राज्ञो मरणं स्यादित्यर्थः । यदाह श्रीपतिः—‘शुभप्रवेशो सृष्टुमिष्टु-वाक्यैः क्षिप्रैश्चरैः स्यात्पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी वि-शाखासु विनाशमेति ॥ कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दहते प्रविशतां न सं-शयः ॥’ इति । कृशानुरग्निः । अथाग्रे ग्रंथकृता प्रोक्तापि पंचांगलग्नशुद्धिर-त्रोपयोगान्मूलवाक्यान्युच्यन्ते । वसिष्ठः—‘चंद्रजार्यसितवासरेषु तु श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र विद्यते ॥’ इति । श्रीपतिः—‘रिक्ता तिथिर्भूसुतभानुवारौ निष्ठाश्च योगाः परिवर्ज-नीयाः । मेघः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः ॥’ इति । अत्र मेघादिनिघलमानां फलं सापवादमुक्तम् । राजमार्तंडः—‘भूपो यात्रा मेघलग्नप्रवेशे नाशं गच्छेत्कर्कटस्योदये च । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नव-र्तिन्याकेकेरे प्राप्नुयाद्दान्यनाशम् ॥’ आकेकेरो मकरः । ‘लग्नेऽन्यत्रांशकेप्ये-षामेते दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुः ॥ निदि-ता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेघमकराः सकुलीराः । कर्तृभोपचयगाश्च विलग्न-राशयः शुभफलाय भवन्ति ॥’ इति । वसिष्ठः—‘त्रिकोणकेंद्रत्रिधनायसंख्यैः शुभैश्चिष्टायागतैः खलैश्च । लग्नांस्तपष्टाष्टविजितेन चंद्रेण लक्ष्मीनिष्ठय-प्रवेशः ॥ न नैघने मेऽपि न चाष्टलग्ने पंचेष्टकेप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्नौ शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा ॥ प्रवेशलग्नाग्निधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षादंत्यष्टवर्षैः शुभराशि-गश्चेत् ॥’ इति । अन्यदप्याह वसिष्ठ एव—‘कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान्पूज्यानग्रतः पूर्णकुंभम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेत्तत् ॥’ इति । वामसूर्यज्ञानोपायमाह विश्वकर्मा—‘लग्ना-ध्मागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विधितयेत् ॥’ अत्रेदं ध्येयम् । यत्र मासे यात्रा कृता तन्मासान्नवमे मासि यात्रादिवास्त्रवमदिने वा प्रवेशो निषिद्धः । यदाह गुरुः—‘निर्गमास्त्रवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥’ इति । एतत्सविशेषं नूतनगृहप्रवेशे व्याख्यानावसरेऽभिधास्यते इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तमिति ॥ १०६ ॥

अथ विवाहप्रकरणोक्तदोषानतिदिशन्प्रागुक्तान्यात्राप्रकरणोक्तदोषान् शि-
ष्याणामविस्मरणार्थं मञ्जुभाषिणीभ्यां स्वधरया च संगृह्णाति—

अयनर्क्षमासतिथिकालवासरोद्भवशूलसंमुखसितज्ञदिकपाः ।

भृगुवक्रतादिपरिघाख्यदंडको युवतीरजोप्यशुचितोत्सवादिकं

मृतपक्षरिक्तरवितर्कसंख्यकास्तिथयश्च सौरिरविभौमवासराः ।

अपि वामपृष्ठगविधुस्तथाडलो वसुपंचकामिजिदथापि दक्षिणे

लग्ने जन्मर्क्षतन्वोर्मृतिगृहमहितर्क्षाच्च षष्ठं तदीशा

वालग्रे कुंभमीनर्क्षनवलवतनू चापि पृष्ठोदयं च ।

पृष्ठेशासंस्थमृक्षं दशमशनिरथो सप्तमे चापि काव्यः

केंद्रे वक्राश्च वक्रिग्रहदिवसविवाहोक्तदोषाश्च नेष्टाः ॥१०९॥

अयनर्क्षेति ॥ मृतपक्षेति ॥ लग्न इति ॥ एतेऽयनर्क्षादयो दोषा विवा-
हप्रकरणोक्ताश्च दोषा यात्रायां कर्तव्यायां नेष्टाः । तत्रायनशूलः 'सौम्यायने सूर्य-
विधू तदोत्तराम्' इत्यादिकः मासोद्भवः शूलो द्विविधः 'वृषादित्रिजिराशि-
प्वर्के प्राच्यादिदिक्षु न गंतव्यम्' इत्येकः कपाटकंटकादिश्च द्वितीयः युद्धया-
त्रायां स्वरोदयशास्त्रे सर्वतोभद्रचक्रेऽभिहितः । यथा—'यत्र त्रयो वृषाद्याश्च
पूर्वाशादिबुधैः क्रमात् । राशयो द्वादशैवं तु मेषांताः सृष्टिमार्गगाः ॥ यत्र
पूर्वादिकाष्टायां वृषराश्यादिगो रविः । सा दिशास्तमिता ज्ञेया तिस्रः शेषाः स-
दोदिताः ॥' इति । कपाटकंटकादिर्यथा—'कपाटं पूर्वतो ज्ञेयं कार्तिकादि-
त्रिकं तथा । नभस्यतो वास्तुमध्ये मधोरेकेन कंटकः ॥' इति ज्योतिषार्क-
वचनात् । नक्षत्रवारशूलः 'न पूर्वदिशि शक्रमे न विधुसौरिवारे तथा' इ-
त्युक्तः । तिथिशूलः 'योगिनी नवभूम्यः शिववह्नयः' इत्युक्तः । संमुखसितज्ञदि-
कपा इति संमुखः शुक्रः संमुखो बुधः संमुखो दिक्स्वामी लालाटिकत्वेन 'यत्रो-
दितस्तां ककुभं न यायात्' इत्यादिनोक्तः भृगुवक्रतादिशब्दात्क्षीणास्तमितानां
च गतपराजितत्वबाह्यादिकम् 'वक्रास्तनीच' इत्युक्तम् । परिघाख्यदंडकः 'पू-
र्वादेषु चतुर्दिक्षु' इत्युक्तः । युवतीरजः स्वपत्नीरजोदर्शनं अशुचिता
आशौचं जननाशौचं मरणाशौचं च । अशुचितेत्यत्र 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्'
इत्यनेन यो निषेधः स ह्येतस्मात्सूत्रादनंतरं वक्ष्यमाणविषये ध्येयः । आदि-
शब्देन विवाहव्रतबंधादिः । मृतपक्षः 'तमोभुक्ततारा' इत्युक्तः रिक्तरवितर्कसं-
ख्यकाश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीद्वादशीषष्ठ्यस्तिथयः उपलक्षणत्वादष्टमीपूर्णिमामा-
वास्याशुक्लप्रतिपदः । सौरिरविभौमवासराः शनिसूर्यमंगलवाराः । अयं च नि-
षेधो दिक्शूले न सर्वत्रेति प्रागभिहितम् । वामपृष्ठगविधुरपि वामभागे पृष्ठ-
भागे च चंद्रो निषिद्धः । उक्तं च—'संमुखोऽर्थस्य लाभाय दक्षिणे सुखसंपदः ।

पृष्ठतो मरणं चंद्रे वामचंद्रे धनक्षयः ॥' इति । एतच्च निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । सत्यपि मूलवत्त्वे एतत्सर्वद्वारिकनक्षत्रव्यतिरेकेण ज्ञेयमन्यथा सर्वत्र दिग्द्वयनिषेधे पुण्यादीनां सर्वदिग्द्वारकता भज्येत । तथाढलः—'रवेर्भतोऽज्ज-भोन्मितिः' इत्युक्तः । उपलक्षणत्वाद्भ्रमणमपि निषिद्धम् । वसुपंचकं वसु-शब्देन धनिष्ठोत्तरार्धमुच्यते तदादिकं नक्षत्रपंचकं अमिजिदमिजितसंज्ञको मुहूर्तो दिवसेऽष्टमः एतद्वयमपि दक्षिणे एते पंचांगदोषाः ॥ अथ लग्नदोषाः । लग्न इति । लग्ने यात्रालग्नौ विचारयितव्ये सति जन्मक्षंतन्वोर्जन्मराशिर्जन्म-लग्नं तत्संबन्धिमृतिगृहमष्टमस्थानं अहितक्षार्च्छत्रुराशेः शत्रुलग्नमाद्वा षष्ठस्थानं तदीशाः स्वजन्मराशितोऽष्टमाधिपतिः स्वजन्मलग्नमाद्वाष्टमाधिपतिः स्वशत्रु-राशितः षष्ठस्वामी स्वशत्रुजन्मलग्नमाद्वा षष्ठाधिपतिः एते लग्ने लग्नस्थिताः स्युः कुंभमीनर्क्षनवलवतनू कुंभलग्नं मीनलग्नं लग्नांतरसद्भावे वा कुंभनवांशो मीननवांशो वा पृष्ठोदयं च । पृष्ठोदयराशयः 'गोजाश्विककिंमिथुनाः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः' इति वराहोक्ताः । पृष्ठाशासंस्थमृक्षं दिग्वि-ल्लोमलग्नमित्यर्थः । दशमशनिः दशमे स्थाने शनिर्दशमशनिः अथो सप्तमे स्थाने स्थितः काव्यः शुक्रः केंद्रे वक्रा वक्रिणो ग्रहाः वक्रिग्रहस्य वक्रिग्रह-शोर्वा वक्रिग्रहाणां वा दिवसा वारा एते दोषा यात्रायां नेष्टा अवश्यं वज्याः । अत्रार्थे मूलवाक्यानि प्राग्लिखितानि । अथ च विवाहोक्तदोषा विवाहप्रक-रणेऽभिहिता ये दोषास्तेऽपि निषिद्धाः । त इमे—'उत्पातान्सहपातदग्धतिथि-मिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चंद्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा । गंडांतं च सविष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविभूतयाष्टरिपुगा-न्पापस्य वर्गांस्तथा ॥ सेंदुकूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्विचंडायुधान्त्तार्जूरं दश-योगयोगसहितं जामित्रलत्तामिधम् । बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्ष-चारोत्थितं दुष्टं योगमथार्थयामकुलिकायान्वारदोषानपि ॥ कूराक्रांतविमुक्तं ग्रहणं यत्कूरगंतव्यं त्रेधोत्पातहतं च केतुहतं संध्योदितं भं तथा । तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतं सर्वानिमान्संत्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतांल-ग्नस्य दोषानपि ॥' इति । यदाह वसिष्ठः—'एकविंशन्महादोषास्वेते ब्रह्ममुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदंति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥ तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबंधने ॥ ग्राम-नाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवाग्रभोजने मृत्युः कृपौ तत्फल-नाशनम् ॥ कर्तुर्नाशो गृहारंभे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्तृनाशः स्या-शुद्धयाने विशेषतः । लग्न्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः ॥' इति । अत्र सप्तमशुक्रव्यतिरिक्तो जामित्रदोषो धनुरर्कादिमासदोषोपि नास्तीति ध्ये-यम् । यदुक्तं गणेशदैवज्ञैः—'सर्वमुद्बहनजं मासास्तदोषौ विना' इति । मासदोषो धनुरर्कादिः अस्तदोषो जामित्रदोषः । तथापि शुक्रराहित्यं विव-क्षितम् । यतः सप्तमशुक्रस्य यात्रायां विशिष्य निषेधोस्ति । शुभगुरुस्तु प्रश-स्तावेव । एवं मासदोषजामित्रदोषा विवाहोक्ता यात्रायां न निषिद्धाः

किंतु विहिता इत्येतद्वर्जमन्ये विवाहोक्ता दोषा यात्रायां निषिद्धा एवेति
शिवम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अथ यात्राप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकंठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्या-
ख्याने खलु यात्रिकप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वदैवज्ञमुकुटालंकारश्रीमन्नीलकंठज्योतिर्विदुषः पुत्रगोविंद-
ज्योतिर्विद्वरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूष-
धाराभिधायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

वास्तुप्रकरणं द्वादशम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं
नत्वा ज्यौतिषिकाग्ररामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।
गोविंदो बुधनीलकंठविधिविस्नुः सतामप्रणी-
र्बहुर्यं गृहनिर्मितिप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ वास्तुप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र त्रिविधप्रवेशे वसिष्ठाग्रमिहिते
अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेश इत्युक्तं स च गृहनिर्माणायत्त इति वास्तुनिर्माण-
प्रारंभ उच्यते । यदाह वसिष्ठः—‘वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मणा
पुरा । ग्रामसप्तपुरादीनां निर्माणं वक्ष्यतेऽधुना ॥’ इति । गृहनिर्माणप्रयो-
जनमभिहितं भविष्यत्पुराणे—‘गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति गृहं
विना । यतस्तस्माद्गृहारंभप्रवेशसमयौ भवे ॥’ गृहं स्वसत्ताकं विना गृहस्थस्य
क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति निष्फला भवन्तीत्यर्थः । एतदपि स्पष्टमभिहितं
तत्रैव—‘परमेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः । निष्फलाः स्युर्यत-
स्तासां भूमीशः फलमश्नुते ॥’ इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य गृहारंभप्रकरणं
विवक्षुः ग्रंथकृद्ग्रामपुरादिस्थानेषु स्वस्य शुभमशुभं वा लाभमलाभं वा द्वार-
निवेशनं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

यद्गं द्व्यंकसुतेशदिम्बितमसौ ग्रामः शुभो नामभा-

त्स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम् ।

काकिण्यस्त्वनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदो-

ऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः ॥ १ ॥

यदिति ॥ ग्रामः स्वस्य शुभोऽशुभो वेति तावन्वित्यते । व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम नीलकंठ इत्यादिकं तस्यावकहृदाचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यद्वृश्चिकादिकराशिः स्यात्तन्नामभं । एवं यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वस्तुमिष्यते तस्य चरणाद्रिरित्यादिकं यन्नाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामभमेवं नामद्वयं ज्ञात्वा नामभात्पुरुषनामराशेः सकाशाद् यद्गं यस्य ग्रामस्य भं राशिः स चेद्वितीयो नवमः पंचम एकादशसंख्यो दशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः स्वस्य शुभः शुभफलदाता स्यादन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकंठस्य वृश्चिकराशितः पंचमो मीनराशिरतश्चरणाद्रिर्नीलकंठस्य वासयोग्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तंच मुहूर्तमार्तदे-‘नामर्क्षाद्विसुतांकदिरभवगतो ग्रामः शुभो नोऽन्यथा’ इति । अत्र काकिण्यादौ नामराशिरेव ग्राह्यः । उक्तंच-‘काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे धृते स्वरोदये । मंत्रे पुनर्भवरणे नामराशेः प्रधानता ॥’ इति । अथ ग्रामात्मनोरुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं चाह-‘स्वं वर्गमिति । वर्गास्तु-‘अकचटतपयशवर्गाः स्वगेशमार्जारसिंहशुनाम् । सर्पास्त्रुमृगावीनां निजपंचमवैरिणामष्टौ ॥’ इत्युक्तास्तत्र यस्य पुंसः यत्संख्याको वर्गो गरुडादिः स्यात्तद्वर्गसंख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसंख्यया आख्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टं ताः काकिण्यो ज्ञेयाः पुंसः । एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्ताः अवशिष्टाः काकिण्यो ग्रामस्य भवंति । एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमंतरं तस्मिन् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिण्याविशेषे पुंसो द्रव्यहानिः ग्रामस्य प्रतिग्रहीतृत्वादित्यर्थः । यथा नीलकंठस्य वर्गः सर्पः तत्संख्या ५ द्विगुणा १० चरणादेर्वर्गः सिंह ३ स्तत्संख्यया युक्ताः १३ गजभक्ताः शेषं ५ नीलकंठस्य काकिण्यः एवं ग्रामवर्गसंख्या ३ द्विगुणा ६ नीलकंठवर्ग ५ संख्यया युक्ताः ११ अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः ३ द्वयोरंतरे शेषं २ नीलकंठस्य दातृत्वात्स्वद्रव्यहानिरित्यर्थः । उक्तंच-‘स्ववर्गे द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टमिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी भवेत् ॥’ इति । इतोऽन्यथाहुः कश्यपवसिष्ठनारदाः-‘अकारादिषु वर्गेषु विष्णु प्रागादिषु क्रमात् । गृध्रमार्जारसिंहाश्चसर्पास्त्रुगजशाशकाः ॥ दिग्बर्णानामियं योनिः स्ववर्गात्पंचमो रिपुः । रिपुवर्गे परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः ॥ साध्यवर्गे पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य

धनं स्मृतम् ॥ व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम् । धनादिकं स्व-
ल्पमृणं सर्वसंपत्प्रदं स्मृतम् ॥' इति । गृध्रोत्र गरुडः । गरुडसर्पयोर्महावैर-
सत्त्वात्साध्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोग्यो ग्रामादिस्तस्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः
संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसंख्यां पृष्ठतो न्यसेत् एवं विशिष्टोऽकोऽ-
ष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य ऋणं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या पुरः स्थापिता
साधकस्य वर्गसंख्या च पृष्ठतः सा चैवं ५३ एतास्त्रिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं
धनं साधकस्य ऋणं स्यात् विपरीतं स्थापितं यथा ३५ अष्टभक्तं शेषं ३ सा-
धकस्य ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह । अथेति । द्विजादिराशिमतं
पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितम् । यथा द्विजराशयः
कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि
शूद्रराशयो मिथुनतुलाकुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेघसिंहधनुर्ध-
रास्तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ राशिपरत्वेन ग्रामनिवासनिषिद्धस्थानानि वसंततिलकाच्छंदसाह—

गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये

ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिङ्गपांगनाश्च ।

कर्को धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्व-

द्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैद्याः ॥ २ ॥

गोसिंहेति ॥ वस्तुमिष्टस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवस्त्रवधाविभागं कृत्वा मध्ये
मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनम् । समाहारद्वन्द्वः । न वसेत् । वृषसिंह-
मकरमिथुनराशिमतः पुरुषाः न वसेयुः । अथ पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु
अलिङ्गवृश्चिकः तदादिराशिमतः पुरुषाः न वसेयुः । यथा पूर्वस्थां वृश्चिकः आग्नेय्यां
शषो मीनः दक्षिणस्थां कन्या नैर्ऋत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः वायव्यां तुला
उत्तरस्थां मेघः ऐशान्यां कुम्भः न वसेयुरित्यर्थः । अथ वर्गाः अकचटतपयश-
वर्गाः अष्टौ ऐद्याः पूर्वदिशमारभ्य अष्ट दिक्षु बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्थां
कवर्ग आग्नेय्यां चवर्गो दक्षिणस्थां टवर्गो नैर्ऋत्यां तवर्गः पश्चिमायां पवर्गो
वायव्यां यवर्ग उत्तरस्थां शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः । कीदृशा वर्गाः । स्वपं-
चमपराः स्वस्मात् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते । यस्य वर्गः पूर्वस्थां बली तेन प-
श्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः । एवं कवर्गादीनामाग्नेयादिसप्त दिक्षु
बलित्वं समयोजनं ज्ञेयम् । यदुक्तं मुहूर्तमार्तण्डे—'नामक्षाद्विसुतांकदि-
ग्भवगतो ग्रामः शुभोऽन्योऽन्यथा तत्कोणेत्यभुवां शुभं निवसतां दोषः
परेषामलम् । कन्याकर्कितुलाधनुःक्रियघटाः कौर्ण्यद्वजौ याम्यतो मध्येऽन्येन
वसंत्यर्धद्रककुभो वर्गाः स्युरोजस्विनः ॥' इति । ओजस्विनो बलिनः ॥ २ ॥

अथेष्टनक्षत्रेष्टायाम्यां इष्टभूम्यां विस्तारायामौ इन्द्रवज्रयैर्द्रवशापूर्वाधेन चाह-

एकोनितेऽष्टर्क्षहताद्वितीये रूपोनितेष्टायहतैर्दुनागैः ।

युक्ता धनैश्चापि युता विभक्ता भूपाश्विभिः शेषमितोहि पिंडः ॥३॥

स्वेष्टायनक्षत्रभवोय दैर्घ्यहृत्स्याद्विस्तृतिर्विस्तृतिहृच्च दीर्घता ।

एकोनितेति ॥ स्वेष्टायेति ॥ यत्र गृहं कर्तुमिष्टं भवति सा भूतानाकारा भवति समविषमचतुरस्रस्यस्त्राद्यनेकभेदेन तत्र यदेव नक्षत्रं स्वव्यवहारना-
म्ना—‘राशिकूटादिकं सर्वं दंपत्योरिव चिंतयेत्’ इति वसिष्ठोक्तेः विवाहो-
क्तमेलापकविधिना शुभदं स्यात्तदेव स्वेष्टमं कल्प्यं कल्पितभृक्षं तेन हृता गु-
णिता द्वितीयः १५२ कार्यास्ततो रूपेणोनितो य इष्टायो ध्वजादिकः तेन हृता
इंदुनागाः एकाशीतिस्रया युक्ताः कार्यास्ततो धनैः सप्तदशभिरपि युक्तास्ततो
भूपाश्विभिः षोडशाधिकद्विशत्या विभक्तास्ततो भक्ते सति यच्छेषं तन्मितः
पिंडः क्षेत्रफलं स्यात्स च पिंडः स्वेष्टायनक्षत्रभवः स्वस्य स्वगृहकर्तुरिष्टं यन्न-
क्षत्रं इष्टः आयश्च ताम्यां भवतीति तादृशः स्यात् । अथ पिंडदैर्घ्यहृत् कल्पित-
दैर्घ्यभक्तः सन् विस्तृतिर्विस्तारः स्यात् । अथ स पिंडो विस्तृतिहृत् कल्पित-
विस्तारभक्तो दीर्घता स्यात् । उक्तं च सारसमुच्चये—‘रूपाष्टभि ८१ वि-
निहतो भवनस्य बंधो नक्षत्रमिष्टमिह युग्मशरैर्दुनिघ्नम् । एकीकृतं वन १७
युतं च रसेंदुयुग्म २१६ भक्तस्ततो भवति मध्यगृहस्य पिंडः ॥’ इति । अत्रो-
दाहरणं । नीलकण्ठस्य अनुराधानक्षत्रस्य रोहिण्या सह मेलापकः संभवतीति
इष्टमं रोहिणी कल्पितं विषमायः सिंहस्तृतीयः ३ इष्टर्क्षं ४ एकोनितं ३ अनेन
द्वितीयो १५२ हृताः ४६६ इष्टायः ३ रूपोनितः २ आभ्यामिंदुनागा ८१
हृताः १६२ एतैर्युक्ताः ६१८ धनैः १७ युताः ६३५ भूपाश्विभिः २१६ विभ-
क्ताः शेषमिदमेव क्षेत्रफलं गृहस्य २०३ अथ कल्पितदैर्घ्यं २९ अनेन भक्तो
लब्धो विस्तारः ७ अथ कल्पितविस्तृतिः ७ अनेन भक्तो लब्धं दैर्घ्यं २९ । य-
दाह प्रकारांतरेण गोपिराजः—‘विष्णुं व्येकायगोभूहतिभयुजि फलं गोपि-
राजो भशेषात्सायं बाहाष्टिदग्नेष्टयुतमहिहताद्वक्प्रकृत्याख्या ११ विधे १३ ।
बाणाः ५ सिद्धा २४ टि १६ नागो ८ डु २७ विष्टति १९ गिरिश ११ श्या
३ कृती २२ द्र १४ तु ६ तत्त्वा २५ त्यष्टयं १७ क ९ क्षमा १ नखे २० ना
१२ णव ४ विकृति २३ दिना १५ शु ७ स्फुती २६ भेदु १८ काष्ठाः १०॥’
इति । अस्यार्थः । गोपिराजो व्येकायगोभूहतिभयुजि सति भशेषात् विष्णुं
अहिहता इक्ष्प्रकृत्याख्या विश्वाद्यः फलं स्यादित्याहेति योजना । विगत एको
यस्मात्स व्येकः सचासौ आयश्च व्येकायः ध्वजादिरिष्टायः स च गोभुवश्च १९
पूर्वा हतिः परस्परगुणनं व्येकायगोभूहतिश्च भं च व्येकायगोभयुक् तस्मि-
न्सति भशेषाद्भिः २७ भक्ते सति यच्छेषं तस्माद्विष्णुनामानं शिष्यं अहिहता-
श्चाष्टगुणिताः इक्ष्प्रौ प्रकृत्याख्या एकविंशतिर्विश्वेत्रयोदशेसाद्यो गृहक्षेत्रफ-

लं सायमिष्टायसहितं स्यात् इत्याह वदति गोपिराजः । अत्रोदाहरणं पूर्वोक्त
इष्टायः ३ व्येकः २ गोभू १९ हतिः ३८ इष्टर्क्ष रोहिणी तत्संख्यया ४ युतं ४२
अस्मात् भैः २७ शेषं १५ एतत्संख्यया फलं २५ अहि ८ इतं २०० इष्टाय-
सहितं २०३ इदं स्वेष्टायनक्षत्रभवं क्षेत्रफलं पूर्वसममेव । अथ महागृहप्रमा-
णार्थमाह । वेति । वा इष्टयवा इष्टायसहितं जातं यत्फलं तत् अष्टिद्वययुतं
अष्टिश्च दशश्च अष्टिदशः षोडशाधिकद्विशती २१६ तथा हतो गुणितो य इष्ट
एकद्विग्याधिकस्तेन युक्तं कार्यं तन्मनोभीष्टस्य महागृहस्य क्षेत्रफलं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथेन्द्रवंशोत्तरार्धेन ध्वजान्वदञ्जायैर्वर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनं उपजात्याह—

आया ध्वजोधूमहरिश्चगोखरेभध्वाक्षकाः पिंड इहाष्टशेषिते ॥४॥
ध्वजादिकाः सर्वदिशि ध्वजे मुखं कार्यं हरौ पूर्वयमोत्तरे तथा ।
प्राच्यां वृषे प्राग्यमयोर्गजेऽथवा पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः ५

आया इति ॥ ध्वजादीति ॥ पिंडे क्षेत्रफलेऽष्टशेषिते अष्टभक्ते सति यद-
वशिष्यते तत्परिमिता आया ध्वजादिकाः स्युः । ध्वजधूमौ प्रसिद्धौ हरिः
सिंहः श्वा कुकुरः गौर्वृषः खरो गर्दभः इभो हस्ती ध्वाक्षः काकः ध्वाक्ष एव
ध्वाक्षकः स्वार्थे कः । यदाह विश्वकर्मा—‘विस्तरेणाहतं वैश्यं विभजेदष्ट-
भिस्ततः । यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते स्युरष्टधा । ध्वजो धूमो हरिः श्वा
गौः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः ॥’
इति । सर्वदिशि ध्वजाख्ये आये आगते सति सर्वदिशि दिक्चतुष्टयेपि गृह-
द्वाराणि कार्याणि स्युरित्यर्थः । हरौ सिंहाये पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु द्वाराणि स्युः
न पश्चिमदिशि । तथा वृषाख्ये आये प्राच्यां दिश्येव मुखं नान्यदिक्षु । गजा-
ख्ये आये प्राग्यमयोः पूर्वदक्षिणदिशोर्गृहं कार्यं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘गृहेषु चाया विषमाः प्रशस्ताः स्वस्थानगाः सर्वगतो ध्वजश्च । ध्वजो हरौ
तौ च गजे वृषे ते वृषोजिह्वतान्यत्र समाश्रितं स्यात् ॥’ वसिष्ठोपि—‘वि-
षमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः । ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि
शुभप्रदाः ॥ वृषो न पूज्यतेऽन्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजितः ॥’ इति । अस्यार्थः
प्रागवस्थित्या तत्र पूजित एव परंतु हरावपि दक्षिणस्यामभिपूजितः तौ च ग-
जे तौ गजसिंहायौ गज उत्तरस्यामपि प्रशस्तः स्वस्थाने किमुत । एते ध्वजसि-
ंहगजाख्या आयाः पश्चिमायामपि पूजिताः स्वस्थाने किमुत । वृषभायस्तु अ-
न्यत्र पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु न पूजितः किंतु स्वावस्थित्या पश्चिमदिश्येव । ध्व-
जस्तु सर्वत्रैव पूजित इति । अन्यथा रीत्यान्ये आया यत्रावस्थिताः स्युस्तत्त-
त्संमुखदिक्षु द्वाराणि स्युरित्यर्थः । ‘प्रत्यक्ध्वजे द्वारमथोक्षिण पूर्वं हरावपि
स्याद्विरदे च याम्यम्’ इति श्रीपत्युक्तेः महेश्वरोपि—‘सर्वद्वार इह ध्व-
जो वरुणदिग्द्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखः स्या-

च्छुभः' इति । आयानां प्रयोजनांतरमाह विश्वकर्मा—'वृषः सिंहो गजश्चै-
व कुंभे कर्कटकीटयोः । द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपसरःसु च ॥ सृगेंद्र
मासने दद्याच्छयने च गजं पुनः । वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम् ॥
अग्निवेशमसु सर्वेषु गृहे बह्वयुषजीविनाम् । धूमं लियोजयेत्केचिच्छ्रानं म्लेच्छा-
दिजातिषु ॥ खरो वेद्यागृहे शस्त्रो ध्वांक्षः शेषकुटीषु च । वृषसिंहौ ध्वज-
श्चापि प्रासादपुरवेश्मसु ॥' इति । वसिष्ठः—'गजाये वा ध्वजाये वा गजा-
नां सदनं शुभम् । अन्धालयं ध्वजाये वा खराये वृषमेऽपि वा । उट्टाणां मंदि-
रं कार्यं गजाये वा वृषे ध्वजे ॥ पशुसम्यग् वृषाये वा ध्वजाये वा शुभप्रदं ।
शय्यासु वृषभः शस्त्रः पीठे सिंहः शुभप्रदः ॥ अमन्त्रच्छत्रवस्त्राणां वृषाये वा
ध्वजेऽपि वा ॥ पादुकोपानहौ कार्यौ सिंहाख्येऽप्यथवा ध्वजे । उक्तानामप्य-
नुक्तानां मंदिराणां ध्वजः शुभः ॥' इति । अथ ब्राह्मणादिवर्णपरत्वेन द्वास्-
निवेशनमुच्यते । अथवेति । द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णविभागेन पश्चादित्या-
दिविधु गृहद्वारं स्यात् । यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदग्दि-
शि वैश्यस्य पूर्वस्यां शूद्रस्य यमे दक्षिणस्यामित्यर्थः । उक्तं च श्रीपतिना-
'ध्वजे प्रतीच्यां मुखमग्रजानासुदक्षुखं भूमिभृतां च सिंहे । विश्वो वृषे प्रा-
ग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्यां न समामनन्ति ॥' इति । टोडरानंदे च्यवनः—
'ध्वजे पशस्यं विप्राणां राशौ सिंहेऽप्युदक्षुखम् । गदे शूद्रस्य याम्यास्यं वि-
शः पूर्वामुखं वृषे ॥' इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ गृहारंभे विशिष्टकालनिषेधमुपजातिकयाह—

गृहेशतत्स्त्रीसुखवित्तनाशो-

अर्केन्द्रीज्यशुके विबलेऽस्तनीचे ।

कर्तुः स्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्भे

पुरःस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात् ॥ ६ ॥

गृहेशेति ॥ चेद्गृहस्वामिनो जन्मराशिवशाद् अर्केन्द्रीज्यशुके विबले
निर्बले अस्ते अस्तगते नीचे नीचराशिगते सति क्रमाद्गृहेशतत्स्त्रीसुखवित्त-
नाशो भवति । यथा सूर्ये दुष्टे विबले निर्बले नीचस्थिते च गृहेशस्य नाशः
इदौ चन्द्रे निर्बले अस्तमिते नीचगते वा गृहेशस्त्रीनाशः ईज्ये गुरौ तादृशे
सति गृहेशसुखनाशः शुके तादृशे गृहेशस्य वित्तं द्रव्यं तस्य नाशः । यदाह
श्रीपतिः—'रवौ गृहस्थो गृहिणी शशांके धनं सिते देवगुरौ च सौख्यम् ।
विनाशमायाति बलेन हीने नीचस्थिते वास्तुमुपागते वा ॥' इति वसिष्ठ-
स्तु नैःस्वमेवाह—'नीचे शत्रुगते जीवे शुके वा यदि वा बुधे । शशांके वा
कृतं गेहमतिनिःस्वत्वमाप्नुयात् ॥' इति । इदमस्तस्याप्युपलक्षणं । अत्रास्त-
गतत्वं किं क्षितिजसन्निविष्टतमुत सूर्यकृतं विवक्षितमन्यथा तद्विशेषणार्थ-

व्यम् । अर्थतत्त्वविशेषेणानर्थक्यम् । अनेनैवाशयेन वास्तुशास्त्रे यच्च 'अस्त-
दोषोऽत्र न ग्राह्यः प्रातिद्वारमको बुधैः । नास्तदोषः सदा चन्द्रे न मैत्रेऽञ्जस्य
नीचता ॥' इति । अञ्जस्य चन्द्रस्य । कर्तुरिति । विधुवास्तुनोर्भे यन्नक्षत्रे
दिनचन्द्रस्तद्विधुभं यद्गृहं तस्य विस्तारायामवशादुत्पन्नं भं तद्गृहभं तस्मि-
न्पुरःस्थिते संमुखस्थिते सति कर्तुर्गृहनिर्मातुस्तस्मिन्गृहे स्थितिर्निवासो न
स्यात् । पृष्ठगते वा विधुवास्तुनोर्भे सति खनिः खननं चौरकृतापहारं तद्ग-
शात्सर्वस्वहानिरित्यर्थः । उक्तं च वास्तुशास्त्रे—'ऋक्षं चन्द्रस्य वास्तोश्च
त्वमे पृष्ठे न शस्यते ॥' इति । श्रीपतिना तु चन्द्रफलमुक्तम्—'क्षपाकरेणैव
गृहं पुरःस्थे कुर्याद्वसेत्तत्र न जातु कर्ता । पतन्ति स्वप्नानि च पृष्ठसंस्थे व-
लेन तस्मादिदमत्र चिंत्यम् ॥' इति । पुरःस्थितत्वं लग्नवशादिति केचिद्व्या-
चक्ष्युः । यथा प्राञ्चुखे गृहे कर्तव्ये लग्नस्थश्चन्द्रः पुरःस्थितो भवति । दक्षि-
णमुखे तु गृहे वामगः पश्चिममुखे तु पृष्ठग उत्तरमुखे तु दक्षिणगः एवं दश-
मस्थश्चन्द्रो दक्षिणमुखे गृहे संमुखः । एवं सर्वास्वपि दिक्षु पृष्ठगत्वं संमुखत्वं
च ध्येयम् । तत्रापि दक्षिणवामगत्वं चन्द्रस्य समीचीनमित्यर्थः । रत्नमाला-
टीकाकारो महावास्तुदिग्द्वारभक्रमेण संमुखदिश्यवस्थिते व्याख्यत् । यथा
गृहद्वारं यस्यां दिशि विवक्षितं तदिह्नक्षत्रेषु गृहारंभो न कार्यं इति । अर्थादि-
ह्नक्षत्रवशेन वामदक्षिणगे चन्द्रे गृहारंभः सुखेन कार्यः । यदाह ब्रह्मशंभुः—
'भानावपि तथैव स्यादधिकं च तदंतरे । धनलाभो मृतिर्ध्याधिरविनाशो
विलोमतः ॥' इति । तदंतरे विदिक्षु विलोमतः ईशानवायव्यनैऋत्याग्नेय-
दिक्षु क्रमेण धनलाभो मरणं व्याधिरविनाशः फलं स्यादित्यर्थः । इदं दिग्द्वार-
नक्षत्रवशेन चन्द्रफलं तुल्यन्यायत्वाद्वास्तुनक्षत्रेपि ध्येयम् । यदुक्तं ब्रह्मशं-
भुना—'गृहायलब्धऋक्षेषु यत्र ऋक्षे च चन्द्रमाः । शलाकासप्तके ध्येयं कृ-
त्तिकादिक्रमेण च ॥ वामदक्षिणभागे तु प्रशस्तं शान्तिकारकं । अग्रे पृष्ठे न
दातव्यं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ऋक्षे चन्द्रस्य वास्तोश्च त्वमे पृष्ठे न शस्यते ॥'
इति । अयमाशयः । कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रेषु अनुराधादिसप्तसु वा गृहन-
क्षत्रे च सति पूर्वद्वारं पश्चिमद्वारं वा न कार्यं तत्र चन्द्रः पृष्ठस्थितोऽप्रस्थितो
वा भवति । एवं मघादिसप्तसु धनिष्ठादिसप्तसु वा गृहनक्षत्रे चन्द्रनक्षत्रे वा
सति दक्षिणद्वारमुत्तरद्वारं वा न कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैवमायं सफलमभिधाय व्ययकथनपुरःसरं अंशकज्ञानं सफलमुप-
जात्याह—

भं नागतष्टं व्यय ईरितोऽसौ ध्रुवादिनामाक्षरयुक्सर्पिडः ।

तष्टो गुणैरिद्रकृतांतभूपा हंशा भवेयुर्न शुभोऽतकोऽत्र ॥ ७ ॥

भमिति॥प्रागुक्तदिशा कल्पितं यद्गृहभं तन्नागैरष्टमिस्तष्टं भक्तावशिष्टं सव्यय
ईरितः । यथा भं रोहिणीः अयमेव व्ययः असौ व्ययः ध्रुवादिनामाक्षरयुक् ध्रुवा-

दीनां नामानि अधुनैव वक्ष्यति यत्संख्याकानि दिक्षु द्वाराणि चिकीर्षितानि तदनुरोधेन यदागतं ध्रुवादिगृहनाम तदक्षरसंख्यया युक्तः ततः सर्पिडः प्रागानी-
तर्पिडयुक्तः गुणैश्चिमिश्रितः भक्तावशिष्टः एकद्वित्रिशेषेण इन्द्रयमराजसंज्ञका-
क्षयोशाः स्युः । अत्र गृहारंभेतको यमाक्षयोशको न शुभः । अर्थादिद्वारा-
जानौ शुभफलदौ । यदाह श्रीपतिः—‘धिष्ण्ये विभक्ते वसुमिर्भ्ययः स्या-
दङ्गायमूनव्ययमालयं सत् । व्ययान्विते क्षेत्रफले गृहस्य ध्रुवादिनानाक्षर-
मिश्रिते च । त्रिमिर्विभक्ते क्रमशोशकः स्यादिन्द्रो यमो भूपतिरंतकोने ॥’
इति । वास्तुशास्त्रेपि—‘मूलराशौ व्यये क्षिते गृहनामाक्षरैः पुनः । युते
हरे त्रिभिर्नामं यच्छेवं सौशको भवेत् ॥ इन्द्रो यमश्च राजा स्याद्यमाशो नैव
शोभनः ॥’ इति । समूकराक्षिः क्षेत्रफलम् ॥ ७ ॥

अथ विवक्षितशालां ध्रुवांकानयनं पथि वक्राख्येनानुष्टुभाह—

दिक्षु पूर्वादितः शाला ध्रुवा भूद्वौ कृता गजाः ।

शालाध्रुवांकसंयोगः सैको वेदमध्रुवादिकम् ॥ ८ ॥

दिक्ष्विति ॥ पूर्वादितो दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु इमे शालाः
स्युः । यथा प्राच्यां द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवांकः एको दक्षिणस्यां द्वौ पश्चि-
मायां कृताश्चत्वारः उत्तरस्यां गजाः अष्टौ । अथ दिक्परत्वेन यावन्ति द्वाराणि
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि वा चिकीर्षितानि तावतां शालाध्रुवांकानां संयोगः
कार्यः सैकः एकयुक्तः स तु ध्रुवादिकं वेदमगृहं स्यात् । अत्रोपपत्तिर्नीलकण्ठगु-
रुचरणप्रसादत उच्यते । यथाह नारदः—‘गुरोरधो लघुं न्यस्य पुरस्तात्पू-
र्ववक्ष्यसेत् । गुरुभिः पश्चिमं पूर्वं यावत्सर्वलघुर्भवेत् ॥’ एतच्च सामान्यतो
पश्चिन्कस्त्रिभ्यस्तारे संभवति तथापि गृहेषु विदिग्द्वारानौचित्यादिवैव
द्वाराणां प्राशस्त्योक्तेः दिशां चतुष्टयत्वाच्चत्वार एव गुरवः स्थाप्याः ततो गु-
रोरधो लघुः स्थाप्य इति विधिः कार्यः । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादा-
दिगुरोरेवाधो लघुः स्थाप्यः । एवमग्रेऽपि । गुरुलघुस्वरूपं वृत्तरत्नाकरे—
‘असौ वक्रो गुरुर्ज्ञेय अन्यो वैमातृको ऋजुः’ इति असौ गुरुर्वक्रो लेख्यः
(५) अन्यो गुरुव्यतिरिक्तः लघुमातृकः एकमात्रः ऋजुः सरलः (१) ऊर्ध्वं
दंडाकृतिलेख्यः । यथा चतुर्णां प्रसारः अत्र दिशां चतुष्कक्रमेण लघुस्थानेना-
लिदं गुरुमाश्रितं प्रदक्षिणैर्गृहद्वारालिदैर्दशचद्विधा इति गृहमेवाः स्युरिति
शेषः । अलिदं अलिदशब्देन शालाभिधत्ते । ब्राह्मे यागे मणिका जालकवृतांग-
संमुखा क्रियते सा ज्ञेयेत्युत्पलः । प्रतिशालाख्यमिति महादेवः । ‘प्रघाणप्रघणां
लिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके’ इत्यमरः । तत्र गुरुचतुष्टयं प्रथममेदस्य लघोरभावाद्
विद्ग्वाराभावाद्ध्वं मुखं गृहं कोटीसदृशं स्यात् । अन्येषु पंचदशसु मेदेषु लघु-
स्थानावस्थित्या तत्तदिक्षु द्वाराणि स्युः । तत्र ग्रंथकृद्दिनापि प्रसारोक्तिं काव-
चेन शालाध्रुवानावप्रतिष्ठा । यथा एकस्मिन्नेव द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवांकः ।

रद्वारं नवमं उग्रं पूर्वोत्तरद्वारं दशमं रिपुदं विपक्षाख्यं दक्षिणोत्तरद्वारमेका-
दशं धनदं पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारं द्वादशं पश्चिमोत्तरद्वारं नाशसंज्ञं त्रयोदशं
आक्रन्दं पूर्वपश्चिमोत्तरद्वारं चतुर्दशं विपुलं दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं पंचदशं वि-
जयं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं षोडशमिति । ननु ध्रुवाद्यक्षरसंख्याज्ञानं प्राह-
पद्येनैवोक्तं तर्हि पुनर्ध्रुवादीनां नामग्रहणेन । उच्यते । नामसदृशफलसूच-
नार्थं तदुपादानमन्यथा द्वारानुरोधेन ध्रुवाद्यक्षरसंख्यायोगे उक्ते कीदृशानां
गृहाणां विधिनिषेधो वेति निश्चयो न भवेत् । तस्माद्येषां शुभफलादीनि ना-
मानि तेषां गृहाणां ग्रहणं येषां चाशुभं फलं तेषां त्यागो विधेय इति निष्कृ-
ष्टोऽर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘ध्रुवसंज्ञं गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुखप्रदम् ।
धान्यं धनप्रदं नृणां जयं स्याद्विजयप्रदम् ॥ नन्दं स्त्रीहानिदं नूनं खरं संपद्भि-
नाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कांतं श्रीप्रदं स्यान्मनोरमम् ॥ सुवक्रं भोगदं नूनं दु-
र्मुखं विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं क्रूरं विपक्षं शत्रुभीतिदम् ॥ धनदं धनदं
गेहं क्षयं सर्वक्षयप्रदम् । आक्रन्दं शोकजननं विपुलं श्रीयशःप्रदम् ॥ विपुलं
नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ केषांचिन्मतेन गृहस्थायादिनवकमुपजातिकापध्यावक्राभ्यामाह—

पिंडे नवाकांगगजाग्निनागनागाब्धिनागैर्गुणितैः क्रमेण ।

विमाजितैर्नागनगांकसूर्यनागर्क्षेतिवृक्षखमानुमिथ ॥११॥

आयो वारोऽशको द्रव्यमृणमृक्षं तिथिर्युतिः ।

आयुश्चाथ गृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम् ॥ १२ ॥

पिंड इति ॥ आय इति ॥ पिंडे क्षेत्रफले नवधा स्थापिते क्रमेण नवादि-
भिरंकैर्गुणिते क्रमेण च नागादिभिरंकैर्मते सति यदवशिष्टं तदायादिकं स्यात् ।
यथा क्षेत्रफलं नवभिर्गुणितमष्टभिर्मते शिष्टमायः स्यात् । तद्यथा पिंडः २०३
नवभिर्गुणितः १८२७ अष्टभक्ते शेषं ३ सिंह आयो जातः पुनः नवभिर्गु-
णितं सप्तभिर्मते शिष्टं वारः ७ एवं सर्वेऽप्यानीताः अशकः ३ द्रव्यं ४ मृणं
१ नक्षत्रं ४ रोहिणी तिथिः ४ चतुर्थी योगः २ प्रीतिः आयुः ६४ । उक्तं च—
‘गोऽक्षर्वष्टगुणाष्टनागजलविज्यालै ९ । ९ । ६ । ८ । ३ । ८ । ८ । ४ । ९ ।
हंतं भूफलं नागाद्रयंकदिवाकराष्टमतिथीयोगैः खसूर्यै ८ । ७ । ९ । १२ ।
८ । २७ । १५ । २७ । १२० भजेत् । आयं वारमयांशकं धनमृणं तारां
तिथिं चिंतयेद्योगं चायुरितीह शेषकपदे भागेर्हते तांत्रिकैः ॥’ इति । वसि-
ष्ठादिभिस्तु षडेते निर्दिष्टाः । यदाह—‘विस्तारायामगुणितं गृहस्य पदमुच्यते ।
तस्माद्वनाधनायर्क्षे वासराख्यनवांशकाः ॥ गजरामांकवस्वकक्रतुभि ८ । ३ ।
९ । ८ । ९ । ६ । गुणितात्पदात् । सूर्याष्टाष्टर्क्षशैलांक १२ । ८ । ८ । २७ ।
७ । ९ विभक्तादवशिष्टकाः ॥ संपूर्णाः शुभदास्त्वते ह्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाः ॥’
इति । पदं क्षेत्रफलं । अधनमृणम् । अत्रोपपत्तिः । गुणकानां भागकानां च

भाया अष्टावेवं वाराः सप्तैव अंशा नवैव ऋणं नक्षत्राणि सप्तविंशतिः ति-
थयः पंचदश योगाः सप्तविंशतिः परमायुः विंशत्यधिकशतम् । अथैषामाया-
दीनां प्रयोजनमुच्यते । आयस्य तावत् 'विषमायः शुभायैव समायः शोक-
दुःखदः' इति वसिष्ठोक्तेः । वाराणां च 'सूर्यारवारराश्यंशाः सदा बद्धि-
मयप्रदाः । शेषग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः ॥' इति । यथा गणिते-
नागतो भौमवारः सोपि निष्ठः । तद्वाशी मेषवृश्चिकौ निष्ठौ । एवमन्येष्वपि वा-
रेषु नवांशा नच । गृहस्यागतं भं यत्तु तद्विराड्यात्मकं यदि । तन्नवांशवशात्तत्र
ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति । यथा कृत्तिका द्विराड्यात्मिका तत्रैकावशेषे मेषः व्या-
दिशेषे वृषः मृगेपि व्यादिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः पुनर्वसावप्यंशकत्रयं याव-
न्मिथुनमन्यथा कर्कः एवमुत्तराफल्गुन्यादिषु द्विराड्यात्मकेषूहनीयं विद्वद्भिः ।
ननु निःसंदिग्धेष्वेकराड्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु धनर्णयोश्च 'धनाधिकं गृहं बृहदौ
लिङ्गेनाय ऋणाधिक'मिति नक्षत्रस्य 'विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरा प्रतिकूलदा ।
निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा ॥ विवर्ज्यतारकास्वेतज्जिर्माणमशुभ-
प्रदम् । कुर्वन्नज्ञानतो मोहाद् दुःखभाग्यादिभागभवेत् ॥' अयमर्थः । गृहनक्ष-
त्रदिनभं यत्संख्यं तन्नवभक्तमवशिष्टतारका विपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदनिष्टास्त-
द्दिने गृहारंभं न कुर्यादन्यस्मिन्दिने शुभतारासु गृहारंभं कुर्यादित्यर्थः इति
केचित् । अपरे तु गृहकर्तुर्नामनक्षत्राद्गृहभं गण्यं नवभक्तमवशिष्टं विपत्ता-
रादिकं स्यात्तद्गृहमितिष्टमन्यथा शुभमिति । यदाह कश्यपः—'दत्ते दुःखं
तृतीयर्क्षे पंचमर्क्षे यशःक्षयम् । आयुःक्षयं सप्तमर्क्षे कर्तुर्भाष्यदि सप्तमम् ॥'
इति । वास्तुशास्त्रेपि—'गृहभास्वामिभं गण्यं भक्तं च नवमिः पुनः ।
यच्छेषं सा भवेत्तारा सप्तपंचत्रिकाधमा ॥' इति । यदा तु गृहस्य चैकं नक्षत्रं
चेत्स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयं स्वयमेवाह । अथेति । गृहेशो गृहस्वामी
तस्यर्क्षं नक्षत्रं प्रागुक्तप्रकारेण चानीतं भं गृहभं तयोरैक्यं तयोरैकमेव चेद्ग-
स्यात्तद्गृहकर्तुर्मृतिप्रदं मरणकरं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'गृहस्य तत्प-
तेस्त्वेकं धिष्यं चेन्नधनप्रदम्' इति । निधनं मरणम् । राश्यैक्येऽयं दोषः
ननु भिन्नराशित्वे । तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात् । कैश्चिदन्यदपि प्रयोजन-
मुक्तम् । तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—'त्रिभिस्त्रिभिर्वैशमि कृत्तिकायै स्वच्छेद-
पुत्रासिधनानि शोकम् । शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रमे-
दाः ॥' इति । गृहभवशाद्राशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह सएव—'राशिकूटादिकं
सर्वं दंपत्योरिव चिंतयेत् । नैःस्वं द्विर्द्वादशे नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता ॥ षष्ठा-
ष्टके नैधनं स्यात्प्रत्यये मध्यमं स्मृतम् । परेषु शुभदं प्रोक्तं रोहं तत्कर्तुरा-
शितः ॥' इति । व्यत्यये द्वादशद्वितीय इत्यादिके । अन्ये राशिकूटप्रभेदा वर्णो-
वश्यमित्यादिका विवाहप्रकरणोक्ता ध्येयाः । सर्वपदोपादानाद्राक्षसामरमर्त्या
यत्र कृत्तिकादिषु द्विराशिषु मेषु । राशिनिर्णयो वास्तुशास्त्रे—'अश्विन्या-
दित्रयं मेषे सिंहे प्रोक्तं मघात्रयम् । मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नवराशयः ॥'
इति । शेषेषु मेषु रोहिण्यादिषु नवराशयो ज्ञेयाः । यथा रोहिणीमृग-

सौर्ध्वः आर्द्राः पुनर्वसोर्मिथुनं पुष्याश्लेषयोः कर्कः पुं हस्तादिके अवणादि-
द्विके च कन्यामकराद्या राशयः स्युरित्यर्थः । अयं च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवा-
न्नामुक्तेरुक्तः । अत्र राशिकूटे नास्तीवेधो न दोषाय । उक्तं च ज्योतिर्ब्रह्मा-
मणौ—‘सेव्यसेवकयोश्चैव गृहं तत्स्वामिनोरपि । परस्परं मित्रयोश्चेदेकनास्ती
प्रज्ञास्यते ॥’ इति । तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे—
‘शकाहृतं क्षेत्रफलं त्रिषाञ्चकावशेषकम् । तिथिः प्रतिपदा शेषा वर्षं रिक्तां
च वर्जयेत् ॥’ इति तु स्यन्यायत्वाच्छुभाशुभप्रकरणोक्तं दृष्टयोगवर्जनं च
योमानां प्रयोजनं स्पष्टमेव ‘तावत्कालं गृहस्थिति’ इति । अथ यत्र हस्तादिग-
णनया क्षेत्रफले क्रियमाणे भायव्ययांशकादियु शुद्धिर्नोपलभ्येत तत्राप्यंगु-
लादिकं निक्षिप्य संशोध्य वा क्षेत्रफलं साध्यम् । यदाह भीमयशास्त्रम्—
‘करमानादिष्टगुणं नोचेत्तदांगुलादि प्रदाय हित्वा वा । क्षेत्रफलं गणितेन
प्रसाधयेदिति सिद्ध्यर्थम् ॥’ इति । अगुणभायव्ययादिगुणशून्यं यदि स्यात्तदेष्ट-
सिद्ध्यर्थमिष्टानामायांशकानां सिद्ध्यर्थं प्रक्षिपेत् । अत्र वृत्तादिक्षेत्रेषु क्षेत्रफल-
नयनं लीलावतीप्रभृतिषु ज्योतिर्ग्रंथेषु द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ गृहारंभे वृषवास्तुचक्रं शालिनीभ्यामाह—

गेहाधारंभेऽर्कमाद्वत्सशीर्षं रामैर्दाहो वेदमैरग्रपादे ।

शून्यं वेदैः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीयुगैर्दक्षकुक्षौ ॥ १३ ॥

लाभो रामैः पुच्छगैः स्वामिनाशो वेदैर्नैः स्वयं वामकुक्षौ मुखस्थैः ।

रामैः पीडा संवतं चार्कधिष्ण्यादथैरुद्रैर्दिग्भिरुक्तं ह्यसत्सत् ॥ १४ ॥

गेहाधारंभ इति ॥ लाभो रामैरिति ॥ गेहं गृहं आदिशब्देन प्रासाद-
ग्रामादि तदारंभे सति अर्कमात्रं सूर्याकांशनक्षत्राद् रामैश्चिभिर्मैर्वत्सस्य
वृषस्य शीर्षे स्थितैर्दाहः फलं स्यात् । वेदमैश्चतुर्भिर्मैः अग्रपादे पुरःस्थितपाद-
द्वये स्थितैः शून्यं जनवासशून्यं स्यात् । ततश्चतुर्भिर्मैः पृष्ठपादद्वये स्थितैः
स्थिरत्वं गृहकर्तुः । ततो रामैः पृष्ठे स्थितैः श्रीः स्यात् । ततो युगैश्चतुर्भि-
र्दक्षिणकुक्षौ स्थितैर्लाभः । ततश्चिभिः पुच्छगैः स्वामिनो गृहकर्तुर्नाशः ।
ततो वेदैश्चतुर्भिर्मैर्वामकुक्षौ स्थितैः नैः स्वयं वारिग्रम् । ततश्चिभिर्मुखस्थितैर्गृ-
हकर्तुः पीडा संवतमनवरतं स्यात् । उक्तं च ज्योतिःप्रकाशे—‘वास्तुचक्रं
प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन भाषितम् । यद्वक्षे वर्तते भानुस्तत्रादौ त्रीणि मन्त्रके ॥
चतुष्कमग्रपादे स्यात्पुनश्चत्वारि पश्चिमे । पृष्ठे च त्रीणि ऋक्षाणि कुक्षौ
चत्वारि वामतः ॥ चत्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भग्नयमेव च । मुखे भग्नयमेव
स्युरष्टाविंशतितारकाः ॥ शिरस्ताराभिदाहाय गृहेऽवासोऽग्रपादयोः । सौर्यं
साध्यपश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः ॥ कुक्षौ स्यादक्षिणे लाभो वामकुक्षौ
परिग्रहा ॥ पुच्छे स्वामिनिनाशः स्वाम्युखे पीडा निरंतरम् ॥’ इति । पित्राम-
हर्तव्यत्वात् अपि—‘त्रिवेदवेदाग्निपुण्याग्निवेदत्रिकेषु ३ । ४ । ५ । ३ । ४ ।

इ । ४ । ३ मानोः शशिभं गृहेषु । दाहो विनाशः स्थिरता धनं श्रीः शुभ्यं च दारिद्र्यवधौ क्रमेण ॥' इति । अथैतस्य चक्रस्य प्रकारान्तरेण निष्कृष्टमर्थमाह । वेति । अर्कधिष्ण्यादयैः सप्तभैरसत्फलं रुद्रैरेकादशभिः सत्फलं ततो दिग्भिर्दशभैरसत्फलमुक्तं स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः । उक्तं च—'रविभास्वस नेष्टानि शुभान्येकादशाष्टमात् । दश शेषाण्यनिष्टानि सामिजिद्वषवास्तुनि ॥' इति । पूर्वं सविस्तरोक्तिस्तु मूलवाक्यानुरोधात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ सौरचांद्रमासैक्येन प्राच्यादिविष्टु द्वाराणि गृहनिर्माणनक्षत्राणि च सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशमुद्धृतौ जग्धराछंदसाह—

कुंमेऽर्के फाल्गुने प्रागपरमुखगृहं श्रावणे सिंहकक्योः

पौषे नके च याम्योत्तरमुखसदनं गोजगेऽर्के च राधे ।

मार्गे जूकालिगे सद्भुवमृदुवरुणस्वातिवस्वर्कपुष्यैः

सूतीगेहं त्वदित्यां हरिभविधिभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः ॥१५॥

कुंमेऽर्के इति ॥ कुंमे कुंमस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राञ्चुखं पश्चिममुखं च गृहं सत् शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्कसंक्रांत्योः प्रागपरमुखं च गृहं स्यात् । पौषे मासे नके मकरसंक्रांतौ च प्रागपरमुखं गृहं स्यात् । अथ गोजगे वृषमेघगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गे मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनं दक्षिणमुखमुत्तरमुखं च सदनं स्यात् । यदाह नारदः—'गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् ॥ कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्धनम् ॥ कामुके तु महाहानिर्मकरे स्वादनागमः । कुंमे तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्य भयावहम् ॥' इति । चांद्रमासानाह श्रीपतिः—'शोको धान्यं मृत्तिपशुहृतिद्रव्यबुद्धिर्विनाशो युद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च बद्धेभैरवत् ॥ लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारंभकर्तुः क्रमेण चैत्रादूषे मुनिरिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम् ॥' इति । अन्यच्च—'आषाढचैत्राभयुजोर्जमावण्येष्टेषु सप्रौष्ठपदेषु भूतम् । निकेतनानां घटनं मृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शास्तम् ॥' इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चांद्रमासानां महान् शुभाशुभफलमेदेन विरोधः । अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलरविसंक्रमसमीचीनविहितमासेष्वेव वैशाखादियु गृहारंभः कार्य इति विरोधाभावा इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनिर्णयमाह श्रीपतिः—'कर्किनरुहरिकुंभगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेघवृषवृश्चिकयावे दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति दुर्गतिर्व्याधिशोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिश्रजगन्नायते कारयेत्तु गृहमेव भास्करे ॥' इति । कर्कसहिते श्रावणे मासि वाह्यमेव गृहमुक्तादेवोः । एवं मकरार्कसहिते पौषे मासे । अनेनैव हेतुना

दक्षिणोत्तरमुखं गृहं मेघवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुलावृश्चिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः । अथात्र सौराणां चांद्राणां च मासानां निषेधस्तृणादिनिर्मेयगृहाधारं नैव भवति । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—‘निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु स्थानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारं मासदोषो न विद्यते ॥’ इति । जगन्मोहनेऽपि—‘पाषाणेष्ट्यादिगोहादि निर्घमासे न कारयेत् । तृणदारुगृहारं मासदोषो न विद्यते ॥’ अत्र केचिदनियतदिग्गृहारं सर्वदा कालदोषो न प्रवर्तत इत्याहुस्तत्र । वचनाभावात् । किंच—‘दिग्मूढे कुलनाशः स्यात्’ इत्यनियतदिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशाभावात् । अथ गृहनिर्माणनक्षत्रण्याह—‘शुभेति । शुभाणि मृदूनि च प्रसिद्धानि वरुणः शतभं स्वाती प्रसिद्धा वसुः घनिष्ठा अर्को हस्तः पुष्यश्च एषु मेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलवत् । यदाह गर्गः—‘श्रुत्तरेपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे करद्वये । घनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारंभः प्रशस्यते ॥’ अत्र वाक्ये मृगानभिधानं तदुक्तिर्महेश्वरवाक्यालोचनेन । ‘प्रारंभो भवनस्य वारुणमृदुस्वात्यर्कपुष्यध्रुवैर्वस्वक्षेण युतैः’ इति । अथ सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह—‘सूतीरोहमिति ॥ अदित्यां पुनर्वसौ सूतिकागृहनिर्माणं शस्तम् । शस्तइतिवक्ष्यमाणस्यात्र नपुंसकत्वेन संबन्धात् । तत्रेति । तत्र सूतीगृहे हरिभविभिभयोः श्रवणामिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः । उक्तंच श्रीपतिना—‘पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरंचिविष्णुभांतरे प्रवेशनं हितं भवेत् ॥’ इति । केचित्तु विरंचिः रोहिणी विष्णुभं श्रवणः तयोरंतरे मध्यवर्तिनि नक्षत्रसमुदाये इत्याहुः । तत्र । असं-
देहार्थं विरंचिभादिभूतेषु इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद् विरंचिरमिजिन्नक्षत्रमंतरे मध्ये विरंचिविष्णुतारयोरित्येव सप्तमीव्यधिकरणत्वे बोधिते अंतरपदोक्तिः स्पष्टार्था । तदेतद्वाङ्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयसाधारणम् । यदाह लल्लुः—‘पुनर्वसौ नृपादीनां कर्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणामिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत् ॥’ इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणामिजितोर्मुहूर्तसंबुद्धयो वा ग्राह्य इत्यर्थः । ग्राह्य-
णस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः—‘ऐंश्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥ याम्यायां शयनस्थानं वाचव्यां पशुमंदिरम् । कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥’ इति । स्मृति-
भास्करे गर्गः—‘वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । स्थानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥’ इति । कालनियम उक्तो रत्नकोशे—‘आसन्न-
प्रसन्ने सासि कुर्याच्चैव विशेषतः । तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः’ इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राभिधानं कृतम् । यथा—‘हस्तादित्यशशांकतिष्ण-
पवनप्राज्येशमित्रोत्तराश्विनाश्रवणेषु वृश्चिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्यशनैश्चरन्नाश्विना वारेऽनुकूले विधौ सन्निर्वेशमनि सूतिकागृहविधिः क्षेमकरः कीर्त्यते ॥’ इति । वेदमनि चतुर्थस्थाने । सन्निः शुभग्रहैः । सूति-

कागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वसिष्ठः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि सूति-
कागारवेशनम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ॥ प्रसूतिसंभवे
काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥’ इति । पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे । नक्षत्रादीन्याह गर्गः—
‘रोहिण्यैद्वपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठाभ्युत्तरासु
च ॥’ इति । ‘मैत्रत्वाद्दे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् । सर्वे शुभप्रहाः
केंद्रे पापाश्च त्रिषट्पायाः ॥ शुभांशे शुभसंघट्टौ सूतिकागारवेशनम् ॥’
इति ॥ १५ ॥

प्रागमिहितानां सौराणां चांद्राणां मासानां प्रकारांतरैकवाक्यतां शार्दू-
लविक्रीडितेनाह—

कैश्चिन्मेषरवौ मधौ वृषभगे ज्येष्ठे शुचौ कर्कटे

भाद्रे सिंहगते घटेऽश्वयुजि चोर्जेलौ मृगे पौषके ।

माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथोर्जे न स-

त्कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सत्कृष्णादिमासाद्भवेत् १६

कैश्चिदिति ॥ पूर्वदिग्द्वारवशेनैकवाक्यता उक्ता इदानीमेतादृशमुच्यते ।
मेषसंस्थे रवौ मधौ चैत्रे मासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृषस्ये सूर्ये
ज्येष्ठे मासे कर्कस्येकं शुचावाषाढे सिंहगतेकं भाद्रपदे मासि घटे तुलास्थे
रवौ आश्वयुजि आश्विनमासे अलौ वृश्चिकगेकं ऊर्जे कार्तिके मासि मृगे
मकरस्येकं पौषे मासे नक्रघटे मकरकुंभस्येकं माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं
स्यादित्यर्थः । इति कैश्चिन्निगदितमस्यायमाशयः । ‘मीनचाप’ इत्यादिना
द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः ‘शोको धान्यम्’ इत्यादिना च कियंतश्चांद्रा अपि
मासा निषिद्धाः । अतोऽन्ये सौराश्चांद्रा वा विहितास्तेषामयमेव एकवाक्यता-
प्रकारः । मेषस्थे रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् । यस्तु चैत्रो निषिद्धः स मीनार्कवि-
षयः । वृषभस्थे रवौ ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहित एवास्ति ज्येष्ठो
निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्थे सूर्ये आषाढेऽपि शुभम् । आषाढनिषेधस्तु
मिथुनार्कविषयः । सिंहगते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभं श्रावणश्चेत्तत्र स्यात्स विहि-
तत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्कविषयः । तुलागते सूर्ये
आश्विनेऽपि शुभम् । यस्त्वस्य निषेधः स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्थे सूर्ये
कार्तिकेऽपि शुभं स्यात् । निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो विहित
एव । मकरस्थे सूर्ये पौषे शुभम् । धनुरर्कस्य राहित्ये सोम्यशुभः । मकरकुं-
भस्थे सूर्ये माघेऽपि शुभम् । निषेधस्तु धनुरर्कविषयः । अतएव—‘पौषफा-
ल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यशुभ-
प्रदाः ॥’ इति नारदवाक्यम् । मासे तपसे तपसि माघवे नभसि त्विषे ।
ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥’ इति चसिष्टवाक्यं च आश्विनका-

तिरिक्तामात्रमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृत्तिकमकरकुंभाकराहित्यप्राप्तस्य-
परम् । वचनांतरबोधितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्वं
कुंभाकरविषयम् । मीनाकराहित्ये तु निषिद्धम् । ननु कार्तिकमाघमासौ श्री-
पतिना निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत आह । अयेति । ऊर्जः कार्तिको मासः
कन्यायां कन्यागते रवौ न सत् न शुभः । च पुनः तथा माघमासो धनुषि
धनुरर्के न सत् । अपिः पादपूरणे । नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति । यतश्चात्रमासेन
चैत्रादिमाससंज्ञाः संति तत्र कार्तिके मासि कन्यासंक्रांतिः भाषेमासि
धनुरर्कश्च कदापि न संभवेत् यतः कार्तिकस्य माघमासस्य शुक्लप्रतिपदादि
त्रिंशत्तिययः यावत्तावत् संश्लेष्यत आह । कृष्णादिमासादिति । अस्ति
द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति । तत्र शुक्लप्रतिपदमारम्भमासास्मा-
पर्यंतं शुक्लादिः कृष्णपक्षप्रतिपदमारम्भ पूर्णिमांतं कृष्णादिः । यथा चैत्रशु-
क्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपौर्णमास्यनंतरं कृष्णपक्षचैत्रमास एव एवं चाद्र-
मासो भवति एवं कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवहियते तदनंतरं
भाषिशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्ववादिसिद्धः तदा कृष्णादिर्मासः संभवति
उभयथाहि शास्त्रे व्यवहारः । ‘अथयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्रं कुर्वाहिने दिने ।’ इति ।
अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी ऋक्षसंयुता । भवेत्पौष्पपदे मासि जयंती नाम
सा स्मृता ॥’ इति । अत्र यदि दृशातो मासो विवक्ष्यते तदा भाद्रपदकृष्ण-
पक्षे श्रावणे मासि चेत्येवं ब्रूयात् । तदेतन्मासस्य कृष्णादित्वे प्रमाणम् ।
‘अत ऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाद्यसंख्यया ॥ मासीकृतायुतैर्मासैर्मधुशुक्लादिभि-
र्गैतैः ॥’ इत्यादीनि बहुवाक्यानि शुक्लादित्वे प्रमाणम् । तत्राश्विनपूर्णिमांत-
कार्तिकशुक्लपौर्णिमांतः कृष्णादित्वेन कार्तिकव्यवहारात् कन्यासंक्रांतिसंभवात्
निषेध उपपन्नो भवति । एवमेव भाषे मासि धनुरर्कसंभवे तन्निषेधस्य
सार्यक्यमित्यकमियता ॥ १६ ॥

अथ तिथिपरत्वेन द्वारनिषेधमुपजातिकथाह—

पूर्णेदुतः प्राग्वदनं नवम्यादिपूत्तरास्यं त्वय पश्चिमास्यम् ।

दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदंति ॥१७॥

पूर्णेदुत इति ॥ पूर्णेदुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमीपर्यंतं प्रागुक्तं गृहं शुभं
न वदंति । कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यंतं पश्चिमास्यं गृहमुत्तरास्यं न शुभम् । अथ
दर्शादितः शुक्लष्टमीपर्यंतं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम् । शुक्लनवमीतश्चतुर्दशी-
पर्यंतं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदंति । तासु तिथिषु तत्तद्विज्ञुत्वं गृहं न
कतैव्यमिति भाव्यार्थः फलितः । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—‘पूर्णिमातोऽष्टमी
पावत्पूर्वासं व्रजेयेद्गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमा-
वास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जेयेत् । नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत्शुक्लपक्ष-
द्वितीया ॥’ इति । विद्विषत्तिययोऽपि तत्रैवोक्ताः—‘द्वितीया पंचमी शुक्लास्तृती-

या षष्ठिका तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादशयेकादशी तथा ॥ त्रयोदशी पंचदशी तिथयः स्युः शुभावहाः । द्वारिग्रं प्रतिपत्कुर्याच्चतुर्थी धनहारिणी ॥ अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशै राजभयं श्रेयं भूते द्वारविनाश-
नम् ॥' इति । पक्षफलं च तत्रैव—'शुक्लपक्षे भवेत्सौख्यं कृष्णे तत्स्करतो भव-
म् ॥' इति । अथात्र प्रसंगाद् द्वारवेधफलानि लिख्यन्ते । तत्र चराहः—'सा-
र्गतुरुकोणकूपसंभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम् । उच्छ्रायाद्दिगुणितां भूमिं त्यक्त्वा
न दोषाय ॥' इति । अमो जलनिर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः । विद्धं संसुखा-
वस्थितं । अत्रोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते । तथा च गर्भः—'द्वारोच्छ्रायाद्दिगुणितां
भूमिं त्यक्त्वा बहिःस्थिताः । न दोषाय भवन्त्येव' इति । 'रथ्याविद्धं द्वारं
माशाय कुमारदोषदं तरुणा । पंकद्वारे शोको व्ययौडुनि स्त्राविणि प्रोक्ताः ॥
कूपेनापस्मासो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ॥' क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो
ब्रह्मणोभिमुखे भवति । पंकविद्धं द्वारं पंकद्वारं यस्य द्वारस्याग्रतः निरंतरं पंक-
सिष्ठति । देवताः सुरप्रतिमाः । नाशः स्वामिन एव । ब्रह्मवेधो एकाशीतिपदचक्र-
स्थितब्रह्मवेधो गृह्यते । यदाह विश्वकर्मा—'गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यभान्य-
विनाशनम् ॥' इति । विशेषमाह भरद्वाजः—'शिरामर्माणि वंशश्च नाकं
मध्यं न सर्वशः । विहाय वास्तुमध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेत् ॥' इति
वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानम् । तत्र द्वारं चेन्निधनप्रदमिति वसिष्ठोक्तेश्च । अस्या-
पवादमाह विश्वकर्मा—'देवद्वारे विहारे च प्रयायां मंजुषेयु च । प्रतोस्ये
च मखे वास्तुमध्ये द्वारं निवेशयेत् ॥' इति । वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं । देवाक-
वादिस्थानेषु कृतस्य गृहांतर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्रै-
काशीतिपदचक्रं च सामान्यविशेषभावपुरःसरं ग्रंथसंदर्भेण बराहसंहिताग्राम-
प्लुक्तं नोक्तमेतस्मिन्न्रके मुहूर्तविरोधप्रसंगात् । केचित् प्रयोजनाभावात्नोक्तमि-
त्याहुस्तत्र । तत्रहि वास्तुनरस्य शिरामर्मवंशादिदुष्टस्थानानामशुभफलदानां
व्यागोक्त्या प्रयोजनत्वात् । तथा तस्यैव शुभफलदानामन्येषां बाह्यादिस्था-
नानां ग्राह्यत्वोक्त्या च वसिष्ठकृपिसंहितासु वास्तुशांख्यर्थमेव तस्याभिधान-
मित्यतोत्रानुक्तिः ॥ १७ ॥

अथ गृहारंसे पंचांगशुद्धिं चानुष्टुभाह—

भौमार्केरिक्तामाद्यूने चरोनेंगविपंचके ।

व्यष्टांत्यस्थैः शुभैर्गैहारंभरुयायारिगैः खलैः ॥ १८ ॥

भौमार्केति ॥ भौमार्को वालौ रिक्ताश्च प्रसिद्धाः अमा अमावास्या आदिः
प्रतिपद् उपरुक्षणत्वादष्टम्यपि एतैः कृते काले तथा पंचकं धनिष्ठोत्तरार्धादिका
पंचनक्षत्री पंचकमित्युच्यते । पंचकशब्दात् संघार्थे 'संख्यायाः संज्ञा-
संघसूत्राध्ययनेषु' इति कप्रत्ययः । विगतं पंचकं यस्मिन्नेवंविधे च काले सति ।

चरोने चरराक्षिभिः मेषकर्कतुलामकरैरुनेत्रे लभे स्थिरे द्विस्वभावे च गृहारंभः कार्यः । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये 'द्वितीयापंचम्य' इति पूर्वम् । अन्यास्त्रि-
ययोऽर्थाभिप्रेक्षास्तदप्युक्तम् । तत्र च—'वारिष्ठं प्रतिपत्कुर्यात्' इत्यादि ।
वास्तुशास्त्रेऽपि—'चरलभे चरांशे वा रिक्तामारार्कवासरे । अंगाष्टांत्यारिणे
चंद्रे रंध्रे पापे क्षयः प्रभोः ॥' इति । नन्वत्र धनिष्ठापंचकदोषोऽनुपपन्नः ।
नक्षत्रप्रकरणोक्तधनिष्ठादिपंचकलिषेधेन गतार्थत्वाच्च पुनरुक्तमिति । यतो
गृह्योपनमिति पूर्वमुक्तं तत्र गृहस्य तृणकाष्ठादिमिराच्छादनं गोपनं तद्वि-
सिद्धस्य गृहस्य संभवात् । गृहारंभस्तु प्राग्भवनरूपः सत्त्वसिद्धस्यैवेति । ननु
'ध्रुवमृदुचरभस्वातिवस्वर्कपुण्यैः' इति गृहारंभे नक्षत्रेषु धनिष्ठाशततारकोत्तरा-
माद्रपदारवतीनां विहितत्वेनैकस्या एव पूर्वाभाद्रपदाया लिषेधोक्तौ कर्तव्यायां
सत्यां पुनः पंचकलिषेधानुपपत्तिः । सत्यं । संभोच्छ्रायविषयकोऽयं निषेधः ।
यदाह मांडव्यः—'धनिष्ठापंचकेनैव कुर्यात्संभसमुच्छ्रयम् । सूत्राधार-
शिलान्यासप्राकारादि समारमेत् ॥' इति । प्राकारो देवालयम् । अन्ये पुनरेवं
आहुः । विवाहप्रकरणोक्तानि पंचकानि रोमाभिराजचौरमृत्युसंज्ञानि तैः रहि-
तेने लभे पंचकरहिते लभे इत्यर्थः । उक्तंच गणेशदैवज्ञैः—'मृत्युकेंद्रखल-
गेने चर्षिते पंचकैः' इति । नात्रार्पणार्क्यं प्रमाणमस्ति । व्यष्टांत्येति । अष्टम-
स्थानद्वादशस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्यैः शुभैः खलैः पापैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थान-
स्यैश्चोपलक्षिते लभे सति गृहारंभः कार्यः । उक्तंच श्रीपतिना—'पापैस्त्रि-
षष्टायगतैस्त्रिकोणकेंद्राश्रितैः साधुभिरालयस्य । वदंति निर्माणमिहाष्टमस्यः
क्रूरस्तु कर्तुर्मरणं करोति ॥' इति । अन्यदपि उक्तं तेनैव—'अंगे स्थिरे वा
भवने विलभे सौम्यग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । कर्मस्थितैर्वार्ययुतैश्च सौम्यैर्निर्मा-
णमाहुर्भवनस्य संतः ॥ शुद्धकेंद्रनिधनस्थिरोदये सौम्यवर्गमनुजोद्गमेऽपि च ।
सन्निवेश उदितो हि वास्तुनः सूरिर्निर्नु चरोदये क्वचित् ॥' इति ॥ १८ ॥

अथ देवालये गृहारंभे जलाशये च विदिगवस्थितं राहुमुखं सफलमिद्र-
वंशाळंदसाह—

देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शंभुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात्पृष्ठविदिक्शुभा भवेत् ॥

देवालय इति ॥ अत्र यथासंख्यं संबंधः । देवालयप्रारंभे राहोर्मुखं मी-
नार्कतस्त्रिभेराश्यवस्थिते सूर्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्या-
दिषु राहोर्मुखं स्यात् । यथा मीनमेषवृषराश्यवस्थिते सूर्ये राहोर्मुखमैशान्या-
म् । मिथुनकर्कसिंहराश्यवस्थिते सूर्ये वायव्यां राहुमुखम् । कन्यामुलाबुध-
कस्ये सूर्ये नैर्ऋत्यां राहुमुखम् । धनुर्मकरकुंभराश्यवस्थे सूर्ये आग्नेय्यां राहो-
र्मुखमिष्यर्थः । एवं गृहारंभेऽपि सिंहार्कतस्त्रिभेराश्यवस्थितेकं विलोमत ऐशान्यां
राहुमुखं बुधिकादित्रये वायव्यां कुंभादित्रये नैर्ऋत्यां वृषादित्रये आग्नेय्यां

राहुमुखं स्यात् । जलाशयारंभेऽपि मकरार्कतस्त्रिभिराश्ववस्थेर्के विलोमतः पेशान्यां राहुमुखं स्यात् । मेषादितः त्रिभिर्वायव्यां कर्कादितस्त्रिभिर्नैर्ऋत्यां तुलादितस्त्रिभिराग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह—खात इति । देवालयविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुमुखाक्रांतदिशः सकाशात्पृष्ठवर्तिनी दिक्शुभा भवेत् । यथा देवालयविषये मीनादितिराशिस्थितसूर्यत्वेन पेशान्यां राहुमुखं तत्पृष्ठविदिगाग्नेयी तस्यां प्रथमखातप्रारंभः शुभफलद इत्यर्थः । इति राहुमुखचक्रम् । मिथुनादिराशित्रयस्य सूर्ये राहुमुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां खातारंभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधावपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्तीत्यवधार्य तत्पृष्ठविदिशि खातं शुभफलदं कार्यमित्यर्थः । यतः सर्पेण विदिग्ब्यासं यथा पेशान्यां मुखं वायव्यामुदरं नैर्ऋत्यां पुच्छमतः खाते आग्नेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । यदाह विश्वकर्मा—‘ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । शेषस्य वासोऽसुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच तुर्यम् ॥’ इति । ज्योतिर्द्विदिक्षुतामणौ—‘वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद् गृहे । देवालये च मीनादि तद्भागो मकरादिषु ॥’ इति । वसिष्ठस्तु गृहारंभे वास्तुनरमाह—‘त्रिषुत्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्विष्णुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम् ॥ अन्यद्विष्णुखगोहं तदुःखशोकभयप्रदम् ॥’ इति । ‘चतुर्दिशादिशालायामेष दोषो न विद्यते ।’ इति । नभस्यादिसंग्रहः सिंहाद्यर्कसंक्रमोपलक्षणेन गोहवास्तुविदिशि खननार्थः । नरवास्तुस्तु गृहस्य तत्तद्विष्णुखार्थः । तत्र खातारंभादिनक्षत्राण्याह मांडव्यः—‘अधोमुखैर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्ध्वमुखैश्च पट्टम् । तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्धुवक्षैः ॥’ इति । खातं भूमिशोधनम् ॥ १९ ॥

	पेशान्याम्	वायव्याम्	नैर्ऋत्याम्	आग्नेय्याम्
देवालयारंभः	मीनमेषवृषभस्थिते सूर्ये राहुमुखम्	मिथुनकर्कसिंहस्थे सूर्ये राहुमुखम्	कन्यातुलावृश्चिकस्थे सूर्ये राहुमुखम्	धनुर्मकरकुंभस्थिते सूर्ये राहुमुखम्
गृहारंभः	सिंहकन्यातुलास्थिते सूर्ये राहुमुखम्	वृश्चिकधनुर्मकरस्थे सूर्ये राहुमुखम्	कुंभमीनमेषस्थिते सूर्ये राहुमुखम्	वृषभमिथुनकर्कस्थे सूर्ये राहुमुखम्
जलाशयारंभः	मकरकुंभमीनस्थिते सूर्ये राहुमुखम्	मेषवृषभमिमिथुनस्थे सूर्ये राहुमुखम्	कर्कसिंहकन्यास्थिते सूर्ये राहुमुखम्	तुलावृश्चिकधनुःस्थे सूर्ये राहुमुखम्

अथ गृहकूपादिनिर्माणदिगवस्थित्या फलं ज्ञात्वा निश्चिन्तयत्—

कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशस्तैश्चान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः ।

सूनोर्नाशः स्त्रीविनाशो मृतिश्च संपत्पीडाशत्रुतः स्याच्च सौख्यम् ॥

कूपे इति ॥ 'वेदमभूवास्तुरक्षियाम्' इति वास्तुशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । वास्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे जलकूपे कृते सति स्वामिनोऽर्थनाशः स्यात् । अथैशान्यादिषु सृष्टिर्माणेणाष्टसु दिक्षु पुष्टिरित्यादिफलम् । यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः पूर्वस्यां कूपे ऐश्वर्यवृद्धिः आग्नेय्यां कूपे पुत्रनाशः दक्षिणस्यां कूपे स्त्रीविनाशः नैऋत्यां कूपे गृहकर्तुर्भूतिः पश्चिमायां कूपे सम्पत् शोभनं वायव्यां कूपे शत्रुतः सकाशात्पीडा उत्तरस्यां कूपे सुखं गृहस्वामिनः पूज्यताः । उत्तरे च वसिष्ठेन—'ऐश्वर्यं पुत्रहानिश्च स्त्रीनाशो निधनं भवेत् । संपत्शत्रुभयं सौख्यं पुष्टिः प्रागादितः क्रमात् ॥' इति ॥ २० ॥

कूपे कृते गृहमध्ये करिष्यमाणानामुपकरणगृहाणां दिक्परत्वेन करणं वसं-
ततिलकाच्छंसाह—

स्नानाभिपाकशयनास्त्रभुजश्च धान्य-

भांडारदेवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः ।

तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्या-

भ्यासाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥ २१ ॥

ज्ञानेति ॥ पूर्वतः पूर्वाद्यष्टदिक्षु ज्ञानगृहादीनि गृहाणि स्युः । यथा पूर्वस्यां ज्ञानगृहम् आग्नेय्यां पाकगृहं दक्षिणस्यां शयनगृहं नैऋत्यां शस्त्रगृहं पश्चिमायां भोजनगृहं वायव्यां धान्यसंग्रहगृहम् उत्तरस्यां भांडारस्य द्रव्यस्य गृहम् ऐशान्यां देवतगृहं स्यादित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'ऐश्यां दिशि ज्ञान-
गृहमाग्नेय्यां पचनालयः । याम्यायां शयनं वेदम नैऋत्यां शस्त्रमंदिरम् ॥
वारुण्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमंदिरम् । उदीच्यां हाटकं सप्त ऐशान्यां
देवमंदिरम् ॥' इति हाटकस्य सुवर्णस्येवं हाटकम् । कश्यपोपि—'प्राच्यां
दिशि ज्ञानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः । शयनं याम्यदिग्भागे नैऋत्यां शस्त्रमं-
दिरम् ॥ प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागेऽसंग्रहम् । भांडारसदनं सौम्ये खैशा-
न्यां देवतालयम् ॥' इति । नारदस्तु विशेषमाह—'भाण्डागारं उत्तरे स्याद्वा-
यव्यां पशुमंदिरम् ॥' इति । विश्वकर्मा पुनराह—'उत्तरस्यां जलज्ञानं
पूर्वस्यां स्त्रीगृहं तथा । तन्मध्यतः' इति । पूर्वाद्यष्टदिक्षु तन्मध्यतस्तयोर्दिग्वि-
द्विजोर्मध्ये अष्टसंख्याके मथनाद्यष्टौ गृहाणि स्युः । यथा पूर्वाग्नेययोर्मध्ये
मथनस्य द्रव्यालोडनस्य गृहम् । आग्नेयीदक्षिणयोर्मध्ये आज्यस्य घृतसंग्रहस्य
गृहं दक्षिणनैऋत्योर्मध्ये पुरीषस्य विद्याध्यामस्य गृहं नैऋतिपश्चिमयोर्मध्ये
विद्याभ्यासस्य गृहं पश्चिमवायव्योर्मध्ये रोदनस्य गृहं उत्तरवायव्योर्मध्ये रत्नस्य

संभोगस्य गृहम् उत्तरेशान्योर्मध्ये औषधस्य गृहम् ऐशानीप्राच्योर्मध्ये उक्त-
व्यतिरिक्तसर्ववस्तूनां धाम गृहं कार्यं स्यादित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘इंद्रा-
इयोर्मथनं मध्ये याम्याइयोर्धृतमंदिरम् । यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्याग-
मंदिरम् । राक्षस्यांबुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मंदिरम् । तोयेशानिलयोर्मध्ये
रौद्रनं मंदिरं स्मृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये संभोगस्यैव मंदिरम् । उत्तरेशा-
नयोर्मध्ये त्वौषधागारमुच्यते । पुरंदरेशयोर्मध्ये सर्ववस्तुसुसंग्रहम् । सदनं
कारयेदेवं क्रमादुक्तानि षोडश ॥’ इति । कश्यपोपि—‘इंद्राइयोर्मथनं
गेहं यमाइयोर्धृतमंदिरम् । पुरीषत्यागसदनं मध्ये राक्षसकालयोः ॥ विद्या
जलेशनैर्ऋत्योर्मध्ये च सदनं स्मृतम् । रौद्रनं सदनं नूनं जलाधीशसमी-
रयोः ॥ नवरत्नालयं मध्ये कुबेरेश्वरयोस्तथा । इंद्रेशयोर्धान्यगृहम्’
इति ॥ २१ ॥

अत्र गृहार्भप्रसक्तानुप्रसक्तसामान्यतः प्रागल्भ्यबलमप्यभिधायेदानीमार-
ब्धगृहस्य ग्रहाणां नियतस्थानावस्थित्यनियतायुर्दाययोगद्वयमुपजातिकयाह—
जीवार्कविच्छक्रशनैश्चरेषु लग्नारिजामित्रसुखत्रिणेषु ।
स्थितिः शतं स्याच्छरदां सिताकारेज्ये तनुच्यंगसुते शतं द्वे २२

जीवेति ॥ अत्र योगद्वये ग्रहस्थानयोर्यथासंख्यं संबंधः । यथा जीवो
लभे अर्कः सूर्यः षष्ठे विदुषो जामित्रे सप्तमे शुक्रश्चतुर्थे शनैश्चरस्तृतीये एवं
नियतस्थानावस्थितग्रहसहिते लभे प्रारब्धस्य गृहस्य स्थितिरब्दशतं वर्षशतं
स्यात् अयमेको योगः । यदाह श्रीपतिः—‘उदये गुरुस्तगृहे शशिजो बुधः
सहजे तु शनिः’ इति । अथ द्वितीयो योगः । सित इति । शुक्रो लभे अर्क-
स्तृतीये आरो भौमः षष्ठे इज्यः पंचमे एवंविधे लभे प्रारब्धगृहस्थितिर्द्वे शते
शतद्वयं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘लभे भृगुः पुत्रगतश्च जीवः षष्ठे कुज-
स्तिग्मकरस्तृतीयः । निवेशने यस्य गृहस्य तद्दि शतद्वयं तिष्ठति वासरा-
णाम् ॥’ इति ॥ २२ ॥

अथान्यन्नियतायुर्दाययोगद्वयमिद्वंशाखंदसाह—

लग्नांबरायेषु भृगुर्लभानुभिः केंद्रे गुरौ वर्षशतायुरालयः ।

बंधौ गुरुर्व्योम्नि शशी कुजार्कजौ लाभे तदाशीतिसमायुरालयः ॥

लभेति ॥ अत्रापि योगद्वये स्थानग्रहयोर्यथासंख्यं संबंधः । लभे भृगुः
दशमे बुधः एकादशे सूर्यः लग्नव्यतिरिक्तकेंद्रे गुरुः स्यात्तदैवंविधे योगे प्रार-
ब्धालयो गृहं वर्षशतमायुरवस्थानं यस्य तादृशः स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘शशांकजीवौ स्तरसातलस्यौ’ इति । आलयशब्दः पुंलिङ्गः ‘गृहाः पुंसि च
भूइयेव निकाय्यनिलयालयाः’ इत्यमरः । पुंसि च संबध्यते रूपमेवेन वा
पुंलिङ्गः । अतएव नैषधीये प्रयुक्तः ‘निशि माणिक्यमया यदालयाः’ इति ‘पंक्तिं

विंशति' इत्यादिना सूत्रेण अशीतिशतशब्दौ संख्यावाचिनौ निपातितौ । अथ द्वितीयः । बंधाविति । बंधौ चतुर्थे गुरुः व्योम्नि दशमे चंद्रः कुजार्कजौ मंग-
लशनैश्चरावेकादशे तदा गृहमशीतिसमा वर्षाण्यायुर्यस्य तादृशं स्यात् ॥२३॥

अथ लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयमनुष्टुभाह—

स्वोच्चे शुक्रे लग्नगे वा गुरौ वैश्मगतेऽथवा ॥

शनौ स्वोच्चे लाभगे वा लक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहम् ॥ २४ ॥

स्वोच्चेति ॥ स्वोच्चस्थे मीनस्थे शुक्रे लग्नगते गृहं चिरं लक्ष्म्या युक्तं स्यात् ।
अथवा स्वोच्चस्थे कर्कस्थे गुरौ चतुर्थस्थानगते सति तादृशमेव गृहम् । अ-
थवा स्वोच्चस्थे तुलास्थे शनावेकादशस्थानगतेपि लक्ष्मीयुक्तं गृहं स्यादेतत्प-
त्येकं योगत्रयम् । यदाह श्रीपतिः—'स्वोच्चवर्तिनि गते विलग्नगे देवमं-
त्रिणि रसातलेऽथवा । स्वोच्चगे रविमुतेऽथवायगे स्यात्स्थितिश्च सुचिरं सह
विषया ॥' इति ॥ २४ ॥

अथ ग्रहस्य परहस्तगामित्वयोगमनुष्टुभाह—

धूनांवरे यदैकोऽपि परांशस्यो ग्रहो गृहम् ।

अब्दांतः परहस्तस्य कुर्याच्चेद्वर्णपोऽबलः ॥ २५ ॥

धूनांवरे इति ॥ एकोपि ग्रहोऽयुक्कृष्टशुभफलदाता परांशस्यः शत्रुनवां-
शस्थितः सन् यदि धूने सप्तमः स्यादथवांवरे दशमे स्यात्तदा स ग्रहस्तद् गृहं
प्रारब्धमब्दांतर्वर्षमध्य एव परहस्तस्यमन्यहस्तगामि कुर्याच्चेद्वर्णपो ब्राह्मणादि-
वर्णस्वामी 'विप्रावीशौ भार्गवेज्यौ' इत्यमिहितः स चेदबलः स्यात् । उक्तं च
वसिष्ठेन—'एको ग्रहश्चेत्परभागवर्ती जायागतः कर्मगतोऽथवा स्यात् ।
करोति गेहं परहस्तायातं करोति वर्षाद्विबलः सखेटः ॥' इति । खेटो वर्ण-
स्वामी । तदुक्तं श्रीपतिना—'एकोपि नूनं परभागवर्ती वियत्सारस्या ख-
चरोच्चमध्ये । करोति गेहं परहस्तायातं स्याद् दुर्बलश्चेदिह वर्णनाथः ॥' इति ।
यदा तु वर्णाधीशः सबलः स्यात्तदा परहस्तगामि न स्यादित्यर्थतः सिद्धम् ॥२५॥

अथ गृहारंभे नक्षत्रविशेषेण च फलविशेषाच्छुभसूचकं फलविशेषयोग-
द्वयं वसंततिलकाहं दसाह—

पुष्यध्रुवेंदुहरिसर्पजलैः सजीवै-

स्तद्वासरेण च कृतं सुतराज्यदं स्यात् ।

द्वीपाश्वितक्षिवसुपाशिशिवैः सशुकै-

र्वारैः सितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात् ॥ २६ ॥

पुष्येति ॥ पुष्यः ध्रुवाणि च प्रसिद्धानि इंदुर्यगः हरिः श्रवणं सर्प आ-
लेषा जलं पूर्वाषाढा एतेर्नक्षत्रैः सजीवैः गुरुयुक्तैर्गुरुविहितैः तद्वासरेण गृह-

स्पतिवासरेण कृतं कर्तुमारब्धं गृहं सुतान्पुत्रान् राज्यं च ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘इज्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णुधातृजलोद्भु । गुरुणा सहितेष्वेव कृतं गेहं श्रिया युतम् ॥’ इति । वारेण गृहफलविशेषश्च नारदवाक्ये—‘श्रवणाषाढयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रये । गुरुवारे कृतं वेदम राजयोग्यमिहोच्यते । तद्गृहे जातपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चयात् ॥’ नक्षत्रभेदो वचनप्रामाण्यात् । द्वीशेति । द्वीशं विशाखा अश्वि अश्विनी तक्षि त्वाष्ट्रं वसु धनिष्ठा पाशी शतभं शिव आर्द्रा पुतैर्नक्षत्रैः सशुकैः शुक्रसहितैः सितस्य शुक्रस्य वारे कृतं गेहं धनानि सुवर्णादीनि धान्यानि तंदुलादीनि तानि ददाति तादृशं गृहं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘द्विदैवत्वाद्धारंशरुद्रादित्यवसुद्भु । शुक्रेण सहितेष्वेव कृतं धान्यप्रदं गृहम् ॥’ इति । नारदोपि—‘अश्विनीशततारासु विशाखाभाद्रचित्रके । धनिष्ठादितिसंयुक्ते संयुक्ते शुक्रवासरे ॥ गृहं नाटकशालाख्यं देवागारं कृतं शुभम् । तद्वेदमनि प्रजातस्तु कुबेरसदृशो भवेत् ॥’ इति । अत्रापि नक्षत्रभेदे प्राग्वदेव समाधिः ॥ २६ ॥

अथान्यद्योगद्वयमशुभदातृ इन्द्रवज्राच्छंदसाह—

सारैः करेज्यांत्यमघांबुमूलैः कौजेहि वेद्यागिसुतार्तिदं स्यात् । सज्ञैः कदास्तार्यमतक्षहस्तैर्ज्ञस्यैव वारे सुखपुत्रदं स्यात् ॥ २७ ॥

सारैरिति ॥ हस्तपुष्यरेवतीमिषापूर्वाषाढामूलैः सारैर्मंगलयुक्तैः कौजे भौमसंबंधिनि अहि वारे च कृतं वेदम गृहमग्निसुतार्तिदमग्निपीडा पुत्रपीडा च तां ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्ण-
मेषु च यत्कृतम् । कुजेन सहितेष्वेव गृहं संदह्यतेऽग्निना ॥’ इति । नारदोपि—‘मूलं च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमेव च । पूर्वाफाल्गुनिहस्तश्च मघा चैव तु सप्तके ॥ एषु भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव वेदम यत् । अग्निना दह्यते कृच्छ्रं पुत्रनाशश्च जायते ॥’ इति । अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—‘अग्निनक्षत्रगे सूर्ये चंद्रे वा संस्थिते यदि । निर्मितं मंदिरं नूनमग्निना दह्यतेऽचिरात् ॥’ इति । आवश्यकत्वाद्विहितनक्षत्रानुपलब्धौ मध्यमेषु मेषु गृहारंभः प्राप्तः स कृत्तिकार्या माभूदिति निषेधः । सूर्यनक्षत्रकृत्तिकार्या माभूदिति पूर्वोपि । सज्ञैरिति । रोहिण्यश्विन्युत्तराफाल्गुनीचित्राहस्तैः सज्ञैर्बुधयुक्तैर्ज्ञस्यैव वारे च कृतं गेहं सुखदं पुत्रदं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘हस्तार्यमत्वाद्भद्रचतुरा-
स्यैर्बुधेषु च । बुधेन सहितेष्वेव धनपुत्रसुखप्रदम् ॥’ इति ॥ २७ ॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यशक्रमित्रानिलांतकैः ।

समंदैर्मदवारे स्याद्रक्षोभूतयुतं गृहम् ॥ २८ ॥

अजैकपादिति ॥ पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाज्येष्ठानुराधारेवतीस्वाती-
मरणीनक्षत्रैः समंदैः शनैश्चरयुक्तैर्मदस्यैव वारे च प्रारब्धं गृहं रक्षोभिर्भूतैश्च

युतं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘अजपाद्वितये याम्यामित्रद्रानिलभेषु च ।
यत्कृतं शनिसंयुक्ते दिह्यते यक्षराक्षसैः ॥’ इति । दिह्यते उपचीयते ‘दिह
उपचये’ इति धातुः । नारदोपि—‘ज्येष्ठानुराधके चैव भरणीस्वातिपूर्वभे ।
धनिष्ठास्वपि ऋक्षेषु शनिस्तिष्ठेद्दिनस्य च ॥ कृपणो नामतः प्रोक्तो धनधा-
न्यादिके गृहे । पुत्रो जातोयथा तस्मिन्गृह्यते यक्षराक्षसैः ॥’ इति । अयं नि-
ष्कृष्टोऽर्थः । पूर्वं गृहारंभे नक्षत्राणि अवधार्याणि ततो वृषवास्तुके शोध्या-
नि पश्चादिदं योगपंचकं विचार्यमेवं सति गृहारंभ उक्तफलदाता भवेत् । अयं
सर्वोपि गृहविचारः प्रासादवापीकूपादिषु ध्येयः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—
‘प्रासादेष्वेवमेव स्याद्वापीकूपेषु चैव हि’ इति । प्रासादो देवगृहम् ॥ २८ ॥

अथ केषांश्चिन्मतेन द्वारचक्रं सफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सूर्यर्क्षाद्युगमैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणमै-

र्नागैरुद्वसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् ।

देहल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदमैः

सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ॥ २९ ॥

सूर्यर्क्षोदिति ॥ अत्र द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवरणकाः द्वौ ऊर्ध्वाधो-
भावेनावस्थितौ समावृष्यपरिमाणौ । भाषया उत्तरंगहृत्पृष्ठावस्थितस्य संज्ञा ।
अधोवस्थितस्य तु देहलीति सर्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वद्वये स्थितौ महाप-
रिमाणौ उच्चत्वेन साहइति भाषया द्वयोरपि संज्ञा । एवं दीर्घचतुरस्रद्वारं
भवति । पाषाणासंभवे तु काष्ठादेरपि तत्र द्वारे चिकीर्षिते सूर्याभिष्ठितनक्ष-
त्राद्युगमैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यवस्थितैः सन्निः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं फलं स्यात् ।
ततस्तदग्रिमैर्नागैः कोणमैर्द्वयोरवस्थित्या चतुष्कोणेष्ववस्थितैरष्टसंख्याकैर्नक्ष-
त्रैरुद्वसनं तद्द्वारगृहं सर्वदा जनवासरहितं स्यात् । ततस्तदग्रिमैर्गजमितैरष्ट-
मितैः शाखासु भाषया साहइति नाम तत्रावस्थितैर्गृहस्वामिनः सौख्यरूपं
फलं स्यात् । ततस्तदग्रिमैर्गुणमैश्चिभिर्नक्षत्रैर्वेदहत्यामवस्थितैर्गृहपतेर्मृतिः स्यात् ।
ततस्तदग्रिमैर्वेदमैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैर्मध्ये स्वरूपेऽवकाशे स्थितैः सौख्यं स्यात् ।
‘फलितार्थमाह । चक्रमिति । इदं द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफल-
दातृ द्वारं विधेयं कर्तव्यम् । तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे—‘द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि
भाषितं विश्वकर्मणा । सूर्यभाजचतुष्कं तु द्वारयोपरि विन्यसेत् । द्वेद्वे कोणे
प्रदातव्ये शाखायुग्मे द्वयं द्वयम् । अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रति-
ष्ठिताः ॥ राज्यं स्यादूर्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वासनं भवेत् । शाखायां लभते ल-
क्ष्मीमधश्चैव मृतिं लभेत् ॥ मध्यगेषु लभेतसौख्यं चिंतनीयं सदा बुधैः ॥’
इति । द्वारचक्रं यथा । अथ द्वारस्थापनम् । ‘द्वारस्थापननक्षत्राण्युच्यंतेऽभिनि-
चोत्तरा । ईस्तपुष्यश्रुतिमृगाः । स्वातौ पूष्णि च रोहिण्यां द्वारशाखावरो-
पणम् ॥’ इति ज्योतिर्निबंधेऽभिहितत्वात्तथयोपि तत्रैवाभिहिताः । ‘पं-

चर्मी धनदा चैव शुनिनंदवसौ शुभम् । प्रतिपत्सु न कर्तव्यं कृते दुःखमवामु-
यात् ॥ द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम् । तृतीया रोगदा ज्ञेया
चतुर्थी भंगकारिणी ॥ कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी । विरोधकृदमा-
पूर्णा न स्याच्छास्त्रावरोपणम् ॥' इति । एवं सति विरुद्धतिथिं विहाय विहित-
तिथिषु विहितभेषु च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफलदातृ
स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थ इति शिवम् ॥ २९ ॥

अथ गृहारंभप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
गृहनिर्माणप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने
गृहनिर्मितिप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदज्यो-
तिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

गृहप्रवेशप्रकरणं त्रयोदशम् ।

लंबोदरं नमस्कृत्य गोविंदेन विदां मुदे ॥

गृहप्रवेशप्रकरणं सम्यग्व्याख्यायतेऽतिमम् ॥ १ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र चतुर्धाप्रवेश इत्युक्तं प्रागस्माभिः ।
तत्र नवचधूप्रवेशो विवाहप्रकरणतिऽभिहितः । अन्यप्रवेशत्रयमुहूर्तोत्राभि-
धीयते । ननु 'यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनम्' इत्यादिना सुपूर्वप्रवेशस्याभिहि-
तत्वात्प्रवेशद्वयमेव वक्तव्यं स्यान्नतु प्रवेशत्रयमिति । उच्यते । यात्रां कृत्वा प्रति-
निवृत्तस्य भूपादेरासु मुहूर्तं नगराद्वहिः स्थातुमशक्नुवतो दैवादागतवृष्ट्या-
द्यभिभूतस्य यथाकथंचिच्छुभाशुभप्रकरणोक्तां पंचांगशुद्धिं विचार्योक्तयथा-
विहितनक्षत्रैरेव प्रशस्तः प्रवेशोभिहितः ननु विशिष्य तादृशे प्रवेशे कालशु-
द्धिर्वोक्तव्यतः सुपूर्वस्यामिधानम् । तत्रापूर्वप्रवेशसुपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्या-
दिकर्मिद्वयंशाच्छंदसाह—

सौम्यायने ज्येष्ठतपोत्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे ।

स्याद्वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे ॥१॥

सौम्यायने इति ॥ एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु सत्सु नृपतेर्यो-
 श्नातिवृत्तौ भयवा नवे नूतनोत्थापिते गृहे वेशनं 'विश प्रवेशने' प्रवेशनं
 स्यात् । सौम्यायने उत्तरायणे । अत्र शुक्रगुरुबुधसादिको दोषो 'वाष्पा-
 रामतडाग' इत्यादिनोक्त इति न पुनरुक्तः । एवं 'गीर्वाणांशुप्रतिष्ठा'
 इत्यादिना दक्षिणायननिषेधोपि अतः परिशेषात्सौम्यायनग्रहणे सिद्धे
 तदुक्तिर्मदबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्त्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—'अथ प्रवेशो
 नवसञ्चनश्च सौम्यायने जीवसिते बलाढ्ये' इति । बलाढ्ये उदिते । नार-
 देनापि—'अथ सौम्यायने कार्यं नववेदमप्रवेशनम् । राज्ञां यात्रानिवृत्तौ वा'
 इति । केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां बोद्धापितं गृहं
 नूतनमित्युच्यते । ज्येष्ठेति । माघफाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे
 प्रवेशनं शुभम् । यदाह नारदः—'माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभ-
 नः । प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः ॥' इति । सौम्यो मार्ग-
 शीर्षः । मध्यमोक्तिरावश्यकविषया । चांद्रमासफलान्याह वसिष्ठः—'माघे-
 ऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च । चैत्रेयहानिर्धनधान्य-
 लाभो वैशाखमासे पशुपुत्रलाभः ॥ ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः श-
 न्नुभयप्रदश्च । शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्धौ कृष्णे च यावद्दशमी च तावत् ॥'
 इत्याद्युक्तेरेव ग्रंथकृता पक्षविशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धिश्चाग्रे वक्ष्येत ।
 वसिष्ठेन तु गृहप्रवेशे सौरमानमनूय दूषितम् । यथा—'मृगादिषड्राशिषु
 संस्थितेर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुंभं विनान्येष्वपि केचिदूचुर्न सौरमिष्टं
 खलु सन्निवेशे ॥' इति । अस्यार्थः । नूतनगृहप्रवेशो मकरादिषड्राशिसंस्थिते
 सूर्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु विहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभः ।
 ननु 'अथ प्रवेशो नवसञ्चनश्च सौम्यायने' इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्युक्त-
 त्वात्किमित्येतत्पुनरुक्तमित्यत आह—कुंभं विनेति । सत्यप्युत्तरायणे कुंभसं-
 क्रांतौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । नन्विदं पूर्वापर-
 विरुद्धम् । तथाहि 'माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशः' इत्यादिना माघफाल्गुनयो-
 र्चांद्रमासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुंभसंक्रांतिसद्भावाद्द्वयोरन्यतरस्या-
 शुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासनिर्मुक्तः कुंभस्तु नास्त्येवेति चेत् । उच्यते ।
 संति हि द्विविधाश्चांद्रमासाः शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फाल्गुनपूर्णि-
 मोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषय-
 कोऽयं कुंभसंक्रांतिनिषेधः । चांद्रमासस्य शुक्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि
 वाक्यानि गृहारंभप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वे
 ज्ञापकः । अथ कर्कादिसंक्रांतिषु मतांतरमाह—अन्येष्वपि । केचिदाचार्या
 अन्येष्वपि कर्कादिषड्राशिसंस्थिते सूर्येपि नवग्रहप्रवेशः कार्य इत्युचुः । तदेत-
 द्द्वंद्वसौ पूर्विकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव 'नवप्रवेशे त्वथ फाल्गु-
 दिर्न द्वंद्वसौ पूर्विकयोः कदाचित्' इति । नूतनगृहागारप्रवेशविषयं वा
 तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'गृहारंभोदितैर्मासैर्विष्ण्वैर्वारैर्विशोद्भूतम् । विशो-

स्सौम्यायने हर्म्यं तृणागारं तु सर्वदा ॥' इति । अतएव—'कुलीरकन्यका-
कुम्भे दिनेशे न विशेषहम् । ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराधिप ॥'
इति गुरुवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् । ननु पौषचैत्रादिषु विरुद्धफलेषु चांद्र-
मासेषु विहितसंक्रांतिश्चेत्तदा नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा न वेत्यत आह—न
सौरमिति । खलु निश्चयेन सौरं मानं सन्निवेशे गृहप्रवेशे नेष्टं न शुभफल-
दम् । विरुद्धशुभफलयोश्चांबुसौरमासयोः साहित्ये विहितचांद्रमासैरेव गृह
प्रवेशः कार्य इत्यलमतिप्रसंगेन । द्वाःस्थेति । द्वारनक्षत्राणि 'भानि स्थाप्या-
न्यधिदिक्षु' इत्यादिनोक्तानि मृदूनि ध्रुवाणि चोदूनि प्रसिद्धानि । द्वाः-
स्थानि च तानि मृदुध्रुवोदूनि चेति कर्मधारयः । तादृशैर्भैः प्रवेशनं हितं
स्यात् । अयमर्थः । यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिगभिमुखं
तद्दिग्दक्षत्रैर्विहितैः प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः—'यद्दिग्द्वारं मंदिरं
तद्दिग्दक्षैरुक्तैः स्यात्संप्रवेशो न सर्वैः ॥' इति । उक्तक्षाण्याह स एव—'चि-
त्रोत्तराधातृशशांकमित्रवस्वत्यवारीश्वरभेषु नूनम् । आयुर्धनारोग्यसुपुत्रपौत्र-
सत्कीर्तिदः स्याद्विधिः प्रवेशः ॥' इति । नारदोपि—'वस्त्रिज्यांथेषु व-
रुणत्वाद्भूमिस्थिरोद्भुषु । शुभः प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोः ॥' इति ।
अत्र पुण्यधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तं च ज्योतिः-
प्रकाशे—'प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्भैः सुखाप्तये । पुण्यस्वातीयुतैस्तैश्च
जीर्णे स्याद्वासवद्वये ॥' इति । एतद्व्यङ्ग्यदप्यग्रिमपद्ये वक्ष्यति । अमुमेवा-
शयं मनसि निधायाह श्रीपतिः—'शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवाक्यैः क्षिप्रै-
श्वरैः स्यात्पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी विशाखासु विना-
शमेति ॥ कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न संशयः । यन्मुखं
च सदनं हि तत्कुब्जद्वारभेषु शुभकृत्प्रवेशनम् ॥' इति । वसिष्ठोपि—
'अर्कानिलेयादितिदक्षविष्णु ऋक्षे प्रविष्टं नवमंदिरं यत् । अब्दत्रयात्तत्परह-
स्तयातं शेषेषु विष्ण्वेषु च मृत्युदं स्यात् ॥' इति । प्रवेशशलभान्याह—जन्म-
र्क्षेति । जन्मर्क्षं जन्मराशिः जन्मलग्नं प्रसिद्धं ताभ्यामुपचये तृतीयषष्ठैकादश-
दशमस्थेऽन्येषु तथा स्थिराख्यराशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभम् ।
यदाह वसिष्ठः—'कर्तुर्विलग्नादथ जन्मराशेर्लग्नस्थितो राशिरिति प्रदिष्टः ।
निर्घ्याधिदारिद्र्यशस्कराश्च सुहृत्सुतघ्नो रिपुनाशनश्च ॥ कलत्रहंता निधन-
प्रदश्च रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्थदश्च । क्रमाच्च वैरामयदः क्रमेण सदैव नूनं
त्रिविधः प्रवेशः ॥' इति । अतो निष्कृष्टमर्थमाह गृहप्रवेशे राजमार्तडः—
'कर्तुर्भोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्ति' इति । नारदोपि—
'कर्तुर्जन्मभल्लगे वा ताभ्यामुपचयेपि वा । प्रवेशशलभे स्याद्द्विरन्यमे शोकतिः-
स्वनः ॥' इति । पुनर्वसिष्ठः—'सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथवा
अंगगृहे विलग्ने' इति । सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते अंगगृहे द्विस्वभावराशौ । अत्र
विवाहप्रकरणोक्ता एकविंशतिमहादोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयम् । एकविंशतिदो-
षानुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तम्—'कर्तुर्नाशो गृहार्भे प्रवेशे पतिनाशनम्' इति ॥१॥

अथ जीर्णगृहादिविषयकप्रवेशविशेषमिन्द्रवज्राच्छंदसाह—

जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि

मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत्स्यात् ।

वेशोऽंबुपेज्यानिलवासवेषु

नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र ॥ २ ॥

जीर्णे इति ॥ जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवा सिद्धे एव गृहेऽग्न्यादि-
भयादभिहितं भयं दाहः आदिशब्देन बहुवृष्टिपातभयं राजकोपो वा इत्या-
द्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि सम्यक् नवे कृते उत्थापिते गृहेऽपि प्राक्पक्षोक्ता-
सर्वेऽपि मासास्तादृशगृहप्रवेशे ध्येयाः । किंच मार्गोर्जयोः मार्गशीर्षकार्ति-
कयोश्च श्रावणिकेऽपि श्रावणे मासि वेशः प्रवेशः सत् शुभफलदः स्यात् । 'श्रा-
वणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यमरः । यदाह सनत्कुमारः—'गृहा-
रंभोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद् गृहम्' इति । अत्र सामान्यतो गृहारंभोदिता
मासा गृहप्रवेशेऽभिहितास्ते चेमे 'सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः ।
मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुन्नारोऽस्यधनप्रदाः ॥' इति नारदोक्तेः । मार्गशीर्ष-
फाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिका विहिताः । तत्र उत्तरायणे एव गृहप्रवेशस्य
वाक्यान्तरेण विहितत्वात् । श्रावणकार्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्दि-
रोधेन नूतनजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथम् । प्रागभिहितनारद-
वाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशसुपूर्वगृहप्रवेशयोर्विधानात् । 'गृ-
हारंभोदितैर्मासैः' इत्यनेन तु सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधा-
नादुत्तरायणीयाः मासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः । दक्षिणायनीया मासा-
श्रावणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः । अतएव नारदो मार्गशीर्षका-
र्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह । अथोदेव जीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वम-
ध्यवस्यते । अंबुपेति । अंबुपः शततारका इज्यः पुष्यः अनिलः स्वाती वा-
सवं धनिष्ठा एष्वपि भेषु जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहे प्रवेशः शुभः ।
प्राक्पक्षोक्तेषु तु भेषु शुभपूवेति कैमुतिकन्यायादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिः-
प्रकाशे—'प्रवेशे नूतने हर्म्ये ध्रुवमैत्रेः सुखासये । पुष्ये स्वातियुतैस्तैश्च
जीर्णे स्याद्वासवद्वये ॥' इति । नावश्यमिति । अत्रैवंविधे जीर्णे गृहे अग्न्या-
दिभयान्नवेऽपि गृहेऽवश्यमस्तादिविचारणा शुक्रास्तागुर्वस्तवास्त्यवार्धकसिंहस्थ-
गुरुमकरस्थगुरुलुप्तसंवत्सरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति । अस्ता-
दयः कालदोषाः संतु वा मा वा तथापि गृहप्रवेशः कार्यः । परंतु सोऽपि य-
थाकथंचित्पंचांगशुद्धिमात्रमंगीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः । वास्तुपूजा
त्वैवंविधेषु गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम् । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'सि-
त्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके । वधूप्रवेशे मांगल्ये न मौष्यं गुरुशुक्र-
योः ॥' इति । वसिष्ठेनाप्युक्तम्—'नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वंद्वसौप-

विक्रयोः कदाचित्' इति । अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या । द्वंद्वं
द्वन्द्वाभ्याख्यो गृहप्रवेशः सौपूर्विको राज्ञो यात्रासमाप्तौ गृहप्रवेशः तादृशयो-
गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नपेक्षिता । सति संभवे सुखेनास्तु किंतु
प्रवेशदिनीयपंचांगशुद्धिसहिते सुलभे गृहप्रवेशः कार्यः । पूर्वस्मिन्नाद्ये नूतने
प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा द्वंद्वसौपूर्विकयोरपि कार्येत्यर्थः । नारदस्तु
यात्रानिवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । तद्वाक्यं प्रागमिहितम् । तदेत-
योर्वाक्ययोरावश्यकानावश्यकत्वेन व्यवस्था । त्रयाणां गृहप्रवेशानां लक्षण-
मुक्तं वसिष्ठेन—'अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सुपूर्वसंज्ञः ।
द्वन्द्वाभयस्त्वग्निभयादिजातः प्रवेश एव त्रिविधः प्रदिष्टः ॥' इति । एतन्मा-
ख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याकृतावस्ति तत्तत्तत्प्रावधार्यम् । अत्रेदं
ध्येयम् । यन्निविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं क्रूराक्रांतं क्रूरविद्धं वा तत्सर्वथा
वर्ज्यमिति । उक्तं च वसिष्ठेन—'क्रूरग्रहाभिष्टितविद्धमं च विवर्जनीयं
त्रिविधप्रवेशे' इति ॥ २ ॥

अथ गृहप्रवेशदिनात्प्राक्तर्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तन्नक्षत्राण्युपजातिका-
पूर्वार्धेनाह—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलमे वास्त्वर्चनं भूतबलिं च कारयेत् ।

मृद्विति ॥ मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलमं
च । एषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्यार्चनं भूतबलिं च
कारयेत् । गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात् । पुरोहितो गृहपतिं वास्तुपूजादिकं
कारयेत् 'हृक्कोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुः कर्मत्वम् । यदाह ऋक्षोच्चयः—
'चित्रा शतमिया स्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः । रोहिणी रेवती मूलं श्रवणो-
त्तरफल्गुनी ॥ धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरान्विता । अश्विनी मृगशीर्षं
च अनुराधा तथैव च ॥ वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः । स प्राप्नोति
नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः ॥' इति । वास्तुपूजाप्रकारमाह
वसिष्ठः—'निर्माणे मंदिराणां च प्रवेशे त्रिविधेऽपि वा । वास्तुपूजा तु कर्त-
व्या यस्मात्तां कथयाम्यतः । गृहमध्ये हस्तमात्रं समंतात्तंडुलोपरि । एकाशी-
तिपदं कार्यं तिलैस्तुल्यं सुशोभनम् ॥ एकद्वित्रिपदाः पंच चत्वारिंशत्सुरा-
र्चिताः ॥ द्वात्रिंशद्वाह्यतो वक्ष्यमाणाश्चांतकुर्योदश ॥ तेषां स्थानानि नामानि
वक्ष्यामीश्वरकोणतः । तत्राग्निः शंभुकोणस्थस्त्वसौ चैकपदेश्वरः ॥ तस्माद्विती-
यः पर्जन्यश्चासावेकपदेश्वरः । जयंतैर्द्राकंसत्याख्या भृशश्च द्विपदेश्वरः ॥ आ-
काशवायु परतः क्रमादेकपदेश्वरौ । एवं प्राच्यां नव ज्ञात्वा त्वेवमेवान्यदिक्षु
च ॥ आद्याश्चांत्यावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्यगाः । पूषाद्यष्टौ यमांताः स्युरम-
रा याम्यभागगाः ॥ आद्याश्चांत्यावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्यगाः । अष्टौ पितृ-
गणाधीशाः पापांताः पश्चिमेश्वराः ॥ आद्यंतौ द्वावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्य-
गाः । रोगादिदित्यंतसुराः सप्त सौम्यदिशि क्रमात् ॥ तत्राद्यः स्थश्चतुष्को-

पौष्पीशानादिषु च क्रमात् । आपः सावित्रविजयरुद्राश्चैकपदेश्वराः ॥ मध्ये
नवपदो ब्रह्मा तस्यैशानादिकोणगाः । आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिपसंज्ञ-
कः ॥ राजयक्ष्मा च चत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु
त्रिपदाश्चामरा अमी ॥ अयमा च विवस्वोश्च मित्रः पितृधरः क्रमात् । स्वस्वस्थ-
लेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् ॥ कोणेषु पंच पंचैव चतुर्थैकपदाः सुराः ।
प्रागादिविषु द्विपदाः पंचपंच यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाः
स्युः समीपगाः । हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयंतः पाकशासनः ॥ सूर्यः सत्यो
भृशकाशौ वायुः पूषा च वै तथा । गृहर्क्षतः पितृपतिर्गंधर्वो भृंगराजकः ॥
शुक्राः पितृगणाभीशस्तथा दौवारिकाह्वयः । सुग्रीवः पुष्पदंतश्च जकाभीशो
निशाचरः ॥ शोषः पापश्च रोगोहिर्मुक्तो भङ्गाट एव च । सोमसर्पौ विष्णु-
विती द्वात्रिंशदमराः स्मृताः ॥ आपश्चैवापवत्सश्च जयो रंभस्तथैव च ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यै तस्य समीपगाः । प्राच्यां ह्यंतरिता देवाः परितो
ब्रह्मणः स्मृताः । अयमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥ मित्रोऽथ राज-
यक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् । आपवत्सोष्टमः पंचचत्वारिंशत्सुरोत्तमाः ॥
शास्त्रैवं स्थाननामानि ब्रह्मणा सहितान्यसेत् । वास्तुशो वास्तुमंत्रेण गंधपु-
ष्पाक्षतादिभिः ॥ प्रणवेनार्चयेद्वापि अथवा स्वस्वनामभिः ॥ शुक्लवस्त्रयुगं दद्या-
द्दूपादीपफलैः सह ॥ अपूपैर्भूरि नैवेद्यैर्वाधैः सह समर्चयेत् । तांबूलं च ततो
दद्यादेवेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥ दत्त्वा पुष्पांजलिं कर्ता प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् ।
वास्तुपुरुष नमस्तेस्तु भूमिशय्यारत प्रभो ॥ मद्गृहं धनधान्यादिसमृद्धं कुरु
सर्वदा । इति प्रार्थ्य ततो दद्याद्दक्षिणामर्चकाय च ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा
स्वयं भुंजीत बंधुभिः । एवं यः कुरुते सम्यग्वास्तुपूजां प्रयत्नतः । आरोग्यं
पुत्रपौत्रादिधनधान्यं क्लेशहरः ॥ वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नवमंदिरे ।
रोगान्नानाविधान्क्लेशानभुते सर्वसंकटम् ॥' इति वसिष्ठसंहितायां वास्तु-
शांतिः ॥ विशेषस्त्वन्यसंहिताभ्योऽवसेयः । एवं मृतबलिरपि । उपक्रमो-
पसंहाररूपो वास्तुशांतिप्रकारः प्रयोगरत्नादिनाम्नीषु स्वस्वशास्त्राभेदेन
भिन्नास्तु पद्धतिषु द्रष्टव्यः ग्रंथविस्तरभयाच्चेह लिख्यत इत्यलमतिप्रसंगेन ।
केचित्तु पंचांगशुद्धिमात्रयुक्ते पूर्वदिनएव वास्तुपूजामाहुः । यदाह नारदः—
'विधाय पूर्वदिनसे वास्तुपूजाबलिक्रियाम्' इति । श्रीपतिरपि—'अथ
प्रवेशो नवमंदिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनाम् । सौम्याग्नेने पूर्वदिने
विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यक् ॥' इति ॥

अथ कर्मशुद्धिं तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्धेनैववज्रया चाह—

त्रिकोणकेंद्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्नैः त्रिषष्टायगतैश्च पापकैः ॥ ३ ॥
शुद्धांबुरंध्रे विजनुर्भमृत्यौ व्यर्काररित्ताचरदर्शचैत्रे ।
अग्नेषुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेषेश्म भकूटशुद्धम् ॥ ४ ॥

त्रिकोण इति ॥ शुद्धेति ॥ नवमपंचमचतुर्थे सप्तमदशमैकादशद्वितीय-
यतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैरुपलक्षिते पूर्णचंद्रबुधगुरुशुक्रैरु-
पलक्षिते । अत्र चंद्रस्य लग्नाहिलं ध्येयम् । तथा तृतीयषष्ठैकादशस्थैः पाप-
ग्रहैरुपलक्षिते तथा अंबु चतुर्थस्थानं रंभ्रमष्टमस्थानं शुद्धे सर्वग्रहरहिते अं-
बुरंध्रे यस्मिंस्तादृशे लग्ने वेश्म गृहमाविशेत् । यदाह वसिष्ठः—‘केंद्रत्रि-
कोणायधनत्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्टायगतैः खलैश्च । लग्नांत्यषष्टाष्टमवर्जितेन चं-
द्रेण लक्ष्मीनिलयः प्रवेशः ॥’ इति । अन्यच्च—‘प्रवेशलग्नाधिधनस्थितो यः
क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षादंत्यष्टवर्षैः शुभराशि-
गश्चेत् ॥’ इति । नारदः—‘स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ नैधने शुद्धिसंयुते ।
त्रिकोणकेंद्रखग्यायसौम्यैरुयायारिगैः परैः ॥ लग्नांत्यार्यष्टमस्थानवर्जितेन हि-
मांशुना ।’ इति । प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण संबंधः । गुरुः—‘सप्तमं शुद्धमु-
द्वाहे यात्रायामष्टमं तथा । दशमं च गृहारंभे चतुर्थं संनिवेशने ॥’ इति ।
यत्तु श्रीपतिना—‘केंद्रच्छिद्रव्ययैः शुद्धैः क्रूरैः षडग्यायगैर्गुरौ । लग्ने मृगौ
वा केंद्रे वा स्थिरग्राम्योदये विशेत् ॥’ इति । केंद्रस्य शुद्धत्वमुक्तं तत्पापग्र-
हराहित्यकृतं ध्येयम् । लग्नस्थगुरुभृग्वोरुक्तिस्त्वतिप्राशस्त्याभिधानार्था ।
कीदृशे लग्ने । विजनुर्भमृत्यौ भं राशिलंभं च जनुपि जन्मकाले भे जनुर्भे
ताभ्यां मृत्युरष्टमभवनं जनुर्भमृत्युः विगतो जनुर्भमृत्युर्यस्मिन् स्वजन्मलग्ना-
त्स्वजन्मराशेर्वाष्टमो राशिः प्रवेशलग्नतो नापेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशे
व्यर्काररिक्ताचरदशैश्चैत्रे अर्कारौ प्रसिद्धौ वारौ रिक्ता ४।९।१४ उपलक्षणत्वा-
द्गधतिययोपि चरलग्नानि मेषकर्कतुलामकराः उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि द-
शोमावास्या चैत्रो मासः । उपलक्षणत्वादाषाढोपि । विगता अर्कादयो यस्मिन्
अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘न नैधने भेषि न
चाष्टलग्ने पंचेष्टकेप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशल्लग्नशुभेक्षिते वा-
प्यथ संयुते वा । रिक्ताममां दग्धतिथिं दिनेशभूसूनुषद्वर्गमिनेन्दुदष्टिम् ।
क्रूरग्रहाविष्ठितविद्धमं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे ॥’ इति । वारफलमप्याह
स एव—‘दह्यते प्रविशतां च मंदिरं वह्निना नियतमेव वह्निभे । ब्रह्मभूमि-
सुतवासरे तथा शीतरश्मिदिवसे हि वृद्धिदम् ॥ चंद्रमार्यसितवासरेषु च
श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र वि-
द्यते ॥’ इति । एषां निष्कृष्टमर्थमाह श्रीपतिः—‘रिक्तातिथिर्भूसुतभानु-
वारौ निष्ठाश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेषः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः
प्रवेशे हि तथा तदंशाः ॥’ इति । निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमा-
र्तदे—‘भूपो यात्रा मेषलग्ने प्रवेशे नाशं गच्छेत्कर्कटस्योदये वा । व्याधिं
तौलिन्याश्रिते लग्नवर्तिन्याकेकेरे चामुयाद्धान्यनाशम् ॥’ आकेकेरे मकरे ।
‘लग्नेन्यत्रांशकेऽप्येषामेतदुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो
विदुः ॥’ इति । अन्यानि स्थिराणि द्विस्वभावानि च । उक्तंच वसिष्ठेन—
‘पंचांगसंशुद्धदिने निशेकताराबले चाष्टकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टि-

युक्ते लभेऽथवा द्वयंगगृहे विलम्बे ॥' इति । विशेषो राजमातङ्गे—'निदिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिसेषमकराः सकुलीराः । कर्तृभोषचयमाश्च विलम्बे राशयः शुभफलाय भवन्ति॥' इति । एतल्लभान्तराशुद्धौ बहुकालासहिष्णुत्वे वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः वृषमिश्रनकन्याधनुर्मीनानामंशा इत्यर्थः । कर्के तुलांशस्थे स्वरूपतो निषिद्धत्वाद्विशेषांतरमाह वसिष्ठः—'यः क्षीणचंद्रोऽल्पवह-
 हसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथवा स्यात् । कर्तुः क्षियं हन्ति स वत्सरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षितश्चेत् ॥' इति । अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तिप्रवेशे विशेषो ध्येयः । यत्र मासे यात्रा कृता तस्मान्नवमे मासि यात्रादिनाश्रवमे दिने वा प्रवेशो निषिद्धोऽस्ति । यदाह गुरुः—'निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥' इति । वामं रविमिति । गृहप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं यद्विगमिमुत्खान्प्रवेश्य गृहाद्वामभागस्थं कृत्वा वेदम गृहं विशेषत् । तथा पुरोगे स्वसंमुखं पूर्णघटं जलपूर्णं कलशमुपलक्ष-
 णत्वात्पूणीफलादिपूर्णं घटं वा कृत्वा चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ब्राह्मणांश्च सजलकलशानपि ब्राह्मणान्वाग्ने कृत्वा वेदम विशेषत् । अत्र शुक्रः पृष्ठगः कार्य इत्यनुक्तोऽपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—'कृत्वा शुक्रं वामतोऽर्के विप्रान्पूज्यानप्रतः पूर्णकुंभम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रजिवितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतमाल्यैर्विशेत्त ॥' इति । गुरुस्तु वामगोऽग्नौ वा शुक्रो निषिद्धः किंतु पृष्ठतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह—'पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेष-
 त्सदा । पुरोगं वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेषं न ॥' इति । अत्र शुक्रस्य दिक्चतुष्टयस्थवज्ज्ञानं चंद्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः । तच्च गृहारंभप्रकरणेऽ-
 स्माभिरुक्तं । अयं च सर्ववर्णानां त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः । राज्ञां तु यात्रा-
 निवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः—'कृत्वा विप्रान्सजलकलशांश्चाग्रतो वा-
 मतोऽर्कः स्नातः स्रग्वी बिमलवसनो मंगलैर्वेदघोषैः । व्यस्तैर्पात्राकथितशकु-
 नैर्द्वारमार्गेण राजा हर्म्यं पुष्पप्रकररुचिरं तोरणाख्यं विशेषं ॥' इति । कीदृशं वेदम । भकूटशुद्धं भकूटं षष्ठाष्टकादि तेन शुद्धं उपलक्षणत्वाद्विवाहप्रकर-
 णोक्तम् 'वर्णो वश्यं तथा तारा' इत्येवमादिकं च तेनापि शुद्धं ध्येयम् । यदाह वसिष्ठः—'राशिकूटादिकं सर्वं दंपत्योरिव चिन्तयेत् ॥' इति॥३॥४॥

वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पंचमे प्राग्वदनादिमंदिरे ।

पूर्णातिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नंदादिके याम्यजलोत्तरानने ५

वाम इति ॥ अष्टमपंचमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पंचसु स्थानेषु स्थिते रवौ सति प्राग्वदनादिमंदिरे प्रवेष्टव्ये । गृहप्रवेशकर्तुर्वामो रविर्ज्ञेयः । तच्च यस्मिन् लभे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत्स्थानं तस्मात्पंचसु स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वोऽभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाख्यपंचमं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाऽभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः

सूर्यः एवं लग्नाद्यद्वितीयं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु स्थिते सूर्ये पश्चिमाभि-
मुखगृहप्रवेशकर्तुर्वांमः सूर्यः । तथैव लग्नाद्यदेकादशं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु
सूर्ये स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वांमः सूर्य इत्यर्थः । यथा चक्रोद्धारः ।

गृहप्रवेशचक्रम् ।

पूर्वमुखः	दक्षिणमुखः	पश्चिममुखः	उत्तरमुखः
सूर्यः ८	सूर्यः ५	सूर्यः २	सूर्यः ११
सू० ९	सू० ६	सू० ३	सू० १२
सू० १०	सू० ७	सू० ४	सू० १
सू० ११	सू० ८	सू० ५	सू० २
सू० १२	सू० ९	सू० ६	सू० ३

उक्तं च—‘रंभ्राप्पुत्राद्वनादायात्पंचस्वर्के स्थिते क्रमात् । पूर्वाशादिमुखं
गेहं विशोढामो भवेद्यतः ॥’ इति । विश्वकर्माऽपि—‘लग्नात्प्रागादितो
विष्णु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विचिंत-
येत् ॥’ इति । प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणे चैकः पूर्णातिथ्याविति
प्राग्बदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पंचम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः
शुभः । नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः । यथा दक्षि-
णाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः । जलं
पश्चिमदिक् तद्दिगभिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः
शुभः । उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः
शुभ इत्यर्थः । यदाह गुरुः—‘नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमामुखम् ।
जंयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् ॥’ इति । मूले नन्दादिके इति पदो-
पादानाद्रिक्ताग्रहणं यथा याति तथापि विदिष्णु द्वारनिषेधादिशां च चतुष्टयेन
चतुर्णां द्वाराणां संभवात् स्वरूपतो निषेधाच्च रिक्ताग्रहणासंभवो ध्येयः ।
सोऽपि संमतिवाक्ये स्पष्ट एव ॥ ५ ॥

अथ गृहप्रवेशे कलशवास्तुचक्रं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वक्त्रे भूरविभात्प्रवेशसमये कुंभेऽग्निदाहः कृताः

प्राच्यामुद्रसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।

श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे

रामाः सूर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कंठे भवेत्सर्वदा ॥ ६ ॥

वक्त्र इति ॥ कलशस्याष्टधा विभागाः परिकल्प्याः । मुखं कंठो गर्भो गुदं चेति चत्वारो विभागाः भागाः पूर्वादिविक्परत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः । तत्र विभागपरत्वेन सूर्यभाक्क्षत्रन्यासे फलमुच्यते । वक्त्रे इति । गृहप्रवेशसमये इति सर्वत्रापि संबध्यते । कुंभे कलशाकृतौ वास्तुनि रविभात्सूर्याक्रांतनक्षत्रादिति स्थळोपे पंचमी । रविमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः । तत्र कलशस्य वक्त्रे मुखे भूरेकं सूर्याक्रांतनक्षत्रमेव स्थाप्यं तत्फलं गृहस्याग्निदाहः । ततः सूर्यभाक्कृता अग्निमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि फलमुद्रसनं जनवासश्चान्यं गृहं स्यात् । ततः कृता यमगतास्तदग्निमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः । ततः कृताः पश्चिमे तदग्निमाणि चत्वारि भानि पश्चिमायां स्थाप्यानि फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः । ततो वेदा उत्तरे तदग्निमाणि चत्वारि भानि उत्तरस्यां स्थाप्यानि फलं कलिर्लोकैः सह गृहसंबन्धी निरर्थको झकटः स्यात् । ततो युगमितास्ततोग्निमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि फलं विनाशः । कस्येत्याकांक्षायां गर्भोपादानाद्भाविनां गर्भाणां विनाश इत्यर्थः । ततो रामास्तदग्निमाणि त्रीणि भानि गुदे बुध्ने स्थाप्यानि फलं सूर्ये गृहपतेर्बहुकालं तत्र गृहे निवासः । ततोऽनलास्तदग्निमाणि त्रीणि भानि कंठे स्थाप्यानि फलं स्थिरत्वं सर्वदा गृहपतेर्भवेत् । एवमभिजिह्वहितानि सप्तविंशतिभानि स्युः । तदुक्तं विश्वकर्मणा—‘घटाकारं लिखेच्चक्रं रविबिम्बप्रक्रमेण च । मुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रीणि त्रीणि गुदकंठयोः । एवं चक्रं समालेख्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः ॥’ अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या । दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते । तथाच बलनिर्देशस्तत्रैव—‘अग्निनाशो मुखे प्रोक्त उद्भासः पूर्वतो भवेत् । दक्षिणे चार्थलाभाय पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत् ॥ उत्तरे कलहश्चैव गर्भे गर्भविनाशनम् । स्थिरता च गुदे कंठे कलशस्य प्रकीर्तिता ॥’ इति । ज्योतिःप्रकाशेऽपि—‘भूर्वेदपंचकं त्रिभिः ११११११११११११ प्रवेशे कलशेऽकंभात् । मृतिर्गतिर्धनं श्रीः स्याद्वैरं शुक् स्थिरता सुखम् ॥’ इति । वेदपंचकं वेदाश्चत्वारस्तेषां पंचकं पंचवारं चत्वारि भानि लेख्यानीत्यर्थः । मृतिरिष्यादीन्यष्टौ यथासंख्यं फलानि । अत्र कलशचक्रे शुभफलदस्थाने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिग्रहो युक्तस्तत्रापि यद्विष्णुखे प्रवेशे विवित्सिते तद्विष्णुखविहितनक्षत्रपरिग्रहः । यथा पूर्वदिक्षुसगृहप्रवेशे विवि-

स्सिते रोहिणीमृगे प्राङ्गे । दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे उत्तराफाल्गुनीचित्रे
पुं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे एवं उत्तराभिमुखे उत्तराभाद्रपदारेवत्यौ
प्राङ्गे इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतएवोक्तं वसिष्ठेन—‘यद्विद्वारं मंदिरं तद्विगर्भै-
रुक्तैः स्यात्सन्निवेशो न सर्वैः ।’ इति । तद्विगर्भैरिति उक्तैरिति चानयोः
सामानाधिकरण्येनान्वयः । भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्तव्यः ।
‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि वृषणम्’ इति न्यायाच्च । अत-
एव—‘अर्कनिलयादितिदस्त्रविष्णुऋक्षे प्रविष्टं नवमंदिरं यत् । अब्दत्रयात्तत्पर-
हस्तयातं शेषेषु बिण्येषु च मृत्युदं स्यात् ॥’ इति निषेधोऽप्युपपन्नो
भवति ॥ ६ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणोपसंहारं सूचयन् प्रवेशोत्तरकालीनकर्तव्यं विधिमु-
पजास्याह—

एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तम् ।
शिल्पज्ञदैवज्ञविधिज्ञपौरात्राजाऽर्चयेद्भूमिहिरण्यवस्त्रैः ॥ ७ ॥

एवं सुलग्न इति ॥ एवं प्रागुक्तप्रकारेण विचारिते सुलग्ने निर्दूषणे सकल-
युक्ते च शोभनलग्ने स्थिरराश्यादिके राजा वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तं वितान-
नानि वस्त्रमंडपाः पुष्पाणि स्वतुंजातानि मालत्यादीनि श्रुतिघोषो वेदध्वनिश्च
तैर्युक्तमुपलक्षणत्वात्तोरणाद्यनेकमंगल्यवस्तुसहितमेतादृशं स्वगृहं स्वसत्ताक-
गृहं प्रविश्य शिल्पज्ञान् गृहोत्थापकान् स्वपतिवर्धक्यादीन् दैवज्ञान् ज्योतिर्विदः
विधिज्ञान् पूजाभूतबलिगृहप्रवेशनीयविधिज्ञान् पुरोहितप्रभृतीन् पौराशाग-
रिकान् पंडितदीनानायाधकृपणांश्च भूमिहिरण्यवस्त्रैर्यथाशक्त्या हिरण्येन वा व-
स्त्रैर्वा व्यस्त्रैर्वा समुचितैर्वा उपलक्षणत्वादश्वगजादिभिर्वा अर्चयेत्पूजयेत् । यदाह
वसिष्ठः—‘हर्म्यं रम्यं तोरणस्त्रिगतानैः स्त्रीभिः स्त्रग्वी गीतवाद्यैर्विशोक्तम् ।’
इति । राजमार्तं डेपि—‘भूरि पुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभि-
तम् । गंधपुष्पबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेषद्वहम् ॥’ इति । की-
दृशं गृहं प्रवेशयोग्यं न भवतीति वसिष्ठेनाभ्यधापि—‘यद्वास्तुपूजारहितं
त्वदत्तबलित्वनाच्छन्नगृहं विरूपम् । कपाटहीनं न विशेषतस्तत्सर्वापदामा-
लयमेव तत्स्यात् ॥’ इति । नारदोपि—‘अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभो-
जनम् । गृहं न प्रविशेद्दीमान्विपदामालयं हि तत् ॥’ इति । तस्मात्सकपा-
टमुपरिष्ठादाच्छादितं कृतवास्तुपूजं दत्तबलि एव गृहं प्रविशेत् । प्रवेशोत्तर-
कर्तव्यं विधिमाह श्रीपतिः—‘ततो नृपो विप्रसुहृत्पुरोधसः शिल्पज्ञभृगो-
लविदश्च लिगिनः । धनैश्च रत्नैः पशुभिः समर्चयेत्सहांधीनान्पुरवास्तिन-
स्तथा ॥’ इति शिवम् ॥ ७ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने
गृहवेशनप्रकरणं संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्देवज्ञमुकुटालंकारश्रीमन्नीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंद-
ज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायां गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ १३ ॥

वंशवर्णनप्रकरणम् ।

अथ मुहूर्तचिंतामणेज्योतिषग्रंथस्य समाप्तिं कर्तुकामो ग्रंथकृतस्सूचना-
ऽलंकारभूतं स्वपितामहचिंतामणिदेवज्ञवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

आसीद्धर्मपुरे षडंगनिगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते

ज्योतिर्वित्तिलकः फणींद्ररचिते भाष्ये कृतातिश्रमः ।

तत्तज्जातकसंहितागणितकृन्मान्यो महाभूभुजां

तर्कालंकृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः स चिंतामणिः ॥१॥

आसीदिति ॥ प्रसिद्धः चिंतामणिश्चिंतामणिनामा धर्मपुरे विदुर्भदेशप्र-
वेशविशेषे नर्मदासमीपवर्तिनि मातृपुराख्ये आसीत् । कीदृशे धर्मपुरे । षडंग-
निगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते निगमो वेदः षट् अंगानि यस्यासौ षडंगः षडंगानी-
मानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषं चेति षडंगश्चासौ निग-
मश्च षडंगनिगमस्तस्याध्येतारोऽध्ययनकर्तारः । अध्येतृभिरध्यापका अप्युपल-
क्ष्यन्ते । नहि विनाध्यापकं वेदाध्ययनं क्वचिद् दृष्टम् । तादृशा द्विजाः
ब्राह्मणाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या वा तैर्मंडिते भूषिते । कीदृशः चिंतामणिः ।
ज्योतिर्वित्तिलकः ज्योतींषि नक्षत्राणि लक्षणया तरप्रतिपादका ग्रंथा ज्योतिः-
शब्देनोच्यन्ते तान्निवदन्ति ते ज्योतिर्विदः 'सत्सूद्विषत्' इत्यादिना किप् ।
ज्योतिर्वित्सु तिलक एव ज्योतिर्विच्छेष्ट इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । फणींद्ररचिते
फणींद्रः शेषो महानागस्तेन रचिते भाष्ये व्याकरणमहाभाष्ये कृतोऽतिश्र-
मोऽस्यभ्यासो येन सः महाभाष्याध्ययनपारग इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । तत्त-
ज्जातकसंहितागणितकृत् । तानि तानि स्वल्पबृहदादिभेदेनानेकविधानि जात-
कानि जातकशास्त्राणि संहिताः संहिताशास्त्राणि गणितानि गणितशास्त्राणि
करोति तादृशः होरासंहितागणितरूपस्कंधत्रयात्मकस्य ज्योतिःशास्त्रस्य स्वप-
देर्निर्मातेत्यर्थः । अनेन महाकविरित्यपि सूचितम् । पुनः कीदृशः । महाभू-
भुजां सकलजंबुद्वीपवर्तिराजमुकुटमणीनां महतां राश्यां पातशाहादीनां पूज्यः

महाराजमान्य इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । तर्कालंकृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः तर्को न्यायशास्त्रं अलंकृतिरलंकारशास्त्रं वेदवाक्यं वेदवाक्यविचारप्रतिपादको ग्रंथो मीमांसाशास्त्रं वेदांतशास्त्रं च तेषु विलसंती विलासयुक्ता बुद्धिर्यस्य सः । 'द्वंद्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमसिंबध्यते' इति न्यायात्तर्कशास्त्रज्ञः अलंकारशास्त्रज्ञः मीमांसाज्ञो वेदांतज्ञश्चेत्यर्थः । आसीदिति 'अस् भुवि' इत्यस्माह्लिकि 'आहजादीनाम्' इत्याद् 'असोरलोपः' इत्यकारस्य लोपः । षडंगनिगमाध्येतृद्विजैरिष्यसमस्तपदे षडंगनिगम इत्यत्र 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कर्मधारयसमासः । अध्येतृशब्दे च 'इह अध्ययने' इत्यस्मादिहिकावध्युपसर्गाच्च व्यभिचरत इत्युक्तेरधिपूर्वकात् 'ण्वुल्लतृचौ' इति कर्तरि तृच् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ततो यणादेशः । ततः षडंगनिगमस्याध्येतार इति 'षष्ठी' इति षष्ठीसमासः । नन्वत्र कथं षष्ठीसमासः यावता 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि शेषषष्ठी उत 'षष्ठी शेषे' इति संबंधसामान्ये षष्ठी । तत्र यदि विशेषषष्ठी तदा 'कर्तरि च' इति कर्त्रर्थोपपन्नाभ्यां तृजकार्ध्यां कर्मषष्ठीसमासनिषेधप्रसंगः । नच तृचमंगीकृत्यैतद्दूषणं स्वया दापितमेव नांगीकुर्मः किंतु तच्छीलाधिकारविहितं तृनं विधास्यामः । तद्योगे प्राग्वदेव षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासो भविष्यतीति वाच्यम् 'एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायेन 'न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतृनाम्' इति तृनो योगे षष्ठ्येव नास्ति कुतस्तरां षष्ठीसमासः । ननु च नायं कृद्योगनिमित्तकर्मषष्ठ्या समासः किं तर्हि षडंगनिगममधीयत इति विगृह्य तृन्यानीते—'उपपदमतिह' इत्युपपदसमासे कृते षडंगनिगमाध्येतार इति भविष्यत्येव किं कल्पनांतरेण सवृषणेन । नच सोपपदाद्वातोस्तृजिविधानं नास्तीति वाच्यम् । 'हिमवच्छ्रोता आदित्यद्रष्टा' इत्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगेष्वसमाधानं स्यादिति । एवं तर्हि कर्मण्युपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण् प्रसज्येत । ततश्च षडंगनिगमाध्येया इति स्यात् । तस्माद्विशेषषष्ठीमंगीकृत्यानुपपन्नः षडंगनिगमाध्येतार इति प्रयोगः । सत्यम् । ज्ञापकाद्भविष्यतीति समासः । किं ज्ञापकम् 'जलिकर्तुः प्रकृतिः' इति । अनेन 'कर्तरि च' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो नित्य इति ज्ञाप्यत इत्यनित्यत्वं षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य मनसि निधाय साधुत्वमंगीकृतवानस्य प्रयोगस्य ग्रंथकृत् । अतएव—'भीष्मः कुरूणां भयशोकहंता' 'कालचक्रप्रयोक्तारम्' 'सैव सिद्धांतवेत्ता' इत्यादयो महाकविप्रयोगा उपपन्ना भवन्ति । एवमेव विवाहप्रकरणे 'भवति विवाहविनाशकारकोऽयम्' इति 'पापौ कर्तरिकारकौ' इत्यत्र विवाहविनाशकारक इति 'कर्तरिकारकौ' इत्यनयोः प्रयोगयोरिदानीमुक्तम् । पूर्वपक्षयोज्यायस्वात् 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति ज्ञापकान्निषेधान्नित्यमंगीकृत्य समाधिरंगीकार्यः । अत एव 'निजत्रिनेत्रावत-रत्वबोधिकाम्' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । यदि तु संबंधमात्रे षष्ठीति मतं तदा कर्मषष्ठ्यभावादेव 'कर्तरि च' इति निषेधाभावात्सुखेन षष्ठीसमासः । अथवा षडंगनिगममध्येतुं शीलं येषां ते इति विगृह्य तच्छीलाधिकारविहितं तृनं

विधाय गम्यादीनामिष्टिरिति गम्यादेराकृतिगणत्वात् तृनो योगे षष्ठ्यभावाच्च द्वितीयात्पुरुषसमास इत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ १ ॥

अथ क्रमप्राप्तं तातवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्योतिर्विद्वणवन्दितांघ्रिकमलस्तत्सूनुरासीत्कृती

नाम्नाऽनंत इति प्रथामधिगतो भूमंडलाहस्करः ।

यो रम्यां जनिपद्धतिं समकरोदुष्टाशयध्वंसिनीं

टीकां चोत्तमकामधेनुगणितेऽकार्षीत्सतां प्रीतये ॥ २ ॥

ज्योतिर्विद्वणेति ॥ तत्सूनुरासीत् चिन्तामणिवैवञ्जस्य सूनुरः पुत्रोऽनंत इति नाम्ना प्रथां ख्यातिमधिगतः प्राप्त आसीत् । कीदृशः ज्योतिर्विद्वणवन्दितांघ्रिकमलः । ज्योतिर्विदां ज्योतिषिकाणां यो गणः समूहस्तेन वन्दिते अघ्रिकमले चरणसरोरुहे यस्य तादृशः सकलज्योतिर्विदां ज्योतिःशास्त्राध्ययने पृष पृषाध्यापक इत्यर्थः । पुनः कीदृशः भूमंडलाहस्करः भूमंडलस्य पृथ्वीमंडलस्याहस्करः सूर्यः प्रकाशकत्वात् । यथा सूर्यः स्वकिरणैरखिलां पृथ्वीं प्रकाशयति तथा ज्योतिःशास्त्राध्ययनद्वारा पृथिव्याः प्रकाशक इति भावः । पुनः कीदृशः कृती कुशलः ‘कृती कुशल इत्यपि’ इत्यमरः । नानाग्रंथकरणकुशल इत्यर्थः । ग्रंथकर्तृत्वमेवोत्तरार्धेन प्रकाशयति । यो रम्यामिति । योऽनंतः जनिपद्धतिं जनिर्जन्म ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः । तस्य पद्धतिमार्गः भावादीनामंतर्दृशांतगणितेन जातकशास्त्रोक्तशुभाशुभफलकालोपदेशप्रतिपादको ग्रंथो जन्मपद्धतिस्तां समकरोत्सम्यक् चकार । सम्यक्त्वमेवाह । कीदृशीं जनिपद्धतिं दुष्टाशयध्वंसिनीं दुष्टाः जन्मपद्धतिमार्गसंप्रदायानभिज्ञास्तेषामाशयोऽभिप्रायो युक्त्या वैपरीत्याख्यानं तं ध्वंसितुं शीलं यस्याः सा तादृशीम् । यथा—‘आद्या दृष्टा चेत्सवितुर्विधोर्वा तदा बलं संस्कृतमेव तस्य’ इति श्रीपतिवाक्ये संस्कृतमिष्टकष्टबलांतरेण गणितमिति । जातकालंकाराख्यटीकाकृता व्याकृतम् । तत्रादिशर्मपद्धतिवाक्यं संमतित्वेन दर्शितं तदुभयमपि चित्यं । चित्यप्रकारस्त्वनुवादपूर्वकः स्वपक्षैरेवोपनिबद्धः । यथा—‘य इष्टकष्टांतरनिघ्नवीर्यादशाक्रमं रिष्टमलिष्टभंगम् । विचारयंतीह नमोस्तु तेभ्यः श्रीश्रीधरोक्तं बहुसंमतं सत् ॥ यस्येष्टकष्टे सदृशे भवेतां तदंतरां बलमेव शून्यम् । यदा तदासौ बलवान् प्रवीर्यो वेत्थं विचित्यं भुवनोचितं हि ॥ यतः शुभं वाप्यशुभं ग्रहस्य वीर्यं सदैवोत्तिष्ठति न तस्य हानिः । तस्मान्न नाशो विवरेऽनयोस्तु द्वैधं फलाप्यै न दशाक्रमादौ ॥’ इति । एवमन्येषु स्थलेषु दुष्टाशयनिराकरणं कृतमिति । अतः रम्यां दोषापाकरणेनातिसुंदराम् । यथान्योपि राजादिः पद्धतिं मार्गं चौरादिदुष्टनिराकरणेनातिसुंदरं करोतीति ध्वसिः । किंच यः उत्तमकामधेनुगणिते उत्तममक्षपेक्षेण प्रह्वार्यभट्टपक्षीयपंचांगानयनप्रतिपादकं यत्कासवेनुनामकं गणितशास्त्रं तत्र टीकां तदभिप्रायविवृतिमकार्षीत् । किमर्थं सतां

गणितशास्त्राभिज्ञानां प्रीत्यै नुष्टयै । अनेनास्यानेकग्रन्थकरणप्रयासकर्तृत्वं न स्वार्थमत्यवपायासेन दृढतरज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्वात् । किंतु सुनुष्टयर्थमेव । यावत्स्वीयशास्त्राभ्यासो ग्रन्थकरणद्वारा न प्रकाश्यते तावत्सकलसंतुष्टिर्न भवतीत्यनेकग्रन्थकरणप्रयास इति सूचितम् । कृतीति 'अतद्भिन्नो' इतीतिः । ननु 'एकाक्षरा-
कृतो जातेः सप्तम्या च न तौ स्मृतौ' इत्युक्तेः कृतशब्दस्य कृतं तत्त्वात्कथमत्रेतिः । उच्यते । नायं समुच्चयः कृतो जातेत्येति किं तर्हि जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृद्योने जातिरिति । एवं च कार्या कार्याकः तंडुली तंडुलीक इत्यपि सिध्यति तेन व्याघ्रवानित्यादावेवेनिठनोर्निषेधो नान्यत्रेति महाभाष्यकारेणैवं वार्तिकव्याख्यानाद्भवत्येवात्रेतिः । अहस्कर इति 'दिवाविभानिशा' इत्यादिना कर्मण्यणो बाधकष्टप्रत्ययः । समकरोदिति 'डुकृन् करणे' इत्यस्मात्संपूर्वात् 'अनद्यतने लङ्' इति लङ् । अकार्षीदिति तस्मादेवानिटो लुङि च्लेः सिच् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः 'उरण्परः' इति रपरत्वम् ॥ ९ ॥

अथ स्वनामकथनपूर्वकं मंगलं सूचयन् मुहूर्तचिंतामणिनामकज्योतिष-
ग्रन्थसमाप्तिं पृथ्वीछंदसाह—

तदात्मज उदारधीर्विबुधनीलकण्ठानुजो

गणेशपदपंकजं हृदि निधाय रामामिधः ।

गिरीशनगरे वरे भुजभुजेषुचन्द्रैर्मिते

शके विनिरमादिमं खलु मुहूर्तचिंतामणिम् ॥ ३ ॥

तदात्मज इति ॥ तदात्मजस्तस्याऽनंतज्योतिर्विद आत्मजः पुत्रो रामा-
मिधो रामसंज्ञकः गिरीशनगरे वरे गिरीशो महादेवस्तस्य नगरे वाराण-
स्याख्ये मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रन्थसिं प्रत्यक्षदृश्यं विनिरमात्
अकार्षीत् । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । कीदृशो रामामिधः उदारधीः उदार
अनेकशिष्यविद्यादिदानकारिका धीर्बुद्धिर्यस्यासौ तथा । पाठितानेकशिष्य
इत्यर्थः । पुनः कीदृशः विबुधनीलकण्ठानुजः विबुधः ज्योतिषव्याकरणाद्यनेक-
विद्यायां पंडितो नीलकण्ठस्तस्यानुजो लघुभ्राता । किं कृत्वा गणेशस्य स्वकुलो-
पास्यमहागणपतेः पदपंकजं चरणकमलं जात्यभिप्रात्येणैकवचनं गणेशपदपंकजं
इत्यर्थः । ते ह्यंतःकरणे निधाय 'मङ्गलान्तानि शास्त्राणि ग्रन्थंते वीरपुरुषाण्यामु-
ष्मत्पुरुषकाणि च' इति महाभाष्यकारोक्तेः । कीदृशो गिरीशनगरे वरे मोक्षदातृ-
त्वेन श्रेष्ठे । यद्यपि—'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारावती
चैव सप्तैता मोक्षदायकाः ॥' इति वाक्यान्मोक्षरूपफलप्रदत्वेनायोध्यादीनां
नगरीणां साम्यमेव प्रतीयते । तथापि—'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्ति-
कराणि वै । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः ॥' इति वारा-
णस्या विशिष्यमुक्तिप्रदत्वेनाऽभिधानाच्छ्रेष्ठं वाराणस्याः । ननु 'अयोध्याम-
थुरामाया' इत्यादिवाक्यस्य 'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि' इत्यस्य च व्यासप्रणीत-

त्वसाम्यादेकस्य साम्यापादकस्य काशीमुक्तिद्वारावचनस्याप्रामाण्यं प्रतिभाति ।
उच्यते । अयोध्यादीनि तीर्थानि सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण सालोक्यमुक्ति-
प्रदानि । अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणीति मुक्तिपदोपादानात्पुनर्गर्भवासं च प्रय-
च्छन्ति काशी तु सर्वथा ज्ञानादज्ञानाद्वा येन केनाप्युपायेन वा मरणाऽनन्तरं
मुक्तिमेव प्रयच्छति न पुनर्गर्भवासम् । तदुक्तं पद्मपुराणे—‘तीर्थोत्तराणि क्षेत्राणि
विष्णुभक्तिश्च नारद । अंतःकरणसंशुद्धिं जनयन्ति न संशयः ॥ वाराणस्यपि
देवर्षे तादृश्येव परंतु सा । प्रकाशयति ब्रह्मैक्यं तारकस्योपदेशतः ॥’ काशी-
खंडे—‘अविमुक्तिरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो नराः । अज्ञानिनोपि तिर्यंचो
मुच्यन्ते हि सकल्मषाः ॥’ इति । अतएव वाराणस्याः श्रेष्ठ्यम् । एतदप्यभि-
हितं पद्मपुराणे—‘नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे । ज्ञानात्संसेवना-
द्वापि न मोक्षः प्राप्यते नरैः ॥ इह संप्राप्यते येन तत एव विशिष्यते ।’
इह काश्याम् । किंच काश्यां मरणे कालकृतोपि विशेषो नास्ति । उक्तं च
काशीखंडे—‘उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विचारयेत् । सर्वोप्यस्य
शुभः कालो ब्रह्मिण्युक्ते प्रिये यतः ॥’ इति । देशविशेषापेक्षाप्यत्र
नास्तीत्युक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—‘रथान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये चांडलवे-
श्मन्यथा वा श्मशाने । कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो देहावसाने कथं तदत्र मो-
क्षम् ॥’ इति । अन्यच्च तीर्थोत्तरे अंतरिक्षादिमरणदोषोऽस्ति सोप्यत्र नास्ति ।
तदुक्तं पाद्मे—‘भूमौ जलेंतरिक्षे वा यत्र कापि मृतो द्विजः । ब्रह्मैकत्वमवाप्नोति
काशीशक्तिरुपाहिता ॥’ इति । नाप्यत्र दुर्मरणदोषोऽस्ति । तदुक्तं पद्मपु-
राणे—‘सूच्यप्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन् स्थानं सुरैश्च विमृतस्य न
यत्र मुक्तिः । भूमौ जले वियति वा भुवि मथ्यतो वा सर्पाग्निदस्युपविमि-
निहतस्य जंतोः ॥’ इति । पविर्ब्रह्म ‘वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः’
इत्यमरकोशोक्तेः । अतएव ब्रह्मवैवर्ते प्रभप्रतिवचनाभ्यां वाराणस्यां विशे-
षोऽभिहितः । यथा—‘जितेंद्रियाः पापविवर्जिताश्च शांता महांतो मधुसूद-
नाश्रयाः । अन्येषु तीर्थेष्वपि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेषः ॥’
इति दीपकप्रभे गुरुणोत्तरितम्—‘विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो
मम । कृतानि साधनान्यत्र स्वरूपान्यपि महामते ॥ भवन्ति काशीमाहात्म्या-
त्सिद्धान्येव न संशयः । अन्यत्र साधुसुकृतैः कृतैर्मुच्येत वा न वा । अत्र साधनवै-
कल्ये काशीपूर्णं प्रकल्पयेत् ॥’ इति । अयं भावः । साधनसंपत्तिमतामबिका-
रिणां काश्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु मुक्तिः काश्यां त्वन्येषामपीति । अतएवोक्तं काशी-
खंडे—‘संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबंधनैः । येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां
वाराणसी गतिः ॥ श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः । येषां कापि
गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥’ इत्याद्यनेकैः पदैः काश्या महत्त्वमुक्तम् ।
अत्रार्थे येऽर्थवाद्गमादुक्ते नास्तिका मंतव्याः । तदुक्तं काशीखंडे—
‘यत्र विश्वेश्वरो देवः साक्षात्स्वर्गतरंगिणी । मिथ्या तत्रानुसृत्यंते
तार्किकाश्चाधुसूयकाः ॥ उदाहरन्ति ये मूढाः कुतर्कैश्चलद्वर्पिताः ।

काश्यां सर्वाथवादोयं ते विदकीटा युगेयुगे ॥' विद विष्टा । अतएव ब्रह्म-
वैवर्ते—'मा जानीद्व्यर्थवादत्वं काश्यां मुक्तिविनिर्णये' इति । तस्मात्सर्वस्यापि
काश्यां मरणान्मुक्तिरिति सिद्धम् । काशीखण्डेपि—'ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः । कृमिभेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ॥
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः । कालेन निधनं प्राप्ता अभिमुक्ते
शृणु प्रिये ॥ चन्द्रार्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा वृषभजाः' इति । तथा—
'अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोपि वा । अभिमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम
लोके महीयते ॥' इति । अन्यच्च मरणानंतरं सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिरपि
क्रमेण भवति न पुनर्गर्भवासः । तदुक्तं पद्मपुराणे—'काश्यां मृतस्तु
सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः । ततः सरूपतां याति ततः साक्षिध्यमभुते ॥
ततो ब्रह्मैकतां याति न परावर्तते पुनः' इति । सालोक्यं शिवलोकवा-
सित्वं सरूपतां शिवतुल्यरूपतां साक्षिध्यं शिवसामीप्यं ब्रह्मैकतां शिवामे-
वताम् । एतद्व्यवस्थापि तत्रैव—'सलोकतां च सारूप्यं साक्षिध्यं वापि
सत्तमाः । कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् ॥' इति । अन्ये तु
क्षेत्रमेदेन सालोक्यादिमुक्तितारतम्यमेतदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे—'चतुर्विधेऽपि
क्षेत्रेऽस्मिन्प्रमीतो गर्भयातनाम् । नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठ विशेषोयं ब्रवीमि
वः ॥' इति । तत्र काश्यात्मके क्षेत्रे सालोक्यमुक्तिः वाराणस्यात्मके क्षेत्रे
सारूप्यमुक्तिः अभिमुक्तात्मके क्षेत्रे साक्षिध्यमुक्तिः अंतर्गोह्यात्मके क्षेत्रे कैवल्य-
मुक्तिः । उक्तंच पद्मपुराणे—'चतुर्धा वितते क्षेत्रे सर्वत्र भगवाच्छिवः ।
व्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रबोधकम् ॥ काश्यां मृतस्तु सालोक्यं
साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः । वाराणस्यां मृतो जंतुः साक्षात्सारूप्यमभुते ॥ अवि-
मुक्ते विपन्नस्तु साक्षात्साक्षिध्यमाप्नुयात् । अंतर्गोहे विपन्नस्तु साक्षात्कैव-
ल्यमाप्नुयात् ।' इति । कैवल्यभावः कैवल्यं शिवतादात्म्यं प्राप्नुयात्साक्षा-
च्छिवस्वरूप एव भवतीत्यर्थः । काश्यादिक्षेत्रपरिमाणानि पद्मपुराणीय-
पातालखण्डे—'परिमाणं प्रक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः । मध्यमेश्वरमा-
रभ्य यावद्देहलिङ्गविघ्नपम् ॥ सूत्रं संस्थाप्य तद्दिक्षु भ्रामयेन्मण्डलाकृति । तत्र
या जायते रेखा तन्मध्यक्षेत्रमुत्तमम् ॥ काशीति यद्विदुर्वेदास्तत्र मुक्तिः प्रति-
ष्ठिता । काश्यंतं परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधनम् ॥ वाराणसीति विख्यातं
तन्मानं निगदामि वः । दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणासिश्च पूर्वतः ॥ जाह्नवी-
पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः । तस्या अंतःस्थितं दिव्यं विशेषफलसाध-
नम् ॥ अभिमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमि वः । विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु
धनुःशतयुगोन्मितम् । अभिमुक्तमिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः । गोकर्णेशः
पश्चिमे पूर्वतश्च गंगामध्यं हुत्तरे भारभूतः । ब्रह्मेशानो दक्षिणे संप्रदिष्टस्तु
प्रोक्तं भवनं विश्वभर्तुः ॥' इति । काशीपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सालोक्य-
मुक्तिपरम् । अभिमुक्तपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं साक्षिध्यमुक्तिपरम् । पूर्वाभि-
हितवाक्यैकवाक्यताबलात् । अस्याः वाराणस्याः धनुश्चतुश्चतुर्हस्तमितम् । एवं

सति विधेश्वरस्थानाच्चतुर्दिक्वष्टशतहस्तमितमित्यर्थः । विश्वभर्तुर्भवनमंतर्गृ-
हम् । ततश्च यथायथा मुक्तीनां सालोक्यसारूप्यसाक्षिभ्यकैवल्याख्यानां पूर्व-
पूर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वं तथातथा काशीवाराणस्यविमुक्तांतर्गृहाख्यानां चतुःशे-
त्राणां पूर्वपूर्वांतर्भाविपूर्वपूर्वापेक्षया न्यूनपरिमाणमिति संपिडितोऽर्थः । तस्मा-
त्सर्वया मथुरादिमुक्तिपुर्यपेक्षया काशी श्रेष्ठेति सिद्धमित्यास्तां प्रसक्ताऽनु-
प्रसक्तम् ॥ ननु कस्मिन्कालेऽयं ग्रंथः कृतः इत्यत आह । भुजेति । भुजौ
द्वौ पुनरपि भुजौ द्वौ इषवः पंच चंद्र एकः भुजभुजेषुचंद्रास्तैः कोऽर्थः
'अंकानां वामतो गतिः' इति दैवज्ञसंप्रदायागतवाक्याद्वाविंशत्यधिकपंचदश-
शती तथा मिते गणिते शके शकाः यवनास्तेषां स्वामी लक्षणया शकशब्देनो-
च्यते तत्रापि लक्षणया शकशब्देनैतद्राज्यप्राप्तिसमयाद्गतवर्षाणि प्रोच्यन्ते ।
एवं सति लक्षितलक्षणया लोकव्यवहारमूलभूतो योयमर्थो लभ्यते तत्र
निखिलभूपालचूडामणेः श्रीशालिवाहननृपस्य राज्यप्राप्तिस्तु इदानींतनाद-
द्वाविंशात्कलियुगादेकोनाशीत्यधिकैकत्रिंशच्छतीपरिमिते गते काले जाता
तत आरभ्य शालिवाहननृपशकप्रवृत्तिः । उक्तं च भास्वत्याम्—'शाको
नवाग्नीवुकुशानु ३१७९ युक्तः कलेर्भवत्यब्दगणस्तु वृत्तः' इति । सच शालि-
वाहननृपशककाले ग्रंथकरणसमये द्वाविंशत्यधिकपंचदशशती १५२२ मितो
गतोभूदतपतावरसंख्याके शककाले व्यतिक्रान्ते सति रामज्योतिर्विन्मुहूर्त-
चिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रंथं व्याधादित्यर्थ इति शिवम् ॥ १० ॥

अथ ग्रंथकृद्वंशवर्णनप्रकरणं गद्येनोपसंहरन्मुहूर्तचिंतामणिनामकज्योति-
षग्रंथसमाप्तिं करोति—

इति श्रीदैवज्ञानं वसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
ग्रंथकर्तुर्वंशवर्णनप्रकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थम् ॥

कीर्त्या विद्योतिताशो द्रविणवितरणैरर्थिनां पूरिताशो
ज्योतिर्विद्वंद्वंद्यो निखिलवसुमतीमंडलाखंडलेज्यः ।

दभौप्रप्रख्यबुद्धिर्द्विजकुलतिलकोऽभूद्विदभौख्यदेशे

ज्योतिःशास्त्रारविदप्रविकसनरविर्बिदुर्चिंतामणिः सः ॥ १ ॥

तस्मात्सज्जोऽभवदन्त उमातनूजपादारविदमकरंदमधुवताग्रयः ।

ज्योतिर्नयत्रिनयनेन हठादवापे येन त्रिकालविदुषा खलु भग्नभावः ॥ २ ॥

तस्सुनुर्नीलकण्ठः कृतपरिकलनाऽकुण्ठितप्रौढबुद्धि-

ज्योतिःशास्त्रैकसिन्धोर्धटनविघटनासर्गघाता बभूव ।

यत्प्रोक्तं ग्रंथसिन्धुच्छलदमलकणाकर्णनेनापि लोको

गर्गाचार्याद्वि यस्मिन्नप्रचयति जगति प्रौढभावं नितांतम् ॥ ३ ॥

रामोऽनुजस्तस्य बभूव काश्यां यत्प्रोक्तसुज्योतिषज्ञास्त्रिवंधात् ।
 निपीय सौहित्यमुपेत्य सद्यः सुधां मुधा विंदति बिंदुवृन्दम् ॥ ४ ॥
 श्रीमद्भूपतिशालिवाहनशके चंद्रांकशकै १४९१ मिते
 मासीयेऽपरपक्षगे नग ७ तिथौ तिग्मांशुवारेदितौ ।
 धर्मज्योतिषशास्त्रपाणिनिमहाशास्त्रादिपारंगमा-
 त्संभूतः खलु नीलकंठविदुषो गोविंदनामा सुतः ॥ ५ ॥
 शाके तत्त्वतिथीमिते १५२५ युगगुणाब्दो ३४ नीलकंठात्मभू-
 दुर्गधाढ्य निखिलार्थयुक्तममलं मौहूर्तचिंतामणिम् ।
 काश्यां वाक्यविचारमंदरनगेनामध्य लेखप्रियां
 गोविंदो विधिविद्वरोऽतिविमलां पीयूषधारां व्यधात् ॥

इति ग्रंथकर्तृटीकाकर्तृवंशवर्णनम् ॥

॥ इति श्रीपीयूषधारासहितो मुहूर्तचिंतामणिः समाप्तः ॥

Jyotish
Sanskrit Lit - Jyotish

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

27238

Call No. Sa 5 J / Ram / Pan.

Author—

Title—The Muhurta chint-
amani.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.